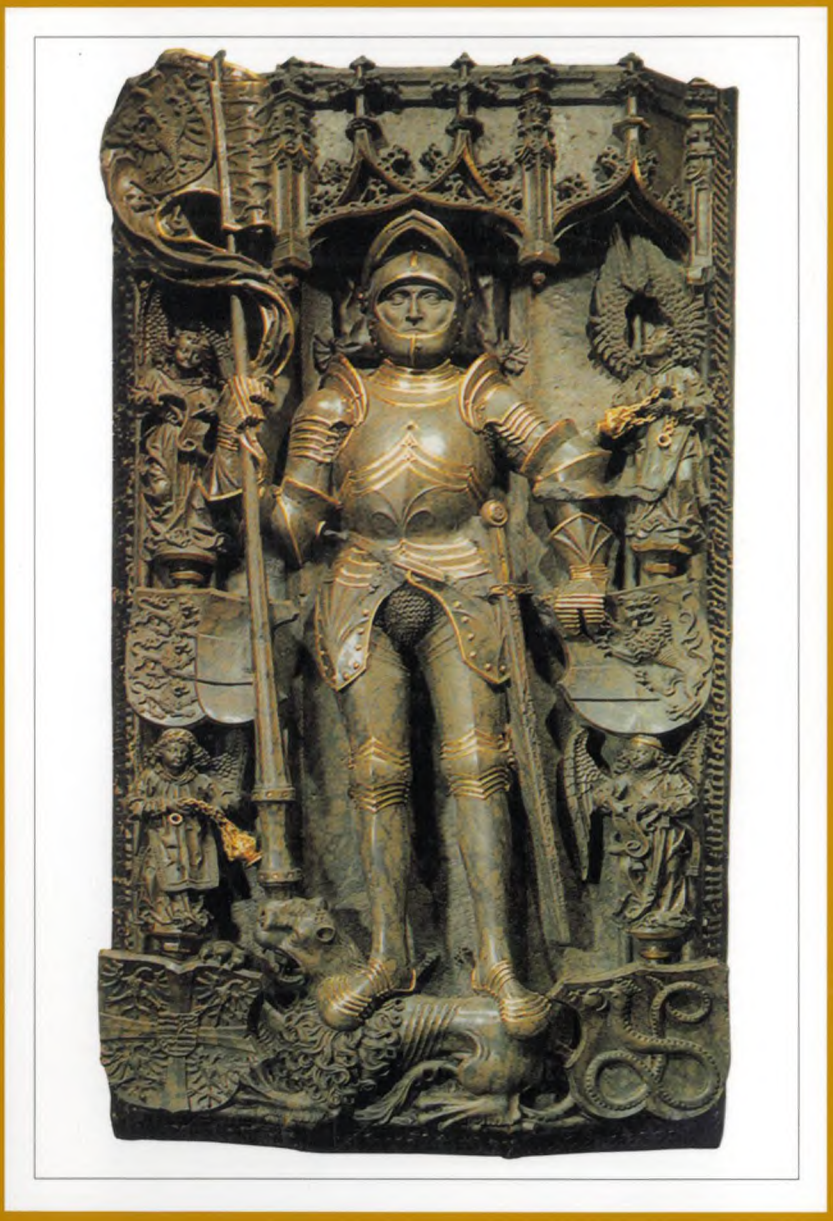
2 KRONIKA 2007 55
časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZ ZGODOVINE GORIŠKE

Odgovorni urednik :
dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica :
Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor :
mag. Sonja Anžič (Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Olga Janša-Zorn (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana), Irena Lačen Benedičič (Jesenice), mag. Vlasta Stavbar (Maribor), mag. Nadja Terčon (Piran) in dr. Maja Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.
© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena :
18. maja 2007

Naslednja številka izide : oktober 2007

Prevodi :
Cvetka Puncer – angleščina,
Chiara Comandi, Neva Makuc, Kaja Širok, Alessandro Quinzi – italijanščina

Bibliografska obdelava :
Breda Pajsar

Uredništvo in uprava :
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
tel. 01 47 06 200

Letna naročnina :
za posameznike 20 EUR,
za upokojence 15 EUR
za študente 10 EUR,
za ustanove 26 EUR.
Cena posamezne številke v prosti prodaji 9,20 EUR.

Izdajatelj :
Zveza zgodovinskih društev Slovenije
Aškerčeva cesta 2
SI–1000 Ljubljana

Transakcijski račun :
Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo :
Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo RS za šolstvo in šport
Občina Ajdovščina

Računalniški prelom :

Tisk :
Grafika-M s.p.

Naklada :
1000 izvodov

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo Historical Abstracts, ABC-CLIO (USA), Bibliography of the History of Art, Medline

Na naslovni strani :
Kamniti nagrobnik goriškega grofa Leonharda v župnijski cerkvi sv. Andreja v Lienzu je 1506–1507 izklesal Christoph Geiger (Circa 1500, str. 68).

KAZALO

Razprave

Drago Trpin, Renato Podbersič : Goriški številki Kronike na pot 157

Peter Štih : Slovani na Goriškem v srednjem veku 159

Miha Kosi : Nastanek mesta Gorica – dileme in nove perspektive 171

Vojko Pavlin : Goriško gospostvo na začetku 16. stoletja 185

Boris Golec : Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe 201

Neva Makuc : Gian Giacomo D'Ischia: identitete in etnične koncepcije v luči njegovih zgodovinopisnih spisov 231

Alessandro Quinzi : Župnija Marijinega vnebovzetja v Kanalu za časa župnika Andreja Muliča (1623–1655) 247

Janez Dolenc : Seznam tolminskih puntarjev v ječah goriškega gradu 1713–1716 253

Petra Kolenc : Delovanje Štefana Kociančiča v Gorici in njegove publicistične objave o Goriški v Zgodnji danici (1851–1862) 259

Miloš Fon : Nedokončana zgodba ali Carlo Michelstaedter in Slovenci 273

Branko Marušič : O *Kobileku* Ardenga Sofficija in o drugih vojnih dnevnikih ter spominih italijanskih avtorjev 289

Renato Podbersič : "Sedaj živimo skupaj trije različni cerkveni redovi pod isto streho v popolni harmoniji". Goriške redovnice med prvo svetovno vojno 305

Branko Morenčič : Propad lekarn na severnem Primorskem v gospodarski krizi 1929–1933 315

Mira Cencič : Primorski krščanski socialci, edina prava sredina med NOB in revolucijo na Primorskem 331

Peter Černic : Obnova katoliškega tabora v Gorici leta 1945 v luči polemike med Slovenskim Primorcem in partizanskim tiskom 347

Neža Stres : Slovenski Primorec – katoliški tednik in njegov odnos do zahodne meje 357

Kaja Širok : Manifestacije ljudske volje. Spomini na Gorico v letu 1946 369

Jernej Vidmar : Posamezniki v primežu totalitarizma. Solkan v letih 1947–1952 385

Marija Čipić Rehar : Anton Bajt – njegova vloga v povojnem dogajanju v katoliški Cerkvi na Primorskem 403

Peter Stres : Politični napisi v naravi na Goriškem 415

Andrejka Ščukovt : Kuhinja v Vipavski dolini v luči razvoja ognjišča in spreminjanja hišnih tipov 423

Eda Belingar : Voda v življenju Kobjeglavcev in Tupelčanov 433

Navodila avtorjem 453

Goriški številki Kronike na pot

Zgodovinsko društvo za Severno Primorsko si je že ob ponovnem zagonu delovanja spomladi 2004 med prednostne naloge zadalo, da pripravi tudi tematsko številko Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino, ki bo v celoti posvečena Goriški. Pri samem predlogu smo naleteli na razumevanje in naklonjenost uredništva revije, kar kaže tudi na hvalevredno nadaljevanje tradicionalne odprtosti pri Kroniki do zgodovinskih tem z obrobja narodnega ozemlja. Naši društveni pobudi se je odzvalo 21 avtorjev, zgodovinarjev in drugih strokovnjakov, ki jih zanima preteklost dežele na slovenskem zahodu in so večinoma tudi člani našega zgodovinskega društva. V obravnavo smo vzeli historično deželo; to je ožjo Goriško, Brda, Vipavsko dolino, Goriški Kras in spodnje Posočje. Namenoma smo izpustili Tolminsko oz. zgornje Posočje, ki ga naše društvo sicer tudi pokriva, saj so Tolminci že leta 1994 pripravili svojo tematsko številko Kronike. Posebej je razveseljivo, da so pri nastajanju tokratne Kronike sodelovali domači pisci, pa tudi strokovnjaki iz osrednje Slovenije, ki se ukvarjajo s preteklostjo Goriške in rojaki iz zamejstva, kar daje tej številki revije še poseben pečat. Posebej letos, ko se spominjamo 700. obletnice prvega mestnega statuta srednjeveške Gorice.

Priznati moramo, da v začetku priprav na izdajo goriške številke Kronike nismo pričakovali takšnega odziva avtorjev prispevkov, ki so nas prijetno presenetili. Zato je tokratna Kronika precej obsežnejša kot običajno. Obravnavane teme pokrivajo različna zgodovinska obdobja in področja. Zavedamo se, da omenjena številka Kronike ne more predstavljati monografske študije o zgodovini Goriške, vendar s svojo raznoliko vsebino prinaša nova spoznanja o naši preteklosti. S tematsko Kroniko želimo tudi pripomoči k preseganju političnih, kulturnih in upravnih delitev, ki so v zadnjem stoletju (pre)dolgo hromile medsebojno spoštovanje in sodelovanje na Goriškem in tako lažje stopiti na skupno pot evropske prihodnosti. Kajti poznavanje deželne preteklosti vsekakor predstavlja pomemben kamenček v mozaiku spoštovanja različnosti na Goriškem, deželi v dveh državah.

Zgodovinsko društvo za Severno Primorsko
mag. Drago Trpin,
predsednik 2004–2007;
mag. Renato Podbersič,
predsednik 2007–

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 940.1(450.367+497.4-14=16)"653"
prejeto: 22. 1. 2007

Peter Štih

red. univ. prof. dr., Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: peter.stih@guest.arnes.si

Slovani na Goriškem v srednjem veku

IZVLEČEK

Slovanska naselitev v vzhodnoalpski in predalpski svet konec 6. stoletja je na dolgi rok opredelila tudi zgodovino Goriške, katere ena glavnih komponent je prav večjezičnost in nato večetničnost ter multikulturnost. Članek v pregledni obliki obravnava sledi, ki so jih Slovani v srednjem veku zapustili na Goriškem.

KLJUČNE BESEDE
Slovani, Goriška, Furlanija, srednji vek

SUMMARY

THE SLAVS IN THE GORIZIA REGION IN THE MIDDLE AGES

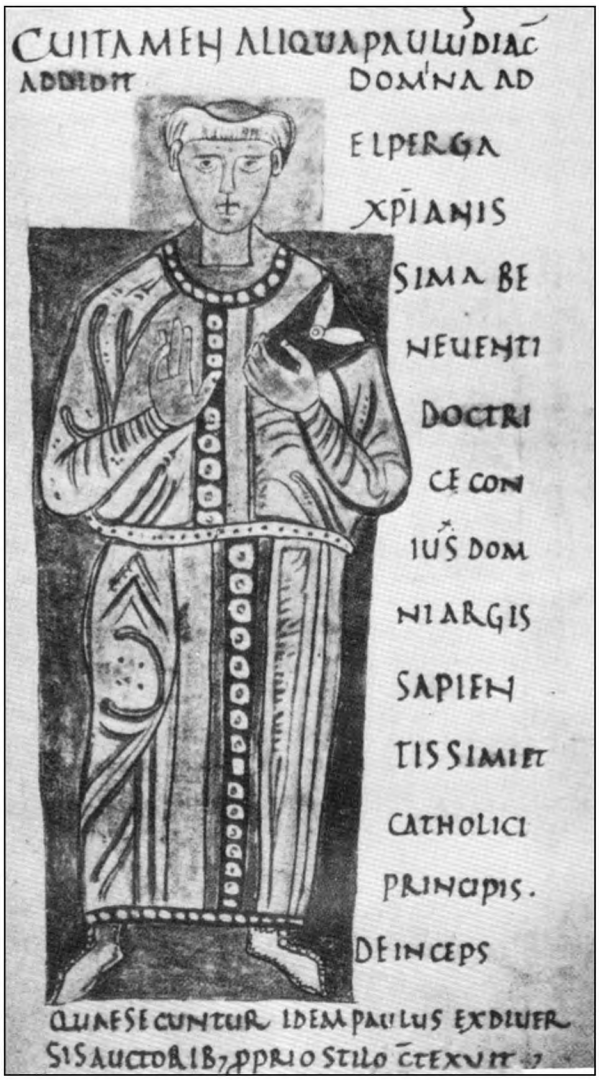
The settlement of the Slavs in the East Alpine and subalpine region at the end of the 6th century has in the long term defined the history of the Gorizia region as well, of which one of the primary components is multilingualism and after that multiethnicity and multiculturalism. The article deals in a synoptic manner with traces the Slavs left in the Gorizia region in the Middle Ages.

KEY WORDS
Slavs, the Gorizia region, Friuli, Middle Ages

Slovenci ali Slovani?

Tematika, ki je vsebina tega prispevka, je zvezana z dvema problemoma: prvi se tiče terminologije, drugi pa virov. Srednjeveško gradivo namreč ne pozna pojma *Slovenci*, ki ga je prvi uporabil šele reformator Primož Trubar leta 1550 v predgovoru prve slovenske tiskane knjige – Katekizma. Viri pred njim poznajo le oznake (npr. *Sclavi, Sclaveni* ipd.), ki pomenijo Slovane na splošno. Uporabljati besedo Slovenec za obdobja, ko le-ta še ni izpričana, je zato s stališča zgodovinskega pristopa nujno problematično in pomeni pravzaprav nacionalizacijo zgodovine v smislu, da se prenašajo moderne pojmovne kategorije in predstave v čas, ko le-teh še ni bilo: na takšen način pa seveda preteklost ni opisovana, ampak konstruirana (podobno problematičen je za srednji vek tudi pojem *Italijan*, ki je danes razumljen predvsem v nacionalnem kontekstu in pomeni pripadnika italijanskega naroda, medtem ko je bila v srednjem veku njegova konotacija v prvi vrsti geografska in je bil s tem pojmom mišljen prebivalec Italije). To seveda ne pomeni, da nimajo današnji Slovenci nič skupnega s srednjeveškimi Slovani, ki so naseljevali slovenski ali goriški prostor. Prav nasprotno, med njima obstoji zelo jasna jezikovna kontinuiteta in v jezikovnem oziru so današnji Slovenci neposredni potomci in dediči srednjeveških Slovanov, ki so živeli na tem prostoru, medtem ko je seveda oblikovanje Slovencev v moderen narod – tako kot drugod po Evropi – predvsem stvar zgodovinskega razvoja od druge polovice 18. stoletja naprej. To so na kratko razlogi, zaradi katerih bo v tem prispevku govora o Slovanih in ne o Slovencih v srednjem veku na Goriškem.

Drugi problem so viri. Virov, na podlagi katerih lahko raziskujemo in sledimo tisti del goriške srednjeveške zgodovine, ki ga pokriva pojem *slovanski*, ni toliko, kot bi morda kdo pričakoval, in podoba, ki jo na njihovi podlagi lahko podamo, je bolj fragmentarna kot celovita. A isto velja tudi za *romanski* in *nemški* del taiste zgodovine in vse troje je povezano z dejstvom, da srednji vek ni poznal nacionalne zavesti in nacionalne pripadnosti v modernem smislu in da te kategorije za življenje srednjeveškega človeka niso bile tako pomembne in usodne, kot so za današnjega. Posledično se je ta srednjeveška "anacionalnost" odrazila tudi v virih samih, ki duhu svojega časa odgovarjajoče postavljajo v ospredje bolj socialne kot etnično-jezikovne razlike oziroma pripadnost. A kljub takšnemu splošnemu stanju seveda obstajajo tudi viri z za našo temo še kako relevantnimi podatki. Če omenimo samo najpomembnejše, ne moremo mimo znamenitega historiografskega dela *Historia Langobardorum* čedajskega Langobarda Pavla Diakona s konca 8. stol., ki prinaša nadvse dragocene informacije o prvih kontaktih in konfliktih Slovanov z langobardskimi in romanskimi zahodnimi sosedi v Posočju in na robu Furlanske ravnine.[1]

Upodobitev Pavla Diakona v kodeksu iz 11. stoletja, v katerem je prepisana njegova Rimska zgodovina (Pavel Diakon, Zgodovina Langobardov).

Nič manj dragocena ni listina cesarja Otona III. za oglejskega patriarha Johannesa iz leta 1001, saj je v njej centralni kraj kasnejše Goriške – Gorica – ob svoji prvi omembi v zgodovini opredeljen kot slovanska naselbina.[2] O etnični (in tudi socialni) strukturi prebivalcev Gorice v naslednjem obdobju pa nam pomembne informacije nudijo številne privatne srednjeveške listine, iz katerih je že pred

1 Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*.
2 Gl. Štih, *"Villa"*.

mnogimi leti Franc Kos ekscerpiral in na enem mestu zbral tozadevne podatke.[3] Za etnično oziroma morda pravilneje jezikovno sestavo podeželskega kmečkega prebivalstva, ki je v srednjem veku predstavljalo veliko večino vseh na Goriškem živečih ljudi, pa so dragocen vir informacij predvsem urbarji in njim podobni zapisi.[4] V omenjenem listinskem in urbarialnem gradivu ohranjeno bogato toponomastično in onomastično gradivo je temeljnega pomena tudi za različne jezikoslovne raziskave,[5] katerih rezultati so še kako pomembni tudi za našo temo. Do določene mere pa je topogledno lahko izpovedno tudi arheološko gradivo,[6] pri čemer pa se je potrebno zavedati, da je nujna skrajna previdnost pri vzpostavljanju korelacij med materialno kulturo in etničnostjo oz. jezikovno pripadnostjo njenih nosilcev, saj so razlage takšne vrste že pripeljale do največjih možnih interpretativnih zmot.[7]

Zgodovina dolgega trajanja ali večjezičnost in večetničnost Goriške

Od konca srednjega veka naprej se vrstijo poročila, ki pričajo o večjezičnosti in večetničnosti Gorice in Goriške. Benečan Odorico de Savorgnano je tako že leta 1459 ugotavljal, da govore prebivalci Gorice *lingua sclavonica, alemana et italica*. Grof Girolamo de Porzia, kasneje papeški nuncij v Gradcu, je leta 1567 v svoji *Descrizione della Patria del Friuli* zapisal, da ljudje v Gorici *per il più usano famigliaramente ed ordinariamente tre lingue: Tedesca, Schiava ed Italiana*. Le nekaj let kasneje (1571) je Nizozemec Hugo Blotius, poznan kot dunajski dvorni bibliotekar, v svojem popotnem dnevniku Gorico, ki mu je bila približno enako velika kot Ljubljana, grad pa je imela boljši, prav tako označil kot trojezični kraj, vendar s to razliko, da se pridiga samo v italijanščini in ilirščini (i. e. slovenščini): *loquitur hic illyrice, italice et germanice. Sed conciones tantum italice et illyrice habentur*. V precej obširnem opisu Gorice tamkajšnjega župnika Andreja Nepokorja iz 1582–1592 v zvezi z namero nadvojvode Karla, da bi v kraju ustanovil škofijo, je zapisano, da vsi prebivalci Gorice, ki jih je župnik (previsoko) ocenil na 7000, govore slovensko in laško, odličnejši pa tudi nemško. Približno istočasno je zgodovinar Gaspare Brumati ugotavljal, da prevladuje od Gorice proti Kranjski slovenski jezik, *lingua schiava*, od Gorice proti zahodu pa furlanski jezik, *la forlana*. Podobno je tudi znani furlanski zgodovinar Giovanni Francesco Palladio leta 1660 zapisal, da žive Slovenci v gričevnato-goratem svetu nad Krminom *(popoli schiavi habitatori de´monte sopra Cormons)* in da uporabljajo prebivalci Gorice poleg furlanskega in italijanskega jezika tudi nemščino in slovenščino.[8] V 18. stoletju pa je goriški zdravnik Anton Muznik v 1781 objavljenem delu *Clima Goritiense* zapisal, da govori v mestu (Gorica) večina otrok že v nežni dobi gladko tri jezike, furlanskega, slovenskega in nemškega, medtem ko znajo odrasli italijansko, latinsko in francosko; na podeželju pa zna večina dva jezika: bodisi slovenskega in nemškega bodisi slovenskega in furlanskega *(Loquuntur autem in civitate plerique pueri in tenera etiam sua aetate triplici distinctio idiomate, Furlano, Sclavo et Germanico. Adultiores dein sciunt Italicum, Latinum et Gallicum. In pagis quoque callent plerique duplicem linguam, sclavam et germanicam, vel sclavam et furlanam)*.[9]

Bolj natančen vpogled v to večjezikovno in večetnično sredino pa nam nato prinesejo šele statistični podatki popisov prebivalstva, ki so se v Avstro-Ogrski monarhiji vršili od leta 1857 naprej in ki nam omogočajo odgovore na vprašanja o tem, koliko prebivalcev Gorice in Goriške je govorilo enega od treh deželnih jezikov oziroma koliko med njimi se jih je opredelilo bodisi za Slovence, bodisi za Italijane ali pa za Nemce in tudi kakšno je bilo razmerje med njimi. Zadnje štetje takšne vrste je bilo v Avstro-Ogrski leta 1910 in je dobro označevalo konec nekega dolgega obdobja v zgodovini Gorice in Goriške, saj se je po prvi svetovni vojni – poleg vsega drugega – etnični in jezikovni zemljevid te obmejne pokrajine v marsikaterem pogledu temeljito spremenil. Izmed skorajda 234.000 prebivalcev, kolikor jih je pred razpadom monarhije živelo na Goriškem, so Slovenci skupaj z neznatnim delom srbohrvaško govorečih predstavljali skoraj 60% deželnega prebivalstva, 34% jih je za pogovorni jezik označilo italijanščino, nemščino in ostale jezike pa 6%. Drugače je bilo v Gorici, kjer so bili najštevilnejši Italijani (skoraj 48%), medtem ko je bilo Slovencev dobra tretjina (35%), pri čemer pa je njihovo število naraščalo, saj jih je bilo še leta 1880 v mestu le nekaj več kot 16%.[10]

Jezikovna in etnična podoba, ki sta jo ob propadu Avstro-Ogrske in na začetku 20. stoletja ka-

3 Kos, *K zgodovini Gorice*.
4 Predvsem: Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja 2*. Gl. tudi Härtel, *Slawische Personennamen*, str. 343 sl.
5 Desinan, *Problemi di toponomastica Friulana 1–2*; isti, *Nomi locali*, str. 19 sl.; Mader, *Frühmittelalterlichen Slawen*, str. 35 sl.; ista, *Prima menzione*, str. 51 sl.; Skok, *Lingvistička objašnjenja*, str. 174 sl.
6 Svoljšak – Knific, *Vipavska dolina*.
7 Prim. npr. Jones, *Arheologija etnosa*, str. 111 sl.; Brather, *Ethnische Identitäten*, str. 139 sl.; Mirnik Prezelj, *Rethinking Ethnicity*, str. 581 sl., zlasti 592 sl.; Bierbrauer, *Zur ethnischen Interpretation*, str. 45 sl.
8 Za gornje citate gl. Kos, *Zgodovinski razvoj*, str. 12 sl.; Marušič, *Skozi preteklost Goriške*, str. 16.
9 Muznik, *Goriško podnebje*, str. 73 (slov. prevod) oz. 48 (latinski orignal).
10 Marušič, *Skozi preteklost Goriške*, str. 3.

zali Goriška in Gorica, je tako imela zelo dolgo zgodovino in njene korenine so segale najmanj že v srednji vek. Osnovno podlago kasnejšega italijanskega in furlanskega elementa so predstavljali romanski in romanizirani staroselci antične dobe, nemško govoreči prebivalci Goriške so začeli v prostor ob Soči prihajati v visokem in poznem srednjem veku predvsem v spremstvu in v službi tamkajšnje vladarske rodbine – goriških grofov, ki so tudi sami izvirali s severa, Slovenci pa so v jezikovnem pogledu svojo kontinuiteto vlekli od Slovanov, ki so se v alpsko-jadranski prostor naselili v zgodnjem srednjem veku.

Naselitev Slovanov v zgodnjem srednjem veku

Naselitev Slovanov v gričevnat in hribovit svet do vzhodnega roba Furlanske ravnine, ki je na jugu segla do Tržaškega zaliva pri Tržiču, na severu pa je zaobjela Kanalsko dolino,[11] je imela kar najbolj daljnosežne posledice: ustvarila je jezikovno-etnično mejo med romanskim in slovanskim svetom, ki se je v temeljnih potezah ohranila nespremenjena vse do danes.[12] Meja se seveda ni izoblikovala v enem samem zamahu, ampak je bila rezultat daljšega in večstopenjskega zgodovinskega procesa, ki nam je poznan le v glavnih potezah in obrisih. Tudi ni njeno izoblikovanje povzročilo takojšnje ali popolne asimilacije staroselskega prebivalstva na slovanski strani meje, ampak se je to po pričevanju toponomastičnega, onomastičnega in tudi arheološkega gradiva v pomembni meri ohranilo še naprej. Prav tako se je potrebno zavedati, da ta slovansko-romanska etnična meja v svoji celotni zgodovini nikoli ni bila hkrati tudi politična oz. državna meja. Za zgodnji srednji vek do nastopa frankovske dobe je to pomenilo, da so tisti Slovani, ki so bili naseljeni v Istro – ta je takrat domnevno obsegala še velik del Krasa do Timava, Nanosa, Javornikov in Snežnika –, spadali pod bizantinsko oblast, tisti, ki so poseljevali Vipavsko in Soško dolino, pa so spadali v Furlanijo in s tem pod oblast tamkajšnjega langobardskega vojvode. Njegovi oblasti so bili med okrog 625 in 740 podvrženi tudi Slovani Kanalske doline *(Sclavorum regio Zellia)* in so zato plačevali poseben davek, *pensio*.[13]

Na splošno vemo o samem procesu naseljevanja Slovanov bolj malo in to ne glede na to, ali nas ta fenomen zanima v globalnem, evropskem kontekstu ali pa v regionalnem, vzhodnoalpskem oziroma lokalnem – v našem primeru goriškem – okviru. Dejstvo je, da se Slovani pred zadnjim desetletjem 6. stoletja v vzhodnoalpsko-severnojadranskem prostoru ne omenjajo. Takrat (okrog 592 in 595) pa so se ob zgornji Dravi že spopadali z Bavarci in so preko Istre oziroma Krasa že tako silili v Italijo, da se je zaradi tega leta 599 in 600 v Rimu vznemirjal papež Gregor Veliki. Te konfrontacije Slovanov na samem zahodnem robu njihovega naselitvenega ozemlja med Alpami in Jadranom je razumeti na način, da so do takrat že obvladali vzhodno od tod ležeči porečji Drave in Save in ju tudi že slovanizirali: današnji vzhodnotirolski in koroški prostor je za čas konec 6. stoletja namreč že označen kot *Sclaborum provincia* in tudi že omenjena (zgornja) Kanalska dolina je dve do tri desetletja kasneje označena kot slovanska pokrajina, medtem ko je Posavje veljalo Pavlu Diakonu v 8. stoletju za domovino Slovanov *(patria Sclavorum)*.[14]

Že v tej prvi fazi so skozi Postojnska vrata prihajajoči Slovani naselili v Istri ozemlje do naravnega praga južno od ceste Tergeste (Trst) – Tarsatica (Trsat) ter leta 602 in 611 tudi plenili in pustošili po pod bizantinsko oblastjo nahajajočem se polotoku. Zlasti hud je bil napad leta 602, v katerem so sodelovali tudi Langobardi in Avari. A prizaneseno ni bilo niti Furlaniji, ki so jo okrog 610 uničujoče opustošili Avari ter pri tem požgali in oplenili celo njen center, Čedad.[15] Ker so bili Slovani takrat podrejeni Avarom in so se pod njihovim vodstvom tudi naseljevali v porečja vzhodnoalpskih rek, ni izključiti, da so v avarskem napadu na Furlanijo, ki je zaradi cestnih povezav moral iti skozi Vipavsko dolino, sodelovale tudi slovanske čete. Ali je bilo s temi dogodki povezano tudi že slovansko naseljevanje Vipavske doline, kot je zaslediti v zgodovinopisju, se ne zdi najbolj verjetno, saj je tamkajšnje, sicer ne pretirano bogate arheološke najdbe 7. in 8. stoletja prej pripisati avtohtonim, deloma barbariziranim romanskim prebivalcem, kot pa materialni kulturi, značilni za Alpske Slovane. Zato ni izključiti, da je – podobno kot v Istri – intenzivnejša slovanska kolonizacija obrambno in prometno izjemno pomembne Vipavske doline povezana šele s časom frankovskega gospostva nad tem prostorom od zadnje četrtine 8. stoletja naprej.[16]

Nekoliko drugače se kažejo razmere v zgornjem Posočju in na stičišču Karnijskih in Julijskih Alp. Poleg tega, da je vsaj del Kanalske doline že okrog 625 veljal za slovansko pokrajino *(Sclavorum regio)*, imamo za leto 664 tudi že poročilo o slovansko-langobardskem boju in zmagi slednjih pri Briščih v dolini Nadiže, nato za leto 705 poročilo o slo-

11 Gl. Desinan, *Nomi locali*, zemljevid št. 3 na str. 28–29.
12 Gl. Grafenauer, *Slovensko-romanska meja*, str. 5 sl.
13 Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 38.
14 Gl. Grafenauer, *Naselitev Slovanov*, str. 17 sl.; isti, *Slovenci na zahodni meji*, str. 97 sl.
15 Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 24, 37, 40.
16 Gl. Svoljšak – Knific, *Vipavska dolina*, str. 81 sl.

vansko-langobardski bitki na neki gori, v kateri je po pripovedovanju Pavla Diakona padlo vse furlansko plemstvo z vojvodo vred, in končno za leto 720 še poročilo o langobardski zmagi nad Slovani pri kraju *Lauriana* (Lavariano južno od Vidma?).[17] Ti podatki dajejo slutiti, da so Slovani najkasneje v zadnji tretjini 7. stoletja že naseljevali zgornje Posočje in da je za njihovo naselitev v hribovit svet med Sočo in Furlansko ravnino morala imeti odločilen pomen zmaga leta 705, medtem ko je bil poskus nadaljnje ekspanzije proti zahodu zaustavljen s porazom leta 720.[18] Pomembno vlogo pri zaustavitvi slovanskega naseljevanja na robu Furlanske ravnine pa so morali odigrati tudi utrjeni langobardski kasteli, ki so kontrolirali najpomembnejše prometnice in hkrati zapirali izhode gorskih dolin proti ravnini (zlasti Osoppo, Humin, Ratenj, Neme, Čedad, Solkan, Krmin) in za katere se je v slovenskem zgodovinopisju uveljavilo vsebinsko ne najbolj natančno ime "langobardski limes".[19]

Problematiko naselitve Slovanov v Vipavsko dolino, porečje Soče in do roba Furlanske ravnine lahko tako zaokrožimo z ugotovitvijo, da je bil to zgodovinski proces, ki je trajal med 6. in 8. stoletjem in je pripeljal do nastanka romansko-slovanske etnične meje; meje, o kateri nam nemara prvo literarno poročilo prinaša Benečan Marino Sanuto leta 1483, ki v svojem popotnem dnevniku pravi, da je stal na skrajni meji Italije, kajti pred vrati Čedada teče potok Rosminian, za katerega govorijo, da ločuje Italijo od Sklavinije *(Et fuori di la porta di Cividale una aqua ciamata el Rosminian va nel Nadixon, la qual, ut dicitur, parte la Italia dalla Schiavonia; ergo in fin la fin de l´Italia solo stado).*[20]

Slovanska kolonizacija po koncu madžarskih vpadov in prva omemba Gorice

Vpadi madžarskih konjeniških krdel v Furlanijo v prvi polovici 10. stoletja so pomenili veliko cenzuro v njeni zgodovini. Obsežni predeli pokrajine so bili oplenjeni in opustošeni, s čimer so bile prizadete gospodarske podlage življenja, zdecimirano pa je bilo tudi prebivalstvo, ki je bilo deloma pobito, deloma pa odpeljano v ujetništvo oz. suženjstvo. V drugi polovici 10. stol. je nato sledila obnova Furlanije, ki jo je vodil oglejski patriarhat. Obnova je v prvi vrsti zajela najbolj opustošena področja, ki so se nahajala na obeh straneh glavne madžarske vpadne poti, ki se v virih tistega časa tudi imenuje *strata Hungarorum* in je iz Vipavske doline mimo Gradišča ob Soči oz. Fare, kasnejše Palmanove, Codropia in Sacileja prečkala spodnjo Furlanijo. Prav iz spodnje Furlanije pa je poznanih več desetin slovanskih toponimov, ki so nastali ob obnovi Furlanije, ko so bili tja načrtno kolonizirani Slovani vzhodnoalpskega prostora. Gre za (današnje) toponime, ki so bodisi slovanskega izvora (npr. Gradisca, Tapogliano, Jalmicco, Virco, Sammardechia, Pecoto, Zompicchia, Gorizzo, Goricizza, Lonca, Belgrado, Sela ipd.) bodisi so označeni kot slovanski (Medea Sclavica, Versa Sclavica, Sclaunicco, Pasian Schiavonesco, Sclavons itd.). Med priče te slovanske poselitve Furlanije pa je šteti tudi slovanska imena kmetov (Mistibor, Soimir, Stoian, Dragouit, Sdegoy, Vitigoy, Goste, Dourogoy itd.) v krajih s povsem neslovanskimi imeni, ki so izpričana v seznamu posesti ženskega samostana sv. Marije pri Ogleju iz okrog 1170.[21] S slovansko kolonizacijo pa je mogoče (čeprav ne izrecno) povezovati tudi v Furlaniji odkrite arheološke najdbe köttlaškega tipa.[22]

Toponomastične sledi te "postmadžarske" slovanske poselitve Furlanije so skoncentrirane predvsem na obeh straneh linije Gradišče ob Soči – Palmanova, kar nekaj jih je v trikotniku Palmanova – Videm – Codropio, zelo veliko pa v širšem prostoru Codroipa; torej na prostoru, kjer je bilo ob madžarskih vpadnih poteh opustošenje največje. Ena prvih prič slovanske kolonizacije v času obnove Furlanije je darovnica patriarha Popona za oglejski kapitelj iz 1031, ki pa na žalost ni ohranjena v povsem izvorni obliki in je zato nekoliko vprašljiva. A ne glede na to je za našo temo še kako zanimiva: patriarh je kapitlju namreč med drugim podaril tudi *villam de Melereto cum omnibus finibus et pertinentiis suis, scilicet cum villa Sclavorum que similiter dicitur Meleretum.*[23] Gre za današnji kraj Meretto di Capitolo v bližini Palmanove. Njegovo ime je v listini dvakrat navedeno, drugič kot slovanska vas, *villa Sclavorum* in način zapisa kaže, da je ob že obstoječem kraju *Meleretum*, kjer je živel staroselski živelj, nastalo novo istoimensko naselje slovanskih kolonistov. Pri tem pa je potrebno poudariti, da ni mogoče nastanka vseh slovanskih toponimov v ravnini Furlanije povezovati zgolj z njeno obnovo po koncu madžarskih vpadov, kot je prevladujoče mnenje v historiografiji. Ni namreč mogoče izključiti možnosti, da se za nekaterimi slovanskimi toponimi lahko skriva pronicanje slovanskih naseljencev v Furlanijo že v 8., še bolj pa v 9. stoletju, ko se je

17 Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* V 23; VI 24, 45.
18 Gl. Štih – Peršič, *Problem langobardske vzhodne meje*, str. 337 sl.; Štih, *O vzhodni meji Italije*, str. 115 sl.
19 Kos, *K postanku*, str. 348 sl.; Bosio, *Il Castello longobardo*, str. 433 sl.
20 Sanuto, *Itinerario*, str. 139.
21 Härtel, *Die älteren Urkunden*, št. 160.
22 Podrobneje gl. Štih, *"Villa"*, str. 115 sl., 157 sl.; Mader, *Prima menzione*, str. 55 sl.
23 Scalon, *Diplomi patriarcali*, str. 19 sl.

Slovanski toponimi v Furlaniji zahodno od črte prevladujočih slovanskih toponimov. Črtkano so označeni sledovi "madžarskih cest" (Štih, "Villa", str. 147).

oblast furlanskega vojvode za nekaj časa razširila daleč čez slovanski svet proti vzhodu vse do Slavonije. Po drugi strani pa posamezni primeri kažejo, da so nekateri kraji v Furlaniji postali slovanski šele v poznem srednjem veku. Eden takšnih je Medea med Palmanovo in Krminom, v bližini katere se nahajata še dva kraja, ki s svojim imenom izpričujeta mešano etnično strukturo tamkajšnjega prebivalstva: eden je Romans d´Isonzo, drugi pa Versia (slov. Vrša), ki je 1275 izpričan kot *Versia Sclavica*. Medea se prvič omenja že pred sredo 12. stoletja, kot slovanski kraj – *Midea sclabonicha* – in s tem naselje slovanskih kolonistov pa šele tik pred koncem 13. stoletja (1294).[24]

Toda ne glede na časovno različni izvor posameznih slovanskih naselij po ravnini Furlanije pa slovanski kolonisti, raztreseni v večinsko romanskem okolju, na daljši rok svoje jezikovne in etnične identitete niso mogli obdržati. Najkasneje v 15. stol., ko je Furlanija postala del beneške terra ferme, s čimer so bile zvezane velike, tudi etnične spremembe, se je slovansko prebivalstvo Furlanije asimiliralo in poromanilo.[25]

Zdi se, da je z obnovo Furlanije po koncu madžarskih vpadov v 2. polovici 10. stoletja in s takratno slovansko kolonizacijo povezan tudi nastanek Gorice. Kraj namreč leži nedaleč od glavne

[24] Kos, *K postanku*, str. 365 sl.

[25] Kos, *K postanku*, str. 372; Mader, *Frühmittelalterlichen Slawen*, str. 40.

madžarske vpadne poti in podobno kot je bil opustošen ostali prostor ob tej vpadnici v Furlaniji, je tudi za področje Gorice predpostavljati, da je doživelo enako usodo. V prid temu mnenju glede začetkov Gorice govori tudi dejstvo, da je že ob svoji prvi omembi eksplicitno označena kot slovanski kraj, s čimer se tudi po tej strani dobro umešča v kontekst že omenjene slovanske kolonizacije po prenehanju madžarskih vpadov. Poleg tega se prvič omenja prav v dokumentu, ki je daleč najbolj eksplicitna priča te velike obnove Furlanije. Kot je dobro znano, gre za listino cesarja Otona III. za oglejskega patriarha Johannesa, ki je bila izstavljena 28. aprila 1001 v Raveni. V njej je označena kot *villa, qu(a)e Sclavorum lingua vocatur Goriza*; kot kraj (vas), ki se v jeziku Slovanov imenuje Gorica.[26] Gre za najstarejše kronološko in vsebinsko nedvoumno pričevanje o slovanski prisotnosti na Goriškem! V jezikovnem oziru je Gorica pomanjševalnica slovanske besede *gora* in pomeni manjšo vzpetino. Nanaša se na grič, na katerem je (na)stala naselbina in po katerem je kraj dobil ime. Poleg tega je v listini izrecno rečeno, da se tako imenuje v slovanskem jeziku. S tem ni hotelo biti povedano, kar vemo iz etimologije – da je Gorica po svojem izvoru slovansko ime – ampak da kraj tako imenujejo domačini, ki so po svojem jeziku bili Slovani: jezik, ki je bil na prelomu tisočletja ob srednji Soči domač, je bil slovanski. Toda že okrog sto let za prvo omembo je izpričana že oblika *Guriza*,[27] ki bi lahko pomenila, da je kraj začel dobivati tisto večetnično podobo, ki ga je zaznamovala skozi vso nadaljnjo zgodovino. *Gurizze* oz. *Gurizza* je namreč furlanska oblika imena Gorica, ki v svoj govor preslikava slovanski arhetip. Okrog 1100 zabeleženo ime *Guriza* je tako mogoče povezovati z neolatinsko oziroma že furlansko govorico, pri čemer pa ostaja odprto, ali so kraj takrat tako imenovali že njeni furlanski (romanski) domačini-priseljenci ali pa zgolj furlanski (romanski) sosedje.[28]

O etnični podobi širše okolice Gorice pa nam pomembne informacije nudita še dva toponima, ki se omenjata v pravkar omenjeni listini Otona III. Gre za *Siliganum* (Solkan) in *Ortaona* (Vrtovin oz. Vrtovinski potok ali pa nemara Sv. Pavel nad Vrtovinom),[29] ki kažeta, da je okrog leta 1000 v spodnji Vipavski dolini še živelo staro(selsko) romansko prebivalstvo: v obeh primerih gre namreč za predromanska toponima, ki še nimata slovanske oblike.[30] Toda na daljši rok se to romansko prebivalstvo ni uspelo ohraniti, sčasoma je bilo slova-

Najstarejša upodobitev Gorice na njenem mestnem pečatu iz 14. stoletja (Božo Otorepec, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem, Ljubljana 1988, str. 223).

nizirano in se je stopilo z (večinsko) slovanskim prebivalstvom okolice, ki ga izpričuje tudi grobišče köttlaške kulture v Batujah.[31] Priča temu procesu je transformacija omenjenih dveh toponimov. Toponimi tega tipa so se v slovanskem jeziku namreč spremenili na način, da so dobili sufiks *–in* (npr. Salona – Solin, Albona – Labin, Flanona – Plomin, Gemona – Humin itd.) oziroma *–an*. Za *Ortaono* je tako že 1120 izpričana slovanska oblika *Ortuwin* (Vrtovin)[32] in tudi *Siliganum* se je že v 12. stol. spremenil v slovanski *Celkan* oz. *Selcan* (Solkan).[33] V bistvu je šlo tu za enak proces asimiliacije, kot so mu bili izpostavljeni Slovani postmadžarske kolonizacije v spodnji Furlaniji, le da je šlo tu za njegovo zrcalno sliko.

Slovansko prebivalstvo Gorice in Goriške od 12. do 15. stoletja

Srednjeveška Gorica se je v mesto razvila v poznem srednjem veku. Na začetku 2. tisočletja, ob svoji prvi omembi, je bila ruralno naselje *(villa)* in je na pomenu začela pridobivati, ko je bil na njenem griču zgrajen grad. Ta se prvič omenja šele leta 1202, čeprav je njegove začetke z dobrimi razlogi postaviti že stoletje prej, ko se je okrog 1100 po Gorici (i. e. tamkajšnjem gradu) imenoval njen prvi visokoplemiški posestnik Henrik Span-

26 Gl. Štih, *"Villa"*.
27 Kos, *Gradivo 3*, št. 393.
28 Skok, *Lingvistička objašnjenja*, str. 176.
29 Za slednjo možnost gl. Marušič, *Kaj je Ortaona?*, str. 243 sl.
30 Bezlaj, *Predslovanski ostanki*, str. 139 sl.
31 Svoljšak – Knific, *Vipavska dolina*, str. 26 sl., 60 sl.
32 Kos, *Gradivo 4*, št. 59.
33 Kos, *Solkan*, str. 135.

Grič, po katerem je Gorica dobila ime, z gradom, cerkvico sv. Duha in hišami na mestu prvotne meščanske naselbine (Gorizia milleani. Periodico di storia, arte e cultura 1, št. 1, 1997, str. 8).

heimski, kasnejši koroški vojvoda in brat Diemute, matere prvega goriškega grofa iz rodbine Meginhardingov. S tem ko je grad v Gorici postal matični grad in rezidenca goriških grofov, ki so bili najpomembnejša visokoplemiška rodbina prostora, je tudi Gorica postala centralni kraj srednjega Posočja in je že v 12. stol. morala dobiti protourbani značaj. Kajti že 1210 je dobila pravico do sejma (trga) in je tudi formalno postala meščanska naselbina, ki je nato že pred 1307 prerasla v mesto. Takrat se namreč v listini goriškega grofa Henrika II. za njegove meščane v Gorici *(cives nostri Goricie)* – v vsebinskem pogledu je listina privilegij mestnega gospoda in ne (mestni) statut, kot je zanjo uveljavljeno, a napačno ime v literaturi – prebivalci Gorice prvič omenjajo kot posebna meščanska skupnost (komuna) s svojimi pravicami, pa tudi obveznostmi.[34] Pri tem se je potrebno zave-

34 Za razvoj Gorice gl. Štih, *Srednjeveške goriške študije*, str. 43 sl., 54.

dati, da je bila Gorica v srednjem veku majhno mesto, ki je imela malo prebivalcev, še manj pa tistih, ki so uživali pravice meščanov. Topogledno je dovolj zgovoren prvi natančen podatek o številu prebivalstva, ki ga imamo šele iz leta 1566 in takrat je goriško mesto skupaj z najbližjo okolico štelo vsega skupaj 2397 ljudi.[35]

V visokem in poznem srednjem veku so v etnično-jezikovnem kontekstu socialno najpomembnejšo oziroma najvplivnejšo skupino predstavljali nemško govoreči prebivalci Gorice, ki pa so v naslednjem obdobju precej nazadovali na račun italijanskih priseljencev. Gre za skupino ljudi, ki je v veliki meri pripadala ministerialnemu nižjemu plemstvu in je opravljala vodilne službe v dvorni in deželni upravi goriških grofov, po svojem izvoru pa so v glavnem bili s Koroške in Pustertala.[36] Čeprav je že dolgo znano, da osebna imena niso vedno zanesljiv pokazatelj etnične oziroma jezikovne pripadnosti njihovih nosilcev, pa vendarle dovoljujejo določene zaključke. Za Gorico so se nam ohranila v številnih listinah in dovolj ilustrativno izpričujejo tudi romansko in slovansko pripadnost njenih prebivalcev. Kar se slednjih tiče, so zlasti ilustrativni in izpovedni naslednji primeri.[37] V 14. stoletju se tako omenja nek Ulrik Vodopivec *(Odolricus Wodopiuecz/Wodapiucz,* 1325, 1330) *de mercato Goricie*; njegova vdova se je imenovala *Adleyca (relicta Odolrici Wodopinecz,* 1337) in je bila v Gorici lastnica hiše in s tem meščanka. Vdova po nekem Ivoriču z goriškega *gradu (Ivorich de castrum Goricie)* je bila 1377 tudi Anica *(Aniza).* 1348 se skupaj z ženo Marto in sinom Johannesom, ki se imenuje Janez *(Johannes dictus Janes)* omenja nek Karel iz Gorice. 1366 se je žena Matherija iz Gorice imenovala Maruša *(Marusa),* 1383 pa žena krojača Bernarda Engeluša *(Engelussa),* medtem ko je bilo njunemu sinu ime Cvetko *(Zwetko).* Iz 1330 poznamo nekega Žvana, ki so mu rekli Zlatolasec *(Swan dictus Zlatolaszetz)* iz 1312 in 1398 pa dva Černogoja *(Zernogoy);* oba sta bila lastnika hiše, za prvega je rečeno, da je stala *in foro Goricie,* za drugega pa *in dem dörff ze Görcz.* Slovanska imena prebivalcev Gorice pa so nam seveda izpričana tudi za 15. stoletje, ko se npr. omenjajo neki Bratuš *(Bratus,* 1471), neka sestra (nuna?) Dežela *(Deschela,* 1493), prebivalec Gorice Matija Slana *(Zlana,* 1496), pa neki kolon z imenom *Petelin* (1482) in tudi Urban Jarnežič *(Jarneczicz),* ki je bil 1482 posestnik v Gorici in je opravljal celo funkcijo gastalda. Ti primeri ne pričajo samo o slovanskem poreklu dela prebivalcev Gorice, ampak nam nudijo tudi predstavo o njihovem socialnem položaju, ki je bil precej raznovrsten: med njimi srečamo tako ljudi, ki so bili kot prebivalci Gorice v službi mestnega gospoda oziroma deželnega kneza, kot tudi take, ki so imeli v mestu posest (hišo) in so uživali status meščanov, poklicno pa so bili obrtniki; srečamo pa tudi takšne, ki so bili kot koloni v socialno-pravnem oziru v precej slabem položaju.

Kar se pa tiče etnično-jezikovne strukture nemestnega, kmečkega prebivalstva Goriške, so najbolj izpovedni vir zapisi urbarialnega značaja, ki so ohranjeni od zadnje četrtine 12. stol. naprej. Za starejšo, visokosrednjeveško fazo obravnavanega obdobja sta topogledno zlasti pomembna seznam posesti samostana sv. Marije pri Ogleju iz okrog 1180 in nekoliko mlajši seznam posesti goriških grofov iz okoli 1200.[38] Imena oseb v obeh zapisih je že pred pol stoletja analiziral Milko Kos in jih razvrstil na slovanska, romanska, germanska in krščanska. V nekaterih goriških vaseh imajo okoli leta 1200 vsi posestniki samo slovanska imena, drugod pa se omenjajo skupaj s krščanskimi, romanskimi in germanskimi nosilci imen. V Zgornji Vrtojbi so tako v obravnavanem času od sedmih posestnikov (kmetov) štirje nosili slovanska imena *(Ztanossa, Marin, Domsel, Domanmir),* eden germansko *(Diepolt),* eden romansko *(Curman)* in eden krščansko *(Stephan)* ime. A pri tem mora biti tudi jasno, da imen še zdaleč ne moremo smatrati za absolutne pokazatelje etnične pripadnosti njihovih nosilcev, kajti tudi nosilci krščanskih imen, ki so v poznem srednjem veku postajala vedno bolj prevladujoča, so imeli določeno etnično-jezikovno identiteto. Poznamo tudi primere – npr. v Števerjanu v Goriških Brdih – kjer so trije bratje nosili slovanska imena (Budin, Dobruško, Kosa), njihov stric pa nemško (Dietrik) oziroma, da je eden od bratov nosil slovansko (Stojan), drugi pa nemško (Walto) ime, ali pa, da se je oče imenoval Dobroša, njegov sin pa Mingo (od Dominik).[39] Podobnih primerov, ki kažejo, da so se v isti družini oz. v istem sorodstvu lahko sočasno nosila slovanska, nemška in krščanska imena, bi lahko našteli še celo vrsto, pri čemer se zdi, da so za etnično strukturo agrarnega prebivalstva na Goriškem še zlasti slabo izpovedna nemška (germanska) imena, saj ni tukaj – v razliko od doline zgornje Bače npr. – nikoli prišlo do strnjene kolonizacije nemško govorečega kmečkega prebivalstva. Vsekakor je na podeželju Goriške prevladovalo slovansko in romansko govoreče agrarno prebivalstvo, pri čemer so prvi živeli predvsem vzhodno od Gorice in v gričevnatem svetu do roba furlanske ravnine, drugi pa zahodno od tod.

35 Panjek, *Terra di confine*, str. 42.
36 Gl. Štih, *Goriški grofje*, str. 162 sl., 198 sl. (seznam nosilcev dvornih in centralnih uradov goriških grofov).
37 Povzeti iz: Kos, *K zgodovini Gorice*.
38 Härtel, *Die älteren Urkunden*, št. 160, oz. Kos, *Gradivo 4*, št. 650; Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja 2*, str. 107 sl.
39 Gl. Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja 2*, str. 94 sl.

Za razliko od imen, ki postajajo proti koncu srednjega veka vedno manj izpovedna za vprašanja, ki nas tukaj zanimajo, pa se začno takrat v urbarjih v večji meri pojavljati priimki, ki so za našo temo zanimivi v toliko, ker med drugim odražajo tudi migracije agrarnega prebivalstva. Sklepajoč po tem gradivu, so morale biti te migracije precej bolj intenzivne kot so običajne predstave, potekale pa so tako na dolge kot kratke razdalje. Na prišleke s Kranjske spominja priimek Kranjec *(Khrainecz, Krainitz* ipd.), ki je precej razširjen in ga najdemo v Orehovljah pri Mirnu, Opatjem selu, Trnovici, Volčjem gradu, Proseku, Tomaju, Erzelju, Štanjelu itd. Pogost je tudi priimek Kočevar *(Kotschewer, Goschewezcz* ipd.), ki je izpričan od Zagorja na Pivškem preko Vrem in Divače na Krasu do Pevme pri Gorici. V Fojani v Brdih je že 1290 nosil nek kmet priimek Korošec (*Corosicz*), ki ga kasneje beležimo tudi v Gornjem Cerovem in Batujah, pa v Praprotnem ob reki Idriji in v Erzelju. Sem pa tja se omenja kakšen s priimkom Kraševec *(Kraschowecz, Kraschanin)* ali Tolminec *(Tulminecz),* nekaj je bilo tudi Furlanov *(Furlan, Fulantschicz)* itd. Močno migracijsko skupino pa so – vsaj po priimkih sodeč – morali predstavljati prebegi pred Turki in tudi siceršnji prišleki z juga. Za njih so značilni priimki tipa Hrovat *(Crabat, Crawath* itd.), Hrovatin *(Hrovatin, Crovatino* itd.) in Bezjak *(Besiackh, Besyakh* itd.), ki jih srečamo v številnih krajih od Notranjske preko Krasa do ožje Goriške. Bolj redki so priimki Vlah *(Walack),* Skok *(Sckock)* in Turk *(Turch).*[40] Zemljiški gospodje so te prebege v veliki meri naseljevali na kmetije, ki so bile opustele prav zaradi pustošenj Turkov in njihovih ugrabitev lokalnega prebivalstva v zadnji tretjini 15. stoletja, ko so se na Krasu in v Posočju pojavili najmanj petnajstkrat. Na krajši ali daljši rok so se ti prišleki stopili z lokalnim prebivalstvom in prevzeli kulturno in etnično identiteto nove okolice tako, da so na njihov izvor spominjali le še priimki, ki so jih nosili.

[40] Gl. Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja 2*, str. 96 sl.; Pavlin, *Gospodarska in družbena podoba*, str. 64 sl.

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI

Diaconus, Paulus: *Historia Langobardorum* (izd. Georg Waitz). MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 48, Hannoverae 1878 (delo je pod naslovom Pavel Diakon, *Zgodovina Langobardov*, Maribor 1988, dostopno tudi v slovenskem jeziku).

Härtel Reinhard (izd.): *Die älteren Urkunden des Klosters S. Maria zu Aquileia (1036–1250).* Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturforum in Rom II/6, Bd. 2, Wien 2005.

Kos, Franc (izd.): *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 3.* Ljubljana 1911; *4*, Ljubljana 1915.

Kos, Franc: K zgodovini Gorice v srednjem veku. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 1*, 1919–1920, str. 4–20; *2–3*, 1921–1923, str. 1–15; *4–6*, 1924–1925, str. 1–9; *7–8*, 1926–1927, str. 30–33 (tudi v italijanščini: Sulla storia di Gorizia nel Medioevo, *Ce fastu?* 71/1, 1995, str. 93 sl.).

Kos, Milko (izd.): *Urbarji Slovenskega Primorja 2.* Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3, Ljubljana 1954.

Sanuto, Marino: *Itinerario per la terra ferma Veneziana nel 1483.* Padua 1847.

Scalon, Cesare (izd.): *Diplomi patriarcali. I documenti dei patriarchi Aquileiesi anteriori alla meta del XIII secolo nell'Archivio Capitolare di Udine.* Udine 1983.

LITERATURA

Bezlaj, France: Predslovanski ostanki v slovenščini. France Bezlaj, *Zbrani jezikoslovni spisi I* (ur. Metka Furlan). Ljubljana : ZRC SAZU 2003, str. 128–147.

Bierbrauer, Volker: Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie, *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters* (ur. Walter Pohl). Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil. hist. Klasse Denkschriften 329, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8, Wien 2004, str. 45–84.

Bosio, Luciano: Il Castello longobardo di Invillino *(castrum* Ibligo), i *castra* di Paolo Diacono e le vie romane della Venetia orientale, *Invillino – Ibligo in Friaul I. Die römische Siedlung und das spätantike – frühmittelalterliche castrum* (ur. Volker Bierbrauer). Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 33, München 1987, str. 433–451.

Brather, Sebastian: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78, 2000, str. 139–171.

Desinan, Cornelio Cesare: Nomi locali e storia friulana dal 900 al 1250. *Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen. Atti del convegno internazionale di studio* (ur. G. Fornasir). Udine 1983, str. 19–41.

Desinan, Cornelio Cesare: *Problemi di toponomastica Friulana 1–2*, Udine 1976, 1977.

Grafenauer, Bogo: Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete. *Arheološki vestnik 21–22*, 1970–1971, str. 17–32.

Grafenauer, Bogo: Slovenci na zahodni meji. Vprašanja srednjeveške kolonizacijske zgodovine Beneške Slovenije s posebnim ozirom na naselitev Slovencev. *Prešernov koledar 1978*, Ljubljana 1977, str. 97–107.

Grafenauer, Bogo: Slovensko-romanska meja – ločnica in povezava. *Zgodovinski časopis 41*, 1987, str. 5–18.

Härtel, Reinhard, Slawische Personennamen westlich der Soča im Hochmittelalter. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp et al.). Ljubljana : ZRC SAZU, 1996, str. 343–358.

Jones, Siân: Arheologija etnosa, Konstrukcija identitete. *Časopis za kritiko znanosti 28*, št. 200–201, 2000, str. 111–126.

Kos, Franc: Solkan v srednjem veku. *Jadranski Almanah za leto 1924*, 1924, str. 135–141.

Kos, Milko: K postanku slovenske zapadne meje. *Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani* 5/6, 1930, str. 336–375.

Kos, Milko: Zgodovinski razvoj slovenske zahodne meje. *Slovenci v Italiji včeraj in danes*, Trst 1974, str. 7–13.

Mader, Brigitta: Die frühmittelalterlichen Slawen in Friaul aus der Sicht der Toponyme, *Cultura in Friuli. Ommaggio a Giuseppe Marchetti*, Udine 1988, str. 35–42.

Mader, Brigitta: La prima menzione di Goriza e gli insediamenti slavi nel Friuli. Note toponomastiche e archeologiche, *Da Ottone III a Massimiliano I* (ur. Silvano Cavazza). Storia goriziana e regionale 4, Mariano del Friuli 2004, str. 51–66.

Marušič, Branko: Kaj je Ortaona? *Ad Fontes. Otorepčev zbornik*, (ur. Darja Mihelič). Ljubljana : ZRC SAZU, 2005, str. 243–247.

Marušič, Branko: *Skozi preteklost Goriške. Ob tisočletnici prve omembe Gorice in Solkana ter ob tisočletnici prvega zametka Goriške* (Nova Gorica 2001).

Mirnik Prezelj, Irena: Re-thinking Ethnicity in Archeology. Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I (ur. Rajko Bratož). *Situla* 39 – *Razprave SAZU I/18*, Ljubljana 2000, str. 581–605.

Muznik, Anton: *Goriško podnebje – Clima Goritiense*. Faksimilirana izdaja latinskega originala, Ljubljana 2000.

Panjek, Aleksander: *Terra di confine. Agricolture e traffici tra le Alpi e l´Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento*. Mariano del Friuli 2000.

Pavlin, Vojko: *Gospodarska in družbena podoba podeželja na Goriškem ob prehodu pod Habsburžane na osnovi goriškega urbarja iz leta 1507*, magistrska naloga na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 2004, tipkopis.

Skok, Petar: Lingvistička i toponomastička objašnjenja. *Oko Trsta*, ur. Viktor Novak, Fran Zwitter, Beograd 1945, str. 174–177.

Svoljšak, Drago – Knific, Timotej: Vipavska dolina : Zgodnjesrednjeveška najdišča. *Situla* 17, Ljubljana, Nova Gorica 1976.

Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. 2 Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1997.

Štih, Peter: O vzhodni meji Italije in o razmerah ter razmerjih ob njej v zgodnjem srednjem veku. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana : ZRC SAZU, 1999, str. 103–123.

Štih, Peter: *Srednjeveške goriške študije. Prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in goriških grofov*. Nova Gorica : Goriški muzej, 2002.

Štih, Peter, *"Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza". Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III 402 in 412)*. Nova Gorica : Goriški muzej, 1999.

Štih, Peter – Peršič, Janez: Problem langobardske vzhodne meje. *Zgodovinski časopis* 35, 1981, str. 333–341.

RIASSUNTO

Gli Slavi nel Goriziano al tempo medioevale

La migrazione slava nella Valle del Vipava (Vipacco), nel bacino fluviale dell'Isonzo e fino al confine con la Pianura Friulana è stata un processo storico che ha avuto luogo tra il VI e l'VIII secolo ed ha portato alla nascita del confine etnico romanico-slavo e contemporaneamente al multilinguismo, alla multietnicità e alla multiculturalità delle terre lungo il medio corso dell'Isonzo, caratteristiche ancora oggi tipiche di questo territorio. Dati più concreti sulla presenza slava nel Goriziano risalgono al periodo successivo alla fine delle incursioni ungheresi in Friuli. Anche i colonizzatori slavi contribuirono al rinnovamento di una terra duramente segnata, rinnovamento che coinvolse anche la Valle del Vipava (Vipacco) ed iniziò dalla seconda metà del X secolo, lasciando numerose tracce toponomastiche e onomastiche nella parte bassa della pianura del Friuli, fino al Tagliamento. Pare che durante questa ricostruzione sia sorta anche Gorizia, il centro più tardo della regione, che nel 1001 viene per la prima volta citata come insediamento slavo. Al tempo (altro Medioevo) si possono già notare dei processi assimilatori reciproci: la popolazione romanica ad est della Pianura Friulana visse un processo di slavizzazione, i colonizzatori slavi della pianura uno di romanizzazione. In quanto a Gorizia, la situazione è leggermente diversa. Quando è stato costruito il castello alla sommità della collina (probabilmente intorno al passaggio tra l'XI ed il XII secolo) e in questo modo la città è diventata centro della signoria di una famiglia di alta nobiltà, essa ha cominciato a svilupparsi come centro del territorio e, all'inizio del XIII secolo, ha cominciato ha presentare le caratteristiche di insediamento urbano. Oltre alla popolazione slava e romanica, rappresentano un'importante componente nella sua struttura etnolinguistica anche gli abitanti germanofoni: essi giunsero sul medio corso dell'Isonzo all'inizio al servizio dei Conti di Gorizia, e provenivano soprattutto dalla Val Pusteria e dalla Carinzia. Per quanto riguarda la popolazione slava di Gorizia, il materiale conservato ci dimostra, che i suoi membri potevano avere posizioni sociali piuttosto disparate. Tra essi ci sono coloro che, in quanto abitanti di Gorizia, erano al servizio del signore cittadino o Principe provinciale, come anche coloro che possedevano un bene immobile in città (una casa) e godevano dello status di cittadini, ed erano artigiani di mestiere; v'erano anche coloro che, dal punto di vista socio-giuridico, in quanto coloni, erano in una posizione piuttosto sfavorevole.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 316.343.6(450.367Gorica)"1210/1455"
prejeto: 18. 5. 2007

Miha Kosi

dr., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: kosi@zrc-sazu.si

Nastanek mesta Gorica – dileme in nove perspektive

IZVLEČEK

Gorica je po prevladujočem mnenju leta 1210 dobila tržne pravice in s tem postala meščanska naselbina. Nova interpretacija listine (privilegija) iz 1210 omogoča sklep, da je trg s tržani oz. meščani (cives) obstajal že prej. Tega leta je goriški grof Majnhard II. od cesarja pridobil legalizacijo tedenskega sejma in izvedel preselitev tržne naselbine na novo lokacijo ob gradu. Že v 12. stoletju je nedvomno šlo za močno centralno naselbino z zgodnjim urbanim značajem. Po Gorici so se v tem času imenovali predstavniki družine Spanheim in od srede stoletja grofje Goriški. Oporo za domnevo nudijo tudi narativni viri o povratku kralja Riharda Levjesrčnega s tretje križarske vojne leta 1192. Pričajo o pomenu Gorice, kjer je kot dominus provintie bival goriški grof. Z letom 1210 se je začela nova, prava urbana faza v razvoju Gorice in hkrati topografska dvojnost naselbine: trga ob gradu in vasi (podgradja) v ravnini pod njima. Tudi »vas« je imela močan neagraren pečat in je bila nato 1455 tudi pravno združena z mestom.

KLJUČNE BESEDE
Gorica, grofje Goriški, meščanska naselbina, 12.–13. stoletje, zgodovina mest

SUMMARY

THE ORIGIN OF THE TOWN OF GORIZIA – DILEMMAS AND NEW PERSPECTIVES

Gorizia was according to the prevalent opinion, in 1210 granted borough rights and thus became a town settlement. A new interpretation of the document (privilege) allows a conclusion that the borough with citizens (cives) existed earlier. That year, the count of Gorizia Meinhard II acquired from the emperor legalisation of the weekly fair, and carried out removal of the borough settlement to a new location at the castle. Already in the 12th century, it was a strong central settlement of early urban character. The representatives of the Spanheim family were in that time named after Gorizia, and from the middle of the 12th century on the counts of Gorizia. Narrative sources on the return of King Richard the Lionhearted from the third crusade in 1192 offer footing for the hypothesis. They witness on the significance of Gorizia where the counts of Gorizia lived as dominus provintie. With the year 1210, a new proper urban phase in the development of Gorica began, and at the same times the topographic duality of the settlement: the borough at the castle and the village in the flatland beneath them. The village too had a strong non-agrarian character and was in 1455 legally joined with the town.

KEY WORDS
Gorizia, Counts of Gorizia, civic settlement, 12th–13th centuries, history of towns

Naselbina Gorica v zgodovinskih virih prvič stopi pred nas – kot *villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza* – v znameniti listini cesarja Otona III. iz leta 1001.[1] Podatek, da se kraj v jeziku Slovanov imenuje Gorica, priča, da je naselbina, nedvomno še slovanskega izvora, tedaj že obstajala. V isti listini in pred Gorico je naveden tudi *castellum Siliganum*, kastel Solkan, katerega začetki najverjetneje sodijo še v langobardsko dobo. Solkan je imel tedaj bistveno večji pomen od Gorice – kot kastel je verjetno združeval vojaške, upravne, sodne in cerkvene (središče prafare) funkcije širšega prostora spodnje Vipavske doline ob izhodu v Furlansko ravnino.[2] Izraz *villa* za Gorico v tem času izkazuje pretežno podeželski–agrarni značaj naselbine, in je šlo lahko za vas ali celo gospodarski dvor kot središče večjega agrarnega gospostva.[3]

Vendar pa je Gorica s svojim ugodnejšim centralnim položajem v pokrajini že najkasneje do začetka 12. stoletja pridobila primat. Da ni bila le običajna vas, bi lahko sklepali že na osnovi briksenske tradicijske notice, nastale okrog 1070–1080, s katero je neki visokoplemeniti Henrik podelil briksenskemu škofu Altwinu svojo dedno lastnino *loco Goriza* in v okoliških krajih *(aliisque locis ibidem circumiacentibus),* ki je ležala "v italskem kraljestvu v furlanski grofiji".[4] V listini je kot centralna naselbina posesti in edina označena z imenom navedena ravno Gorica. Par desetletij mlajši listini iz okrog leta 1100 in 1102 za oglejskega patriarha[5] med vodilnimi pričami navajata Henrika *de Guriza* oziroma *de Gorizia*, za katerega je bilo prepričljivo dokazano, da je bil Henrik Spanheim, kasnejši koroški vojvoda (1122–1123).[6] Goriški grofje, ki od leta 1125 nastopajo kot oglejski odvetniki,[7] pa se v nespornih dokumentih začno od srede 12. stoletja dalje imenovati po Gorici, ki so jo podedovali po svojih spanheimskih sorodnikih.[8] Grof Majnhard I. šele posthumno okrog 1147 *(comes de Gorza),* njegova sinova Henrik I. pa 1146 *(... comitis de Gu°rze)* in Engelbert II. od leta 1149 dalje *(comes de Gurce).*[9] Dejstvo, da so se člani dveh od najeminentnejših visokoplemiških rodov alpsko-jadranskega prostora v 12. stoletju imenovali po Gorici, daje podlago za razmislek o funkciji in statusu naselbine v tem času. Temeljno, kar lahko zaključimo je, da je bila v Gorici ena od rezidenc teh visokih gospodov. Tu je moralo stati njihovo bivališče – gotovo ne le neka hiša v "vasi" – temveč grad, kakršni so v vzhodnoalpskem prostoru začeli nastajati od konca 11. stoletja, čeprav se kot *castrum de Goricia* prvič izrecno omenja šele leta 1202.[10] Čeprav Reinhard Härtel na osnovi analize krajev izstavitve goriških listin in njihovih prejemnikov opozarja, da rezultati ne omogočajo zaključkov o prevladujoči vlogi Gorice kot središča in prenosu težišča goriške politike na jug že v 12. stoletju,[11] pa je potrebno dodati, da za to dobo nedvomno slabša ohranjenost virov ne dopušča resnično objektivnega zaključka. Še pred koncem 12. stoletja so grofje ime Gorice že uporabljali na svojem pečatu – leta 1197 z napisom COMES MEINHARDVS DE GORZE.[12] Ali lahko verjamemo, da so se imenovali le po običajni vasi oziroma po gradu nad njo – le enem od mnogih svojih utrjenih bivališč? Za sedaj se zadovoljimo z dejstvom, da so imeli tu eno od rezidenc. Kaj pa je takšna visokoplemiška rezidenca pomenila za kraj v funkcionalnem smislu? Poglejmo, s kakšnimi podatki razpolagamo za 12. stoletje.

Gorico bi v skladu z geografsko terminologijo lahko v času pred dokazanim razvojem urbane naselbine imenovali centralni kraj. Bila je središče goriške posesti v Furlaniji in Posočju "tostran Kanalske doline" (... *proprietas ex hac parte Canalis),* ki je bila že sredi stoletja precejšnja, kot lahko sklepamo iz mirovne pogodbe Engelberta II. s patriarhom, sklenjene v Ramuscellu leta 1150.[13] Kot so pokazale natančne študije številnih primerov, tudi v vzhodnoalpskem prostoru, so se visokoplemiške rezidence že relativno zgodaj povezovale s pripadajočimi podgrajskimi naselbinami neagrarnega značaja.[14] Sodobniki goriškega grofa Engelberta II. so v drugi polovici 12. stoletja že posedovali načrtno ustanovljene urbane naselbine *(forum, civitas),* na primer štajerski mejni grof Otokar III. v Ennsu, Gradcu, Fischauu in najverjetneje Mariboru, Spanheimi na Koroškem v Velikovcu, Št. Vidu in Celovcu, cerkevni knezi v Beljaku, Brežah, Ptuju idr.[15] Da lahko visokemu plemstvu že v tem času pripišemo jasno zavest o izjemnem in mnogoterem pomenu urbanih naselbin, kaže listina štajerskega vojvode Otokarja IV. za kartuzijo Žiče iz leta 1185, v kateri govori o svojih *civitates, op-*

1 *Die Urkunden Otto des III.*, št. 402; *Gradivo* III, št. 1; Štih, *Villa*, str. 7 sl., 15 sl., 132 sl.
2 Štih, *Villa*, str. 132.
3 Prav tam, str. 135 sl.
4 Redlich, *Acta Tirolensia* I, št. 240; *Gradivo* III, št. 260.
5 *MDC* III, št. 532; *UBKr* I, št. 67; *Gradivo* IV, št. 5.
6 Meyer–Karpf, *Zur Herkunft*, str. 71 sl.; Štih, *Lastniki*, str. 43 sl.
7 *Gradivo* IV, št. 87.
8 O dedovanju Gorice glej Štih, *Lastniki*, str. 50 sl.; Meyer–Karpf, *Zur Herkunft*, str. 68 sl.
9 Härtel, *Görz*, str. 43, 47, 49; Štih, *Lastniki*, str. 50.
10 MDC IV/1, št. 1524; Gradivo V, št. 13; prim. Štih, *Lastniki*, str. 48.
11 Härtel, *Görz*, str. 51 sl.; Štih, *Gorica*, str. 21.
12 *Die Regesten* I, št. 305; *MDC Erg.-Heft*, št. 1475a; Baum, *Die Grafen*, str. 28.
13 *MDC* III, št. 900; *Gradivo* IV, št. 267.
14 Glej Kosi, *Predurbane*, zlasti 325 sl.
15 Prav tam, str. 330.

pida et alia loca principalia, torej meščanske naselbine imenuje kot svoje glavne, najpomembnejše kraje. Neposredne in najbližje vzore so Goriški imeli pri oglejskem patriarhu in drugod po Furlaniji s številnimi starimi urbanimi središči. V Ogleju je v že letih 1136–1137 izpričana pravna meščanska ureditev. Patriarh Peregrin je tedaj proštu in kapitlju iz koroške Krke podelil v fevd *curtem unam in civitate Aquileiensi iuxta forum sitam*, torej dvor (= parcelo z zgradbo) ob mestnem trgu, in sicer *cum omni forensi iure*.[16] Še bolj zgovoren je privilegij za Čedad, ohranjen v objavi iz 18. stoletja, pri katerem je kot priča neposredno sodeloval goriški grof Engelbert II. Z njim je patriarh Ulrik II. leta 1176 mestu potrdil pravi mestni privilegij, podeljen naselbini že od patriarha Peregrina I. (med 1132–1161).[17] Dokument je vseboval vse osnovne pravne kategorije izoblikovane urbane naselbine: občino meščanov *(universi cives Austriae Civitatis),* pravico do javnega trgovanja *(forum publicum),* meščansko pravno ureditev naselbine *(jura fori)* z zagotovljenim dednim zakupom parcel za letno plačilo cenzusa in s pravico do svobodnega razpolaganja,[18] gospodarske privilegije (oprostitev plačevanja mitnine za *habitatores),* patriarhu je bila pridržana le sodna oblast nad prebivalci *(iustitia).* Eden od členov je določal, naj imajo meščani advokata in svet *(jurati),* ki naj skupaj z njim vzdržuje pravni red meščanske naselbine *(jura fori).*[19] Pri advokatu je najbolj utemeljeno domnevati ravno goriškega grofa Engelberta, odvetnika mestnega gospoda–patriarha, ki je naveden na prvem mestu v seznamu posvetnih prič listine. Opozorimo naj še na to, da je v listini plačevanje letnega činža od mestnih parcel določeno v breških denarjih *(Frisacensis monetae),* kar je dokaz o razcvetu denarnega gospodarjenja in denarni povezanosti Furlanije z ostalim vzhodnoalpskim prostorom, kjer je v tem času prevladoval breški pfenig. Novce breškega kova je v Furlaniji začel zelo verjetno kovati že patriarh Peregrin I. (pred 1161).[20]

Goriški grofje so imeli pri svojih sodobnikih in celo v neposredni bližini obilo vzorov in s tem povodov za zgodnji razvoj lastne meščanske naselbine, ki jo lahko iščemo prvenstveno poleg njihove rezidence v Gorici. Oblastni center, kakršnega je pomenil sedež kneza ali drugega visokega plemiča, je nesporno nudil ugodne predpogoje za razvoj urbane naselbine.[21] Po eni strani je zagotavljal varnost, po drugi pomenil koncentracijo raznih funkcij in s tem gravitacijski center za naselitev ljudi različnih poklicev oziroma redno frekvenco prometa. Gorica je imela s svojo bolj centralno geografsko pozicijo ob izhodu Vipavske doline v Furlansko ravnino, v bližini nekdanje rimske ceste, ki je pri Majnici nekoč prečila Sočo, in ob ugodni možnosti za postavitev gradu nad naselbino, nedvomno boljše pogoje kot na rob odmaknjeni Solkan (glej sliko 4). Že zgodaj lahko domnevamo tukaj poleg strateško-obrambne funkcije tudi upravno in sodno (središče obsežnih goriških posesti), prometno (bližina pomembne ceste – *via publica*)[22] in cerkveno (vključno s prazniki in sejmi ob proščenjih in žegnanjih). Že leta 1194 je namreč v patriarhovi listini kot priča omenjen *Andreas plebanus de Goricia*.[23] Čeprav je bil uradni sedež župnije še dolgo v Solkanu, se je župnik imenoval po Gorici, po centralnem kraju širše okolice, in neverjetno bi bilo, da v naselbini pod tako pomembnim gradom tedaj še ne bi bilo vsaj vikariatne cerkve.[24] Kot zadnjo, a nič manj pomembno, naj navedemo trgovsko funkcijo naselbine. Temeljna kronološka opora za obstoj tržne naselbine je "listina o podelitvi tržnih pravic" iz leta 1210, ki jo bomo v nadaljevanju podrobneje analizirali. Drugih zgodnejših nespornih dokazov za meščansko naselbino v Gorici nimamo, a vprašanje lahko postavimo tudi obratno. Kakšni so dokazi oziroma argumenti, da je tam ni bilo že v drugi polovici 12. stoletja?

16 *MDC* I, št. 84; *Gradivo* IV, št. 108. S slednjim je bil nedvomno mišljen meščanski pravni status zemljišča, posedovanje po meščanskem pravu *(ius forense),* zvezano z določenim plačilom mestnemu gospodu (cenzus). Celoten kompleks zemljišča s to pravico je bil sedaj v Ogleju predan v fevd krškemu kapitlju, ki je ni bil več dolžan patriarhu. To potrjuje potrditev tega privilegija s strani patriarha Ulrika leta 1169, ko je določil, da krški kanoniki *...ab omni ... forensi censu liberi permaneant. MDC* I, št. 258. O značaju termina *ius forense* (nem. Burgrecht) glej *HRG* I, st. 564; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 163–164.

17 *Monumenta Ecclesiae Aquilejensis*, st. 597 sl.; *Die Regesten* I, št. 264; *Gradivo* IV, št. 571 (le skop regest).

18 *... ut negotiatores ibi domos habentes, quisque* ***pro uno passu de terra nostra****, quam occupavit,* ***duos denarios Friesacensis monetae singulis annis ... persolvant*** *...eamdem terram hereditario jure ipsi et heredes ipsorum habeant vel quibuscumque ipsi et herede eorum dare, commutare, vendere voluerint, liberam potestatem et licentiam habeant*. Prav tam.

19 ***Advocatum*** *etiam ... necnon* ***et juratos****, qui una cum ipso jura fori fideliter manutenere debeant,* ***in ipso foro esse volumus.*** Prav tam.

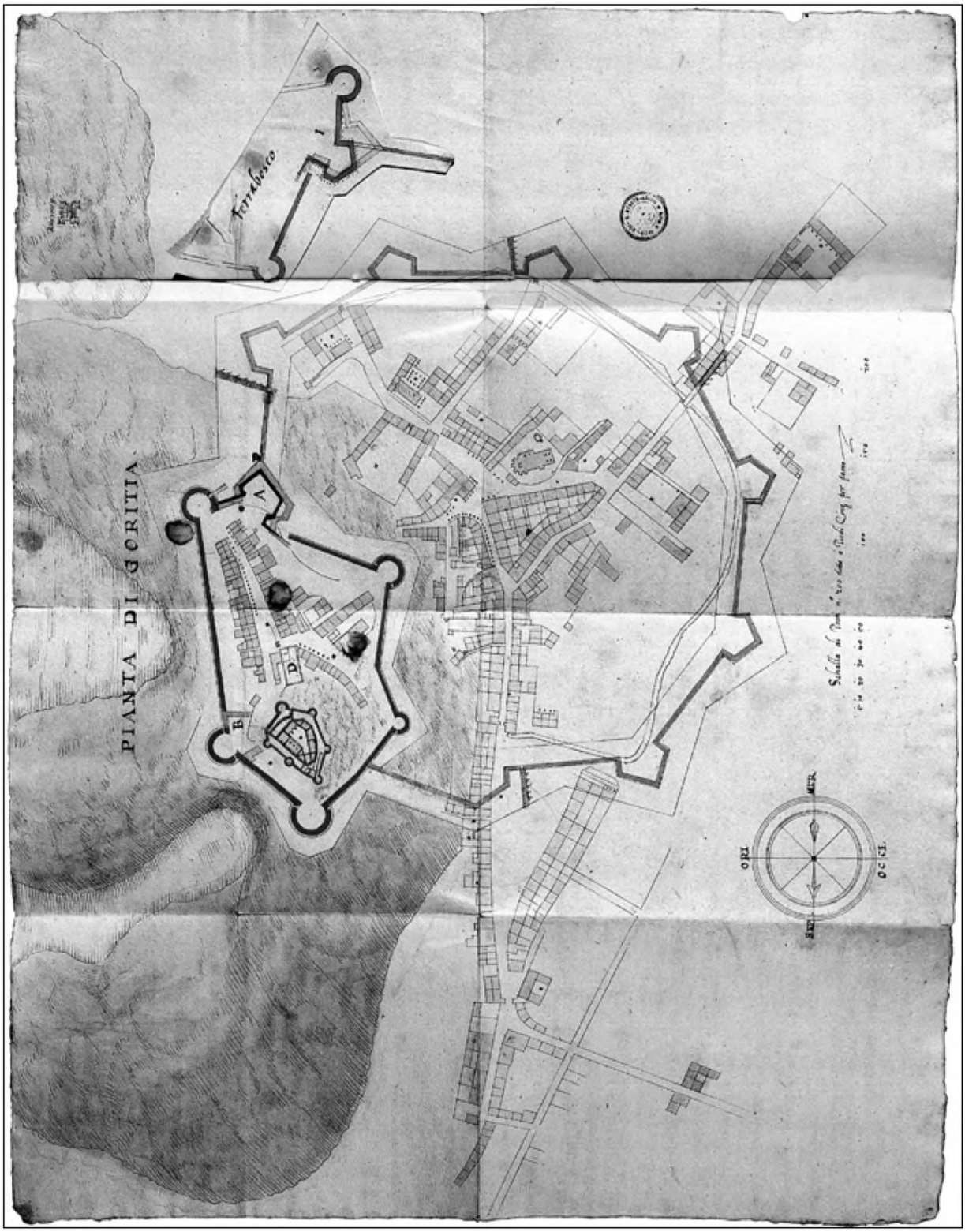
20 Prim. Hammer, *Der Münzumlauf in Cividale*, str. 388–389; Härtel, *Der Münzumlauf im Patriarchat*, str. 415 sl. in op. 44; Travner–Baumgartner, *Naši srednjeveški novci*, str. 165.

21 Problemsko o razvoju in proučevanju zgodnjih centralnih krajev glej Kosi, *Predurbane*, zlasti uvod str. 271 sl.

22 Štih, *Villa*, str. 108 sl.; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 212.

23 *MDC* III, št. 1440; *Gradivo* IV, št. 861.

24 Prim. Štih, *Gorica*, str. 19 in op. 48; Höfler, *Gradivo*, str. 113, 118.

Slika 1: Načrt mesta Gorice iz leta 1583 z lepo vidnim zgornjim, načrtno ustanovljenim in obzidanim trgom, ter nekdanjo vasjo v podgradju. Vrisana je tudi načrtovana gradnja obzidja okrog spodnje naselbine, ki ni bila izpeljana (Gorizia Barocca. Monfalcone 1999).

Tukaj naj opozorim na kompleks narativnih virov, ki so bili do sedaj pri tej problematiki popolnoma zanemarjeni, a po mojem mnenju lahko do neke mere osvetlijo vlogo oziroma pomen goriške naselbine konec 12. stoletja, ko drugi viri molčijo. Gre za znamenito epizodo ob povratku angleškega kralja Riharda Levjesrčnega s tretje križarske vojne leta 1192, o čemer se je tedaj razpisala večina evropskih kronistov.[25] Viri, tako angleški in francoski kot nemški, so si v osnovnih potezah edini. Kralj Rihard je doživel nekje blizu Ogleja brodolom. S preživelim spremstvom se je odpravil "v slovansko deželo" *(in partes Sclavonie)* in sicer do vile Gorice *(ad quandam villam nomine Gazaram)*. Da je šlo res za Gorico, potrjujejo drugi viri. Cesar Henrik VI. je kmalu zatem v pismu francoskemu kralju Filipu II. sporočil, da je njegov zvesti *"comes Mainardus de Gorze"* skušal kralja ujeti, Gesta škofov iz Halberstadta pa so poročala, da je Rihard potoval *"per terram nobilis viri Meyneri comitis de Gorze"*.[26] V Gorici je Rihard poslal na grad poslanca, da bi *"a domino provintie illius"* izprosil spremstvo, pri čemer naj bi navedel, da so romarji, ki se vračajo iz Jeruzalema pod vodstvom trgovca Hugona. Po povratku sla je kralj zasumil zasedo in na kupljenih konjih pobegnil. Goriški grof je sporočil bratu, ki je živel v drugem "mestu" *(urbs* – lahko bi šlo za Čedad, na poti iz Gorice proti Koroški), da se bliža kralj in naj mu zastavi pot. Po poročilu zelo zanesljivega kronista Viljema iz Newburgha, je *"comes Mainardus nomine"* zajel osem mož kraljevega spremstva, Rihardu pa je uspelo pobegniti na Koroško in dalje v Avstrijo. Pri Dunaju ga je nato ujel avstrijski vojvoda Leopold. Zanimivo je, da Ralph iz Coggeshala, ki govori o "vili" Gorica, omenja za Dunaj – tedaj že izredno pomembno mesto – da je bil kralj ujet *"ad villam nomine Ginanam in Austria prope Danubium"*, kjer "je vrhu vseh nesreč bival vojvoda Avstrije". Kaj lahko izluščimo iz teh narativnih virov, od katerih so nekateri zelo zanesljivi (Ralph iz Coggeshala, pismo cesarja Henrika VI.)?[27]

Kralj Rihard se je od obale napotil ravno proti Gorici, kjer je bival *"dominus provintie illius"*, goriški grof. To ni mogel biti goli slučaj. V Gorici je imel sedež "gospod dežele" *(dominus provintie, terre)*, od katerega je Rihard skušal dobiti spremstvo za svojo pot. Gorica je imela nedvomno značaj centralnega kraja širše pokrajine in določeno gravitacijo – tja so se stekale ceste iz smeri Benetk, Ogleja, Trsta idr.[28] V očeh sodobnikov so bili Goriški že tedaj gospodje Spodnjega Posočja, enakovredni knezom, in njihova prestolnica ni mogla biti zgolj običajna vas. Kralj Rihard je bival v Gorici, se tu lahko izdajal za trgovca, iz česar lahko sklepamo, da so bili trgovci tam verjetno običajna pojava in so bile na voljo tudi kapacitete za njihovo bivanje. Roger de Howeden dodaja zanimivo podrobnost, da je imela kraljeva skupina podobna oblačila oziroma nošo in vse ostalo kot domačini, a se je izdala ravno z bogastvom in prekomernim trošenjem. Njihova noša se je nedvomno razlikovala od noše slovenskih kmetov, ki bi jih zasledili v neki agrarni naselbini, primerljiva pa je bila lahko s socialno višjim in bolj pestrim prebivalstvom neke rezidence oziroma naselja meščanskega značaja. Predvsem pa njihova razsipnost predpostavlja neko pestrost storitev, ki je morala biti na voljo v kraju – gostišča, prodajalne, hlevi – nenazadnje so iz Gorice pobegnili na kupljenih konjih. Opozorimo naj še na termin *villa*, ki ga Ralph iz Coggeshala in Roger Wendover uporabljata tako za Gorico kot Dunaj, medtem ko nemški viri (anali Marbacha in Kremsmünstra) Dunaj imenujejo *civitas Wienna*. Kot kaže v tem času pojavljanje naziva *villa* tudi pri naselbinah, ki so bile dokazano urbanega značaja in so bile celo že prej omenjene kot *civitas* ali *forum* – npr. pri salzburških Reichenhallu, Halleinu in Brežah, Ennsu ali Mariboru – je bil termin lahko izraz za meščanske naselbine in sinonim za *forum* oz. *civitas*.[29] Če povzamemo, po mojem mnenju je bila Gorica konec 12. stoletja pomembna centralna naselbina z različnimi funkcijami in zgodnjim urbanim značajem. Prebivalstvo je moralo biti že precej pestro v poklicnem in socialnem oziru ter v precejšnji meri neagrarno. Gorica je bila prestolnica grofov s statusom, primerljivim s knežjim, ki so za sodobnike veljali takorekoč za deželne gospode širšega območja na robu Furlanije.[30] Nikakor pa je

25 Viri so zbrani v *Gradivo* IV, št. 817, 818.
26 *MGH SS* 23, str. 112 sl.
27 Najizčrpnejši Ralph iz Coggeshala je svoje poročilo po lastnih besedah dobil od člana Rihardovega spremstva, kaplana Anselma, ki je vse sam doživel. Glej Gillingham, *Richard I.*, str. 231 sl. in op. 36.
28 Glej zemljevid pri Kosi, *Potujoč srednji vek*, priloga.
29 Zelo zgovoren je primer Maribora, ki ga vojvoda Leopold VI. leta 1209 imenuje *forum*, okrog 1220–1224 pa *villa*. V drugem primeru kontekst listine nesporno kaže na urbano naselbino, saj gre za tipično meščansko zemljiško transakcijo – vetrinjski samostan je od kožarja Gotskalka, meščana, kupil parcelo z vrtom in gospodarskim poslopjem *(emit ... **in villa** nostra Marhpurc domum cum aliis eiusdem domus attinenciis area videlicet et orto et stabulis a Gotscalco pellipario **burgense nostro**)*. *GZM* I, št. 47, 55. Mesto Enns pa je v listini istega vojvode Leopolda VI. iz leta 1212, prvi tovrstni listini o potrditvi mestnih pravic na ozemlju Avstrije, imenovan *villa*. Listina je bila izstavljena *in villa nostra Anasi*. *BUB* I, št. 183. Prim. Koller, *Die Anfänge*, str. 27 sl.; Melik, *Mesto (civitas)*, str. 302.
30 Poleg dejstva, da grofa Majnharda II. sam cesar Henrik VI. v pismu leta 1192 imenuje *fidelis noster*, lahko opozorimo, da so se Goriški že tedaj večkrat nahajali na cesarskem dvoru, tako leta 1184 v Mainzu ter 1193 v Regensburgu. Od 1177 so uporabljali tudi s knežjim popolnoma primerljivi konjeniški pečat. Glej Baum, *Die Grafen*, str. 17, 23 sl., 27–28; *Die Regesten* I, št. 280, 299.

ne moremo smatrati za vas. Te ugotovitve tudi relativizirajo Härtlove zaključke, temelječe izključno na (slabo ohranjenem) listinskem gradivu.

Zgornje zaključke naj podkrepimo z analizo listine iz leta 1210, ki po prevladujočem mnenju predstavlja začetek goriške meščanske naselbine. Nazadnje je dokument nedavno analiziral Peter Štih, ki je v Vidmu našel še en ohranjen prepis fragmenta listine.[31] (Neohranjeno) listino je 24. junija 1210 izstavil goriški grof Majnhard II., glede na seznam prič nedvomno v Gorici, in predstavlja privilegij za meščane Gorice.[32] Interpretacija ohranjenega besedila je zapletena, ker gre le za fragment – kot je potrdil Štih – in manjka del nekdanjega teksta. Za boljše razmevanje problematike naj navedemo bistveni del – naracijo in dispozicijo listine:

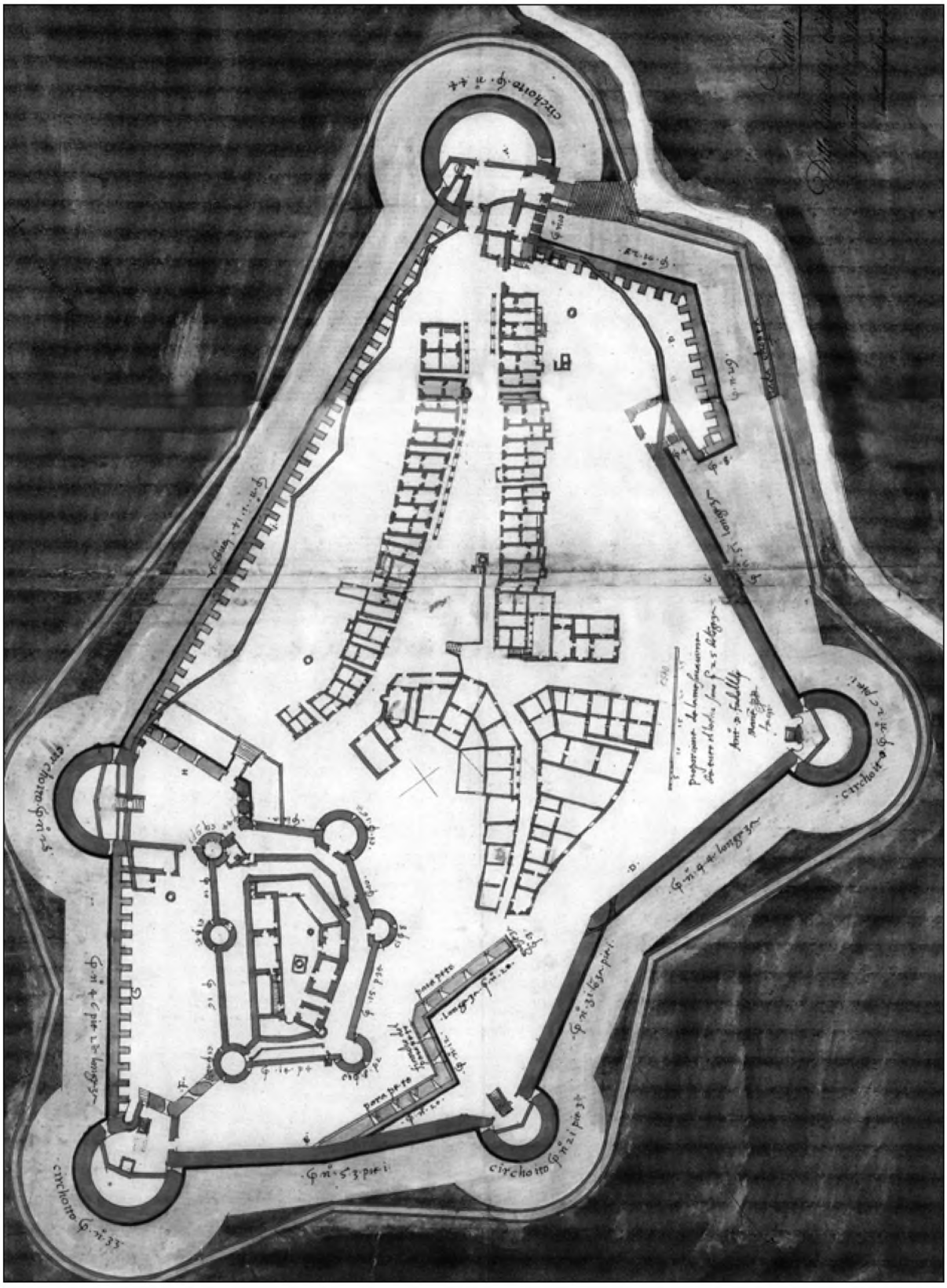
...ab imperatore Ottone ***septimanale forum*** *optinui, et illud in die Sancti Joannis Baptistae, ut supra dictum est,* ***aedificare coepi*** *...[ci]vesque meos, quos* ***in praenotatum forum*** *posui, et* ***locavi****, septem anos ab omni servitio, excepto ponte, dimisi ...*

Dosedanji razlagi Franca Kosa in Boža Otorepca sta bili napačni,[33] ker sta menila, da gre za pridobitev pravice do letnega sejma na dan Janeza Krstnika. Menim, da tudi poskus Štihove interpretacije ni pravilen in ponujam sledečo, po mojem mnenju pravilnejšo rešitev.

V listini imamo trikrat opravka s terminom *forum*, in sicer v zvezi *septimanale forum*, *aedificare forum* ter *in forum locare*. Prva zveza ni sporna in jasno je, da je grof Majnhard od cesarja Otona IV. pridobil (pravico) do tedenskega sejma. Termin *forum*, ki od konca 11. stoletja začne nadomeščati starejši izraz *mercatus*,[34] je v tem času pogosto pomenil sejem (tedenski, letni) ali kar splošno pravico do trgovanja. To dokazuje vrsta virov, tudi iz neposredne bližine. Kralj Konrad III. je na primer leta 1140 freisinškemu škofu za mesto Freising podelil pravico do *annale forum*, letnega sejma.[35] Salzburški nadškof je v privilegiju samostanu v Admontu leta 1160 podelil pravico, da ne plačuje mitnine *in oppidis nostris ubi forum habemus*, kjer je očitno šlo za tržne naselbine *(oppida)*, v katerih so potekali sejmi oziroma legalno trgovanje *(forum)*.[36] V privilegiju patriarha Ulrika iz leta 1176 za Čedad, ki smo ga že spoznali, je govora o *forum publicum*, kar bi lahko prevedli kot pravico do legalnega trgovanja (sejma). Leta 1184 je cesar Friderik Barbarosa potrdil pogodbo med tirolskim grofom Henrikom in oglejskim patriarhom Gotfridom, s katero sta se dogovorila, da bo grofu prepuščene pol mitnine v Huminu (Gemoni) in patriarh ne bo smel imeti *nec forum salis sive aliud forum publicum* od prelaza Kreuzberg in Pontaflja do Humina ter eno miljo južno od Humina, temveč bo podpiral trg v Huminu *(de ratione forum apud Glemun promovebit)*.[37] Tu gre izrecno za solni sejem (tržišče) oziroma javno legalno trgovanje, pri obljubi podpore Huminu pa bi lahko mislili že tudi na razvoj trga kot naselbine. Po drugi strani pa je iz mnogih virov jasno razvidno, da se najkasneje od srede 12. stoletja *forum* začne pojavljati v smislu tipa naselbine s pravno svobodnim prebivalstvom *(cives, forenses, cives forenses, cives fori, burgenses)*, s posebno pravno-posestno ureditvijo, bistveno drugačno od agrarno-fevdalne *(ius forense, ius fori, ius civile, Burgrecht)*, s teritorijem, sodno izločenim iz agrarnega fevdalnega gospostva in s pretežno negrarnimi dejavnostmi.[38] Nazornih primerov iz relativne bližine je precej. Leta 1167 je na primer salzburški nadškof podelil samostanu Admont hišo v trgu Breže na Koroškem *(domum ... in foro Frisacensi)* po meščanskem (tržnem) pravu (*iure fori eiusdem*) in z obvezo plačevanja dajatve kot druge hiše v trgu *(sicut alie forenses domus)*. Pri izstavitvi listine so pričali *forenses cives*.[39] Leta 1166 je samostan Seckau kupil v Fischauu, trgu štajerskih mejnih grofov, zemljišče s hišo (*curtis*) ob obvezi letnega plačevanja dajatve po mestnem pravu *(ut ... anuatim ius forense quod uulgo purchreht appellatur ... persoluant)*. Nakup je bil izvršen vpričo *forensibus nostris in foro Uiscach*.[40] Že leta 1147 pa je grof Bernard Spanheim, brat Henrika, ki se je v začetku 12. stoletja imenoval po Gorici, pred odhodom na križarsko vojno podelil samostanu Št. Pavel svojo polovico trga Velikovec *(medietas fori Volkenmarcht)*. Pri pravnem dejanju so bili kot priče prisotni *cives predicti fori*.[41] Iz teh in mnogih podobnih primerov je nedvoumno razvidno, da je šlo za naselbino s hišami in prebivalci (meščani, tržani), ne pa zgolj za sejem.

V listini za Gorico iz leta 1210 imamo po mojem mnenju opravka ravno z dvema različnima pomenoma termina *forum*. Grof Majnhard je od cesarja pridobil pravico do tedenskega sejma *(septimanale*

31 Štih, *Podelitev*, str. 54–59, s fotografijo novoodkritega prepisa na str. 57.
32 Objave regestov *Gradivo* IV, št. 168; *Die Regesten* I, št. Št. 355; vse objave in prepisi zbrani pri Štih, *Podelitev*.
33 Štih, *Podelitev*, str. 58.
34 Glej Melik, *Mesto (civitas)*, str. 301.
35 *Die Urkunden Konrads III.*, št. 46.
36 UBSt I, št. 405.
37 *Die Urkunden Friedrichs I.*, št. 885; *MDC* III, št. 1313; *Die Regesten* I, št. 281.
38 Glej npr. Schlesinger, *Der Markt*, zlasti str. 282 sl.; Kiessling, *Zwischen Stadt und Dorf?*, str. 125 sl.; Koller, *Die Anfänge*, str. 25 sl.; Melik, *Mesto (civitas)*, str. 301 sl.; Kosi, *Freisinški škofje*, str. 88 sl.
39 *MDC* III, št. 1103.
40 *UBSt* I, št. 499.
41 *MDC* III, št. 838, 839.

Slika 2: Načrt iz leta 1664 prikazuje zgornjo, leta 1210 načrtno ustanovljeno in obzidano goriško meščansko naselbino. Lepo je vidna parcelacija z okrog 60 hišami, kot je navedeno tudi v urbarju iz leta 1506 (Gorizia Barocca. Monfalcone 1999).

forum optinui), nakar je na dan sv. Janeza Krstnika začel graditi trg kot naselbino *(illud in die Sancti Joannis Baptistae ... aedificare coepi).* Da je šlo za naselbino, priča nadaljevanje teksta, kjer grof govori, da je svoje meščane *(civesque meos),* ki jih je naselil v prej imenovanem trgu *(quos in praenotatum forum ... locavi),* za sedem let oprostil vseh služnosti *(ab omni servitio).* Žal je ravno v tem delu tekst listine slovnično nejasen in celo nelogičen, ker ga del očitno manjka, kot kaže dikcija *ut supra dictum est.* Vendar v njej navedeni podatki po mojem mnenju zadoščajo za zaključek, da ne gre zgolj za pridobitev pravice do tedenskega sejma, s čimer bi Gorica v pravnem oziru postala tržna (meščanska) naselbina, kot pravi Štih. Trg ni bil le pravna, temveč najpogosteje tudi popolnoma nova naselbinska oziroma urbanistična kategorija – načrtno ustanovljena meščanska naselbina. Številni viri, ki govorijo o *fora nova, civitates novae, oppida de novo constructa, nova plantatio* in podobno, nedvoumno dokazujejo, da so bile mnoge meščanske naselbine na novo ustanovljene oziroma zgrajene. In ravno za to – poleg formalne pridobitve tedenskega sejma – gre po mojem mnenju v fragmentu goriškega privilegija. Grof Majnhard je na dan Janeza Krstnika začel graditi novo tržno naselbino *([forum] ... aedificare coepi).* Glagol *aedificare* (zidati, graditi) težko povežemo s podelitvijo pravice do sejma, temveč gre prejkone za dejanski začetek procesa gradnje.[42] V nemalo primerih imamo takšno dikcijo – z glagoli *construere, erigere, facere, instituere, constituere, fundare, ordinare, locare* – ravno v zvezi z osnovanjem nove meščanske naselbine, kar je vključevalo izmere zemljiča, parcelacijo, gradbene dejavnosti idr.[43] Štajerski samostan St. Lambrecht je na primer pred 1224 prejel neko zemljišče v Lungauu od vojvode Leopolda VI. v zameno za drugo, njemu prepuščeno, kjer je knez gradil oz. ustanavljal mesto Voitsberg *(pro concambio fundi civitatis ... in Voiczperch per dominum Leupoldum ... memoratam* ***civitatem construentem*** *pariter et* ***fundantem****).*[44] Koroški vojvoda Bernard je leta 1211 potrdil pravice krškega kapitlja v trgu Weitensfeld na Koroškem, ki ga je ta ustanovil z dovoljenjem kralja Filipa na svojem zemljišču *(in* ***foro*** *Weytensueld quod ipsi Gurcenses ... in predio suo* ***fundaverunt****).*[45] Cesar Friderik II. je 1232 po razsodbi knezov določil, da isti vojvoda Bernard nima pravice na zemljišču samostana Št. Pavel postaviti trga *(non habet potestatem* ***instituendi forum*** *...),* temveč ima le opat pravico ustanoviti in tja prestaviti trg *(eidem abbati liceret* ***locare et transferre forum*** *...).*[46] V falsifikatu krške cerkve iz okrog 1172–1176, ki nedvomno predstavlja dejanske dogodke, je govor, kako je krški škof Hiltebold porušil trg v Brežah *(****forum*** *... destructum)* in ga preselil pod breški grad *(sub castrum Friesach* ***locatum****).*[47] Salzburški kapitelj je leta 1217 zaprosil cesarja Friderika II., da bi mu dovolil osnovanje trga na njegovem zemljišču v Lungauu *(ut in predio ipsorum ... liceret eis* ***forum constituere****).*[48] Goriška grofa Majnhard IV. in Albert II. sta se leta 1269 pogodila s Friderikom z Rodenecka na Tirolskem, da bosta ustanovila utrjen trg v Haslachu in mu prepustila polovico *(... in dicto* ***foro erigendo*** *seu burgo),* da bo tja lahko naselil svoje tržane.[49] Isti grof Majnhard IV. pa je 1282 nameraval v Imstu na Tirolskem narediti trg in nato iz njega zgraditi mesto *(in oppido Imbst* ***facere forum*** *et subsequenter* ***construere civitatem****)* ter je v ta namen uvedel skladiščno pravico *in ipso foro Imbst,* določil ozemlje, znotraj katerega smejo trgovci kupovati in prodajati le v tem trgu, ter prepovedal točenje vina in sprejemanje tujcev za plačilo v katerem koli kraju deželskega sodišča, razen *in foro praedicto.*[50] Kot kaže kontekst teh dokumentov, je v vseh primerih šlo za ustanovitev naselja in ne za sejme.

Za našo problematiko še zgovornejši in nazornejši je primer Innsbrucka, ustanove grofov Andeških. Leta 1187 je meranski vojvoda Bertold IV., sodobnik Majnharda II. Goriškega, končal spor med svojimi tržani *(forenses nostros de Insbruck)* in samostanom Vilten pri Innsbrucku zaradi nekega zemljišča. V dispoziciji listine je omenil tudi, kako je že njegov oče z zamenjavo s samostanom pridobil zemljišče za nov trg Innsbruck ter trgovce *(negotiatores)* naselil v novi, preseljeni naselbini *(translato foro ...* ***locaverant****).*[51] Tukaj pa imamo neposredne paralele z Gorico, ki nam lahko pomagajo interpretirati našo pomanjkljivo ohranjeno listino. Trgovci–tržani iz že prej obstoječega Innsbrucka so bili naseljeni v nov, načrtno ustanovljen trg, preseljen na ugodnejšo lokacijo.[52] Menim, da je šlo pri Gorici za popolnoma enak in tedaj zelo razširjen pojav – v listini je celo uporabljena skoraj identična dikcija z glagolom *locare* kot pri Innsbrucku: *negotiatores ... translato foro ... locaverant* (Innsbruck), *civesque meos ... in praenotatum forum ... locavi* (Gorica), pri čemer naj bi termin *locare* poudarjal zlasti pravni vidik, torej prenos nekih svoboščin oziroma pravic.[53] Opozoriti je potrebno še na podrobnost v našem fragmentu listine, ki ne more biti sporna. V času izstavitve

42 Nazorno Fischer, *Die Siedlungsverlegung*, str. 72 sl.
43 Prav tam, str. 202 sl.
44 *UBSt* IV. št. 364.
45 *MDC* I, št. 433.
46 *MDC* IV/1, št. 2051.
47 *MDC* I, št. 58.
48 *BUB* IV/2, št. 1036.
49 *Die Regesten* I, št. 829.
50 Hormayr, *Beyträge* I, št. 84, str. 183 sl.; *Die Regesten* II. št. 350.
51 Hormayr, *Beyträge* I, št. 119, str. 277.
52 Glej Hye, *Innsbruck*, str. 10 sl.
53 Fischer, *Die Siedlungsverlegung*, str. 174.

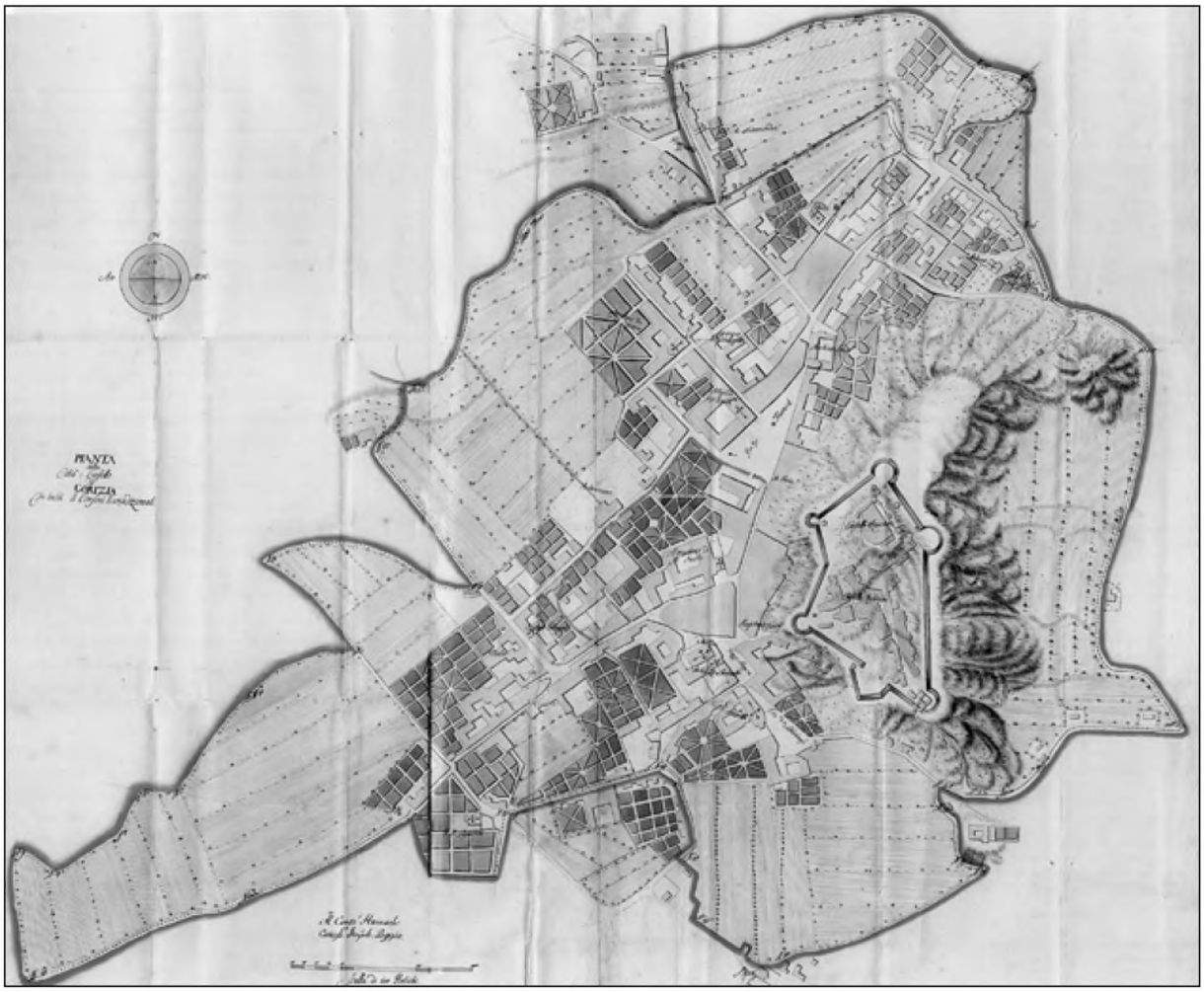
listine, v kateri je grof Majnhard objavil, da je začel graditi trg, so tržani–meščani že obstajali, saj je bil njim (*civesque meos*) namenjen privilegij oziroma svoboščine. Če so obstajali tržani – *cives* – torej neagrarni prebivalci svobodnega stanu, je morala obstajati tudi pripadajoča neagrarna naselbina. To pa je bila lahko le *villa* Gorica iz epizode o vračanju kralja Riharda. Vse navedeno postavlja obravnavano listino in celotno problematiko v popolnoma novo luč (glej sliko 1).

Običajno v stroki še vedno gledamo na nastajanje srednjeveških meščanskih naselbin skozi pravnozgodovinsko prizmo, ki ustanovni akt – zapisan ali usten – zvezan s podelitvijo statusa naselbine in nekih temeljnih pravic oziroma svoboščin postavlja kot začetek določene meščanske naselbine. Vendar novejši pogledi zadnjih desetletij bistveno širijo to perspektivo. Tudi večina novoustanovljenih urbanih naselbin je imela običajno dolgo predzgodovino s staro tradicijo poselitve, nekim neposrednim naselbinskim predhodnikom s starejšimi centralnimi funkcijami in prebivalstvom, že prej vsaj delno usmerjenim v neagrarne dejavnosti.[54] V nekem trenutku, ko so splošne družbene in ekonomske razmere dozorele in je verjetno že prvotna naselbina dosegla določeno prosperiteto, je na iniciativo mestnega gospoda z dovolj visokim statusom in kompetencami, da je to lahko izpeljal, prišlo do ustanovitve nove meščanske naselbine s pravim urbanim tlorisom in namenskim tržnim prostorom.[55] Običajno se je to zgodilo s preselitvijo naselja oziroma prebivalstva na neko bližnjo ugodnejšo lokacijo, načrtno razparcelirano in pravno izločeno iz agrarnega gospostva. Bistveni dejavnik je pomenil obstoj skupine prebivalstva ustreznih poklicnih profilov, ki je lahko zgradila novo naselbino in jo naprej razvijala. To prebivalstvo pa se ni moglo materializirati čez noč kljub še tako vabljivim privilegijem, ki bi jih je nek knez nudil novi naselbini.[56] Temeljni elementi oziroma dejavniki nove ustanovitve so bili:

- neko prvotno naselje z uveljavljenimi centralnimi funkcijami (zgodnjeurbanim značajem);
- prebivalstvo svobodnega stanu z ustreznimi poklici ali podložniki, ki se jim lahko podeli svoboden status;
- mestni gospod z ustreznimi prerogativi in iniciativo za ustanovitev urbanega naselja.[57]

Vsi ti elementi in pogoji so pri Gorici obstajali že prej. Leta 1210 je šlo po mojem mnenju za klasično preselitev že obstoječe neagrarne naselbine na novo lokacijo, s podelitvijo (ali le formalno kodifikacijo) nekih temeljnih svoboščin. Že prej je obstajala *villa* Gorica kot centralni kraj z vrsto funkcij (upravna, sodna, prometna, cerkvena, nedvomno tudi obrtna in trgovska). Podelitev pravice do tedenskega sejma s strani cesarja Otona IV. ob priliki preselitve naselbine je bila lahko le formalno legaliziranje že dolgo obstoječih sejmov oziroma rednega trgovanja v Gorici, ki prej pač ni imelo vladarjeve potrditve.[58] Bistveni argument za te trditve je obstoj meščanov *(cives)* že ob začetku gradnje novega naselja. Grofje so – ob svojem skoraj knežjem statusu – lahko že davno prej v 12. stoletju prvotno goriško naselbino pod gradom postopno preoblikovali iz agrarnega v zgodnjeurbano naselje, zlasti s podelitvijo svobodnega statusa delu tam živečega prebivalstva raznih poklicev, ki ga suponira termin *cives mei* v listini 1210. Lep primer takega procesa imamo s Koroške, kjer je cesar Friderik Barbarosa ob svojem obisku v Brežah leta 1170 samostanu St. Lambrecht podelil pravico, da v "vasi" Köflach *(in villa Chouelach)* po svoji presoji uredi trg *(forum pro sue voluntatis arbitrio ordinare)* ter vzpostavi ureditev po meščanskem pravu *(forensia in eo sibi iura constituere),* kar je predpostavljalo osvoboditev prebivalcev vezi podložništva. Kot priča pravnega dejanja se je ob izstavitvi te listine v Brežah poleg koroškega vojvode Hermana in grofa Bertolda III. Andeškega nahajal ravno goriški grof Engelbert II.[59] Nekaj podobnega bi lahko Engelbert že dolgo pred 1210 naredili v svoji *villa* Gorica. Dejstvo je, da so ravno posvetni knezi kljub teoretičnemu vladarjevemu regalu na področju trgovanja in ustanavljanja urbanih naselij delovali popolnoma samovoljno brez vladarjevega sankcioniranja. Za nobeno, že v 12. stoletju obstoječo meščansko naselbino koroških ali štajerskih vojvod nimamo vladarjevega privilegija, in ga nedvomno tudi nikoli ni bilo. Prvenstveno so za vladarjevo koncesijo – pogosto za legalizacijo že *de facto* obstoječih struktur – zaprošale cerkvene institucije, da bi se zaščitile pred samovoljnimi posegi posvetnih mogočnežev. Dejanje grofa Majnharda leta 1210 v tem pogledu predstavlja določeno izjemo, o čemer več kasneje. Opozorimo naj še na to, da se je proces urbanega problikovanja centralnih krajev in ustanavljanja novih meščanskih naselbin že v 12. stoletju začel na Štajerskem, Koroškem in (čeprav ob slabi ohranjenosti virov nedokazljivo) nedvomno tudi na Kranjskem, in to celo na iniciativo nekaterih

54 Problemsko Kosi, *Predurbane*, str. 271 sl.
55 Prim Opll, *Stadtgründung*, str. 13 sl.; Fischer, *Die Siedlungsverlegung*, zlasti 202 sl.
56 Na primeru Škofje Loke glej Kosi, *Začetki*, str. 92 sl., 96 sl.
57 O pristojnostih za ustanavljanje meščanskih naselbin prim. Fischer, *Die Siedlungsverlegung*, str. 175 sl.
58 Preselitev tržne naselbine je bila neredko zvezana s pridobitvijo kraljeve odobritve. Prim. Fischer, *Die Siedlungsverlegung*, str. 34 sl.
59 *MGH Diplomata* X/3; *UBSt* I, št. 513. O pomenu termina *iura fori* oziroma *ius forense* glej zgoraj op. 16.

Slika 3: Mesto Gorica sredi 18. stoletja (1756). Temnejši obris predstavlja mejo ozemlja pod mestno jurisdikcijo (pomirja) (Gorizia Barocca. Monfalcone 1999).

samostanov in celo ministerialov.[60] Odličen primer je nastanek načrtno ustanovljenega trga Dravograd, ki sta ga na zemlji samostana Št. Pavel okrog leta 1180 obenem z gradom in cerkvijo postavila štajerska ministeriala Trušenjska, o čemer se je opat pritožil celo papežu Aleksandru III.[61] Zelo nenavadno – če ne kar neverjetno – bi bilo, če tega ne bi že zgodaj storili mogočni goriški grofje ob številnih vzorih svojih sodobnikov in zlasti svojega fevdnega gospoda in obenem konkurenta, oglejskega patriarha v bližnji Furlaniji.

Enkraten dokaz, kako je potekal proces, ki smo ga skušali osvetliti zgoraj, in analogijo razvoju mesta Gorice predstavlja notranjski Lož, sicer šele stoletje kasneje. Trg okrog župnijske cerkve je v virih dokazan že célo 13. stoletje, naseljevali so ga meščani – *cives*, s trškim sodnikom, torej je imel že pravno izoblikovano trško ureditev.[62] Leta 1341 pa je oglejski patriarh Bertrand ukazal, naj se tedenski sejem (ki je že obstajal) po novem odvija pod nekaj kilometrov oddaljenim loškim gradom in prebivalci trga *(**habitatores et coloni fori** nostri de Los)* naj se zaradi večje varnosti in koristi *(pro majori securitate et evidentiori utilitate ipsorum)* preselijo na novo lokacijo pod grad in si tam na novo postavijo bivališča *(debeant **se transfere** et ibi **domos** eorum **facere et edificare**)*.[63] Tako je nastal novi trg Lož, kmalu obdan tudi z obzidjem, stara lokacija pa je dobila ime Stari trg. Menim, da lahko točno na takšen razvoj sklepamo iz podatkov, ki nam jih nudi fragment goriške listine iz leta 1210.

Vprašanje zase je, zakaj se je grof Majnhard II. odločil, da bo pravico do tedenskega sejma – zelo verjetno je šlo le za legaliziranje že obstoječega rednega trgovanja v Gorici – skušal dobiti od vladarja.

60 Prim. Kosi, *Začetki*, tabela na str. 108–109; isti, *Predurbane*, str. 325 sl.
61 *MDC* III, št. 1257; *MDC Erg.-Heft*, št. 1228a.
62 Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 96 sl.
63 *Documenti Goriziani*, št. CLVIII.

Takšen postopek v posvetni sferi, še zlasti v tem času, predstavlja veliko izjemo in ga ne poznamo pri nobenem od knezov ali drugih predstavnikov visokega plemstva v širšem vzhodnoalpskem prostoru. Grofje Vovbrški, sodobniki Goriških primerljivega grofovskega stanu, čeprav z dosti manj političnega vpliva in moči, so na primer na Koroškem v Pliberku že leta 1228 razpolagali s trgom kot celovito meščansko naselbino.[64] Vendar zanjo niso iskali legalizacije ne pri vladarju ne pri Spanheimih kot deželnih knezih. Odgovor za dejanje Goriških nedvomno lahko iščemo v političnih razmerah v Furlaniji, kjer so si grofje na vse kriplje – s hladno pragmatičnostjo – prizadevali za izločitev svojih teritorijev iz deželnega gospostva oglejskega patriarha. Sankcioniranje tedenskega sejma v njihovi prestolni Gorici s strani vladarja je bil gotovo eden pomembnih korakov v tej smeri, kot je pravilno ugotovil Štih.[65]

Čeprav o razvoju meščanske naselbine v Gorici v desetletjih po 1210 nimamo ohranjenih kakšnih zelo izpovednih virov, je mesto nedvomno vzporedno z vzponom svoje grofovske rodbine doživljalo buren razvoj. Že pred letom 1288 je bilo obzidano, o čemer priča listina, izstavljena tega leta, s katero je grof Albert II. svojemu uradniku Valjhunu podelil *domum in foro nostro Goricie* in ga oprostil plačevanja mestnega davka ter činža za mestno parcelo *(steura et censu arearum)*.[66] V listini je omenjeno obzidje *(murus fori),* ki je potekalo pod omenjeno hišo in v katerem so bila dvoja vrata.[67] Obzidje s stolpi je upodobljeno tudi na najstarejšem mestnem pečatu s konca 13. stoletja in napisom S : COMVNIS : GORICIE.[68] Naselbina je imela že v začetku 14. stoletja mestno občinsko hišo, ki je kot *domus communis* prvič omenjena leta 1307.[69] Mestna hiša in pečat predpostavljata izoblikovano mestno občino z določeno avtonomijo. Lasten pečat, obzidje in mestna občina s svojo hišo pa pomenijo temeljne atribute razvitega srednjeveškega mesta, ki ga Gorici nedvomno lahko pripišemo že v začetku 14. stoletja. Čeprav naziv *Stat* za Gorico v listinah nastopi prvič šele leta 1392, to leto ne pomeni nikakršnega "povzdiga v mesto" ali "podelitve mestnih pravic", temveč zgolj uveljavitev uglednejšega naziva. Zakaj kljub vsem doseženim atributom tako pozno, pa je že drugo vprašanje, verjetno povezano z vplivom mediteranskega sveta, kjer je proces urbanizacije vključno z uporabljeno terminologijo potekal drugače kot v celinskih deželah.[70]

Že dolgo je znano, da je načrtno ustanovljeno in obzidano mesto Gorica iz leta 1210 *(forum*, kasneje *civitas, Stadt)* nastalo na pobočju grajskega hriba tik pod gradom, in je po urbarju iz leta 1507 štelo okrog 60 hiš (glej sliko 2).[71] V ravnini pod njim je ležala prvotna Gorica, še do konca srednjega veka pogosto imenovana vas – *villa*, v nemških virih *Dorf*, večkrat tudi *suburbium*.[72] Vendar pa v funkcijskem smislu ni šlo za čisto agrarno naselbino, temveč za podgradje, predmestje z močnim urbanim pečatom. O tem priča dejstvo, da je v členih t. i. "statuta" za Gorico iz leta 1307 govor o trgovanju, ki poteka *tam in villa quam in foro*.[73] Spodnji del je imel že zgodaj celo svoj tržni prostor *(in platea ville Gorizie; ... cze Görcz in dem dörffe vor der placz; ... Görcz an dem vnndern placz),* tu so živeli kovači, čevljarji, krznarji, mlinarji, mesarji, notarji idr., tu so bile tudi hiše plemičev.[74] Formalno še podružnična, že v 15. stoletju pa za župnijsko smatrana goriška cerkev sv. Hilarija in Tacijana je stala v spodnjem delu naselbine,[75] kakor tudi leta 1303 prvič omenjeni frančiškanski samostan ter dve pokopališči.[76] "Spodnja Gorica", relikt zgodnjeurbane faze v razvoju mesta, tedaj še z dosti manj sklenjeno pozidavo kot danes in mnogimi vrtovi, vinogradi, nasadi in gospodarskimi poslopji, je tako imela ves čas močan neagraren značaj, in je bila po prevladujočem mnenju s strani goriškega grofa Ivana leta 1455 še *de iure* pravno priključena mestu.[77] Dejstvo, da se še v urbarju leta 1507 imenuje vas, tega ne izključuje. Verjetno je šlo za običajno in tradicionalno poimenovanje mestnega predela, kot na primer pri Ljubljani Stari trg ali Novi trg še stoletja zatem, ko sta bila oba pravno že del enotnega mesta.

Zadržimo se na kratko še pri goriškem "statutu" iz leta 1307, ki posreduje dobro ilustracijo vloge in pomena meščanske naselbine v Gorici v začetku 14. stoletja.[78] Dejansko ne gre za mestni statut v mediteranskem smislu – v dokumentu je imenovan enkrat *statutum*, drugič *privilegium* – temveč v smislu celinskih mest za zapis mestnih privilegijev (pravic) kot tudi dolžnosti Gorice, kakor jih je naselbini potrdil mestni gospod, goriški grof Henrik II. Listina kaže velik pomen mesta v trgovini z živino. Eno tretjino klavne živine, kupljene med Gorico in Razdrtim, je bilo potrebno prodati v Gorici, tisto, ki je bila kupljena v območju nad Razdrtim (verjetno na Kranjskem idr.), pa so morali vso gnati na goriški trg in tu nuditi na prodaj. Šlo je dejansko za privi-

64 *MDC* IV/1, št. 1946.
65 Štih, *Podelitev*, str. 58–59.
66 Originalna listina v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu, AUR 1288 III 17.
67 Kos, *K zgodovini Gorice*, str. 8–9.
68 Otorepec, *Srednjeveškim pečati*, str. 223.
69 Kos, *K zgodovini Gorice*, str. 9.
70 Prim. Melik, *Mesto (civitas)*, str. 314–315.
71 Glej Pavlin, *Goriško gospostvo*, v tej številki kronike.
72 Kos, *K zgodovini*, str. 7 sl., 14. sl.
73 Kos, *Najstarejši statut*, str. 21.
74 Prav tam, str. 15–16.
75 *... in suburbio Goricie ... penes cimiterium ecclesie parrochialis Goricie* (leta 1482). *Iz arhiva*, št. 79, str. 139.
76 Kos, *Najstarejši statut*, str. 15–16; prim. Höfler, *Gradivo*, str. 118–119.
77 Pavlin, *Goriško gospostvo*, v tej številki Kronike.
78 Kos, *Najstarejši statut*, str. 283–284.

legij prisilne ceste oziroma skladiščenja v živinski trgovini.[79] Meso, sir in sol so smeli prodajati v Gorici le na javnem trgu *(in foro publico),* vino pa ob dolžnem plačilu daca tako v trgu kot vasi *(tam in villa quam in foro).* Letna sejma *(nundinae)* sta bila na dan sv. Jerneja in sv. Andreja. Meščanom *(cives Goricie)* je bila za vekomaj priznana solna pravica na goriškem trgu *(ius salis in foro Goricie),* kot že po starem običaju. Verjetno je šlo za dohodek od prodaje soli, kajti na osnovi te pravice so bili dolžni po potrebi obnavljati mostove, mestno hišo, mestna vrata in obzidje. Vse hiše tako Judov kot kristjanov so bile dolžne opravljati stražo *(vigilias).* Meščani Gorice in drugi prodajalci so bili mestnemu gospodu dolžni plačilo daca *(dacium),* s čimer je bila verjetno mišljena mitnina. Grof je zase in svoje potomce obljubil, da meščanov ne bodo obremenjevali z davkom in ostalimi dajatvami, razen v času vojne so bili dolžni prispevati hrano in drugo blago.

Za zaključek nekaj besed o pomenu listine iz 1210. Menim, da dokumenta ne moremo interpretirati golo legalistično kot podelitev tržnih pravic, s čimer bi Gorica (šele) leta 1210 v pravnem smislu postala tržna, torej meščanska naselbina. Menim, da je tržna naselbina obstajala že prej, v 12. stoletju, kar dokazuje ob izstavitvi listine leta 1210 že obstoj svobodnih meščanov (*cives*). Dokument priča le o novi fazi v razvoju goriškega trga, o preselitvi že obstoječe naselbine oziroma njenih svobodnih trških prebivalcev na novo lokacijo, zvezani z vladarjevim legaliziranjem tedenskega sejma kot njene ekonomske baze. Meščanska naselbina v Gorici ima nedvomno dosti pestrejšo predzgodovino, kot jo potrjujejo zelo skopi zgodnejši viri. Ti včasih povedo več šele med vrsticami.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Acta Tirolensia, Erster Band: Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen. Ed. Oswald Redlich. Innsbruck : Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1886.

BUB I – *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich, Erster Band: Die Siegelurkunden der Babenberger bis 1215.* Ed. Heinrich Fichtenau und Erich Zöllner. Wien : Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1950.

BUB IV/2 – *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich, Vierter Band: Ergänzende Quellen 1195–1287.* Ed. Oskar Frh. von Mitis, Heide Dienst, Christian Lackner. Wien – München : Oldenbourg, 1997.

Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten I, II. Ed. Hermann Wiesflecker. Innsbruck : Universitätsverlag Wagner, 1949, 1952.

Die Urkunden Friedrichs I. Ed. Heinrich Appelt. Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae X/3, X/4. Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 1985, 1990.

Die Urkunden Konrads III. und seines Sohnes Heinrich. Ed. Friedrich Hausmann. Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae IX. Wien – Köln – Graz : Hermann Böhlau Nachf., 1969.

Die Urkunden Otto des III. Ed. Theodor Sickel. Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae II. Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 1893.

Documenti Goriziani. Ed. Vincenzo Joppi, *Archeografo Triestino,* Nuova serie, XV, 1890.

Gradivo – *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* III–V. Ed. Franc Kos, Ljubljana : Leonova Družba, 1911, 1915, 1928.

GZM – *Gradivo za zgodovino Maribora, I. zvezek: listine do 1259.* Ed. Jože Mlinarič. Maribor : Pokrajinski arhiv Maribor, 1975.

Hormayr, Beiträge – *Kritisch-diplomatische Beyträge zur Geschichte Tirols im Mittelalter : Mit mehreren hundert ungedruckten Urkunden, Band I/2.* Wien, 1803.

Iz arhiva grofa Sig. Attemsa v Podgori. Ed. Franc Kos. *Izvestija muzejskega društva za Kranjsko,* XII, 1902.

MDC – *Monumenta historica ducatus Carinthiae* I, III, IV/1. Ed. August von Jaksch. Klagenfurt : Kleinmayr, 1896, 1904, 1906.

MDC Erg.-Heft – *Monumenta historica ducatus Carinthiae : Ergänzungsheft zu Band I–IV 811–1269.* Ed. August von Jaksch. Klagenfurt : Kleinmayr, 1915.

MGH SS – *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 23.* Hannoverae, 1874.

Monumenta Ecclesiae Aquilejensis. Ed. Ioannes F. B. M. de Rubeis. Argentinae, 1740.

UBKr – *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain* I, II. Ed. Franz Schumi. Laibach : samozaložba, 1882–1883, 1884–1887.

UBSt I – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, I. Band: 798–1192.* Ed. Joseph von Zahn. Graz : Verlag des Historischen Vereines, 1875.

UBSt IV – *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, Vierter Band: 1260–1276.* Ed. Heinrich Appelt, Gerhard Pferschy. Wien : Verlag Adolf Holzhausens Nfg., 1975.

LITERATURA

Baum, Wilhelm: *Die Grafen von Görz in der europäischen Politik des Mittelalters.* Klagenfurt : Verlag KITAB, 2000.

Fischer, Herbert: *Die Siedlungsverlegung im Zeit-*

[79] O tej problematiki Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 174 sl.

alter der Stadtbildung : Unter besonderer Berücksichtigung der österreichischen Raumes. Wiener rechtsgeschichtliche Arbeiten. Band I. Wien : Verlag Herold, 1952.

Gillingham, John: *Richard I.* Yale English Monarchs series. New Haven and London : Yale University Press, 1999.

Hammer, Elke: Der Münzumlauf in Cividale aufgrund der Schriftquellen. *Die Friesacher Münze im Alpen–Adria Raum.* Grazer Grundwissenschaftliche Forschungen 2. Schriftenreihe der Akademie Friesach 1 (Hrsg. Reinhard Härtel). Graz : Akademische Druck- und Verlaganstalt, str. 385–393.

Härtel, Reinhard: Der Münzumlauf im Patriarchat Aquileia aufgrund der Schriftquellen. *Die Friesacher Münze im Alpen–Adria Raum.* Grazer Grundwissenschaftliche Forschungen 2. Schriftenenreihe der Akademie Friesach 1 (Hrsg. Reinhard Härtel). Graz : Akademische Druck- und Verlaganstalt, str. 405–450.

Härtel, Reinhard: Görz und die Görzer im Hochmittelalter. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 110, 2002, str. 1–66.

Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem : Primorska: Oglejski patriarhat/Goriška nadškofija, Tržaška škofija.* Nova Gorica : Goriški muzej, 2001.

HRG – *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, I. Band.* Berlin : Erich Schmidt Verlag, 1971.

Hye, Franz-Heinz: *Innsbruck : Geschichte und Stadtbild bis zum Anbruch der Neuen Zeit.* Tiroler Heimatblätter. Sonderband 800 Jahre Stadt Innsbruck. Innsbruck – Wien : Tyrolia Verlag, 1980.

Kießling, Rolf: Zwischen Stadt und Dorf? : Zum Marktbegriff in Oberdeutschland. *Vielerlei Städte : Der Stadtbegriff* (Hrsg. Peter Johanek, Franz-Joseph Post), Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster. Reihe A/61. Köln – Weimar – Wien : Böhlau, 2004, str. 121–143.

Koller, Fritz, Die Anfänge der Salzburger Städte : *Civitas* und verwandte Begriffe in den Salzburger Quellen. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 128, 1988, str. 5–32.

Kos, Franc: K zgodovini Gorice v srednjem veku. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, I, 1919–1920, str. 4–20.

Kos, Franc: Najstarejši štatut mesta Gorice. *Carniola*, Nova vrsta, 7, 1916, str. 282–284.

Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek : Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*, Ljubljana : Založba ZRC, 1998.

Kosi, Miha: Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine? : *Civitas Pettouia, Carnium/Creina* in druga centralna naselja neagrarnega značaja v zgodnjem srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, 59, 2005, str. 269–331.

Kosi, Miha: Začetki Škofje Loke in freisinški škofje kot ustanovitelji meščanskih naselbin : Primerjalna študija k nastanku mest na Kranjskem v srednjem veku. *Blaznikov zbornik.* Loški – Škofa Loka : Založba ZRC in Muzejsko društvo Škofja Loka, 2005, str. 83–110.

Melik, Vasilij: Mesto (*civitas*) na Slovenskem. *Zgodovinski časopis*, 26, 1972, str. 299–316.

Meyer, Therese, Karpf, Günther: Zur Herkunft der Grafen von Görz : Genealogische Studie zur Genese einer Dynastie im Südostalpenraum. *Südost-Forschungen*, 59, 2000, str. 34–98.

Opll, Ferdinand: Stadtgründung und Stadtwerdung : Bemerkungen zu den Anfängen des Städtewesens in Österreich. *Österreichs Städte und Märkte in ihrer Geschichte* (Hrsg. Erich Zöllner). Schriften des Instituts für Österreichskunde 46. Wien : Österreichischer Bundesverlag, 1985, str. 13–30.

Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem.* Ljubljana : Slovenska matica in ZRC SAZU, 1988.

Pavlin, Vojko: Goriško gospostvo na začetku 16. stoletja. V tej številki *Kronike.*

Schlesinger, Walter: Der Markt als Frühform der deutschen Stadt. *Vor - und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter : Teil I* (Hrsg. Herbert Jankuhn et al.). Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge Nr. 83. Göttingen : Wandenhoeck & Ruprecht, 1973, str. 262–293.

Štih, Peter: Gorica in njeno zaledje ob vstopu v zgodovino okrog leta 1000. *Goriške.* Nova Gorica : Goriški muzej, 2002, str. 11–26.

Štih, Peter: Lastniki in posestniki Gorice do nastopa goriških grofov v 12. stoletju. *Goriške študije.* Nova Gorica : Goriški muzej, 2002, str. 27–53.

Štih, Peter: Podelitev tržnih pravic Gorici 1210. *Goriške študije.* Nova Gorica : Goriški muzej, 2002, str. 54–59.

Štih, Peter: *"Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza" : Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412).* Nova Gorica : Goriški muzej, 1999.

Travner, Vladimir, Baumgartner, Egon: Naši srednjeveški novci. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 35, 1930, str. 147–181.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije.* Ljubljana : Slovenska matica, 1961.

RIASSUNTO

Nascita della città di Gorizia – dubbi e nuove prospettive

Secondo il parere attualmente prevalente, Gorizia ottenne con l'atto del 1210 i diritti di borgo dal conte Mainardo II, diventando in questo modo un insediamento urbano, ma la nuova analisi di un documento di cui ci rimangono solo dei frammenti permette una diversa interpretazione. In esso il Conte afferma di aver ottenuto da Ottone IV il diritto a tenere la fiera settimanale, di aver cominciato nel giorno di San Giovanni Battista a costruire un borgo e di aver dispensato i suoi cittadini, che vi aveva fatto trasferire, da tutti i servizi tranne la costruzione di ponti, per 7 anni. L'atto è un privilegio dei cittadini *(cives)* di Gorizia, che al momento dell'emissione del documento erano già tali, quindi esisteva prima anche un borgo. Secondo la nuova interpretazione l'atto fu redatto in occasione del trasferimento del primo insediamento nella nuova sede e della progettazione del nuovo assetto urbano. Un tale svolgimento degli eventi è giustificato anche dall'ambivalenza topografica di Gorizia, durata ancora per tutto il Medio Evo: sul fianco del colle sotto il castello sorgeva un borgo ben progettato e circondato da mura, nella pianura sottostante invece Gorizia Bassa, chiamata paese – *villa, Dorf, suburbium* – che solo nel 1455 fu giuridicamente unita alla città.

Gorizia viene citata per la prima volta nell'atto dell'imperatore Ottone III come *villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza*, probabilmente con la funzione di corte imperiale *(curtis)*. All'inizio del XII secolo presero il loro nome dalla città dapprima Enrico Spanheim, più tardi Duca della Carinzia (Koroška), da metà del secolo invece i Conti di Gorizia, una delle cui residenze principali era appunto Gorizia, da loro ereditata dai parenti Spanheim. Dalla fine del secolo i Conti utilizzarono il nome di Gorizia nel loro stemma equestre. La residenza di un casato tanto importante nel XII secolo non poteva essere semplicemente un villaggio con il castello, come si è soliti credere. Sicuramente si trattava di un potente centro con i primi segni di urbanizzazione e numerose funzioni: amministrativa, giudiziaria, strategico-difensiva, ecclesiastica, logistica e commerciale. Gorizia sorgeva nelle immediate vicinanze della strada romana che portava ad Est attraverso la Carniola (Kranjska) verso l'Ungheria e a Ovest verso l'Italia. Nel 1194 è recata testimonianza di un *Andreas plebanus de Goricia*, il che dimostra l'esistenza di un centro ecclesiastico, nonostante la vecchia sede della parrocchia fosse formalmente sempre a Solkan (Salcano). Una prova a favore dell'importanza della residenza dei conti goriziani al tempo è data dalle fonti narrative sul ritorno del re inglese Riccardo Cuor di Leone dalla Terza Crociata, soprattutto quelle di Ralph di Coggeshal, che si basava si informazioni di prima mano. Il re e la sua scorta, dopo il naufragio presso Aquileia, si diressero alla "villa" di Gorizia, dove viveva il *dominus provintie illius*, il Conte di Gorizia. Riccardo si presentò come un mercante, ma il suo gruppo fu tradito dall'eccessivo sfarzo e dovette fuggire, su cavalli acquistati, verso la Carinzia e l'Austria. Le circostanze di questi avvenimenti dimostrano chiaramente che la sede del "signore della regione", già da molto non era più un semplice villaggio. In altre parole, si trattava di una forma embrionale di borgo, con già una parte di popolazione cittadina libera, come testimoniato nell'atto del 1210 *(cives)* con commercio regolare ma senza privilegio reale. Nel 1210 Mainardo II ottenne dall' imperatore la legalizzazione della fiera settimanale, dopo di che si arrivò alla classica forma di insediamento, il borgo, in una sede più adatta e meglio difendibile vicino al castello, alla costruzione di un nuovo agglomerato *(forum ... aedificare coepi)* e al trasferimento dei cittadini che già erano tali *(civesque ... in praenotatum forum ... locavi)*.

I conti di Gorizia avevano molteplici modelli in base ai quali sviluppare un embrionale borgo già nel XII secolo, presso i loro contemporanei Margravi della Stiria (Štajerska), Duchi della Carinzia e presso il loro signore feudale, il Patriarca del vicino Friuli. Ad esempio Engelberto II nel 1176 testimonia nella conferma del privilegio cittadino per la vicina Cividale, già nel 1170 lo aveva fatto per l'emissione di un privilegio di borgo per il monastero di San Lambrecht, concesso dall'Imperatore Federico Barbarossa. Lo status politico quasi principesco e la potenza di fatto hanno sicuramente permesso ai Conti di Gorizia di avere nella loro residenza di Gorizia un insediamento urbano già nel XII secolo. Il trasferimento e il nuovo assetto urbano nel 1210 permisero un veloce e proficuo sviluppo della città, che poco dopo fu dotata di mura di cinta (documentate nel 1288), di un sigillo (XIII sec.), di un municipio (testimoniato nel 1307) e con esso ottenne l'autonomia. Sebbene il titolo di città *(civitas, Stadt)* non fu utilizzato fino alla fine del XIV secolo, Gorizia presentava già dalla fine del XIII secolo tutti gli attributi di una sviluppata città medioevale. Il cosiddetto Statuto del 1307 rappresenta di fatto un privilegio ovvero una conferma dei diritti di città, che le concesse il conte Enrico II.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 940.2:316.35(450.367+497.4-14)"15"
prejeto: 24. 11. 2006

Vojko Pavlin

mag. zgodovine, Pod Škabrijelom 3, Kromberk, SI–5000 Nova Gorica
e-pošta: vojko.pavlin @siol.net

Goriško gospostvo na začetku 16. stoletja*

IZVLEČEK

Leta 1500 je Maksimilijan Habsburški po zadnjem goriškem grofu Leonhardu dedoval goriško grofijo, v kateri je osrednji del predstavljalo deželnoknežje gospostvo z uradom v Gorici, ki mu je bila podložna večina vasi od Hublja in reke Vipave do goriških Gor in reke Idrije (Iudrio) ter bližnjih furlanskih krajev. Deželnoknežji urbar iz leta 1507 nam s pomočjo drugih podobnih virov razkriva nekatere gospodarske in družbene značilnosti tedanje Goriške.

KLJUČNE BESEDE
urbar, goriško gospostvo, goriška grofija, goriški grof Leonhard, Maksimilijan Habsburški

SUMMARY

THE SEIGNIORY OF GORIZIA AT THE BEGINNING OF THE 16TH CENTURY

In 1500, Maximillian the Hapsburg inherited after the last Gorizia count of Leonhard, the County of Gorizia which the central part was the provincial princely seigniory with office in Gorica to which the majority of villages from Hubelj and the river Vipava to the Gorizia Gore and the river Idrija (Iudrio) and the nearby Friulian settlements were subjected. The provincial princely land register from 1507 reveals with the help of other similar sources some economic and social characteristics of the then Gorizia region.

KEY WORDS
Land register, the seigniory of Gorizia, the County of Gorizia, the Gorizia count Leonhard, Maximillian of Hapsburg

* Članek je oblikovan na osnovi predavanja na gradu Krombe r k 13. septembra 2005. Naneslo je, da se je to zgodilo sto let po rojstvu in točno petnajst let od smrti zadnjega grajskega plemiškega lastnika Viljema Coronini Cronberg; prav 13. septembra 1990 je grof Viljem, ki je povezan tudi z vsebino članka, na Dunaju umrl.

Uvod – deželnoknežji urbar iz leta 1507

Po poslednji volji grofa Viljema (Guglielmo) Coronini Cronberg, raziskovalca in zbiratelja tako materialnih kakor pisnih starin, je bogato zbrano gradivo po njegovi smrti postalo last Fondacije v Gorici, ki je precej pisnega materiala predala goriškemu Državnemu arhivu (Archivio di Stato).[1] Med goro tega gradiva se nahaja tudi deželnoknežji urbar iz leta 1507,[2] ki predstavlja enega najpomembnejših virov za vpogled v goriško deželnoknežje zemljiško gospostvo na prehodu iz 15. v 16. stoletje. Vir je bil sicer še prej v rokah grofa Franca Coroninija iz šempetrske veje te družine, ki je na Dunaju ob štiristoletnici nastopa habsburške oblasti na Goriškem (1900) objavil nekaj izsekov iz urbarja s komentarjem.[3] Milko Kos, ki mu urbar v originalu ni bil dostopen, je kasneje to Coroninijevo delo uporabljal kot dopolnilo k objavljenim primorskim urbarjem. Med Kosovimi objavami je sicer za obravnavano obdobje in prostor temeljni in nepogrešljiv vir Gospostvo, pravica in tlaka v goriškem uradu iz leta 1523.[4]

Ob nastanku urbarja iz leta 1507 je minilo le sedem let, odkar je Maksimilijan Habsburški dedoval goriško grofijo po smrti Leonharda, zadnjega iz rodu goriških grofov, zato gre za verjetno najstarejši izdelan "habsburški" urbar za goriško deželnoknežje gospostvo, hkrati pa tudi za po dosedanjem poznavanju najstarejši v celoti[5] ohranjen urbar goriškega gospostva sploh, s katerim je habsburški vladar skušal urediti deželnoknežje dohodke v novo pridobljeni deželi. Utrditev nove oblasti je sicer zastala zaradi habsburško-beneške vojne, ki se je začela že naslednje leto (1508), ko so Benečani za dobro leto zasedli Gorico. Po končanih spopadih leta 1516 sta lahko Maksimilijan in nato njegov vnuk Ferdinand nadaljevala z začetimi posegi na Goriškem. Na osnovi omenjenega urbarja iz leta 1507 so nastali novi, tako na primer v letu 1516 (ta je ohranjen le v fragmentu), leta 1530, pa nato pogosteje od šestdesetih let 16. stoletja dalje.[6]

Starodavno goriško gospostvo pa je v novem veku polagoma izgubljalo svojo vlogo in pomen. Predvsem zadolževanje deželnega kneza je vodilo do razkroja in razprodaje deželnoknežjih dohodkov. "Odmeven" poseg v komorni zemljiški fond se je zgodil že z Maksimilijanovo podelitvijo (Vipavskega) Križa Vidu Thurnu (della Torre) v začetku 16. stoletja.[7] Že precej zmanjšane deželno-

Maksimilijan Habsburški na sliki Bernharda Strigla (Circa 1500, str. 96).

1 Gl. Pillon, Zasebni arhiv Coronini Cronberg.

2 ASG, Archivio Coronini Cronberg, Serie Atti e Documenti, busta 257, fasc. 652. Urbar je v celoti transkribiran v: Pavlin, *Gospodarska in družbena podoba podeželja na Goriškem ob prehodu pod Habsburžane*, str. 75–189.

3 Coronini, *Ein Kammer-Urbar*.

4 Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 13, 152–195.

5 V Državnem arhivu v Trstu je sicer ohranjen rokopis urbarja goriškega gospostva iz prve polovice 15. stoletja (AST, 210.2.3.-1); razdeljen je na dva dela, ki nista nastala istočasno. Prvi del je po neki letnici v tekstu sodeč iz leta 1426, drugi pa iz leta 1430 z uvodnim naslovom *Das Vrbar das meinem Herren Graf Hainreichen von seinem Bruder Graf Johansmeinharten ledig ist worden in der Grafschaft zu Gortz ... de Anno Domini mille - simo quadringentesimo tricesimo*. Očitno je bil slednji dodan po smrti Henrikovega brata Ivana Majnharda (1429), ko se je v Henrikovih rokah združila prej na dvoje razdeljena goriška posest. Na to gradivo me je opozoril prof. Silvano Cavazza, za kar se mu lepo zahvaljujem.

6 Fragment iz 1516 je v Državnem arhivu v Trstu (AST, 210.2.3.-3, *Vrber des Ambts Gortz Anno ... 1516)*. Ostali se nahajajo v Državni in posoški knjižnici v Gorici: BSI, Fondi antichi, Ms 137 Civ (Urbar 1530), Ms 138/139 Civ (Urbar 1561/62), Ms 140 Civ (Urbar 1563), Ms 141 Civ (Urbar 1564), Ms 142 Civ (Urbar 1565), Ms 143 Civ (Urbar 1573) in Ms 182 Civ (Urbar 1599). Urbar iz leta 1530 je najbolj ustrezen za primerjavo s tistim iz leta 1507.

7 Della Bona, Osservazioni ed aggiunte, str. 78; Rutar, *Sv. Križ vipavski*, str. 4; Golec, Nastanek in razvoj, str. 371.

knežje dohodke goriškega gospostva je leta 1673 cesar Leopold dokončno odprodal goriški plemiški družini Attems.[8] Tako so se polagoma zabrisale sledi srednjeveškega osrednjega gospostva goriških grofov.

Goriško gospostvo znotraj dominija in "Notranje grofije" goriških grofov

Urbar iz leta 1507 je pravzaprav bolj prikaz stanja pred Habsburžani, ko so v deželi vladali še goriški grofje. Goriško zemljiško gospostvo v 15. stoletju še zdaleč ni predstavljalo celotnega goriškega ozemlja, vendar pa zajema osrednji del Goriške in goriškega dominija, saj gre, čeprav z vidnimi spremembami zaradi časovnega odmika, prav za tisto zemljo v teritorialnem štirikotu med Sočo, Vipavo, *Ortaono* (Vrtovin(šč)om) in Trnovsko planoto iz znamenite darovnice iz leta 1001 s prvo omembo Solkana in Gorice. To ozemlje je pomenilo jedro kasneje izoblikovane goriške dežele, ki se je formirala na osnovi politične moči grofov, od 12. stoletja imenovanih po Gorici.[9]

Sčasoma so si namreč Goriški pridobili veliko posest in v času političnega vzpona v 13. in v začetku 14. stoletja se je njihov dominij raztezal od delov Tirolske in Koroške in južno od visokogorskih alpskih grebenov prek osrednjega goriškega ozemlja ob Soči in Vipavi na Kras ter na dele Kranjske in Istre. Zaradi precejšnje razdrobljenosti teritorija so se v 14. stoletju izoblikovale štiri goriške dežele: ob srednji Soči s središčem v Gorici (kasneje imenovana tudi Notranja grofija Goriška), na Koroškem s središčem v Lienzu v Pustriški dolini (Pustertal), ki je bila v začetku 16. stoletja priključena Tirolski (Prednja grofija Goriška), na Kranjskem (Grofija v Marki in Metliki) in v Istri (Pazinska grofija). Po smrti goriškega grofa Henrika II. leta 1323 se je začelo skoraj dvestoletno obdobje upadanja moči goriških grofov. V zadnjem (15.) stoletju dežele pod svojimi grofi se je goriško ozemlje omejilo na Prednjo in Notranjo grofijo Goriško.[10]

Zadnji goriški grof Leonhard (vladal je od 1462 do 1500) je poskušal ohranjati politično neodvisnost svojega dominija pred raznimi pretendenti na goriško dediščino, med katerimi sta bili v ospredju habsburška hiša in Beneška republika. Benečani so po zasedbi kneževine oglejskega patriarha (1420) videli v goriških grofih svoje vazale, ki naj bi od patriarha dobili Gorico kot službeni fevd za opravljanje odvetništva (zaščitništva oglejske cerkve). Na drugi strani so se Habsburžani, ki so z Goriškimi podpisali več sicer v marsičem že preseženih dednih pogodb, nadejali novega plena na tem obrobnem, a strateško pomembnem delu cesarstva.[11] Goriški grofje so bili torej državni knezi Rimskonemškega cesarstva, po fevdalni tradiciji pa beneški vazali. Ko je leta 1493 v cesarstvu zavladal Maksimilijan, ki je hotel obnoviti cesarske pravice v Italiji, so Benetke dobile močnega konkurenta.[12] Kmalu po smrti grofove žene Paole Gonzaga – ko je bilo na dlani, da bo grof Leonhard ostal brez potomcev – so se leta 1497 zaostrili odnosi med Beneško republiko in Maksimilijanom, posebno potem ko je bila med njim in grofom Leonhardom sklenjena pogodba o zamenjavi določenih posesti za dobo dvanajstih let; Habsburžan je prepustil nekatera koroška gospostva in Vipavo grofu v zameno za Krmin, Codroipo, Castelnuovo, Belgrado, Latisano in Flambro ter si s tem zagotovil ugodno strateško pozicijo na meji z Republiko.[13] Benečani, ki so se zapletli v vojno s Turki, so upali, da bodo dobili Goriško (dejansko Notranjo grofijo) z diplomacijo in s skrivnimi pogovori z dolgoletnim grofovim namestnikom (glavarjem) v Gorici Virgilom von Graben, ki so mu obljubljali denar, posest in patriciat, a so se pri tem ušteli, kajti Graben jim je v odločilni uri obrnil hrbet.[14]

Goriški grof Leonhard, zadnji svojega rodu, je umrl 12. aprila 1500 na gradu Bruck pri Lienzu, kjer je večinoma rezidiral. Maksimilijanu Habsburškemu je uspelo prehiteti najnevarnejše tekmece za Gorico in jo vključiti med svoje redne dežele prav v letu, v katerem je njegova politična vloga v Evropi dosegla najnižjo točko v vsem obdobju njegovega vladanja. Pridobitev Goriške namreč ni mogla odtehtati francoske zasedbe milanske vojvodine, ključnega člena v Maksimilijanovi italijanski politiki.[15]

8 Della Bona, Osservazioni ed aggiunte, str. 145; Czoernig, *Il territorio di Gorizia e Gradisca*, str. 761; Rutar, *Sv. Križ vipavski*, str. 15.

9 Kos, *Gradivo*, III, št. 1, str. 1–3; Štih, *"Villa, quae Sclavorum lingua vocatur Goriza"*.

10 Štih, *Goriški grofje*, str. 11–34.

11 Wiesflecker, Die politische Entwicklung, str. 351, 354–356, 358, 363, 368; Cusin, Le aspirazioni, str. 81–83, 91, 93; Seneca, Venezia e Massimiliano, str. 51; Baum, *I Conti di Gorizia*, str. 216.

12 Wiesflecker, *Maximilian I.*, str. 89.

13 Sanudo, *I Diarii*, I, stolpec 611–612; Baum, I conti di Gorizia (1420–1500), str. 144; Wiesflecker, Die politische Entwicklung, str. 377; Cusin, *Il confine orientale*, str. 508; Tavano, Massimiliano I, str. 44.

14 Sanudo, *I Diarii*, I, stolpec 999 in III, stolpec 250, 254; Cusin, Le aspirazioni, str. 98, 101, 107–108; Cusin, *Il confine orientale*, str. 502; Wiesflecker, Die politische Entwicklung, str. 373, 375–376; Seneca, Venezia e Massimiliano, str. 68–69, 73-74; Tavano, Il Friuli, str. 54; Baum, *I Conti di Gorizia*, str. 233; Pizzinini, I rapporti, str. 190–191.

15 Wiesflecker, *Maximilian I.*, str. 125.

Kamniti nagrobnik goriškega grofa Leonharda v župnijski cerkvi sv. Andreja v Lienzu je 1506–1507 izklesal Christoph Geiger (Circa 1500, str. 68).

Goriško ozemlje, ki nas tu posebej zanima, je bilo del Notranje grofije Goriške, ki se je raztezala ob srednji Soči, Vipavi, na Krasu in ponekod še globoko v Furlaniji. Mnogo zemlje je goriški grof podeljeval svojim ministerialom (vazalom), druga pa je ostala (ali po izumrtju neke ministerialne družine lahko zopet postala) neposredna urbarialna posest goriških grofov. Ta je bila razdeljena na več gospostev, za katera so bili postavljeni posamezni (urbarialni) uradi *(ambt).* Poleg goriškega gospostva z uradom Gorica lahko omenimo rihemberški urad, urad "Spodnji Kras" za goriško posest v kraških vaseh med Sežano in Komnom, pa urad Švarcenek za grofovo zemljo v "gornjem delu Krasa" (na področju Sežane in Divače, v Brkinih in severni čičariji). Na današnjem Notranjskem je bila goriška Planina samostojen urad. Precej daleč na zahodno stran pa sta se nahajala urada v goriških enklavah v Belgradu in Latisani, ki je bila tudi pomembno rečno pristanišče ob Tilmentu (Tagliamento).[16]

Donos goriškega deželnoknežjega gospostva oziroma urada, ki je bil pač kot osrednji najpomembnejši v deželi, je bil v primerjavi z ostalimi uradi Notranje grofije daleč najvišji. Po izračunih Matjaža Bizjaka je na primer ob koncu 14. stoletja presegal donos vseh ostalih šestih uradov (Rihemberk, Spodnji Kras, Švarcenek, Planina, Belgrado, Latisana) skupaj.[17]

Obseg goriškega zemljiškega gospostva ob prehodu pod Habsburžane

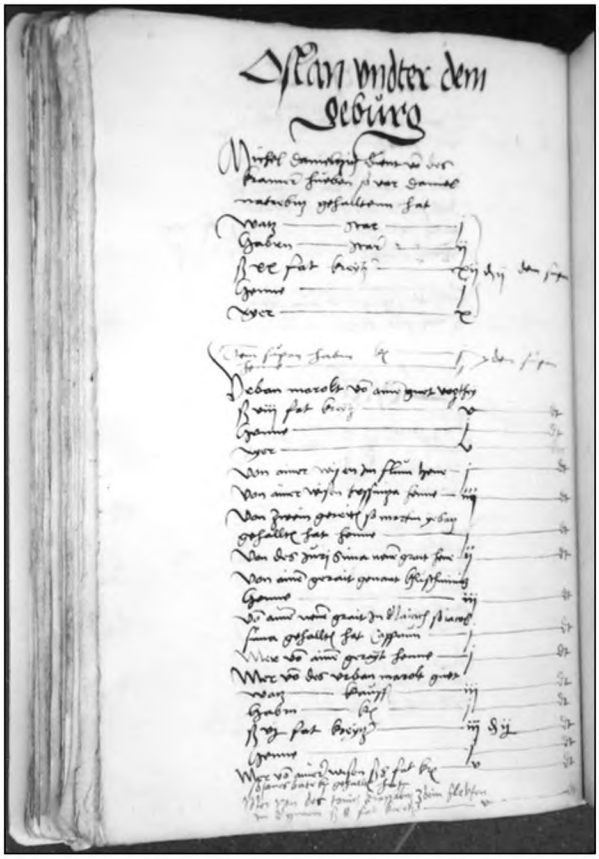
V goriškem deželnoknežjem gospostvu, kjer je sicer večinsko živelo slovensko prebivalstvo, njegov zahodni del pa so poseljevali Furlani, so v začetku 16. stoletja poznali razlikovanje treh območij glede na geografske danosti dežele: "V ravnini" *(In der eben),* "V gorah" *(Im gepirg)* in "Pod Gorami"/"Podgorje" *(Vndterenn gepyrg).*[18] Osrednji del je bila zemlja "V ravnini". Gre za vasi v okolici Gorice, sem pa so v zemljiškem pogledu prištete tudi spodnjebriške vasi do Šmartnega in Kojskega ter več furlanskih vasi. Na vzhodu je približna ločnica tega najobsežnejšega sklopa goriškega gospostva potok Lijak. Tudi onstran reke Vipave se je nahajalo nekaj deželnoknežje zemlje goriškega urada – posebno v Japnišču pri Mirnu, manj pa še v Gradišču nad Prvačino, Ozrenju in Renčah, ki so bile sicer sedež manjšega gospostva, ki ga je od grofa Leonharda imela v fevdu družina Hofer.[19] V spodnjem toku reke Vipave je goriško gospostvo pri Mirnu mejilo z devinskim gospostvom. Najdlje gre posest "V ravnini" proti zahodu v Furlanijo z vasmi med Sočo in Idrijo (Iudrio), pri čemer bi lahko v smeri Krmina postavili kot mejni vodotok Biršo (Versa); nekaj goriških vasi pa je še onstran Idrije (Vrša (Versa), Jalmicco, Nogaredo al Torre, Crauglio).

Zemlja "V gorah" zajema Banjško planoto z grgarskim in s čepovanskim področjem ter v Posočju predvsem kraje na Desklanskem z zaselki pod Korado tja do Idrije. Ob Soči navzgor je imel deželni knez zemljo še tja do Anhovega in Gorenjega Polja. Tu je goriško gospostvo mejilo s kanalskim gospostvom, ki je bilo sicer podrejeno goriškemu glavarstvu, sicer pa samostojno gospostvo. Z Doblarjem pa se je že začenjalo obširno tolminsko gospostvo, ki v tistem času še ni bilo del goriške grofije.[20] Banjška planota je tako rekoč v celoti spadala pod goriški urad z najsevernejšo vasjo Ka-

16 Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 34–37, 39–44, 58–59; Bizjak, *Ratio facta est*, str. 161–163.
17 Bizjak, *Ratio facta est*, str. 172–173.
18 Prim. Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 28.
19 Pavlin, Gospostvo Renče, str. 231–236.
20 Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 29.

nalskim Lomom. Poseben status med gorskimi naselji je imel Čepovan, za katerega urbar pravi, da se tam nahaja enajst hiš, prebivalci pa so razbremenjeni nekaterih dajatev,[21] kar verjetno kaže na to, da je bila Čepovanska dolina še nedavno tega kolonizirana (ob možni starejši prisotnosti posameznih kmetij). Mnoga druga območja v Gorah pa so bila okoli leta 1500 še neposeljena, tudi pretežni del Trebuše, kjer so bili širni gozdovi gornjega in srednjega dela Trebuše goriški, Spodnja Trebuša pa je bila del tolminskega gospostva.[22] Meja naj bi tam šla od Vrat proti potoku Gačnik in se nadaljevala na idrijsko stran do Bele.[23] Prav na območju Trebuše je prihajalo do obmejnih sporov s Tolminci.[24]

Tretji del goriške posesti, "Podgorje", se je raztezal pod Trnovsko planoto v Vipavski dolini od Lijaka proti vzhodu do Hublja, mejnega vodotoka z gospostvom Vipava in kasneje s Kranjsko. Čez Goro se je meja z vipavskim gospostvom nadaljevala do "tromeje" pri Idrijski Beli.[25] Posebnost med naštetimi kraji je naselje Trnovo, ki se dejansko nahaja za "alpskimi grebeni".[26] Razlog za to je gotovo kolonizacija tega dela Trnovske planote iz šempaske smeri, zato je Trnovo v cerkvenoupravnem oziru še do nedavnega pripadalo šempaski župniji.[27] Zemlja na Trnovem pa je bila za razliko od Čepovana že razdeljena na kmetije, zato je bilo področje Trnovega verjetno naseljeno prej kot pa Čepovanska dolina. Zdi se, da za najbolj vzhodno naselje "Podgorja" in sploh goriškega gospostva ne moremo navesti Ajdovščine, ki kot samostojna soseska v urbarju ni omenjena, pač pa v sklopu lokavške zemlje naletimo na označbo *bey sannd Johanns*, ki se brez dvoma nanaša na cerkev sv. Janeza Krstnika (v Ajdovščini).[28] Ajdovščina torej v srednjem veku verjetno še ni bila izoblikovana niti kot soseska.[29] Res pa je kmalu zatem (takoj po habsburško-beneški vojni) med goriškimi vasmi tudi *In der Haidenschafft*.[30] Zemlja goriškega gospostva v "Podgorju" je na južnem delu segala do že znane ločnice – reke Vipave, onkraj katere se je razprostiralo rihemberško deželnoknežje gospostvo, pa tudi manjše dornberško, ki ga je leta 1407 od goriškega grofa Henrika prejela družina Rabatta.[31]

Goriška zemlja v "Podgorju" onkraj Lijaka se je začenjala z Ozeljanom (BSI, MS 137 Civ – 11.297 Civ, Urbar 1530, fol. 75v).

Izven omenjenih treh območij je imel urad v Gorici še zemljo v treh kraških vaseh: Gabrovica, Pliskovica in Krajna vas. V povezavi s posebnimi dajatvami se omenjata še Gaberje na Vipavskem in pa nenazadnje Gorica z okolico, tako da je vseh naselij, ki jih urbar navaja, okrog sto.

Vendar pa to še zdaleč ne pomeni, da so bile omenjene vasi v zemljiškoposestnem smislu v celoti knežja posest. V večini vasi je bila deželnoknežja zemlja v (izraziti) manjšini. Zemljo so namreč posedovali tudi mnogi drugi, bodisi vazali Goriških in po 1500 Habsburških bodisi razne cerkvene ustanove. V Gojačah, na primer, kjer urbar našteje pet deželnoknežjih kmetij leta 1507, je bilo leta 1530 vseh kmetij (najmanj) sedemnajst.[32] Kmetje v neki vasi so bili torej, čeprav so bili člani iste soseske in podrejeni istemu deželskemu sodišču, lahko podrejeni različnim zemljiškim gospodom.

Še najbolj strnjeno posest so goriški grofje in za njimi Habsburžani imeli na Banjšicah, pa tudi ponekod drugod v Gorah (Grgar, Čepovan, Trno-

21 ASG, 1507, fol. 74. Leta 1530 je gov or o enajstih hubah (BSI, 1530, fol. 71).
22 Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 29–30.
23 Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 184.
24 Trpin, *Tolminska*, str. 1–2, 62.
25 Prav tam, str. 3.
26 ASG, 1507, fol. 86–87.
27 Höfler, *Gradivo*, str. 125–127.
28 ASG, 1507, fol. 98. Prim. Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 182.
29 Prim. Golec, Nastanek in razvoj, str. 392–393.
30 ARS, AS 1, 02 - *Item vermerkht dy dorffer in der Graffschafft Gortz,* s.d.
31 Cavazza, Ciani, *I Rabatta a Gorizia*, str. 6.
32 BSI, 1530, fol. 87–87v. V urbarju so našteti vsi uživalci hub ne glede na zemljiškega gospoda, ki so obdelovali (bivše) dominikalne vinograde.

vo). "V ravnini" je bila največja koncentracija deželnoknežje zemlje v nekaterih okoliških vaseh Gorice, na primer v sicer večjem naselju Solkan, a vendar si je tudi tu preostanek delilo več drugih zemljiških gospodov (Thurn/della Torre, Hinter der Vesten/Postcastro, Hofer, Attems, župnijska cerkev sv. Štefana).[33] V briških vaseh je bila deželnoknežja zemlja kar izrazito v manjšini. Še največ je je bilo v Števerjanu. To se nenazadnje ujema s srednjeveško sliko, po kateri je bilo največ goriških ministerialnih družin ravno v Brdih;[34] tudi cerkvena posest je bila tam obsežna (predvsem benediktiskega samostana Rožac). V furlanskih vaseh je imel deželni knez le malo zemlje. Še najbolj pogosto naletimo na Vileš (Villesse), ki pa ga je prav v letu 1507 Maksimilijan podelil svojemu dvornemu zdravniku Balderoniju.[35] Pogled v Vipavsko dolino se najprej ustavi pri Skriljah in Stomažu. Precej "goriške vasi" so tudi Batuje ter Šempas in Ozeljan.

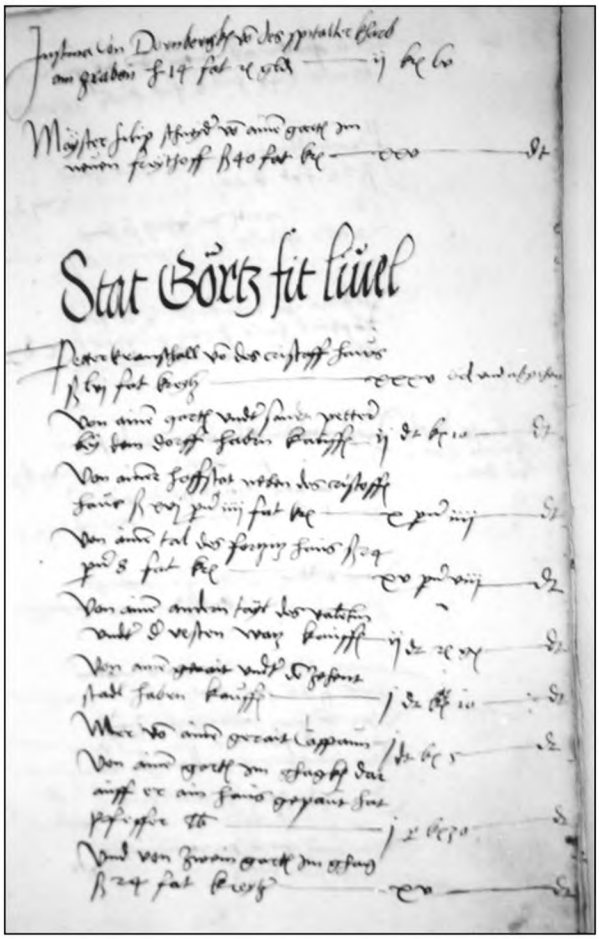
Posebno enklavo v pasu pod Gorami od Lijaka do Hublja predstavljajo Črniče z Osekom in Vitovljami z zelo malo ali nič deželnoknežje zemlje. To pa zategadelj, ker so bile Črniče jedro tamkajšnjih posesti benediktinskega samostana v Rožacu (rožaški urbar iz leta 1535 našteje v Črničah kar 22 hub).[36] Za razliko od rožaške pa je precej cerkvene zemlje, ki je bila v rokah oglejske cerkve, pristalo v objemu goriškega deželnega kneza. Opravljanje odvetniške funkcije, naslanjanje na svoje ministeriale in upad moči kneževine oglejskega patriarhata, ki so jo 1420 zasedli Benečani, so doprinesli k slabljenju pozicij Ogleja.[37] Nekatere vasi v Podgorju, ki so nekdaj pripadale oglejskemu kapitlju, so zdaj goriškemu uradu plačevale t. i. kapiteljski činž *(capitl zins)*.[38] Center te kapiteljske zemlje je bil Ozeljan. Drugi primer verjetnega prilaščanja cerkvene zemlje je posest benediktinskega samostana Možac, ki jo je ta imel v Solkanu (9 kmetij).[39]

Gorica z okolico

Posebnost goriškega urbarialnega gradiva je, da nam posredno spregovori tudi o deželnem središču. Urbar leta 1507 (za razliko od tistega iz leta 1530) še loči mesto Gorica na griču neposredno pod gradom od spodnjega goriškega naselja, ki se je razprostiralo na jugozahodnem pobočju pod mestom in ki ga naš vir označuje še kot vas,[40] kar preseneča, saj velja, da je Leonhardov starejši brat, grof Ivan, leta 1455 razširil mestne pravice na Spodnjo Gorico (do Raštela in roba Travnika, ki je bil še agrarno predmestno področje).[41] Upoštevaje tudi druge vire[42] se zdi, da spodnje goriško ozemlje še do prvih desetletij 16. stoletja vsaj *de facto* še ni bilo izenačeno z Zgornjo Gorico.

V mestu Gorica (v Zgornji Gorici) našteje urbar v letu 1507 veliko hiš (okrog šestdeset),[43] pri čemer to ne pomeni celotnega fonda tamkajšnjih bivalnih kapacitet. Za primerjavo, ki jo je predlagal že Franc Kos: leta 1900 je bilo na istem območju ("Borgo castello") 41 hiš in 511 prebivalcev.[44] Bivalni fond se je tam torej zmanjšal, in sicer delno že po habsburško-beneški vojni. Po urbarju iz leta 1530 je bila tretjina zgradb v vojni ali po njej razrušenih.[45] Po drugi strani pa se je Gorica v prvi polovici 16. stoletja širila. Goriško plemstvo si je vse raje izbiralo prostor za svoje domove v spodnjem delu mesta in okolici.[46] Po habsburško-beneški vojni je izpričanih več novih hiš na Travniku, ki so precej hitro spreminjale agrarno podobo tega dela predmestja.[47] V začetku 16. stoletja naj bi po Coroninijevih predvidevanjih Gorica štela le nekaj več kot tisoč prebivalcev, pri čemer sta mišljeni Zgornja in Spodnja Gorica skupaj.[48] Leta 1566 so v goriškem mestu in najbližji okolici že našteli 2397 ljudi.[49] Število prebivalcev Gorice je torej v 16. stoletju dokaj hitro naraščalo in konec 16. stoletja naj bi v mestu živelo že ok. 4000 ljudi.[50]

33 Kos, Solkan v srednjem veku, str. 135–137; Pavlin, Solkan, str. 42–49.
34 Kos, Goriška Brda v srednjem veku, str. 34–73.
35 Morelli, *Istoria della Contea di Gorizia*, I, str. 150; Della Bona, Osservazioni ed aggiunte, str. 47; prim. BSI, 1530, fol. 44v.
36 Kos, *Gradivo*, V, št. 326, str. 172; Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 26; Cadau, *L'abbazia di Rosazzo*, str. 68. Vidnejša rožaška posest v tem delu Goriške je bila še v Batujah z desetimi hubami in v Lokavcu z osmimi.
37 Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 38–39; Štih, Vloga ministerialov, str. 151–153.
38 ASG, 1507, fol. 131–135.
39 ASG, 1507, fol. 29v–30.
40 O tem, da je bila "Spodnja Gorica" v začetku 16. stoletja še vas, je bil prepričan že F. Kos (Kos, K zgodovini Gorice v srednjem veku, I, str. 14).
41 Morelli, *Istoria della Contea di Gorizia*, I, str. IX; gl. tudi Leicht, I Conti di Gorizia, str. 21.
42 BSI, Ms 65, *Notae compilatae per me Hieronimum de Attimis notarium, 1507–1523*, tu in tam. Prim. tudi Kos, Iz arhiva grofa Sig. Attemsa v Podgori, št. 79 (1482 X 14), str. 138–139 in št. 113 (1519 III 26), str. 164.
43 ASG, 1507, fol. 113–118.
44 Kos, K zgodovini Gorice v srednjem veku, I, str. 9.; Cavazza, L'eredità medievale, str. 148.
45 BSI, 1530, fol. 111–114.
46 Cavazza, Die Häuser Dornberg und Tasso, str. 57.
47 Gl. BSI, 1530, fol. 110–110v. Mestne pravice je na prebivalce Travnika razširil Ferdinand I. leta 1556 (Coronini, L'espansione del centro storico, str. [74]).
48 Coronini, Lo sviluppo territoriale della Contea di Gorizia, str. [250].
49 Cavazza, L'esperienza dell' Austria Interna, str. 188. V bližnji okolici *(D'intorno la Terra di fora)* je živelo 265 ljudi.
50 Morelli, *Istoria della Contea di Gorizia*, I, str. 181; Antonello, Lo sviluppo urbano, str. 264.

Libelarični zakup v Gorici leta 1530 (BSI, MS 137 Civ – 11.297 Civ, Urbar 1530, fol. 111).

Hiše so imeli od goriškega urada v zakupu ne le meščani (in vaščani), pač pa tudi plemiči (in taki, ki so bili v kratkem poplemeniteni): Virgil von Graben, člani dveh vej družine Thurn (della Torre), Dornberški, veletrgovec Anton Lant(h)ieri, ki se je prav takrat selil iz Ljubljane v Gorico, pa goriški kancler in notar Friderik Attems (s kar štirimi hišami),[51] renški gospod Štefan Hofer, člani družin Raschauer, Prodolon, Rabatta, Bruederle, Raphael, Hinter der Vesten, Orzon, de Grazia. Goriškega plemstva ni bilo zelo veliko in šlo je (večinoma) za nižje plemstvo, je pa število "modrokrvnih" naraščalo in tja do leta 1566 doseglo okrog 12% vseh Goričanov.[52]

Več prebivalcev Gorice je predvsem v Spodnji Gorici in pretežno bližnji goriški okolici uživalo razna zemljišča, praviloma manjših površin. Izmed številnih toponimov, ki se v tej zvezi v urbarjih omenjajo, naj tu izpostavimo dva na Novogoriškem: Bela Nedelja *(Bey dem Weyssenn suntag)*[53] pod današnjo kromberško pokopališko cerkvijo sv. Trojice in Pri stari opekarni *(Bey dem Altenn ziegloffenn)* pri poti od Gorice proti Beli Nedelji. Goričani so imeli zemljo tudi precej daleč od mesta – na primer ob Lijaku.

Prav ob Lijaku, ki se prebija čez plodne ravnice do reke Vipave, se je že pod goriškimi grofi nahajalo veliko območje dominikalne zemlje. Tudi gozd Panovec, ki je bil zaradi bližine in kvalitetnega lesa za deželnega kneza velikega pomena, je bil v neposredni deželnoknežji rabi. Na dominikalnem zemljišču so morali goriški podložniki iz mnogih vasi goriškega deželnoknežjega gospostva opravljati raznovrstno tlako, ki jo je Milko Kos podrobno opisal.[54] Verjetno je tudi del današnjega območja Nove Gorice svoj čas spadal v sklop dominikalnih zemljišč, ki pa so se nasploh ravno na prehodu v novi vek deloma spreminjala v rustikalno zemljo.

Nekatere upravno-sodne značilnosti v goriškem gospostvu

V goriški grofiji so goriški grofje in za njimi Habsburžani postavljali na čelo posameznih uradov deželnoknežjih gospostev upravnike, ki so se imenovali kar uradniki *(ambtman*, v italijanščini tudi *esator*; ponekod na Slovenskem so takemu uradniku rekli valpet[55]), ki so skrbeli predvsem za gospodarsko in finančno plat gospostva.[56] Upravnik je moral letno polagati obračun komisiji, ki ji je načeloval glavar.[57] Za svoje delo je del dohodkov prejemal kar od nekaterih goriških kmetov v Šempasu, Skriljah in Stomažu, ki so bili izrecno podložni njemu oziroma uradu *(des ambtman pawr(en))*.[58]

Pomemben člen gospoščinske nižje uprave so bili župani *(suppan),* postavljeni na čelo žup. Župane so praviloma izbrali iz svojih vrst kmetje sami, potrdila pa sta jih večinoma deželski sodnik in upravnik ali le eden izmed njiju, v primeru plemiškega patrimonialnega sodstva pa imetnik sodne oblasti. Župan je kot "posrednik" med zemljiškim gospodom in soseskami moral skrbeti zlasti za izpolnjevanje podložniških obveznosti kmetov v župi. Poskrbel je za gospoščinske uradnike, ko so se ti mudili ob raznih službenih priložnostih v posameznih soseskah, opravljal pa je lahko tudi

51 ASG, 1507, fol. 114v.
52 Cavazza, L'esperienza dell' Austria Interna, str. 188.
53 Iz leta 1515 je ohranjena tudi slovenska različica; *Wella nedeylla* (ASG, busta 257, fasc. 654 – *Vrbar der hoch geertenn Muetter Cristi vns(er) frawenn ... 1515*, fol. 50v).
54 Kos, Na Lijaku in Okroglici pred 500 leti, str. 338–343; Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 152–195.
55 Vilfan, Zemljiška gospostva, str. 168.
56 Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 59–60 (s podrobnim opisom njegovih nalog).
57 Bizjak, *Ratio facta est*, str. 171.
58 ASG, 1507, fol. 84v, 93, 133v.

druge naloge (npr. lovske obveznosti, evidenca nad izkrčeno zemljo). V zameno je bil župan deležen nekaterih privilegijev, ki so se dostikrat razlikovali od župe do župe, kakor oprostitev od nekaterih dajatev in tlake ali ponekod tudi uživanje župne kmetije – županice.[59] Župan je lahko imel celo svojega kmeta (zaimek "svoj" se je najbrž nanašal le na dajatve, ki jih je moral določeni kmet oddati županu). V Skriljah in Stomažu je leta 1507 Simon Hlebec imenovan kot kmet župana Primoža Vrčona pri kar dveh kmetijskih obratih.[60]

Župe *(supp)* v goriškem gospostvu, ki so jim načelovali župani, so v nekaterih primerih obsegale več sosesk *(nachparschafft, comaun).* V Gorah ob Soči so bili na primer kraji na desnem bregu reke (Prilesje, Plave, Anhovo in Gorenje Polje) ena župa, na levem bregu pa Deskle z Rodežem druga. V višjih legah so številni banjški zaselki tvorili eno samo veliko župo, enako velja tudi za hribovska naselja ob Idriji. Precej velike župe so bile v Vipavski dolini: Šempas, Ozeljan, Šmihel in Osek so tvorile eno samo župo, tako tudi Selo, Gojače in Batuje, pa Kamnje, Dobravlje in Stomaž. V furlanskih vaseh je bila vsaka soseska praviloma svoja župa.[61]

Med upravnikove služabnike spadajo biriči *(scherg),* ki so ravno tako izhajali iz kmečkega stanu. Njihova funkcija izvrševanja odredb gosposke je bila razpotegnjena čez več sosesk in žup. Za celotne Gore je verjetno opravljal svoj posel en sam birič, v vzhodnem delu Podgorja je bil "biriški center" v Skriljah oziroma v Stomažu, v zahodnem pa v Šempasu. Vsaj še eden je moral biti zadolžen za ravninski del goriškega gospostva. Biriči so bili oproščeni dajatev od deželnoknežje zemlje, ki so jo obdelovali.[62] Zanimivo je krajevno sovpadanje delovanja biriča in še enega vaškega "funkcionarja" – sodje *(schoepf).* Tudi sodje so bili poplačani z olajšavami pri dajatvah. Tako kot župan je tudi sodja v Skriljah ali Stomažu imel "svojega" kmeta *(des schoppffen pawr).*[63] Na rabo slovenske besede sodja spominja priimek, ki izhaja z Banjšic (Podlaka): Sodja/Sodjevčič.[64]

Sodja vsekakor spominja na določeno kmečko avtonomijo, ki se je odražala v kmečkem prisedništvu, in je bila značilnejša tam, kjer ni bilo (veliko) plemiškega patrimonialnega sodstva, kar je bilo kar tipično za Goriško.[65] Goriško gospostvo je bilo kot gospostvo "višjega tipa" tudi deželskosodno gospostvo (po štetju iz leta 1566 je bilo v goriškem deželskosodnem gospostvu 12.649 ljudi[66]), ki so mu bili podrejeni tudi podložniki, ki so bili sicer zemljiško podložni kakemu drugemu fevdalnemu gospodu.[67] Sodno oblast nad goriškimi vasmi je večinoma imelo deželsko sodišče, ki ga je vodil deželski sodnik *(landrichter)* oziroma gastald *(gastaldius contractae, gastaldo del paese)* – leta 1507 je to funkcijo opravljal Gregor Kolbel (Kelbel, Kölbel)[68] – od tega pa je šla apelacija na glavarstvo. V soseskah, kjer si je plemstvo pridobilo sodno pravico, je šlo v veliki meri za nižje sodstvo *(prima instantia)* in je bilo ponekod omejeno le na ožji del vasi – britof (obmejen prostor okoli cerkve). Tam se je običajno sodilo v času cerkvenega shoda (proščenja).[69] Med plemiškimi družinami s patrimonialnim sodstvom v prvi polovici 16. stoletja velja omeniti prvenstveno Thurne (della Torre) iz dveh vej – vipolške (Gornje Cerovo, nižje in višje sodstvo v Vipolžah in nekaterih furlanskih vaseh) ter svetokriške veje (Vipavski Križ, Ravnica).[70] Število jurisdicentov je vidno naraslo šele konec 16. in posebno v 17. stoletju v povezavi z velikimi finančnimi potrebami dvora.[71]

Agrarna podoba podeželja

Rustikalna deželnoknežja zemlja je bila praviloma razdeljena na kmetije, v urbarju imenovane huba, še pogosteje pa *gut.* Pustot je bilo razmeroma malo (okrog 5%) – zdi se torej, da nedavni turški vpadi niso globlje zarezali v goriško tkivo, ali pa je bila rekonvalescenca od konca 70-ih let 15. stoletja, ko so bili vpadi najhujši, a tudi še na primer leta 1499, dokaj hitra. Tudi polovične kmetije – nastale so z delitvijo cele – se v deležu ne povzpnejo veliko čez 10%.

Habsburško-beneška vojna te podobe bistveno ni spremenila oziroma so se zadane rane hitro zacelile. Beležimo le nekaj več pustot, število kmetij pa se je celo nekoliko povečalo – do leta 1530 za slabih deset odstotkov – in že preseglo število 300,

59 Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 64–67; Vilfan, Soseske in druge podeželske skupnosti, str. 42–43. Kos (Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 152–195) izčrpno navaja župane v posameznih župah in pravice, ki so jih uživali (izpuščeni so furlanski kraji).

60 ASG, 1507, fol. 94, 97, 134.

61 ARS, AS 1, 02; prim. Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 67–68, 152–195.

62 ASG, 1507, fol. 65, 84, 97, 134v; BSI, 1530, fol. 65, 80v, 97.

63 ASG, 1507, fol. 97

64 ASG, 1507, fol. 34v, 67. Od tod očitno izhaja še danes prisoten priimek Sedevčič.

65 Vilfan, Soseske in druge podeželske skupnosti, str. 64; Vilfan, Zemljiška gospostva, str. 169–170.

66 Panjek, *Terra di confine*, str. 42. S tem niso mišljeni vsi prebivalci Goriške, temveč tista večina, ki je bila podrejena goriškemu gastaldu.

67 Vilfan, Zemljiška gospostva, str. 85–86, 163–164.

68 BSI, Ms 65, p. 7, 20; Della Bona, Os servazioni ed aggiunte, str. 61.

69 Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 60–61.

70 ARS, AS 1, 02; Morelli, *Istoria della Contea di Gorizia*, I, str. 150.

71 Porcedda, Nobiltà e Stati provinciali, str. 102–105; Porcedda, "Un paese di sè piccola estensione [...]", str. 19–21, 28 (op. 69, kjer je naveden seznam goriških jurisdicentov iz leta 1568 po primarnem viru iz dunajskega Haus-, Hof- und Staatsarchiva).

skupaj z manjšimi kmetijami (okrog petina vseh kmetij), imenovanimi *korb*, ki bi jih praviloma lahko enačili s kajžami, se je že bližalo številu 400. Kajže so se oblikovale zlasti prav v 15. in 16. stoletju ob že obstoječi vaški hubni razdelitvi, praviloma na novo izkrčenem, gmajnskem ali tudi dominikalnem zemljišču.[72]

O pravnem položaju podložnikov v odnosu do njihovih kmetij lahko sklepamo le posredno, zdi se pa, da je bil kupnopravni zajem, ki je omogočal podložniku prodajo in dedovanje zemlje, še (skoraj) nepoznan. Delna podelitev kupnega prava oziroma prevedba nekupnega v kupnopravni zajem, je bila značilna za deželnoknežjo zemljo nekaj desetletij kasneje.[73] Na začetku habsburške oblasti na Goriškem je bilo morda značilno zakupno pravo (po katerem je kmet lahko užival kmetijo do smrti) ali pa še bolj, vsaj teoretično, po analogiji s Pustriško dolino,[74] prosta saja (kjer je lahko zemljiški gospod po svoji volji odsadil kmeta od kmetije). V urbarju iz 1507 ni dokazov, da bi na deželnoknežjih kmetijah že poznali kolonat, ki je sicer ravno v 16. stoletju pod beneškim vplivom vse bolj prodiral v marsikatero goriško vas in s katerim se je razširil predvsem navadni zakup *(affitto semplice)*.[75] V urbarju iz leta 1530 pa že najdemo kakšen droben namig o prisotnosti te vrste kolonata na Goriškem, in sicer ko gre za oddajo pridelkov *auff halbenschafft* (spolovina).[76] Nasprotno pa so predvsem prebivalci Gorice že dobro poznali libelarični zakup *(affictus livelli, fitliuel)*.[77]

Med gospodarskimi objekti, od katerih se plačujejo dajatve, naj najprej omenimo mline *(mull)*, ki so se nahajali ob raznih vodnih tokovih, predvsem na reki Soči, pa tudi Vipavi in raznih potokih (Vrtojbici, Pevmici, Slatni, pa leta 1530, ko je število zabeleženih mlinov precej višje, Birši (Versa), Idriji, Trebušici in drugih manjših potokih). Ob vodnih virih naletimo tudi na manjšo valjalnico *(walckh stampff)* v Zapotoku pod Korado in usnjarno *(lederhaws)* nekje na Vrtojbici,[78] pa verjetno ob Hublju (1530) strugarski obrat *(draxlaray)* z obrtniki iz Bergama.[79]

Mlini so bili različnih velikosti in zmogljivosti. Posebno na Soči, od Solkana pa tja do sotočja Soče in Vipave, je stalo nekaj pomembnih mlinov, kar lahko sklepamo na osnovi višine dajatev pa tudi uglednosti imetnikov. Med temi je bil morda še najpomembnejši tisti na Stražcah pri Gorici, ki ga je imel *Piero Gracia* iz Čedada in je najbrž pripomogel k družbenemu vzponu te družine, ki se je tedaj ustalila v Gorici in bila kmalu prišteta med goriško plemstvo.[80]

Ob večjih vodnih tokovih so nekateri deželnoknežji podložniki imeli brod *(vrfar)*. Nedaleč od Gorice je sovodenjska soseska upravljala kar dva broda, enega čez reko Sočo proti Majnicam in drugega čez Vipavo.[81] Strateški pomen Majnic je znan že v antičnem obdobju, saj je tam potekal najpomembnejši prehod iz Vipavske doline proti Ogleju.[82] Po uničenju (pozno)antičnega mostu se je pomen tega območja ob Soči v srednjeveškem obdobju zmanjšal, tudi zaradi aktualnejšega severnejšega prehoda čez reko pri Ločniku,[83] toda sovodenjski brod je vendar ohranjal določeno kontinuiteto. Tudi v Vrši (Versa) blizu sotočja Tera (Torre) in Idrije (Iudrio) in ob izlivu Birše (Versa) v Idrijo sta prav tako delovala dva broda.[84]

Nič posebnega ni za vinorodno Goriško, da se je plačevalo od kleti. Kletarina je bila značilna vsaj za briško Kozano.[85] Osamljena sta namiga na oljkarstvo (torklja – *oellstain* v Kojskem[86]) in čebelarstvo (čebelnjak – *trun* na števerjanskem travniku[87]), kar pa ne pomeni, da ti dve dejavnosti na Goriškem nista bili razširjeni.

Dodajmo še nekaj specifičnih objektov obdavčitve, kakor so krčma (*taferenn*) pri cerkvi sv. Janeza v Vrtovinu,[88] komunski mesnici *(fleyschpanckh)*, ena v Skriljah ali Stomažu, druga v goriškem mestu,[89] nedaleč stran pa še pekarna *(pachoffenn)*,[90] ali pašnja *(haldt)*, ki jo je soseska sv. Štefana v Levpi imela zelo daleč od svoje vasi – nad "Črniškimi planinami" *(Tschernischer alben)*.[91]

Obveznosti podložnih goriškemu uradu

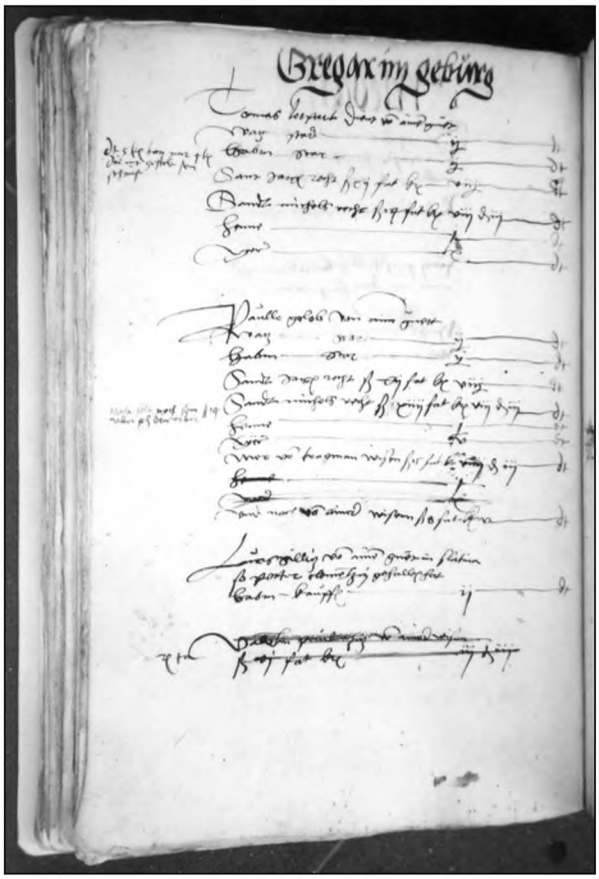
O agrarnem gospodarstvu na Goriškem nam povedo marsikaj tudi raznotere dajatve. Naturalne in denarne dajatve so se prepletale, a pri prevladujoči obremenitvi podeželskega prebivalstva – pri rednih, pravdnih dajatvah *(zins, recht)*[92] – je v ospredju vnaprej določena količina naturalij. Agrarno produkcijo je iz dajatev možno povzeti le

72 Blaznik, Enote individualne posesti, str. 169.
73 Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, str. 431 s l.; Pavlin, Primer uveljavljanja, str. 289–302.
74 Brandstätter, Die soziale Lage, str. 38.
75 Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, str. 426–427, 441; Stres, Oris kolonata, str. 175.
76 BSI, 1530, fol. 1, 110.
77 ASG, 1507, fol. 113 sl.
78 ASG, 1507, fol. 77, 103v.
79 BSI, 1530, fol. 100v.
80 ASG, 1507, fol. 123. O goriških začetkih družine De Grazia gl. Panjek, *Terra di confine*, str. 108; Pavlin, Primer uveljavljanja, str. 293–294.
81 ASG, 1507, fol. 25v.
82 Bratož, Soča in prehodi čez reko v antiki, str. 27–4 9, posebno 30 in op. 18.
83 Mor, Prima del "Castrum Gradiscae", str. 31, 33.
84 ASG, 1507, fol. 26v.
85 ASG, 1507, fol. 107v–108.
86 ASG, 1507, fol. 59v.
87 ASG, 1507, fol. 110.
88 ASG, 1507, fol. 91v.
89 ASG, 1507, fol. 92v, 114v.
90 ASG, 1507, fol. 115.
91 ASG, 1507, fol. 69.
92 Blaznik, Podložniške obveznosti, str. 247.

delno. Med naturalnimi dajatvami je pač v ospredju žito *(traid).* Zelo izrazito prevladujeta pšenica *(waycz)* in oves *(haberenn).* Goriški podložniki so bili leta 1507 dolžni oddati okrog 250 starov pšenice in 330 starov ovsa.[93] Najbolj so polnili goriške kašče z žitom s solkanskega in z grgarskega polja. Ostale vrste žita so bile, kolikor lahko sklepamo na osnovi dajatev, bistveno manj prisotne. Nekoliko pogosteje naletimo še na ječmen *(gerstenn)* na Banjšicah, kjer je pšenice malo, in na rž *(rockhenn),* proso *(hiersch)* pa so dajali le kot desetinsko dajatev.[94] V Solkanu, Črničah in Križu so med dajatvami za gosposkino kuhinjo tudi pogače *(pogatschenn).* Od sadja oziroma sadežev se omenja le kostanj *(kestenn),* ki ga je bilo po dajatvah sodeč obilo v Števerjanu.

Goriški vinorodni kraji so marsikje narekovali vinske dajatve. Posamezne sorte vina se ne omenjajo, pač pa gre le za osnovno delitev vina (ali mošta) na rdeče, imenovano običajno kar teran *(terrant, redko rotter wein),* in belo vino, poimenovano rebula *(reinfal, reinfol).* Vinske dajatve so bile del običajnega činža ponekod v Vipavski dolini (Vrtovin, Skrilje, Stomaž, Lokavec, Križ) in v Brdih (največ v Števerjanu), drugod pa je bilo vino vključeno le v desetinske dajatve, grozdje pa so dajali od vinskih goric.[95]

Posebno področje na Goriškem so Gore, kjer je vodilna kmetijska panoga živinoreja, kar se odraža tudi v pogostih tovrstnih dajatvah. Kar nekaj banjških kmetov je moralo dajati prašičke *(frisching).*[96] Mnogokje v Gorah pa so bile naturalne dajatve že spremenjene v denarne. Tudi pravdne dajatve o Jurjevem in Mihelovem (Grgar, Trnovo) najbrž spominjajo na starodavno oddajo živali.[97] Drobnico

Grgar so uvrščali med vasi "V gorah" (BSI, MS 137 Civ – 11.297 Civ, Urbar 1530, fol. 60v).

(klain viech), to je jagnjeta in kozliče *(lemper vnd khiczer),* ki je bila včasih očitno bolj razširjena kot danes, so dajali kot desetinsko dajatev, ne samo v Gorah, temveč tudi v nekaterih drugih goriških krajih. Med dajatvami je tudi planinski/alpski sir *(albenn khess)* na Banjšicah (Levpa, Kanalski Lom) in 1530 "mali sir" v Čepovanu *(kleine kasl).*[98]

Splošno razširjen in pogost činž za goriško gospoščinsko kuhinjo so bila jajca *(ayr)* in kokoši *(henn)* ter kopuni *(cappaun).* Soseska v Selu je bila obremenjena z redko dajatvijo – jerebicami *(rephuenner),* kar je bilo morda v zvezi z določenimi pravicami do lova.[99]

Denarne dajatve so bile pogostejše pri podložnikih v oddaljenejših krajih. Od večine kmetij v banjških vaseh se je plačevalo le v denarju, česar v drugih vaseh goriškega gospostva skorajda ne srečamo. Povprečno je banjška kmetija plačevala okrog 200 soldov.[100]

93 Star je bil glavna votla mera in je v goriškem gospostvu štel šest t. i. (goriških) kupnih mer *(khaufmass, pesinal/pesonal).* Mere so se sploh od gospostva do gospostva razlikovale, zato so tudi nosile imena po sedežih (večjih) gospostev (na primer krminska, oglejska, čedajska mera). Težko je določiti volumen takratnega stara z današnjimi merskimi enotami. Po nekaterih primerjavah na osnovi določenih navedb v urbarju bi lahko goriški star meril ok. 100 litrov (prim. Panjek, *Terra di confine*, str. 15; Perusini, *Vita di popolo in Friuli*, str. 251), a je to vprašanje še odprto.

94 ASG, 1507, fol. 138v.

95 Tudi pri vinskih merah je bila v rabi posebna goriška mera *(Goerczer mas).* V ospredju je orna vina *(vrenn),* ki je bila enakovredna šestim vedrom *(emper),* uporabljali pa so še čeber *(zuber),* ki je štel štiri vedra (prim. Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 87). Precej možno je, da je goriška orna merila 97,01 litra, čeber 64,67 litra, vedro pa 16,17 litra (gl. Panjek, *Terra di confine*, str. 15; Stanisci, Nota metrologica, str. 131).

96 *Frischling* je sicer lahko pomenil tudi jagnje (Blaznik, Podložniške obveznosti, str. 248).

97 Prim. Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 78. V habsburški Istri sta bili jurjevica in pravica sv. Mihaela vezani na število drobnice (Juričić Čargo, *Gospodarski razvoj*, str. 52–53).

98 BSI, 1530, fol. 71.

99 Prim. Blaznik, Podložniške obveznosti, str. 248.

100 V obtoku ni bila le ena valuta in v rabi so bili različni računski sistemi (prim. Vilfan, Temelji in razvoj, str. 23). Številna enota funt (libra) denarjev je štela 120 soldov; drugi način štetja je marka, ki je štela 160 soldov (prim. Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 88; ASG, 1507,

Poleg pravdnih dajatev je moč slediti še raznim drugim specifičnim davščinam. Novi činž (*new zins*) v Gorici in Šempetru[101] najbrž res pomeni novopridobljene dajatve goriškega urada.

Libelarični zakup *(fitliuel)*[102] je bil na Goriškem prisoten že vsaj v 14. stoletju.[103] Tako kot navadni zakup se je v deželi uveljavil pod vplivom bližnjih italijanskih mest. Gre v osnovi za najemnino za zgradbe in zemljišča, ki so bila oddana v zakup prebivalcem mest. Zakupnina je bila pri tem zakupu dedna in odsvojljiva.[104]

Nekatere dajatve v urbarju so specifične glede na "predmet obdavčitve", kakor že omenjena kletarina *(von kelleren),* ali travarina *(von wiszmadten, graszgelt),* ki so jo plačevali od travnikov na širšem območju Vipolž in Vileša (Villesse), tu tudi od krčevin *(von grewtteren)* – morda bi smeli ta dac imenovati "trebežnina".[105]

Ognjiščina *(fewr gelt),* dajatev od ognjišča – bivališča, je v urbarju zapisana le pri petnajstih prebivalcih v Križu,[106] ki je bil že obzidan tabor, se pa sicer (še) ni bistveno ločil od ostalih sosesk v gospostvu tja do leta 1532, ko je bil povzdignjen v mestno naselbino.[107]

Činž od planin *(alben gelt)* so dajali od treh planin (pašnikov) v goriških Gorah nad Vipavsko planino – na Trnovem *(auff dem Ternow),* na Čavnu *(in Tschaffin)* in v "Lokavških planinah" *(albenn im Lockhawecz).*[108] Planine so namreč kot neobdelan svet pravno spadale v teritorialno zemljiško gospostvo in zemljiški gospod je dajal planinske pašnike v zajem posameznikom.[109]

Gorščina *(pergkrecht gelt)* se je plačevala od goric, to je od vinogradov v nekaterih goriških vinorodnih krajih, ki so bili izvzeti iz hubne razdelitve in so bili zasajeni na izkrčeni zemlji. Gre predvsem za gorice v krajih v goriški okolici in Vipavski dolini, pa v manjšem obsegu v Brdih in celo v eni "gorski" soseski – v Desklah, čeprav je bila desklanska gorščina v skladu s slabšimi vinogradniškimi pogoji ustrezno manjša.[110] Obdelovalci goric so dobili vinograde v goricah v zakup po gorskem pravu, ki je bil deden in svoboden, sogorniki pa niso bili le iz kmečkega stanu, temveč tudi meščani, cerkvene ustanove in celo plemiči.[111] Taka pisana socialna struktura je očitno najbolj veljala za dve "goriški" gorici – *Fencken* in *Skoffey.*[112] Tam srečamo leta 1507 med mejaši na primer Hansa Thurna, Leonharda Dornberškega, renškega gospoda Štefana Hoferja, Antona Rabatto, Neuhauserja, Jošta Hinter der Vesten (Postcastro), frančiškanske brate in goriškega notarja Johanna Khetnerja. Gorski denarič *(bergkpfening)* je znašal tri solde in pol na vinograd, oddali pa so tudi desetino grozdja.[113]

Sicer je desetina *(zehent)* bremenila tudi uživalce deželnoknežje rustikalne zemlje. Dajali so jo od vina (lahko tudi mošta),[114] žita in/ali drobnice (jagnjeta in kozliči). Podobno kot za zemljo je tudi za desetino v neki soseski veljalo, da so je bili lahko deležni različni fevdalni gospodje. Aktualnemu župniku so v nekaterih goriških vaseh plačevali dejansko štirideseti del dajatev oziroma četrti del desetine *(quarantesima).*[115] Goriški urad je leta 1507 pobiral desetino žita, vina in drobnice le v Križu in Lokavcu, desetino vina in žita v Ozeljanu, Šempasu, Bukovici in Peči, desetino vina in drobnice v Kromberku (tedaj imenovanem Stran), desetino žita in drobnice v Grgarju, na Banjšicah in v Čepovanu pa je prišla v poštev le desetina drobnice.

Izvorno je bila z delovanjem Cerkve povezana tudi odvetščina *(vogtey),* ki so jo plačevali običajno podložniki neke cerkvene inštitucije z namenom, da bi jo posvetni zemljiški gospod zaščitil. Večinoma je v urbarju odvetščina sporadično omenjena pri raznih posameznih kmetih, včasih pa je naložena kar celi soseski, kakor velja za sosede v beneškoslovenskem kraju Oborča pod Staro Goro *(die nachperschafft von Oberczy),*[116] za štirinajst Križanov, ali za Črniče, ki so bile, domnevamo, dolžne plačevati odvetščino v imenu samostana v Rožacu.[117] Z odvetščinskimi dajatvami goriškim grofom in za njimi Habsburžanom je bilo precej

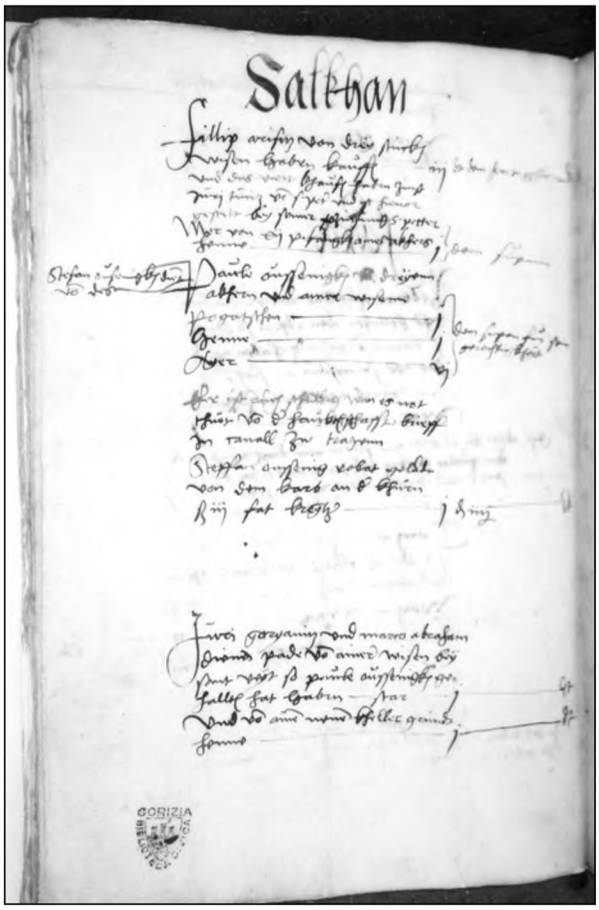
fol. 135v). V obtoku je bila beneška libra (laški funt), ki pomeni nekaj drugega kot omenjena števna enota; štela je 20 soldov. Maksimilijanova denarna reforma (Vilfan, Temelji in razvoj, str. 25) je utemeljila renski goldinar s 60 krajcarji, denar, ki se je na Goriškem vidneje razširil sredi 16. stoletja, a hkrati ni izrinil beneške valute. Razmerje med soldom *(ß)* in krajcarjem je 8:5. Za lažjo predstavo o realni vrednosti: pogača je bila v letu 1507 vredna en sold, kokoš štiri, kopun pa sedem soldov. 200 soldov banjške kmetije je torej pomenilo 200 pogač ali 50 kokoši.

101 ASG, 1507, fol. 103–107.
102 ASG, 1507, fol. 113–124v.
103 Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 92.
104 Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, str. 427.
105 ASG, 1507, fol. 107v–108(111v), 126v–128, 129–129v.
106 ASG, 1507, fol. 125v.
107 Golec, Nastanek in razvoj, str. 378.
108 ASG, 1507, fol. 136.
109 Vilfan, Agrarna premoženska razmerja, str. 429–430.
110 ASG, 1507, fol. 136v–137.
111 Vilfan, Soseske in druge podeželske skupnosti, str. 66; Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, str. 428.
112 "Škofija" (morda se je v bližini nahajal tudi *Fencken*) se je razprostirala ob poti proti Markovemu hribu z goriške strani oziroma iz Podturna (ASG, 1515, busta 257, fasc. 654, fol. 58: *in der Schkhoffay ... weg gen sandt Marx*; Chiesa, Il Brodis di S. Roc, str. 32–33).
113 ARS, AS 1, 06–*Schkoffey vnd Fencken 1507*.
114 Solkancem je leta 1530 (BSI, 1530, fol. 33v) izrecno zapovedano, da so dolžni dati desetino rebule v obliki mošta *(zehennt vonn ranuoll ... most weyss).*
115 Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 81.
116 ASG, 1507, fol. 77. Pisar je to informacijo zapisal k zaselku Zapotok, ki pa leži na levem bregu Idrije.
117 ASG, 1507, fol. 126, 88v.

"zaznamovano" furlansko območje vzhodno od reke Ter (Torre), posebno področje Vileša (Villesse).[118] Morda so iz teh vasi plačevali odvetščino v imenu oglejske Cerkve.

Podrejenost mestne občine deželnemu knezu odseva iz visoke vsote denarja, ki ga je moral oddati vsakokratni mestni sodnik na dan sv. Jurija goriškemu uradu na račun mestnega sodstva.[119] Ta *statrichter gelt* v pavšaliziranem znesku 2240 soldov je leta 1507 moral zagotoviti mestni sodnik *Marczinckho,* po rodu Čeh.[120] Po zapisu iz leta 1523 so goriški podložniki plačevali še druge dajatve – lovščino, obveščevalni denar proti Turkom, pa davek deželnemu knezu, ki pa v goriškem uradu običajno ni bil obvezen, so ga pa nekatere soseske prostovoljno plačevale kot "pomoč" *(hilf)* in "poklon" *(eergelt).*[121]

V nekaterih goriških soseskah srečamo še kakšne posebne služnosti. Čepovanci in prebivalci Kromberka, ki so obdelovali deželnoknežje kmetije, so na primer morali po potrebi izdelovati obroče za čebre.[122] Čepovancem je bilo po habsburško-beneški vojni naloženo, da so goriški urad oskrbovali tudi z lesom za gradbene potrebe goriškega gradu *(gros gehultz zum paw des geschlos Görtz).*[123] Križani in Lokavčani pa so bili dolžni zagotoviti en zapah *(rigel)* na hubo za grajske skrinje *(khastenn laden).*[124] Poštno obarvano služnost pa je opravljal Solkanec Pavel *Ossennickh*, ki je moral po potrebi nositi pisma z goriškega deželnega glavarstva v Kanal.[125] Ta starodavna služnost se je ohranila v družini Ovsenik celo 16. stoletje.[126] Za poštno povezavo v druge smeri so bili pooblaščeni posamezni kmetje iz drugih vasi v bližini Gorice. Po zapisu iz leta 1523 je nosil pošto v Rihemberk Šempeterc; v Ločniku so bili dolžni prenašati pisma v "furlansko smer" – v Krmin, Gradišče (Gradisca d'Isonzo) in Šlovrenc (San Lorenzo Isontino); za poštno povezavo proti Devinu in Tržiču pa so skrbeli Doberdobčani.[127] V tej poštni mreži manjka pravzaprav le še povezava z vipavskim gospostvom, ki je najbrž tudi morala obstajati.

V Solkanu je imel deželni knez veliko zemlje (BSI, MS 137 Civ – 11.297 Civ, Urbar 1530, fol. 25v).

V urbar so sicer beležili tudi oddaje dajatev za tekoče leto in obvezanci so v glavnem izpolnjevali svoje obveznosti, pri čemer so nekateri poravnali dolgove z zamudo.

Pri neizpolnjenih obveznostih je šlo v dveh primerih za odkrit upor in zavračanje plačila dajatev, pri čemer pa "upornika" nista bila kmečka podložnika, marveč je bil eden po stanu verjetno meščan *(Bartlme Khrannschal),*[128] drugi pa nihče drug kot bivši dolgoletni goriški glavar oziroma upravitelj Virgil von Graben, ki ni hotel oddati treh kupnih mer ovsa od travnika v Solkanu, v Pevmi pa je več let nasilno izkoriščal nek deželnoknežji travnik.[129] Kljub dejstvu, da je ostareli Graben umrl prav v letu 1507[130] in tako ali tako ni mogel zadostiti zahtevam v urbarju, pa je bilo očitno na Goriškem kar znano njegovo samovoljno obnašanje. Goričani sami so že leta 1500 potožili

118 ASG, 1507, fol. 128–128v.
119 ASG, 1507, fol. 135v; BSI, 1530, fol. 109v (*Ain yedlicher stat richter ... ainem ambt(man) ... von dem stat gricht)* . Gl. tudi Czoernig, *Il territorio di Gorizia e Gradisca* , str. 620; prim. Bizjak, *Ratio facta est*, str. 233.
120 ASG, 1507, fol. 135v. Prim. Coronini, *Ein Kammer-Urbar*, str. 13.
121 Kos, *Urbarji Slovenskega primorja* , str. 85 in 152–195.
122 ASG, 1507, fol. 37v. Prim. Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, str. 163; gl. tudi BSI, 1530, fol. 36.
123 BSI, 1530, fol. 71. Služnost je morala biti novejšega datuma, ker jim je bila na tej osnovi prepolovljena dajatev od pašnika.
124 ASG, 1507, fol. 101. Lokavška župa je leta 1530 zbrala 21(?), Kriška pa 33 zapahov (BSI, 1530, fol. 101v).
125 ASG, 1507, fol. 28v; BSI, 1530, fol. 25v.
126 BSI, Ms 138/139, fol. 60v; Ms 182 Civ, fol. 59v.
127 Kos, *Urbarji Slovenskega primorja* , 152, 160, 191.
128 ASG, 1507, fol. 103v.
129 ASG, 1507, fol. 32, 41v.
130 Graben je umrl jeseni leta 1507; 19. oktobra tega leta je še bil med živimi, 22. novembra pa je bil v Gorici prezentiran njegov testament (BSI, Ms 65, p. 39, 47; Della Bona, Osservazioni ed aggiunte, str. 39, 46).

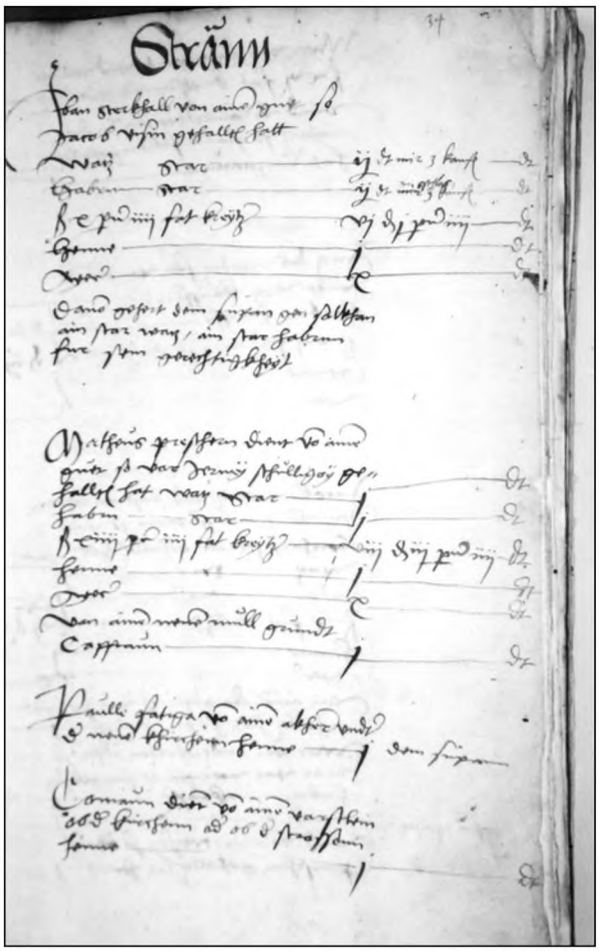
Maksimilijanu in pozvali k omejitvi Grabnovih pristojnosti in popravo krivic, ki jih je povzročil on in nekateri drugi plemiči.[131]

Posameznim kmetom je uspelo nekaj let "zamolčati", da obdelujejo deželnoknežjo zemljo.[132] Leta 1530 je bilo tudi nekaj primerov, ko so posamezni podložniki izrazili svoje nestrinjanje z določenimi dajatvami, ker da jih niso nikoli plačevali.[133] V enem primeru v Bukovici se je v tem letu zgodila odslovitev *(urlaub geben)* podložnika zaradi neopravljanja predpisanih obveznosti.[134]

Sicer pa je šlo pri neoddaji dajatev za težave posameznih podložnikov zaradi bolezni ali revščine. V Ozeljanu sta iz leta 1507 dva nazorna primera – Matija *Mositsch* je prosil usmiljenje zaradi celoletne bolezni, njegovemu revnemu sosedu Bratulinčiču pa so nekoliko znižali dajatve.[135] Odpis ali znižanje dajatev – običajno na polovico – je bilo značilno za zemljo, ki je bila še pred nedavnim izkrčena in če je šlo za pustoto, ki jo je bilo potrebno ponovno kultivirati.[136] Tudi povodenj je povzročila "davčno olajšavo".[137]

Namesto zaključka

Urbar nudi tudi mnogo gradiva za preučevanje imen in priimkov z jezikoslovnega vidika. Priimki sicer še niso povsem standardizirani, a so že v večji meri razširjeni, četudi imajo marsikje še vlogo vzdevkov. To morda še posebej velja pri raznih opredelitvah dejavnosti. "Priimki" kakor *Suppan, Staczner, Kurszner, Schneider, Meczger, Khramar, Schuester, Schmidt, Mawrer, Farnasar, Mulner* so pogosti. Veliko je patronimikov s priponskim obrazilom -(č)ič in pri teh v veliki večini gotovo ne gre za prebege pred Turki. Vsekakor je po svoje prav presenetljivo, ko izvemo, da so že pred petsto leti živeli na primer Abramič in Srebrnič v Solkanu, Zorn in Gregorič v Prvačini, Štrukelj in Batič v Šempasu, pa Silič v Orehovljah, Volk na Trnovem, Hlede v Števerjanu, Rusjan v Kozani, Bavčar v Selu, Batagelj, Bratina, Valič in Rustja v Skriljah ali Stomažu, pa Madon in Testen na Banjšicah, Gadnik in Milost v Grgarju ter Bone in Vižin v Kromberku.

Iz goriškega urbarja leta 1530 – vas Stran, danes Kromberk (BSI, MS 137 Civ – 11.297 Civ, Urbar 1530, fol. 34).

131 Coronini, Gli Stati Provinciali goriziani, str. 62.
132 Na primer nek travnik na Trnovem, ki ga je Gregor *Puschickh* kar 16 let *fur aigen eingezogen vnd verschwigen* (ASG, 1507, fol. 87).
133 O tem, kakšne so bile posledice pritožb, urbar molči. Najbrž so o tem še poizvedovali in v kakšnem primeru so gotovo te "odvečne" dajatve brisali (BSI, 1530, fol. 86).
134 BSI, 1530, 17v.
135 ASG, 1507, fol. 81v–82. Prim. Coronini, *Ein Kammer-Urbar*, str. 12.
136 Pavel Rosič je v Skriljah oziroma Stomažu užival neko pustoto (prej *guet),* in je zato tri leta plačeval le polovične dajatve (ASG, 1507, fol. 95v). Od slabe in neobdelane zemlje *(ladina)* so lahko dajali na primer eno kokoš, dokler ne bi zemlja obrodila (BSI, 1530, 17v, 83), ali žito slabše vrste, najprej piro, nato pšenico in oves (BSI, 1530, fol. 25, 33).
137 BSI, 1530, tu in tam.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1 – Vicedomski urad za Kranjsko.
ASG – Archivio di Stato, Gorizia/Gorica
Archivio Coronini Cronberg, Serie Atti e Documenti.
AST – Archivio di Stato, Trieste/Trst
Archivio Della Torre.
BSI – Biblioteca Statale Isontina, Gorizia/Gorica
Biblioteca Civica, Fondi antichi – Manoscritti.

LITERATURA IN TISKANI VIRI

Antonello, Andrea: Lo sviluppo urbano e architettonico di Gorizia nel corso del Seicento. *Gorizia Barocca. Una città italiana nell'impero degli Asburgo* (ur. Silvano Cavazza). Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 1999, str. 263–289.

Baum, Wilhelm: *I Conti di Gorizia. Una dinastia nella politica europea medievale*. La Clessidra di Clio. Collana di testi e studi storici 21. Gorizia : Libreria Editrice Goriziana, 2000.

Baum, Wilhelm: I conti di Gorizia (1420–1500). *La contea dei Goriziani nel Medioevo* (ur. Sergio Tavano). La Clessidra di Clio. Collana di testi e studi storici 23. Gorizia : Libreria Editrice Goriziana, 2002, str. 133–146.

Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 2. Ljubljana : Založba ZRC SAZU, 2003.

Blaznik, Pavle: Enote individualne posesti. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog* 1. *Agrarno gospodarstvo* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan in Fran Zwitter). Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1970, str. 161–184.

Blaznik, Pavle: Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2. Družbena razmerja in gibanja* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan). Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1980, str. 241–278.

Brandstätter, Klaus: Die soziale Lage der städtischen und ländlichen Bevölkerung. *Circa 1500. Landesausstellung 2000 Mostra storica*. Milano : Skira, 2000, str. 37–39.

Bratož, Rajko: Soča in prehodi čez reko v antiki. *Goriški letnik*, 27, 2000, str. 27–50.

Cadau, Michela: *L'abbazia di Rosazzo. Possessi fondiari e potere signorile nel Cinquecento*. Udine : Casamassima, 1989.

Cavazza, Silvano: L'eredità medievale: nobili, rappresentanze, Stati Provinciali. *Divus Maximilianus. Una contea per i goriziani 1500–1619* (ur. Silvano Cavazza). Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 2002, str. 143–156.

Cavazza, Silvano: L'esperienza dell'Austria Interna (1564–1619). *Divus Maximilianus. Una contea per i goriziani 1500–1619* (ur. Silvano Cavazza). Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 2002, str. 183–195.

Cavazza, Silvano: Die Häuser Dornberg und Tasso. Die Verflechtung von Geschichte und Familiengeschichte in zwei alten Görzer Häusern. *Das Görzer Schloss und sein Dorf* (ur. Maria Masau Dan in Annalia Delneri). Monfalcone : Laguna, 1993, str. 53–66.

Cavazza, Silvano in Ciani, Giorgio: *I Rabatta a Gorizia*. Gorizia : Centro Studi Politici, Economici e Sociali "Sen. A. Rizzatti", 1996.

Chiesa, Walter: Il Brodis di S. Roc. *Borc San Roc*, 1, 1989, str. 19–37.

Circa 1500. Landesausstellung 2000 Mostra storica. Genčve – Milano : Skira, 2000.

Coronini, Franz: *Ein Kammer-Urbar von Görz aus dem Jahre 1507*. Wien : F. Jasper, 1900.

Coronini, Guglielmo: L'espansione del centro storico. *Gorizia viva. I secoli e le ore della città*. Gorizia : Italia Nostra, 1973, str. [74]–[80].

Coronini, Guglielmo: Gli Stati Provinciali goriziani nell'era comitale. *Atti del convegno per il centenario della nascita di P. S. Leicht e di E. Del Torso*. Udine, 1975. Ponatis v: Ferrari Benedetti, Serenella: *Ritratto di Guglielmo Coronini Cronberg (1905–1990) attraverso i suoi scritti*. Gorizia : Italia Nostra, 2000, str. 50–80.

Coronini, Guglielmo: Lo sviluppo territoriale della Contea di Gorizia. *Gorizia viva. I secoli e le ore della città*. Gorizia : Italia Nostra, 1973, str. [237]–[257].

Cusin, Fabio: Le aspirazioni austriache sulla Contea di Gorizia e una pratica ignota del Consiglio dei X. *Memorie storiche forogiuliesi*, 33–34, 1937–1938, str. 81–119.

Cusin, Fabio: *Il confine orientale d'Italia nella politica Europea del XIV e XV secolo*. Trieste : Lint, 1977[2].

Czoernig, Carl (von): *Gorizia, "La Nizza austriaca". Il territorio di Gorizia e Gradisca. Parte III – Storia di Gorizia e di Gradisca*. Gorizia : Cassa di Risparmio, 1987[2].

Della Bona, Giuseppe Domenico: Osservazioni ed aggiunte sopra alcuni passi dell' Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld. Gorizia, 1856. Ponatis v: Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia con osservazioni ed aggiunte di G. D. Della Bona*, 3–4. Biblioteca istorica della antica e nuova Italia 93. Gorizia : Arnaldo Forni Editore, 1974.

Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora (prvi del). *Zgodovinski časopis*, 54, 2000, št. 3, str. 369–393.

Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Primorska: Oglejski patriarhat/Goriška nadškofija, Tržaška škofija*. Nova Gorica : Goriški muzej, 2001.

Juričić Čargo, Daniela: *Gospodarski razvoj lupoglavskega gospostva v 16. stoletju v luči urbarjev in urbarialnih zapisov 1523–1573 (z objavo urbarjev iz let 1523 in 1573)*. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Kos, Franc: Goriška Brda v srednjem veku. *Jadranski almanah za leto 1923*. Trst, 1922. Ponatis v: *Briški zbornik* (ur. Peter Stres). Dobrovo : Občina Brda, 1999, str. 34–73.

Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, 3, 4, 5. Ljubljana : Leonova družba, 1911, 1915, 1928.

Kos, Franc: Iz arhiva grofa Sig. Attemsa v Podgori. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 12, 1902, str. 97–131 in 137–176.

Kos, Franc: K zgodovini Gorice v srednjem veku. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 1, 1919–1920, str. 4–20; 2–3, 1921–1923, str. 1–15.

Kos, Franc: Solkan v srednjem veku. *Jadranski almanah za leto 1924*. Trst : Naša založba, 1923, str. 135–142.

Kos, Milko: Na Lijaku in Okroglici pred 500 leti. *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave*. Ljubljana : Slovenska matica, 1985, str. 338–343.

Kos, Milko: *Urbarji Slovenskega primorja* 2. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3. Viri za zgodovino Slovencev 3. Ljubljana : SAZU, 1954.

Leicht, Pier Silverio: I Conti di Gorizia e la formazione del Comune Goriziano. *Gorizia nel Medioevo*. Secondo supplemento agli Studi Goriziani. Gorizia : Biblioteca Governativa, 1956, str. 9–22.

Mor, Carlo Guido: Prima del "Castrum Gradiscae". *Gardis'cia. 54n Congrès, 18 setembar 1977* (ur. Luigi Ciceri). Udine : Societât filologjche furlane, 1977, str. 30–34.

Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia*. Gorizia, 1855. Ponatis v: *Istoria della Contea di Gorizia con osservazioni ed aggiunte di G. D. Della Bona* 1–2, 3–4. Biblioteca istorica della antica e nuova Italia 93. Gorizia : Arnaldo Forni Editore, 1974.

Panjek, Aleksander: *Terra di confine. Agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico. La Contea di Gorizia nel Seicento*. Storia goriziana e regionale. Collana di studi e documenti 2. Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 2002.

Pavlin, Vojko: *Gospodarska in družbena podoba podeželja na Goriškem ob prehodu pod Habsburžane na osnovi goriškega urbarja iz leta 1507*. Magistrsko delo. Kromberk pri Novi Gorici, 2004.

Pavlin, Vojko: Gospostvo Renče in Hoferjevi renški urbarji 16. stoletja. *Kronika*, 51, 2003, str. 229–248.

Pavlin, Vojko: Primer uveljavljanja kupnega prava in kolonata na Goriškem 16. stoletja. *Goriški letnik*, 28, 2001, str. 289–302.

Pavlin, Vojko: Solkan v goriških urbarjih 16. stoletja. *Jako stara vas na Goriškem je Solkan. Zbornik ob tisočletnici prve omembe kraja* (ur. Branko Marušič). Solkan : Krajevna skupnost Solkan, 2001, str. 40–55.

Perusini, Gaetano: *Vita di popolo in Friuli. Patti agrari e consuetudini tradizionali*. Biblioteca di "Lares" 8. Firenze : Leo S. Olschki – Editore, 1961.

Pillon, Lucia: Zasebni arhiv Coronini Cronberg. *Arhivi*, 20, 1997, št. 1–2, str. 165–170.

Pizzinini, Meinrad: I rapporti dei conti di Gorizia con la Repubblica di Venezia. *La contea dei Goriziani nel Medioevo* (ur. Sergio Tavano). La Clessidra di Clio, Collana di testi e studi storici 23. Gorizia : Libreria Editrice Goriziana, 2002, str. 179–195.

Porcedda, Donatella: Nobiltà e Stati provinciali goriziani nella seconda metà del Cinquecento. *Studi Goriziani*, 57–58, 1983, str. 79–121.

Porcedda, Donatella: "Un paese di sì piccola estensione, come è la nostra contea, più dal caso che da una provvidenza diretto". Autorità sovrana, potere nobiliare e fazioni a Gorizia nel Seicento. *Annali di Storia Isontina*, 2, 1989, str. 9–29.

Rutar, Simon: Sv. Križ vipavski. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 2, 1892. Ponatis: *Sv. Križ vipavski*. Ajdovščina : Prijatelji Svetega Križa, 2001.

Sanudo, Marino: *I Diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI–MDXXXIII)* 1–3 (ur. Marco Allegri, Nicolò Barozzi, Guglielmo Berchet, Rinaldo Fulin in Federico Stefani). Venezia : La Regia Deputazione Veneta di Storia Patria, 1879–1880.

Seneca, Sofia: Venezia e Massimiliano in lotta per Gorizia (1462–1523). *Studi Goriziani*, 28, 1960, str. 47–112.

Stanisci, Mario: Nota metrologica sul "Catasto giuseppino". Misure del grano e del vino nel Goriziano alla fine dell' 700. *Studi Goriziani*, 45, 1977, str. 119–132.

Stres, Peter: Oris kolonata v slovenskem delu dežele Goriško-Gradiščanske do konca prve svetovne vojne. *Goriški letnik*, 12/14, 1985/87, str. 175–203.

Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

Štih, Peter: *"Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza". Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412)*. Nova Gorica : Goriški muzej, 1999.

Štih, Peter: Vloga ministerialov pri izoblikovanju in upravljanju dominija goriških grofov. *Srednjeveške goriške študije. Prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in goriških grofov*. Nova Gorica : Goriški muzej, 2002, str. 146–158.

Tavano, Sergio: Il Friuli e il Litorale fra il 1499 e il 1501. Ancora nuovi documenti. *Ce fastu?*, 75, 1999, št. 1, str. 51–63.

Tavano, Sergio: Massimiliano I e Leonardo di Gorizia. Il Friuli e il Litorale in nuovi documenti (1496–1501). *Studi Goriziani*, 86, 1997, str. 29–59.

Trpin, Drago: *Tolminska na začetku habsburške oblasti in njen urbar iz leta 1524*. Magistrsko delo. Nova Gorica, 2001.

Vilfan, Sergij: Agrarna premoženjska razmerja. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog* 2. *Družbena razmerja in gibanja* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan). Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1980, str. 403–479.

Vilfan, Sergij: Soseske in druge podeželske skupnosti. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog* 2. *Družbena razmerja in gibanja* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan). Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1980, str. 9–74.

Vilfan, Sergij: Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem* (ur. Peter Kos et al.). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, str. 19–32.

Vilfan, Sergij: Zemljiška gospostva. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog* 2. *Družbena razmerja in gibanja* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan). Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1980, str. 75–239.

Wiesflecker, Hermann: *Maximilian I.. Die Fundamente des habsburgischen Weltreiches*. Wien – München : Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg, 1991.

Wiesflecker, Hermann: Die politische Entwicklung der Grafschaft Görz und ihr Erbfall an Österreich. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 56, 1948, str. 329–384.

RIASSUNTO

La signoria fondiaria di Gorizia all'inizio del XVI secolo

Tra il materiale che il conte Guglielmo Coronini Cronberg, l'ultimo del suo casato, ha destinato alla Fondazione di Gorizia, attualmente custodito presso l'Archivio di Stato di Gorizia, troviamo anche l'urbario camerale del 1507, che è una delle fonti più importanti per l'analisi della signoria fondiaria di Gorizia a cavallo tra il XV ed il XVI secolo.

Quando l'urbario fu iniziato, nel 1507, erano passati solo 7 anni da quando Massimiliano d'Asburgo aveva ereditato la contea di Gorizia dopo la morte di Leonardo, l'ultimo del casato dei Conti di Gorizia. Il nuovo reggente cercò di mettere ordine tra le entrate del Principe provenienti dal territorio acquisito da poco, ecco perché l'urbario è più una testimonianza dello stato delle cose prima degli Asburgo.

Il possedimento goriziano, con ufficio camerale a Gorizia, costitutiva uno dei maggiori tra quelli del Principe e, essendo quello principale, gli garantiva i maggiori redditi. Nel possedimento, all'inizio del XVI secolo si distinguevano in base alle caratteristiche geografiche tre territori: "V ravnini" (In pianura), "V gorah" (In montagna) e "Podgorje" (Sotto i monti). Nella maggior parte dei villaggi la terra di proprietà del Principe era un parte decisamente minore. Alcuni villaggi nel "Podgorje", con il centro ad Ozeljan (Ossegliano), un tempo appartenenti al capitolo di Aquileia, pagavano all'ufficio goriziano la cosiddetta imposta capitolare.

L'urbario del 1507 divide ancora la città di Gorizia sulla collina, direttamente sotto il castello, dall'insediamento di Gorizia inferiore, che la nostra fonte descrive ancora come un villaggio. Nella città di Gorizia erano di proprietà del Principe circa 60 case, che non soltanto i borghesi, ma anche i nobili goriziani avevano per affitto livellare. Nella guerra asburgo-veneziana o in seguito ad essa un terzo delle case venne distrutto.

All'ufficio camerale di Gorizia, a cui capo vi era l'ambtman, amministratore/ufficiale, appartenevano all'inizio del XVI secolo circa 275 fattorie intere (chiamati terreno e bene), che, insieme a fattorie più piccole, superavano le 300 unità. Non c'erano molti poderi improduttivi (all'incirca il 5%) o mezzi poderi (all'incirca il 10%). Aiutavano l'amministratore nella gestione del possedimento, che comprendeva meno di un centinaio di villaggi, alcuni bassi "funzionari" di estrazione contadina (suppani, sbirri e "giurati"). Oltre alle imposte regolari, spettanti per diritto, dove prima si usava una data quantità di tributi in natura, ne venivano raccolte anche altri tipi: la "nuova imposta", l'affitto livellare, l'imposta sulle cantine, la tassa sul terreno disboscato, quella sull'erba, sul focolare, il tributo dalle malghe sui Monti goriziani sopra la Valle del Vipava (Vipacco), la tassa in vino o mosto dalle montagne vinicole, la decima del vino, del grano e/o del bestiame minuto, la tassa sull'avvocazia. La sottomissione del comune cittadino al Principe traspare chiaramente dalle grandi quote di denaro che ogni gastaldo cittadino doveva versare.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 711.523(497.4-14)(091)
prejeto: 17. 11. 2006

Boris Golec

doc. dr., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe

IZVLEČEK

Prispevek obravnava historična meščanska naselja, tj. mesto in dva oz. tri trge na Vipavskem, območju na meji med deželama Goriško in Kranjsko. Vsako od obravnavanih naselij so zaznamovale posebnosti, ki jim je tudi v širšem prostoru le težko najti primerjavo, povezovalo pa jih je predvsem dejstvo, da so navkljub naslovu mesto oz. trg funkcionirala kot navadne vaške soseske, privilegirane z nekaterimi gospodarskimi predpravicami.

KLJUČNE BESEDE
mesto, trg, tabor, Vipava, Vipavski Križ, Podnanos, Ajdovščina

SUMMARY

CIVIC SETTLEMENTS OF THE VIPAVA REGION AND THEIR PARTICULARITIES UP TO THE END OF THE FEUDAL AGE

The contribution deals with historical civic settlements, that is with a town and two or three boroughs in the Vipava region, a bordering region between the provinces Gorizia and Carniola. Each of the treated settlements were marked by particularities for which a comparison can hardly be found even in a broader space; connecting them was primarily the fact that despite the title town or borough, they functioned as common village communities granted with some economic privileges.

KEY WORDS
town, borough, rally, Vipava, Vipavski Križ, Podnanos, Ajdovščina

S pojmom historičnih meščanskih naselij označujemo tiste naselbine, ki so bile v fevdalni dobi upravičene do naslova mesto (Stadt, civitas) ali trg (Markt, oppidum) in katerih prebivalstvo se je prepoznalo v poimenovanju "purgarji" (iz nem. Bürger). Pravno razlikovanje med mesti in trgi se je v slovenskem prostoru, izvzemši Obalo, dokončno utrdilo v poznem srednjem veku, v 14. in 15. stoletju. Mesta so v razliko od trgov temeljila na podeljenih mestnih pravicah, funkcionirala sredi fevdalnega podeželja kot avtonomne enklave, saj so imela za svoje območje, t. i. pomirje, pravico do lastne uprave in sodstva na čelu z mestnim sodnikom in svetom, njihovo prebivalstvo pa je bilo osebno svobodno oz. si je osebno svobodo pridobilo po letu in dnevu nemotenega bivanja v mestu. Oznaka trg je nasprotno predstavljala le nepopolno kopijo mesta, pri čemer so se trgi med seboj občutno razlikovali po stopnji dosežene upravno-sodne avtonomije: od takih z lastnim nižjim sodstvom in upravo do navadnih sejemskih vasi in miniaturnih naselij, ki so po izgubi tržnih funkcij obdržala le še trški naslov. Trgi so sicer imeli zelo podobne ali enake gospodarske funkcije kot mesta, a so ostajali sestavni del zemljiškega gospostva, trški prebivalci pa navadni oziroma nekoliko privilegirani podložniki.

Za izhodišče obravnave historičnih meščanskih naselij na Vipavskem naj najprej izpostavimo njihovo poglavitno skupno značilnost. Vsa tri – Vipava, Sv. Križ (Vipavski Križ) in Šentvid pri Vipavi (Podnanos) – so doživljala svojstven razvoj, vsako z eno ali več posebnostmi, ki jim tudi v širšem prostoru komajda najdemo primerjavo. Ob pogledu na omrežje slovenskih meščanskih naselij poleg tega izstopa njihova geografska bližina – stisnjenost dveh trgov in mesta na razdalji samo ducata kilometrov, česar prav tako ne srečamo nikjer drugje kot v Zgornji Vipavski dolini, ob goriško-kranjski deželni meji.

Razvoj in posebnosti treh meščanskih naselij Vipavske bomo spremljali za vsako posebej, v kronološkem zaporedju, kakor so dobila mestni oz. trški naslov. Začeli bomo z Vipavo, edinim še srednjeveškim trgom tega prostora, nadaljevali s Sv. Križem, mestecem, ki se je na slovenskih tleh kot zadnje, šele poznega leta 1532, s formalnopravno povzdignitvijo pridružilo historičnim mestom, ter končali s Šentvidom pri Vipavi, katerega danes domala pozabljeni trški naslov sega v pozno 16. stoletje. Nazadnje se bomo samo dotaknili Ajdovščine, svojevrstnega vaškega naselja urbanega videza, ki pravzaprav ne sodi več v našo obravnavo, saj je trški naslov pridobilo veliko pozneje, šele konec 19. stoletja.

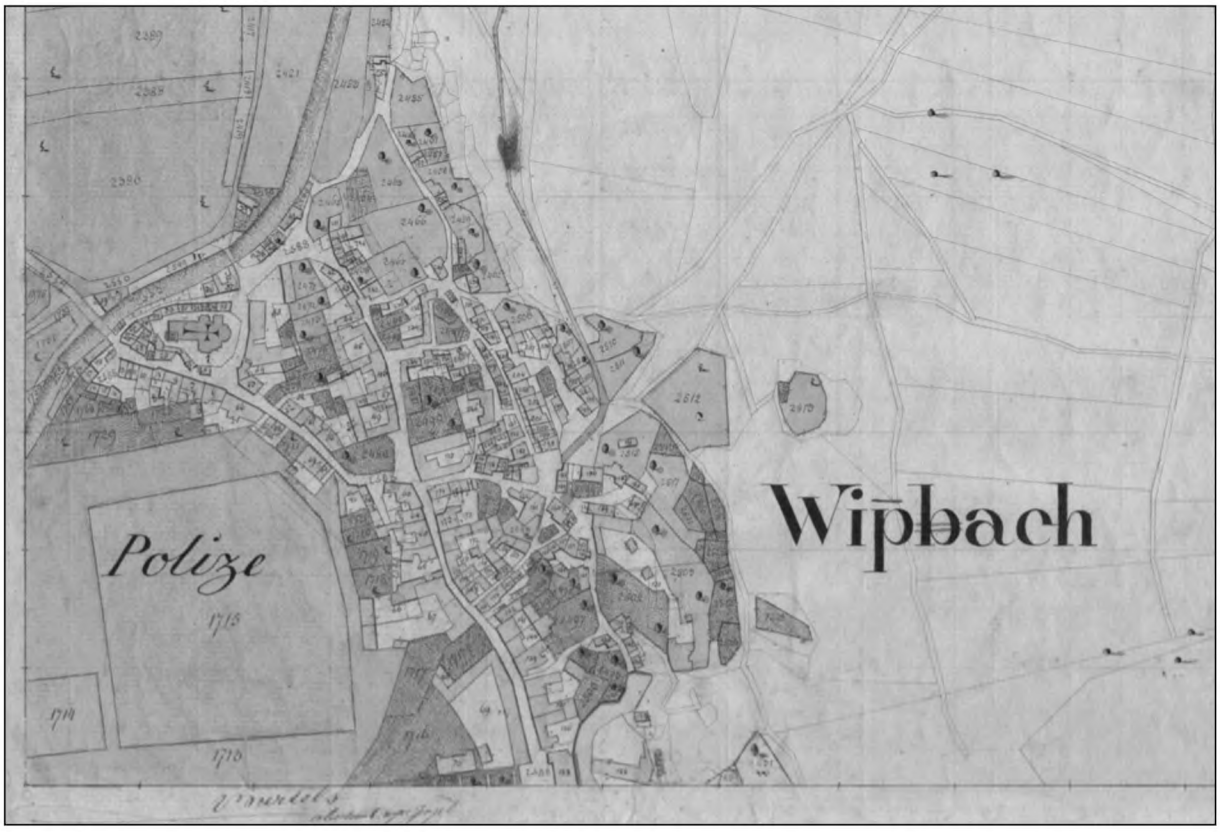
I. Vipava

Pri Vipavi ne moremo mimo dejstva, da je bila dolgo daleč naokoli edini trg in sploh edino srednjeveško meščansko naselje obravnavanega prostora. Med njenimi specifičnostmi kaže posvetiti posebno pozornost trem vprašanjem: 1) se je vipavski trg res razvil neposredno iz vasi?; 2) ga je v srednjem veku resnično obdajalo obzidje? in 3) ali je bila njegova trška avtonomija dejanska ali zgolj navidezna?

Pri razreševanju prvega vprašanja, nastanka trške naselbine iz vaškega predhodnika, se je moč opreti predvsem na pojavljanje poimenovanj "vas" in "trg" v pisnih virih. Dokončno izoblikovanje vipavskega trga vsekakor sodi v 14. stoletje, v čas razpadanja oglejske posesti, za katero so se kot glavni pretendenti potegovali grofje Goriški in v vipavskem primeru kot uspešnejši tekmec Habsburžani. Čeprav je Vipava do tega časa že postala pomembno lokalno središče z več gradovi in s sedežem pražupnije, je v virih nastopala samo kot vas.[1] Prva omemba *trga (in foro Wipach)* je iz leta 1367,[2] potem ko deset let prej, leta 1357, prvič srečamo tržana *(Purger ze Wippach)*.[3] Statusna sprememba kraja, kot vse kaže, ni naključna, temveč povezana z dejstvom, da sta zgornji vipavski grad kot sedež teritorialnega zemljiškega gospostva Vipava in z njim tudi glavnina naselja dobro desetletje poprej postala habsburška.[4]

Razmeroma pozna omemba Vipave kot trga je Frana Zwittra pred skoraj 80 leti napeljala k njeni uvrstitvi v tisto skupino trgov, "ki so nastali s tem, da je deželni knez povzdignil že dolgo obstoječo vas v trg", pri čemer naj bi "se spremenil le njen pravni značaj, ne pa tudi naselbina sama". V ta tip trgov je Zwitter poleg gorenjskega Tržiča kot edinega primera, dokumentiranega s povzdignitveno listino, prišteval še Vipavo, Litijo in Senožeče,[5] vendar moremo zadnja dva ob današnji stopnji raziskanosti odšteti.[6] Verjetnost, da se je stara farna vas neposredno preoblikovala v trg, je tako še največja pri Vipavi. Obstaja pa tudi možnost, po

1 Npr. ob podelitvi oglejskega fevda leta 1300: *"in villa Wipachi"* (Bianchi, *Thesaurus ecclesiae*, str. 147).
2 Regest 1367 III. 20. v: Bianchi, *Thesaurus ecclesiae*, str. 356.
3 StLA, All. Urk. Reihe, No. 2595, 1357 III. 12., s. l.
4 Grad Zgornja Vipava, gospodar trga, je bil habsburški že od leta 1344 in so ga deželni knezi zaradi finančnih težav zastavljali, grad Spodnja Vipava pa je leta 1382 dokončno ostal Goriškim, ki so posest in grad podeljevali v fevd (M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 54; D. Kos, *Med gradom*, str. 44).
5 Zwitter, *Starejša kranjska*, str. 15, 20.
6 Pri Litiji je šlo za trg brez (pravega) vaškega predhodnika, obzidani tržec Senožeče pa je primer razvojnega tipa trga ob starejši farni vasi, od katere se je vseskozi razlikoval tako v fizičnem kot v pravnem pogledu (Golec, Senožeče, str. 367; isti, *Družba*, str. 26–27, 29–30).

Vipava na franciscejski katastrski mapi iz leta 1822 – osrednji del trga z župnijsko cerkvijo sv. Štefana (zgoraj) in izvorom Vipave (spodaj)[7]

kateri je šlo za dvostopenjski nastanek trga: najprej farna vas, ob njej mlajši trg in končno zlitje obeh v enovito naselje. Mlajši, trški del Vipave je bil v takem primeru severni del naselja z osrednjo trško ulico in župnijsko cerkvijo, medtem ko je treba jedro starejše farne vasi iskati v južnem delu okoli nekdanje cerkve sv. Marka, ki naj bi bila po poznejših poročilih prvotna vipavska župnijska cerkev.[8] Ob trgu pri tej cerkvi *(an St: Marca platz)* je namreč ležala župnijska podložniška posest,[9] pomenljivo pa je po svoje tudi dejstvo, da je patriarh še leta 1378, potem ko je Vipava že bila izpričana kot trg, ravno v bližini te cerkve podelil fevd, lociran v vas (!) Vipava *(in villa Wipaci)*.[10]

Pri ugotavljanju eno- oz. dvostopenjskega naselbinskega izvora nam je komajda lahko v pomoč poznosrednjeveška posestna struktura Vipave. Tu namreč ne srečamo kmečkih hub, značilnih za vaška naselja, vse izpričane posestne enote – domovi, hiše, oštati in kajže[11] – pa so hkrati tipične tudi za stare farne vasi, in ne le za trge. Določnejše odgovore na vprašanja o naselbinskem razvoju ter predvsem o domnevni prvotni razmejitvi med farno vasjo in mlajšim trgom bi tako mogel dati šele natančen študij mikrotopografije.

V neposredni povezavi z naselbinskim razvojem kraja je tudi vprašanje obstoja in obsega trškega obzidja. Ni dvoma, da je Vipava že v prvi polovici 15. stoletja premogla nekakšen zid, ki je, če nič drugega, oklepal osrednji del trga. Neki notarski instrument iz leta 1430 omenja namreč pri cerkvi sv. Marka "zadnja vrata trga Vipava".[12] V

7 ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, mapa A 212.

8 *Catalogus cleri*, str. 152, navaja, da je bila podružnica sv. Marka vipavska župnijska cerkev do leta 1345. – Podatek v popisu tolminskega in goriškega arhidiakonata iz leta 1668, ki navaja cerkev kot staro vipavsko župnijsko cerkev, naj bi bil po J. Höflerju (*Gradivo*, str. 147) najbrž napačen: "po (zmotnem) pričevanju popisa 1668...". Cerkev so porušili leta 1948 (prav tam), stala pa je na južni strani gradu vipavskega gospostva, tik ob reki Vipavi (ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, mapa A 212).

9 ŽU Vipava, U 6, urbar župnije Vipava 1608, prepis 9. 11. 1669.

10 Bianchi, *Thesaurus ecclesiae*, str. 392: *"unam curiam /../ in villa Wipaci penes Ecclesiam S. Marci"*. – Sodeč po lociranju kapele sv. Marka v trg *(capella sancti Marci /../ in oppido Pybacennsis)*, je bil ta del Vipave leta 1430 že vključen v trško naselbino (ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA, 12 D/31, 1430 VII. 6., Vipava).

11 Prim. zlasti M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 251–266.

12 *"... penes posteriorem januam in oppido Pybacennsis ..."* (ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA, 12 D/31, 1430 VII. 6., Vipava).

tem času vsekakor ni manjkalo razlogov za vsaj zasilno utrditev kraja, saj je prvemu valu turških plenilskih vpadov na slovensko ozemlje sledila leta 1420 še beneška zasedba Furlanije. Očitno pa v primeru vipavskega obzidja, kot moremo povzeti iz naslednjega podatka, ni šlo za kaj večjega in trdnejšega. V času načrtnega protiturškega utrjevanja slovenskih mest je cesar Friderik III. leta 1478 tržanom Vipave ukazal, naj svoj trg obdajo z obzidjem in jarki.[13] Ob tem zelo lapidarnem podatku se sprašujemo: ali ukaz pomeni, naj postavijo obzidje na novo, ali pa naj se lotijo le posodobitve starega, že obstoječega? V kolikšni meri se je eno ali drugo uresničilo, ostaja prav tako nepojasnjeno, saj imamo o obzidju po tem času le zelo skromna pričevanja. Leta 1571, ko ga vsekakor ni bilo več, so deželnoknežji komisarji zabeležili pričevanje Vipavcev, da je imela Vipava "pred veliko leti" in še med avstrijsko-beneško vojno (1508–1516) dvoje vrat, ena na zgornjem in druga na spodnjem koncu kraja pri mostu.[14] Kot vse kaže, pa nikoli ni šlo za kaj več kot zasilno obzidje, ki se v omenjeni vojni očitno ni obneslo in ga po beneškem požigu trga leta 1509 najbrž niso več obnovili.[15] Kakor koli, Vipava je bila eden redkih slovenskih trgov, ki so se lahko ponašali z obzidjem, sicer neizogibnim zunanjim simbolom mest. Neupoštevaje tistih šest obzidanih kranjskih trgov iz habsburške dediščine po Celjskih grofih, ki so postali deželnoknežja mesta (Kočevje, Krško, Lož, Višnja Gora, Radovljica in Črnomelj), sta se namreč v zgodnjem novem veku kot trga z obzidjem obdržala le mali tržec Senožeče in dolenjski Mokronog.[16]

Na drugi strani se Vipava ni uvrščala med maloštevilne trge s podeljenim trškim privilegijem, ki bi prebivalcem zagotavljal kakršne koli, četudi še tako skromne kolektivne (pred)pravice, kaj šele razvito trško upravno-sodno avtonomijo. Vse, kar je v tem pogledu premogla, so bili deželnoknežji sejemski privilegiji. Prvega, za tedenski sejem, je tržanom *(den burgern)* leta 1470 podelil Friderik III.,[17] drugega – tako za tedenski kakor letni sejem – pa so pri deželnem knezu leta 1553 v imenu trške soseske *(der ganzen nachperschaft des marckhts Wippach)* izposlovali Lanthieriji, tedaj še zastavni imetniki vipavskega gospostva.[18]

Vipavci so se zaradi povedanega kajpak zavedali pravne negotovosti svojega položaja. Ni naključje, da so se zato v zadregi sklicevali na domnevne zapisane svoboščine, ki naj bi se jim izgubile oziroma založile. Tako so leta 1572 zatrjevali, da so jih deželni knezi v preteklosti obdarovali s "številnimi sijajnimi privilegiji in svoboščinami" *(mit vielen herrlichen schönen privilegien vnd freyhaitten),* ko pa bi morali deželnoknežji komisiji predložiti pisna dokazila, so se izgovorili, da so jim zgorela v raznih požarih, zlasti med beneško vojno v začetku stoletja.[19] V resnici se kaj takega preprosto ni moglo zgoditi, ampak so bili domnevni privilegiji le plod želja Vipavcev. Če bi namreč resnično obstajali, bi Vipavci zanesljivo skušali doseči njihovo obnovitev že pol stoletja prej, neposredno po vojni, ko so bili leta 1521 klicani k deželni poklonitvi v Gorico. Ob tej priložnosti so namreč deželnega kneza prosili za potrditev starih svoboščin in navad, ne da bi vsaj z besedico omenili kakršno koli uničenje pisanih privilegijev med nedavno končano vojno.[20]

Res pa je čas prve polovice 16. stoletja vipavskemu trgu na področju trških pravic in stopnje avtonomije prinesel določen zastoj, če že ne nazadovanje. Tako imamo za 14. in 15. stoletje vrsto listinskih pričevanj, ki govorijo o lastniški naravi trških hiš in zemljišč *(aigenthumbliche guetter),*[21] vendar omenjena pisma deželnoknežjih komisarjev niso prepričala, da Vipavcem leta 1572 ne bi vsilili prevedbe njihove posesti v kupnopravno. Tako so morali trški gospodarji, najsi so bili podložniki vipavskega gospostva ali spodnjega gradu, odslej ob vsaki posestni spremembi plačati zemljiškemu gospodu dajatev desetega pfeniga,[22] kar jih je v tem pogledu sčasoma povsem izenačilo z okoliškim kmečkim življem.

13 Regesta 1478 V. 7., Gradec in 1478 V. 8., Gradec, v: Chmel, *Actenstücke*, str. 902.
14 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 117, I/67, lit. W III-10, s. d., Relation auf die herschafft Wippach.
15 Valvasorjeva upodobitev v Slavi (1689), denimo, prikazuje le nekaj nizkih zidov med vrtovi, zato pa daje videz obrambnega objekta spodnji grad, pri Valvasorju imenovan Stari grad (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 654). Poleg še danes ohranjenih obrambnih objektov priča o njegovi funkciji tudi ljudsko poimenovanje Tabor.
16 Prim. Valvasorjevi upodobitvi Mokronoga in Senožeč v: Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 394 in 523.
17 Regest 1470 V. 15., s. l. v: Chmel, *Regesten*, str. 585.
18 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–4, 27. 7. 1553.
19 Prav tam, šk. 118, I/68, lit. W V–4, s. d. (ad 1. 1. 1572).
20 Prav tam, šk. 83, I/48, lit. G XIV–4, 15. 11. 1521.
21 StLA, All. Urk. Reihe, No. 2911, 1364 VII. 4., s. l.; No. 5926, 1444 VI. 26., Vipava; No. 6242, 1450 VI. 9., s. l. – O lastniški naravi posesti v trgu izrecno priča darovnica Andreja Černeta in njegove matere iz leta 1463: *"als ander vnser erb vnd aygen guett"* (StLA, All. Urk. Reihe, No. 6986, 1463 IX. 29., s. l.).
22 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 118, I/68, lit. W V–4, s. d. (ad 1. 1. 1572); šk. 117, I/67, lit. W III–10, s. d., Relation auf die herschafft Wippach. – V poročilu deželnoknežje komisije je še zapisano, da so si Vipavci hiše in travnike prilastili kot lastne *(für aigen guet angezogen)* in jih drug drugemu prodajali kot dedne *(erblich verkhaufft).* Posestnike iz trga srečamo nato leta 1581 med prejemniki kupnopravnih pisem tako pri gospostvu Vipava (StLA, I.Ö. HK, HK–Sach, K 93/9, Verzeichnis der kaufrechtbriefe der herrschaft Wippach) kot pri Baumkircherjevem turnu (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 118, I/68, lit. W V–1, 12. 6. 1581).

Tudi pri naslavljanju in samonaslavljanju s tržani (purgarji) je od 16. stoletja dalje zaslediti postopno nazadovanje. Če je oznaka "purgar" v listinah iz časa pred letom 1500 že postala reden pojav,[23] je pomenljivo, da je takšno poimenovanje posameznikov srečati v 17. in 18. stoletju le izjemoma, in še to zgolj v zapisih eksterne, nevipavske provenience. Domačih pisanih virov je resda malo, saj se nista ohranila ne trški ne gospoščinski arhiv, a je na drugi strani dovolj zgovorna ugotovitev, da naziv "purgar" *(Bürger)* pogrešamo celo v pogodbah in oporokah trških veljakov.[24] Prav tako ni v župnijskih matičnih knjigah noben domačin označen kot "civis" (tržan), čeprav se v njih s takim naslovom redno pojavljajo meščani in tržani od drugod.[25] Kaj so bili po osebnem položaju prebivalci vipavskega trga, končno nazorno spričuje kupno pismo vipavskega župnika iz leta 1793, ki nekega Vipavca imenuje "podložnik v trgu Vipava pod gospostvom Vipava" *(in marckte Wippach unter der herrschaft Wippach rucksäßiger vnterthann).*[26]

Vipava je bila tako tipični predstavnik notranjskih trgov, od katerih niti eden ni premogel prave trške avtonomije na čelu z voljenim zastopstvom – lastnim trškim sodnikom in svetom. Prav tako v nobenem od devetih niso poznali diferenciacije med skupnostjo polnopravnih tržanov z individualno podeljenim tržanskim statusom ter ostalimi trškimi prebivalci (t. i. gostači), kar je bilo pravilo v trgih z razvito sodno-upravno avtonomijo.[27] Takšna nediferenciranost prebivalstva se pri Vipavi vseskozi jasno odraža v listinah in dopisih, ki so jih Vipavci prejemali od višjih oblastev oziroma so jih sami naslovili nanje. V 16. stoletju je, denimo, zaslediti intitulacije in inskripcije, kakor leta 1537 "trški ljudje" *(dieselben markht leut),* leta 1553 "soseska in prebivalci trga Vipava" *(nachparschafft vnd inwohner des marckhts Wippach),* še največkrat pa običajno kolektivno ime za tržane: "bürger" oz. "bürgerschafft".[28] Pozneje, v 17. stoletju, ko sicer razpolagamo z manj tovrstnimi viri, kolektivna oznaka tržanov pomenljivo povsem izgine in jo zamenja pojem "soseska" *(die nachbarschaft).*[29]

Nasprotno ni mogel Vipavi kot taki nihče odrekati trškega naslova, čeprav se ni po svoji notranji ureditvi v ničemer bistvenem razlikovala od navadne vaške soseske ali komuna. Med drugimi tovrstnimi skupnostmi je tako izstopala predvsem po podeljenih sejemskih pravicah, na katere se je vezalo pobiranje sejemskih prihodkov, posebej žitne merice.[30] Kot znamenje prestiža je poleg tega premogla še t. i. "komunsko hišo", v kateri so v navzočnosti celotne soseske med drugim sklepali cerkvene letne obračune; trška soseska se je namreč, tako kot soseske nasploh, institucionalno vezala na obe vipavski cerkvi, župnijsko sv. Štefana in podružnično sv. Marka.[31]

In vendar je Vipava glede trške avtonomije doživljala tudi svoje "boljše čase", dasi bolj navidez in vsega skupaj le nekaj desetletij. V razponu od petdesetih let 16. do tretjega desetletja 17. stoletja namreč v virih srečujemo trškega sodnika in trški svet – dva temeljna elementa razvite trške avtonomije, za povrh pa se po enkrat omenjata še trško sodišče *(markgericht zu Wippach)*[32] in rotovž *(rathaus).*[33] Ko se v zvezi s sodniško funkcijo ne bi ohranila obsežna korespondenca s preloma iz 16. v 17. stoletje, bi torej slej ko prej ostali pri zmotni domnevi, da je Vipava v dobi protestantsko-katoliških nasprotij kakšnih sedemdeset let resnično premogla popolno ali vsaj delno trško avtonomijo na čelu z lastnim sodnikom.

V resnici je šlo za veliko manjšo samostojnost, kot bi mogli soditi zgolj iz pojavljanja organov in funkcij. Lanthieriji, tedaj še zastavni imetniki deželnoknežjega gospostva Vipava, so namreč Vipavcem dali le zelo skromne koncesije, ki ustvarjajo

23 StLA, All. Urk. Reihe, No. 2595, 1357 III. 12., s. l.; No. 5926, 1444 VI. 26., Vipava. – ARS, AS 1063, Zbirka listin, Listine iz HHStA, Samostan Bistra, 1466 III. 3., s. l. – Regest 1478 V. 8., s. l., v: Chmel, *Actenstücke*, str. 902.

24 Npr. testament Lukrecije Kocjan (ARS, AS 1080, Collectanea, šk. 6, fasc. 8, Testamenti, 1742 VI. 10., Vipava) ali izročilna pogodba Andreja Premrova (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 43, RDA, P 165, ad No. 25, 13. 9. 1761).

25 Npr. *"civis civitatis Kamnigk"* (ŽU Vipava, poročna matična knjiga 1694–1717, 9. 6. 1711).

26 ŽU Vipava, fasc. 3, Dajatvena pisma – kupne pogodbe, 3. 6. 1793.

27 Prim. Golec, *Družba*, str. 380 sl., 468.

28 StLA, Registratur der (niederösterreichischen) Kammer, 1536–1537, fol. 311, 22. 11. 1537. – ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–4, 27. 7. 1553; šk. 118, I/68, lit. W V–4, 1. 1. 1572. – StLA, I. Ö. HK–Sach, K 93/8, 29. 4. 1573.

29 StLA, Innerösterreichische Regierung (I. Ö. Reg.), Cop 1620–III–130, 21. 3. 1620. – ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–5, 3. 2. 1621, 20. 8. 1621. – Vipavci sami so se, denimo, leta 1637 v prošnji grofu Lanthieriju še poimenovali *"die gesambte bürgerschaft",* grof pa jih je v odgovoru degradiral v navadno sosesko (ŽU Podnanos–Šentvid, nedatirana prošnja Vipavcev z grofovim pripisom z dne 15. 10. 1637). Tržanov kot kolektiva ne pozna niti terezijanski kataster iz srede 18. stoletja, čeprav Vipavo sicer dosledno naslavlja s trgom (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 42, RDA, P 164; šk. 20, BT, P 164).

30 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s. d. (1599).

31 ŽU Vipava, U 13, knjiga letnih računov cerkve sv. Marka 1725–1799; U 11, knjiga letnih računov župnijske cerkve sv. Štefana 1714–1780. – V računih cerkve sv. Štefana je za "komunsko hišo" navedenih več različnih lokacij: npr. 2. 3. 1719 *"Vippaci in domo comunitatis sancti Marci",* 5. 2. 1721 *"Vipaci in domo communitatis",* 12. 3. 1732 pa *"in domo comunitatis eccl. s. Stephani et confraternitatis st. rosary BMV".*

32 Gre za zapis v vicedomskih sodnih protokolih, ko je vicedomsko sodišče obravnavalo apelacijo na razsodbo vipavskega "trškega sodišča" v sporu med Sigmundom Kurtevom in ključarji cerkve sv. Lenarta (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 372, protokoli zaslišanj 1560–1564, fol. 533–534, 24. 6. 1564).

33 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–9, 16. 1. 1598.

zavajajoč videz večje samostojnosti trga od dejanske. Svojim trškim podanikom so ustregli v toliko, da so postavljenega deželskega sodnika vipavskega gospostva pripoznali še kot "naslovnega" trškega sodnika. Tako je Lanthierijev deželski sodnik po novem nosil dvojni naziv "trški in deželski sodnik" *(markt und landrichter),* mestoma pa tudi le naslov "trški sodnik", če je šlo za zastopanje tržanov navzven.[34] Nobeno naključje ni, da so se Vipavci prav v tem času, leta 1577, edinokrat samozavestno podpisali kot "sodnik, svet in celotna občina trga Vipava" *(n. richter, rath vnd gantze gemain des markhts Wippach),*[35] tj. tako, kot so se naslavljala mesta in trgi z lastno samoupravo. Svet kot tak se nato omenja še leta 1598, ko je iz njegovega nastopanja tudi jasno razvidno, da gre zgolj za sodne prisednike deželsko-trškega sodnika, in ne za pravi voljeni trški svet.[36] Tedaj edinokrat izpričani rotovž *(rathaus)* pa je samo drugo ime za t. i. "uradno hišo" *(amtshaus),* v kateri so se odvijali deželskosodni procesi in kamor so prehodno zapirali še neobsojene hudodelce.[37]

Postavlja se torej vprašanje, odkod in zakaj v drugi polovici 16. stoletja pripravljenost Lanthierijev, da svojim trškim podanikom priznajo navidezne institucije trške avtonomije. Tržane, povečini podložnike gospostva Vipava, je z brati Lanthieri za nekaj desetletij preprosto zbližal skupni interes, saj so bili oboji dejavni privrženci protestantske vere. Kot lahko beremo v poročilih z nasprotne, katoliške strani, naj bi bili Vipavci tako trmasti luterani, da so celó iz cerkve sv. Marka "naredili posvetovalnico in krčmo",[38] povsem neizpodbitno pa je dejstvo, da so Lanthieriji ščitili tiste svoje podanike, za katere so deželnoknežje oblasti zahtevale, da se morajo zaradi vztrajanja pri luteranstvu iz trga izseliti.[39]

Prav v zvezi s protireformacijskimi ukrepi se nam odpre tudi celovit vpogled v notranje pravno-upravne razmere gospostva in trga. Tako izvemo, da Vipavci sodnikov dotlej niso volili, temveč so jih Lanthieriji postavljali sami, po svoji volji, dokler se konec 16. stoletja pri umestitvi sodnika niso morali začasno ukloniti zahtevam kranjskega deželnega vicedoma v Ljubljani. Ta jim je najprej ukazal, naj luteranskega deželsko-trškega sodnika zamenjajo s katoliškim, kar so Lanthieriji tudi storili, a so novega sodnika zaradi pritožb zoper njegovo samovoljo kmalu zatem na lastno pest odstavili in na sodniško mesto umestili drugega Vipavca. Čeprav je bil tudi ta katoličan, deželni vicedom dejanja ni odobraval. Še več, po nekajmesečnih prepirih je osebno prišel v Vipavo ter ponovno ustoličil prejšnjega sodnika – Petra Uleta.[40]

Zdrahe in burkaški prepiri, ki so se razvneli ob tej priložnosti, bi zaslužili posebno obravnavo, če že ne kar veščega satirikovega peresa. Zaradi dveh zanimivosti širšega pomena jih kaže na tem mestu vsaj omeniti. Prva je karikatura sodnika Uleta v opravi nekakšnega dvornega norca, ki so jo njegovi nasprotniki januarja leta 1598 nabili na vrata vipavske uradne hiše in se je v kopiji ohranila v ljubljanskem vicedomskem arhivu.[41] Če nič drugega, gre nesporno za najzgodnejšo upodobitev kak-

34 Najzgodnejša omemba sodnika v dvojni funkciji je iz leta 1556, ko se je ob vročilu nekega pisma kot prejemnik podpisal "tržni in selski sodnik" (Štrekelj, Dvoje glagoliških, str. 155). Prvi po imenu znani sodnik pa je Vincenc Amigoni, dolgoletni deželski sodnik, prvikrat označen z dvojnim naslovom deželskega in trškega sodnika leta 1584 (ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 96, fasc. 54/11, snopič 8, št. 8, s. d., prezentirano 31. 3. 1584, Verzaichnus der jenigen personen etc.). Po poročanju bratov Lanthieri leta 1598 so Amigonija pustili v sodniški službi 25 let in ga slednjič zaradi njegovega vztrajanja v luteranstvu zamenjali s Petrom Uletom, kar jim je omogočala pravica postavljanja *"aines markhtrichters zu Wippach"* (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–3, 8. 1. 1598). Deželni vicedom je nato Uleta potrdil za *"markht vnd landtrichter zue Wippach"* (prav tam, 11. 1. 1598). – Vipavskega sodnika kot trškega sodnika *(markhrichtern)* imenujejo razni ukazi in spisi deželnih oblastev: 16. 5. 1601 (ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 449, fasc. 292a, pag. 569–572), 4. 1. 1603 (prav tam, šk. 451, fasc. 292c, pag. 1–2), 26. 3. 1610, 17. 8. 1610, 23. 8. 1610, 25. 8. 1610 in 27. 1. 1611 (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 375, protokoli zaslišanj 1610–1611), 17. 11. 1615 (ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 90, fasc. 54/5, snopič 4, protokol reformacijske komisije, pag. 220, 242–243). Kot *"marktrichter zu Wippach"* se je leta 1620 podpisal Bernard Distl (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W–5, 17. 4. 1620), zgolj *"richter"* pa se v virih pojavlja izjemoma (npr. ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 438, fasc. 291, pag. 981–984, 17. 8. 1595; ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–3, 3. 11. 1597).

35 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–4, s. d., prezentirano 2. 3. 1577.

36 Prav tam, lit. W II–9, 16. 1. 1598.

37 Tako Peter Ule poroča, da je pribil javni patent *"aufs rathaus alda zu Wippach"*, kjer se opravlja justica (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–9, 16. 1. 1598), nekoliko mlajše poročilo pa govori o nasilnem strganju iste odredbe z "uradne hiše" *(ambthauß)* (prav tam, šk. 261, I/135, lit. R XIV–9, Religions–Sachen, Wippacher Secten, s. d.). Vicedom je v svojem poročilu v Gradec pisal o istem incidentu pri "komunu" *(comaun)* (prav tam, šk. 285, I/145, lit. W II–9, 16. 1. 1598). V dopisovanju z oblastmi se nato vseskozi navaja zgolj "uradna hiša", v kateri je vsakokratni sodnik tudi stanoval (prav tam, lit. W II–3, 11. 1. 1598, 28. 1. 1598, 25. 2. 1598, 27. 3. 1598, 19. 4. 1598).

38 *"...ain rath: ja gar ain tringkhauß gemacht"* (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, prezentirano 27. 1. 1600).

39 Prim. Gruden, *Zgodovina*, str. 742–745. – ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 96, fasc. 54/11, snopič 8, 23. 4. 1597.

40 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–3, 3. 11. 1597; šk. 261, I/135, lit. R XIV–9, s. d., Religions–Sachen, Wippacher Secten; lit. W II–3, 11. 1. 1598, 28. 1. 1598, 24. 2. 1598, 25. 2. 1598, 4. 3. 1598, 5. 3. 1598, 26. 3. 1598, 1. 4. 1598; prav tam, lit. W II–9, 16. 1. 1598. – O dogajanju v zvezi z zamenjavo vipavskega sodnika prim. tudi Rupel, Slovenski akt, str. 45–64.

41 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–9, ad 16. 1. 1598.

Karikatura vipavskega sodnika Petra Uleta iz leta 1598.

šnega trškega sodnika na Slovenskem in hkrati za eno najstarejših ohranjenih karikatur na naših tleh.

Druga posebnost iz istega sklopa dokumentov je razmeroma obsežen slovensko (!) pisani ukaz nadvojvode Ferdinanda ljubljanskemu vicedomu, naj za vipavskega sodnika ponovno ustoliči Petra Uleta. Dokument, datiran 20. februarja 1598 v Gradcu, so v Ljubljani prevedli iz nemščine, da ga je vicedomov glasnik ob Uletovi ponovni ustoličitvi lahko glasno prebral zbrani soseski Vipavcev.[42] Ukaz ni zanimiv le z jezikovnega, temveč tem bolj s kulturnozgodovinskega zornega kota. Gre namreč za drugi najstarejši slovensko pisani dokument kakšnega višjega oblastva in nasploh za enega redkih slovenskih uradnih zapisov iz zgodnjega novega veka.[43] Zaradi zanimive, četudi težko razumljive vsebine, prečrkovanega v moderni slovenski črkopis na tem mestu tudi v celoti objavljamo.

Ferdinand ad Bažje gnade erchercog v Osterajhu, first Burgundi, knez Tiroli.

Nam je zapet spoznajne danu, če je glih Peter Ule skuze tebe k enumo rihterju te gospošune Jupave patorjen, on svaj skuzi te Lanteri bratje per tem istem ni šucen jenu širman, samuč skuzi neh pflegarja Hanžete Cividatarja, kakor de be an na ene smerte enegna (!) *človeka dolžan biu, vočitno je unkaj seklican. Tudi tem sje V[i]pave de be ane nejga za rihterja nekar spaznali prepovedal, jenu an tude ad te službe rihtarske dale pastavlen, ne nejgovem mestu pak Georg Križaj skuzi te Lanteri k enumo rihterjo pastavlen je imal bite. – Jenu akali glih tu dale pastavlenej jemenutne[ga] Križaja nejm Lanterišem, kakur tudi to isto de be one popré jemenuvanigo*[44] *Petero Ule per tem rihtarsvati jemeli rako deržati, per 1000 zlatih zlatu pene garu palaženu belú, vendur Križaj per te službe astal, jenu te pravde keker se jemenujeja Landtrecht, aku je glih nejm Lanterišam jeno nemu Križaju svaketerumo posebe per stu zlateh zlatem prepovedanu belú, deržal jeno v k semo temo ani Lanteri jemenutnemo Petro Ule na lebno jenu žovatu trahtale, tude k teistomu bandite te vrihtne ječe deržali.*

No nekar menej ni, ker be temo istomo taku belú, de be ani Lanteriše nejh nepokoršina če dale le več, katerjo mi dale ne moremo terpete ali temo istomo nač date, ne ta luč jeno beli dan pernašaja, za tega vola mi sma nejm ad donašjega denu mačnu zepovedale, da ane ta perva štrajfunga teh enu 1000 zlateh zlatu jenu pasebe teh stu zlatih zlatu v asmih dneh imaja dale polažite, neč menej tudi tega pastavlenega rihtarja Križaja per topelte pene imaja spet dale šafat jenu Petro Ule skuze tebe vicdoma h temo rih[t]arsvo imaja pastavit postiti, nemo tudi per te isto službe rako jenu mir deržati, tude per sva oblastaj obaruvati.

Za keteriga volo je naša zapoved, ker sma mi enkrat nemu Petro Ule čez te človeška kri sodite oblast dale, mi tude z biblama aku ani Lanteriši vsem teh rečim pokorno bodo nač peršli, de ti vicdom imaš jemenutnega Petro Ule k enomo rihtarju Vipave z noviga postaveti, zraven tudi aku ani Lanteriši bandite gore derže, potrebno se sprašati, ad Križaja tudi te zapadene stu zlateh zlatu, dale sveti jenu unka v Gradec sve so hitrostoj poslati. Patle tu vsega tojga apravila s tajem svetam nam neznajne dati. Na tem istem bode naša volo jenu zapud sterjena. Ta list se je dal v našim mestu v Gradcu ta pet jenu 20. da[n] tega mesca febrario te osem jenu devedesetem letu.

Če se vrnemo k vprašanju vsebine funkcij vipavskega trškega sodnika in sveta, je potrebno povedati, da dvojnost deželski – trški sodnik ni bila izključna posebnost Vipave. V istem času kot so deželskega sodnika začeli naslavljati s trškim tudi v sosednjem trgu Postojna, kjer je šlo prav tako le za nekaj desetletij trajajoč pojav.[45] Kakor v Postojni, trški sodnik in svet tudi v Vipavi, pomenljivo, izgineta iz virov od 20. let 17. stoletja dalje, torej od časa, ko so Lanthieriji iz dotedanjih zastavnih imetnikov postali pravi lastniki vipavskega gos-

42 Besedilo ukaza je bilo doslej objavljeno dvakrat (Rupel, Slovenski akt, str. 53–54; Umek, *Slovenščina*, str. 24–25). V obeh primerih je navedeno isto hranišče dokumenta (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 145), vendar tega danes tam pogrešamo.

43 Najstarejši ohranjeni slovensko pisani dokument te zvrsti je nastal leta 1570 (Jug, Slovenski "zapovedni list", str. 74–84).

44 V izvirniku je pomota: *jemenumanigo*.

45 Golec, *Družba*, str. 421–423.

postva.[46] V razvoju trških avtonomij na Slovenskem je prav prehod deželnoknežjih gospostev v zasebne plemiške roke predstavljal najglobljo zarezo. Pravice, ki so si jih posamezni trgi dotlej pridobili pod deželnimi knezi oz. zastavnimi imetniki deželnoknežjih gospostev, bodo njihovi novi gospodarji praviloma povsod skušali vsaj omejiti, če jim jih že ne bo uspelo popolnoma odpraviti.[47] Tem prej bodo prenehale skromne oblike navideznih trških institucij v Vipavi in Postojni, ki so tako ali tako obstajale le po milosti in volji zastavnih imetnikov, ne da bi bile kakor koli pravno utemeljene in zapisane. Še več, Lanthieriji bodo najpozneje sredi 17. stoletja odpravili celo samostojno funkcijo deželskega sodnika in jo združili z osebo gospoščinskega oskrbnika.[48]

Kot rečeno, je torej Vipava vseskozi funkcionirala kot navadna vaška ali cerkvena soseska – skupnost, ki je združevala vse trške hišne gospodarje, ne glede na to, komu je bil posameznik podložen. Poznala ni niti diferenciacije na polnopravne tržane in netržane, kaj šele voljeno trško predstavništvo.[49] Sicer pa je bil neobstoj prave – popolne trške avtonomije z voljenimi organi in lastnim nižjim sodstvom značilnost prav vseh notranjskih trgov in sploh večine trgov na Kranjskem.[50] Pogoji za oblikovanje posebnih trških avtonomnih organov so bili v Vipavi še posebej neugodni ob dejstvu, da so Vipavci pripadali kar sedmim različnim zemljiškim gospodom. Sredi 18. stoletja, ko terezijanski kataster kot najzgodnejši vir ponuja celovito zemljiškoposestno sliko trga, moremo ugotoviti, da sta od skupno 127 hišarjev le slabi dve tretjini (82) spadali pod Lanthierijevo vipavsko gospostvo. Ostali so bili podložniki spodnjega gradu Vipava *(Burg Wippach),* gospostva Senožeče, domače župnije in še treh cerkvenih ustanov.[51] Pri tem kaže izpostaviti, da je tolikšna fevdalna razdrobljenost postavljala Vipavo ob bok tistim slovenskim trgom, za katere je nesporno izpričan neposredni razvoj iz vaškega predhodnika.[52]

Na drugi strani je bila Vipava po močni obljudenosti tipičen predstavnik notranjskih trgov. Ti so se od 16. stoletja dalje vsi po vrsti občutno povečali z naraščajočim kajžarskim elementom.[53] Če je za Vipavo v času okoli leta 1500 moč ugotoviti največ 65 domov,[54] jih je bilo okoli leta 1750 že dvakrat toliko (127).[55] Do leta 1817, za katero imamo prve povsem zanesljive podatke ljudskega štetja, pa se je število hiš povzpelo že na 214 ob 1.036

46 S tem ko so Lanthieriji iz zastavnih imetnikov postali pravi lastniki gospostva, prenehajo poročila o vipavskem gospostvu pri deželnoknežjih organih v Ljubljani in Gradcu, kar pomeni bistveno skrčenje ohranjenih relevantnih virov.

47 Golec, *Družba*, str. 329–330.

48 V župnijskih maticah je zadnji sodnik izpričan leta 1613 (ŽU Vipava, krstna matična knjiga 1612–1632, 18. 8. 1613, *"Maria fillia judicis Distel").* V šestdesetih letih 17. stoletja je kranjski deželni glavar naslavljal s sodniškim naslovom oskrbnike vipavskega gospostva *(angesezten richter vnd pfleger zu Wippach),* kar pomeni, da v Vipavi ni bilo več posebnega sodnika (ARS, AS 313, Deželnoglavarsko sodišče za Kranjsko, kopialna knjiga 1660–1663, 7. 6. 1663, 23. 7. 1663, 30. 10. 1663). Kot bledi odsev nekdanje povezanosti deželskega sodnika in trga pa srečamo leta 1660 le še povsem osamljeno omembo Janeza Vaggaua kot "oskrbnika in trškega sodnika" *(phleger vnd marchrichter zu Wippach)* (prav tam, ad 19. 5. 1660).

49 Referenca za neobstoj trškega sodnika, sveta in posebne občine polnopravnih tržanov so matične knjige vipavske župnije. Do konca obravnavane dobe najdemo v njih le splošno nediferencirano oznako *"oppidani"* za vse trško prebivalstvo, v celoti pa pogrešamo oznako "*cives*" in kakršne koli trške funkcionarje. Na prehodu iz 18. v 19. stoletje se sicer nekajkrat pojavi "sodnik" (judex, Ortsrichter), a gre pri istih osebah potrjeno za gospoščinske uradnike – "justiciarje" (judex domin, Justiziar) oz. "krajevne sodnike" gospostev Vipava, Lože in vipavske župnije, pri čemer je njihova funkcija praviloma združena s službo upravitelja gospostva (administrator dominy). Ko so Francozi leta 1812 odpravili mestne in trške avtonomije, Vipava tako ni bila v ničemer prizadeta. Prim. ŽU Vipava, krstne matične knjige 1612–1825, poročne matične knjige 1674–1804, mrliške matične knjige 1677–1804.

50 Od skupno 23 kranjskih naselij z naslovom trga so v novem veku premogla trško avtonomijo z voljenim trškim sodnikom in svetom le: Litija, Mokronog, Radeče, Ribnica, Vače in Žužemberk (prim. Golec, *Družba*, str. 138, 328, 380–402).

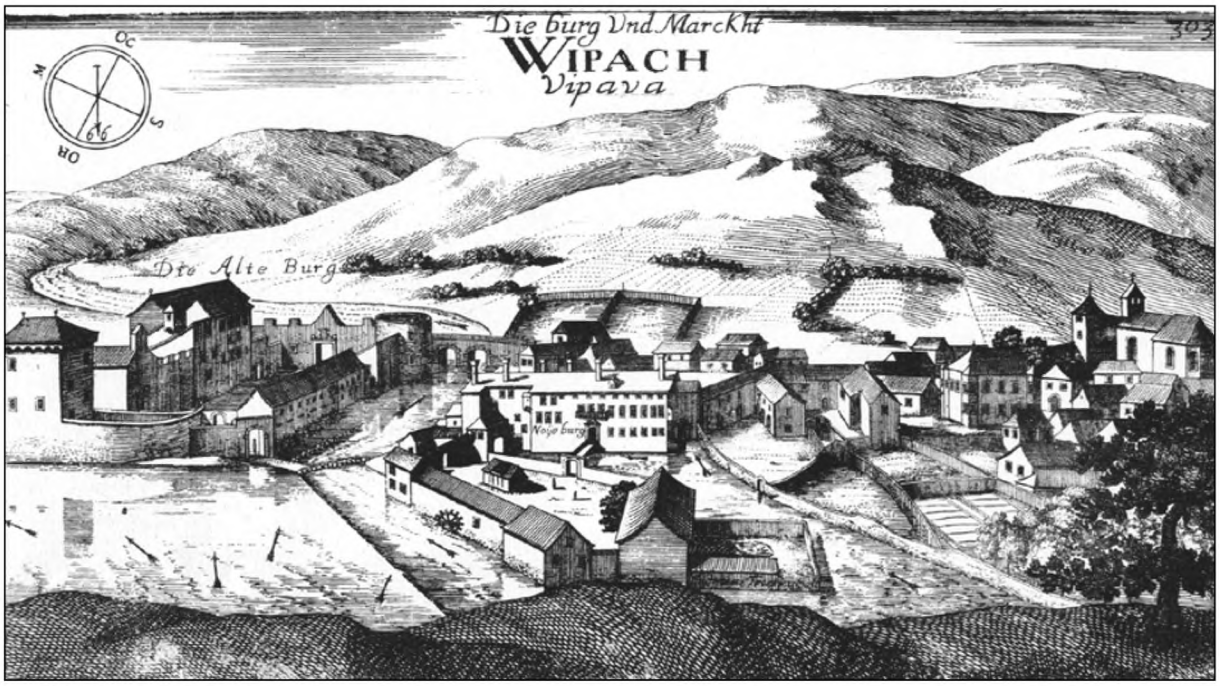
51 ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 42, RDA, P 164 (gospostvo Vipava), No. 49, ekstrakt iz urbarja, s. d.; šk. 43, RDA, P 165 (spodnji grad Vipava), No. 6, s. d.; No. 5, 30. 12. 1748; šk. 39, RDA, P 148 (gospostvo Senožeče), No. 24, 26. 11. 1754; šk. 29, RDA, P 92 (župnijska cerkev sv. Štefana v Vipavi), No. 4, 29. 8. 1755; šk. 26, RDA, P 25 (župnišče Vipava), No. 4, 12. 9. 1757; prav tam, RDA, P 26 (beneficij NLG na Logu), No. 4, s. d.; prav tam, RDA, P 27 (kaplanija sv. Barbare – Baumkircherjeva ustanova), No. 7, s. d.

52 O razdeljenosti trških naselbin Notranjske in Dolenjske med različne zemljiške gospode prim. Golec, *Družba*, str. 340–342. Od trgov srednjeveškega nastanka so imeli v tem prostoru vaškega predhodnika trije: Postojna, Planina in Ribnica (prav tam, str. 32–34).

53 Prim. Golec, *Družba*, str. 748 sl.

54 Seštevek domov 48–53, kolikor jih je okoli leta 1500 pripadalo vipavskemu gospostvu, tedaj še samostojnemu Baumkircherjevemu turnu in gospostvu Rihemberk, daje skupaj s pozneje dokumentiranimi devetimi oštati in tremi hišami drugih treh gospodov 60–65 trških domov. ARS, AS 1, Vic. A., šk. 118, I/168, lit. W VIII–6, urbar Vipava 1499, s. p., prim. objavo v: M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 264; ARS, AS 1, Vic. A., šk. 117, I/67, lit. W III–2, urbar Baumkircherjev turn v Vipavi 1504, s. p.; ARS, AS 1, Vic. A., šk. 105, I/59, lit. R XI, urbar Rihemberk 1502, fol. 30´; urbar Rihemberk 1503, fol. 26´. – Posest drugih treh gospodov je prvič dokumentirana s precejšnjo zamudo: posest Baumkircherjeve ustanove sv. Barbare leta 1572 (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, II/2u, Baumkircherjev turn v Vipavi 1572, fol. 39), župnije Vipava leta 1608 (ŽU Vipava, U 6, urbar župnije Vipava 1608, s. p.), posest spodnjega gradu ali Tabora (Burg Wippach) pa šele sredi 18. stoletja (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 43, RDA, P 165, No. 5, 30. 12. 1748).

55 Gl. opombo 51.

Veduta Vipave v Valvasorjevi Slavi iz leta 1689 (št. 303) – pogled s Skalnice nad izvirom Vipave, levo Spodnji grad (Die Alte Burg), v sredini Lanthierijev novi grad (Noÿe burg), ki zakriva cerkev sv. Marka, desno osrednji del trga z župnijsko cerkvijo sv. Štefana.

prebivalcih.[56] Tako je Vipava tedaj med slovenskimi in še posebej med kranjskimi trgi sodila k velikanom. Še več, po številu hiš in obljudenosti se je mogla meriti celo z nekaterimi, za slovenske razmere večjimi mesti, denimo, s Kranjem, Škofjo Loko in Novim mestom, na Kranjskem poleg Ljubljane edinimi, ki so premogla več kot tisoč prebivalcev.[57]

Naraščanje obljudenosti je seveda moralo temeljiti na ugodnih gospodarskih temeljih, vendar viri – zanimivo – ne govorijo ravno temu v prid. Tako naj bi novo podeljeni tedenski sejem Šentvidu že kmalu po letu 1600 povzročil močno nazadovanje vipavskega tedenskega sejma.[58] O sejmih nato pomenljivo molči Valvasor v Slavi (1689), čeprav so pri drugih mestih in trgih njegova dokaj priljubljena tema. Zato pa povsem določno pravi, da je bila Vipava nekoč cvetoč trg, ki je zdaj povsem propadel.[59]

Da Valvasorjeve besede niso bile brez podlage, pričajo zanesljivi viri dobrih šestdeset let pozneje, sredi 18. stoletja. Po terezijanskem katastru je tedaj v Vipavi živela zelo skromna obrt, s katero se je ukvarjal le vsak deseti hišni gospodar. Na drugi strani je imel trg tudi precej neugodno agrarno strukturo: zelo razdrobljeno posest in kar petino gospodarjev brez vsakršnega posevka.[60] V tej luči je razumljivo, zakaj je postojnski okrožni glavar leta 1752 Vipavo skupaj s Senožečami in Planino uvrstil po gospodarski moči šele v drugi razred notranjskih trgov. S samo dvema letnima sejmoma, brez tedenskih sejmov in s peščico necehovskih obrtnikov, ki so vsi opravljali obrt le občasno, sicer pa živeli od kmečkega dela, je Vipava daleč zaostajala za furmansko-sejemsko-obrtniško Postojno, Cerknico ali Vrhniko, tremi trgi prvega razreda.[61]

Podobno stanje zasledimo tudi v dvajsetih letih 19. stoletja. Franciscejski kataster iz leta 1822 kaže Vipavo sicer kot urbano naselje trdno zidanih kamnitih stavb, vendar na drugi strani kot domovanje drobnih posestnikov, ki živijo večinoma od zemlje. Med poklici hišnih posestnikov najdemo namreč poleg kmetov *(Bauer)* le peščico drugih:

56 *Haupt-Ausweis*, str. 68.
57 Leta 1817 je štel Kranj brez predmestij 186 hiš in 1.277 prebivalcev (s predmestjema 257 hiš in 1.712 duš), Škofja Loka brez predmestij 126 hiš in 1.072 prebivalcev (s petimi predmestji 236 hiš in 1.704 duše), Novo mesto pa 236 hiš in 1.251 duš.
58 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s.d., prezentirano 24. 7. 1599.
59 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 653.
60 Po napovedni tabeli terezijanskega katastra je bilo v Vipavi samo 13 obrtnikov: pet čevljarjev, dva usnjarja, dva kamnoseka ter po en ključavničar, mizar, sodar in ranocelnik (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 20, BT, P 164, No. 1, 13. 11. 1748).
61 ARS, AS 6, RK, šk. 88, fasc. XXVIII, 4. 12. 1752. Kot pravi poročilo, je bilo tedaj v vipavskem trgu le nekaj usnjarjev, ključavničar, nekaj zidarjev, kamnosekov, mizarjev in tkalcev ter urar.

poštnega mojstra, okrajnega zdravnika, uradnika, nadrihtarja in trgovca.[62] Po podatkih ljudskega štetja iz leta 1830, ki se nanašajo na celotno katastrsko občino Vipava, je razvidno, da se sicer vsaka peta družina ukvarja tudi z obrtjo (v samem trgu bi bil delež nekaj večji), a večinoma poleg kmetovanja, saj živi samo deset družin izključno od obrti. Isti vir, cenilni operati katastra, pričajo tudi o edini "industrijski obrti" v katastrski občini: po eni kožarski in strojarski delavnici.[63]

Odgovor, kaj je Vipavo gospodarsko in demografsko držalo pokonci, je torej iskati drugje, očitno zlasti v prednostih, ki sta jih ponujala prometna lega ter vinorodni okoliš. Nadalje ne gre prezreti njenih cerkvenoupravnih in političnoupravnih funkcij: sedeža obsežne župnije (pozneje dekanije)[64] in od jožefinske dobe dalje novih sodno-upravnih funkcij vipavskega gospostva.[65] Končno naj kot gospodarsko prednost izpostavimo še nenavadno gostoto gradov in gosposkih domovanj: od obeh sedežev gospostva Vipava, prek vipavskega spodnjega gradu (Tabora), izginulega Baumkircherjevega turna in novega Lanthierijevega dvorca[66] do dveh ali treh hiš t. i. deželnih svobodnikov.[67] Tako Valvasor konec 17. stoletja popravlja vtis propadajočega trga z besedami, da so tu, "ko je bila Vipava še deželnoknežja, živele vrle in plemenite osebe".[68] Vipava je torej od srednjega veka funkcionirala kot sedež vrste zemljiških gospostev ter domovanje pisane palete plemičev in uradnikov, kakršno bi le stežka srečali pri katerem koli drugem našem trgu in celo v malokaterem mestu.

II. Sv. Križ (Vipavski Križ)

Za Vipavo se je na vipavskih tleh kot naslednji uvrstil med meščanska naselja Sv. Križ, prvotno vas, ki je konec 15. stoletja postala obzidano taborsko naselje, leta 1532 pa je od deželnega kneza, kralja Ferdinanda, formalnopravno dobila naziv mesta, ne da bi po svoji pravni naravi resnično postala enaka drugim mestom. V tej zvezi moramo kot presenetljivo izpostaviti ugotovitev, da je fenomen geneze mesta in trga iz taborskega naselja ostal v slovenskem zgodovinopisju dolgo povsem prezrt tako pri obravnavanju protiturških taborov kakor tudi meščanskih naselij.[69] Vprašanja se je sicer že pred dobrim stoletjem dotaknil Simon Rutar prav na primeru Sv. Križa,[70] vendar je njegova ugotovitev, da se Sv. Križ pred povzdignitvijo v mesto v virih imenuje tabor, pozneje domala potonila v pozabo.[71]

Vrnimo se zato k izhodišču – k vprašanju, kaj je protiturški tabor in kaj taborsko naselje? Koncizno definicijo tabora je v doslej najtemeljitejši študiji tega fenomena podal Peter Fister: "Slovenski tabori so ena od inačic ljudskih množičnih utrdb, ki so služile kot zatočišča v primeru vojne nevarnosti ali roparskega pohoda. Obenem so bili stalne ali začasne utrjene shrambe ali kašče za vse

62 ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, mapa A 212, Protocoll der Bau-Parcellen der Gemeinde Wipbach, s. d.

63 Natančne podatke imamo le za vipavsko katastrsko občino, ki je poleg Vipave obsegala še nekaj manjših vasi. Od 322 družin v 279 hišah se jih je samo z obrtjo ukvarjalo 10, z obrtjo in kmetijstvom 55, preostalih 257 pa jih je živelo zgolj od kmetovanja (prav tam, Cenilni operati, A 212, Catastral=Schätzungs=Elaborat der Gemeinde Wipbach, 16. 11. 1832).

64 Vipavska župnija je med slovenskimi ena najstarejših, Vipava pa je bila stoletja tudi domovanje večjega števila duhovnikov, saj so tu poleg župnika stalno bivali kaplani okoliških cerkva, kaplani pri župnijski cerkvi, zorničar in grajski kaplan (prim. Koblar, Drobtinice, 1894, str. 19–22).

65 Vipavsko gospostvo je v jožefinski dobi postalo naborno gospostvo oz. ena od delegiranih gosposk, ki jim je država naložila upravne in sodne naloge za širše območje. Obseg jožefinskega nabornega gospostva Vipava gl. v: Miklavčič, Predjožefinske, str. 43.

66 V mlajši strokovni in poljudni literaturi o gradovih je prišlo do zmotnega zamenjevanja oz. enačenja spodnjega gradu – Tabora z Baumkircherjevim turnom *(KLS* I, str. 30; Stopar, Gradovi, str. 339–340; Jakič, Vsi slovenski, str. 51, 361–363). Rešitev problema njihovih lokacij je pravilno nakazal že S. Rutar (Archivalisches, str. 53–56), ki se je oprl na arhivske vire in Valvasorjevo veduto Vipave. Terezijanski in franciscejski kataster samo še potrjujeta Rutarjeve trditve in podatke o lokacijah iz 14. in 15. stoletja. Spodnji grad, imenovan pri Valvasorju "alte Burg", je bil ločen od vipavskega gospostva in so ga Lanthieriji pridobili od Edlingov šele leta 1656. V 18. in 19. stoletju nastopa kot Burg Wippach, v katastru ga skupaj s pripadajočo podložno posestjo prepoznamo v grajskem kompleksu Tabora. Z Baumkircherjevim turnom nima ta grad ničesar skupnega razen bližine. Valvasor in Rutar postavljata Baumkircherjev turn k izviru Vipave tik ob poznejši Lanthierijev novi grad. Njegova posest se je združila z gospostvom Vipava, medtem ko je ostal grad Tabor (Burg Wippach) samostojna gosposčina. Baumkircherjev turn je tudi veliko prej postal Lanthierijev, saj so ga ti imeli že leta 1624 v svojem plemiškem naslovu. Nekako v tem času je bil opuščen zgornji (stari) grad nad trgom, namesto katerega so si Lanthieriji ob izvirih Vipave postavili nov grad (*die neue burg*), ki se mu je pozneje pridružil še Lanthierijev baročni dvorec. – Prim. Golec, *Družba*, str. 70–71.

67 V 15. stoletju srečujemo v Vipavi že več malih fevdov, ki so jih Habsburžani začeli podeljevati tudi navadnim ljudem (prim. Golec, *Družba*, str. 71). V kranjski imenjski knjigi, ki se začenja z letom 1536 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 1 (1539), je pri Vipavi vpisanih več deželnih svobodnikov, kar pa ne pomeni, da so vsi domovali prav v trgu. V franciscejskem katastru iz 20–ih let 19. stoletja je, denimo, izpričana hišna posest samo dveh deželnih svobodnikov (ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, A 212, protokol).

68 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 653.

69 O tem problemu gl. Golec, Nastanek, str. 369–393, 523–562.

70 Rutar, Sv. Križ, str. 126–150.

71 Še več, monografsko delo Boruta Koloinija o Sv. Križu iz leta 1992 zavrača celo neizpodbitno dejstvo, da bi bil Sv. Križ sploh kdajkoli protiturški tabor (Koloini, Križ, str. 6–7).

vrste blaga in dragocenosti."[72] Taborska naselja, značilna predvsem za Primorsko, pa so bila poseben tip tabora, pri katerem se je klasična taborska funkcija prepletala s stalno naseljenostjo.[73] Med taborskimi naselji so sicer obstajale znatne razlike v urbanistični zasnovi, podobi in tudi naselbinskih funkcijah. Tako je šlo v nekaterih primerih za starejšo vas, ki se je iz varnostnih razlogov obdala z obzidjem (Sv. Križ, Štanjel, Šmartno v Brdih), drugje prvotno za čisti tabor brez naselbinskega predhodnika (Pobrežje ob Kolpi), za večino pa je vprašanje naselbinske geneze še slabo osvetljeno oziroma sploh povsem neraziskano.

Sv. Križ je bil, kot rečeno, v osnovi staro vaško naselje s cerkvijo sv. Križa, po kateri je dobil tudi ime. Vas je v pisanih virih prvič izpričana okoli leta 1200, nakar je delila usodo posesti Goriških grofov in z njihovim izumrtjem leta 1500, ko je že bila obzidana, pripadla Habsburžanom.[74] Za čas postavitve taborskega obzidja se je v literaturi uveljavila letnica 1483, ki jo je pred dobrim stoletjem brez navedbe vira zapisal Simon Rutar.[75] Sicer pa se kraj kot "Tabor-Križ" prvikrat omenja leta 1507 v Rutarjevem regestu neohranjene listine kralja Maksimilijana[76] in v istega leta nastalem urbarju goriških posesti.[77] Odslej bo Sv. Križ v virih do podelitve mestnih pravic (1532) četrt stoletja dosledno označen kot tabor, in sicer v oblikah: *Taber Creutz, Chreicz Thawer* ter *Taber zum Creuz*.[78]

Edino pričevanje o zgraditvi taborskega obzidja je poznejšega nastanka, a vendarle dovolj verodostojno. Gre za spise deželnoknežje komisije, ki je okoli leta 1520 ugotavljala stanje v novo pridobljeni grofiji Goriški. Zaslišani Križani in okoličani so komisarjem pripovedovali, da je kriški tabor začel graditi zadnji goriški grof Lenart pred približno 40 leti, torej okrog leta 1480. Za neposredno izvedbo gradbenih del je skrbel Anton Thurn (della Torre), gradili pa so kmetje s stavbno tlako. Spisi omenjene deželnoknežje komisije so obenem tudi neprecenljiv vir za spoznavanje notranje sodne in upravne ureditve Sv. Križa samo nekaj let pred njegovo povzdignitvijo v mesto. Pri tem je glavna ugotovitev, da je naselbina s postavitvijo obzidja okoli vasi tipsko postala taborsko naselje, pravno pa ostala župa na čelu z voljenim vaškim županom.[79] Po teh dveh značilnostih se je Sv. Križ razlikoval od nenaseljenih – "pravih" taborov, ki so tej obzidani vasi zaradi enake funkcije dali taborsko ime.

Posebno vprašanje zadeva urbanistično podobo Sv. Križa. Najzgodnejši natančni tloris naselja ponuja franciscejska katastrska mapa iz poznega leta 1821, ki potrjuje retrogradna sklepanja o razvoju naselbine v preteklih stoletjih.[80] Današnja zasnova Sv. Križa izvira šele iz obdobja po njegovi povzdignitvi v mesto, medtem ko je prvotni Tabor-Križ obsegal le dvignjeni zahodni del sedanjega naselja – t. i. Gase – s sklenjenimi nizi hiš in ozkimi ulicami. Vanj še danes vodi obokani vhod v nekdanji tabor, dobro pa je zaznavna tudi vzhodna stranica taborskega obzidja, na katero so se naslonile mlajše stavbe.[81] Mnenje, da so osrednji in vzhodni del naselbine skupaj s Thurnovim gradom šele pozneje združili s taborom in obdali z obzidjem, je zastopal že Rutar. Obzidje je s tem vključilo nižji vmesni prostor med taborom in gradom, kjer sta nastala Plac in po letu 1634 kapucinski samostan s cerkvijo.[82]

72 Fister, *Arhitektura*, str. 7.

73 Taborska naselja so po Fistru: Škocjan pri Divači, Šmartno v Brdih, Tabor nad Črničami, Tabor pri Dornberku, Tabor pri Banjšicah (nepreverjeno), Tabor pri Erzelju, Tabor pri Podnanosu (samo po izročilu), Vipavski Križ in (domnevno) Vrakičen (?) v Vipavski dolini (Fister, *Arhitektura*, str. 59–61, 155–164). V zvezi z Vrakičenom je treba opozoriti, da takšnega kraja ni, zato ga pogrešamo tudi na Fistrovem zemljevidu. Dejansko gre za Tabor pri Vrabčah (prim. Krajevni leksikon Slovenije, str. 388), Fistrov Vrakičen pa je le posledica nápak razumljenega napisa na Clobucciaricevi upodobitvi z začetka 17. stoletja, zato kraja tudi ni mogel natančno locirati. Poleg tega bi bilo treba Fistrov seznam taborskih naselij dopolniti vsaj še z dvema stalno naseljenima primorskima krajema, ki se v virih izrecno naslavljata kot tabor: s Štanjelom na Krasu in s Šilentaborom, današnjim Taborom nad Knežakom (prim. Golec, *Nastanek*, str. 372). Zunaj Primorske spadajo v ta tip tabora tri obkolpska naselja, ki so prav zaradi obzidanosti pozneje dobila naziv trga – Kostel, Vinica in Pobrežje (prim. prav tam, str. 523 sl.).

74 ZRC SAZU, ZIMK, Zapuščina Milka Kosa, fasc. 44, Gradivo za historično topografijo Primorske, geslo Križ v Vipavski dolini. – F. Kos, Iz arhiva, str. 77, 128. – M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 108, 124, 126, 127.

75 Rutar, *Sv. Križ*, str. 128. – Vsekakor je pomenljivo, da navaja Rutar letnico 1483 samo v razpravi Sv. Križ vipavski, ne ponovi pa je v Pokneženi grofiji Goriški in Gradiščanski (1893, str. 127), kjer se sicer sklicuje na vse pomembnejše listine o Sv. Križu.

76 Rutar, *Sv. Križ*, str. 147.

77 ASG, Coronini–Cromberg, busta 257, fasc. 652, fol. 101.– Za ta in vse druge podatke iz urbarja se iskreno zahvaljujem kolegu in prijatelju mag. Vojku Pavlinu.

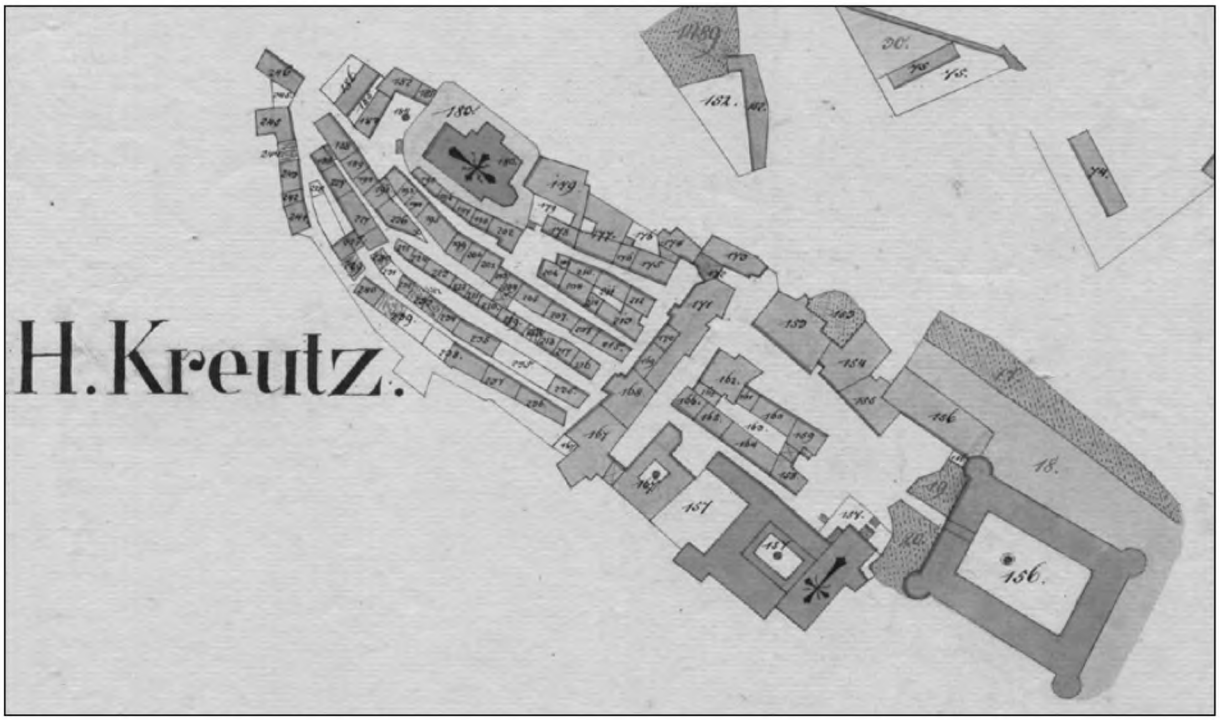
78 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII–2, Item vermerkht dy dorffer in der Graffschafft Gortz, s. d., s. p.; lit. G XIII–8, Herlichkait zum Kreutz des hohen und nidern gerichts vnd beschwarnus, s. d.; šk. 183, I/103, lit. K I–12, listina 1532 I. 19., Innsbruck, insert v: 1605 VI. 18., Gradec.

79 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 83, I/148, lit. G XIII–8, Herlichkai t zum Kreutz des hohen und nidern gerichts vnd beschwarnus, s. d.; lit. G VIII–9, s. d., Herlichait gerechtigkait vnd robat im ambt Görtz gefunden. – Prim. M. Kos, *Srednjeveški urbarji,* str. 174–176, 179.

80 ARS, AS 179, Fr. kat. za Primorsko, mapa št. 97.

81 Zaradi pomanjkanja gradbenih parcel so po Koloiniju *(Križ*, str. 33–34) v starem delu mesta sprva nadzidovali ulice, s prenehanjem turške nevarnosti pa začeli hiše naslanjati na obzidje.

82 Rutar, *Sv. Križ*, str. 138–139. – Prim. Smole, *Vipavski Križ*, str. 41.

Sv. Križ na franciscejski katastrski mapi leta 1821: levo cerkev sv. Križa (št. 180), skrajno desno grad (št. 156), ob njem kapucinski samostan s cerkvijo (št. 157), oba imata izhod na Plac, tega od prvotnega tabora, tj. Gas pod cerkvijo sv. Križa, pravokotno ločuje niz večjih hiš kot prvotna vzhodna stranica obzidja (št. 167–171), na severni strani stari vhod v tabor (št. 172) in nova mestna vrata (med št. 153 in 173).

Kdaj natanko je prišlo do opisane širitve obzidja, iz pisanih virov ni razvidno. Precej verjetna je podmena, da se je to zgodilo prav okoli leta 1532, ko je kralj Ferdinand kriški tabor povzdignil v mesto in mu s podelitvijo sejemskih svoboščin namenil povečano tržno vlogo. Spisi deželnoknežje komisije iz okoli leta 1520 namreč sejemski prostor – nesporno današnji Plac – navajajo še zunaj obzidja.[83] Zgornja časovna meja, do katere je mestno obzidje doseglo svoj končni obseg, pa je začetek 17. stoletja, o čemer priča letnica 1613, vklesana nad novimi mestnimi vrati na severni strani naselja.[84]

Kriška mestna vrata z letnico 1613, v ozadju vhod v nekdanji tabor (foto: B. Golec, junij 2006).

Z več težavami se srečujemo pri ugotavljanju nekaterih drugih zgodovinskih dejstev. Rutar je namreč še lahko uporabljal originalne listine iz arhiva grofov Attems v furlanskem Romansu, ki ga je med 2. svetovno vojno doletelo skoraj popolno uničenje.[85] Da bi bila zadrega še večja, je

83 Spisi komisije govorijo o plesu pred taborom *(vor dem taber)* (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII–8, s. d., Herlichait zum Kreutz des hohen und nidern gerichts vnd beschwarnus), nesporno na osrednjem prostoru, takrat še neobzidanem Placu med gradom in taborom. Tu so se tedaj in pozneje odvijali sejmi, saj zanje v samem taboru (Gasah) preprosto ni bilo prostora.

84 O popravilu mestnega obzidja in zidavi novih mestnih vrat leta 1613 prim. Smole, Vipavski Križ, str. 41.– Materialna priča časa širjenja naselbine zunaj prvotnega obzidja je tudi letnica 1592 (MDXCII), vklesana na portalu nadstropne hiše na spodnjem robu Placa (Vipavski Križ 15).

85 O usodi Attemsovega arhiva: pismena informacija Pokrajinskega muzeja v Gorici (Musei Provinciali di Go-

Rutar vsebino starejših pomembnih listin mestoma povzel površno in posledično razlagal zelo samovoljno, kar se vse do današnjega časa "usodno" odraža predvsem v domoznanski literaturi. Pri ugotavljanju in odpravljanju zmot smo danes žal omejeni do te mere, da poznamo vsebino večine listin le iz Rutarjevih regestov in razlag, integralna vsebina najstarejših pa je, kot vse kaže, za vedno izgubljena.[86] Samo za nekatere je bilo mogoče izslediti natančen prepis ali neodvisno nastali povzetek, med njimi na srečo tudi verodostojen prepis mestne ustanovne listine iz leta 1532.[87]

Kaj je torej Rutar napačno razlagal? Prvo večjo napako je zagrešil pri interpretaciji vsebine Maksimilijanove listine iz leta 1507, v kateri se Sv. Križ prvič omenja kot tabor. S to listino naj bi vladar kraju tabor-Križ podelil posebno pomirje, tj. lastno sodno območje, pri čemer je Rutar pojem pomirja netočno razlagal kot prostor s tržnimi pravicami in celo z lastnim krvnim sodstvom. Ker je kot prejemnike sodnih pravic imenoval Križane in jih mimogrede naslovil še s tržani (!), se je v literaturi uveljavila zmota, da je Sv. Križ leta 1507 postal trg.[88] Tega leta je Maksimilijan v resnici podelil jurisdikcijo nad kriškim gospostvom Vidu pl. Thurnu.[89]

Že omenjeni spisi deželnoknežje komisije iz okoli leta 1520 jasno zanikajo trški status Sv. Križa, saj pričajo, da je kraj "tabor", ki mu načeluje vaški župan, sodstvo pa je v rokah zemljiškega gospoda pl. Thurna oziroma (za večje zadeve) v pristojnosti deželskega sodnika v Gorici.[90] Ferdinandova listina o povzdignitvi tabora v mesto (1532) končno še izrecno pove, da je kralj Maksimilijan pomirje podelil Vidu pl. Thurnu in nikakor ne prebivalcem Sv. Križa samim.[91]

Samovoljno interpretiranje si je Rutar dovolil tudi pri omenjeni "mestni ustanovni listini", s katero je kralj Ferdinand 19. januarja 1532 tabor Sv. Križ povzdignil v mesto. Listina je po svoji vsebini precej specifična, še zlasti v primerjavi z dobrega pol stoletja starejšimi listinami o ustanovitvah naših najmlajših deželnoknežjih mest Kočevja, Krškega, Loža in Višnje Gore iz let 1471–1478.[92] Bistvena razlika je že v naslovitvi, saj so prejemniki navedenih mestnih ustanovnih listin prebivalci teh mest sami, listino o Sv. Križu pa je vladar izstavil zemljiškemu gospodu pl. Thurnu. V njej uvodoma naznanja, da ga je Vid pl. Thurn, kraljevi svétnik in vzgojitelj vladarjevih otrok, prosil, naj njegov "kraj ali tabor Križ" *(fleken oder täber, Creütz genand),* ki ga ima v fevdu, povzdigne v mesto *(zu einer statt zu erheben)* in njegove prebivalce v meščane *(zu burgern zu machen),* poleg tega pa naj mestu podeli še pravico do letnega in tedenskega sejma. Vse to in nič več je Ferdinand v moči svoje deželnoknežje oblasti tudi storil.

Rutar pa je s samovoljno interpretacijo listine v slovensko zgodovinopisno in domoznansko literaturo vnesel zmotno prepričanje, da je Sv. Križ leta 1532 postal mesto s polno avtonomijo, kakršno so dotlej že uživala vsa historična mesta na Slovenskem. Križani naj bi namreč po njegovem dobili pravico do volitev lastnega sodnika, kar z drugimi besedami pomeni avtonomno mestno sodstvo in upravo (!). Temu v resnici še zdaleč ni bilo tako, saj je Rutar ustanovni listini – iz neznanih in nerazumljivih razlogov – pripisal nekaj, česar v njej preprosto ni.[93] Takšen avtonomni status novopovzdignjenega mesta posredno zanika že nadaljevanje besedila listine, po katerem Križani kljub nazivu meščani še naprej ostanejo podložniki pl. Thurnov.[94] To pomembno dejstvo pa je Rutar kratkomalo prezrl.

Kaj se je potemtakem za Sv. Križ in Križane leta 1532 sploh spremenilo? Povzdignitev v mesto zanesljivo ni pomenila sprememb na pravnoupravnem področju. Tudi glede osebnih pravic je Križanom prinesla edinole pravico, da se imenujejo meščani. Tako so najpomembnejšo pridobitev predstavljale podeljene gospodarske ugodnosti. Križani so dobili pravico do opravljanja t. i. meščanskih dejavnosti – obrti in trgovine – ter do dveh letnih in enega tedenskega sejma. A tudi pri sejemskih pravicah pravzaprav ni šlo za docela novo pridobitev, saj se oba letna sejma omenjata že v spisih reformacijske komisije okoli leta 1520.[95]

---

rizia) avtorju z dne 19. maja 2000.

86 Nobena od listin, ki jih je Rutar še videl, ni evidentirana v centralni kartoteki gradiva za dobo Maksimilijana I. (AUG, Apparat der Maximilian-Regesten).

87 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I–12, listina 1532 I. 19., Innsbruck, insert v: 1605 VI. 18., Gradec.

88 Rutar, *Sv. Križ*, str. 129 in 147 (regest listine 1507 III. 4.). "Povzdignitev" Sv. Križa v trg je pri Rutarju izražena manj določno, a vendar nedvoumno s stavkom: "Ajdovščina postala je namreč trg ob istem času kot Sv. Križ." (str. 129), kar v nadaljevanju utemeljuje z enakim dejanjem, Maksimilijanovo podelitvijo pomirja Ajdovščini istega leta 1507 (str. 130). – Prim. *KLS* I, str. 31; Smole, *Vipavski Križ*, str. 41; Koloini, *Križ*, str. 10.

89 Czoernig, Görz, str. 836.

90 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 83, I/148, lit. G XIII–8, Herlichkait zum Kreutz des hohen und nidern gerichts vnd beschwarnus, s. d.; lit. G VIII–9, s. d., Herlichait gerechtigkait vnd robat im ambt Görtz gefunden. – Prim. M. Kos, *Srednjeveški urbarji,* str. 174–176, 179.

91 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I–12, listina 1532 I. 19., Innsbruck, insert v: 1605 VI. 18., Gradec.

92 Prim. objave mestnih ustanovnih listin: za Kočevje: Dimitz, Zur Geschichte, str. 55–56; za Lož: Kranjc, Privilegij, str. 41–64; za Krško: Mlinarič, Krško , str. 42–44; za Višnjo Goro: Mauring, Utemeljitev, str. 30–32.

93 Rutar, *Sv. Križ*, str. 138. – Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 127.

94 "... *bemelte inwoner niemants andern als gedachten von Turn, vnnd seinen erben, als iren erb: vnnd grundherrn inmassen sie vorhin gethan gehorsamb sein* ...".

95 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII–8, Herlichkait zum Kreutz des hohen und nidern gerichts vnd be-

Kot bomo videli, tudi mlajši viri jasno pričajo, da je Sv. Križ nominalno sicer veljal za mesto, vendar po stopnji mestnih pravic ni bil pravo mesto, ki bi se moglo enakovredno postaviti ob bok celinskim mestom srednjeveškega nastanka. Primerjavo bi lahko vzdržal le s trgi. Ti so namreč enako kot Sv. Križ ostajali vključeni v zemljiška gospostva, čeprav so nekateri premogli omejeno sodno-upravno avtonomijo na čelu z lastnim tržkim sodnikom, kar pomeni več pravic, kot jih je kdaj koli imelo kriško mesto.

Kot neizogibno se pri tem postavlja vprašanje, zakaj je torej Sv. Križ dobil naslov mesta – in to povrh vsega v času, ko je podeljevanje mestnega statusa postalo redka izjema –, če pa mu privilegij ni podeljeval nič večjih pravic kot navadnim trgom? Eden od razlogov je nedvomno nerazvitost mestnega in tržkega omrežja v grofiji Goriški, šele nedavno pridobljeni novi habsburški deželi. Goriška je kot edino pravo mesto premogla Gorico, pojma trg pa vse do 19. stoletja skoraj ni poznala.[96] Vid pl. Thurn je nadalje tem laže prosil kralja Ferdinanda, naj Sv. Križu podeli prestižnejši naslov mesta, ker je naselje za to izpolnjevalo oba temeljna pogoja: 1) premoglo je zametke trgovsko-obrtnega središča in 2) imelo obzidje, ki pomeni pogoj "sine qua non" in je pri podelitvi mestnega naslova zagotovo imelo veliko vlogo. Vendar pa Sv. Križ mestnega naslova navzlic vsemu zagotovo ne bi dobil brez zadnjega, odločilnega dejavnika – osebnih zvez Vida pl. Thurna na dvoru.[97] Poleg tega je kralj Ferdinand Križane najlaže zaščitil s podelitvijo prestižnih naslovov mesto in meščani, tem prej, ker ni s tem sam izgubil ničesar. Zato pa je Thurna razmeroma poceni nagradil za opravljanje dvorne službe in posredno tudi njegovo sorodstvo poplačal za zvestobo; skoraj vsi Thurni, ki niso bili duhovniškega stanu, so namreč po izumrtju Goriških stopili v cesarsko civilno ali vojaško službo.[98] Nasprotno sta bila za samo dejanje povzdignitve v mesto zelo majhnega pomena strateški vidik in varnostno-obrambna vloga naselja. Pomenljivo je namreč naslednje dejstvo: čeprav so Turki ravno v preteklih nekaj letih močno pustošili po Krasu in je vsa Goriška vključno s Sv. Križem trpela v habsburško-beneški vojni,[99] se Ferdinandova povzdignitvena listina niti z besedico ne sklicuje na obrambne razloge, toliko poudarjane še pol stoletja prej v ustanovnih listinah mest iz sedemdesetih let 15. stoletja.

Razvoj Sv. Križa in življenje v njem sta nato od povzdignitve v mesto vse do druge polovice 18. stoletja dokumentirana z maloštevilnimi in manj povednimi viri kakor prelomni čas prve tretjine 16. stoletja.

Kar zadeva pravno-upravne razmere, je mestece funkcioniralo kot navadna vaška soseska.[100] Če bi namreč resnično premoglo še tako omejeno samoupravo na čelu s sodnikom, bi se namreč ta nesporno odrazila v sicer redkih ohranjenih dokumentih, napisanih v imenu Križanov. Tako pa so se slednji leta 1569 v dopisu na deželnega kneza naslavili zgolj kot "meščanstvo" *(n: die burgerschafft der statt Creütz)*,[101] natanko tako kot trške skupnosti povsem neavtonomnih trgov brez lastnih organov. Neki poizvedbeni postopek kranjskega vicedoma leta 1615 nadalje spričuje, da je

schwarnus. – Rutar, *Sv. Križ*, str. 135, je na podlagi zapisnika deželnoknežje komisije zmotno trdil, da sta bili proščenji (opasili) v sosednji vasi Dobravlje, ker je komisarjem o njiju pripovedoval dobraveljski sodja Primož Vrčon. Pri tem je prezrl, da je Vrčon v nadaljevanju govoril le o kriškem taboru, in ne o Dobravljah.

96 Kolikor je znano, se v slovenskem delu dežele kot trg prvi občasno omenja Tolmin, in sicer v tolminskih urbarjih iz let 1523 (Trpin, Urbarji, str. 186) in 1624 (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/67u, urbar Tolmin 1624, fol. 45), nato pa ga jožefinski vojaški zemljevid 1784–1787 obravnava le kot navaden kraj (Rajšp, *Slovenija na vojaškem*, str. 25 in sekcija 154). Šentvid pri Vipavi, o katerem bo še tekla beseda, je pridobil trški naslov konec 16. stoletja. Šele od leta 1725 se v kanalskih urbarjih začenja naslavljati kot trg Kanal (ARS, AS 742, Gospostvo Kanal, knj. 9, urbar 1725, fol. 12; prim. mlajše in starejše urbarje kanalskega gospostva: prav tam, knj. 1–3, 5–8, 10–20). Jožefinski vojaški zemljevid pol stoletja pozneje poleg Kanala kot edini kraj na Goriškem naslavlja s trgom Štanjel (Rajšp, *Slovenija na vojaškem*, str. 39, 127). Idrija, ki je imela od začetka 17. stoletja sploh specifičen položaj samostojnega gospostva, se imenuje trg leta 1689 pri Valvasorju (Valvasor, Die Ehre II, str. 257; IX, str. 121), kot rudarsko mesto pa se pojavlja v drugi polovici 18. stoletja, ko je tudi dokončno pripadla Kranjski (Arko, *Zgodovina Idrije*, str. 213). Še leta 1784 je imela poknežena grofija Goriška in Gradiščanska po uradnih podatkih en sam (neimenovan) trg (Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 101), leta 1818 tri – Kanal, Kobarid in nekdanje mesto Sv. Križ (*Alphabetisches Verzeichnis*), konec 19. stoletja pa osem, od tega šest v slovenskem delu dežele: Ajdovščino, Kanal, Tolmin, Kobarid, Bovec in Sežano (Rutar, *Poknežena grofija*, 1892, str. 63).

97 V "mestni ustanovni listini" kralj Ferdinand Vida pl. Thurna imenuje kraljevi svétnik in vzgojitelj vladarjevih otrok *(vnnser rath vnnd vnnser liebsten kinder hoffmeister)*.

98 O rodbini Thurn (della Torre) gl. Czoernig, *Görz*, str. 676–686.

99 Prim. Jug, Turški napadi, str. 36–57. – O beneški zasedbi Sv. Križa v letih 1508–9 gl. Rutar, *Sv. Križ*, str. 131.

100 V redkih znanih virih svetnega izvora pogrešamo za Križane tudi individualno oznako meščan (Bürger, civis). Morda je bila uporabljena leta 1547 v listini grofa Franca Thurna, ko se je ta – po regestu F. Kosa – glede dajatev "pogodil s Petrom Poberačem /Poberacz/, meščanom svetokriškim, svojim podložnikom" (F. Kos, Iz Arhiva, str. 110, regest 1547 XI. 6., s. l., transsumpta iz listine 1566 VI. 12., Sv. Križ). Kot moremo razbrati iz delne objave mlajše listine, pa Poberač in njegov sin Valentin leta 1566 nista označena kot meščana (prav tam, str. 116, regest 1566 VI. 12., Sv. Križ).

101 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 197, I/96, lit. C VII–1, s. d. (pred 31. 8. 1569).

vse upravne posle vodil oskrbnik gospostva, medtem ko je dvanajstija predstavnikov kriške soseske obstajala zgolj kot posvetovalni organ brez lastne pisarne,[102] torej zelo podobno kot v sosednjem trgu Vipava. Še več, v drugi polovici 18. stoletja je Sv. Križ v dokumentih goriškega deželnega glavarstva ter v sodnih protokolih domačega gospostva povsem izenačen z drugimi, tj. vaškimi soseskami *(communitá).*[103] Tudi v matičnih knjigah svetokriške župnije se nikoli ne omenja kot "civitas" (mesto), temveč kvečjemu kot "oppidum" (trg).[104] Odsotnost ene in druge oznake v maticah sosednih župnij Vipava in Kamnje pa samo potrjuje, da v okolici ni užival veljave pravega mesta.[105] Sv. Križ je bil namreč edino slovensko naselje s statusom mesta (izvzemši "nominalno mesto" Idrija), ki ni poznalo individualnega podeljevanja meščanskih pravic in tako tudi ne skupnosti polnopravnih meščanov, ki bi prek voljenih sodno-upravnih organov avtonomno upravljala z mestom.

Prav tako se, kot vse kaže, ni nikoli povzpel do vidnejše trgovsko-obrtne vloge za širše zaledje, čeprav na Goriškem razen same Gorice ni imel pravih tekmecev. Goričani so ob njegovi povzdignitvi v mesto (1532) brez pravega razloga videli v njem potencialnega nevarnega tekmeca, zato so zoper kriške mestne pravice neuspešno protestirali na dvoru.[106] Toda vsa njihova bojazen se je kmalu pokazala kot neutemeljena. Križani so, denimo, dobrih trideset let pozneje, leta 1569, poročali, da premore mestece le prav šibke in majhne tedenske sejme, sicer pa nobene obrti in zgolj skromno vinsko trgovino.[107] Nekaj gospodarske svežine mu je nato v prvi polovici 17. stoletja prinesla naselitev kapucinov, vendar vemo prav o gospodarskih razmerah zelo malo. Sv. Križ so pač povečini naseljevali majhni agrarni gospodarji, njegov zaspani življenjski utrip so poživljali sejmi, vseskozi pa ga je kot največja pomanjkljivost pestila odmaknjenost od glavnih prometnih povezav. Na Slovenskem je bilo namreč poleg Radovljice in deloma tudi Metlike edino naselje z mestnim statusom, skozi katero ni vodila deželna cesta.[108] Če izvzamemo stranske vhode na južni strani obzidja, so vhod v kriško mesto, enako kot pri drugih dveh omenjenih mestih, predstavljala ena sama mestna vrata,[109] in sicer na severni strani naselja.

Popolne poselitvene slike Sv. Križa žal ne poznamo vse do srede 18. stoletja, ko se je po številu hiš in prebivalcev moglo primerjati le z najmanjšimi slovenskimi mesti – s Kostanjevico, Višnjo Goro, Radovljico in Ormožem.[110] Kot priča terezijanski kataster iz leta 1753, je Sv. Križ poleg gradu *(castello),* vikariatne hiše in neupoštevanega samostana premogel 51 hiš, od tega dve gospoščinski *(casa dominicale signorille)* v rokah poplemenitenih Nemizhofnov in Cergolov.[111] Četrt

102 Prav tam, šk. 183, I/103, lit. K I–12, 29. 8. 1615, 30. 8. 1615. – Zgovorno je že dejstvo, da se kranjski deželni vicedom ni obrnil neposredno na mesto, ko je Križane spraševal za mnenje glede podelitve tedenskega sejma župi in taboru Štanjel. Dopis iz Ljubljane je bil očitno naslovljen na lastnico kriškega gospostva, vdovo Attemsovo, živečo v Gradišču ob Soči (Gradisca), ta pa je gospoščinskemu oskrbniku (*fleger di Sta Croce*) naročila, naj skliče kriško sosesko in jo vpraša za mnenje. Križani so poročilo sicer sestavili sami, vendar ga niso podpisali kot meščani niti ne pečatili z neobstoječim mestnim pečatom, ampak so za pisanje naprosili nekega Baltazarja Nemca, po priimku sodeč domačina *(Balthasaro Nemiz sopra pregier d´tutti vicine).* Poročilo, pomenljivo, sploh ne govori o mestu, temveč zgolj o soseski Sv. Križ (*vissinanza di Sta Croce*), kot da bi šlo za navadno vaško sosesko. Tako je Sv. Križ dejansko tudi funkcioniral, saj je gospoščinski oskrbnik sklical k posvetu soseskino "dvanajstijo" *(noi vicine cioe li 12 giudice della vissinanza di Sta Croce),* ta pa je na koncu izdala pisno poročilo "soseske in sveta" *(Information della vissinanza et conselgio di Sta Croce).*

103 ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Državni arhiv Trst, Glavarstvo združnih grofij Goriške in Gradiške 1754–1777, št. 207, posnetki 1, 2, 37.

104 ŽU Vipavski Križ, krstni matični knjigi 1753–1782 in 1783–1820; poročna matična knjiga 1785–1819; mrliška matična knjiga 1785–1820.

105 V vipavskih in kamenjskih matičnih knjigah za Sv. Križ nikjer ne zasledimo oznake *"civitas"* in tudi za posamezne Križane nikoli izraza *"civis".* Mestece se vseskozi imenuje le Sv. Križ *(ex S. Cruce)* in soseska Sv. Križa (*ex comunitate S. Crucis*), Križani pa kot bivajoči v Sv. Križu *(Stae Crucis existentibus).* Npr. ŽU Vipava, poročna matična knjiga 1694–1717, 8. 2. 1712; poročna matična knjiga 1718–1740, 9. 1. 1718; poročna matična knjiga 1740–1763, 5. 2. 1755, 26. 10. 1756, 9. 5. 1758, 9. 5. 1759. – ŽU Kamnje, krstna matična knjiga 1633–1716, 1. 5. 1653.

106 ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 409, fasc. 281, pag. 941, 19. 3. 1532, pag. 1121–1124, s. d. (po 16. 3. 1532).

107 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 167, I/96, lit. C VII–1, 31. 8. 1569, s. d. (pred 31. 8. 1569).

108 Prim. tloris sv. Križa na jožefinskem vojaškem zemljevidu (Rajšp, *Slovenija na vojaškem*, str. 108 in sekcija 187).

109 O tem, da imata Metlika in Radovljica samo ena mestna vrata, je leta 1783 nazorno poročal novomeški okrožni glavar (ARS, AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 74, PP S–35, Vol. 1, Stadtthöre abwerfend etc., 24. 4. 1783).

110 V letih 1752–1754 so najmanjša slovenska mesta premogla naslednje število stanovanjskih hiš: Kostanjevica – 51, Višnja Gora – 66, Radovljica – 72 in Ormož – 72 (prim. Golec, *Družba*, str. 625).

111 Od preostalih 49 hiš je večina (36) označenih kot lastne (casa propria), po številu sledi šest "meščanskih" (casa civile), od tega dve gosposki (casa dominicale civile), tri so kolonske v lasti obeh poplemenitencev (casa colonica), dve kmečki (casa rustica), ena navedena zgolj kot hiša (casa) in ena kot kajža (caboto). Hiša svetokriškega vikarja spada v kategorijo "casa civile". ASG, Catasto Teresiano, busta 21, pezzo 108, Santa Croce. – S tem popravljam svojo trditev v Zgodovinskem časopisu 2000, da imamo natančnejše podatke o obljudenosti mesta šele za čas po uvedbi hišnega oštevilčenja leta 1770 (Golec, Nastanek, str. 390).

Današnja veduta Sv. Križa, pogled z juga – levo Gase (nekdanji tabor) z župnijsko cerkvijo sv. Križa, desno samostanski in grajski kompleks (foto: B. Golec, junij 2006).

stoletja mlajši jožefinski kataster beleži leta 1788 že precej drugačno stanje, in sicer 78 hišnih številk,[112] nakar se je število hiš še sto let vrtelo okoli 70.[113]

Nasprotno lahko le ugibamo, kolikšna so bila morebitna nihanja naseljenih domov v stoletjih pred sredo 18. stoletja. Mesto po izračunih vsekakor niti v najboljših časih ni premoglo dosti več kot 300 duš. Pri dobrih 50 naseljenih hišah leta 1753 lahko računamo celo samo na kakšnih 250 Križanov, kar Sv. Križ v srednjeevropskem merilu trdno uvršča med miniaturna mestna naselja, to je tista z manj kot 500 prebivalci.[114]

O gospodarski strukturi prebivalcev najdemo numerične podatke šele v franciscejskem katastru iz leta 1822, ki pa pri vsakem hišnem gospodarju navaja le glavni poklic oziroma stan. Tako so Križani vsi po vrsti označeni zgolj kot kmetje *(Bauer),* nekaj je vdov, ostali posestniki odpadejo na grofa Jožefa Attemsa, zemljiškega posestnika *(Grundbesitzer)* Jožefa Wichtensteina, kapucine, (okrajnega) zdravnika in rihtarja.[115]

Bolj kakor gospodarstvo, obljudenost in prometna lega so križko mestece zaznamovale njegove cerkvenoupravne in še posebej upravno-politične funkcije kot delno nadomestilo za odsotnost mestnih atributov. Tako je od leta 1634 premoglo kapucinski samostan,[116] najpozneje od 17. stoletja sedež vikariata vipavske župnije in od leta 1786 lastno župnijo.[117] V jožefinski dobi se je hkrati s cerkvenim okrepil tudi njegov upravni pomen, saj je križki grad leta 1788 postal sedež sodno-upravnega okraja.[118] Še pomembnejšo vlogo je dobil Sv. Križ v času Ilirskih provinc kot sedež enega od šestih goriških kantonov.[119] Videti je torej, kot da bi mestece v tem kratkem obdobju s pomočjo upravnih in političnih vzvodov doživelo svoj labodji spev. Čeprav mu je še Jožef II. leta 1781 kot

112 ASG, Catasto Giuseppino (Morelliano), 48, S. Croce.

113 Po franciscejskem katastru iz leta 1822 je bila najvišja hišna številka 67, vendar v celoti, skupaj z gradom in samostanom, 75 stanovanjskih zgradb (AST, Catasto Franceschino, Elaborati, 695, No. 97, Protocoll der Bau-Parcellen der Gemeinde H. Kreutz, 12. 4. 1822). Leta 1880 je znašalo število hiš 70, število duš pa 271 (Rutar, *Poknežena grofija*, 1892, str. 64). – Prim. tudi ŽU Vipavski Križ, Status animarum in parochia Stae Crucis [pred 1845]; Status animarum parochiae Stae Crucis in vale Vippacensi ad Haidovium 1857.

114 O kategorizaciji mest po številu prebivalstva prim. gesli: Bevölkerung in Stadttypen v: *LMA* II, str. 14 in VII, str. 31; prim. še *Handbuch der europäischer*, str. 931.

115 AST, Catasto Franceschino, Elaborati, 695, No. 97, Protocoll der Bau-Parcellen der Gemeinde H. Kreutz, 12. 4. 1822.

116 Prim. Benedik – Kralj, *Kapucini*, str. 30.

117 Prim. Höfler, *Gradivo*, str. 155.

118 Mell, *Görz und Gradisca*, str. 201, 202. – Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 106.

119 Czoernig, *Görz*, str. 799. – Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 104.

zadnji vladar potrdil mestne pravice,[120] je uradni status mesta polagoma ugasnil. Že leta 1784, ko je imela Goriška in Gradiška po uradni statistiki dve mesti in en trg, Sv. Križ prejkone ni več veljal za mesto. Kot drugo mesto v deželi je bilo zagotovo mišljeno Gradišče ob Soči, Sv. Križu pa so najverjetneje namenili status trga.[121] V jožefinskem katastru iz leta 1788 je Sv. Križ sicer še "citta",[122] enako tudi na nemerodajnih zemljevidih, kot sta jožefinski vojaški zemljevid (1784–1787)[123] in Kindermannov zemljevid Notranje Avstrije (1797),[124] toda leta 1818 so ga uradno šteli le še za trg.[125] V 19. stoletju je končno izgubil tudi trški naslov in postal navadna vas, dokler mu konec stoletja niso vsaj simbolno spet priznali mestnega naslova.[126] Medtem je naglo izgubljal na pomenu in funkcijah. Leta 1842 je prenehal biti sedež sodnega okraja, ki so ga tedaj združili z goriškim, po letu 1848 pa srečujemo Sv. Križ zgolj kot stagnirajoče vaško naselje in sedež podeželske občine. Zapovrh je kmalu zatem (1864) opustel še Attemsov grad kot najmarkantnejša zgradba kriške vedute.[127]

Tako kot se je Sv. Križ leta 1532 zadnji pridružil slovenskim historičnim mestom, je manj kot tristo let pozneje prvi med njimi uradno prenehal biti mesto, in sicer približno poldrugo stoletje prej kot druga miniaturna mesta (Lož, Kostanjevica in Višnja Gora), ki so mestni naslov izgubila v desetletju po 2. svetovni vojni.

Vipavski Sv. Križ se je torej v času kratkotrajnega posedovanja mestnih pravic komajda mogel primerjati s pravimi – avtonomnimi mesti srednjeveškega nastanka. Še najbolj po imenu, delno po urbanem videzu in obzidju, manj po gospodarskih funkcijah, nikakor pa ne po svojem sodnoupravnem položaju. V primerjavi z ostalimi slovenskimi mesti je bil torej mesto predvsem po naslovu in v našem prostoru kot tak unikum (skupaj z Idrijo, katere mestni naslov se je uveljavil veliko pozneje).

III. Šentvid pri Vipavi (Podnanos)

Čeprav se je Šentvid uvrščal med najmlajše slovenske historične trge, v njegovem primeru, drugače kot pri kriškem mestecu, še zdaleč ni šlo za osamljen pojav. Celoten notranjski prostor je namreč po zastopanosti pozno nastalih trgov premočno odstopal od drugih slovenskih pokrajin. Dobra polovica tukajšnjih naselij z nazivom trga, med njimi večina največjih in najpomembnejših, je trški naslov pridobila šele v zgodnjem novem veku. Štirim srednjeveškim trgom – Planini, Postojni, Vipavi in Ložu, ki je še v srednjem veku edini postal mesto (1477), so se v 16. oz. 17. stoletju pridružile potržene vasi Vrhnika, Logatec, Cerknica, Prem in vipavski Šentvid. Pri nobeni ni šlo za formalnopravno deželnoknežjo povzdignitev v trg, temveč zgolj za tiho priznanje naslova s strani njihovih zemljiških gospodov.[128]

Kot smo omenili že pri Vipavi, je Notranjska poznala nasploh precej specifične trške naselbine. Povečini je šlo za nadpovprečno obljudene obcestne vasi z rednim tedenskim sejmom in mitnico, nadalje z močnim kajžarskim elementom ter na drugi strani z zelo šibko oziroma sploh neobstoječo trško samoupravo. Šentvid je združeval vse naštete značilnosti in je od opisanega prototipa odstopal zlasti po dveh posebnostih. Prvič, po zaslugi dokumentov v ljubljanskem vicedomskem arhivu in šentviškem župnijskem arhivu zanj neprimerno bolje kot za druge nove trge poznamo natančen čas, proces in okoliščine "potrženja". In drugič, pri Šentvidu srečamo svojevrsten pojav, ki med slovenskimi mesti in trgi nima primere. Naselje je namreč vse do drugega desetletja 19. stoletja, ko je v celoti pripadlo Kranjski, delila kranjsko-goriška deželna meja. Tako je glavnina vasi stala na goriških tleh, manjši del na desnem bregu potoka Pasji Rep pa na kranjski strani. Za povrh je goriški del Šentvida predstavljal domala neznatno enklavo sredi kranjskega ozemlja,[129] kar je v literaturi donedavna ostalo povsem prezrto.[130] Slednje

120 Rutar, *Sv. Križ*, str. 138. – Ker Rutar privilegija ne navaja tudi v Dodatku med listinami iz Attemsovega arhiva, sklepamo, da ga je videl drugje, prejkone v Sv. Križu.

121 Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 101. – Leta 1818 sta v uradnem seznamu krajev goriško-gradiške dežele (*Alphabetisches Verzeichnis*) navedena kot mesti Gorica in Gradišče ob Soči (Gradiška).

122 ASG, Catasto Giuseppino (Morelliano), 48, S. Croce, fol. 6.

123 *Slovenija na vojaškem*, str. 108 in sekcija 187.

124 Kindermann, *Atlas von Innerösterreich*, No. 1 (zemljevid celotne Notranje Avstrije iz leta 1794) in No. 12 (zemljevid goriške in tržaške kresije iz leta 1797). – Po Kindermannu sta na Goriškem mesti Gorica in Sv. Križ, na Gradiškem pa Gradišče ob Soči in Oglej. Na zemljevidu celotne Notranje Avstrije je Sv. Križ pomotoma izpuščen, na zemljevidu goriške in tržaške kresije je vrisan na napačnem mestu pri Tomaju.

125 *Alphabetisches Verzeichnis,* str. 22.

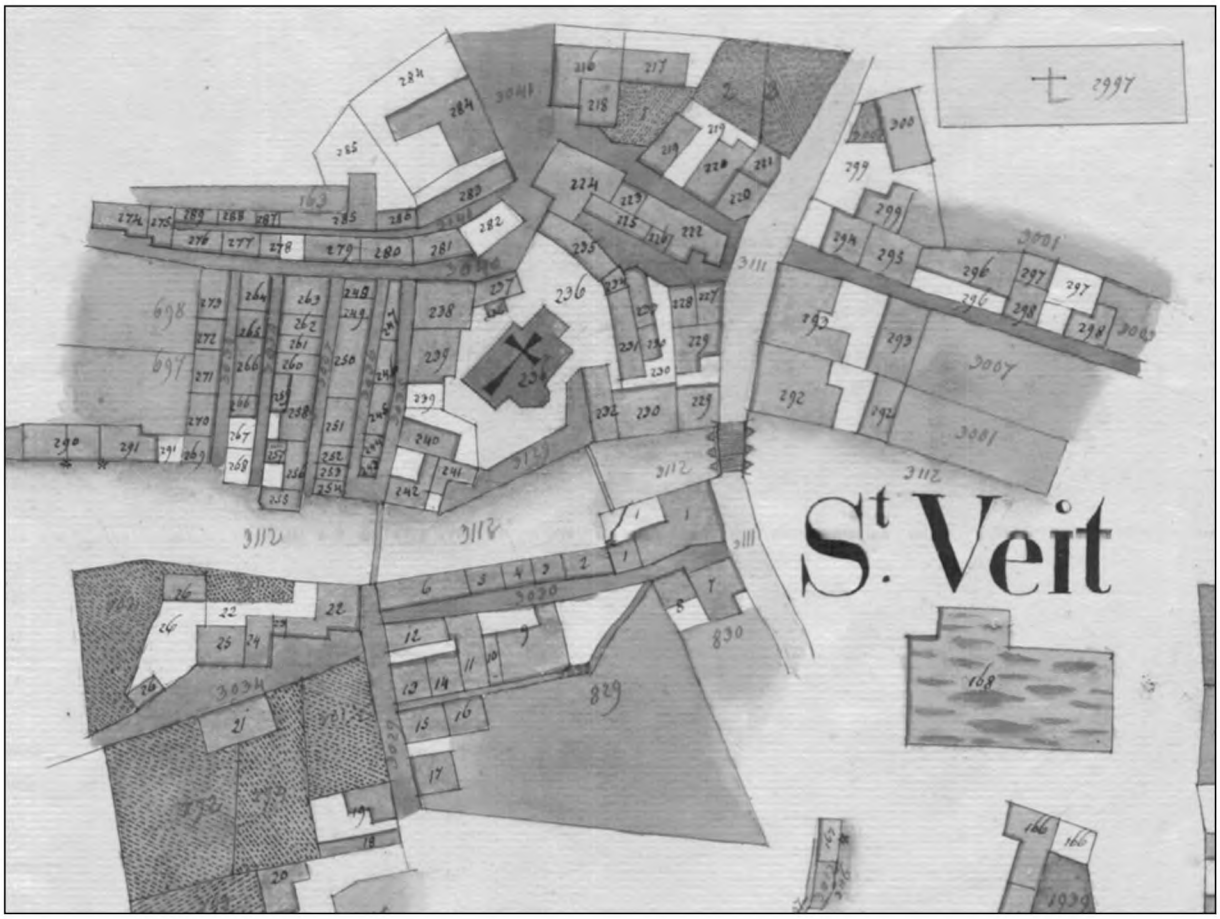
126 Po ustanovitvi modernih občin leta 1850 je bil Sv. Križ le navadna krajevna občina (Ortsgemeinde). Kot naselje je še leta 1885 veljal za vas, nato pa so mu, kot pričajo uradni krajevni repertoriji, do konca avstro-ogrske monarhije vendarle vsaj simbolno ponovno priznavali naziv mesto. – *Orts-Repertorium* 1873, str. 5; *Special–Orts. Repertorien* 1885, str. 28; *Special-Orts-Repertorium* 1894, str. 36; *Leksikon občin* 1906, str. 10; *Ortsrepertorium* 1918, str. 13.

127 Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 128. – Plesničar, *Ajdovščina*, str. 67, 68–69. – Prim. *KLS* I, str. 20, 31.

128 Golec, *Družba*, str. 237 sl.

129 Natančno razdeljenost kraja med dve deželi je moč zasledovati od prve hišne numeracije leta 1770 (ŽU Podnanos–Šentvid, krstna matična knjiga 1759–1784).

130 Kolikor smo mogli ugotoviti, je ta pojav omenil šele Jurij Rosa v Enciklopediji Slovenije, 9. zvezek, Ljubljana 1995, str. 18.

Šentvid na franciscejski katastrski mapi leta 1822 – potok Pasji Rep ločuje nekoč goriško Knežijo (zgoraj) od kranjske Mešije (spodaj).[131]

se zdi toliko bolj presenetljivo ob dejstvu, da je védenje o pripadnosti kraja dvema deželama dolgo živelo v kolektivnem spominu in se ne nazadnje še danes odraža v mikrotoponimih Knežija za goriški ter Mešija za manjši, kranjski del vasi.

Kdaj in kako je sploh prišlo do tega svojevrstnega pojava? Razloge gre iskati v poznosrednjeveški razdeljenosti vasi med dva zemljiška gospoda: gospostvo Rihemberk in kartuzijo Bistra. Vse kaže, da je glavnina vasi prišla pod rihemberško gospostvo Goriških grofov šele proti koncu 15. stoletja,[132] saj jo prvič srečamo v urbarju gospostva Rihemberk leta 1502, tj. neposredno po habsburškem prevzemu goriških posesti. Urbar navaja v Šentvidu župana in 22 podložnih ognjišč.[133] Pozneje, ko so bili imetniki rihemberškega gospostva baroni Lanthieriji, so celotno tukajšnjo rihemberško posest iz praktičnih razlogov vključili v svoje drugo gospostvo – Vipava. To se je moralo zgoditi med letoma 1599 in 1622,[134] žal pa sta prenos in sploh posestna podoba Šentvida povsem nedokumentirana vse do terezijanskega katastra sredi 18. stoletja. Podoben, vendar z viri bolje podprt prenos podložnega kraja z rihemberškega na vipavsko gospostvo, srečamo precej pozneje, sredi 18. stoletja (1753), pri Gočah, kar je

131 ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, A 182, k. o. Šentvid pri Vipavi, mapa 1822.

132 V rihemberškem urbarju iz leta 1485 Šentvid še pogrešamo (po objavi v: M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 145–151). Tudi v urbarju gospostva Vipava iz leta 1499 je šentviška župa obsegala samo okolico brez samega Šentvida (prav tam, str. 251–252).

133 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 105, I/59, lit. R XI, urbar Rihemberk 1502, fol. 30, 45; urbar Rihemberk 1503, fol. 25´– 26, 40.

134 Leta 1599 je večinski del Šentvida še zanesljivo spadal pod sodno oblast Rihemberka (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s.d, prezentirano 24. 7. 1599). Leta 1622 pa je bil že združen z vipavskim delom. Tedaj so namreč Lanthieriji skušali šentviški soseski v nasprotju z običajem sami postaviti župana, kar kaže, da je vas že imela enega samega namesto dveh županov, tj. pomožnega uslužbenca vipavskega gospostva (ŽU Podnanos–Šentvid, 6. 6. 1622, s. d, pritožba soseske deželnemu upravitelju in vicedomu).

Goriški enklavi Šentvid in Razdrto na izseku zemljevida poknežene grofije Goriške in Gradiške po letu 1754.[135]

tem bolj pomenljivo, saj so tudi Goče, enako kot Šentvid, še naprej ostale enklava poknežene grofije Goriške sredi kranjskega ozemlja.[136]

Zavoljo te posebnosti se je Valvasor v Slavi vojvodine Kranjske Šentvida zgolj dotaknil pri opisu graščine Podbrje, v katerem je pripomnil, da stoji večji del trga na goriških tleh.[137] Tudi postojnski okrožni glavar je leta 1752 zapisal, da v razmere v trgu nima vpogleda, saj ta razen nekaj hiš v celoti sodi pod Goriško.[138] Z maloštevilnimi hišami na Kranjskem je bila mišljena Mešija, prvotno Menišija, ulica ali "gasa" na desnem bregu Pasjega Repa, ki je dobila ime po tukajšnjem svobodnem dvorcu *(freyhoff)* menihov iz kartuzije Bistra in ki ji je v virih vsaj deloma moč slediti v 15. stoletje.[139]

Poleg bistrškega dvorca je stalo v tem delu vasi še nekaj kartuziji podložnih domov,[140] tik nad njimi pa ena huba in četrtina hube v rokah svobodniške družine Markovič, ki ju je eden njenih članov, jezuit Karel Emerik, leta 1690 podaril svoji

135 ARS, AS 1069, Zbirka kart in zemljevidov, III/99.

136 Goče so prav tako ležale na goriških tleh (*in görzerischen territorio gelegen*) pod gospostvom Rihemberk, a jih je grof Ferdinand Lanthieri leta 1753 po dedovanju vključil v svoj vipavski urbar (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 42, RDA, P 164, No. 37, 21. 10. 1755). V kranjski imenjski knjigi ni pri vipavskem gospostvu zabeležena ne pridobitev Goč ne Šentvida, kar je glede na pripadnost drugi deželi tudi razumljivo (prim. ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 30; št. 6 (1662–1756), fol. 30).

137 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 472–473.

138 ARS, AS 6, RK, šk. 88, fasc. XXVIII, 4. 12. 1752.

139 Po urbarju Bistre iz leta 1606 je šlo za dvorec z nekaj podložniki v "gasi" (urbar je inseriran v bistrški urbar iz leta 1659: ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/2u, urbar Bistra 1659, fol. 79´–81). Navzlic podatku v urbarju, da je bil dvorec kupljen, pa v kranjski imenjski knjigi, ki seže v trideseta leta 16. stoletja, ni pri samostanu Bistra prav nobenih sledov o tej posestni pridobitvi (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 1 (1539); št. 4 (1546–1618), fol. 10). Vse torej kaže, da je pridobitev te posesti segala še v srednji vek. Morda je dvorec identičen s hišo, ohišnico in vrtom *"zu sandt Veidt"*, ki jih je Nikolaj pl. Lueg, goriški gradiščan v Lienzu, daroval samostanu leta 1453 (ARS, AS 1063, Zbirka listin, Listine iz HHStA, Samostan Bistra, 1453 V. 31.; prim. Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 152), ali pa s samostansko kletjo, omenjeno leta 1480, ko je Bistra tik ob njej kupila od domačina Šimica Vraniča še eno klet (prav tam, 1480 XI. 25., s. l.; prim. Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 155). Obe skupaj očitno sestavljata jedro poznejšega svobodnega dvorca, nakar je Šembijec Martin Koprivec v leta 1497 sestavljeni oporoki zapustil samostanu še tri kleti v kraju in vrsto vinogradov v okolici (ARS, AS 1063, Zbirka listin, Listine iz HHStA, Samostan Bistra, 1497 V. 11.; prim. Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 154). – Dvorec s hišami in kletmi je dejansko sestavljal zaključeno ulico – "gaso", ki se kot posebno bistrško pomirje leta 1729 upravičeno imenuje *"vnsere gassen zu St. Veith"* (ARS, AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospostvo Bistra, knj. 1, urbar Bistra 1729, I. del, pag. 69).

140 Prim. Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 280.

redovni hiši – ljubljanskemu jezuitskemu samostanu.[141] Slednjič je na kartuzijane in jezuite ostal le še medel spomin, saj je njuna posest v zadnji četrtini 18. stoletja, kmalu po razpustu obeh samostanov, prešla v zasebno last.[142]

Opisana razdeljenost Šentvida med dve deželi ter dva oz. tri zemljiške gospode pa sicer ni predstavljala ovire, da kraj kot celota ne bi mogel pridobiti trškega statusa. Rojstvo tega pomeni listina nadvojvode Ferdinanda, izdana 26. decembra 1598 v Gradcu.[143] Njena vsebina sicer ne govori o kakšni formalnopravni povzdignitvi kraja v trg, temveč o podelitvi tedenskega sejma šentviški soseski ali komunu, kar pa je Šentvid v skladu s tedanjimi pojmovanji uvrstilo med trge. Tako so se Šembijci naslednje leto v pismu nadvojvodi Ferdinandu samozavestno označili kot "tržani in gostači trga Šentvid na Vipavskem" *(n. vnnd n. burgerschaft vnd inwohner des margkhts St: Veith in Wippacher Boden).*[144] Temu je nedolgo zatem sledila še najzgodnejša izpričana raba naziva trg *(markt St. Veith),* zapis v urbarju kartuzije Bistra iz leta 1606.[145]

Nekoliko natančneje si oglejmo, kako in v kakšnih okoliščinah je šentviška soseska prišla do omenjenega deželnoknežjega sejemskega privilegija in s tem do trškega naziva. Nobenega dvoma ni, da so imeli Šembijci na merodajnih mestih dobre zveze in vplivne zagovornike, saj je bil sam postopek od prošnje do podelitve sejma izjemno kratek. Privilegijska listina je namreč datirana samo dobre tri mesece zatem (26. 12. 1598), ko je prošnjo šentviške soseske podprl kranjski deželni vicedom (6. 9. 1598). Poleg tega oblasti v Gradcu v nasprotju z običaji niso niti poskušale pridobiti mnenj potencialno prizadetih sosednjih gospostev, mest in trgov, ampak so se preprosto ravnale po vicedomovih priporočilih. Kranjski vicedom je v teh med drugim zapisal, da so Šembijci pridobili na bogastvu in si postavili zidane hiše, tako da je kraj zdaj veliko bolj podoben mestu ali trgu kakor vasi.[146]

Slednje je v znatni meri res držalo in je deloma opaziti še danes. Kamnita gradnja sicer ni nikakršna posebnost Šentvida, saj je značilna za širši primorski prostor, zato pa šentviška arhitektura – zlasti z oboki premoščene nadstropne hiše v ulicah – resnično daje vtis urbanega kraja, še posebej v delu, imenovanem Gase, ki ga sestavlja skoraj pravilna pravokotna parcelacija petih vzporednih ozkih uličic.[147] Vendar je sam urbani videz še najmanj prispeval k pridobitvi deželnoknežjega sejemskega privilegija in k posledični uveljavitvi trškega naziva. Veliko bolj ga je pogojevala ugodna lega vasi ob enem najlažjih prehodov k morju, na razcepu prometnic proti Gorici in Trstu.[148] Tako so v Šentvidu pred koncem 16. stoletja pobirali kar tri različne pristojbine: mitnino na donosni deželnoknežji mitnici, sredstvenino za deželne stanove in končno še t. i. naklado.[149]

Prav v kopičenju pristojbinskih uradov so sosednji Vipavci videli kamen spotike, ko so se nadvojvodi pritožili nad novo podeljenim šentviškim sejmom. Razdeljenost Šentvida med dve jurisdikciji je namreč po njihovem privedla v kraj dvojne pobiralce prometnih pristojbin, kar naj bi koristilo tihotapcem, da so se na ta način laže izogibali nadzoru in prijetju.[150] Poleg tega naj bi razcvet

141 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 711´. – Hkrati z Markovičevim imenjem je bilo v imenjski knjigi preneseno na jezuite tudi nekdanje imenje Vipavca Hansa Distla (prav tam, fol. 5´). – Čeprav je doktor Wolfgang Markovič voden pod Vipavo, in ne pod Šentvidom, je iz prejšnje imenjske knjige razvidno, da je šlo za rodbino iz Šentvida *(St. Veith in Wippacher poden),* katere imenje je nastalo iz pridobljene posesti pl. Khünburgov in Paradeiserjev (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 468, 484´). Bržčas so bili šentviški Markoviči v sorodu s Francem Jurijem Markovičem, poplemenitenim mitničarjem v trgu Planina, ki je imel ob smrti leta 1700 med drugim tudi hišo v Šentvidu (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 69, fasc. XXXI, M–50, 22. 12. 1700, str. 2).

142 Leta 1776 je nekdanje jezuitsko imenje kupil svetni duhovnik Franc Rustja. Dve manjši hiši in zemljišča je razprodal, večjo hišo pa z oporoko zapustil šentviškemu komunu za stanovanje duhovnika (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 46, RDA, P 240, No. ad 5, 26. 10. 1799, No. ad 6, 16. 7. 1804; prim. *Postojinsko okrajno glavarstvo*, str. 176–177).

143 ŽU Podnanos–Šentvid, privilegij nadvojvode Ferdinanda, 1598 XII. 26., Gradec. – Prepis v: ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2.

144 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s. d. (po 27. 1. 1600). – Enak dopis hrani tudi ŽU Podnanos–Šentvid.

145 ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/2u, urbar Bistra 1659, fol. 79´–81, 10. 6. 1606.

146 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, 6. 9. 1598.

147 Poseg premišljene načrtovalčeve roke je tu nesporen, razlog takšne zasnove pa zelo verjetno ne tiči samo v podnebnih razmerah, temveč tudi v obrambnih namenih. Sistem zavitih ulic je značilen za pomembnejše primorske kraje: Sv. Križ pri Vipavi, Goče, Ajdovščino, Štanjel, Šmartno v Brdih in druge, pri čemer je pravilnejši tloris Šentvida omogočila ugodnejša konfiguracija zemljišča. – ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, A 182, k. o. Šentvid pri Vipavi, mapa 1822; prim. Miklavčič–Brezigar, Podnanos – Št. Vid, str. 17–18.

148 Prim. Gestrin, *Trgovina*, str. 213.

149 Leta 1524 se prvič omenja že tedaj precej donosna deželnoknežja mitnica (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 113, I/64, lit. S XXXVII–19, urbar Senožeče 1524, fol. 51´). F. Gestrin *(Trgovina*, str. 209–210), na podlagi istega vira trdi, da je mitnica delovala vsaj že v 15. stoletju. V naslednjih desetletjih se ji je nato pridružil sredstveninski urad deželnih stanov in pred koncem stoletja še pobiranje naklade. V svojem poročilu glede pritožb nad tedenskim sejmom govorijo Šembijci o deželnoknežji uradni hiši in uradnikih–mitničarjih, o uradniku deželnih stanov, ki že veliko let pobira sredstvenino, in o nedavno uvedeni nakladi (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s. d., po 27. 1. 1600; kopijo dopisa hrani tudi ŽU Podnanos–Šentvid).

150 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s. d.; ŽU

trgovine izkoristili predvsem podjetni italijanski trgovci iz Karnije in Bergama, ki da se naselijo v Šentvidu le za toliko časa, da si s prekupčevanjem in tihotapljenjem napolnijo žepe, nakar se vrnejo v domovino. Končno so Vipavci v pritožbi na dvor zapisali še očitek, da se Šembijci prav zaradi priseljenih Italijanov tako močno oklepajo katoliške vere.[151]

Vse kaže, da so nevoščljivi vipavski sosedje prav s to navedbo zadeli bistvo problema. Rastoče nasprotje med Vipavo in napredujočim Šentvidom se je namreč odražalo tudi v verski pripadnosti njunih prebivalcev. Vipavski tržani in še zlasti njihov vodilni sloj so se, kot smo videli, v dobršni meri odločili za luteranstvo. Šembijci so nasprotno ostajali katoličani, kar jim je še na dolgi rok prinašalo koristi.[152] Tako je njihova opredelitev za katolištvo gotovo pripomogla že k ustanovitvi lastne kaplanije leta 1573.[153]

Upravičeno lahko sklepamo, da se je šentviški soseski splačalo igrati na katoliško karto tudi v prošnji za sejemski privilegij, katere vsebine sicer ne poznamo. Vicedom in deželni knez, ki sta bila, kot smo videli, prav tisto leto 1598 v nadvse zaostrenih odnosih s protestantskimi Vipavci, sta zato tem prej podprla prizadevanja katolištvu zvestih Šembijcev.

Povsem zlahka pa se novi tedenski sejem vendarle ni mogel legitimirati. Tržani Vipave so se namreč naslednje leto v Gradcu pritožili nad pešanjem svojega tedenskega sejma in predvsem nad živahnim in škodljivim tihotapljenjem žita in živine skozi Šentvid na Beneško.[154] Ker je kranjski vicedom pred izdajo sejemskega privilegija preskočil običajno poizvedovanje pri potencialno prizadetih sosedih, je deželni knez leta 1600 in 1602 sejem začasno odpravil, a je odpravo obakrat prav kmalu preklical z utemejitvijo, da so ugovori Šembijcev povsem upravičeni. Pri tem je poslej tudi ostalo, in to navzlic temu, da naj bi se zoper novo uvedeni sejem poleg Vipave dvignili kranjski in goriški deželni stanovi, mesti Trst in Gorica ter še 26 drugih prizadetih komunov.[155]

Ko so se stvari slednjič polegle, ni Šentvidu nihče več oporekal trškega naslova. Pri tem je zanimivo spoznanje, da se trg vsaj v uradnih naslovitvah in samonaslovitvah vedno imenuje skupaj s sosesko – kot "markt und comaun".[156] Nosilec trških, bolje rečeno tržnih pravic, je bila namreč šentviška soseska, zato tudi redko zasledimo kolektivno poimenovanje "purgarji".[157]

Po drugi strani pa je bila pravna osnova, na katero je mogel Šentvid opirati svoj trški naziv, med vsemi desetimi kranjskimi trgi novoveškega nastanka prav tu najmočnejša. Medtem ko se trški naslov drugih trgov ni opiral na noben pravni akt, sta se edinole Šentvid in Cerknica lahko sklicevala na deželnoknežji privilegij tedenskega sejma. Pridobila sta ga skoraj hkrati konec 16. stoletja, ravno v času, ko je deželnoknežji sejemski privilegij implicitno še pomenil pravico do trškega naslova.[158]

Med Cerknico in Šentvidom so tudi sicer obstajale podobnosti: oba kraja sta bila odmaknjena od sedeža zemljiškega gospostva in oba sta v "trško obdobje" stopila kot večji vasi z župno organi-

Podnanos–Šentvid, nedatirano poročilo z zadnjim datumom 20. 3. 1602.

151 Bergamci in Karnijci naj bi svoje nedovoljene posle tem laže opravljali zato, ker leži Šentvid na goriško-kranjski meji pod dvema jurisdikcijama, kjer jim mitninski uradniki prav zato ne morejo nikoli prijeti (ŽU Podnanos–Šentvid, nedatirano poročilo z zadnjim datumom 20. 3. 1602).

152 Prim. Gruden, *Zgodovina*, str. 742–745. – ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–3; šk. 261, I/135, lit. R XIV–9. – ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 96, fasc. 54/11, snopič 8.

153 Poseben kaplan za Šentvid je sicer obstajal že prej, zdaj pa je kaplanija dobila pravico podeljevanja zakramentov (prim. Rosa, O starejši, str. 43).

154 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s.d, prezentirano 24. 7. 1599.

155 Kranjski vicedomski urad je prejel ukaz o odpravi sejma 24. marca. 1600 in ga 5. aprila posredoval bratom Lanthieri, naj ga razglasijo v svojem deželskem sodišču Vipava. 16. maja je vicedom poročal v Gradec, da je bil ukaz izvršen (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, 21. 3. 1600, 5. 4. 1600; prepis enakega dopisa z dne 21. 3. 1600 hrani tudi ŽU Podnanos–Šentvid). Po izdaji nadvojvode ponovne sejemske koncesije 30. junija je kranjski vicedom že 7. julija izdal javni ukaz vsem zastavnim imetnikom gospostev, oskrbnikom, mestnim in trškim sodnikom, podvrženim vicedomskemu uradu, naj Šembijcem ne povzročajo nobenih težav (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W–2, 30. 6. 1600, 7. 7. 1600). – Sejmu nasprotna mesta, trgi in komuni so 20. marca 1602 dosegli njegovo vnovično odpravo, a je tudi tej nedolgo zatem sledil preklic (ŽU Podnanos–Šentvid, nedatirano poročilo Jakoba Schmutscha notranjeavstrijski vladi in komori z zadnjim datumom 20. 3. 1602). Proti novemu sejmu so se borili zlasti Vipavci, ki so se še sredi leta 1602 obrnili na goriške deželne stanove, naj za njegovo odpravo posredujejo pri deželnem knezu, a so stanovi pisali na dvor le za mnenje (ASPG, Stati provinciali, P 18 [1600–1604], pag. 559–560, 29. 7. 1602, pag. 625–626, 11. 4. 1603). – Ob povedanem je vsekakor zanimivo, da se v polemiki za in proti sejmu prav nikoli ne omenjajo Lanthieriji, zemljiški gospodje glavnine Šentvida, tedaj zastavni imetniki deželnoknežjih gospostev Vipava in Rihemberk. Njihov molk, karkoli ga je že izzvalo, je pomenljiv. Zdi se, da so bili tihi, a vplivni podporniki Šentvida na račun vipavskega trga, saj so si edino oni mogli obetati gospodarsko korist od obeh.

156 Kot taka je v letih 1642 in 1730 izprosila tudi cesarski potrditvi sejemskega privilegija (ŽU Podnanos–Šentvid, listini Dunaj 1642 IV. 28. Dunaj in 1730 VI. 28., Dunaj).

157 Šembijci dejansko niso veljali za "purgarje", čeprav so naslavljanje s tržani vsaj sprva skušali uveljaviti. Tako so se leta 1599, neposredno po pridobitvi prvega privilegija, posnemajoč Vipavce, še sami smelo podpisali kot "tržani in gostači" *(n. vnnd n. burgerschafft vnd inwohner des margkhts St: Veith in Wippacher poden).* – ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s. d. (po 27. 1. 1600). – Enak dopis hrani tudi ŽU Podnanos–Šentvid.

158 Prim. Golec, *Družba*, str. 238.

zacijo. Glede pravno-upravne avtonomije pa so se pozneje med njima zarisale opazne razlike, ki jih gre pripisati neenakim zgledom pri sosednjih meščanskih naseljih. Cerkničani, sosedje edinega notranjskega mesta Loža in trga Planina, ki je prav tako premogel sicer veliko skromnejšo trško samoupravo, so, denimo, sredi 17. izposlovali pravico, da se njihov župan poslej imenuje trški sodnik *(Richter, judex),* kar kaže, da je slejkoprej dobil tudi širše pristojnosti.[159]

Šentvid se v pravno-upravnem pogledu nasprotno nikoli ni dvignil nad raven kmečke soseske. Tu namreč, enako kot v Vipavi, niso poznali diferenciacije na polnopravne tržane in netržane niti avtonomnih trških organov.[160] Razloge za to lahko ne nazadnje pripišemo dejstvu, da so vsa Šentvidu najbližja meščanska naselja – drugače kot ona v okolici Cerknice – pogrešala bistvene elemente trške oz. mestne avtonomije. Kot že rečeno, se t. i. trški sodnik v Vipavi in Postojni ne samo nikoli ni osamosvojil od funkcije deželskega sodnika, ampak je v 17. stoletju sploh prenehal obstajati tudi po naslovu. Podobno kratka je bila epizoda z lastnim, od zgoraj postavljanim trškim sodnikom v tržcu Senožeče,[161] ne nazadnje pa se niti mesto Sv. Križ ni osamosvojilo od zemljiškega gospostva in v pogledu avtonomije niti za korak ni prehitelo navedenih trgov.

Šentvid je bil tako nominalno trg, enako kot prej vključen v istoimensko župo, ki je poleg samega kraja obsegala še nekaj okoliških vasi in raztresenih zaselkov. Enako kot župa se tudi šentviška soseska ali komun ozemeljsko ni pokrivala s samim krajem, ampak je združevala širši okoliš cerkve oz. kaplanije sv. Vida.[162] Šentviški komun kot tak je torej ostajal navadna vaška soseska, le da je ob siceršnjih srenjskih obveznostih in pravicah premogel večji delokrog. Tako se je ponašal s sejemskim privilegijem, ki mu je omogočal upravljanje s sejmi in njihovimi prihodki.

Že od nekdaj je soseska volila tudi župana, čeprav ta ni bil njen predstojnik, temveč organ vipavskega gospostva. Tudi ko so ji Lanthieriji leta 1622 hoteli postaviti župana mimo njene volje, se soseska ni dala ugnati, ampak si je stare pravice spet izborila s pritožbo pri deželnem vicedomu.[163] Nadalje sta od leta 1660 izpričana še dva simbolna elementa krajevne samouprave, ki sicer utegneta biti precej starejša: to sta uporaba lastnega soseskinega pečata *(der nachbarschafft sigil)* in komunska hiša *(im den comaun hauß),* v kateri so urejali skupne zadeve vključno z uradnimi opravili.[164] Soseski sta kot predstojnika *(komunitats vorsteher)* načelovala vsakokratna izvoljena ključarja cerkve sv. Vida,[165] za konkretne zadeve pa jo je mogel zastopati v ta namen izbrani "odbor sosedov", na primer leta 1686 v pravdi z grofom Lanthierijem *(ein außhuss etliche vnser benachberten).*[166]

Neznano kdaj, bržčas že ob ustanovitvi posebne kaplanije leta 1573, si je šentviška soseska pridobila tudi prezentacijsko pravico za vsakokratnega krajevnega kaplana, ki ga je potrjeval in umeščal vipavski župnik.[167] Povezanost med sosesko in kaplanom – tega so Šembijci upravičeno imeli za svojega človeka – se nenazadnje odraža v tem, da so se prav v šentviškem župnišču ohranili originalni sejemski privilegiji in vrsta soseskinih dokumentov, brez katerih bi bilo naše védenje o preteklosti kraja znatno okrnjeno.

Šembijci so se torej pokazali kot skrbni varuhi spomina na svoje posebne pravice, na katere so bili v svojih trških časih tem bolj ponosni. Trški naslov so namreč karseda dosledno pritikali pred ime soseske vsakič, ko so izstavili kak uradni dopis, pritožbo ali prošnjo. Nesporno jim je naslov trg zagotavljal rahlo prednost pred drugimi soseskami, pa četudi je bil trg kot tak moteč tujek v očeh okoliških gospostev. Pri tem se je le težko otresti vtisa, da je Šembijcem pravdanje z okoliškimi gospoščinskimi upravitelji celo godilo, saj je obenem utrjevalo kolektivno zavest o lastni posebnosti in superiornosti nad kmečkimi soseskami. Nadvse zgovorno je, denimo, dejstvo, da so v 17. in 18. stoletju pred ograjnim sodiščem v Ljubljani

159 Prim. prav tam, str. 243–249.

160 Referenco predstavljajo matične knjige šentviške kaplanije (ŽU Podnanos–Šentvid, matične knjige: krstne 1683–1842, poročne 1785–1837, mrliške 1784–1873).

161 Golec, Senožeče, str. 371–374.

162 Glede obsega šentviške soseske imamo zanimive podatke s konca 16. in začetka 17. stoletja. Ko so se Šembijci potegovali za ohranitev sejemskega privilegija, so v prošnji deželnemu knezu navedli, da šteje njihova soseska nad 200 hišnih ognjišč, in v podkrepitev trditve celo priložili seznam 197 gospodarjev. Vipavci so nato poročali v Gradec, da omenjeni seznam v resnici navaja gospodarje, raztresene vse tja do Razdrtega. – ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s. d. (po 27. 1. 1600). – ŽU Podnanos–Šentvid, nedatirano poročilo Jakoba Schmutscha notranjeavstrijski vladi in komori z zadnjim datumom 20. 3. 1602.

163 ŽU Podnanos–Šentvid, 6. 6. 1622, s. d, pritožba soseske deželnemu upravitelju in vicedomu.

164 ŽU Podnanos–Šentvid, 16. 5. 1660. – Komunska hiša *(in domo communitatis s. Viti)* se omenja tudi v letnih računih cerkve sv. Trojice (ŽU Vipava, U 3, 1686–1748, 29. 8. 1715, 28. 8. 1719). Iskati jo je v eni od štirih t. i. "gemeinde haus", ki so po franciscejskem katastru stale ob trgu okoli cerkve (ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, A 182, Protocoll der Bau-parcellen der gemeinde St. Veith, 28. 3. 1823).

165 ŽU Podnanos–Šentvid, 27. 1. 1783, 14. 7. *1787 (komaun probsten),* 12. 7. 1793 *(komunitats vorsteher).*

166 Prav tam, 28. 3. 1686.

167 Leta 1730 se je šentviška soseska *(n. camaun zu St. Veith ob Wippach)* pritožila deželnemu upravitelju, češ da ji vipavski župnik krati prezentacijsko pravico (ŽU Podnanos–Šentvid, 12. 5. 1730). V pristojnosti soseske *(die nachberschafft zu St: Veith ob Wippach)* je bilo tudi sprejemanje in plačevanje organista (prav tam, prezentirano 17. 12. 1691).

imeli prav Šembijci med kranjskimi trgi in mesti skoraj največ odprtih pravd.[168]

Gospodarska struktura Šentvida je bila sicer daleč od tipično trške. Na področju neagranih dejavnosti je kraj od svoje kmečke okolice odstopal predvsem po rednem sredinem tedenskem sejmu in navzočnosti mitnic. Šentviški tedenski sejem naj bi, kot rečeno, znatno škodil vipavskemu in sosednjemu trgu celo odtegnil funkcijo tedenskega tržnega kraja, vendar moremo o dejanskem pomenu in donosnosti šentviškega sejma le ugibati. Glede na vsebino pritožb ob njegovi uvedbi bi ga mogli označiti kot pretežno žitni sejem, medtem ko se kot sejemsko blago – nadvse pomenljivo – nikoli ne omenja sol, ki je sicer predstavljala poglavitni artikel večine notranjskih tedenskih sejmov.[169]

Navzočnost sejmov tudi ni posebej spodbudila obrtne dejavnosti. V terezijanskem katastru iz srede 18. stoletja sta namreč v vsej šentviški župi izpričana le dva (prava) rokodelca (zidar in kovač),[170] pa tudi okoli 1830 se je z obrtjo kot dopolnilno dejavnostjo ukvarjala komaj vsaka šesta družina.[171] Šembijci so torej živeli od kmečkega dela na pretežno drobni posesti, prekupčevanja in od prodaje presežkov pridelanega vina.

Šentvid med trgi notranjskega prostora tudi v demografskem pogledu ni prednjačil. V 70. letih 18. stoletja, iz katerih je na voljo prvi pregled nad vsemi domovi v kraju, je bilo teh dobrih 60, od tega deset na Kranjskem.[172] Nasprotno so vsi drugi notranjski trgi, razen Planine, Prema in medtem povsem propadlega tržca Senožeče, že sredi stoletja premogli najmanj sto hiš.[173] Zato pa je Šentvid kazal elemente tipičnega notranjskega trga po strukturi domov in posesti: ob starem vaškem jedru kmetij vzdolž glavne ceste je namreč od 16. stoletja dalje prevladovala mlajša kajžarska posest s težiščem v goriških Gasah in kranjski Mešiji.[174] V vrsti notranjskih trških naselbin je torej našel svoje mesto kot nekoliko imenitnejša in po sejemski funkciji dobro prepoznavna vas.

Do kdaj je obstal šentviški tedenski sejem, ni z gotovostjo dognano; vemo le to, da je sejemski privilegij še leta 1730 potrdil cesar Karel VI.[175] Najsi bo, da je sejem ugasnil še v 18. ali že v 19. stoletju, pa trški naslov Šentvida vsaj do konca 18. stoletja ni bil sporen. Čeprav je raba trškega naziva pešala in ga je vse bolj zamenjeval naziv komun,[176] se namreč kraj vse dotlej navaja kot trg tudi v uradnih pregledih, ki zadevajo status naselij.[177] V tem pogledu predstavlja mejnik čas Ilirskih provinc, ko je celoten Šentvid prvič pripadel isti pokrajinski enoti – tedanji provinci Istra. Po restavraciji avstrijske oblasti je leta 1814 postal del Kranjske,[178] najpozneje leta 1819 pa so ga tudi uradno uvrstili med vasi.[179]

168 ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, protokoli št. 16 (1698–1701), pag. 731, 23. 2. 1701; protokoli št. 17 (1701–1704), pag. 180, 5. 4. 1702; protokoli št. 19 (1710–1714), pag. 118, 4. 3. 1711; protokoli št. 22 (1722–1744), pag. 212–213, 16. 1. 1727, pag. 345, s. d. (Gemeine vorträg po 2. 4. 1729), pag. 579, 15. 1. 1735, pag. 733–734, 6. 3. 1739, pag. 739, ad 20. 3. 1739, pag. 743, 1. 6. 1739, pag. 768, ad 11. 4. 1740.

169 O sejemski trgovini s soljo prim. Golec, *Družba*, str. 562–566.

170 ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 20, BT, P 164, No. 19, 23. 11. 1748.

171 V katastrski občini Šentvid je od 200 družin v 186 hišah živelo od obrti in kmetijstva 34 družin, vse ostale pa izključno od obdelovanja zemlje (ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, Cenilni operati, A 182, Šentvid pri Vipavi, Catastral=Schätzungs=Elaborat der Gemeinde St. Veith, 14. 11. 1832).

172 Prvi pregled nad vsemi domovi ponuja krstna matična knjiga po oštevilčenju hiš leta 1770 (ŽU Podnanos–Šentvid, krstna matična knjiga 1759–1784). – Podatki iz terezijanskega katastra niso popolni. Terezijanski kataster za Goriško navaja leta 1753 v goriškem delu vasi (villagio) (!) 61 hiš, od tega 57 kmečkih (casa rustica) in 4 "meščanske" (casa civile) (ASG, Catasto Teresiano, busta 21, pezzo 110, S. Vitto di Vipacco). Za ugotavljanje posestnega stanja žal ni uporaben terezijanski kataster za Kranjsko, ker pri vseh zemljiških gospostvih razen pri enem govori o celotni šentviški župi, ne pa tudi o kraju Šentvid (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 42, RDA, P 164 (gosp. Vipava), No. 49, s. d.; šk. 36, RDA, P 131 (graščina Orehek s Podbrjem), No. 9; šk. 34, RDA, P 120 (graščina Lože), No. 9).

173 Prim. Golec, *Družba*, str. 627.

174 ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, A 182, k. o. Šen tvid pri Vipavi, mapa 1822.

175 ŽU Podnanos–Šentvid, listina 1730 VI. 28., Dunaj

176 V sodnih in drugih aktih se v 18. stoletju začenja izpuščati oznaka "markt" in ostaja samo "n. comaun zu St. Veit" (npr. ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, protokoli št. 22 (1722–1744), pag. 102, 9. 2. 1724; ŽU Podnanos–Šentvid, 18. 7. 1722, 10. 5. 1723, 5. 1. 1725, 23. 8. 1728, 27. 1. 1733). – Za vipavsko gospostvo je bil Šentvid v naslovu nedatiranega urbarialnega registra iz 17. stoletja le vas *(das dorff S. Veith)*, medtem ko se Vipava v enakem registru imenuje trg *(Markht Wippach)* (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 61, XXIX/B, L–34, 19. 2. 1694, str. 9, 10).

177 Trg najdemo npr. v poročilu postojnskega okrožnega glavarja o gospodarskem stanju notranjskih trgov leta 1752 (ARS, AS 6, RK, šk. 88, fasc. XXVIII, 4. 12. 1752) in na uradnem seznamu trgov v kranjskem šematizmu leta 1795 *(Schematismus* str. 188). Kot trg navajata Šentvid tudi Florijančičev zemljevid Kranjske iz leta 1744 *(Deželopisna karta)* in jožefinski vojaški zemljevid 1784–1787 *(Slovenija na vojaškem*, str. 133 in sekcija 207), medtem ko Šentvid na vsega nekaj let mlajšem Kindermannovem zemljevidu Notranje Avstrije (pomotoma) ni vrisan niti kot kraj (Kindermann, *Atlas von Innerösterreich*, No. 1 (zemljevid celotne Notranje Avstrije iz leta 1794) in No. 12 (zemljevid goriške in tržaške kresije iz leta 1797).

178 Nekdanja goriška posestva Goče, Šentvid, Razdrto, Veliko in Malo Ubeljsko so pod Francozi prenehala biti enklave sredi kranjskega ozemlja. Po restavraciji avstrijske oblasti pa je bila 21. oktobra 1814 dokončno odločena njihova pripadnost Kranjski (Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 106; prim. Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 40, 53–56).

179 *Alphabetische Ortschafts-Tabelle*, fol. E. – V tem času (1817) je štel Šentvid 78 hiš in 401 prebivalca (*Haupt-Ausweis*, str. 68).

IV. Ajdovščina

Za konec si kratko oglejmo še nekaj osnovnih razvojnih potez in temeljnih zmot v zvezi z Ajdovščino, četrto vipavsko meščansko naselbino, ki sicer sodi v okvir naše obravnave le posredno, kot naslednica ugaslih funkcij starejših meščanskih naselij. Gre za svojevrstno vaško-grajsko naselbino, katere preteklost je še razmeroma slabo raziskana.

V pisanih virih se kraj prvič omenja šele leta 1500, ko je kralj Maksimilijan po zadnjem Goriškem grofu v bližini Šturij podedoval "staro poganško (ajdovsko) zidovje z nekaj pripadajoči pustimi zemljišči" in ga podelil Juriju pl. Elacherju in njegovim dedičem. O zapuščenosti ajdovskih ruševin pričajo Maksimilijanove besede, da to zidovje s pritiklinami ni doslej služilo ne Goriškemu ne njemu samemu.[180] Henrik, brat Jurija Elacherja, je nato leta 1506 dobil od vladarja še posebno sodno pomirje *(ein burgfrid),* teritorialno omejeno na območje znotraj obzidja in bližnjo pristavo v Trnju, pri čemer se Ajdovščina takrat prvič omenja s tem imenom *(burgstal genant die Haidenschaft).*[181]

Simon Rutar, ki ni poznal Maksimilijanovih listin iz let 1500 in 1506, je o začetkih Ajdovščine zapisal več netočnosti in z njimi do danes "usodno" zaznamoval predstave o Ajdovščini kot o trgu. Maksimilijanovo podelitev pomirja je namreč razlagal kot pridobitev "tržnih pravic"[182] in jo časovno povezal z vladarjevo potrditvijo neke posestne zamenjave pri Ajdovščini med Elacherjem in Thurni leta 1507.[183] Tako se omenjena letnica v literaturi vztrajno ponavlja kot prva omemba Ajdovščine.[184] Rutar sam ji je dal v nadaljevanju razprave o Sv. Križu posredno še večjo težo s samovoljnim naslavljanjem kraja kot trga in s trditvijo, da so Elacherji (!) Ajdovščino "povzdignili v trg".[185] Tako kot ni mogoča interpretacija, da je Ajdovščina s pomirjem dobila trške pravice, tudi Rutarjeva tako zgodnja oznaka trg nima prav nikakršne osnove, saj za kraj v virih ne takrat ne pozneje ne zasledimo trške oznake, ampak zgolj poimenovanje vas.[186]

Ajdovščina je resda vsaj od začetka 16. stoletja premogla letni sejem, vendar ta sam po sebi še zdaleč ni znamenje trškosti. Poleg tega se sejmi niso odvijali v sami Ajdovščini, znotraj obzidja, temveč pri nekoliko odmaknjeni podružnični cerkvi sv. Janeza Krstnika.[187] Sama cerkev se prvič omenja v goriškem urbarju leta 1507 *(am Khobl bey sannd Johanns gelegenn),* pomenljivo pri opisu Lokavca in locirana k Hublju,[188] saj je bila Ajdovščina takrat še povsem nepomembna. V zavetju ruševin poznoantičnega kastra je namreč ob Elacherjevi pristavi šele sčasoma zrasla obzidana naselbina njenih podložnikov, obe od srede 17. stoletja dalje v rokah rodbine pl. Edlingov.[189]

V gospodarskem pogledu se Ajdovščina v senci krškega mesta in vipavskega trga dolgo ni mogla razviti v trgovsko-sejemsko in obrtno središče. Zato pa je obzidano naselje ob glavni deželni cesti izstopalo s svojo markantno podobo. Tako govori Valvasor o Ajdovščini celo kot o mestu *(Stadt Heidenschaft),* ki da nosi ime po nekdanjem velikem antičnem mestu in leži, razen nekaj hiš, na goriških tleh.[190] Prav tako označuje Ajdovščino kot mesto sto let pozneje, v 80. letih 18. stoletja, jožefinski vojaški zemljevid. Po opisnem delu istega vira ima naselje same trdne zgradbe, obzidje pa je

---

180 Listina kralja Maksimilijana govori o Ajdovščini kot o: "ein alts haidnisch gemeür mit sambt etlichen öden gründten" (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII–7, prepis listine 1500 VII. 11. Augsburg). Jurijev brat Henrik Elacher je četrt stoletja pozneje v poročilu deželnoknežji komisiji zapisal, da gre za "burgstal" v Ajdovščini, pust morda že 300 let: "so villeicht ab 300 jar ode gebest ist" (prav tam, s. d., po 27. 10. 1524).

181 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII–7, prepis listine 1506 IX. 2., Radgona. – K. Czoernig postavlja podelitev pomirja Henriku Elacherju že v leto 1501 (Czoernig, *Görz*, str. 849, op. 1).

182 Ajdovščini je enako kot Sv. Križu pripisal pridobitev trškega statusa na podlagi zmotne interpretacije, da podelitev pomirja pomeni "obmejen prostor s tržnimi pravicami". Tako pravi v razpravi o Sv. Križu: "Ajdovščina postala je namreč trg ob istem času kot Sv. Križ" *(Sv. Križ,* str. 129), v zvezi z Maksimilijanovo domnevno potrditvijo posestne zamenjave leta 1507 pa: "Ob jednem dovoli Ajdovščini tudi obmirje in jej podeli torej tržne pravice" (str. 130).

183 Rutar, *Sv. Križ*, str. 130. – Podatek je Rutar povzel po R. Pichlerju, *Il Castello*, str. 278 (ta se sklicuje na devinski arhiv), in C. Czoernigu, *Görz*, str. 680, ki v resnici sploh ne govorita o Maksimilijanovi potrditvi posestne zamenjave, temveč zgolj o sami zamenjavi. Rutar je poleg tega najprej pravilno povzel, da je šlo za posestva "pri Ajdovščini" (str. 129), takoj zatem pa jih je imenoval preprosto "v ajdovščini" (str. 130). P. Plesničar je zato zmotno razumel, da je šlo za samo Ajdovščino: "Miha in Fabo della Torre sta Ajdovščino prepustila Henriku Elacherju, ki je dal Thurnom v zameno svoja posestva v štanjelski okolici" (Plesničar, *Ajdovščina*, str. 54).

184 Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 127; *KLS*, str. 19; Plesničar, *Ajdovščina*, str. 54–55.

185 Rutar, *Sv. Križ*, str. 145–146. – Zavestno ali ne se je Rutar pozneje v Pokneženi grofiji Goriški in Gradiščanski izognil izrecni oznaki Ajdovščine kot trga, ponovil pa je letnico 1507 in enačenje podelitve pomirja (obmirja) s "tržnimi pravicami" (Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 127).

186 Npr. v zapuščinskem inventarju grofa Antonia Lanthierija: "ein Register über das dorff Haydenschafft" (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 61, XXIX/B, L–34, 19. 2. 1694, str. 10).

187 Proščenje pri sv. Janezu je prvič izpričano okoli leta 1520, in sicer spomladi v križevem tednu (M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 175, 182.); ARS, AS 1, Vic. A., šk. 167, I/96, lit. C VII–1, 31. 8. 1569, s. d. (pred 31. 8. 1569).

188 ASG, Coronini–Cromberg, busta 257, fasc. 652, fol. 98.

189 O lastnikih Ajdovščine prim. Rutar, *Sv. Križ*, str. 145–146; Plesničar, *Ajdovščina*, str. 63 sl.

190 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 272.

Ajdovščina na franciscejski katastrski mapi leta 1821, desno v obzidju graščinski kompleks (št. 17).[191]

191 ARS, AS 176, Fr. kat. za Primorsko, mapa št. 96.

bilo medtem že spremenjeno v hiše.[192] Ne Valvasor ne jožefinski vojaški zemljevid nista relevantna vira za dejanski status naselja in se pri poimenovanju mesto preprosto opirata le na zunanjo podobo kraja. Ta je vsekakor odločilno vplivala, da sta dva kartografa 18. stoletja Ajdovščino uvrstila med trge. Najprej J. D. Florijančič na zemljevidu Kranjske (1744), ki v delu Goriške, kolikor jo zemljevid še zajame, neupravičeno označuje kot trge vrsto pomembnejših vasi.[193] Pol stoletja pozneje navaja Ajdovščino med petimi goriškimi trgi tudi Kindermannov zemljevid Notranje Avstrije (1794).[194] Razen v navedenih kartografskih in domoznanskih opisih povsod povsem upravičeno pogrešamo trško, kaj šele mestno oznako. Vsi znani primarni viri govorijo o kraju zgolj kot o vasi ali preprosto kot o Ajdovščini.

Najzgodnejši popolni pregled posestnega stanja kraja ponuja šele terezijanski kataster iz leta 1753, hkrati dober pokazatelj socialne strukture Ajdovcev. V tem času je bilo v Ajdovščini poleg Edlingove gospoščinske hiše *(casa signorile)* in komunske hiše cerkve sv. Janeza Krstnika še 96 hiš, od tega kar 84 kmečkih *(casa rustica),* štiri kajže *(cabotto di paglia),* sedem "navadnih hiš" *(casa ordinaria),* v treh primerih določneje označenih kot kolonske *(colonica),* ter ena sama "meščanska hiša" *(casa civile)* družine Rodeschini.[195] Tri desetletja in pol pozneje, leta 1788, odkriva jožefinski kataster že precej drugačno posestno stanje. Soseska oziroma katastrska občina Ajdovščina *(Comunita di Ajdussina)* je štela 127 oštevilčenih hiš in dodatno še kakšno neoštevilčeno, pri čemer žal pogrešamo socialno ali stavbno kategorizacijo. Vaški status kraja je neizpodbiten, saj se med drugim tako imenuje ledina "della Villa", na čelu vaške skupnosti pa je župan *(decano).*[196] Povečanje števila hiš za dobrih 30 med letoma 1753 in 1788 je bilo gotovo povezano tudi s fizičnim širjenjem vasi, še posebej na jugovzhodnem koncu do Hublja.[197] Nasprotno se je stanovanjski fond v naslednjih štirih desetletjih povečal le za kakšnih deset hiš. Tako je Ajdovščina po popisu iz leta 1827 premogla 136 stanovanjskih hiš, v katerih je prebivalo 154 družin in 662 oseb, od tega 315 moških in 337 žensk.[198]

O gospodarski podobi kraja in strukturi prebivalstva je znanega še manj kot o razvoju naselja. Pravzaprav je za zgodnejši čas še najbolj zgovoren terezijanski kataster, ki, kot že rečeno, domala vse hiše označuje kot kmečke, kolonske in "navadne". Če izvzamemo fužine ob Hublju[199] in mlajši papirni mlin,[200] vemo o gospodarskem stanju Ajdovščine prav malo vse tja do prve tretjine 19. stoletja, ko je kraj že v znatni meri prevzel gospodarske funkcije ugašajočega Sv. Križa. Čeprav uradno zgolj vas (1818),[201] je Ajdovščina predstavljala pomembno neagrarno središče, saj je okoli leta 1830 po približni oceni živela od obrti in "industrije" okoli tretjina prebivalstva, ostali dve tretjini pa od kmetijstva.[202] O natančnejši gospodarski sliki viri tega časa molčijo. Franciscejski kataster iz leta 1822 glede poklicev ajdovskih hišnih posestnikov ni zgovoren, saj pri vsakem navaja zgolj njegov glavni poklic. Tako veliko večino označuje zgolj kot kmete *(Bauer)* in le peščico z neagrarnim poklicem.[203] Podobnost s Sv. Križem je v tem pogledu velika, le da ni med kriškimi hišnimi posestniki v katastru niti enega obrtnika ali kramarja.[204] Ajdovščina mu je s svojo ugodnejšo lego že pred tem odtegnila tako ali tako skromna gospodarska obeležja urbanega naselja.

Za obzidano vas ob Hublju je pomenilo pomembno prelomnico leto 1848, s katerim se na Slovenskem končuje fevdalna doba in z njo naša obravnava. Kraju je namreč prineslo dva dodatna atributa novodobnega "meščanskega naselja": dobil je cesarski privilegij za dva letna sejma in postal sedež novo ustanovljenega sodnega okraja.[205] Slednje je Ajdovščino nepovratno povzdignilo v

192 Rajšp, *Slovenija na vojaškem*, str. 102 in sekcija 187.
193 Florijančič, *Deželopisna karta*. V spodnjem delu Goriške, ki ga zemljevid še zajame, so trgi tudi Kanal, Solkan, Renče, Šempas in goriška enklava Razdrto.
194 Kindermann, *Atlas von Innerösterreich*, No. 1 (zemljevid celotne Notranje Avstrije iz leta 1794) in No. 12 (zemljevid goriške in tržaške kresije iz leta 1797). – Po Kindermannu so na Goriškem trgi Kanal, Krmin, Bovec, Ajdovščina in Tolmin.
195 ASG, Catasto Teresiano, busta 1, Aidussina.
196 ASG, Catasto Giuseppino (Morelliano), 104 II, 105 II, Aidussina. – Razen hiše, mlina in žage grofa Alberta Edlinga, spadajočih pod jurisdikcijo Sv. Križ, so vsi domovi sodili pod jurisdikcijo Ajdovščina. – Za podatke o Ajdovščini v terezijanskem in jožefinskem katastru se najlepše zahvaljujem Vojku Pavlinu.
197 Prim. tloris Ajdovščine na sočasnem jožefinskem vojaškem zemljevidu (Rajšp, *Slovenija na vojaškem*, sekcija 187).
198 AST, Catasto Franceschino, Elaborati, 10 – Aidussina, Operato dell´Estimo Catastrale della Comune di Aidussina, str. 51´.
199 Gl. Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 674–687.
200 Gl. predvsem Šorn, Starejši mlini, str. 91–92, 94–96.
201 *Alphabetisches Verzeichnis,* str. 18.
202 AST, Catasto Franceschino, Elaborati, 10 – Aidussina, Operato dell´Estimo Catastrale della Comune di Aidussina, str. 51´.
203 Od kmetov *(Bauer)* ima po eden še kramarsko prodajalno, strojarsko delavnico oziroma dva mlina. Štirim posestnikom je v katastru namenjena oznaka "Bürger", med njimi lastnikoma papirnega mlina, žage in kramarske prodajalne, po dva sta navedena kot kramarja *(Krämmer)* in čevljarja, po eden kot trgovec *(Kaufmann),* vinotoč *(Schenkwirth),* kovač in pobiralec vinskega davka. Pri hiši – graščini vdove grofice Edlingove, sicer stanujoče v Gorici, je pripisano, da gre za gostišče *(Wirthhaus).* AST, Catasto Franceschino, Elaborati, 9, No. 96 Bauparcellen von Heidenschaft, 1. 4. 1822.
204 AST, Catasto Franceschino, Elaborati, 695, No. 97, Protocoll der Bau-Parcellen der Gemeinde H. Kreutz, 12. 4. 1822.
205 Plesničar, *Ajdovščina*, str. 68–69, 179.

upravno in gospodarsko središče goriškega dela Vipavske doline, minilo pa je vendarle še nekaj desetletij, preden se je konec 19. stoletja otresla statusa navadne vasi in tudi uradno postala trg.[206]

Sklep

Ne glede na status mesta oz. trga so Sv. Križ, Vipava in Šentvid funkcionirali kot navadne vaške soseske z nekaj gospodarskimi, zlasti sejemskimi predpravicami. Temu ustrezno so tudi njihovi prebivalci v pravnem pogledu ostajali podložniki, ki se niso v ničemer razlikovali od podložnega življa svoje kmečke okolice, četudi so se tu in tam, a vse redkeje, lahko naslavljati kot "purgarji".

Tako kot sta Sv. Križ in Šentvid pozno, domala anahrono, pridobila mestni oz. trški naslov, sta ga zelo zgodaj tudi uradno izgubila. Ob povedanem ne preseneča, da je danes v kolektivni zavesti domala izginil celo spomin, da sta sploh kdaj bila mesto in trg. Zato pa je nasprotno močno živa zavest o trgu Vipava, tem najstarejšem in edinem srednjeveškem meščanskem naselju obravnavanega prostora. Ne glede na to, da je bila Vipava prisiljena del svojih trških funkcij prepustiti mlajšim konkurentom, najprej Sv. Križu, nato Šentvidu in slednjič Ajdovščini, je trški naslov navzlic temu ohranila celo v lastnem imenu Trg, v okolici še danes prepoznavnem sinonimu za Vipavo.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1, Vic. A. – Vicedomski urad za Kranjsko.
AS 2, Stan. A. I – Deželni stanovi za Kranjsko, 1. registratura.
AS 6, RK – Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani.
AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek.
AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko.
AS 174, Ter. kat. – Terezijanski kataster za Kranjsko.
AS 176, Fr. kat. za Kranjsko – Franciscejski kataster za Kranjsko.
AS, 179, Fr. kat. za Primorsko – Franciscejski kataster za Primorsko.
AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko.
AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani.
AS 313, Deželnoglavarsko sodišče za Kranjsko.
AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospostvo Bistra.
AS 742, Gospostvo Kanal.
AS 1063, Zbirka listin: Listine iz HHStA, Samostan Bistra.
AS 1074, Zbirka urbarjev.
AS 1080, Collectanea – Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko.
AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov: Listine iz HHStA.
ASG – Archivio di Stato di Gorizia
Catasto Giuseppino (Morelliano).
Catasto Teresiano.
Coronini-Cromberg.
ASPG – Archivio storico provinciale di Gorizia
Stati provinciali.
AST – Archivio di Stato di Trieste
Catasto Franceschino, Elaborati.
AUG – Archiv der Universität Graz
Apparat der Maximilian-Regesten.
StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz
All. Urk. Reihe – Allgemeinde Urkundenreihe.
I.Ö. HK – Innerösterreichische Hofkammer.
I. Ö. Reg. – Innerösterreichische Regierung.
Registratur der (niederösterreichischen) Kammer.
ZRC SAZU, ZIMK – Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa
Zapuščina Milka Kosa, fasc. 44, Gradivo za historično topografijo Primorske, geslo Križ v Vipavski dolini.
ŽU Kamnje – Župnijski urad Kamnje
Matične knjige.
ŽU Podnanos–Šentvid – Župnijski urad Podnanos–Šentvid
Matične knjige.
Spisovno gradivo.
ŽU Vipava – Župnijski urad Vipava
Knjige: U 3, U 6, U 11, U 13.
Matične knjige.
Spisovno gradivo.
ŽU Vipavski Križ – Župnijski urad Vipavski Križ
Matične knjige.
Status animarum.

LITERATURA

Alphabetische Ortschafts-Tabelle von Krain und den Villacher Kreis. Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Adelsberger Kreises. Laibach, 1819.

Alphabetisches Verzeichnis der Städte, Märkte und Dörfer im Gebiethe des k. k. Illyrisch-Küsten-Guberniums. Triest, 1818.

Arko, Mihael: *Zgodovina Idrije*. Gorica : Katoliška knjigarna, 1931.

206 Kdaj natanko se je to zgodilo, bo potrebno še natančneje raziskati. Leta 1885 je bila Ajdovščina vsekakor še vas, leta 1894 pa se že prišteva med trge. – *Special-Orts-Repertorien* 1885, str. 27; *Special-Orts-Repertorium* 1894, str. 36.

Benedik, Metod – Kralj, Angel: *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska kapucinska provinca* (Acta ecclesiastica Sloveniae 16). Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 1994.

Bianchi, Josephus: *Thesaurus Ecclesiae Aquilejensis. Opus saeculi XIV.* Udine, 1847.

Catalogus cleri dioecesis Labacensis 1859.

Chmel, Joseph: *Actenstücke und Briefe zur Geschichte des Hauses Habsburg im Zeitalter Maximilian´s I.*, Zweiter Band. Wien : Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1855.

Chmel, Joseph: *Regesten des römischen Kaisers Friedrich III. 1452–1493*, 2. Abt. Wien : C. Gerold´s Sohn, 1859.

Czoernig, Carl, Freiherr von: *Görz Oesterreich´s Nizza nebst einer Darstellung des Landes Görz und Gradisca*. I. Band. Das Land Görz und Gradisca. Wien : Wilhelm Braumüller, 1873.

Dimitz, August: Zur Geschichte der Städte und Märkte in Krain, I. Gottschee. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* XIX (1864), str. 55–58.

Enciklopedija Slovenije, 9. zvezek. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1995.

Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Ljubljana : Slovenska matica, 1975.

Florijančič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna karta vojvodine Kranjske*. Ljubljana 1744, faksimile (Monumenta slovenica VI). Ljubljana : Slovenska knjiga, 1995.

Gestrin, Ferdo: *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja.* Ljubljana : SAZU, 1965.

Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja* (doktorska disertacija na Filozofski fakulteti v Ljubljani). Ljubljana, 1999.

Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora. *Zgodovinski časopis* 54 (2000), str. 369–393, 523–562.

Golec, Boris: Senožeče in Prem – nenavadni trški naselbini na t. i. Kraških gospostvih. *Kronika* 54, 2006, str. 365–384.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec : Družba sv. Mohorja, 1910–1916.

Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes in Provinzen, Kreise, Sektionen, Bezirksobrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser und Seelenzahl... im Jahre 1817.

Handbuch der europäischer Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 3, Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts, 1. Auflage, Stuttgart : Klett-Cotta, 1986.

Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Primorska: Oglejski patriarhat / Goriška nadškofija / Tržaška škofija*. Nova Gorica : Goriški muzej, grad Kromberk, 2001.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana : DZS, 1997.

Jug, Stanko: Slovenski "zapovedni list" iz leta 1570 in novi vinski davek. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XXII (1942), str. 74–84.

Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XXIV (1943), str. 36–57.

Kindermann, Joseph Carl: *Atlas von Innerösterreich*. Reprint. Wien : Archiv Verlag, 2005.

Krajevni leksikon Slovenije, I. knjiga (KLS I). Zahodni del Slovenije. Ljubljana : DZS, 1968.

Koblar, Anton: Drobtinice iz furlanskih arhivov. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* I (1891), str. 1–38; II (1892), str. 30–92; III (1893), str. 16–27, 101–109, 184–201, 244–252; IV (1894), str. 13–30, 73–78.

Koloini, Borut: *Križ je bu enkrat mejstu. Življenje nekega kraja*. Vipavski Križ : samozal., 1992.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja.* Ljubljana : ZRC SAZU, 1994.

Kos, Franc: Iz arhiva grofa Sig. Attemsa v Podgori. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* XII (1902), str. 57–84, 97–131, 137–176.

Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji. Urbarji Slovenskega Primorja. Drugi del* (Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga tretja). Ljubljana : SAZU, 1954.

Krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana : DZS, 1995.

Kranjc, Janez: Privilegij mesta Lož iz leta 1477. *Notranjski listi. I. Posvečeno Loški dolini ob petstoletnici mesta Loža 1477–1977*. Stari trg pri Ložu 1977, str. 41–64.

Leksikon občin kraljestev in dežel zastopanih v državnem zboru. VII. Avstrijsko-ilirsko Primorje (Trst, Gorica in Gradiška, Istra). Dunaj, 1906.

Lexikon des Mittelalters (LMA), II. München und Zürich : Artemis Verlag, 1983; VII. München : Lexma Verlag, 1995.

Mauring, J. E.: Utemeljitev mesta Višnje Gore. *Izvestja Muzejska društva za Kranjsko,* IV, 1894, str. 30–32.

Mell, Anton: *Görz und Gradisca. Kärnten, Krain, Görz und Istrien* (Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, I. Abteilung, 4. Teil. Die Landsgerichtskarte). Wien : A. Holzhausen, 1929.

Miklavčič, Maks: Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave. *Glasnik*

Muzejskega društva za Slovenijo XXV–XXVI (1944–45), str. 3–64.

Miklavčič–Brezigar, Inga: Podnanos – Št. Vid ali Šentvid in po domače Šembid – identifikacijski elementi kraja. *Št. Vid – Podnanos. Zbornik prispevkov o kraju in njegovi zgodovini.* Nova Gorica : Pokrajinski arhiv, 1996.

Mlinarič, Jože: *Kartuzija Bistra.* Ljubljana : Družina, 2001.

Mlinarič, Jože: Krško in njegova gospoščina v srednjem veku. *Krško skozi čas 1477–1977.* Krško : Skupščina občine Krško 1977, str. 25–44.

Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts.* Wien und Leipzig : Verlag von Holm und Goldmann, 1909.

Ortsrepertorium der österreichischen Länder. VII. Österreichisch-illyrisches Küstenland. Wien, 1918.

Orts-Repertorium von Triest und Gebiet, Görz, Gradiska und Istrien. Wien 1873.

Pichler, Rodolfo: *Il Castello di Duino.* Trento 1882.

Plesničar, Pavel: *Ajdovščina. Pogled v njeno preteklost. Komentirana objava zgodovine Ajdovščine in Šturij.* Nova Gorica : Pokrajinski arhiv, 1997.

Polec, Janko: *Kraljestvo Ilirija. Prispevek k zgodovini razvoja javnega prava v slovenskih deželah,* I. del. Ljubljana : Založba Zvezne tiskarne in knjigarne, 1925.

Postojinsko okrajno glavarstvo. Zemljepisni in zgodovinski oris. Postojna : R. Šeber, 1889.

Rajšp, Vinko (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804). Opisi.* 3. zvezek. Ljubljana : ZRC SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1997.

Rosa, Jurij: O starejši zgodovini cerkvene uprave v Št. Vidu – Šembijski dušni pastirji. *Št. Vid – Podnanos. Zbornik prispevkov o kraju in njegovi zgodovini.* Nova Gorica : Pokrajinski arhiv, 1996.

Rupel, Mirko: Slovenski akt ob protireformacijski epizodi v Vipavi 1598. *Slavistična revija* IX (1956), str. 45–64.

Rutar, Simon: Archivalisches aus Wippach. *Mitteilungen des Musealvereins für Krain* IV (1891), str. 53–60.

Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska. Prirodoznanski, statistični in kulturni opis (22 podob),* Ljubljana : Matica Slovenska, 1892.

Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska, Zgodovinski opis.* Ljubljana : Matica Slovenska, 1893.

Rutar, Simon: Sv. Križ vipavski. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* II (1892), str. 126–150.

Schematismus für das Herzogthum Krain 1795. Laibach, 1795.

Smole, Emil: Vipavski Križ. *Goriška srečanja* I (1966), str. 37–45.

Special-Orts-Repertorien der im oesterreichischen Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder, VII. Küstenland. Wien, 1885.

Special-Orts-Repertorium des österreichisch-illirischen Küstenland. Wien, 1894.

Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem.* Ljubljana : Cankarjeva založba, 1986.

Šorn, Jože: Starejši mlini za papir na Slovenskem. *Zgodovinski časopis* 8 (1954), str. 87–117.

Štrekelj, K.: Dvoje glagoliških zapisov na obhodnem listu kranjskem iz leta 1556. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 2 (1905), str. 154–155.

Trpin, Drago: Urbarji za gospostvo Tolmin. *Arhivi* XXII (1999), str. 180–186.

Umek, Ema (ur.): *Slovenščina v dokumentih skozi stoletja. Razstava ob 25-letnici samostojnega delovanja Arhiva Slovenije.* Ljubljana : Arhiv Slovenije, 1971.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain,* I–XV. Laybach, 1689.

Zwitter, Fran: *Starejša kranjska mesta in meščanstvo.* Ljubljana : Leonova družba, 1929.

RIASSUNTO

Gli insediamenti cittadini della Valle del Vipava (Vipacco) e le loro caratteristiche alla fine dell'epoca feudale

L'articolo tratta degli insediamenti cittadini storici della la Valle del Vipava (Vipacco) – due borghi (Vipava (Vipacco)) e Šentvid (S. Vito) e una città (Sveti Križ (S. Croce)) – e accenna anche ad Ajdovščina (Aidussina), villaggio dall'aspetto urbano, che ha acquisito il titolo di borgo solo alla fine dell'epoca feudale. In tutti i quattro casi, si tratta di insediamenti con una o più particolarità, per le quali si trova raramente l'uguale anche in un territorio più ampio. L'unico borgo medievale classico era Vipava, che a cavallo tra il Medioevo e l'epoca moderna era molto probabilmente addirittura dotato di mura di cinta. Dalla metà del XVI secolo agli anni 20 del XVII era anche l'unico che come borgo godeva di un'evidente autonomia, con un giudice provinciale-e del borgo e un consiglio del borgo. Città quasi soltanto di nome è Sveti Križ (oggi Vipavski Križ), che con l'atto di promozione del Principe provinciale della fine del 1532 divenne un insediamento difensivo antiturco. Essendo tale senza una propria amministrazione cittadina né un'amministrazione autonoma, rappresentava una vera e propria eccezione tra le città slovene. Il villaggio di Šentvid pri Vipavi (oggi Podnanos), attraversato dal confine regionale tra la Kranjska (Carniola) e il Goriziano, si è guadagnato il titolo di borgo per via del privilegio del Principe provinciale, che la autorizzava a tenere una fiera settimanale, donato alla comunità di Šentvid nel 1598. Indipendentemente dallo status – città o borgo – Vipava, Sveti Križ e Šentvid funzionavano come consuete comunità paesane con alcuni privilegi economici, soprattutto fieristici. Coerentemente, anche i loro abitanti, dal punto di vita giuridico, sono rimasti vassalli che non si sono mai differenziati dalla popolazione soggetta delle campagne intorno.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 711.523(497.4-14)(091)
prejeto: 15. 12. 2006

Neva Makuc

asistentka, mlada raziskovalka, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Raziskovalna postaja v Novi Gorici,
Delpinova 12, SI–5000 Nova Gorica
e-mail: neva.makuc@zrc-sazu.si

Gian Giacomo D'Ischia: identitete in etnične koncepcije v luči njegovih zgodovinopisnih spisov

IZVLEČEK

Prispevek obravnava zgodovinopisno produkcijo furlanskega zgodovinopisca Gian Giacoma D'Ischie († 1688), ki se je odlikoval zlasti s prvo tiskano monografijo Goriške Historia della principale Contea di Goritia (Udine 1684). Pozornost je usmerjena na njegovo identiteto (družbeno, lingvistično itd.) in zlasti na njegov odnos do etničnih skupnosti.

KLJUČNE BESEDE
D'Ischia, Bavčer, Goriška, Furlanija, zgodovinopisje, etničnost, identiteta, Slovani, Slovenci

SUMMARY

GIAN GIACOMO D'ISCHIA: IDENTITIES AND ETHNIC CONCEPTIONS IN LIGHT OF HIS HISTORICAL ESSAYS

The contribution deals with the historiographic production of the Friulian historiographer Gian Giacomo D'Ischia (died 1688) who is distinguished for the first printed monograph of the Gorizia region, the Historia delle principale Contea di Goritia (Udine 1584). Attention is focused on his identity (social, linguistic etc.), and especially on his relation to ethnic communities.

KEY WORDS
D'Ischia, Bavčer, the Gorizia region, Friuli, historiography, ethnicity, identity, Slavs, Slovenes

V 17. stoletju so zgodovino Goriške, majhne in dokaj revne dežele pod habsburškim žezlom, zaznamovali kmečki nemiri, prihod jezuitov, ustanovitev jezuitskega kolegija leta 1615, gospodarsko nazadovanje, številno in ekonomsko šibko plemstvo ter predvsem neurejena razmerja med habsburško hišo in Beneško republiko (v zvezi z neurejenimi mejami, vprašanjem oglejskega patriarhata in uskoškim problemom). Slednje je povzročilo drugo habsburško-beneško vojno (1615–1617). Deželo je odlikovala izrazita pestrost na jezikovnem in kulturnem področju. Prepletanje značilnosti mediteranskega in kontinentalnega sveta se je odražalo tudi na političnem, gospodarskem in cerkvenem področju ter pri navadah in običajih prebivalstva.

Leta 1420 si je Beneška republika prisvojila kneževino oglejskega patriarha, v okvir katere je formalno spadala tudi Goriška. Ob izumrtju goriških grofov leta 1500 je goriška grofija prišla v habsburške roke. S tem se je v 16. stoletju to območje dokončno razvilo v deželo.[1] V 17. stoletju je bila zavest o obstoju Goriške kot posebne dežele že izoblikovana. To dokazujejo tudi zgodovinopisna dela, ki so nastala v omejenem stoletju na njenem ozemlju.[2] Snovi niso podajala v skladu z zgodovino kneževine oglejskega patriarha, temveč goriške grofije.

Prvi goriški zgodovinopisec je bil Martin Bavčer (Bauzer) (1595–1668), ki je spisal tudi prvo zgodovino Goriške. Rodil se je leta 1595 v Selu na Vipavskem. Jezuit je postal najverjetneje leta 1616. Šolal se je v Brnu na Moravskem, kjer je doktoriral iz filozofije; kasneje pa se je posvetil tudi teološkemu študiju. Živel je v raznih krajih, na primer v Gradcu, Ljubljani, Gorici, Zagrebu, Dunaju, Reki in Trstu. Njegovo bivanje v Gorici je zaznamovalo poučevanje na jezuitski gimnaziji, kjer se je najverjetneje šolal tudi Gian Giacomo D'Ischia. Njegova življenjska pot se je zaključila leta 1668 v Gorici.[3] Bavčer je spisal tri zgodo-

Gorica sredi 17. stoletja (Marco d'Aviano, str. 124).

1 O goriških grofih kot oglejskih vazalih (goriška posest je bila formalno oglejski fevd) in njihovih prizadevanjih po izločitvi Goriške iz Furlanije: Štih, *Podelitev*, str. 54–59; Štih, *Goriški grofje*, str. 61–87; Štih, *Goriški grofje in oblikovanje*, str. 88–94; Štih, *Goriški grofje kot deželni gospodje*, str. 132–145.

2 Cavazza, *Gorizia barocca*, str. 139–145.

3 Marušič, *Pater Martin Bavčer (1595–1668)*, str. 7–18; Marušič, *Pater Martin Bavčer in zgodovinopisje*, str. 204–205; Codelli, *Gli scrittori*, str. 46–49 (kot Bavčerjevo rojstno mesto navaja Solkan; ta podatek so nato prevzeli nekateri drugi pisci); Manzano, *Cenni*, str. 32; Marchetti, *Il Friuli*, vol. II., str. 943; Bauzer [bávcer], str. 207; Morelli di Schönfeld, *Istoria*, str. 258–259; Della Bona, *Osservazioni*, str. 248–250; *Bavčer (Bauzer) Martin*, str. 50; Marušič, *M. Bavčer*, str. 76; Mihelič, *Vloga Martina*, str. 235–244; Mihelič, *Mesto Martina*, str. 86–94; Rajšp, *Življenjska pot*, str. 211–214 (katologi, ki se hranijo v rimskem jezuitskem arhivu *(Catalogi trienales)*, kot leto njegovega rojstva navajajo leto 1597 ali 1598); Tavano, *Martin Bavčer*, str. 215–220; Svoljšak, *Koliko je arheoloških podatkov*, str. 255–264; Šumrada, *Martin Bavčer*, str. 277–282; Marušič, *Kje je bil rojen*, str. 237–

vinopisna dela, in sicer *Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium*, *Syllabus Ducalium Sacri Romani Imperii Goritiae Comitum* ter *Oratio*, posvečen cesarju Leopoldu I. ob njegovem prihodu v Gorico leta 1660. Slednje delo je bilo natisnjeno v Vidmu leta 1660 pod psevdonimom Gaudentius Hilarinus Goritianus. Govor, preveden v nemščino, je bil morda objavljen kasneje še v Ljubljani.[4] Latinsko besedilo in slovenski prevod le-tega sta bila objavljena tudi v publikaciji *Pater Martin Bavčer: ob štiristoletnici rojstva* (Nova Gorica, Ljubljana 1995). *Syllabus* vsebuje sezname oglejskih patriarhov, tržaških škofov ter goriških in andeških grofov in najverjetneje predstavlja dodatek k najpomembnejšemu Bavčerjevemu delu *Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium*. Originalno latinsko besedilo slednjega spisa ni bilo nikdar natisnjeno. Dvakrat, prvič leta 1975 v Torontu (xerox kopije) in drugič leta 1991 v Ljubljani, pa je pod naslovom *Zgodbe Norika in Furlanije* izšel slovenski prevod tega dela, ki ga je pripravil Valentin Z. Jelinčič. Originalni rokopis velja za izgubljenega, ohranjena pa sta dva rokopisna prepisa. Enega je pripravil v 17. stoletju Andrej Kliner (danes se hrani v goriški pokrajinski knjižnici), drugega pa stoletje kasneje Karel Novak (danes se nahaja v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani). V 19. stoletju je na osnovi Klinerjevega prepisa pripravil še en prepis Leopold F. Savio (danes se hrani v goriški semeniški knjižnici). Leta 1950 so na osnovi Novakovega prepisa nastali še trije tipkopisi (enega izmed teh ima Bevkova knjižnica v Novi Gorici).[5]

Malo kasneje je po Bavčerjevih stopinjah stopal Gian Giacomo D'Ischia, ki je najverjetneje bil njegov učenec in katerega goriška zgodovina *Historia della principale Contea di Goritia* (Udine 1684) predstavlja prvo tiskano monografijo o Goriški. D'Ischia pa je spisal še veliko število drugih del. Potrebno je poudariti, da se izhodišči omenjenih zgodovinopiscev precej razlikujeta.[6] Bavčerjev pogled je bil usmerjen proti severu, proti habsburškemu svetu, D'Ischin pa proti zahodu, proti italijanskemu svetu. Bavčer je bil predstavnik progermanske zgodovinske koncepcije in je goriško zgodovino, kot nakazuje že naslov njegovega glavnega dela, umestil v širši okvir,[7] veliko je poročal o karantanski, koroški zgodovini itd., medtem ko se D'Ischia ni veliko zanimal za ta področja in se je osredotočal na Goriško. Poleg tega je Bavčer glede prebivalcev Goriške zapisal, da naj bi bili Germani *(Goritiani etiam comitatus incolas germanicae fuisse nationis* (...)). V podkrepitev te trditve Bavčer navaja dokument iz leta 1626, s katerim je cesar Ferdinand II. potrdil, da goriška grofija spada v okvir Svetega rimskega cesarstva in da se njeno prebivalstvo prišteva k starim Germanom.[8] D'Ischia pa je poudarjal italijanski značaj mesta. Na različno perspektivo je najbrž vplivalo dejstvo, da je D'Ischia pripadal italijanski jezikovni skupini, Bavčer pa slovenski. Poleg tega se je Bavčer rodil v vzhodnem delu grofije, v Vipavski dolini, ki je predstavljala mejo med Goriško in Kranjsko, D'Ischia pa v Gorici, kasneje pa se je celo preselil v beneško Furlanijo, v Palmanovo.

Življenje in delo Gian Giacoma D'Ischie

Letnica D'Ischinega rojstva ni znana, verjetno je bil rojen med letoma 1620 in 1630. Na podlagi njegovih del vemo, da je njegovo rojstno mesto bila Gorica, kjer je preživel tudi del življenja. Mesto mu je bilo zelo pri srcu. Poleg tega je eno izmed svojih del posvetil prav zgodovini tega kraja. Bil je plemiškega stanu, kar je v svojih delih zelo rad poudarjal. Sam nam poroča, da je bil leta 1639 njegov oče, Giuseppe D'Ischia, pisar v Tolminu. Družina je bila tridentinskega izvora, kasneje se je preselila na Goriško ter v prvi polovici 17. stoletja na območje Beneške republike, v beneško Furlanijo. Najverjetneje se je šolal v goriškem jezuitskem kolegiju. V petdesetih letih 17. stoletja je obiskoval graško univerzo. Leta 1655 je opravil bakalavreat iz filozofije. Posvetil se je duhovniškemu poklicu in postal najprej kaplan stolnice v Palmanovi, kasneje pa je napredoval v dekana iste stolnice. Preminil je septembra leta 1688.[9]

241; Jelinčič, *Martin Bavčer*, str. 45–55; Mihelič, *Karantanija*, str. 299–300; Mihelič, *Etnična podoba Karantanije in njenih*, str. 876–878.

4 Marušič, *Padre Martino Bauzer (Martin Bavčer)*, str. 174–175.

5 Mihelič, *Mesto Martina*, str. 86–94; Marušič, *Pater Martin Bavčer in zgodovinopisje*, str. 205.

6 Tudi vsebinsko se deli zelo razlikujeta. Bavčer za razliko od D'Ischie precej pozornosti posveča antični zgodovini. Na območje Goriške postavlja veliko antičnih naselbin (npr. Segesto v Miren, Torgium v Šempeter, Emono v Ajdovščino itd.), D'Ischia pa se pri tem omeji le na Norejo, ki jo postavlja v bližino Gorice. Bavčer podrobno predstavlja zgodovino Noreje in njenih kraljev, kar je pri D'Ischii odsotno, razlikuje se genealoška predstavitev goriške rodbine itd. Poleg tega se bistveno razlikuje poimenovanje krajev in ljudstev, na primer Bavčer Avare meša s Huni, D'Ischia pa jih (pravilno) ločuje; Bavčer enači Slovane in Vende, D'Ischia ne; Japidijo Bavčer enači s Kranjsko, D'Ischia pa s Krasom itd.

7 Mihelič, *Etnična podoba Karantanije in njenih*, str. 876–878; Mihelič, *Etnična podoba Karantanije v očeh*, str. 299–300.

8 Bauzer, *Historia*, X. knj., 96.–97. pogl.

9 Cavazza, *Dva načina*, str. 244–247 (kot dan smrti navaja 22. september 1688); Maionica, *Al lettore*, str. V–XI; Koršič, *Ischia*, str. 558–559 (kot dan smrti navaja 23. september 1688); Cavazza, *Gorizia barocca*, str. 139; Marchetti, *Il Friuli*, str. 976; Morelli di Schönfeld, *Istoria*, str. 308 (kot dan smrti navaja 23. september 1688); Liruti, *Notizie*, vol. IV., str. 400–401.

D'Ischia je za seboj zapustil zelo veliko del, od katerih je večina doživela tudi objavo. Pritegnili so ga različni načini podajanja zgodovinske snovi, na primer zgodovinski roman, deželna zgodovina, življenjepis, genealogija itd. Posvečal pa se je tudi pesniškemu ustvarjanju.

Seznam D'Ischinih del:

La storia del conte duce d'Olivares don Gasparo di Guzman, il favorito di Filippo Quarto re di Spagna (Udine 1653; življenjepis vojvode Olivaresa).

Applausi di Palma (Udine 1656 (?); pesniška zbirka).

Le gare d'affetto e gli affettuosi gareggiamenti Praticati tra le due non meno Reali, che Serenissime case d'Avstria, e di Goritia. Panegirica Narratione (Udine 1660; panegirično delo v čast cesarju Leopoldu I.).

L'Impero moderno dell'Alemagna, epitome istorica (Udine 1662; delo, posvečeno ureditvi Svetega rimskega cesarstva).

Li principali avvenimenti della vita di santa Radegunda gloriosissima Regina di Francia e di Turingia (Udine 1666; hagiografija sv. Radegunde).

Il principale vescovato di Munster nel romano-germanico impero: toppo-cronograffica narratione (Udine 1676; zgodovina münstrske škofije).

La scena de' tragici amori longobardici. Auenimenti famigliari, e di Corte da che quella bellicosa Natione trapiantò il Seggio Reale in Italia, Ricauati dalle tenebre d'altissima dimenticanza, E ridotti in Istoria formale (Udine 1678; zgodovinski roman, posvečen dogajanju na langobardskih dvorih).

L'Austriaca casa reale di Spagna (Udine 1680; življenjepisi vladarjev španske veje Habsburžanov).

Il regno degli Avstriaci in Alemagna, Istorica narratiua Stemmatograffica (Udine 1681; življenjepisi vladarjev, ki so pripadali avstrijski veji Habsburžanov).

Il mostro di fortuna effigiato nella vita di Giovanni Treitenau per sopranome Cischa (Udine 1683; življenjepis Jana Žižke).

Historia della principale Contea di Goritia Nella Prouincia Foro-Iuliense, O' siasi Racconto Crono-Stemmatograffico di que' Prencipi Conti (Udine 1684, Gorizia 1899, Bologna 1967, [Bologna] 1979; zgodovina Goriške).

Il Re de' capitani Rodolfo Conte d'Habspvrgo, Primo del nome imperatore de' Romani e re' della Germania il Vittorioso. Fondatore dell'immortal Casa d'Austria Regnante, Istorici felicissimi presagi (Udine 1684; življenjepis Rudolfa Habsburškega).

La reale serenissima casa di Lorena, il quarto trà primi quattro duchi del Sacro Romano Germanico Impero, toppo-stemmatograffico delineamento (Udine 1685).

Il regno de' Borgognoni (Venezia 1688).

Teatro delle glorie friulane (rokopisi se hranijo v knjižnici Vincenzo Joppi v Vidmu in verjetno tudi v občinskem arhivu v San Vito al Tagliamento; zbirka življenjepisov pomembnejših Furlanov).

Plodoviti pisec je poleg naštetih del najverjetneje spisal še nekatera druga dela. Ni pa znano, ali so bila dokončana in natisnjena. D'Ischia naj bi sestavil življenjepis sv. Sigismunda (*Martirio di S. Sigismondo*), neko delo, ki naj bi govorilo o turškem vpadu v Furlanijo *(Sabellico e la difesa dell'Isonzo),* ter nekaj poezij. Za temi deli pa so se zabrisale vse sledi. Odprto pa ostaja vprašanje, ali je D'Ischia avtor misterija *Il trionfo della croce. Rappresentazione sacra al sepolcro di Christo nella chiesa ducale del duomo di Palma* (Udine 1676).[10] D'Ischia v posvetilu življenjepisa sv. Radegunde navaja, da se ubada s pisanjem zgodovine francoske monarhije.[11] V posvetilu dela *L'Impero moderno dell'Alemagna* omenja, da je napisal delo *Venete Prodezze*, v romanu *La scena de' tragici amori longobardici* pa, da se že nekaj let posveča sestavljanju zgodovine evropskih vladarjev *(Europa Principante).*

V pričujočem članku bodo pod drobnogled vzeta le tista D'Ischina dela, ki so lahko pomembna za slovenski prostor, in sicer *L'Impero moderno dell'Alemagna, La scena de' tragici amori longobardici, Il regno degli Avstriaci in Alemagna, Il Re de' capitani Rodolfo Conte d'Habspvrgo* ter kot najpomembnejše delo, posvečeno izključno goriški zgodovini, *Historia della principale Contea di Goritia*. Slednje delo predstavi bralcu goriško zgodovino od antičnega časa pa vse do D'Ischine sodobnosti. Prva knjiga seže do izumrtja tirolske veje goriških grofov, druga do izumrtja goriške dinastije leta 1500, tretja pa do sodobnega časa, natančneje do leta 1663. *L'Impero moderno dell'Alemagna* se prav tako deli na tri knjige, od katerih je prva posvečena posameznim nadškofijam, škofijam in opatijam, druga državnim knezom, tretja pa mestom. *Il regno degli Avstriaci in Alemagna* je v bistvu zbirka biografij Habsburžanov, v kateri so predstavljene tudi posamezne habsburške dežele, gospostva in mesta. Delo *Il Re de' capitani Rodolfo Conte d'Habspvrgo* pa govori izključno o Rudolfu I. Habsburškem.

Za branje je precej zanimivo obsežno delo *La scena de' tragici amori longobardici*, ki je neke vrste zgodovinski roman. Delo na slikovit, a dolgovezen način pripoveduje o ljubezenskih razmerjih, ki so se spletla na dvorih langobardskih kraljev

[10] Cavazza, *Dva načina*, str. 244.
[11] Liruti, *Notizie*, vol. IV., str. 401.

in vojvod. Baročen stil D'Ischinega pisanja pride najbolj do izraza prav v tem delu, ki je obogaten z mestoma prav patetičnimi ljubezenskimi monologi in dialogi, pogostimi retoričnimi vprašanji itd. Vsebina, prežeta z nasiljem, prevarami in strastjo, je avtorju povzročila težave s cerkveno cenzuro, a po nekaj opominih in popravkih je delo le doživelo izdajo.[12] Najprimernejši naslovniki za to delo so bile gotovo ženske, ne le zaradi skoraj izključno ljubezenske snovi, temveč tudi zaradi tega, ker se večino dogajanja vrti prav okrog njih in njihovih čustev. D'Ischia je ženske v glavnem dojemal na dva načina, kot izredno vrle in dostojanstvene žene (prikazane skoraj kot neke vrste poganske svetnice) ali kot nespodobne in pohotne ženske. Nesrečne usode so pripisane človeškim slabostim in usodi. Delo pa nima namena le razvedriti, temveč tudi podučiti bralca oz. bralko. To je razvidno iz pogostih moralnih naukov in večkrat eksplicitno izražene želje, da bi se bralec s poznavanjem nesrečnih usod langobardskih 'dam' in 'vitezov' – osebnosti so prikazane v luči viteškega sveta – naučil ločiti med dobrim in zlem. Med vrsticami pa je razbrati D'Ischino veselje do pripovedovanja žgečkljivih in s strastjo prežetih zgodb. To je verjetno tudi pravi vzrok, zaradi katerega se je duhovnik odločil spisati delo takšne vrste. Za zgodovino Furlanije je najzanimivejša druga knjiga, ki je skoraj v celoti posvečena dogajanju na dvoru forojulskega vojvodstva. Pripoveduje o ljubezenskih pripetljajih Romilde, soproge forojulskega vojvode Gisulfa, njenih hčera Gaile in Pappe, 'goriškega grofa Rudigera' – po D'Ischinem mnenju naj bi začetki goriške rodbine segali vse v Atilov čas – in drugih. Avtor je prepričan, da je pripoved osnovana na dejanskih dogodkih, za katere trdi, da jih je odkril s preučevanjem literature. Okvirno dogajanje, kot na primer Romildina usoda, res temelji na poročilih Langobarda Pavla Diakona, ki je v svoji *Historia Langobardorum* pustil zapis o dogajanjih na langobardskih dvorih, vendar pa ima veliko dogodkov, ki jih opisuje D'Ischia, le legendarno osnovo. Na primer, usoda Romilde je bila deležna velike pozornosti in tekom stoletij je njen lik pridobival nove odtenke. Le-tega je D'Ischia obogatil še z novimi pripetljaji, pripisal ji je, na primer, da se je zaljubila celo v zaročenca svoje hčere Gaile, 'goriškega grofa Rudigera'.

D'Ischia je svoja dela rad posvečal uglednim osebnostim, tako je na primer delo *Historia della principale Contea di Goritia* posvetil Francescu Oldericu Della Torreju, odposlancu Leopolda I. v Benetkah, delo *Il Re de' capitani Rodolfo Conte d'Habspvrgo* beneškemu generalu Alessandru Farneseju, *L'Impero moderno dell'Alemagna* oglejskemu patriarhu Giovanniju Delfinu itd. Zaradi tega so mu nekateri očitali, da se je dobrikal vplivnežem. D'Ischinih del ne odlikuje natančnost. Na primer, njegovo navajanje podatkov, vezanih na 'prvega koroškega palatina Ortolfa', razkrije nezanemarljivo kronološko napako, in sicer bi moral palatin doživeti vsaj 170 ali 180 let.[13] Pri sestavljanju obravnavanih del se je opiral na literaturo, na primer na Megiserja oz. Christalnicka *(Annales Carinthiae),* Eneja Silvija Piccolominija *(De Europa),* Wolfganga Laziusa, Gabriela Bucelina, Giovannija Francesca Palladia degli Olivi *(Historia della Provincia del Friuli),* Didacusa Tafurija Lequileja, Johannesa Spieâhamerja, imenovanega Cuspinian, Giovannija Candida *(Commentariorum Aquileiensium libri octo)* itd. Prednost je dajal novoveški literaturi, ne pa virom. Za listine se ni zanimal, tudi citira jih zelo poredko in še to le z namenom poudariti plemiški stan svoje družine. Na delo *Historia Langobardorum* Pavla Diakona, ki predstavlja najpomembnejši vir za starejša obdobja furlanske zgodovine, se je opiral malo. Poleg tega je potrebno poudariti, da je njegovo delo poznal le posredno, torej preko kakega drugega novejšega zgodovinopisnega dela. D'Ischia bralca pogosto opozori na lastna dela. Na ta način je zapustil spomin na obstoj nekaterih njegovih danes izgubljenih del.

Goriška in bližnje dežele v D'Ischinih delih

Preden se posvetimo bistvu tega prispevka, torej D'Ischinim etničnim, družbenim in drugim koncepcijam, se zaustavimo pri D'Ischinih poročilih, ki posredujejo podatke, vezane na Goriško in bližnje dežele. Ti namreč omogočajo, da si ustvarimo predstavo o D'Ischinem geografskem horizontu. Pri tem igra veliko vlogo izbira zemljepisnih imen, saj v določenih primerih lahko razkriva dodatne pomene, ki jih avtor pripisuje določenemu območju. D'Ischia precej imen uporablja v anahronističnem pomenu. Pogosto sodobna imena postavlja v čas, v katerem ta še niso obstajala, na primer izraze Avstrija *(Austria),* Bavarska *(Bauiera)* in Ogrska *(Vngheria)* uporablja v kontekstu Alboinovega pohoda v Italijo leta 568.

D'Ischia v delih *L'Impero moderno dell'Alemagna* in *Il regno degli Avstriaci in Alemagna* med drugim poda opis posameznih dežel, med katerimi ne pozabi na Štajersko *(Stiria),* Koroško *(Carinthia),* Kranjsko *(Carniola)* in Goriško *(Goritia).*[14] Glede Štajerske je izpostavljena njena delitev na zgornjo in spodnjo. Zgornjo odlikujejo čudoviti gradovi, pašniki, rudniki železa in pridobivanje soli, spodnjo pa bolj blago podnebje in

12 Cavazza, *Dva načina*, str. 247.

13 Prav tam, str. 247.

14 D'Ischia, *L'Impero moderno*, str. 63–64.

vinska sorta, katero domačini imenujejo *Luetenbergar*.[15] Glede Koroške izpostavi njeno velikost, gosto poseljenost, rudno bogastvo, veliko število jezer in rek, med katerimi je največja Drava *(Draua)*. Dežela se deli na zgornjo in spodnjo.[16] Kranjsko imenuje *Carniola* ter razloži, da v njegovem času nosi ime *Cragno* oz. da jo tako imenuje ljudstvo. Dežela, ki se deli na zgornji in spodnji del, naj ne bi imela plodne zemlje, razen tam, kjer meji na Istro in Goriško. Med kranjskimi znamenitostmi izpostavlja Ljubljanico *(Neuporto, po ljudsko Lubianiza oz. Lubianizza)* in Cerkniško jezero *(il Lago di Circknize)*.[17] Glede Goriške zapiše, da je bogata z vinom, divjačino, rudninami, rodovitnimi polji ter da jo odlikuje za zdravje zelo ugodno podnebje.[18] V delu *Il regno degli Avstriaci in Alemagna* D'Ischia na kratko predstavi štiri kraljestva, med katerimi poleg Češke in Ogrske srečamo tudi Hrvaško *(Croatia)* in Slavonijo. V tem delu pod imenom Skiavonija *(Schiauonia)* predstavi Slavonijo, katere glavno mesto naj bi bil Zagreb.[19] V nadaljevanju se zaustavi pri Slovenski marki, *Marca Schiauona*, katerega glavno mesto naj bi bil *Igh*.[20] V delu *L'Impero moderno dell'Alemagna* pa pod imenom *Marca Schiauona* predstavlja Slavonijo, ne Slovensko marko.[21] Slednje delo je izšlo leta 1662, *Il regno degli Avstriaci in Alemagna* pa skoraj dve desetletji kasneje. Očitno se je D'Ischia v tem času podučil o razliki med Slavonijo in Slovensko marko. Ime Japidija *(Iapidia)*, ki so jo novoveški furlanski historiografi uporabljali za označevanje različnih območjih, na primer Kranjske ali Krasa, D'Ischia uporablja za kraško območje. Pri tem dodaja, da se v sodobnem času uporablja tudi ime Kras, *Carso*.[22] Nobene pozornosti pa ne posveča Istri. V D'Ischinih delih se pogosto omenjajo slovenski kraji, njihov izvor in znamenitosti. V prvi knjigi dela *L'Impero moderno dell'Alemagna* so predstavljene posamezne nadškofije, škofije in opatije in v zvezi s tem se omenja tudi ljubljanska škofija.[23] V drugi knjigi istega dela, kjer D'Ischia predstavlja posamezne državne kneze, so s slovenskega območja izpostavljene goriška in celjska rodbina ter knezi Eggenberški.

Potrebno se je nekoliko zaustaviti pri avtorjevem odnosu do Goriške. D'Ischia jo je občudoval in slavil ter izključno njeni zgodovini posvetil delo *Historia della principale Contea di Goritia Nella Prouincia Foro-Iuliense*. Znotraj evropskega okvira je kot najbolj cenjeno in plemenito območje izpostavil Italijo, znotraj njenih meja pa kot zelo slavno in odlično deželo Furlanijo. Primat med furlanskimi 'provincami' prizna Vidmu, a znotraj meja dežele naj bi izstopala kot ena izmed najslavnejših rodbin vsega krščanskega sveta rodbina goriških grofov.[24] Goriško je dojemal kot del Furlanije, kar je večkrat poudarjal[25] in kar je razvidno že iz naslova omenjenega dela. Njene meje je začrtal le na grobo: na vzhodu naj bi mejila na Kranjsko *(Cragno)*, na severu na Koroško, na jugu na Kras *(Carso)* in na vzhodu na preostali del Furlanije.[26] Gorica je označena kot vrata Italije. D'Ischia je v skladu s svojo ljubeznijo do Goriške skušal čim bolj izpostaviti vlogo in pomen ne le Gorice, temveč tudi goriških grofov. Tako kot mnogo drugih obdobij je tudi D'Ischin čas posebno cenil starodaven izvor mest, rodbin itd. D'Ischia je zato izvor Gorice in njenih grofov postavil čim bolj nazaj v čas. Začetek mesta naj bi segal v obdobje Atilovega pustošenja, natančneje v leto 455, ko naj bi hunski kralj podaril Ortolfu *(Ortolfo)*, 'koroškemu palatinu' oz. 'po mnenju nekaterih pripadniku hohenstaufske rodbine' območje med Tilmentom, Liburnijo ter Krasom *(Iapidia, hoggidè nomata il Carso)* skupaj s Tisano, Belgradom, Codroipom, Persenisom, rožaškimi griči, Krminom, Vipavo *(Vipaco)*, Postojno *(Postoina, ò siasi Adelsperg nella Peuca)* in ostanki Noreje, ki naj bi se nahajali nad Solkanom *(gli auanzi ancora memorabili dell'antica Noreia, sopra l'hodierno Signorile Villaggio di Salcano)*. Ortolf naj bi postavil temelje goriškemu gradu. Kot vir za te podatke navaja 'starodavne koroške anale' *(antichi Annali della Carinthia)*, a dejansko je te podatke prevzel iz Bavčerjevega dela *Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium*.[27] Izstopa dejstvo, da D'Ischia že v tedanji čas postavlja obstoj neke zaključene državne tvorbe, saj se na grofijo obrača z besedami 'goriška država' *(Stato Goritiano)*.[28] Dejansko je obstoj goriške grofije prvič dokumentiran šele leta 1271.[29]

15 Prav tam, str. 75–76.
16 Prav tam, str. 77–78.
17 Prav tam, str. 83-84; D'Ischia, *Il regno*, str. 11–12.
18 D'Ischia, *L'Impero moderno*, str. 107–109.
19 D'Ischia, *Il regno*, str. 9–10.
20 Prav tam, str. 15.
21 D'Ischia, *L'Impero moderno*, str. 114–115.
22 D'Ischia, *Il regno*, str. 15–16.
23 D'Ischia, *L'Impero moderno*, str. 23–24.
24 D'Ischia, *Historia*, str. 1–2, 4.
25 D'Ischia, *L'Impero moderno*, str. 108; D'Ischia, *Il regno*, str. 14.
26 D'Ischia, *Historia*, str. 56.
27 Bauzer, *Historia*, II. knj., 150. pogl., III. knj., 7. pogl., IV. knj., 9. pogl., VI. knj., 52. pogl., IX. knj., 4. pogl.
28 D'Ischia, *Historia*, str. 2–5, 10.
29 Štih, *Goriški grofje*, str. 64.

Pogled na goriški grad (Pillon, Gorizia Millenaria, str. 135).

Keltska Noreja je v preteklosti pritegnila pozornost več piscev, ki so jo postavljali na najrazličnejše lokacije. Furlanski zgodovinopisci so jo postavljali na primer v Gorico oziroma na Sv. Katarino nad Novo Gorico (npr. Martin Bavčer, Giuseppe Cipriani), v Pušjo ves (npr. Paolo Fistulario, geograf Cluverio) itd.[30] Upoštevati pa je potrebno tudi, da so Lazius, Megiser in Candido, na katere se je opiral tudi D'Ischia, Norejo postavljali na območje Gorice.[31] D'Ischia se posveti tudi etimologiji. Gorico naj bi poimenovali po Noreji. Ime naj bi nato Slovani skrajšali v obliko *Gorizza*, v sodobnem času pa naj bi se ji 'z bolj nežnim in uglajenim naglasom' *(con accento più dolce, e ciuile)* reklo *Goritia.* Ob tem pa izstopa pripomba, da je mesto v takratnem kot tudi v sodobnem času gospodovalo nad slovanskimi narodi *(popoli Schiavi à quali all'hora, e di presente ancora vi signoreggia).*[32]

Delo *Historia della principale Contea di Goritia* se v prvi vrsti osredotoča na genealogijo in zgodovino goriških grofov. Predstavljene so ugledne dinastične povezave, ozemeljske pridobitve, posamezne fajde s furlanskimi fevdalci, oglejskimi patriarhi, Beneško republiko itd. Člani rodbine se omenjajo tudi v zvezi z ljubezenskimi spletkami na langobardskem forojulskem dvoru. Od tod naj bi tudi izviralo dedno sovraštvo goriških grofov do forojulske vojvodine. Že v času Karla Velikega naj bi grofija postala samostojna, saj naj bi jo cesar izločil iz forojulske vojvodine. Genealogija rodbine pa je na zanimiv način vključena tudi v delo *La scena de' tragici amori longobardici.* Najvidnejši pripadniki in tudi pripadnice rodbine so predstavljeni skozi sanje ene izmed junakinj zgodovinskega romana. Za sestavo genealogije goriških grofov D'Ischia navede, da se je opiral na več avtorjev, na primer na Megiserja, na Laziusa, na Bucelina ter tudi na lastne ugotovitve. D'Ischia občuduje in povzdiguje rodbino goriških grofov, a v prvi vrsti je klerik. Pešanje moči v 15. stoletju pripiše rodbinskim grehom. Rodbino naj bi doletela božja kazen, ker se je umazala s krvjo oglejskega patriarha Bertranda in concordskega škofa Alberta.[33] Na koncu dela *Historia della principale Contea di Goritia* se nahaja še sodoben opis mesta Gorice, ki jasno kaže, da je avtor spisa klerik, saj se v prvi vrsti osredotoča na posamezne cerkve in samostane. Potrebno pa je poudariti, da D'Ischia skoraj nobene pozornosti ne posveča zgodovini kneževine oglejskega patriarha, čeprav so ji furlanski zgodovinopisci posvečali veliko pozornosti in ji pripisovali veliko vlogo. D'Ischia je velik del življenja preživel v beneškem delu Furlanije, a rojen

30 Bauzer, *Historia*, I. knj. 12., 13. pogl.; Cipriani, *Saggio*; Carli, *Delle antichità*, str. 96–97; Fistulario, *Della città*, str. IX.

31 Megiser, *Annales*, str. 20, 60; Candido, *Commentariorum*, I. knj.; Maionica, *Al lettore*, str. IX–X.

32 D'Ischia, *Historia*, str. 10.

33 Prav tam, str. 15, 25, 41.

je bil na Goriškem. V skladu s tem so njegov politični ideal utelešali goriški grofje in ne oglejski patriarhi, njihovi antagonisti.

D'Ischine identitete in njegov odnos do etničnih skupin in etničnosti

D'Ischina dela so zaznamovale različne identitete, in sicer teritorialna (deželna, furlanska oz. goriška), religiozna (pripadnost katoliškemu občestvu), politična oz. državna (zvestoba Beneški republiki, pa tudi habsburški hiši), jezikovna (pripadnost italijanskemu jezikovnemu in kulturnemu svetu) in, v vsakdanjem življenju morda najbolj občutena, stanovska identiteta (pripadnost plemiškemu stanu). Odsotna pa je etnična identiteta, kakršno poznamo danes. To je le odsev duha časa, v katerem je D'Ischia živel in ustvarjal. Sedemnajsto stoletje ni imelo posluha za etnične posebnosti, saj so identiteto posameznikov usmerjali drugi kriteriji, kot so družbeni sloj, religija, deželna zavest itd.

Novoveška historiografija se je v prvi vrsti posvečala 'visokim temam', kakršna naj bi bila vojaška in politična zgodovina. Politika pa je bila domena mogočnežev, ne množic. Zaradi tega ljudstvo v glavnem ni našlo prostora v teh delih. Obstajale pa so tudi določene izjeme, ko so izza sence 'velikih' dogodkov pokukale ljudske množice (na primer v zvezi s kmečkimi upori). Odsotnost pozornosti do množic je značilna tudi za D'Ischina dela, kjer kmečko prebivalstvo, tako slovansko kot furlansko govoreče, ne najde prostora. Njegov pogled je bil namreč usmerjen v drugo smer. Ves čas si je vneto prizadeval podčrtati svojo pripadnost plemiškemu sloju. Zelo redko navaja ali citira dokumente, izjemo pa naredi za pismo, s katerim je bil leta 1630 njegov oče povabljen na sprejem ob prihodu hčerke španskega kralja Filipa III. Ane Marije v Gorico.[34] Podobno je tudi z navajanjem pisma, s katerim je leta 1639 goriški kapitan Friderik Lanthieri povabil D'Ischinega očeta na zasedanje deželnega zbora.[35] V izpostavljanje svojega stanu ga je po eni strani silil njegov napuh, po drugi strani pa dejstvo, da je pripadal malo pomembni plemiški družini, kakršnih je bilo na Goriškem veliko. Od tod tudi potreba po poudarjanju plemiškega stanu. Pripadniku pomembne in znane plemiške družine to ne bi bilo potrebno. Plemiški, nekoliko vzvišen pogled na svet odraža tudi D'Ischin opis goriškega grofa Henrika V. Njegov način življenja je označil kot surov in razvraten, ker naj bi po Piccolominijevih poročilih pijančeval, hodil naokrog kot kak kmet z razgaljenim prsnim košem, se veliko pogovarjal s preprostimi ljudmi ter se, ne več rosno mlad, igral z mladeniči na ledu.[36] Takšen, preveč sproščen način življenja je vzbudil D'Ischino zgražanje in neodobravanje, kar odraža velik pomen, ki ga je pripisoval pripadnosti določenemu družbenemu sloju in stanu primernim vedenjskim vzorcem.

D'Ischia je imel posluh za jezikovne razlike, katerim pa ni pripisoval pomena etničnega razlikovanja. Enačenje naroda in jezika ni značilno za njegov čas, saj se je pojavilo šele v 19. stoletju, ko je pripadnost določeni jezikovni skupnosti postala eden izmed najpomembnejših komponent nacionalnosti.[37] D'Ischia je Goriško dojemal kot del italijanskega sveta. Ni je vključil v okvir germanskega sveta, čeprav je pripadala habsburški hiši, saj v tem ni videl politične konotacije, temveč geografsko in najbrž tudi jezikovno. Pripadnosti italijanskemu svetu tudi ni dojemal v etničnem oz. nacionalnem smislu, kakršnega poznamo danes. Po deželi so odmevali različni govori. Večina nižjih slojev je govorila slovensko in furlansko, velik del višjega sloja pa italijansko, in prav to je verjetno bilo odločilno, da je D'Ischia v prvi vrsti zaznaval italijanski (lingvistični) značaj dežele. Poleg tega je to območje najverjetneje označil kot del italijanskega sveta tudi zato, ker ga je geografsko dojemal kot del Italije. Takšno dojemanje pa je imelo antične korenine.

V D'Ischinem dojemanju sveta, ki ga je obkrožal, so odsotne etnične oz. nacionalne kategorije, kakršne poznamo danes, saj imajo v njegovih očeh drugačno vsebino. Poglejmo nekaj primerov, ki se tičejo različnih antičnih, srednjeveških in sodobnih ljudstev. D'Ischina dela, razen pogosto izraženega sovraštva in strahu do Turkov *(Turchi),* razkrivajo zelo malo subjektivnih čustev do posameznih sodobnih ljudstev. Posamezne omembe pa lahko razkrijejo avtorjevo dojemanje, kaj sploh je ljudstvo oz. etnična skupina. Na primer, Nemci *(Tedeschi, Germani)* in Francozi *(Francesi)* so deležni občudovanja, označeni so namreč kot dve najbolj plemeniti in bojeviti ljudstvi Evrope, saj naj bi si uspeli priboriti cesarsko dostojanstvo.[38] Obstoj obeh narodov je torej postavljen daleč nazaj v čas, vse do Otona I. in Karla Velikega. Tudi v nekem drugem primeru je potegnjena linearna linija med sodobnimi Francozi in zgodnjesrednjeveškimi Franki, saj je 'koroški nadvojvoda' Ingo *(Ingeuone)* označen tudi kot 'francoska osebnost' *(Personaggio Francese).*[39] Podoben anahronističen pristop je značilen za zemljepisne pojme, saj se D'Ischia na samo frankovsko kraljestvo obrača z imenom Francija *(Francia),* npr. frankovski kralj Klodvik je

34 Prav tam, str. 54.
35 Prav tam, str. 62.
36 Prav tam, str. 41–42.
37 Geary, *Mit narodov*, str. 26–43; Štih, *O novem*, str. 1–2.
38 D'Ischia, *L'Impero moderno*, str. 2.
39 D'Ischia, *Historia*, str. 7.

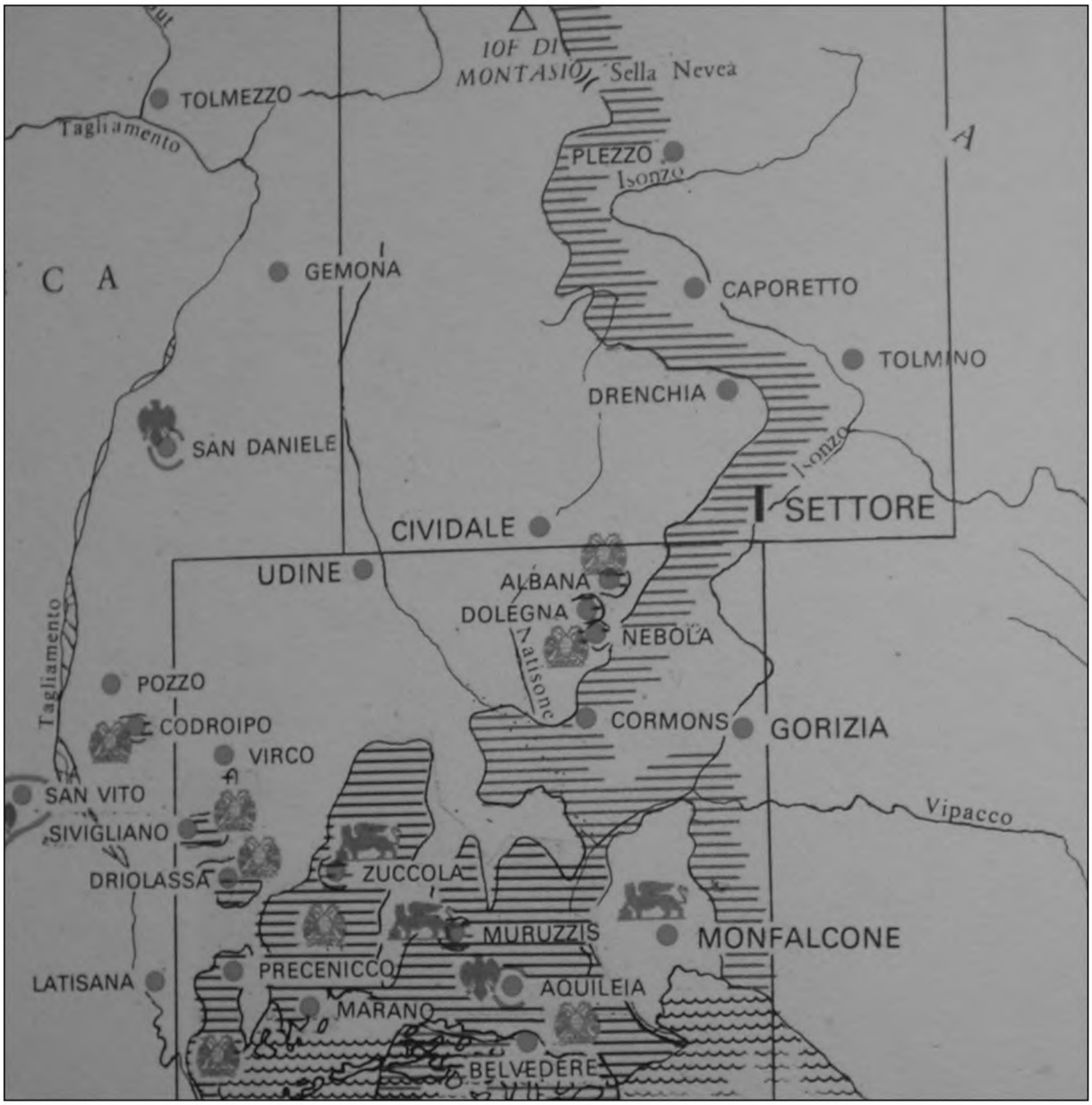
označen kot 'francoski kralj' *(Rè di Francia)*.[40] Omenjeni odlomki dokazujejo, da je D'Ischia dojemal Francoze sedemnajstega stoletja kot neposredne potomce tistih Frankov, ki so se borili ob boku svojih karolinških kraljev, ter sodobne Nemce kot potomce prebivalcev Otonovega cesarstva. Sodobna evropska ljudstva naj bi torej bila rezultat kontinuiranega zgodovinskega razvoja, ki naj bi segal vse v zgodnjesrednjeveško obdobje. Gre za izjemno poenostavljen pogled na dejansko zelo zapletene procese, povezane z razvojem etničnih skupin. Po današnjih dognanjih namreč novoveških ljudstev ne gre istovetiti z antičnimi ali srednjeveškimi ljudstvi, saj ljudstva niso skupek biološko določenih posameznikov, temveč zgolj skupnost posameznikov, ki jih povezuje občutek skupne pripadnosti.[41]

D'Ischia v svojih delih bežno omenja tudi druga sodobna ljudstva, na primer Ogre *(Ongari)*, Čehe *(Boemi)*, Švede *(Suedesi)* itd. Besede *Tedeschi* in *Alemani* uporablja kot sinonima, podobno tudi *Germania* in *Alemagnia*. To temelji na antični rabi teh dveh oznak. Rimski pisci so namreč z izrazom Alemani označevali del Germanov, ki je prebival ob zgornjem Renu.[42] D'Ischia je za habsburške podložnike uporabljal ime *Austriaci*, ki pa ni vključeval etničnega določila, temveč le političnega. Ponekod se pojavi tudi izraz Avstrijci Alemani *(Austriaci Alemani)*, kar mogoče kaže na željo po natančnejšem, etničnem ali bolje jezikovnem določanju habsburških podložnikov, ki so na ta način spoznani kot večinoma nemško govoreči.

Kako pa je D'Ischia dojemal prebivalce Furlanije? Za ljudi, ki so prebivali na tem območju v času langobardske forojulske vojvodine, uporablja izraz *Furlani*. To ime pa uporablja tudi za prebivalce, ki so v njegovem času, pa tudi v 14. stoletju, prebivali na istem ozemlju. Prebivalstvo Furlanije, katere zgodovinske meje se v teku stoletij niso veliko spreminjale, je torej dojemal kot neko zaključeno in povezano celoto, ki naj bi jo vse od langobardskih časov povezoval kontinuiran razvoj. D'Ischia je torej etiketo *Furlani* prilepil tako etnično raznolikemu prebivalstvu zgodnjesrednjeveškega časa kot tudi sodobnim prebivalcem dežele, glede katerih je lahko vsakodnevno ugotavljal, da jih odlikuje pestra jezikovna sestava. V D'Ischinih očeh je torej oznaka *Furlani* odražala deželno identiteto, ki ni bila občutljiva za etnične in lingvistične razlike. D'Ischina deželna identiteta je na interesanten način povezana s politično oz. državno. V delih, ki jih je objavil v šestdesetih letih 17. stoletja D'Ischia sam sebe označuje kot 'goriškega plemiča' *(nobile goriziano)*, v poznejših delih, na primer v *La scena de' tragici amori longobardici, Historia della principale Contea di Goritia* itd., pa kot 'furlanskega plemiča' *(nobile friulano, Nobile Furlano)*. Morda je to zgolj posledica dejstva, da se je preselil v Palmanovo, a veliko bolj verjetno je, da to ni naključje in da skriva globlji pomen. Ta navidezno nepomembni podatek si je potrebno gledati v luči dveh dejstev. Prvič, D'Ischia se je rodil na Goriškem kot habsburški podložnik ter se kasneje preselil v beneški del Furlanije, kjer je iz kaplana napredoval v dekana stolnice v Palmanovi. Drugič, od leta 1620 so službe v beneški Palmanovi bile rezervirane za osebe, ki so bile po rojstvu beneški podložniki, kar D'Ischia ni bil. V senci tega napredovanja je morda tičalo zamolčano dejstvo, habsburško podložništvo.[43] D'Ischina deželna in politična identiteta je očitno doživela "droben popravek". Namesto poudarjanja pripadnosti k Goriški, ki je za seboj nujno povlekla habsburško podložništvo, je raje izbral širšo furlansko deželno zavest, saj je bila Furlanija razdeljena med Beneško republiko in habsburško hišo. Glede tega je potrebno poudariti, da se je Goriška v širšem pomenu štela za furlansko območje, saj je bila v preteklosti grofija del kneževine oglejskega patriarhata, pa čeprav je Furlanijo v D'Ischinem času delila pripadnost dvema zelo različnima državnima tvorbama.

Kar se tiče 17. stoletja, so bili beneško-habsburški odnosi najbolj zaostreni v času druge beneško-habsburške vojne (1615–1617). Spopad je povzročil izoblikovanje zavesti o pripadnosti dvema zelo različnima stvarnostma, habsburški hiši na eni strani in Beneški republiki na drugi. Ta zavest se je pojavila med prebivalstvom, ki je pripadalo dvema državnima tvorbama, a se glede navad in rabe jezikov ni veliko razlikovalo. Goriško prebivalstvo je odlikovalo čustvo globoke zvestobe habsburški vladarski hiši,[44] večina plemiških rodbin tako na Goriškem kot tudi v beneški Furlaniji pa je bila že tradicionalno veliko bolj naklonjena Habsburžanom, saj je na njihovih ozemljih vladalo plemičem precej bolj prijazno vzdušje, ki je tudi furlanskim oz. goriškim plemičem (v določenih primerih celo neplemičem) omogočalo bleščečo vojaško, cerkveno in upravno kariero (npr. pridobitev škofijskega ali nadškofijskega naslova, pomembne diplomatske naloge). V Beneški republiki pa so bile najvišje vojaške, administrativne in cerkvene funkcije (npr. upravitelj Palmanove, oglejski patriarh, beneški namestnik v Vidmu) domena le beneških patricijev, furlanskim plemičem so bile dostopne le skrom-

40 D'Ischia, *La scena*, str. 123.
41 Geary, *Mit narodov*; Štih, *O novem*, str. 1–2.
42 Geary, *Mit narodov*, str. 90–93.
43 Cavazza, *Dva načina*, str. 245–246.
44 Cavazza, Porcedda, *Le contee*, str. 93, 106; Cavazza, *Una società*, str. 211–227.

Beneško-habsburška meja po wormskem konkordatu iz leta 1521 (Corbanese, Il Friuli, str. 144).

nejše funkcije (npr. davčni odvetniki, nadzorniki mej).[45] Habsburško-beneški spopad se je odvijal le nekaj let pred D'Ischinim rojstvom in je gotovo zaznamoval tudi ozračje v naslednjih desetletjih, a kljub temu D'Ischia posveti zelo malo pozornosti tako drugi kot tudi prvi habsburško-beneški vojni (1508–1521). Vsa tri dela, ki posredujejo podatke o habsburško-beneških odnosih, izvirajo iz osemdesetih let 17. stoletja, in tako habsburški hiši kot Beneški republiki je namenjenih precej slavilnih besed, pogosto okrašenih z baročnim izražanjem. Na primer, Leopold I. je opisan kot 'najodličnejši vladar Evrope' *([il] più sublime Monarca di Europa),* Benetke pa sploh kot 'najmogočnejša republika sveta' *(la maggiore Republica del Mondo),*[46] 'kraljica Morja in čudo Sveta' *(Regina del Mare, e merauiglia del Mondo),*[47] katera bo 'za vselej mogočna in nepremagljiva' *(sempre grande, e sempre inuitta).*[48] D'Ischia poroča o obeh vojnah, a gre le za zelo kratke omembe, pri katerih obdrži nevtralno pozicijo, saj ne želi pokazati preference ne za eno ne za drugo stran.[49] V skladu s tem je

45 Trebbi, *Tra Venezia*, str. 37–58; Francescato, Salimbeni, *Storia*, 160.

46 D'Ischia, *Historia*, str. XIV.
47 D'Ischia, *Il Re*, str. 29.
48 D'Ischia, *Historia*, str. 52.
49 Prav tam, str. 48–49, 53; D'Ischia, *Il regno*, str. 37, 45.

tudi opevano zavezništvo, sklenjeno proti otomanskemu imperiju maja 1684 med Avstrijo, Benetkami in Poljsko.[50] Odraz dejstva, da se je D'Ischia rodil kot habsburški podložnik in kasneje postal beneški, se kaže v neke vrsti dvojni politični identiteti, ki je pomenila naklonjenost do dveh še tako različnih državnih tvorb.

V zvezi z D'Ischinim odnosom do habsburške sile lahko omenimo še slovesen dogodek, ki je leta 1660 zaznamoval goriško zgodovino. Cesar Leopold I. je obiskal Gorico in sprejel poklon goriških deželnih stanov. Ta obisk je predstavljal prvi oseben poklon goriških stanov vladarju, ki je nosil naslov cesarja.[51] V Gorico pa so prihiteli in se mu poklonili tudi številni plemiči iz beneške Furlanije. To dejstvo je odsevalo tradicionalno naklonjenost furlanskega plemstva do Habsburžanov in je vznemirilo beneške oblasti.[52] Tudi D'Ischia je šel v Gorico in se poklonil cesarju. Ob tej priliki je spisal panegirično delo v čast Leopoldu I. z naslovom *Le gare d'affetto e gli affettuosi gareggiamenti Praticati tra le due non meno Reali, che Serenissime case d'Avstria, e di Goritia. Panegirica Narratione* (Udine 1660). Delo je govorilo o odnosih med Habsburžani in goriškimi grofi. D'Ischia omenja, da je delo izročil cesarju, a drugi sodobni viri tega ne potrjujejo.[53]

Benjamin v. Block: Portret cesarja Leopolda I. (Gorizia barocca, str. 118).

50 D'Ischia, *Il Re*, str. 29–31.
51 Štih, *Obisk cesarja*, str. 19–36; Porcedda, *Obisk cesarja*, str. 265–276; Cavazza, Porcedda, *Le contee*, str. 99; Cavazza, *Una società*, str. 211–227.
52 Trebbi, *Tra Venezia*, str. 55–57.
53 Cavazza, *Dva načina*, str. 250.

D'Ischia se zelo malo neposredno ukvarja z določenimi etničnimi ali jezikovnimi skupinami. Izjemo predstavljajo le Turki oz. raznovrstne skupine ljudi, ki se skrivajo pod to oznako, saj prav v zvezi z njimi pride najbolj do izraza duh D'Ischinega časa. Ti niso le silovito posegli na goriško oz. furlansko območje, temveč so pretresli ves krščanski svet. Zaradi tega so zavzeli nemalo prostora v delih prvih dveh goriških zgodovinarjev, torej Bavčerja in D'Ischie. Tako v Bavčerjevem delu kot v D'Ischinem je opaziti veliko pozornost avtorjev do te sile. Vendar je opaziti tudi razliko med odnosom obeh avtorjev do otomanskega imperija. Na izrazito D'Ischino čustveno vpletenost, ki je pri Bavčerju ni zaslediti, je mogoče vplivalo tudi dejstvo, da se je njegov brat, Pietro Antonio, bojeval v beneški vojski in sodeloval v kretski vojni (1645–1669), med katero je leta 1668 preminil v brodolomu.[54] Bavčer namreč le suhoparno opisuje posamezne pohode in grozodejstva, ki naj bi doletela prebivalstvo, medtem ko iz D'Ischinega dela vejeta groza in strah, ki sta preplavljala krščanski svet ob habsburško-otomanskem spopadu. Bavčer naj bi svojo goriško zgodovino dokončal do leta 1663, D'Ischia pa je veliko svojih del spisal tudi v naslednjih dveh desetletjih, torej v času, ko je z vso silovitostjo divjal spopad z otomanskim imperijem. D'Ischie gotovo niso pustili ravnodušnega dogodki, ki so se zvrstili v tistem obdobju, kot na primer t. i. sramotni mir v Vasvárju leta 1664, ki je zaključil vojno, ki je izbruhnila leto poprej, in je potrdil otomansko oblast nad Sedmograško in razdeljenost Ogrske, pa beneška izguba Krete leta 1669 itd. Ti dogodki pa niso mogli vplivati na Bavčerjevo razpoloženje, saj so zgodili po izidu njegovih del. Preobrat vojne sreče je sledil šele nekoliko kasneje, po uspešni obrambi obleganega Dunaja leta 1683, kateri so sledili avstrijski uspehi. Leta 1699 so z mirom v Sremskih Karlovcih Habsburžani končno pridobili Ogrsko in Sedmograško. D'Ischia je pozoren že na trenutke, ko le preti nevarnost turških pohodov na goriško ali furlansko ozemlje. Delo *L'Impero moderno dell'Alemagna*, ki je izšlo leta 1662, se zaključi z gorečo D'Ischino željo, da bo cesar Leopold I. razširil krščanstvo ter uspel iztrgati izpod hudobne turške oblasti habsburška posestva na Ogrskem *(Vngheria)*. D'Ischina goreča želja, ki jo on sam označi kot vseevropsko upanje, se je izpolnilo šele nekaj desetletji po objavi spisa, z mirom v Sremskih Karlovcih. Zadnji del dela *Il regno degli Avstriaci in Alemagna* je posvečen Leopoldu I. in v zvezi z njim se omenja izguba Varaždina *(Varadino)* ter turški poraz v bitki na Modincih blizu Monoštra ob Rabi *(Rab nell'Vngheria bassa)*

54 Prav tam, str. 245.

leta 1664. Delo, ki je izšlo leta 1681, se ne zaključi s kakim posebnim upanjem ali optimizmom glede poraza Turkov. V delu *Historia della principale Contea di Goritia* iz leta 1684 D'Ischia prosi Boga za zmago Leopolda I. nad njimi. V delu *Il Re de' capitani Rodolfo Conte d'Habspvrgo*, ki je izšlo v istem letu kot prejšnje delo, pa si že obeta, da bodo Benetke in Habsburžani z združenimi močmi dosegli zmago nad Turki. Le-tem nameni precej zaničevalnih besed, najpogosteje pa jih označuje kot 'barbare' (*Barbari*). Pri tem je potrebno omeniti, da je ta beseda v srednjem veku, ko je razlikovanje med Rimljani in barbari izgubilo vsak pomen, začela označevati najprej tujca, nato pa poganskega tujca.[55] Prav v slednjem pomen je ta izraz rabil tudi D'Ischia.

Glede D'Ischinega odnosa do sodobnih ljudstev predstavlja pogled na Turke, Grke in Jude posebnost. Za razliko od prvih so Judje in Grki omenjeni poredko, a kljub temu dovolj, da lahko razberemo D'Ischino zaničevanje. Judje so, na primer, označeni kot 'podla drhal' *(la vile canaglia degli Hebrei),* Grkom pa je pripisana naravna oz. prirojena hudobija, zvitost in barbarska narava.[56] Pri vsem tem pa najbolj izstopa dejstvo, da je vsem trem omenjenim ljudstvom pripisoval določene biološke značilnosti, ki naj bi jih torej opredeljevale objektivno. Pripadnost tem skupinam naj bi bila določena z rojstvom, ne z občutkom pripadnosti posameznih članov. Poleg tega pa preziranje prav teh treh skupin razkriva tudi pomen religiozne, katoliške identitete župnika v Palmanovi, ki se med drugim kaže tudi v njegovem zaničevanju protestantske vere.

Čeprav je zaničeval Grke oz. Bizantince, je bizantinsko zgodnjesrednjeveško osvojitev dela Italije dojemal kot obrambo pred barbarskimi ljudstvi, saj je v vzhodnem cesarstvu, kljub temu, da ga je dojemal kot 'grškega', kot nakazujejo poimenovanja le-tega *(Greco impero, Impero Orientale, Impero di Leuante in Impero d'Oriente),* videl povezavo s slavno rimsko preteklostjo. Pravo kontinuiteto pa je videl med antičnim zahodnorimskim cesarstvom in srednjeveškim cesarstvom. Od raznih antičnih in zgodnjesrednjeveških ljudstev D'Ischia omenja Hune *(Hunni),* Herule, Vandale *(Vandali),* Rugijce *(Rughi),* Vizigote, Gote, Langobarde *(Longobardi),* Skite *(Scithi),* Franke *(Franchi),* Bavarce *(Bauari)* itd. Nekoliko več pozornosti je zaradi vloge, ki so jo odigrali v furlanski zgodovini, posvečene Avarom *(Auari).* V drugi knjigi *La scena de' tragici amori longobardici* je precej prostora namenjenega prvemu avarskemu vdoru v Furlanijo v začetku 7. stoletja, ki je v omenjenem delu postavljen v leto 615, v delu *Historia della principale Contea di Goritia* pa v leto 614.[57] Po Grafenauerjevih domnevah naj bi pri tem vdoru sodelovali tudi Slovani.[58] D'Ischia piše, da naj bi se Gisulfova vojska spopadla s sovražniki na goriškem ozemlju. Langobardi naj bi bili poraženi zaradi številčnejše avarske vojske.[59] Sami Avari so bili v zgodnjem srednjem veku pogosto napačno enačeni s Huni.[60] To napako je kasneje prevzelo tudi veliko novoveških furlanskih historiografov, najverjetneje na osnovi tega, da je to enačenje prisotno tudi v delu Pavla Diakona, poglavitnem viru za furlansko zgodnjesrednjeveško zgodovino. D'Ischia pa presenetljivo ni zapadel v to zmešnjavo, saj je ločeval Hune in Avare. Slednje pa je mešal z Ogri, saj so pod omembo *Ongari* v kontekstu karolinškega časa najverjetneje mišljeni prav Avari,[61] na katere se drugače obrača z imenom *Auari.* To pa ne preseneča, saj je v skladu s svojim kontinuiranim dojemanjem etničnih razmer, med tema dvema ljudstvoma najbrž videl povezavo oz. je na podlagi tega, da je naselitveno območje obojih bila Panonija, Avare dojemal kot neposredne prednike Ogrov.

V delu *La scena de' tragici amori longobardici* so med razne ljubezenske pustolovščine vključeni dogodki, povezani z langobardsko zgodovino, katere posreduje delo Pavla Diakona. D'Ischia tako bralca seznani, na primer, z langobardsko zmago nad Gepidi v Panoniji, s pohodom Langobardov, katerim naj bi se na poti v Italijo pridružilo 20.000 Sasov *(Sassoni),* in nastankom forojulske vojvodine, kateri je kot prvi vojvoda načeloval Gisulf, itd. Dogodki, ki jih posreduje D'Ischia, v osnovi temeljijo na poročilih Pavla Diakona, a so obogateni z množico novih, slikovitih elementov, kot so številne izmišljene stranske osebnosti, prevare in škandalozna ljubezenska razmerja. Najzanimivejša je gotovo druga knjiga tega dela, saj posreduje dogodke, povezane z avarskim vpadom v Furlanijo v začetku 7. stoletja. D'Ischia v glavnih potezah sledi Pavlovim poročilom, poroča na primer o porazu, ki ga je Gisulfova vojska doživela v boju z napadalci, o temu, da je njegova vdova, Romilda, v svoji zagledanosti v čednega kagana predala Čedad Avarom, o usodi Gisulfovih otrok itd., a v celoti se deli precej razlikujeta. D'Ischia je namreč dodal nekaj stranskih osebnosti (na primer skupaj z Gisulfom naj bi v bitki padel tudi 'goriški grof Rudigero'), nekaj pikantnih ljubezenskih zapletov itd. Historiografska tradicija je v Romildi, ki naj bi s svojim dejanjem povzročila požig in oplenjenje mesta, videla zaničevanja vredno izdajalko

55 Geary, *Mit narodov*, str. 157–158.
56 D'Ischia, *La scena*, str. 53, 57, 88, 197.
57 Prav tam, str. 61; D'Ischia, *Historia*, str. 5.
58 Grafenauer, opombe, str. 190.
59 D'Ischia, *La scena*, str. 61–74.
60 Grafenauer, opombe, str. 54.
61 D'Ischia, *Historia*, str. 7.

domovine in grešno lahkoživko. Tudi nekaj literarnih del se je navdihovalo pri tem tragičnem liku. D'Ischii pa se je to očitno zdelo premalo in je v njenem liku prepoznal primerno sredstvo za dodatno popestritev pripovedi. Pripisal ji je namreč še zaljubljenost v hčerkinega zaročenca, 'goriškega grofa Rudigera'. Tudi pripoved o usodi njenih hčera je obogatena z romantičnimi pripetljaji. D'Ischia je poznal Pavlovo delo zgolj posredno, torej preko kakega drugega dela, saj njegova pripoved ni le obogatitev Pavlove, temveč je opaziti tudi neskladja med deloma. Na primer, tako kot veliko drugih furlanskih zgodovinopiscev D'Ischia za vodjo tega pohoda uporablja ime *Cacano*, s čimer je naslov avarskega poglavarja, kagana, spremenjen v osebno ime. Iz dela Pavla Diakona pa je jasno razvidno, da gre za naslov, ne za osebno ime.

D'Ischia barbarskim ljudstvom pripisuje negativne lastnosti. Avari so, na primer, opisani kot krvoločno in pohlepno ljudstvo. Kot tipično barbarske navade pa navaja pijančevanje in prenajedanje, tem razvadam naj bi se predajal tudi langobardski kralj Alboin. Skitom *(Scithi)* pa pripisuje 'hudobno dušo'.[62] To pomeni, da je ne le na sodobna, temveč, kot je bilo pričakovati, tudi na zgodnjesrednjeveška ljudstva gledal kot na skupine posameznikov, ki jih povezujejo objektivni dejavniki, kot so biološke značilnosti. Pripadnost nekemu ljudstvu naj bi bila torej pogojena z rojstvom. Glede raznih ljudstev tako sodobnih kot antičnih ali zgodnjesrednjeveških je neposredno izrazil biološko dojemanje le-teh. Na primer, etnično pripadnost Rudolfa I. Habsburškega naj bi določali biološki kriteriji oz. 'plemenita nemška kri' *(di sangue nobilissimo Tedesco)*.[63] Tudi cesar Ferdinand II. je opisan kot eden izmed najslavnejših knezov 'avstrijske krvi' *(sangue Austriaco)*.[64] Njegov pogled na ljudstva temelji na antičnih in srednjeveških vzorcih, ki so v ljudstvih videli homogene, biološko določene skupine.

Na tem mestu poglejmo še D'Ischin odnos do slovanskega prebivalstva. Brskanje po D'Iscinih delih v iskanju Slovanov prinese izbor bore malo tovrstnih omemb. To velja tako za sodobne kot srednjeveške Slovane. Večina podatkov, ki so jih novoveški furlanski historiografi posredovali o Slovanih, se tiče njihove zgodnjesrednjeveške zgodovine in temelji na poročilih Pavla Diakona. To pa ne velja za D'Ischio. Z zgodnjesrednjeveško zgodovino se še največ ukvarja delo *Historia della principale Contea di Goritia*, a poročila Pavla Diakona se navezujejo na forojulsko vojvodstvo, D'Ischino delo pa prikazuje zgodovino zgolj v okviru goriške grofije, ki naj bi obstajala vse od Atilovega časa. Čeprav naj bi bila grofija šele v času Karla Velikega izločena iz Furlanije, pa se zgodovinopisec tudi za predhodno obdobje ne zaustavlja pri zgodovini forojulskega vojvodstva, temveč se posveča zgolj genealogiji goriške rodbine in dogodkom, povezanih z njenimi člani. Sodobno slovansko prebivalstvo se omenja le nekajkrat, a gre za malo pomembne omembe, saj je le izpostavljeno slovansko poimenovanje Gorice in vasi Vogrsko.[65] Na kratko se zaustavi tudi pri obredu ustoličevanja koroških vojvod.[66] V ta odlomek pa ni vključena Piccolominijeva pripomba, da so Korošci Slovani. Odsotnost Slovanov pa ni znak zaničevanja ali preziranja slovanskega prebivalstva, temveč zgolj odraz časa, ki se ni zanimal za tovrstna vprašanja. Odsotnost pozornosti do etničnih vprašanj odraža nepomembnost le-teh v miselnem svetu novoveškega furlanskega plemiča. D'Ischia se je seveda zavedal, da del prebivalstva govori slovanski jezik, a temu je pripisoval bolj lingvističen kot etničen pomen.

Zaključek

V 17. stoletju se je prebivalstvo razlikovalo na osnovi različnih kriterijev, med katerimi so bili najpomembnejši pripadnost določenemu družbenemu sloju, deželi, veri itd. Ti dejavniki so opredeljevali različne identitete posameznikov, katerih pomen je bil različen. Zgodovinopisna dela Gian Giacoma D'Ischie odsevajo različne identitete, ki so določale novoveškega furlanskega oz. goriškega plemiča. Najbolj prideta do izraza stanovska, plemiška, ter deželna, natančneje goriška oz. furlanska identiteta. V jezikovnem in kulturnem pogledu, se čuti vpet v italijanski svet, v religioznem pa v okvir katoliškega občestva. Za politično oz. državno identiteto je značilna zvestoba dvema zelo različnima državnima stvarnostma, Beneški republiki in habsburški vladarski hiši. Slednje je posledica D'Ischine življenjske poti, ki ga je iz habsburške Goriške povedla v beneško Furlanijo. V njegovem miselnem svetu pa je odsotna etnična identiteta, kakršno poznamo danes, saj etničnemu razlikovanju sodobnih ljudstev ne pripisuje kakega posebnega pomena. Zaradi tega v njegovih delih zaman iščemo pomembnejše omembe slovanskega prebivalstva. Vredno pozornosti pa je njegovo dojemanje samih etničnih skupin. Tako v sodobnih kot v antičnih in srednjeveških ljudstvih je videl skupine posameznikov, ki jih povezujejo biološke značilnosti. Poleg tega je sodobna ljudstva dojemal kot rezultat kontinuiranega zgodovinskega razvoja, ki naj bi segal

62 D'Ischia, *La scena*, str. 119.
63 D'Ischia, *Il Re*, str. 27.
64 D'Ischia, *Il regno*, str. 44.
65 D'Ischia, *Historia*, str. 10, 28.
66 Prav tam, str. 7–8.

vse do antike ali zgodnjega srednjega veka. Posledica takšnega dojemanja je pogosta anahronistična raba tako etničnih kot tudi geografskih oznak. Takšen izredno poenostavljen pogled na dejansko zelo zapletene etnične procese pa ima antične korenine.

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

Bauzer, Martin: *Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium* (tipkopis iz leta 1950, ki se hrani v Bevkovi knjižnici v Novi Gorici in je nastal na podlagi rokopisa, ki se hrani v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani).

Bauzer, Martin: *Syllabus Ducalium Sacri Romani Imperii Goritiae Comitum* (tipkopis iz leta 1950, ki se hrani v Bevkovi knjižnici v Novi Gorici in je nastal na podlagi rokopisa, ki se hrani v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani).

OBJAVLJENI VIRI

[Bavčer, Martin] oz. Gaudentius Hilarinus Goritianus: Oratio. *Pater Marti Bavčer: ob štiristoletnici rojstva* (ur. Branko Marušič in Peter Štih). Utini : Typis Nicolai Schirati, 1660; Nova Gorica : Goriški muzej, Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1995.

[Bavčer, Martin] oz. Goričan Gavdencij Hilarin: Govor. *Pater Marti Bavčer: ob štiristoletnici rojstva* (ur. Branko Marušič in Peter Štih). Nova Gorica : Goriški muzej, Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1995 (slovenski prevod).

Baucer, Martin: *Zgodovina Norika in Furlanije*. Ljubljana : Slovensko bibliofilsko društvo, 1991.

Candido, Giovanni: *Commentariorum Aquileiensium libri octo*. Venetiis : Alessandro Bindoni, 1521.

Cipriani, [Giuseppe]: *Saggio sull'antica Noreja, situata non lungi da Gorizia*. Gorizia : fratelli de' Valeri, 1799.

Carli, Gianrinaldo: *Delle antichità italiche. Parte prima*. Milano: Tipografia del Monastero S. Ambrogio Maggiore, 1788.

D'Ischia, [Gian Giacomo]: *Historia della principale Contea di Goritia Nella Prouincia Foro-Iuliense, O' siasi Racconto Crono-Stemmatograffico di que' Prencipi Conti*. Udine : Nicolò Schiratti, 1684; Gorizia : Stab. tip. Giov. Paternolli, 1899.

D'Ischia, Giovanni Giacomo: *Il Re de' capitani Rodolfo Conte d'Habspvrgo, Primo del nome imperatore de' Romani e re' della Germania il Vittorioso. Fondatore dell'immortal Casa d'Austria Regnante, Istorici felicissimi* presagi. Udine : Nicolò Schiratti, 1684.

D'Ischia, Giovanni Giacomo: *Il regno degli Avstriaci in Alemagna, Istorica narratiua Stemmatograffica*. Udine : Nicolò Schiratti, 1681.

D'Ischia, Gioanni [!] Giacomo: *La scena de' tragici amori longobardici. Auuenimenti famigliari, e di Corte da che quella bellicosa Natione trapiantò il Seggio Reale in Italia, Ricauati dalle tenebre d'altissima dimenticanza, E ridotti in Istoria formale*. Udine : Nicolò Schiratti, 1678.

D'Ischia, Gioanni [!] Giacomo: *L'Impero moderno dell'Alemagna, epitome istorica*. Udine : Nicolò Schiratti, 1662.

Fistulario, Paolo: Della città di Udine. *Monografie friulane offerte a monsignore Zaccaria Bricito*. Udine : Vendrame, 1847, str. 3–35.

Pavel Diakon (Paulus Diaconus): *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)*. Maribor : Založba Obzorja, 1988.

Megiser, Hieronim: *Annales Carinthiae*. Leipzig : Abraham Lamberg, 1612.

LITERATURA

Bauzer [Bávcer], Martin. *Enciklopedija Slovenije*. 1. knj., Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 207.

Bavčer (Bauzer) Martin. *Primorski slovenski biografski leksikon*. 1. knj., Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1974, str. 50.

Cavazza, Silvano: Dva načina pisanja goriške zgodovine v 17. stoletju: Gian Giacomo D'Ischia in pater Martin Bavčer. *Goriški letnik*, 25–26, 1998–1999, str. 243–253.

Cavazza, Silvano: Gorizia barocca: testimonianze di un'epoca. *Gorizia barocca. Una città italiana nell'Impero degli Asburgo*. Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 1999, str. 139–145.

Cavazza, Silvano; Porcedda, Donatella: Le contee di Gorizia e Gradisca al tempo di Marco d'Aviano. *Marco d'Aviano Gorizia e Gradisca dai primi studi all'evangelizzazione dell'Europa. Raccolta di studi e documenti dopo il convegno storico-spirituale del 14 ottobre 1995* (ur. Walter Arzaretti in Maurizio Qualizza). [S. l.] : Fondazione Società per la conservazione della Basilica di Aquileia, 1998, str. 81–110.

Cavazza, Silvano: Una società nobiliare: trasformazioni, resistenze, conflitti. *Gorizia barocca. Una città italiana nell'Impero degli Asburgo*. Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 1999, str. 211–227.

Codelli, Pietro Antonio: *Gli scrittori Friulano-Austriaci negli ultimi due secoli*. Gorizia : Giacomo Tommasini Stampatore, 1792; Bologna: Arnaldo Forni editore, 1975.

Corbanese, G. G.: *Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo veneziano. Grande atlante storico-cronologico comparativo*. S. l. : Del Bianco, 1987.

Della Bona, Giuseppe Domenico: *Osservazioni ed aggiunte di G. D. Della Bona sopra alcuni passi dell'Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld*. Gorizia: Premiata tipografia Paternolli, 1856; Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 2003.

Francescato, Giuseppe; Salimbeni, Fulvio: *Storia, lingua e società in Friuli*. Udine : Casamassima Editore, 1976.

Geary, Patrick J.: *Mit narodov. Srednjeveški izvori Evrope*. Ljubljana : Studia humanitatis, 2005.

Gorizia barocca. *Una città italiana nell'Impero degli Asburgo*. Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 1999.

Grafenauer, Bogo: Spremno besedilo k Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)*, Maribor: Založba Obzorja, 1988.

Jelinčič, Valentin: Martin Bavčer, il primo storico goriziano. *Studi Goriziani*, 1958, vol. XXIII, str. 45–55.

Koršič, Verena: Ischia, Gian Giacomo d'. *Primorski slovenski biografski leksikon*, Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1981, 7. sn., str. 558–559.

Liruti, Giuseppe: *Notizie delle vite ed opere scritte da' letterati del Friuli*, vol. IV. Venezia: Tipografia Alvisopoli, 1830, Bologna : Forni editore, 1971.

Maionica, Enrico: Al lettore. *Historia della principale Contea di Goritia*. Gian Giacomo D'Ischia, Gorizia: Stab. tip. Giov. Paternolli, 1899, str. V–XI.

Manzano, Francesco, di: *Cenni biografici dei leterati ed artisti friulani dal secolo IV al XIX*. Bologna : Arnaldo Forni editore, 1966.

Marchetti, Giuseppe: *Il Friuli – uomini e tempi*. [S. l.] : Del Bianco editore, 1979.

Marco d'Aviano: *Gorizia e Gradisca dai primi studi all'evangelizzazione dell'Europa. Raccolta di studi e documenti dopo il convegno storico spirituale del 14 ottobre 1995* (a cura di Walter Arzaretti e Maurizio Qualizza). Gorizia : Edizioni Società per la conservazione della Basilica di Aquileia, 1998.

Marušič, Branko: Goriška dežela v času Janeza Svetokriškega. *Zbornik o Janezu Svetokriškem: prispevki s simpozija v Vipavskem Križu, 22.–24. aprila 1999*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2000, str. 201–207.

Marušič, Branko: Kje je bil rojen prvi goriški zgodovinar Martin Bavčer. *Primorski pretekli čas. Prispevki za zgodovino Primorske*. Koper : Založba Lipa, 1995, str. 237–241.

Marušič, Branko: M. Bavčer, Zgodbe Norika in Furlanije. Toronto 1975, 945 str., 8. *Kronika*, 25, 1977, št. 1, str. 76.

Marušič, Branko: Padre Martino Bauzer (Martin Bavčer) e la storiografia della Contoriforma. *Contoriforma e monarchia assoluta nelle province austriache. Gli Asburgo, l'Europa Centrale e Gorizia all'epoca della Guerra dei Trent'Anni* (ur. Silvano Cavazza). Gorizia : Istituto di storia sociale e religiosa, 1997, str. 171–180.

Marušič, Branko: Pater Martin Bavčer (1595–1668). *Pater Martin Bavčer: ob štiristoletnici rojstva* (ur. Branko Marušič in Peter Štih). Nova Gorica : Goriški muzej, Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1995, str. 7–18.

Marušič, Branko: Pater Martin Bavčer in zgodovinopisje protireformacije. *Primorska srečanja*, 19, 1995, št. 167, str. 204–207.

Mihelič, Darja: Etnična podoba Karantanije in njenih prebivalcev v spisih zgodovinopiscev od 15. do 18. stoletja. *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze = Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Ethnogenese* (ur. Rajko Bratož). Ljubljana : Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000, str. 839–961.

Mihelič, Darja: Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja. *Zgodovinski časopis*, XXXI, 1977, št. 3, str. 287–328.

Mihelič, Darja: Mesto Martina Bavčerja v zgodovinopisju njegove dobe. *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1993*, Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1993, str. 86–94.

Mihelič, Darja: Vloga Martina Bavčerja v našem zgodovinopisju. *Goriški letnik*, 25–26, 1998–1999, str. 235–244.

Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia*. Gorizia: Premiata tipografia Paternolli, 1855, Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 2003.

Pillon, Lucia, Kusterle, Roberto: *Gorizia Millenaria*. Gorizia : Casa editirce Goriziana, 2005.

Porcedda, Donatella: Obisk cesarja Leopolda I. v Gorici. *Goriški letnik*, 25–26, 1998–1999, str. 265–276.

Rajšp, Vincenc: Življenjska pot p. Martina Bavčerja po katalogih jezuitskega arhiva v Rimu. *Goriški letnik*, 25–26, 1998–1999, str. 211–214.

Svoljšak, Drago: Koliko je arheoloških podatkov v delu Martina Bavčerja Zgodovina Norika in Furlanije. *Goriški letnik*, 25–26, 1998–1999, str. 255–264.

Štih, Peter: *Srednjeveške goriške študije: prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in goriških grofov*. Nova Gorica : Goriški muzej, 2002.

Štih, Peter: Obisk cesarja Leopolda I. v Gorici leta 1660 in govor jezuita Martina Bavčerja. *Pater Martin Bavčer: ob štiristoletnici rojstva* (ur. Branko Marušič in Peter Štih). Nova Gorica :

Goriški muzej, Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1995, str. 19–36.
Štih, Peter: O novem branju starih virov. *Kronika*, 43, 1995, št. 1–2, str. 1–2.
Šumrada, Janez: Martin Bavčer in Acta sanctorum. *Goriški letnik*, 25–26, 1998–1999, str. 277–282.
Tavano, Luigi: Martin Bavčer in Jezusova družba v Gorici. *Goriški letnik*, 25–26, 1998–1999, str. 215–220.
Trebbi, Giuseppe: Tra Venezia e gli Asburgo: nobiltà goriziana nobiltà friulana. *Gorizia barocca. Una città italiana nell'impero degli Asburgo*. Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 1999, 37–57.

RIASSUNTO

Gian Giacomo D'Ischia: identità e concezioni etniche in base alle sue opere storiografiche

Il contributo tratta delle opere storiografiche di Gian Giacomo D'Ischia, nobile goriziano del settecento. Sono state prese in esame specialmente cinque delle sue numerose opere che si possano rivelare importanti per la storia slovena. È di particolare importanza l'opera intitolata *Historia della principale Contea di Goritia* (Udine 1684), dato che rappresenta la prima opera storiografica sul Goriziano che fu stampata. Il primo storico goriziano fu il contemporaneo Martin Bavčer (Bauzer), ma la sua opera intitolata *Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium* non fu mai pubblicata. Il contributo tratta in primo luogo delle diverse identità che caratterizzano D'Ischia è possono essere desunte dalle sue opere. Si mostrano specialmente marcate l'identità legata al suo rango nobiliare e quella connessa alla sua patria, al Goriziano, ovvero al Friuli. Dal punto di vista culturale e linguistico egli si sente legato alla sfera culturale italiana, da quello religioso invece alla comunità cattolica. Per quanto riguarda l'identità politica o statale possiamo constatare la sua lealtà verso due stati assai diversi l'uno dall'altro, da una parte verso la Serenissima dall'altra verso lo stato asburgo. Non è invece delineata un'identita etnica, dato che egli, figlio del suo tempo, non era particolarmente attento alle differenze etniche. Egli raggruppava i singoli individui della società in base a criteri diversi, quali la classe sociale, la religione ecc. Studiando le sue opere, possiamo però scoprire in che modo egli concepiva i vari gruppi etnici. Sia i gruppi etnici antichi e altomedievali che quelli contemporanei venivano concepiti come gruppi di individui legati da carateristiche biologiche. Oltre a ciò i vari gruppi etnici contemporanei venivano visti come il risultato di uno sviluppo storico lineare che affondava le sue radici nell'età antica o in quella altomedievale. Si tratta di una visione assai semplificata di processi molto complicati e il risultato è l'uso anacronistico di varie denominazioni etniche e geografiche.

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 929 Mulič A.
75(497.4 Kanal)"16"
prejeto: 31. 1. 2007

Alessandro Quinzi

umetnostni zgodovinar, kustos Pokrajinskih muzejev v Gorici, Palača Attems-Petzenstein, Trg E. De Amicis 2, I–34170 Gorica
e-pošta: alessandro.quinzi @provincia.gorizia.it

Župnija Marijinega vnebovzetja v Kanalu za časa župnika Andreja Muliča (1623–1655)

IZVLEČEK

Na podlagi gradiva iz Državnega arhiva v Gorici želi članek prispevati k osvetlitvi lika Andreja Muliča, župnika v Kanalu v letih 1623–1655, ki je bil dejaven tudi kot naročnik umetniških del in pobudnik posodobitve oltarne opreme župne cerkve.

KLJUČNE BESEDE

Andrej Mulič, Kanal, kužno znamenje, Peter Morello/Morelli, Karl Konrad, Giuseppe Cittareo, Peter Franko, Gorica, cerkvena zgodovina, slikarstvo, 17. stoletje

SUMMARY

THE PARISH OF MARIJINO VNEBOVZETJE (MARY'S ASSUMPTION) IN KANAL DURING THE PRIEST ANDREJ MULIČ (1623–1655)

Based on the material from the State Archive in Gorizia, the article wishes to contribute to the elucidation of the person of Andrej Mulič, priest in Kanal in the years 1623–1655, who was also active as commissioner of art works and initiator of modernisation of altar equipment of the parish church.

KEY WORDS

Andrej Mulič, Kanal, plague mark, Peter Morello/Moreli, Karl Konrad, Giuseppe Cittareo, Peter Franko, Gorizia, Church history, painting, 17th century

"Toliko več pa moremo povedati o naslednjem župniku pl. Andreju Muliču, ki je upravljal to [t.j. kanalsko] faro od leta 1623 do leta 1655", je zapisal Štefan Kociančič, ko je uvedel poglavje o kanalski župniji v 17. stoletju, objavljeno leta 1878 na straneh glasila Goriške nadškofije.[1] Kociančič se je pri sestavi članka lahko opiral na *Liber memorabilium* in druge dokumente iz župnijskega arhiva, uvodno trditev pa lahko podkrepimo še z nekaterimi neobjavljenimi podatki, ki jih hranijo v Državnem arhivu v Gorici.[2]

Prihod novega kanalskega župnika Andreja Muliča, ki je nasledil najbrž leto prej umrlega Fortunata Marchiandellija, je sovpadel s hudo kugo, ki se je hitro razširila po Soški dolini. "V spomin na to" – piše dalje Kociančič – "so postavili onstran mostu na desnem bregu Soče kamnit steber, ki stoji še sedaj ob cesti pri vrtu gospoda Petra Carnellija, s tem napisom: D. O. M. / OB HOC ERR/ECTV FVIT P / NOB. DNOS CÆ/TROSQ CONCI/VES CANLSES / IN HONOR. B. M. / V. SSQ ROCHI / ET SEBNI ITA SE / DEVOVENTES / TEMRE PESTIS / ANI 1623 / RESIDENTE / NOB. ET ADMO / RDO. / DNO AND / MVLITSCH PA/ROCHO IBIDE." Kar pomeni: Bogu najboljšemu, največjemu. Zato je bilo postavljeno po plemenitih gospodih in drugih kanalskih občanih v čast blažene Device Marije, sv. Roka in sv. Boštjana, ker so se tako zaobljubili v času kuge leta 1623, ko je bil tam župnik plemeniti in prečastiti gospod Andrej Mulič.[3]

Dvajset let pred izidom Kociančičevega članka, točneje leta 1855, je goriški zgodovinar Carlo Morelli že na kratko poročal o smrtni epidemiji. "Požrešnost kužnega strupa" naj bi občutili predvsem Kanalci, za kar Morelli navaja – sicer v skrajšani in prirejeni obliki – ravno zgoraj omenjeni napis. Kuga je vsekakor dosegla tudi Gorico, a se z razliko od tiste kasnejše iz leta 1682, v samem mestu ni razširila zaradi "primernih in modrih ukrepov"; smrtna kosa naj bi požela le štirinajst oseb. Kljub temu, ali morda ravno zaradi tega, so se goriški meščani – podobno kot oni iz Kanala – posvetili sv. Roku in se zaobljubili, da bodo enkrat letno šli v procesiji do cerkve, ki mu je posvečena v Podturnu, zaselku, ki je takrat ležal izven mestnih vrat ob cesti proti Vipavski dolini.[4]

Zaradi vihre prve svetovne vojne se kužno znamenje ni ohranilo, a ga v njegovem prvotnem izgledu lahko uzremo na fotografiji iz začetka prejšnjega stoletja: gre za približno 4 metre visok, prosto stoječ slop pravokotnega tlorisa, z visoko bazo in kapitelom, na katerem je postavljena edikula s kipcem svetnika. Skromen ostanek baze, okrašene s podolgovatim diamantnim kvadrom, pa sameva na cestnem oširku na treh posnetkih iz povojnih let.[5]

Znamenje je bilo postavljeno ob glavni prometnici in je kljub preprosti zasnovi in podrejenosti skromnega plastičnega okrasa arhitekturni členitvi odigralo pomembno prostorsko vlogo,[6] saj je označevalo oster ovinek, na katerem je pot zavila k mostu čez Sočo v center naselja. Sama izbira lokacije v Predmostu, ob cesti, ki je vodila v visoko Soško dolino, pa nakazuje tudi na apotropejske intencije, ki so prisotne že v napisu, saj naj bi spomenik Kanalčane varoval pred morebitnimi novimi nevarnostmi, ki so prihajale s severa: že omenjeni Morelli namreč navaja, da se je kuga razširila iz Koroške.[7]

Andrej Mulič se je zavzel tudi za posodobitev oltarne opreme poznogotske župne cerkve. 12. decembra 1627 se je v Kanalu dogovoril z goriškim slikarjem Petrom Morellom (ali Morellijem) za dve sliki; prva je bila namenjena za oltar svetega Rešnjega Telesa, druga za Marijin oltar. Umetnik je na licu mesta izmeril velikost obeh platen in kot predujem prejel 5 ogrskih zlatnikov.[8] Skoraj tri leta kasneje, 7. junija 1630, je v Kanalu za sliko svetega Rešnjega Telesa dobil del plačila in sicer 45 zlatnikov.[9]

Iz vizitacije Bartolomea iz Porcie, ki je "ad plebem Canalis" prispel 22. maja 1570, vemo, da je imela takratna cerkev šest oltarjev: velikega Marije Device v prezbiteriju, Janeza Krstnika levo izven prezbiterija, Marije Device na desni, sv. Križa sredi cerkve, sv. Fabjana in Boštjana brez omembe lokacije ter sv. Antona, ki je bil v cerkvi, a v pro-

1 Kociančič, *Parochia Canalis*, str. 19. Iz istega arhiva je črpal podatke tudi nepodpisani avtor članka *Zgodovinske drobtinice o farni cerkvi v Kanalu na Goriškem* , ki je bil objavljen leta 1867 v goriškem tedniku *Domovina*. Besedilo, ki je manj obsežno od Kociančičevega, naj bi sestavil Janez Wolf (1835–1917), ki je bil v letih 1864–1869 kaplan v Kanalu. Ponatisnjeno v *Kanal ob Soči*, str. 7–16.

2 Gre za serijo dokumentov iz fonda ASGo, Giurisdizione di Canale, 1650–1831, b. 66, fasc. 241 (gl. Priloge).

3 Kociančič *Parochia Canalis*, str. 19. Slovenski prevod je povzet po Kociančič, *Župnija Kanal*, str. 23.

4 Morelli, *Istoria della Contea* II, str. 150. Tudi na oltarni sliki velikega oltarja podturnske cerkve sta upodobljena kužna zavetnika sveta Rok in Boštjan, ki skupno s svetim Avguštinom zreta v nebo, kjer sta na oblakih Marija in dete obdana z angelci (prim.: Mlakar, *San Rocco*, str. 9–10). Po kužni epidemiji iz leta 1682 so se k svetemu Roku zatekli tudi Solkanci in mu leta 1689 na pobudo takratnega župnika Janeza Krstnika Križaja zgradili novo cerkvico (Paljk, *Iz cerkvene zgodovine*, str. 123).

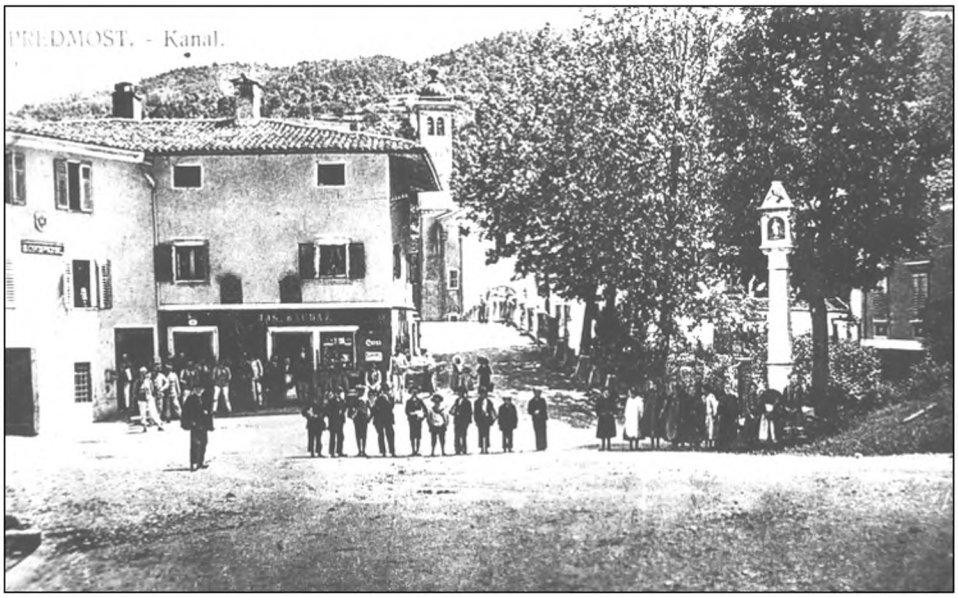
5 Za ostala posnetka gl. *Kanal ob Soči*, str. 48.

6 Zadnikar, *Znamenja*, str. 11–17. Najbrž ne gre pripisati golemu naključju, če danes stoji na isti lokaciji spomenik, ki ga je Jakob Savinšek (1922–1961) zasnoval kot valj monumentalnih dimenzij. Obeležje posvečeno "361. padlim borcem in žrtvam fašističnega terorja občine Kanal" je bilo postavljeno "ob 20. obletnici revolucije".

7 Morelli, *Istoria della Contea* II, str. 150.

8 ASGo, Giurisdizione di Canale, b. 66, fasc. 241, nr. 11 (Priloga 2).

9 ASGo, Giurisdizione di Canale, b. 66, fasc. 241, nr. 12 (Priloga 3).

Kanal, Predmost. Vojašnica in Bavdaževa trgovina pri kanalskem mostu pred prvo svetovno vojno (Fototeka Goriškega muzeja, Nova Gorica).

Kanal, Predmost. Ruševine nekdanje vojašnice in Bavdaževe trgovine, ok. 1920 (Fototeka Goriškega muzeja, Nova Gorica).

storu, do katerega je vodilo dvajset stopnic.[10] Leta 1751, ob pastoralnem obisku prvega goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa, je imela cerkev oltar manj: velikega blažene Device Marije vnebovzete v prezbiteriju, presvetega Rešnjega Telesa *ex cornu evangelii*, blažene Device Marije *ex cornu epistolae*, sv. Antona padovanskega v severni kapeli in roženvenskega v istoimenski južni kapeli.[11] Iz primerjave navedenih podatkov smemo sklepati, da je Morello dobil naročilo za stranska oltar-

[10] Videm, Mestna knjižnica V. Joppi, f. Principale, ms. 1039, *Bartolomeus comes Purliliarum. Visitatio apostolica*, fol. 460^{v}–486^{v}.

[11] Attems, *Vizitacijski zapisniki,* IV, str. 7, 98,. Kapela sv. Antona Padovanskega je bila prizidana leta 1662, Rožnvenska leta 1698.

ja, ki sta bila po vsej verjetnosti prislonjena na slavoločno steno in ju je dal Mulič povsem obnoviti. K temu ga je morda vodila želja, da bi po okusu časa zagotovil neko večjo somernost pri pogledu na prezbiterij, kjer je kraljeval mogočen krilni oltar z mnogimi klesanimi in pozlačenimi kipi: Krstnikov oltar je namreč bil ravno tako krilni s številnimi pozlačenimi in poslikanimi kipi, medtem ko mu je na južni steni odgovarjal samo velik kamniti kip postavljen na Marijinem oltarju.[12] Gotovo pa smemo iskati prvi in globlji vzgib v teološki oz. pastoralni naravi posega, saj je Mulič želel posodobiti sporočilo in jo protireformacijsko uglasiti. V tem smislu je najbolj zgovorna zamenjava *titulusa* oltarja Janeza Krstnika, ki je s krstnim kamnom in pokopališčem izpričeval *status* kanalske cerkve kot matične cerkve in s tem povezane, tudi gmotne, privilegije. K oltarju Vnebovzete bi tako po novem vodila oltarja posvečena Mariji in Kristusovemu Rešnjemu telesu: ravno Marijino češčenje in vprašanje evharistije sta bila v središču teološkega spora med katoliško in reformiranimi cerkvami.[13] Končno, da je bil Mulič kot "vesten in marljiv"[14] župnik pozoren predvsem na vsebinski vidik, izpričuje sam Morello, ko izrecno navaja, da bosta podobi naslikani po navodilih gospoda župnika – "secondo lordine di s(ua) s(ignoria)".

Žal nobena od Morellovih del ni dočakala naših dni, tako da ostaja slikar še naprej znan le po arhivskem gradivu. Zanj namreč vemo, da se je leta 1609 dogovoril s kuratom cerkve sv. Andreja v Moraru za oltarni nastavek, ki je bil po tradiciji srednjeveških oltarjev deloma slikan deloma izklesan v lesu. Delo je Morello oddal v predvidenem roku, samo plačilo pa se je zaradi sodnega postopka zavleklo tja v leto 1612.[15]

V zvezi s kanalsko cerkvijo se omenja še (goriški?) zlatar Karl Konrad: 21. julija leta 1626 mu je Gregor Carneu za plačilo svojega dela izročil 26 funtov in 2 solda. Kot priči se omenjata še Gašper Feray iz Kanala in gospod Horacij Vinchiarutto.[16]

Muličev napor za posodobitev liturgične opreme pa je doživel nepričakovan udarec. "Leta 1632" – tako Kociančič – "je prizadela župno cerkev velika nesreča. Vanjo je treščila strela in je zgorela. Cerkev, ki je bila nato na novo zgrajena, je šele 1. junija 1670, na nedeljo v osmini svetega Rešnjega Telesa, po pooblastilu apostolskega nuncija na Dunaju, posvetil ljubljanski škof Jožef grof Rabatta,[17] obenem z glavnim oltarjem preblažene Device Vnebovzete. Ob isti priložnosti je posvetil tudi oltar svetega Rešnjega Telesa. Za stroške obnove so prispevale podružnične cerkve po odloku goriškega arhidiakona: Banjščice 135 liber, Deskle 135, Avče 225, Ročinj 225, Gorenje polje 135 in Sv. Štefan[18] 135, za skupno vsoto 990 funtov. Vnemo župljanov pri čaščenju preblažene Matere Božje in njihovo radodarnost za lepoto božje hiše dokazuje dejstvo, da so dali leta 1639 1150 dukatov videmskemu slikarju Jožefu Cittaneu za poslikavo 'pale' glavnega oltarja, kot se vobče imenuje,[19] ali platna s podobo blažene Device Marije."[20]

Leta 1760, ko so postavili nov marmornat oltar, ki še danes kraljuje v prezbiteriju, so najbrž sliko odstranili in za njo se je že v Kociančičevem času izgubila vsakršna sled, medtem ko je njen avtor Gio. Giuseppe Citareo – varianta Cittaneo je najbrž sad pomote pri prepisu iz originalnega rokopisa – arhivsko dokaj pogosto izpričan v okviru videmske Bratovščine sv. Krištofa med leti 1596–97 in 1651. Bratovščina je imela sedež v istoimenski cerkvi, združevala je predvsem slikarje, Citareo pa je bil večkrat izvoljen v njen upravni svet. V letih 1605–06 je slikar celo prejel plačilo kot organist pri isti cerkvi.[21] Slikarski opus Citarea je skoraj v celoti izgubljen. Na podlagi arhivskega gradiva mu je bilo pripisano bandero bratovščine (1607),[22] nazadnje pa še freski *Kristusovega krsta v Jordanu* ter *Križanega med Marijo in sv. Janezom evangelistom* v Oratoriju Kristusa odrešenika. Slednji naj bi nastali leta 1623, a se slogovno še oplajata, tako kot podoba na banderu, v stilni govorici poznega Cinquecenta.[23]

Pri obnovitvenih delih cerkve je izpričan še (goriški?) steklar Nicolò Battaleo, ki je 24. marca 1634 prejel 60 lir za okenska stekla. Denar je po

12 Videm, Mestna knjižnica V. Joppi, f. Principale, ms. 1039, *Bartolomeus comes Purliliarum. Visitatio apostolica*, fol. 460^{v}–486^{v}.

13 Za Marijino češčenje gl. Menaše, *Marija*, str. 30–40.

14 Tako se ga spominja avtor kronike *Liber memorabilium* (Kociančič, *Parochia Canalis*, str. 19). V skladu z navodili Tridentinskega koncila je Mulič 4. februarja 1625 uvedel krstno knjigo, za upravljanje fare pa je lahko računal tudi na "več kooperatorjev in drugih duhovnikov": teh je v dvaintridesetih letih župnikovanja bilo dvanajst. Župnik je od leta 1636 nosil naslov apostolskega protonotarja.

15 Geat, *La villa*, str. 56 in op. 87–88. Oltar je bil najbrž odstranjen ob prezidavi cerkve v 18. stoletju.

16 ASGo, Giurisdizione di Canale, b. 66, fasc. 241, nr. 10 (Priloga 1).

17 Zaenkrat ostaja neraziskan delež rodbine Rabatta pri obnovi cerkve in sam obseg del. Kanalsko gospostvo je namreč 16. novembra 1623 dobil Anton Rabatta (u. 1650) in istemu je 29. julija 1648 cesar Ferdinand III izročil še patronat nad župno cerkvijo. Antonov sin je bil tudi Jožef Rabatta (1626–1683), ljubljanski škof od leta 1664 do smrti. Za oba gl. Morelli 1855, III, str. 334–340.

18 Gre za cerkev v Levpi.

19 Iz italijanščine "pala d'altare".

20 Kociančič, *Župnija Kanal*, str. 23.

21 Radassao, *La confraternita*, str. 131, op. 34.

22 Prim. Cavalcaselle, *La pittura friulana*, str. 290. Nazadnje mu jo je pripisal Radassao, *La confraternita*, str. 131.

23 Radassao, *La chiesa*, str. 89–90: kot vzornika citira Pordenona in Giambatista Grassija, kateremu je bila navadno pripisana freska Križanja.

posredovanju cerkvenih ključarjev Blaža Cornelija (Carnellija?) in Bortola Jacha prispeval Anton Savorgnan.[24] Obnova cerkve pa je morala biti tudi uspešno dokončana leta 1655, ko je izpričan nakup novih orgel.[25]

In končno so v obdobju Muličevega župnikovanja leta 1648 kupili drugi, manjši zvon za cerkev sv. Antona na Kanalskem Vrhu. 16. marca 1649 je zanjo ključar Krištof izročil 20 zlatnikov livarju Petru Franku iz Gorice.[26] Isti je najverjetneje deset let prej ulil tudi veliki zvon za cerkev sv. Vida v Nekovem: v Kociančičevem času je še obstajal,[27] najbrž pa se je tudi ta za vselej izgubil v vihri prve svetovne vojne.

Priloga 1
Adi 21 July 1626
Ich Carlo Conrado bekhene Hiemit mit diesen schein, das ich von den Ehrenwesten Gregor Carneu wegen meines restirten und gemachten arbeith. Namblich Sechs Vnd Zwanzig Pfundt, Vnnd Zwei soldt. Dico Pf. 26 S. 2 empfangen habe. dessen zu Vrkhundt mein hirundter gestelte Handtschrifft. Datum ut supra: Entgegen habe ich Vorgemelten das seinige restirtes Silber benandtlichen 6 loth Zuegestelt. In beywesen Gasperen Feray de Canal, Vnd h: Horatio Vinchiaruto.
Carlo Conrado goltschmidt

Priloga 2
Adi 12 xbrio 1627
R(everendissi)mi: io Pietro Morello, del nobile & molto r(everen)do sig(no)r p(adre) Andrea Mulig pieuano in Chanalle contadi ongari 5 per la chapara delle palle qual io tiolto la misura una del San(tissi)mo Sacr(amen)to & laltra della Madona qualle sarano secondo lordine di s(ua) s(ignoria). Le figure in fede dic(hia)ro ho fatto il presente scrivere & sotto scritto.
Pietro Morello

Priloga 3
Adi 7 zugno 1630 in Chanalle
R(everendissi)mi: io infra scritto dal molto r(everen)do sig(no)r p(adre) Andrea Mulig pievano in Canalle contadi du(c)hati quaranta cinque & questi abonconto di quello mi deuono per la palla del S(antissi)mo Sacramento fatta nella loro gesia come apar nel scritto fatomi dal sopra detto pieuano.
Pietro Morello

Priloga 4
Adi 24 Marzo 1634
Confesso io Nicolo Battaleo hauer R(icevu)to dalli Molto Mag(nifi)ci SS(ignor)i Biagio Cornelio et Bortolo Jacho Camerari della veneran(da) Chiesa di Canale p(er) vedriate fatte sin hora, qualli essendo alla summa di L(ire) 310, compenso L(ire) 60 R(icevu)to p(er) auanti dal S(igno)r Ant(oni)o Sauorgnano, et cosi mi chiamo sodisfatto sin hora p(re)sente
Idem qui sup(er) manu(scri)sse

Priloga 5
1649 adi 16 marzo in Guriza
R/ jo Piero Franco del nobile sig(nor) Cristoforo excell(entissimo) cameraro della veneranda parrocchiale di Canale auer butata una canpana a la gesa di S. Antonio in Viarh tanto per fatura et metalo agiunto in la deta canpana in tuto ducati vinti dicho D(ucati) 20 L(ire) – , –
Jo Pietro Francho
Canpanaro

[24] ASGo, Giurisdizione di Canale, b. 66, fasc. 241, št. 13 (Priloga 4).
[25] Kociančič, *Parochia Canalis*, str. 20.
[26] ASGo, Giurisdizione di Canale, b. 66, fasc. 241, št. 17 (Priloga 5). Isti Krištof nastopa kot ključar tudi v računskem spisku z dne 28. septembra 1643 (ASGo, Giurisdizione di Canale, b. 66, fasc 241, št. 14), kjer so citirani še podružniki Štefan Klodič, Zaharija Mulič in Lenart Segor, ki jih omenja tudi Kociančič *(Parochia Canalis*, str. 19).
[27] Kociančič, *Parochia Canalis*, str. 20.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASGo – Archivio di Stato Gorizia (Državni arhiv v Gorici)
Giurisdizione di Canale, 1650–1831.
Videm, Mestna knjižnica V. Joppi
f. Principale, ms. 1039, *Bartolomeus comes Purliliarum. Visitatio apostolica.*

LITERATURA

Attems, Karel Mihael: *Vizitacijski zapisniki Goriškega, Tolminskega in Devinskega arhidiakonata Goriške nadškofije, 1750–1759*, I (ur. Franc Kralj in Luigi Tavano). Gorizia : Istituto di storia sociale e religiosa, 1994.
Attems, Karel Mihael: *Vizitacijski zapisniki Goriškega, Tolminskega in Devinskega arhidiakonata Goriške nadškofije, 1762–1773*, IV (ur. Franc Kralj in Luigi Tavano) Gorizia : Istituto di storia sociale e religiosa, 2000.
Cavalcaselle, Giovanni Battista: *La pittura friulana del Rinascimento* (ur. Giuseppe Bergamini). Vicenza : Neri Pozza Editore, 1973 (Pubblicazioni della Deputazione di Storia Patria per il Friuli ; 5).
Geat, Augusto: La villa di Moraro. *Studi goriziani*, XXIV, 1936, str. 31–108.

Kanal ob Soči. Nova Gorica : Goriški muzej ; Kanal : Občina, 2006. – (Berila ; zv. 6).
Kociančič, Štefan: Župnija Kanal. *Kanal ob Soči*. Nova Gorica : Goriški muzej ; Kanal : Občina, 2006. – (Berila ; zv. 6), str. 17–32.
Kociančič, Štefan: Parochia Canalis. *Folium periodicum Archidioeceseos goritiensis*, IV, 1878, str. 4–8, 19–20, 34–36, 55–62.
Menaše, Lev: *Marija v slovenski umetnosti : ikonologija slovenske marianske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*. Celje : Mohorjeva družba, 1994.
Mlakar, Liliana: *San Rocco a Gorizia*. Gorizia : Parrocchia di san Rocco, 1999. – (Le chiese nel goriziano ; 3).
Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia, I–III*. Gorizia : Paternolli, 1855.
Paljk, Vinko: Iz cerkvene zgodovine Solkana. *Jako stara vas na Goriškem je Solkan* (ur. Branko Marušič). Solkan : Krajevna skupnost, 2001, str. 98–125.
Radassao, Roberto: La chiesa di Santa Lucia a Udine e le sue confraternite. *La panarie*, 126–127, 2000, str. 83–96.
Radassao, Roberto: La confraternita di San Cristoforo a Udine e i suoi artisti. *Ce fastu?*, LXXVI/1, 2000, str. 121–136.
Zadnikar, Marijan: *Znamenja na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1964.

RIASSUNTO

La pieve dell'Assunta a Canal d'Isonzo al tempo del pievano Andrea Mulitsch (1623–1655)

Nella cronistoria della *Parochia Canalis*, pubblicata nel 1878 sul *Folium periodicum Archidioeceseos goritiensis*, Štefan Kociančič aveva modo di elogiare l'operosità di Andrea Mulitsch, che resse la pieve dal 1623 al 1655. Altri documenti, conservati presso l'Archivio di Stato di Gorizia, consentono di lumeggiare ulteriormente la figura del presule.

L'arrivo del Mulitsch coincise con un'epidemia di peste. A memoria dell'evento e a impetrare l'intercessione delle Vergine e dei Santi Rocco e Sebastiano fu eretta all'ingresso nord dell'abitato, vale a dire al di là del ponte sull'Isonzo, una colonna della peste. Distrutta dai cannoneggiamenti della prima guerra mondiale essa è documentata in alcune foto prebelliche.

Nel 1627 il nuovo parroco commissionò al pittore goriziano Pietro Morello, o Morelli, due pale d'altare raffiguranti rispettivamente la Madonna e il SS. Sacramento, quest'ultima consegnata nel 1630. Il soggetto dei dipinti e la precisazione che saranno eseguiti "secondo l'ordine di sua signoria" sono una chiara spia che il rinnovo dell'arredo liturgico era ispirato alle disposizioni conciliari tridentine e si inseriva nel clima della Controriforma cattolica. Non a caso proprio al Mulitsch, che si avvalse dell'aiuto di ben dodici cooperanti, spetta l'introduzione del "liber baptizatorum".

Al 1626 risale anche un pagamento all'orefice Carlo Corrado. Gli sforzi del Mulitsch subirono però una grave battuta d'arresto nel 1632 quando la chiesa, colpita da un fulmine, bruciò. Nell'incendio andarono perse anche le tele del Morello, che continua a essere noto solo per via documentaria.

La chiesa ristrutturata fu consacrata appena nel 1670, ma già nel 1639 l'altar maggiore fu provvisto della pala, per la quale il pittore udinese Giuseppe Cittareo ricevette 1150 ducati. Nel 1760 il nuovo altare marmoreo a tabernacolo sostituì verosimilmente il dipinto del quale si persero in seguito le tracce.

Nei lavori di riattamento della chiesa intervenne anche il vetraio (goriziano?) Nicolò Battaleo, compensato nel 1634 dai camerari della pieve. Ed è sempre un cameraro della parrocchiale a pagare nel 1649 il campanaro goriziano Pietro Franco per "auer butata una canpana" per la chiesa di Sant' Antonio a Kanalski vrh.

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 323.269.6(497.4-14)"1713"
940.2(497.4-14)"1713/1716"
prejeto: 4. 1. 2007

Janez Dolenc

upokojeni prof. slovenskega jezika, Grajska 8, SI–5220 Tolmin

Seznam tolminskih puntarjev v ječah goriškega gradu 1713–1716

IZVLEČEK

Veliki tolminski kmečki punt je bil sredi junija 1713 zadušen, puntarji so se razbežali. A vojaške patrulje so preiskovale vasi in iskale vodilne puntarje, jih aretirale in vodile na goriški grad. Tam so jetnika vpisali na seznam, ki se je ohranil v Dvornem arhivu na Dunaju. Na obeh straneh enega lista papirja je tako vpisanih več kot sto imen. Poleg imena je navadno, a ne dosledno zapisan tudi kraj bivanja.

KLJUČNE BESEDE
Tolminski puntarji, goriški grad, seznam

SUMMARY

A REGISTER OF THE TOLMIN REBELS IN THE DUNGEONS OF THE CASTLE IN GORIZIA 1713–1716

The great Tolmin peasant rising was in the middle of June 1713 smothered, the rebels scattered. However, the military patrols inspected the villages and sought the leading rebels, arrested them and lead them to the castle in Gorizia. There they put the prisoners on a register, which is preserved in the Court Archives in Vienna. On both sides of a single sheet of paper, over a hundred names are registered. Usually but not consistently, the place of dwelling is written along the name.

KEY WORDS
Tolmin rebels, Gorizia castle, register

Veliki tolminski punt je bil po kratkem spopadu med puntarji in krajišniki (avstrijski vojaki iz Vojne Krajine) sredi junija 1713 končan in zadušen. Puntarji so se večinoma razbežali na svoje domove, nekateri voditelji pa v svoja skrivališča. Toda vojaške patrulje so preiskovale vasi na podlagi seznamov, ki jih je dotlej že pripravila oblast, zlasti deželni podglavar grof Adam Strassoldo s svojimi pomočniki. Nekaj puntarjev se je uprlo aretaciji in krajišniki so jih takoj pokončali.[1] Žal njihovih imen ne poznamo. Vse aretirane so vodili na goriški grad in jih zaprli v srednjeveške ječe z dva metra debelimi zidovi in majhnimi okenci. Zasliševali so jih sodni uradniki.

Konec januarja 1714 je preiskovalna komisija predlagala cesarju, da bi bilo s pomočjo temeljite torture delo komisije še uspešnejše in bi dognalo vso resnico.[2] Že od začetka julija 1713 je preiskavo punta vodila cesarska komisija, ki so jo sestavljali predsednik Hannibal knez Porcia, kot člana pa grof Johann Christoph Wildenstein ter pravnik Johann Joseph Lindl. Zapisniki zaslišanj so večinoma težko berljivi, napisani v slabo osvetljenem okolju ječ, v mrazu in vlagi.

Seznam jetnikov je shranjen v Dvornem arhivu na Dunaju. V fasciklu 21 z letnico 1714 je moč najti list 166, na obeh straneh popisan z imeni. Prvo je na seznamu ime Jakoba Velikonja.[3] Vpisan je z oznako "v okovih" *(In Eysen).* Zapisi imen so od junija 1713 pa vse do 17. marca 1714, ko so na beneški meji ujeli puntarskega voditelja Jakoba Grudna. Poleg imena in priimka so vpisali navadno še kraj bivanja, a ne dosledno. V pričujočem članku so pred imeni dodane tekoče številke, za imenom in krajem pa podatek o koncu zapora oz. o izpustitvi (izpuščen 31. marca 1716 ali 24. julija 1716) ter o zaplembi premoženja (npr. zapl. $^3/_4$ prem.). Za 11 jetnikov je podatek o usmrtitvi in za 4 jetnike pobeg iz ječe.

Jetniki so pred veliko nočjo 1716 sestavili in spisali spomenico cesarju Karlu VI. za izpustitev iz goriških ječ.[4] Spisal jo je verjetno pravdač Jakob de Facis iz Tolmina. Omenja ga tudi Ivan Pregelj: "Bil je to učen človek, pravdač Jakob. Nekoč je bil v grofovski službi, pa so ga bili spodili. Zdaj je služil kmetom, zdravil in pisal, drl otrokom in ženam zobe in sestavljal tlačanom pritožbe na cesarja zoper grofa in biriče."[5]

Iz te spomenice razberemo, da so ujetniki najhuje trpeli zaradi lakote, kajti oblast se za njihovo prehrano ni brigala. Za to so morali skrbeti svojci, ki so sami nosili hrano ali plačali gostilničarja, da je pošiljal hrano v ječo. Položaj se je posebno zaostril v januarju 1716, ko je sodni uradnik Francesco Romani sporočil cesarski komisiji, da gostilničar, ki je doslej hranil jetnike in zaračunaval 7 karantov na dan za osebo, že dalj časa te hrane ni dobil plačane in zato odklanja nadaljnjo oskrbo. Zato so bili nekateri jetniki tri dni brez hrane in on sam je zaradi njih v nemajhnih težavah. Revne jetnike morajo vzdrževati občine (dekanije), premožni pa bi morali za prehrano skrbeti iz svojega imetja, a tudi ti so popolnoma obubožali zaradi neobdelanih kmetij, pogina živine, živinske kuge in drugih nesreč. Grozi jim, da bodo pomrli od lakote. Poskusili so prodati nekaj zaplenjene puntarske imovine, a nihče ni hotel ničesar kupiti in tako od tam ni prišel niti en sam karant.

Cesar je delno uslišal to prošnjo in pomilostil čez sto jetnikov, ki so se ravno za veliko noč 1716 vrnili k svojim družinam, le devet najbolj krivih je moralo še ostati v ječi do končne razsodbe 24. julija 1716, ko so bili izpuščeni, objavljena pa je skoraj vsem tudi zaplemba od $^1/_3$ do $^3/_4$ premoženja.[6]

Seznam:

In Eysen (jetniki od št. 1 do 15):[7]

1. *Jacob Vellicoigna*, Jakob Velikonja, kmet iz Čiginja. 31. maja 1713 je vodil puntarsko zborovanje *(Landtag),* na katerem so obravnavali listine o tolminskih privilegijih in na katerem je zaprisegel župane na večno zvestobo puntu. Krajišniki so junija vdrli v njegov dom in ga niso našli, a so dom oropali. Ujeli so ga 26. avgusta 1713. Soproga Barbara je 20. novembra zaman prosila za milost.
2. *Matthäus Podgornikh,* Matevž Podgornik, je bil doma s Šentviške gore, ne iz Čepovana, kamor ga je kot župana postavil Pregelj. Ob-

1 Poročilo goriškega deželnega zbora 23. junija 1713, v katerem je podpis osmih odbornikov z grofom Attemsom na čelu (StLA, Tullmein Bauern Aufstand (TBA), fasc. 425, fol. 923–926).

2 Preiskovalna komisija je najela rablja iz Ljubljane, da bi z mučenjem dobili priznanja. Verjetno so najeli tudi natezalnico.

3 HHStA, Österreichischen Akten: Der Bauer naufstand Görz, fasc. 21, fol. 166. Jakob Velikonja je omenjen v več listinah kot glavni kolovodja *(Haupt und Rädlführer)* puntarjev.

4 Spomenica cesarju 72 jetnikov s prošnjo za izpustitev iz triletne strašne goriške ječe. Spisal jo je pravdač Jakob de Facis (StLA, TBA, fasc. 427, fol. 1522, 1710-1).

5 Ivan Pregelj, *Tolminci*. Izbrano delo I, str. 134.

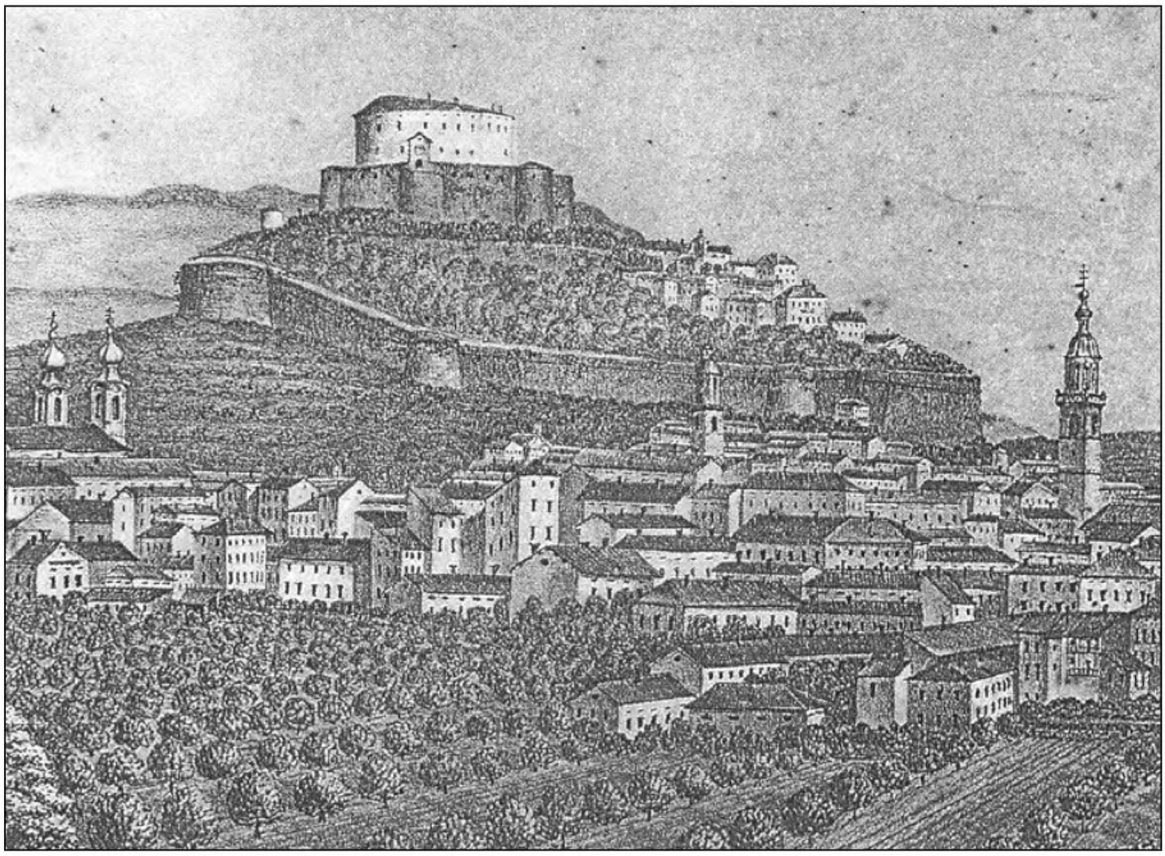
6 Cesar Karel VI. je ukazal 8. marca preiskovalni komisiji, naj čimprej zaključi proces proti puntarjem in jih izpusti domov (Causa criminalis, deren in der Fortezza zu Görz gefangen liegende Tulmeiner. StLA, TBA, fasc. 427, fol. 1520). Komisija je 31. marca 1716 izpustila vse jetnike, razen 9 hujših krivcev (StLA, TBA, fasc. 427, fol. 1522). 24. julija je sledil zaključek procesa z izpustitvijo še ostalih jetnikov in z zaplembo premoženja, kar pa je bilo spremenjeno v denarno kazen (StLA, TBA, fasc. 427, fol. 1537–1540).

7 Na začetku seznama so vpisali 15 puntarjev z oznako *In Eysen*. Med njimi je več najpomembnejših puntarskih voditeljev, ostala imena so manj pomembna. V seznamu je še nekaj kasneje prijetih vodilnih osebnosti.

glavljen in razčetverjen je bil 23. aprila 1714. Zapl. 1/2 prem.

3. *Matthay Cragl,* Matija Kragelj iz Modrejc, v ječi do 1716, zapl. 1/2 prem.
4. *Vallantin Lapaigna,* Valentin Lapanja s Ponikev na Planoti je bil eden vodilnih v puntu, zato so mu pred usmrtitvijo 23. aprila 1714 na Travniku odsekali desno roko. Zaprta Ivan in Andrej Lapanja sta bila najbrž njegova brata. Lapanja in Velikonja sta 15. junija 1713 v Kanalu skušala pridobiti za pohod na krajišnike Kanalce, a zaradi strahu pred divjimi krajišniki nista uspela. Zato je ta zadnji pohod neuspešen in poraz puntarjev neizbežen.[8]
5. *Andre Lochariner,* Andrej Laharnar s Šentviške gore, obglavljen 23. aprila 1714, pokopan pa pri Sv. Ivanu v Gorici.[9]
6. *Gregor Cobau*, Gregor Kobal, po domače Kocaj z Mosta na Soči je zaslovel po svoji "veleizdajalski" izjavi, da je njegovo cesarsko veličanstvo le njihov služabnik. Bil je eden najbolj vnetih puntarskih agitatorjev. Obglavljen je bil 20. aprila na Travniku, a ni bil razčetverjen, ampak pokopan na mestnem pokopališču.[10]
7. *Laure Cragl*, Lovre Kragl (Kragulj, Kragelj) iz Modrejc. Ni še jasno, zakaj je bil pred usmrtitvijo 20. aprila 1714 na Travniku tako kruto mučen, da ga je rabelj uščipnil v prsi z razbeljenimi kleščami.
8. *Stephan Stergar*, Štefan Strgar v ječi do 31. marca 1716, zapl. 1/2 prem.
9. *Martin Munich*, Martin Munih, obglavljen in razčetverjen na Travniku 20. aprila 1714.
10. *Stephan Mrakh*, Štefan Mrak je bil v ječi brez okovov do 31. marca 1716, zapl. 1/2 prem.
11. *Vallantin Munich*, Valentin Munih, župan v Dolenjih Selih. V ječi do 24. julija 1716, zapl. 3/4 prem.
12. *Gasper Wizail*, Gašper Bizajl, zaprt do 31. marca 1716, zapl. 2/3 prem.
13. *Stephan Zenziz*, Štefan Cenčič, zaprt do 31. marca 1716, zapl. 1/2 prem.
14. *Thone Ruttar*, Tone Rutar, izpuščen 31. marca 1716.
15. *Biagio Gregor,* Blaž Gregor, izpuščen 1716, zapl. 1/2 prem.
16. *Juvan Pirich von S. Vito*, Ivan Pirih s Šentviške Gore, izpuščen 31. marca 1716, zapl. 1/2 prem.
17. Laure Mattko *von S. Vito*, Lovre Matko s Šentviške Gore, izpuščen 31. marca 1716, zapl. 1/2 prem.
18. *Lucas Sedey di Cirkna*, Luka Sedej iz Cerkna, izpuščen 31. marca 1716.
19. *Micheu Pirih di Pezina*, Miha Pirih s Pečin, izpuščen 31. marca 1716, zapl. 1/2 prem.
20. *Juri Coffou di Volzana*, Jurij Kofol iz Volč, izpuščen 31. marca 1716.
21. *Micheu Walloch di Jidria di Bazza*, Miha Baloh z Idrije pri Bači, obglavljen 21. aprila 1714, ni bil razčetverjen.
22. *Bernhart Loicharner von S. Veith*, Bernard Laharnar s Šentviške Gore.
23. *Wallantin Lipauscig di Lom*, Valentin Lipovšček iz Loma.
24. *Andre Kauziz di Ponique*, Andrej Kavčič s Ponikev.
25. *Primos Walloch di Jdria di Bazza*, Primož Baloh z Idrije pri Bači, zapl. 2/3 prem., izpuščen 31. marca 1716.
26. *Juvan Pauschez von S. Veith*, Ivan Pavšič s Šentviške Gore, zapl. 3/4 prem., izpuščen 24. julija 1716.
27. *Juvan Reiz von Praprotschne*, Ivan Rejc s Praprotna, izpuščen 31. marca 1716, zapl. 2/3 prem.
28. *Stephan Locharner di Pezina*, Štefan Laharnar s Pečin, izpuščen 24. julija 1716, zapl. 3/4 prem.
29. *Juvan Schulgoi di Sakraye*, Ivan Šuligoj iz Zakraja, izpuščen 31. marca 1716.
30. *Juvan Lapaigna di Ponique*, Ivan Lapanja s Ponikev, izpuščen 24. julija 1716, zapl. 3/4 prem.
31. *Stephan Cragl di Doleina Sella*, Štefan Kragelj iz Dolenjih Sel, izpuščen 31. marca 1716.
32. *Lucas Locharner di Ponique*, Luka Laharnar s Ponikev, izpuščen 31. marca 1716.
33. *Matthia Saralla ? di Ponique*, Matija Sarala s Ponikev, izpuščen 31. marca 1716.
34. *Eller Cragl di Doleina Sella*, Jeller Kragelj iz Dolenjih Sel, izpuščen 31. marca 1716.
35. *Jacob Coffou von Mauthprugg*, Jakob Kofol z Mosta na Soči, izpuščen 31. marca 1716, zapl. 1/2 prem.
36. *Laure Slatoper di Modrea*, Lovre Zlatoper iz Modreja, izpuščen 31. marca 1716, zapl. 1/2 prem.
37. *Paull Pirih ibidem*, Pavel Pirih od istotam, izpuščen 31. marca 1716.
38. *Mathay Andreicig di Volzana*, Mataj Andrejčič iz Volč, izpuščen 31. marca 1716.
39. *Andre Lapaigna di Ponique*, Andrej Lapanja s Ponikev, izpuščen 31. marca 1716, zapl. 2/3 prem.
40. *Laure Trinka di Modrea*, Lovre Trinko z Modreja, izpuščen 31. marca 1716.
41. *Stephan Stulz, Suppan ibidem*, Štefan Štulc, župan istotam, izpuščen 31. marca 1716.
42. *Thony Pippa von Ponique*, Toni Pipa s Ponikev, izpuščen 31. marca 1716.
43. *Juri Schaule von Lom*, Jurij Šavli z Loma, izpuščen 31. marca 1716, zapl. 1/3 prem.

8 Dolenc, Dva dokumenta, str. 106, op. 9.
9 Prav tam, op. 11.
10 Prav tam, op. 2.

Gorica v XVII. stoletju (Gasparo Merian).

44. *Luca Ruttar von Dolleina Sella*, Luka Rutar iz Dolenjih Sel, avgusta 1714 pobegnil iz zapora.
45. *Laure Mrakh von Petschina*, Lovre Mrak s Pečin, izpuščen 31. marca 1716, zapl. $^{2}/_{3}$ prem.
46. *Juvan Mrakh von Petschina*, Ivan Mrak s Pečin, izpuščen 31. marca 1716, zapl. $^{2}/_{3}$ prem.
47. *Thoni Pauschler von Iderska*, Toni Pavšler iz Idrije pri Bači, obglavljen 21. aprila 1714, ni bil razčetverjen.
48. *Juvan Custrin von Ponique*, Ivan Kuštrin s Ponikev, izpuščen 31. marca 1716.
49. *Eller Wisail von Zighin*, Jeler Bizajl s Čiginja, izpuščen 31. marca 1716.
50. *Thomas Moznikh von Gorje*, Tomaž Močnik iz Gorij, izpuščen 31. marca 1716.
51. *Ruter D. Zirkhner Pfahr*, Rutar D. iz cerkljanske fare, izpuščen 31. marca 1716.
52. *Jauan Cadalin Sa Crisha*, Ivan Hadalin iz Zakriža, izpuščen 31. marca 1716.
53. *Simon Cadalin von Wucoua,* Simon Hadalin z Bukovega, izpuščen 31. marca 1716.
54. *Micheu Masgon von Raune*, Miha Mažgon iz Ravni, izpuščen 31. marca 1716.
55. *Martin Beuckh ibidem*, Martin Bevk istotam, izpuščen 31. marca 1716.
56. *Stephan Cossmaz von Orechka*, Štefan Kosmač iz Orehka, izpuščen 31. marca 1716.
57. *Jernej Maury von Orechka*, Jernej Mavri iz Orehka, izpuščen 31. marca 1716.
58. *Anze Likar von Cott*, Anže Likar iz Otaleža, izpuščen 31. marca 1716.
59. *Mathay Jereb ibidem*, Mataj Jereb istotam, izpuščen 24. julija 1716, zapl. $^{3}/_{4}$ prem.
60. *Micheu Seiz von Cott*, Miha Zajc z Otaleža, izpuščen 31. marca 1716.
61. *Jury Wirth von Camina*, Jurij Birt s Kamnega, izpuščen 31. marca 1716.
62. *Thony Juch von Zighin*, Toni Jug s Čiginja, ipuščen 31. marca 1716.
63. *Sebastian Seiz von Ruopa*, Boštjan Zajc iz Rupe, izpuščen 31. marca 1716, zapl. $^{1}/_{2}$ prem.
64. *Thomas Schabor, Suppan von Schabiza*, Tomaž Šabor, župan iz Žabč, izpuščen 31. marca 1716.
65. *Klemen Mellinz von Delan*, Klemen Melinc iz Dolj, izpuščen 31. marca 1716, zapl. $^{1}/_{3}$ prem.
66. *Mathia? Tauscher von Labina*, Matija Tavčar iz Labinj, izpuščen 31. marca 1716.
67. *Thomas Gaspar ibidem*, Tomaž Gašpar istotam, izpuščen 31. marca 1716.
68. *Jacob Cosmaz ibidem*, Jakob Kosmač istotam, izpuščen 31. marca 1716.
69. *Hannsche Rinkh von Cott*, Anže Rink iz Otaleža, izpuščen 31. marca 1716, zapl. $^{2}/_{3}$ prem.

70. *Wallantin Rinkh ibidem*, Valentin Rink, istotam, izpuščen 31. marca 1716.
71. *Thoni Worsiz von Ponique*, Toni Uršič s Ponikev, izpuščen 31. marca 1716.
72. *Lorenz Jerjetiz aus Coglio*, Lovrenc Jerjetič iz Brd, izpuščen 31. marca 1716.
73. *Leonhart Walloch von Idria*, Lenart Baloh iz Idrije pri Bači, izpuščen 31. marca 1716.
74. *Matheusch Sarhan,* z Idrskega, izpuščen 31. marca 1716.
75. *Matheusch Sima von Ponique*, Matevž Zima s Ponikev, izpuščen 31. marca 1716.
76. *Gasper Pinter von Caporetto, Suppan*, Gašper Pintar iz Kobarida, župan, izpuščen 31. marca 1716.
77. *Peter Jancig von Roncina*, Peter Jančič iz Ročinja, izpuščen 31. marca 1716.
78. *Juuan Gradnikh ibidem*, Ivan Gradnik istotam. Njegov pravi priimek je Miklavčič, bil je poklicni vojak in postal je vojaški voditelj tolminskega punta. Njegov oče Luka je bil gostilničar v Ročinju. Usmrčen je bil 20. aprila 1714 kot prvi: odsekali so mu najprej desno roko, nato glavo. Njegovo telo in glavo so izpostavili na mučilnem kolesu, nataknjenem na kol na Travniku.[11]
79. *Gasper Braunizar ibidem*, Gašper Bravničar istotam, izpuščen 31. marca 1716.
80. *Simon Stainz ibidem*, Simon Stanič, istotam, izpuščen 31. marca 1716.
81. *Simon Lusnig von dorther*, Simon Luznik od tam, v avgustu 1714 pobegnil z gradu, zapl. $^2/_3$ prem.
82. *Micheu Khrainer ibidem*, Miha Krajner istotam, izpuščen 31. marca 1716.
83. *Juuan Markhitsch von Lom*, Ivan Markič iz Loma, izpuščen 31. marca 1716.
84. nečit., *Ruter Conall,* Rutar iz Kanala.
85. *Andre Souiz von Goreina vass*, Andrej Sovič iz Gorenje vasi, izpuščen 31. marca 1716.
86. *Juuan Souiz ibidem*, Ivan Sovič istotam, izpuščen 31. marca 1716.
87. *Andre Codelia von Morskega*, Andrej Kodelja iz Morskega, izpuščen 31. marca 1716, zapl. $^1/_3$ prem.
88. *Micheu Kräll ibidem*, Miha Krelj istotam, izpuščen 31. marca 1716, zapl. $^1/_2$ prem.
89. *Urban Koschier von Leyba*, Urban Košir iz Levpe, izpuščen 31. marca 1716.
90. *Gasper Koschier ibidem*, Gašper Košir istotam, izpuščen 31. marca 1716.
91. *Mathia Berloth, Matija Berlot*, izpuščen 31. marca 1716, zapl. $^1/_2$ prem.
92. *Hannusch Serjun, Suppan v Cott*, Hanuš Serjun, župan v Otaležu, izpuščen 31. marca 1716.
93. *Andre Pagon, Suppan v Rekha*, Andrej Pagon, župan v Reki, izpuščen 31. marca 1716.
94. *Gasper Krainz*, Gašper Krajnc, izpuščen 31. marca 1716.
95. *Vido Trocha*, Vid Troha, izpuščen 1716, zapl. $^1/_2$ prem.
96. *Joseph Prouogna,* Jožef Prvonja, danes Pervanja.[12]
97. *Lucas Rossenah*, Luka Roženjak, izpuščen 31. marca 1716.
98. *Leonhart Vund?*, izpuščen 31. marca 1716.
99. *Thomas Crainig*, Tomaž Krajnik, izpuščen 31. marca 1716.
100. *Jacob Lorenz*, Jakob Lorenz, izpuščen 31. marca 1716.
101. *Thomas Meduedschikh*, Tomaž Medvešček, izpuščen 31. marca 1716.
102. *Jacob Vertatsch*, Jakob Vertač, pobegnil iz ječe v avgustu 1714.
103. *Gasper Vertatsch*, Gašper Vertač, pobegnil iz ječe v avgustu 1714.
104. *Gregor Tiphar?*
105. *Josef Tiphar?*
106. *Matheusch Pirich*, Matevž Pirih, izpuščen 31. marca 1716.
107. *Juuan Zuiz*, Ivan Čujec, umrl v ječi.
108. *Jacob Osterbikh?*, Jakob Ozebek?
109. *Jacob de Facis*, nekdanji grofov pisar, naj bi se sprl z njim in postal pisar puntarjev, izpuščen 24. julija 1716, zapl. $^3/_4$ prem.[13]
110. *Anthoni Biduz*, Anton Viduč, izpuščen 24. julija 1716, zapl. $^3/_4$ prem.
111. *Stephan Smrekhar*, Štefan Smrekar, izpuščen 31. marca 1716.
Janes Gruden in Eysen, Janez Gruden v okovih, prečrtan.
112. *Thomas Pirich*, Tomaž Pirih, izpuščen 31. marca 1716.
113. *Stephan Pregl*, Štefan Pregelj, izpuščen 31. marca 1716.
114. *Jacob Gruden*, čevljar Jakob Gruden z Mosta, pobegnil ob prvi aretaciji, aretiran drugič 17. marca 1714, obglavljen in razčetverjen 21. aprila 1714.[14]

Poleg teh puntarjev v seznamu jetnikov na goriškem gradu so bili kot puntarji v zaključni sodbi 24. julija 1716, ko so z gradu odpustili zadnje puntarje, imenovani še Anton Božič, Gašper Grošelj, Štefan Jan, Jakob Ozebek, Anton de Facis, Vid Krivec, Matej Andrejčič, Štefan Rejc, Ivan Guberšek, Ivan Pirih, Gašper in Jakob Veličič, Luka Trnovčič ter Lovrenc, Tomaž in Jakob Matevžič.[15]

11 Dolenc, Dva dokumenta, str. 106, op. 1.

12 Prisrčno se zahvaljujem mag. Silvu Torkarju za pomoč pri razrešitvi nekaterih osebnih in krajevnih imen.
13 Gl. op. 5.
14 Dolenc, Dva dokumenta, str. 106, op. 8.
15 StLA, TBA, fasc. 427, fol. 1530–1540.

Večino od 72 jetnikov so leta 1716 izpustili domov za veliko noč, še pred izrekom končne sodbe, le 9 bolj obremenjenih s krivdo je še ostalo v ječi do 24. julija. Zaplembe premoženja so morali spremeniti v denarne kazni, ker je bila kmečka solidarnost tako močna, da je bilo ponujanje zaplenjene živine ali zemlje brezuspešno, ker ni hotel tega nihče kupiti.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

HHStA – Haus-, Hof- und Stadtsarchiv Wien
Österreichischen Akten: Der Bauernaufstand Görz.
StLA – Steiermärkisches Landesarchiv Graz
Tullmein Bauern Aufstand (TBA).

LITERATURA

Dolenc, Janez: Dva dokumenta o kaznovanju tolminskih puntarjev zaradi upora 1713. *Tolminski zbornik,* 3, 1997, str. 95–112.
Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1962.
Grafenauer, Bogo: Veliki tolminski kmečki punt. Kronika, 2, 1954, str. 81–89.
Marušič, Branko: *Veliki tolminski punt leta 1713.* Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1973.
Marušič, Branko: *Po poteh velikega tolminskega punta.* Maribor : Obzorja, 1976.
Panjek, Aleksander: Il miserabil paese. Lotte di potere, conflitti economici e tensioni sociali nella contea di Gorizia agli inizi del Settecento. *Metodi e Ricerche,* XV, 1996, str. 39–76.
Premrou, Miroslav: *Dokumenti kmetske pobune na Goriškem leta 1713.* Edinost, 1926.

RIASSUNTO

Elenco dei rivoltosi di Tolmin (Tolmino) nelle celle del castello di Gorizia 1713–1716

La grande rivolta di Tolmin (Tolmino), che ebbe inizio a marzo del 1713, finì dopo l'entrata dei soldati nella Primorska (il Litorale sloveno) e il breve scontro coi ribelli a Solkan (Salcano), il 15 giugno 1713, poiché questi ultimi si dispersero e tornarono per la maggior parte alle loro case, mentre i capi cercarono dei nascondigli o addirittura di fuggire dal paese. Le pattuglie militari possedevano uno speciale elenco, in base al quale cercarono di villaggio in villaggio i rivoltosi e li portarono nella prigione del castello di Gorizia. Il governo di Klagenfurt nominò una commissione imperiale d'inchiesta, presieduta dal principe Annibale Porcia, gli impiegati del tribunale interrogarono i ribelli e gli scrivani ne scrissero verbali. Alla fine di gennaio 1714 la commissione d'inchiesta fece venire da Lubiana un boia che ottenesse le confessioni con la tortura. I verbali degli interrogatori sono difficilmente leggibili.

L'elenco dei prigionieri è contenuto nei verbali da giugno 1713 fino al 17 marzo 1714, quando fu catturato l'ultimo capo dei ribelli, Jakob Gruden. Oltre al nome e al cognome dei rivoltosi venne scritto anche il luogo di provenienza. Il primo nell'ordine è il capo della rivolta Jakob Velikonja, seguito da altri ribelli di maggiore importanza, segnati fino al numero quindici con la dicitura *In Eysen*, in catene.

I prigionieri soffrivano oltre che per gli interrogatori per il freddo o per il caldo, ma la cosa peggiore era la fame, visto che le autorità non si preoccupavano di dar loro del cibo. Di questo avrebbero dovuto occuparsi i familiari dei prigionieri o un oste, che dietro pagamento mandava loro del cibo. L'Imperatore il 31 marzo 1716 diede ordine di rilasciare quasi tutti i prigionieri, tranne i colpevoli più gravi, 9 persone. Ma anch'essi furono rilasciati dopo la fine del processo, il 24 luglio 1716, e a molti fu confiscata una parte maggiore o minore dei loro beni.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 929 Kociančič Š.
316.73(450.367Gorica)"1851/1862"
prejeto: 26. 4. 2007

Petra Kolenc

univ. dipl. bibliotekarka, absolventka zgodovine, zunanja sodelavka ZRC SAZU Raziskovalne postaje Nova Gorica,
Delpinova 12, SI–5000 Nova Gorica
e-mail: petra.kolenc@siol.net

Delovanje Štefana Kociančiča v Gorici in njegove publicistične objave o Goriški v Zgodnji danici (1851–1862)

IZVLEČEK

Prispevek oriše življenjsko pot slovenskega duhovnika, poliglota, jezikoslovca, bibliotekarja, profesorja Štefana Kociančiča in njegovo delovanje v Gorici sredi 19. stoletja. Opozori na vlogo goriškega bogoslovnega semenišča pri vzpostavljanju slovenske identitete v mestu in Kociančičevo prizadevanje za rabo slovenskega jezika v javnosti. Besedilo se v nadaljevanju osredotoči na Kociančičeve prispevke "Iz Gorice", ki so med letoma 1851 in 1862 izhajali v katoliškem časniku Zgodnja danica. Avtor v njih obravnava aktualne dogodke, ki so v omenjenih letih odmevali v Gorici in širši okolici. Njegove publicistične objave hkrati opisujejo zgodovinsko, jezikovno, narodnostno in kulturno pestrost Gorice sredi 19. stoletja. Nekoliko daljši izseki Kociančičevih besedil pa pričajo o stanju slovenščine izpred sto petdesetih let.

KLJUČNE BESEDE
Gorica, 19. stoletje, Štefan Kociančič, Centralno bogoslovno semenišče, Zgodnja danica

SUMMARY

ŠTEFAN KOCIANČIČ AND HIS WORK IN GORIZIA, HIS ARTICLES ABOUT THE GORIZIA REGION IN ZGODNJA DANICA BETWEEN 1851–1862

The article illuminates life and work of the Slovenian priest, polyglot, linguist, librarian and professor Štefan Kociančič, whose life and work was connected with the town of Gorizia, where he lived and worked in the middle of the 19th century. Theological seminary, where Kociančič spent most of his life being a theological professor and librarian, played a very important role in the reestablishing of the Slovenian identity in the town, where different identities (Italian, Friulan, Slovene) coexisted. Kociančič also played important role in Slovenian language to become one of the public languages in the town. Between 1851 and 1862 he published articles about current affairs going on in Gorizia and its surroundings in the catholic paper Zgodnja danica. His articles represent a very important source of what Gorizia linguistically, historically, nationally and culturally looked like in the middle of the 19th century. Longer inserts of Kociančič texts were chosen intentionally to show the position of the Slovenian language 150 years ago.

KEY WORDS
Gorizia, 19th century, Štefan Kociančič, Central theological seminary, Zgodnja danica

Uvod

Štefan Kociančič (1818–1883), v Primorskem slovenskem biografskem leksikonu označen kot duhovnik, jezikoslovec, pisatelj in zgodovinar, je bil v času svojega življenja eden od pomembnejših tvorcev in spodbujevalcev slovenske kulture v Gorici. Morda ga zgodovinopisje zaobide ravno zaradi njegove skromnosti in delovanja v senci Valentina Staniča.

Skromen, a marljiv vipavski poliglot je za seboj pustil obsežen in žal še ne povsem obdelan opus. Večji del njegove zapuščine hrani semeniška knjižnica v Gorici.[1] Med njegovimi še neobjavljenimi rokopisi najdemo turško-nemški, etiopsko-latinski, slovensko-nemški slovar in številna druga jezikovna in teološka dela. Njegovo plodno pisateljsko, prevajalsko, uredniško in raziskovalno dejavnost so nekateri zgodovinarji razdelili na obdobja v katerih pa ni slutiti posebnih vsebinskih sklopov.[2] Dejstvo pa je, da se je do leta 1854 v zelo širokem smislu posvečal domoznanstvu in zgodovinskim študijam, čeprav so mu nekateri zgodovinarji[3] očitali nekritičnost in diletantstvo, tudi podleganje avtohtonistični teoriji. Kljub temu veljajo Kociančičevi domoznanski teksti za ene izmed temeljev pisanja zgodovine Slovencev, ki so jo v 70. in 80. letih 19. stoletja nadaljevali izšolani zgodovinarji (Simon Rutar, Franc Kos).

Edino večje raziskovalno delo o njem je izšlo leta 1984[4] ob mednarodnem simpoziju o Štefanu Kociančiču, ki ga je organiziral Instituto di storia sociale e religiosa iz Gorice, izdano v zbirki Fonti e studi di storia sociale e religiosa. V knjigi so številni avtorji osvetlili posamezne drobce njegovega življenja in dela. Knjiga[5] z naslovom *Stefano Kociančič (1818–1883): un ecclesiastico al servizio della cultura fra Sloveni e Friulani* vsebuje tudi bibliografije v hebrejskem, latinskem in slovenskem jeziku, ki popisujejo njegove objave v periodičnih publikacijah. Omenjeni popis je bil hkrati povod za temeljitejši pregled njegovih člankov o Goriški, ki so med letoma 1851 in 1862 izhajali v katoliškem časniku *Zgodnja danica.*

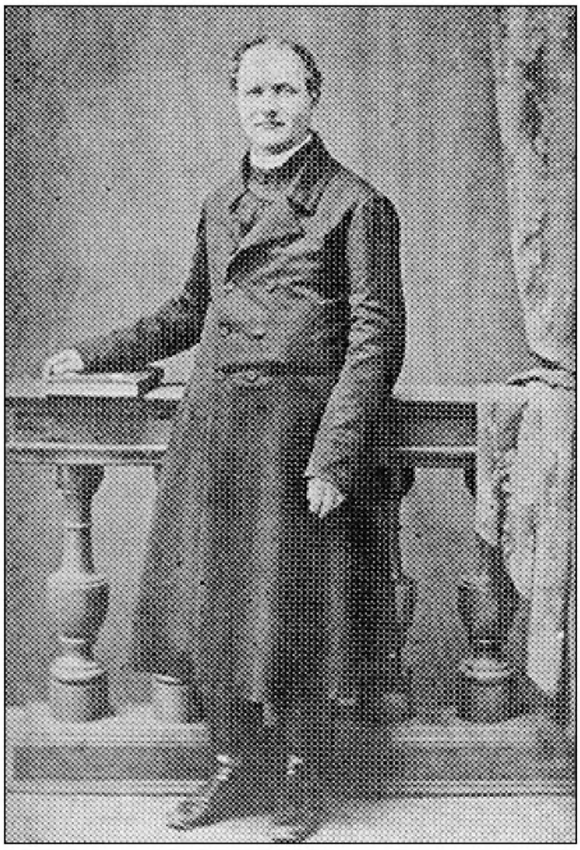
Rojstna Vipava in šolanje v Gorici

Dne 25. decembra leta 1818 se je rodil še en *"Mrhar",* kot so takrat ljudje iz bližnjih krajev imenovali Vipavce zato, ker so bili daleč naokoli znani kot mrhovinarji, saj da koljejo živino kar sredi trga. To so bili časi, ko so ljudje jedli meso le ob velikih cerkvenih praznikih, skozi leto pa so se veselili, če je kakšen košček kože zašel v sicer pusti ričet. Štefan Kociančič v enem od svojih zapisov omeni, da je bil rojen v številčni družini: *"Kje so zdaj tisti srečni časi, ko smo pri kosilu in pri večerji okoli mize sedeli in iz sklede zajemali, kar nas je bilo v hiši, ded in baba, oče in mati in nas sedmero otrok, osmi je bil študent in ga ni bilo doma".*[6] Kociančič se spominja hiše z vrtom, poljem in vinogradi, kjer je odraščal, ter žalosti ob dejstvu, da so si kasneje celotno posest zaradi zadolženosti razdelili upniki. Družina se je zato razselila po Goriški. Idiličnost kmečkega okolja je Kociančiča spremljala vse do tedaj, ko je kot trinajstletnik prišel v goriške šole. *"To je bil čas, ko na Ipavskem še ni bilo nobenega osla; to je, da me prav umete, nobenega štirinogatega osla, ker oslov, ki imajo po dve nogi, ni manjkalo nikoli tudi pri nas, kakor povsod."*[7]

Iz številnih Kociančičevih besedil je razvidno, da je imel nostalgičen odnos do časa, ki ga je preživel v Vipavi,[8] še bolj pa se je ta odnos poglabljal, ko je prišel v Gorico. Preteklost, na katero se je vedno znova oziral in jo primerjal s tedanjim časom, je tudi pozneje v življenju spremljala njegovega konservativnega, vendar raziskovalnega duha, ki je marljivega učenjaka pripeljal do razumevanja več kot tridesetih svetovnih jezikov. Štefan Kociančič je postal eden pomembnejših tvorcev kulturnega življenja na Goriškem sredi 19. stoletja.[9]

Že v srednji šoli se je začel zanimati za semitske jezike, ki jih je kot samouk spoznaval vse svoje življenje. Kot gimnazijec je velikokrat zašel k bratu, vikarju na Bukovem. Tam je med knjigami našel hebrejsko slovnico in se začel z vnemo učiti hebrejščine. V gimnazijskih letih je bil domači učitelj pri okrožnem glavarju Gleispachu v Gorici. Prav pri njem je spoznal tedaj enega najpomembnejših kulturnih in narodnih buditeljev na Goriškem, Valentina Staniča. Ta ga je navdušil za slovenščino.[10]

1 Podgornik, *Štefan Kociančič*, str. 398–401.
2 Marušič, *Štefan Kociančič in njegov pomen za Slovence, str. 47–57.*
3 Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede,* str. 222–223.
4 Poleg obsežne disertacije z naslovom *Uno studioso Sloveno nella Gorizia dell'ottocento: la figura e l'opera di Štefan Kociančič*, ki jo je leta 1997 na videmski univerzi zagovarjal Davide Tasca in v kateri je osvetlil osebnost Štefana Kociančiča predvsem z vidika jezikoslovja.
5 Publikacija je rezultat simpozija, ki je bil v Gorici organiziran leta 1984 in je osvetlil življenje in delo tega pomembnega rojaka.
6 Kociančič, *Nekdaj in zdaj*, str. 25.
7 Prav tam, str. 26.
8 Vipava, ki je bila upravno na Kranjskem, je do 1830 pripadala goriški nadškofiji.
9 Marušič, Štefan Kociančič, str. 47–57.
10 Primorski slovenski biografski leksikon (PBL), str. 82.

Štefan Kociančič (1818–1883) *(Marušič, Goriški spomini, str. 32)*

Študij je nadaljeval v goriškem semenišču, kjer je vzorno uredil knjižnico in z budnim spremljanjem novih knjižnih izdaj skrbel za rast zbirke, ki jo je pomnožil na približno 16.000 zvezkov. Pridobil je tudi številne slovenske knjige, ki so se v omenjeni zbirki ohranile.[11] Leta 1841 je bil posvečen v duhovnika, od leta 1842 do 1846 je služboval v Ločniku. Na pragu furlanskega sveta se je pobliže seznanil s furlansko kulturo in mentaliteto ter jo kot prvi prek publicistike približal slovenskemu prostoru. Nato je bival v Gorici, kjer je postal semeniški profesor, predaval je zgodovino semitskih jezikov in zgodovino Svetega pisma, ki ga je razlagal in prevajal po hebrejskem izvirniku. Kot profesor je med študenti užival velik ugled, njegova predavanja so bila zaradi zanimivega podajanja snovi dobro obiskana. Plodno pot profesorja je spremljala pot učenjaka samouka, ki je veliko časa namenil preučevanju starih orientalskih jezikov. Seveda pri tem ni zanemarjal drugih jezikov, potrebno je poudariti, da je poznal kar 31 jezikov, od tega 15 bolje, 16 slabše. Med vsemi mu je bila najljubša hebrejščina, v kateri je pisal tudi pesmi. Povsem domači so mu bili slovenščina, nemščina, italijanščina, furlanščina, latinščina in grščina. Uspešen je bil pri razbiranju angleških, španskih, portugalskih, romunskih, turških, perzijskih, koptskih, arabskih, sirskih, armenskih, madžarskih in drugih, tudi slovanskih tekstov, vključno s staro cerkveno slovanščino, ki jo je hotel vpeljati v semenišče z ozirom na študente s kvarnerskih otokov, *"kjer se maša streže glagoljaški"*.[12] Posebej se je zanimal za katalonsko-provansalski, valižanski in ladinski jezik. Poskusil je tudi sanskrt. S številnimi publikacijami, ki jih je napisal, prevajal ali zgolj opozarjal nanje, je skušal postaviti slovenščino ob bok jezikom, ki so tedaj odzvanjali po Goriški. Narodni preporod je spodbujal z javno rabo slovenščine. Nase je opozoril tudi kot bibliotekar semeniške knjižnice, v kateri je preživel številne proste ure vse do 9. aprila 1883, ko je sredi "spomina človeštva" umrl še ne star 65 let.[13]

Gorica v času Štefana Kociančiča

Nedvomno so imeli duhovniki[14] v predmarčnem času pomembno vlogo, saj so opravljali prve korake slovenskega kulturnega osveščanja tudi na Goriškem. Osrednje bogoslovno semenišče, ustanovljeno leta 1818, je bilo edina visoka šola v tedanjem Avstrijskem primorju. Revolucionarni dogodki iz leta 1848 in porajanja novih nacionalnih gibanj so odmevali tudi v goriškem prostoru. V Gorici sta se tedaj prebujali dve ključni politični in kulturni javnosti: italijanska in slovenska. Leto 1848 je prineslo tudi t. i. "Magno carto" goriškega italijanstva, ki je preroško nakazala problem, ki se je manifestiral skozi drugo polovico 19. in začetek 20. stoletja vse do druge svetovne vojne, ki je Gorico iztrgala njenemu zaledju. Jezikoslovec, tedaj devetnajstletni Graziadio Isaia Ascoli, tudi učenec Štefana Kociančiča, je v manifestu *"Gorizia italiana tollerante, concorde"*[15] odločno začrtal razmejitev med mestom in podeželjem, češ da je Gorica italijansko mesto, ki pa mora upoštevati pravice Slovencev in Nemcev, ki tu žive. Slovenci pa naj si v zaledju poiščejo kraj, kjer si lahko zgradijo lasten center.[16]

Leto, v katerem smo tudi Slovenci dobili prvi politični program, je spodbudilo Kociančiča, da je postal član *Slavjanskega bralnega društva,* prve organizirane slovenske skupine v Gorici. Na razvoj

11 Podreka, *Semeniška knjižnica v Gorici.* Vsebuje tudi: Katalog Semeniške knjižnice v Gorici: knjige v slovenskem jeziku iz 19. stoletja.

12 Rutar, *Štefan Kociančič,* str. 333.

13 Kociančič je umrl zaradi možganske kapi, ki ga je zadela prav v semeniški knjižnici v Gorici.

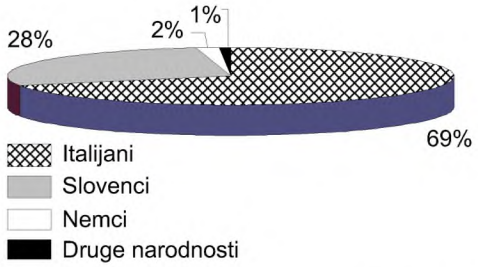
14 Peter Budin, Matej Hladnik, Matevž Pirc, Štefan Kociančič, Valentin Stanič.

15 Italijanska Gorica, složna in strpna.

16 Nacionalna nestrpnost, izražena v tem manifestu, nakazuje prvo slutnjo o potrebi po izgradnji novega slovenskega središča.

Goriške dežele in samega mesta je vplivalo po letu 1860 uvedeno parlamentarno življenje, ki je vneslo velike spremembe tako na deželni kot na državni ravni. Kljub temu, da je bila večina poslancev na začetku Italijanov, parlamentarno življenje in politična dejavnost med Slovenci na Goriškem nista zaostajali za drugimi slovenskimi deželami. Čitalnice so nastajale mnogo hitreje kot v drugih deželah. Med letoma 1862 in 1869 se zvrstijo v Tolminu, Gorici, Ajdovščini, Lokavcu, Rihemberku, Solkanu, Skopem, Kanalu, Cerknem in Standrežu. Od tu je le še korak do množičnih političnih zborovanj, taborov, ki so vabili množice k političnemu aktivizmu. Štefan Kociančič se ni vmešaval v hrupne boje, ki so vznemirjali in preobračali tedanje politično in družbeno življenje Goriške. Kot narodni buditelj je bil tesneje povezan z versko gorečnostjo in skrbjo za slovenski jezik. Ponos na slovenski izvor pa globoko vernemu človeku ni odvzemal iskrenosti v ravnanju z ljudmi drugih verskih, narodnostnih ali jezikovnih kultur, ki so sobivale v Gorici sredi 19. stoletja.

Štefan Kociančič je tedaj že stopal po poteh glavnega organizatorja slovenskega narodnega gibanja in kulturnega življenja na Goriškem, Valentina Staniča, človeka, ki je že na prehodu v 19. stoletje iskal stike s kulturno bogatejšim slovenskim središčem in osebnostmi, ki so vplivale na njegov razvoj. Tudi Štefan Kociančič je imel stike z Andrejem Einspielerjem, Janezom Bleiweisom in Antonom Martinom Slomškom, tedaj vodilnimi osebnostmi narodnega preporoda.

Narodnostna sestava prebivalstva Gorice sredi 19. stoletja (Vir: Marušič: Skozi preteklost Goriške, 2001).

Vidnejše osebnosti iz cerkvenih krogov oziroma na Goriškem v okviru semenišča so bile zaslužne, da je Gorica širila vlogo slovenskega upravnega in kulturnega središča. Nenazadnje je rezultat teh prizadevanj uspeh iz leta 1847, ko je predstojnik stolnega kapitlja podprl uvedbo slovenskega jezika in slovstva kot učnega predmeta na goriški državni gimnaziji.

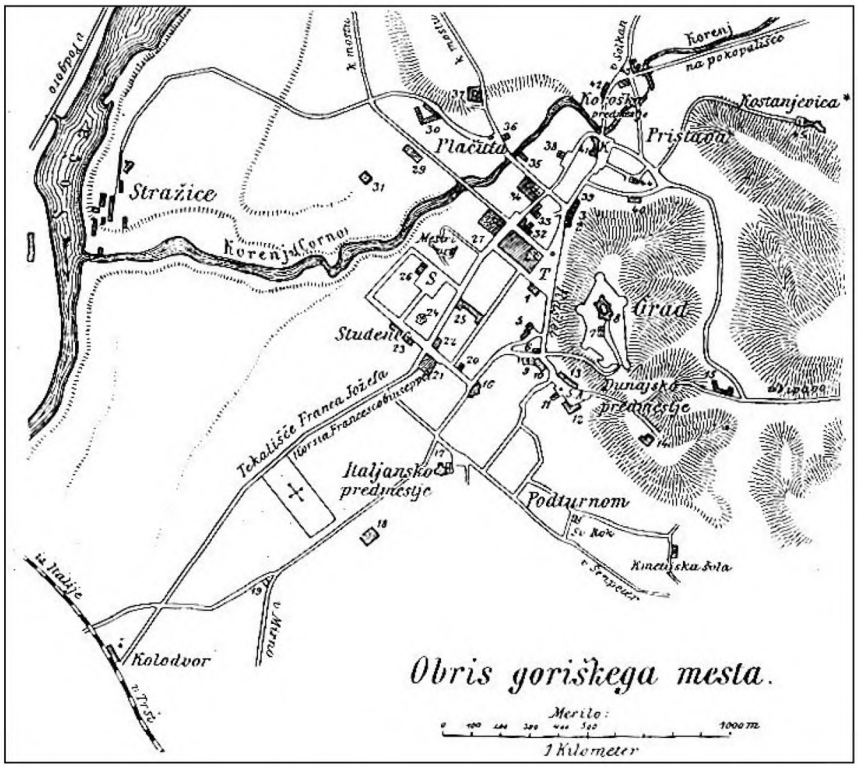
Gorica je Štefana Kociančiča zaznamovala, saj je vse do smrti bival v njej, jo opazoval ter opisoval v številnih delih. Predvsem ga je zanimalo mesto kot stičišče različnih kultur, šeg, običajev, navad, mentalitet in jezikov, kar je skrbno beležil v svojih domoznanskih prispevkih. *"V Gorici so v rabi štirje jeziki,*[17] *sploh pa govorijo največ furlanščino, čeprav bi utegnilo biti v Gorici od vseh narodnosti največ Slovencev.*[18] *Ker je Gorica bližje Italiji, se njeno prebivalstvo bolj nagiba k italijanskim kot nemškim šegam. Seveda pa je njihova zvestoba Avstriji neomajna in Goričani so bili sovražno nastrojeni proti nemirnim Furlanom in Italijanom."*[19]

Kociančičeva vloga v Gorici in njegovo delo

Z leti, ki jih je Kociančič preživel kot semeniški profesor in bibliotekar, so se množile tudi druge funkcije. Kmalu po letu 1841 je postal urednik slovenskih pastirskih pisem. Poleg včlanitve v Slavljansko bralno društvo leta 1848 in prevzema semeniške knjižnice v letu 1851, je bil izvoljen za člana Goriške kmečke družbe. Postal je sodelavec in častni član Društva za jugoslovansko zgodovino iz Zagreba. V letu 1857 je bil imenovan za prosinodalnega izpraševalca, 1872 je postal škofov svetovalec, 1876 častni kanonik metropolitanskega kapitlja v Gorici, 1878 nadškofijski poverjenik za izpite teoloških študijev in poverjenik za 7. in 8. gimnazijski razred šole frančiškanskega samostana na Kostanjevici. Le dva meseca pred smrtjo je postal rektor goriškega semenišča.[20]

Med letoma 1851 in 1862 je redno objavljal članke v slovenskem cerkvenem listu *Zgodnja danica*, kjer je bralstvo seznanjal z dogajanjem na Goriškem. Njegova publicistična dejavnost ni bila pomembna samo znotraj slovenskega periodičnega tiska; poleg *Zgodnje danice* omenimo še njegove objave v tedaj pomembnih periodikah *Slovenski bčeli, Glasu, Soči, Besedniku, Šolskemu prijatelju, Ljubljanskem zvonu*. Posegal je tudi v prostor, kjer se je rojevala jugoslovanska ideja.[21] Po letu 1854 je opustil domoznanstvo in se posvetil prevajanju in proučevanju vzhodnih jezikov. Veliko znanstvenikov je prišlo v Gorico, da bi obiskalo slovenskega poliglota. Kociančič je imel stike s profesorjem rabinskega prava v Padovi in številnimi hebrejskimi

17 Slovenski, italijanski, nemški in furlanski jezik (op. a).
18 Podatek ni točen, kot lahko razberemo iz grafa 1, ki prikazuje, da je bilo večinsko prebivalstvo v mestu italijansko. Prebivalstvo Goriške pa je bilo v večini slovensko. Res pa je, da so v mestu govorili posebno goriško mestno narečje t. i. "gorician̈ščino", ki je vsebovala elemente furlanskega, italijanskega in slovenskega jezika. Stari Goričani tako govorijo še danes.
19 Marušič, *Goriška Furlanija*, str. 269.
20 Podreka, *Semeniška knjižnica*, str. 28.
21 *Arkiv za povestnicu jugoslavensku* (izhajal med letoma 1851–1875 v Zagrebu), kjer je objavil obširen članek v več delih, priznan za prvo domoznansko topografijo Goriško-Gradiške z naslovom *Zgodovinske drobtinice po Goriškem nabrane v letu 1853* (3/1854, str. 173–222).

Načrt mesta Gorica sredi 19. stoletja (Simon Rutar: Gorica 1895, v: Koledar Mohorjeve družbe).

pesniki, med katerimi je veljal za poznavalca hebrejščine, enega izmed redkih nejudovskih izbrancev. Imel je stike tudi s številnimi misionarji v Afriki in Ameriki, kar je razvidno iz prevodov pisem, ki jih je večkrat objavil kot prispevek v katerem od periodičnih tiskov. Od leta 1868 je pisal o cerkvenih dogodkih na Goriškem za tržaški škofijski list *(Folium diocesanum Tergesti).* Leta 1875 je začel objavljati v goriškem *Folium periodicum archidioeceseos Goritiensis,* kjer je opisal zgodovino številnih far goriške nadškofije, med njimi številne slovenske kaplanije in župnije[22] ter opozarjal na probleme cerkvene zgodovine v deželi.

Kociančičeve objave v *Zgodnji danici* med letoma 1851 in 1862

Zgodnja danica je bila v tistem času eden izmed vidnejših katoliških časnikov na Kranjskem. Izhajala je tudi po poostritvi cenzure v letu 1848 vse do leta 1902.[23] Tedanje revolucionarno leto je, poleg Bleiweisovim *Novicam,* prizaneslo tudi katoliškemu cerkvenemu listu *Zgodnji danici,* ki je začela izhajati pod naslovom *Slovenski cerkveni časopis.* Katoliško vizijo družbe je *Zgodnja danica,* katere dolgoletni urednik je bil Luka Jeran,[24] skrbno gojila tudi v času, ko so narodna gibanja pod okriljem različnih struj pridobivala vse večjo veljavo. Uredniška politika je bila osredotočena in naklonjena verskemu življenju na Slovenskem, liberarnejša besedila v tedenskem katoliškem cerkvenem listu niso našla pravega mesta.

Ljubljana je bila tedaj že pomembno publicistični središče. Tega se je zavedal tudi Valentin Stanič, ki je skrbel za kulturne stike med obrobno goriško deželo in Ljubljano že zgodaj v 19. stoletju. Štefan Kociančič je nadaljeval njegovo delovanje tudi s prispevki v periodičnih publikacijah. Kot dopisnik z Goriške se je ljubljanski *Zgodnji danici* pridružil večinoma že utečenim prispevkom,[25] ki pa so večkrat iz opisa konkretnih dogodkov na Goriškem prešli v splošno moraliziranje, tipično za duhovščino tedanje dobe. Pod prispevke se je Štefan Kociančič redko podpisoval s polnim imenom. Večkrat je pod svoje prispevke z naslovom *"Iz Gorice"*[26] zapisal le svoje inicialke[27] ali celo psevdonime, ki jih je imel, po dosedanjih ugotovitvah, pet.[28]

Dne 27. februarja 1851 je Štefan Kociančič prvič

22 Marušič, Štefan Kociančič, str. 54.
23 Od leta 1903 do 1905 je izhajala kot Danica.
24 Pred njim pa še Janez Z. Pogačar in Andrej Zamejc, nazadnje T. Zupan.
25 Zgodovinski, teološki, liturgični prispevki, sprotni pregledi domačega in tujega verskega tiska, pregledi verskih dogodkov, pisma škofov, papežev, misijonarjev.
26 Prispevki so bili objavljeni pod skupnim naslovom *"Razgled po keršanskim svetu".*
27 Š. K., K. T., Š. A. K., Št. K.
28 Teržan, Tržan, Ipauc, Ipavec, Cantianulus Corona.

objavil v *Zgodnji danici* prispevek z naslovom *"Zvezdice"*, s katerim je opozoril na izid istoimenske knjige avtorja Radoslava Razlaga, tiskane v Gradcu leta 1851. Hkrati je kritično opozoril na dejstvo, da knjiga pretežno hvali pravoslavni del krščanske cerkve in jo zato odsvetuje mladim bralcem, ki še niso dovolj trdno vpeljani v nauk katolištva, kar nakazuje Kociančičevo skrb za vzgojo mladine v rimskokatoliškem duhu. V nadaljevanju je Kociančič pisal o novem, Janežičevem prevodu dela Johanna Schmida *Zgodovinski katekizem, ali celi keršansko katoliški nauk v resničnih izgledih iz zgodovine za cerkev, šolo in dom,*[29] ki bi bil po Kociančičevem mnenju bolj poučen, če bi zgodbam pripisali krščanski nauk. *"Tako bi bralci in dušni pastirji laže razumeli posamezne zgodbe."* Kociančičevo spremljanje knjižne produkcije, posebej tiste v slovenskem jeziku, se je odražalo tudi v skrbi za rast fonda semeniške knjižnice. Predvsem po letu 1851, ko je začel urejati in povečevati knjižnico tudi s slovenskimi knjigami. O tem v *Zgodnji danici* zapiše: *"... Na zadnje naj mi bo pripušeno, de kej povem tudi od hvalivredniga prizadevanja naših Goriških bogoslovcov, se v svojim milim slovenskim jeziku po mogočosti vaditi, ki dobro vedo in spoznavajo veliko potrebo veči omike tudi v tej stvari, ako hočejo enkrat kot dobri dušni pastirji sebi izročenim dušam z več pridam lomiti kruh besede božje. Vselej so bili secer med njimi nekteri tudi nekdaj v preteklih letih, ki so z veči skerbjo se tega uka posebno goreče poprijemali, in željno prebrali slovenske bukve, posebno pa pridigarje ; ali vender se mora reči, de se je v teh sadanjih novejših časih marsikej še poboljšalo. Sadaj ima semeniška knjižnica že več slovenskih knjig, kakor jih je že pred tremi leti imela (akoravno ji še sadaj mnogo mnogo manjka!) in skorej celo leto ni ene teh knjig, bi djal, v knjižnici, ker so vedno v rokah sadaj teh, sadaj unih bogoslovcev"*. To priča o velikem zanimanju mladih semeniščnikov za slovenski jezik. Prav nanje je imel Štefan Kociančič velik vpliv. Spodbujal jih je k prevajanju in pisanju v slovenskem jeziku, saj se je zavedal položaja slovenščine, ki je bila v goriškem prostoru vse bolj pod vplivom italijanščine, furlanščine oz. nemščine.

Kociančič v svojih prispevkih večkrat opravičuje *"nečistost"* slovenščine, ki da je tu na Goriškem na kulturnem prepihu, zato pod vplivom drugih jezikov, za razliko od jezika *"čistih Slovencev"*, ki niso tako neposredno v stiku z drugimi jezikovnimi vplivi: "... *Pač res, de nam tukej vsakrat slovenska beseda ravno tako gladko ne teče, kakor bi bilo želeti, [...] in de tudi cele izreke in stavke kakšenkrat malo po ptuje zavijemo, kar bi čist Slovenec večkrat lepši in gladkejši povedati znal: ali kdor ve, de se pri nas v Gorici do teh poslednjih let slovenski jezik v šolah nikoli učil ni, in de, kdor se je hotel v njem kej omikati, je bil sam sebi prepušen, in je mogel torej težavno pot samouka hoditi; kdor ve in pozna vse okolišine, v katerih žive naši Goriški Slovenci, ki morajo navadno štiri jezike znati in saj za silo tudi govoriti, namreč slovenskiga, furlanskiga, laškega in nemškiga razun drugih jezikov, ki se v šolah uče; de torej v takih neugodnih okolišinah čistost njih materinskiga jezika nekej terpeti in zgubiti mora, kdor, [...] vse to dobro premisli in prevdari, ne bo naših slovenskih spisov, ki včasih beli svet zagledajo, tako neusmiljeno ojstro sodil...*".[30]

V prispevkih, ki jih je z letom 1853 objavljal pod naslovom *"Iz Gorice"* beremo o prej omenjeni jezikovni pestrosti, prisotni tudi med duhovniki na Goriškem: *"Naš prevzvišeni knez in veliki škof mislijo sedaj le še na to, koga bi poklicali, de bi te* [duhovne (op. a)] *vaje vodil, kar za naše kraje ni ravno lahka reč, ker mora vse po latinsko biti zavoljo različnosti jezikov, ki jih tukej govorimo: zakaj Lahi ne umejo nemškiga, in kar je duhovnikov v slovenskih krajih Goriške škofije, ne umejo vsi talianskega.*"[31] V *Zgodnji danici*, 19. aprila 1853 je spet poročal o izidu nove slovenske knjige *Pridige in drugi slovenski spisi*, ki jo je po smrti zapustil ločniški dekan Jožef Stibiel in za izid katere je pri goriški založbi Paternolli poskrbel Štefan Kociančič: "*... Dans pa Vam morem že oznaniti, de so te bukve že gotove, in se pri imenovanim bukvarju tukej v Gorici, kakor tudi pri drugih bukvarjih zunej Gorice za 40 krajcarjev, dobiti.*"[32]

Dne 2. februarja 1854 se je Kociančič ponovno veselil novih knjižnih izdaj: *"Te dni sim v roke dobil zopet dve novi knjigi, ki cerkveno slovstvo množite, pa zraven tega tudi našimu milimu mestu Gorici čast delate; menim cerkveno zgodovino in cerkveno pravo, ki ju je tukajšni učeni fraciškan, častiti O. Klar Vaskoti, na kratkim latinsko spisal, in po izrečeni volji sadanjiga poglavarja franciškanskega reda v letu 1851 v Rim poslal.*[33] [...] *Že v letu 1848 je ravno ta pater v Gorici na svitlo dal: zgodovino Kastanjevice v laškim jeziku in sadaj mende zopet nekaj spisuje...*"

Kociančič je objavljal tudi slovenske prevode številnih pesmi, ki so jih pri bogoslužju peli po cerkvah, na Goriškem predvsem v italijanščini. 9. februarja 1854 je objavil prevod dveh italijanskih pesmi *Spokorno pesem*, pred tem pa *O, Marija!*. *Zgodnja danica* je objavila Kociančičev prevod

29 Knjige ni v katalogu slovenskih knjig, ki jih danes hrani semeniška knjižnica v Gorici.

30 *Zgodnja danica*, str. 28.
31 *Zgodnja danica*, str. 12.
32 *Zgodnja danica*, str. 72.
33 *Institutiones historiae ecclesiasticae nori foederis ad usum scholarum seraphici ordinix in Enchiridion juris ecclesiastici.*

pisma papeža Pija IX., ki je ob priliki shoda bratov sv. Frančiška, kapucinov, v Rimu podeljeval odpustke, da bi se: "...*zraven tega z nebeškimi zakladi svete cerkve povikšala pobožnost vernih in zveličanje duš, vsim in posameznim vernim kristianam obojiga spola kateri se bodo resnično spokorili, spovedali in obhajali in to ali kako drugo cerkev bratov ali nun imenovaniga reda kjer koli, od praznika presvetiga Rešnjiga Telesa našiga Gospoda Jezusa Kristusa, in tudi ta dan, pobožno obiskali in tamkej za edinost kristianskih vladarjev za iztrebljenje krivoverstva in za povikšanje svete matere Cerkve pobožno k Bogu moliti, enkrat v teh imenovanih dneh, kateriga si bode vsak verni kristian po svoji volji zbral.*" Iz napisanega je razvidno upoštevanje institucije odpustka, ki postane pomembno sredstvo v cerkveni fiskalni politiki.

Nasploh je za 19. stoletje značilno močnejše čaščenje svetih podob, s katerimi skuša Cerkev zaustaviti proces laizacije. Spomnimo naj, da je prav v tem stoletju razglašena dogma o Marijinem brezmadežnem spočetju,[34] za katero je značilno predvsem spodbujanje Marijinega kulta in čaščenja srca Jezusovega. To je razvidno tudi iz Teržanovih majskih objav,[35] kjer veselo oznani, kako so Goričani v letu 1853 počastili Kraljico nebes in zemlje. To se je še posebej zaznalo pri številčnejšem obisku mestne fare sv. Ignacija, kjer je duhovni vodja že leta 1847 med bogoslovci osnoval bratovščino Marijinega srca*: "..., ki od tistih dob vedno veselo obstoji in mnogo koristi. De bi torej svoje ljube pripadnike duhovskega stanu tim bolj vnel, je poskerbel, de se je v molitvarnici tukajšniga semeniša lepa podoba Matere Božje na platnu čedno malana postavila, pod katero se je letas 30. mal travna zvečer omenjena pobožnost* [...] *pričela. Ta podoba je v resnici nov kinč našiga semeniša, in bode vedno tudi vsakiga, ki jo vidi, spominjala svitle cesarice Marie Ane Karoline.*"[36]

V mesecu maju *Teržan* "Iz Gorice" poroča tudi o novem dekanu Goriške metropolitanske cerkve, Janezu Evangelistu Mozetiču.[37] 19. maja 1853 Štefan Kociančič v *Zgodnji danici* opozori na zgodbo o blagem nazirejcu, ki se je pregrešil, ker se je zaljubil v lastno podobo.

Stol svetiga Marka v Benetkah (Zgodnja danica, 22. junija 1854) je še eden od Kociančičevih prevodov, tedaj sveže tiskane knjige patra Giampietra Secchia, v kateri podrobno opisuje zgodovino stola evangelista Marka, kako je ta prišel v Benetke in kaj je na njem napisano.[38] Prav na ta napis se nanaša Kociančičeva kritika vzhodne cerkve, ki se je s shizmo odcepila in postala neodvisna od Rima. Kociančič poziva njene voditelje, *"naj svoje zmote spoznajo, in se zopet zedinijo z edino zveličavno rimsko-katoliško cerkvijo".* Kociančič v septembrskih in oktobrskih številkah *Zgodnje danice* leta 1854 objavlja hebrejske prevode in razlago Svetega pisma: *"Popis vsakdanje službe Božje v Jeruzalemskem templu po babilonski sužnosti."* V ta namen je iz starih hebrejskih knjig prevajal o božji službi oz. obredih v Kristusovem času. Kociančič je v *Zgodnji danici* prevajal tudi pisma goriškega misijonarja Janeza Stibila iz Amerike.

Dne 30. aprila 1853 je Kociančič objavil prevedene pridige prvega goriškega nadškofa in zabeležil spomin starejših Goričanov*: "Vsi stari možje so mi še hvalili, in menim ne zastonj, našiga perviga Goriškiga nadškofa, Korelna Mihaela grofa Atemsa, ki je goriško cerkev vladal od 1752 do 1774. Kako je on za sebi izrečeno Kristusovo čredo skerbel, spričujejo zgodovinarji tistih časov, in živi še vedno v spominu hvaležnih vernikov; spoznamo pa tudi iz tega, ker je kakor za Lahe tako tudi za svoje zveste Slovence, prav po očetovsko se trudil, de jim je kruha besede Božje lomil. V dokaz tega Vam pošljem tu njegove lastne besede, ktere je v Kanalski farni cerkvi zbranimu ljudstvu govoril, in ki so od tistih dob vsako leto v praznik Imen Device Marie s prižnice bero do današnjega časa. Enak spis se hrani tudi v Prevačini, ki je pa malo krajši, in ima napis Litterae pastorales in od zdolej: 8. vel. travna 1764.*"[39] V nadaljevanju beremo iz latinščine prevedene pridige goriškega nadškofa.

29. junija 1853 je Kociančič navdušeno obvestil bralstvo *Zgodnje danice*, da bo pročelje cerkve sv. Ignacija na Travniku v Gorici prenovljeno in da je v ta namen zbranih že 2000 goldinarjev za obnovitvena dela.

13. junija 1854 je objavil duhovit prevod dela o Karlu V., avtorja Williama Stirlinga,[40] izdanega v Londonu. Za Karla Španskega vemo, da se je pred

34 *"Od Boga razodeta resnica je, da je bila Marija po prav posebni milosti božji z ozirom na zasluženje našega Odrešenika obvarovana madeža izvirnega greha."* Brezmadežnost je papež Pij IX. 8. decembra 1854 razglasil za versko resnico.

35 *Zgodnja danica*, str. 79–80.

36 Leta 1851 je cesarica na obisku v Gorici darovala 300 goldinarjev, s katerimi naj bi kupili podobo Marije za bogoslovno semeniško molilnico. Podobo, za katero so darovali prispevke tudi številni Goričani, so naročili pri nekem mojstru v Benetkah, zanjo so plačali 350 goldinarjev in jo z veliko slovesnostjo umestili v molilnico.

37 Bralcem *Zgodnje danice* poznan kot razlagalec Svetega pisma stare zaveze v Gorici, poslan v Sveto deželo, med letoma 1846 in 1851 je bil misijonar v severni Ameriki. Njegova pisma je Kociančič kasneje prevedel in objavil v *Zgodnji danici*.

38 Napis na stolu se v prevodu glasi*: "Stol Svetiga Marka. Ravno tisto božje pravilo je moje, in mojiga Marka: vedno Rima se drži."*

39 *Zgodnja danica,* str. 100.

40 Knjigo *The Cloister life of the Emperor Charles the Fifth* Kociančič prevede v *Samostansko življenje cesarja Karola petiga*, kar kaže na odprtost in vpliv Goriške, kamor so v 19. stoletju prihajale tudi knjige iz Londona.

smrtjo umaknil v nek samostan v Španiji in tam molil za duše pokojnih. Sam pa je tako nestrpno pričakoval lastno smrt, da je ukazal napraviti lastno pogrebno mašo, ki ji je tudi sam prisostvoval.

Kociančič je skrbno spremljal tudi nastajanje društev in drugih organizacij na Goriškem. 10. marca 1853[41] je poročal, da je Gorica dobila *"napravo za gluhomutce"*, kakor so tedaj rekli gluhonemim ljudem, ki jih je bilo tedaj po Kociančičevih podatkih v Gorici 45 in katerim se je posvečala predvsem duhovščina, ki je skozi vse leto prirejala loterije, da je lahko kupila aparate za gluhoneme otroke, ki so jih izobraževali v nedeljskih šolah, kjer so jih poučevali v materinem jeziku.[42] Tudi s tem je nadaljeval tradicijo Valentina Staniča, ki je v Gorici ustanovil prvi zavod za gluhoneme. 12. junija 1853 je pisal o stoletnici *"Društva keršanske ljubezni"*, ki pomaga bolnim, starim, nemočnim, bolehnim in potrebnim duhovne podpore. Med mnogimi koristnimi društvi omenja tudi *Društvo mladeničev in deklic v Libušini* [op. a. Libušnje] *na Tolminskem*, ki je bilo ustanovljeno leta 1851 in je v svojih prostorih imelo tudi knjižnico, *"ki se [...] z omišljevanjem samo dobrih, v resnici koristnih slovenskih bukev na društvene stroške množi."*[43]

16. marca 1853 se Kociančič v prispevku z naslovom *Družtvo v pomoč ostarelim in bolnim duhovnikam v Gorici* spomni na revolucionarna leta poznega 18. stoletja, ki so prispevala k uničenju številnih človekoljubnih *"naprav"*[44] po Evropi: *"Okoli polovice pretekliga osemnajstiga stoletja se je bilo v Gorici družtvo osnovalo [...] njegov namen je bil pomagati takim duhovnim osebam, ki pomoč potrebujejo [...] De je to društvo svoje posebne postave imelo, ni dvomiti, akoravno sadaj več ne vemo, kake so bile te postave. Zakaj tisti čas proti koncu ravno omenjinega stoletja, ki je bil ne samo našim deželam, ampak tudi za celo Evropo čas prekucij in razdijanja, je tudi to lepo blagotvorno družtvo v Gorici zadušil, tako de so še njegove postave in pravila popolnoma se zgubile. Ko je pa strašni vihar potihnil, ki je po celi Evropi skoraj celih dvajset let vse obstoječe razmetaval in vse njene prebivalce s straham in trepetam navdajal, so se tudi vselej blagomisleči Goričani malo oddahnili ter zopet mirno bivajoči pod milim žezlam avstrianskih vladarjev misliti začenjali, de bi svoje človekoljubne naprave v blagor potrebnih in terpečih vsih stanov v življenje vpeljali..."*[45] Spomnimo, da je bil to čas, ko je Gorica v svoje zavetje sprejela Karla X. in kasneje še nekatere člane francoske kraljeve rodbine. Pisalo se je leto 1836. Kociančič je bil tedaj star 18 let, njegovo kontemplativno in študiozno ozračje ni dopuščalo obravnave tedaj prav gotovo pomembnih družbeno političnih sprememb, ki so se dogajale po Evropi. Kot lahko razberemo iz njegovih prispevkov, Kociančič svojih besedil ni posvečal političnim analizam aktualnih situacij. Kot duhovnik in profesor je gledal na politična dogajanja z distance. Dogodki so bili zanj aktualni, le v kolikor so se dotikali katoliške cerkve in z njo povezanega življenja, tudi nemoralnosti, ki je po Kociančičevih besedah izhajala iz brezboštva. Seveda je v razprave spadal še cesar in vsa njegova družina. Sklepamo lahko, da se je tudi Kociančiča dotaknil Bleiweisov moto *"Vse za vero, dom in cesarja"*.

"Kratek pregled človekoljubnih naprav v blagor ubozih in terpečih v Gorici od najstarejših časov do današnjega dne" – tako je Kociančič naslovil prispevek v *Zgodnji danici*,[46] ki podrobneje opisuje tudi zgodovino Gorice. Štefan Kociančič je s tem zgodovinskim prispevkom nekakšen most med 17. stoletjem, ko Martin Bavčer v svoji *Zgodovini Norika in Furlanije* leta 1663 zapiše sicer precej nekritično, vendar domoljubno delo, kjer povzdiguje domačo Goriško, in koncem 19. stoletja, ko Simon Rutar izda med letoma 1892 in 1893 svoji knjigi o *Pokneženi grofiji Goriški in Gradiščanski*. V skoraj dvestoletno praznino se umesti Štefan Kociančič kot zgodovinar, ki ponovno v slovenskem jeziku bralce *Zgodnje danice* seznani z Gorico in njeno preteklostjo: *"Starodavna zgodovina Goriškega mesta je z gosto temo še pokrita. Še le leta 1001 po Kristusovem rojstvu beremo pervikrat ime tega mesta v neki listini cesarja Otona III., v kteri je pisano, de imenovani cesar pol Solkanskiga grada in pol vasi, ki se po slovensko kliče Gorica*[47] *v dar daja Oglejskimu patriarhu, pol pa nekimu grofu, ki ga ta listina Verihena imenuje.*[48] *Ali je takrat že stal Goriški grad ali ne, ne vemo; to je pa gotovo, de za časa Oglejskega patriarha Bertolda (okoli 1230) je Gorica že svoj grad imela (castrum). V tistih časih je imela Gorica svoje lastne vladarje, ki so se grofi klicali, in še le v letu 1500., ko je najposlednji Goriški vladar, grof Leonhard, brez otrok umerl, je prišla Gorica z vso svojo okolico pod milo žezlo avstrianskih vladarjev, kterim je tudi vsaki čas*

41 *Zgodnja danica*, str. 34–44.
42 *"Slovence v slovenskim, Lahe v laškim."*
43 *Zgodnja danica*, str. 76.
44 Mišljene so dobrodelne ustanove, ki so nastajale pod okriljem cerkve.
45 *Zgodnja danica*, str. 45–46.
46 Prispevek je izšel v *Zgodnji danici* v več delih, 13., 20. in 27. aprila ter 4. in 18. maja 1854.
47 Kociančič prevaja iz latinščine: *"...et medietatem unius villae, quae sclavica lingua vocatur Goriza"*. V njegovem prevodu je opaziti avtohtonistične elemente, saj govori o slovenskem jeziku in ne jeziku Slovanov. Kociančič je v tistem času že poznal leta 1807 odkrite Brižinske spomenike, zapisane približno v času podelitve listine Otona III., ki so bili že tedaj priča razvitosti slovenščine tistega časa.
48 Gre za furlanskega grofa Werihena.

zvesta ostala...".[49] V nadaljevanju prispevka govori o človekoljubnih napravah v Gorici od Goriških grofov dalje.

Dne 17. junija 1854 *Zgodnja danica* objavi Kociančičevo vest, da je cesarica Elizabeta podarila denar vsem *"človekoljubnim napravam"* po cesarstvu in da je namenila 2000 goldinarjev za gluhoneme in zapuščene otroke v Gorici. Kociančič v prispevku omenja še skrb za knjige umrlih duhovnikov, ki jim svetuje: "*...de naj po svoji smerti svojih bukev ne zapuste nevednim dedičem, ki ne zanjo z njimi ravnati, tako de mnogokrat naj boljši dela, kakor je sploh znano, kramarjem in štacunarjem v roko pridejo, de maslo in salo vanje zavijajo; temveč de naj jih kaki knjižnici zapuste.*"[50]

Kako je spremljal sprejetje rimokatoliške vere med goriškimi priseljenci, lahko razberemo tudi iz poročanja o slovesnem krstu neke Judinje, ki je iz Trsta pribežala v Gorico k uršulinkam: *"Njeniga imena ne vem; samo to sem slišal, de njen oče, terd jud, ima neko službo pri borsi v Terstu, de njena mačeha jo je hudo imela, tako de ni mogla več prenašati. Ali ravno to je bilo po nezapopadljivih naredbah Božjih zanjo naj veči sreča, ker se je v njenim sercu neka želja obudila, svoj dom popustiti in se k pobožnim devicam v Goriški ženski samostan podati, kjer je v drugih časih že več drugih judinj zavetje našlo, in tudi onaje tukej razun telesne pomoči gnado spreobrnjenja dosegla. Stara je okoli 26 let.*"

Tudi 24. aprila 1854 se Kociančič "Iz Gorice" oglasi z zanimivim prispevkom o nekem protestantu W. F. Wingfieldu, ki je zaradi sprejetja katoliške vere s svojo družino pribežal v Gorico. Goriškemu okolju pa se jezikovno zelo prilagodil, tudi ob pomoči Štefana Kociančiča: *"Ni zdavno, kar se je začel slovenskiga jezika učiti, in se ga je tolikanj navadil, de bere vsake slovenske bukve, in de tudi govori. Lani se je začel ilirskiga učiti, im letas se je staroslovenšine poprijel. On prebira pridno Zgodnjo danico, in iz nje je zvedil za družbo ali bratovšino ss. Cirila in Metoda za zedinjenje vsih Slovanov s katoliško cerkvijo, kar mu je tako dopadlo, de hoče tudi on koj v to bratovščino stopiti...*"

Kako so se Goričani odzvali na bučne dogodke, ki so februarja 1853 pretresli Dunaj,[51] poroča Štefan Kociančič v prispevku: *"Strah in groza je bila sinoči vse dobromisleče Goričane obšla, ko je žalostna novica po telegrafu iz Dunaja do nas prišla, de je neka brezbožna roka se predrznila se nad našiga premiliga cesarja stegniti in ga raniti, ali ob enim si mogel tudi brati na vsakim obličju serčno radost, ko je povedalo, de je čisti hudobnež vjet, in de preljubeznivimu vladarju našimu ni veliko hudiga zgodilo. In oh! Kako je bila dans velika cerkev. Akoravno je delavnik, napoljena s pobožnimi Goričani, ki so urno vsak svoje delo popustili, de so v božjo hišo pritekli, se iz celiga serca Bogu zahvalili za ta neprecenjeni dar, de nam je predrago življenje našiga tako ljubljeniga svitliga cesarja milostivo ohranil in obvaroval!* [...]"[52] Kociančič svojo privrženost cesarju zaključi z besedami, naj Bog usliši mile in srčne prošnje Goričanov in še dolgo, v blagor celega avstrijskega cesarstva, ohrani življenje *"premiliga Frančiška Jožefa."*[53]

Da pa so se Goričani odzvali tudi na veselejše dogodke v cesarjevi družini, je razvidno iz Kociančičeve objave 24. aprila 1854. To je bil veliki dan poroke Franca Jožefa in Elizabete. Tako se je Kociančič razgovoril o tem dnevu: *"Kot veseli dan poroke Njih Veličanstva svitliga cesarja našiga, bo tudi pri nas v lepi Gorici slovesno obhajan. Kakor beremo od druzih krajev, tako bo tudi tu v veliki cerkvi slovesna peta maša [...] mesto pa bo ta dan za uboge posebno poskerbelo: napravili bodo v ta blagi namen tombolo; vsak ubožic dobi ta dan saj 10 krajc., če ima družino tudi 20 krajc.; in trem deklinam, ki so uboge ali poštene, bodo dali doto od 200 gld vsaki, de se bodo mogle pošteno omožiti [...] Tako bodo ta veseli dan tudi pri nas ubožički blagoslovljali, in goreče z vsimi pravimi podložniki k Bogu svoje prošnje pošiljali, de bi nam Bog milostljiviga cesarja dolgo in srečniga ohranil.*"[54]

Čas neoabsolutizma, ki se je po letu 1848 izoblikoval v Avstriji, je s "sveto trojico" birokracije, vojske in katoliške cerkve sicer skušal oblikovati enoten gospodarski prostor. Kljub izpeljavi zemljiške odveze, gradnje železnic in odprtja kmetijstva svobodnemu trgu, je bil v razmerah splošne gospodarske konjunkture (1849–1857) kmetov položaj neugoden. To je zaznal tudi Kociančič, ki za leto 1854 poroča: *"Ubožčkov boste vselej med sabo imeli. Resnico teh besed smo sicer vselej občutili ali nikoli tako, kakor to leto, ki nam je v resnici slabo – hudo leto. Naj potrebniši živež je dvakrat, trikrat dražji, kakor je bil druge krate, in marsikateri kmet, ki ima mnogoštevilno družino, nima že sadaj ničesar, de bi sebe in svoje otroke do prihodnje žetve preživil." Vse vpije: kaj bo? Kaj bo? – Ravno tako huda, ako ne hujši, se godi mnogim v našim mestu, v Gorici: ubogi grozovito stradajo in terpe in zmiram veči trupe beračev se vidijo po mestnih ulicah in cestah."*

49 *Zgodnja danica*, str. 57.
50 *Zgodnja danica*, str. 108.
51 Madžar Johann Libenyi, krojaški vajenec, je z nožem napadel cesarja, medtem ko se je ta sprehajal. Ta poskus umora je Franca Jožefa posvaril o stanju v cesarstvu. Na površje so tedaj prihajali interesi posameznih narodov.
52 *Zgodnja danica*, str. 32.
53 *Zgodnja danica*, str. 32.
54 *Zgodnja danica*, str. 80.

Štefan Kociančič se je oglasil s prispevkom tudi, ko je slaba letina prizadela goriškega kmeta. Dne 29. julija 1853 je objavil pastirski list goriškega nadškofa Frančiška Ksaverja Lušina, ki se je odzval na bolezen vinske trte, ki je napadla goriške vinograde. Kociančič tako razlaga: *"Ker nas Bog že nekaj let s slabimi letinami obiskuje, in nam je v teh naših prijaznih krajih sadaj tudi še zadnjo pomoč, ljubo vince, skorej popolnoma vzel, zakaj grozna tertna bolezen je letas, kakor gotovo veste vse kraje strašno razsajala, in Bog daj, de bi prihodnje nam prizanašala! – so nekateri dušni pastirji svojo in svojih ovčic željo našim prevzvišenimu knezu in nadškofu razodeli, de bi se očitne molitve napravile za odvernitev te strašne šibe Božje."*[55]

Nekaj mesecev prej, natančneje 10. marca 1853, *Zgodnja danica* objavi Kociančičev članek o pravem primorskem Jacku Razparaču: *"Grozna hudobija, ki priča od nezapopadljive spačenosti nekaterih nižjih stanov, kateri mnogokrat v popolni nevednosti v verskih zadevah skorej poživinjeni le po tem hlepijo, kar njih hudobnimu poželenju vstreči more, se je te dni tukej v Gorici prigodila. Med zadnjimi hišami, ki so proti mestnimu pokopališču na cesti, ki proti Terstu pelje, je pivnica, v kateri je bila po smerti svojiga moža čisto sama kerčmarica; en večer je prenočil v njeni hiši nek ptujic, in drugo jutro so najdli ubogo ženo v postelji vso razmesarjeno – mertvo. Ptujca ni bilo več, in kar je bilo kej vrednega v hiši, je bilo zmaknjeno."* Poudarjanje tujega človeka, ki ga Kociančič omenja kot zločinca, morda nakazuje na določen strah pred tujci, ki so jih velikokrat, tudi po nepotrebnem obsojali.[56] Kociančič se za tako bogokletna dejanja obrača k staršem, ki svojih otrok ne vzgajajo v krščanskem duhu in jih ne pošiljajo ob nedeljah in praznikih h krščanskemu nauku, *"in ako jih tudi nekateri pošiljajo, otroci še to kmalu pozabijo [...] de otrok, kadar je pristopil že k svetimu obhajilu, ne hodi več h keršanskim naukom. H keršanskimu nauku za odrešene hodijo ene stare babice in kaki starček; drugi pač malo, da ne rečem nobeniga; pridige imajo zlo malo poslušavcov: plesiša pa, glediša in kerčme so vedno polne ljudi."* Cerkev je obsojala veselice, ki so posledično pustile marsikaterega "pankrta".[57] Cerkev nanje odgovarja tudi z institucijo šmarnic,[58] tako je mladina vsaj zbrana pod cerkveno streho in ne misli na prebujajoče se strasti.

Kociančič je bil neprizanesljiv do plesov in drugih "nevarnih" veselic, kjer je posledično najmanj vere in pravega pobožnega življenja: *"Kje se ložej nepremišljena mladost v hudičeve zanjke vname, kakor tam, kjer gosli cvilijo, trobente bučijo, cimbale pojejo?"* Takole z nejevoljo opiše Gorici bližnje vasi,[59] ki so znane po veseljačenju: *"Kaj bomo tadaj sodili od ne velike deželice blizo Gorice, ktero dober del bravcov gotovo pozna, kjer celo leto plešejo, de je mogoče, de ni skoraj praznika v letu, de bi tega dušomorivniga plesa ne bilo, in od kterih se sploh pravi, de so vsi na plesu svet zagledali in s plesam tudi ta svet zapušajo."*[60] Zaradi brezbožnosti, ki se je po Kociančičevi oceni med ljudstvo razpasla, predlaga uvedbo duhovnih vaj, kar bi pripomoglo k bolj moralnemu življenju, da se ne bi ponovilo, kar se je pripetilo v "*neki srenji*" kake štiri ure od Gorice: *"Bilo je nek poletni praznik, vinogradi so naj bogatejši tergatev obljubovali, vse je bilo dobre volje, se ve de tudi plesa ni manjkati smelo. Kmali po popoldanski službi Božji jo blizo cerkve zagodejo, urni plesavci in brihtne plesavke, ki so komej na to veselje čakali, se v krogu zavertijo tako, de človek bi menil, de se njih noge tal ne dotikajo; plesiše enimalo ohladiti in prahu se ogniti, ga poškropijo prešerni, neumniga veselja pijani razsajavci – z vinam! Še enkrat gosli zacvilijo, še enkrat se nepremišljena mladost v krogu zaverti, kar glej! Nebo se naenkrat s černimi oblaki prevleče, ko bi trenil, začne strašno grometi in bliskati in preden so se še plesavce zavedili, je že strašno debela toča gosto iz oblakov se vsula čez lepe vinograde, suha brez kaplice dežja, in v kratki pol uri je ves up vinorejcev popolnoma uničen."* Ta "šiba božja" naj bi plesalce streznila in precej slovesno so obljubili, da v vasi ne bodo več prirejali plesov. *"In blagor jim, de to obljubo zvesto do današnjih dne spolnjujejo. Bog daj le, de bi tudi sesedje, ki preradi plešejo, in vsi drugi obnoreli plesavci se nad njimi razgledovali."* Prav tu lahko zasledimo enega od cerkvenih mehanizmov – šibo božjo, s katerim je cerkev vernike ustrahovala in jih skušala obvarovati pred grehom morda tudi pred porajajočo se svobodomiselnostjo še pozno v 19. stoletju.

Kociančiču moramo priznati slikovitost zapisov in smisel za pripovedi, ki jih je pošiljal v *Zgodnjo danico*. Predvsem pa prodornost pri graji tudi manj pomembnih dogodkov, ki jih vedno znova podkrepi s krščanskim naukom. *"Blizo Gorice – Uni dan je nekiga že priletniga fantuna očitno šiba božja zadela. Le ta je imel slabo navado, ali je bil jezen ali*

55 *Zgodnja danica*, str. 111.
56 Pomislimo lahko tudi na antisemitizem, ki v slovenskih deželah za svoj razvoj skoraj ni potreboval prisotnosti Judov.
57 Tu lahko opozorimo na zapise Janeza Trdine, ki je tolmačil pankrta takole: "To je Bank-art, taki otroci se ne delajo v postelji ampak pijanec podere babo v krčmi na klopi – zato se zove tak zarod klopno pleme, Bank-art, pankrt." Trdina, *Podobe prednikov*, 2 knj.: Trezne vinske in praznoverne, str. 883.
58 Verska pobožnost v mesecu maju.
59 Morda so mišljene vasi v Brdih.
60 *Zgodnja danica*, str. 172.

ne, reči: Strela te zadeni. 17. velikega travna popoldne se začenja za dež napravljati, naglo je bilo s černimi oblaki pokrito nebo; bliskalo ino gromelo je, de je mogel človek trepetati, ino se še kaj hudiga bati. Sam sim v velikim strahu bil, ko nisim mogel v nekim kraju izpod strehe; na enkrat se zabliska ino zagromi, de se zemlja strese. Rekel sim, de je moglo blizo kje treščit; povedo mi, de je človeka ubilo. Ino glejte – ravno tistiga je res zadela strela, kateri je tolikokrat na umazani jezik strašne besede imel: Strela te zadeni!" Morda, pravi Kociančič, bi nevernik ta pripetljaj pripisal naključju... *"ali pravi kristjan ne pozna tajstiga"* ...kako naj bi slepo naključje... *"izmed toliko tavžent tjih, ki so tudi pod milim nebam bili, ravno njega zadelo..."*. Več po Kociančičevem mnenju pove Kristusov nauk, *"de od vsake prazne besede bo treba odgovor dati."*

Tudi prispevek z naslovom *Barbana* je Kociančičev primer raziskovalnega dela, ki ga je s pomočjo bogate semeniške knjižnice dobro opravljal. Podrobno je opisal nastanek božjepotne cerkve na otoku Barbana, ki leži sredi lagun blizu Ogleja. Kociančič je opozoril na številne avtorje, ki so o tej cerkvi že pisali, prevajal je dokumente, povezane z nastankom cerkve in priznaval avtorstvo zapisanega drugim piscem in njihovo pisanje nadgrajeval z novimi dognanji.

V *Zgodnji danici* z dne 22. maja 1953 je Kociančič opisal romarske poti pri Sv. Hieronimu na Nanosu. Ob tej priliki je poučil bralce o tem, zakaj so cerkvice zidane na vrhu gričev: *"Ko je Gabriel, nebeški odposlanec, iz samotne hišice prečiste Device, kteri je veselo naznanilo včlovečenja Sinu Božjga prinesel, zginil, [...] V češenju, hvaležnosti in nebeškim veselju se dekla Gospodova tako rekoč raztopiti hoče; njena hišica ji je pretesna, rodovite dobrave in s cveticami obsjane trate ji ne morejo ohladiti ogretiga serca. In kaj stori? V gorato samotno domovanje pobožne tete se hoče podati čez hribe in doline, po ostrih in težavnih stermivih. Ona gre – in najde, česar je iskala. – Ravno tako žene tudi človeka večkrat neka nevidna notranja moč po stermih stezah na visoke hribe, in – ne zastonj. Vse drugo je življenje verh gora, in človeka, če le popolno neobčutljiv ni, mora pri pogledu velikanske gore, pod katero se dolina z vsimi svojimi lepotijami zvija, spomin Božje vsigamogočnosti pretresi.* [...] *V oziru te dušne koristi, ktero gore in hribih sercu človekovim obrediti zamorejo, se nam pač ni čuditi, zakaj so naši častiti predniki verhe gričev, hribov in gora s cerkvami posejali. Tako stoji tudi po naših slovenskih deželah marsikatera cerkvica na visokem hribu, ki se vidi daleč krog in krog, vabi in kliče, de bi se saj za malo časa hrupa posvetniga odtergali, de bi hrepeneli po tem, kar nas čaka v drugi, boljši deželi."*[61]

Zgodnja danica 26. maja[62] in 23. junija[63] 1853 prinaša obširen opis Goriške nadškofije: *"Goriška nadškofija šteje 194.746 duš in je v 15 dekanatov razdeljena. Čisto slovenski dekanati so: Št. Peter, Kanal, Tomin, Cirkno, Bovec, Černiče, Komen, Devin; čisto laški dekanati so: Teržič ali Monfalkon, Gradiška, Višk, Flumižel; mešani pa so: Gorica, Ločnik in Karmin.* [...] *Najstarši fara, kar je mogoče iz listin dokazat, je Karminska, vstanovljena v letu 460."* To pove, da se je Kociančič prav znanstveno lotil raziskovanja zgodovine posameznih far in opozoril na predele v mestu, ki so izrazito slovenski, furlanski oziroma italijanski, kar je sklepati iz jezika, v katerem se bogoslužje vodi, in vloge, ki jo pri tem imajo posamezni duhovniki, ter s tem potrdil nezmožnost opredelitve jasnih mej posameznih jezikov, ki so prisotni v mestu in okolici. *"Mesto Gorica s predmestji vred šteje tri fare in en vikariat. Fara velike cerkve, ki šteje 4500 duš,* [...] *Dva teh duhovnikov sta terda Laha, ki se tudi v laških pridigah in v razlaganju keršanskiga nauka za odrešene verstita; širje pa so pravi Slovenci, ki slovensko pridgvajo.* [...] *Služba božja je latinska, tudi litanie vsih svetnikov in Matere Božje z navadnimi molitvami, ki se po litanijah opravljajo so latinske: poje se po laško. To je sploh v Gorici tako po vsih cerkvah. Edina napaka, kakor se meni zdi, je menda ta, de se razun slovenskih pridig, ki se imajo vselej zjutrej pri pervi maši, in h katerim se vselej naj več poslušavcov zbere, samo laško pridgva, ne pa tudi v tu domačim furlanskim narečju."* Kociančič v nadaljevanju razmišlja, da so cerkve prazne, ravno zaradi nezadostnega poznavanja jezika, v katerem se maše, zato predlaga, da bi se Božjo besedo oznanjevalo v jeziku, ki se govori v določenem mestnem predelu: "[...] *Druga mestna fara pri sv. Ignaciu, ali kakor sploh pravijo, pri Jezuitih, ki šteje 4170 duš, ima eniga fajmoštra* [...] *akoravno je Lah, se je vender dobro slovensko navadil, kar mu je tukej tudi silni potrebno. Razun fajmoštra so pri tej fari še trije kaplani, en Slovenec in dva Laha, ki pa za silo tudi slovensko govorita."* Kociančič upa, da se bosta tudi omenjena italijanska kaplana slovenščino naučila, glede na dejstvo, da sta prisiljena spovedovati, pridigati ter verouk učiti v slovenskem jeziku. "[...] *Tukej, kakor v veliki cerkvi, je vsak dan, ob nedeljah, praznikih in delavnikih, perva maša ali zornica z žegnam, in ob nedeljah in praznikih se po maši slovensko pridgva. Ravno tako je celo leto tukej, kakor v veliki cerkvi, vsak dan popoldne žegen, kakor tukej pravimo, to je molijo se litanije z navadnimi molitvami pred izpostavljenim Rešnjim Telesam, kakor se drugod samo o praznikih godi. V tej farni cerkvi imamo*

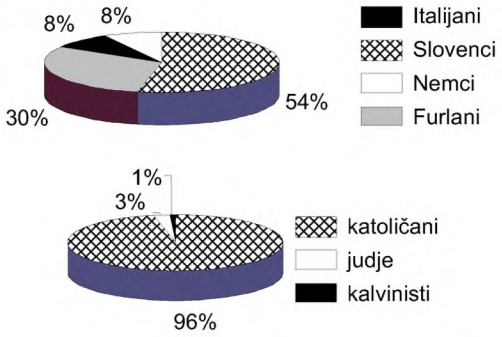
61 *Zgodnja danica*, str. 75

62 *Zgodnja danica*, str. 85–86.
63 *Zgodnja danica*, str. 101–102.

tudi vsako nedeljo in vsak praznik ob enajstih pred poldnevom nemško pridigo, kjer navadno sami fajmošter pridigvajo: popoldne pa je razlaganje keršanskega nauka v furlanskim narečju,[64] *kar je pred nekimi 15 leti, ako se ne motim, še bilo slovensko. - Razun farne cerkve je v okrogu te fare še : cerkev ali kapela sv. Janeza Kerstnika v judovski ulici [...] Semeniška kapela sv. Korelna Boromeja, morde naj lepši kapela vsih, kar jih je v Gorici. – V okrogu te mestne fare biva 340 judov. Tretja fara Goriška je v predmestju, ki se mu Placuta (Piazzuta) pravi, z enim fajmoštram in enim kaplanom, oba sta Slovenca, in se v vsih svetih opravilih redno verstita. Fara šteje 1960 duš, ki se pa vedno množe zavoljo tovarn ali fabrik, kjer se peča mnogo ljudi in tudi naseluje : ali množi še tudi število nekatoličanov, ker posestnika omenjenih tovarn sta kalvinca,*[65] *in imata navadno ljudi svoje vere za vodje in čuvaje delavcov. Pri tej fari je božja služba tako kakor v drugih Goriških cerkvah, razun vsakdanje perve maše in popoldanskiga žegna. Pridiga in uči se v obeh jezicih, ki sta tukej naj bolj navadna. O tej priložnosti moram povedati, de naši Slovenci po kmetih usmiljene brate navadno Placutarje imenujejo, zato mende, ker so nekdaj na Placuti stanovali".* Tudi to besedilo priča, da je bila duhovščina tistega časa pomembna pri uveljavitvi slovenskega jezika v goriški javnosti.

20. oktobra 1853 je Kociančič poročal o stanju goriškega šolstva. Iz prispevka razberemo, da je v letu 1853 goriško gimnazijo obiskovalo 233 učencev, med njimi 131 Slovencev, 75 Furlanov, 18 Italijanov, 8 Nemcev in 1 Hrvat. Zanimiv je podatek, da vsi obiskujejo pouk nemškega jezika, italijanščine se uči 98 učencev, slovenščine pa le 59. Sledi nasvet profesorja tujih jezikov Vincenza Lankotskega o tem, kako naj se učenci tujih jezikov učijo: *"[...] njegovo pervo pravilo o tem je: Jezika se moramo iz jezika učiti..."* Nadalje o šolah govori: *"V realni šoli s 3 razredi je bilo 414, v izgledni začetni šoli 603, v nedeljski šoli 430 učencov, v dekliških šolah 181 učenk, v šoli za gluhomutce 67 učencov in učenk. Pomljivo je, de je v Gorici realna šola še vedno z izgledno začetno šolo združena in de so v začetnih šolah razredi zaporedama razdeljeni v laško-nemški in slovensko-nemški oddelek in v nedeljski šoli v laški in slovenski oddelek."* Kociančič pohvali tudi pridnost in gorečnost goriških dijakov, saj so v omenjenem letu vsi napredovali v višji razred, nihče pa ni bil kaznovan zaradi vedenja.

Poglejmo še zanimivo nacionalno strukturo goriških gimnazijcev, ki jo je Kociančič posredoval *Zgodnji danici* leto kasneje, 28. novembra 1854: *"Po gimnazijalnim letopisu je bilo letas v Gorici latinskih učencev 238, in sicer po narodu: 127 Slovencov, 72 Furlanov, 20 Lahov in 19 Nemcov; po veri: 230 katoličanov, 2 kalvinca, 6 judov. [...] Nemščine so se vsi učili, laščine pa se je učilo 96, in slovenšine le 39 učencav."*[66]

Goriški gimnazijci po narodnostni pripadnosti in veroizpovedi v šolskem letu 1854. (Vir: Zgodnja danica, Iz Gorice, 17. sept. 1854).

V letu 1853 se Kociančič prvič oglasi tudi s cerkveno kadrovsko statistiko, kjer pove, da je v 184 krajih Goriške škofije, 473 duhovnikov, od tega 65 menihov, 276 dušnih pastirjev, 71 takih, ki opravljajo službe po šolah, ter 45 v pokoju.[67] Najstarejši duhovnik je star 84 let, najmlajši pa 17. *"Od tod se vidi, de imamo dvajset silno starih častivrednih sivčkov med sabo, ki so čez 75 let stari. Še veči število starih bi mogli skazati, ako bi hotli dalje šteto od 75. leta nazaj do šestdesetiga."*[68] Iz zapisanega je razviden problem cerkvenega kadra, ki se je v tistem času zelo staral, mladi pa so številčno vse manj vstopali v semenišča. Uveljavijo se novi poklici (odvetniki, zdravniki...).

Januarske številke *Zgodnje danice* so v letu 1855 objavile obširen opis življenja in dela kardinala Mezzofantia, ki ga je Kociančič močno cenil zaradi številnih jezikov, ki jih je obvladal. Še več, celo narečja je znal ločevati. Govoril je kar 78 jezikov, in to tekoče, ravno zato je bil velik vzornik našega rojaka, ki je tudi zaradi lastne zadržanosti ostal v zgodovinopisju skoraj prezrt.

64 Tedaj furlanščina še ni bila priznana kot jezik. Vse bolj pa se je govorica širila na obrobje Gorice, tudi na račun slovenske govorice. Jezika sta se mešala. (Ustni vir: Margerita Velušček, roj. 1923 v Gorici – Grassina, danes je to Nova Gorica oz. njen predel Grčna).

65 Tu je mišljena protestantska družina Ritter, nemškega rodu, ki je s svojo tekstilno industrijo, ki jo je sredi 19. stoletja preselila v Gorico, zaposlovala kar desetino prebivalcev Gorice, ki je leta 1867 štela 13.000 prebivalcev.

66 *Zgodnja danica*, str. 160.

67 Znano je, da je tedaj letna pokojnina za ostarele in upokojene duhovnike znašala 200 goldinarjev. Za primerjavo naj povemo še ceno Katekizma, ki znaša tedaj 1 goldinar.

68 *Zgodnja danica*, str. 184.

20. maja 1863 je Štefan Kociančič zadnjič objavil svoj prispevek v *Zgodnji danici*, tokrat se je edinokrat in hkrati zadnjič podpisal s polnim imenom in priimkom, kar morda nakazuje, da se je želel posloviti od bralcev *Zgodnje danice,* in še zadnjič kritično opozoril pisce naj ne zlorabljajo svetopisemskih besed *"glas vpijočega v puščavi."* Morda je s tem prispevkom grajal tedaj že uveljavljene poezije *"Jezičnega dohtarja"*.

Ob zaključku

Dogodki, ki so Štefana Kociančiča spodbujali k pisanju prispevkov, so bili večinoma vezani na izdaje novih slovenskih knjig oziroma prevodov, opozarjal je predvsem na "čistosti" slovenščine in vzpodbujal svoje študente k prevajanju. Spremljal je tudi nastajanja novih društev in drugih organizacij, predvsem tistih, ki jih je ustanavljala duhovščina. Zanimivi so njegovi odzivi na sprejetje rimokatoliške veroizpovedi med nekaterimi nekristjani, ki so živeli oziroma bili priseljeni v Gorico, kar hkrati kaže na Kociančičevo previdnost v odnosu do drugih veroizpovedi. Skrbno je poročal o odzivih Goričanov na dogodke, ki so bili povezani s cesarjevo družino na Dunaju, kar je bilo zaznati predvsem pri številčnejšem obisku bogoslužja. Skrbno je beležil stanje posameznih letin, predvsem tistih manj ugodnih, ki so slabile položaj goriških kmetov. Oster je bil pri poročanju o družabnih dogodkih, moraliziral je plese, veselice, ni mu ušel še tako okruten umor na obrobju mesta, ki ga je takoj izkoristil za poziv staršem, naj svoje otroke vzgajajo v krščanskem duhu, da bo potem tovrstnih zablod manj. Kociančičevo pisanje je kljub omenjeni tendencioznosti velikokrat izvzeto iz lokalnega konteksta in prežeto s širino, še posebej ko poroča o slovenskih misijonarjih in njihovem delovanju v svetu ali pa ko piše o pomembnih osebnostih znotraj cerkve. Prispevki, ki so vezani na zgodovinske opise posameznih far oz. cerkva na Goriškem, pa so prava znanstvena poročila, argumentirana tudi s pomočjo statističnih podatkov, ki jih navaja. Tako je tudi pri poročanju o stanju šolstva, duhovščine in jezika, kjer Kociančič vedno utemeljuje napisano s preverjenimi podatki. Budnemu opazovalcu Goričanov in Gorice ne uspemo očitati niti pomanjkanja duhovitosti, iskrivosti in prodornosti. Njegovi članki so bili nedvomno dopadljivi širšemu bralstvu, saj je znal pričarati duh časa, naj je iz še tako nepomembne vaške kvante naredil poučno zgodbo, kateri ni pozabil pripisati krščanskega nauka, ali pa iz suhoparnih podatkov sestavil berljivo domoznansko besedilo.

Ni nam znano, zakaj po letu 1863 Kociančič ne piše več v *Zgodnjo danico*, ki je izhajala vse do leta 1902. Objavlja le še v *Glasu* in *Besedniku*. Morda je resno vzel svarilo prošta Agostina Codellija, češ, da v Gorici ni vsem po volji, kar piše v slovenske časnike in časopise.[69] Lahko pa sklepamo, da so mu številne nove odgovornosti in funkcije, ki jih je sprejemal, jemale čas, ki bi ga sicer namenil opazovanju oz. beleženju aktualnejših dogodkov med Goričani. Nedvomno pa so Kociančičeve objave, ki so jih več kot deset let bili deležni bralci *Zgodnje danice,* prispevale k boljšemu poznavanju Goričanov, Gorice in okolice v času, v katerem je živel ta skromni učenjak. Kociančiča lahko označimo za doslednega opazovalca in poznavalca nacionalne, jezikovne in kulturne raznolikosti, ki je bila prisotna v Gorici sredi 19. stoletja. Njegovi prispevki ponujajo slikovit opis mesta in periferije, ki ju še danes definira slovensko-italijansko-furlanska vsebina.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISNI VIRI

Zgodnja danica, *1851–1862*
Članki v Zgodnji danici so pregledani po bibliografiji Kociančičevih člankov: Branko Marušič: Bibliografia delle opere in Sloveno. *Stefano Kociančič (1818–1883) : un ecclesiastico al servizio della cultura fra Sloveni e Friulani.* Goriza : Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 1984, str. 112–130.

LITERATURA

Accati, Luisa: *Pošast in lepotica.* Ljubljana : Studia humanitatis, 2001.
Bratuž, Lojzka: *Iz goriške preteklosti: besedila in liki.* Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 2002.
Gorica in njena grofija (ur. Sergio Tavano in Branko Marušič). Gorica : Goriška pokrajina, 2002.
Goriški spomini: sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918 (ur. Branko Marušič). Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 2002.
Grafenauer, Bogo: *Struktura in tehnika zgodovinske vede,* Ljubljana : Univerzitetna založba, 1960.
Hamann, Brigitte: *Sissi: la vita di una donna eccezionale, il destino di un'imperatrice indimenticabile, la storia appassionante di Elisabetta d'Austria.* Milano, 1995.
Kociančič, Štefan: *Nekdaj in zdaj. Goriški spomini* (ur. Branko Marušič). Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 2002, str. 15–32.
Kociančič, Štefan: Vse se spreminja – vse mine. *Goriški spomini* (ur. Branko Marušič). Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 2002, str. 33–36.

69 V svojih spominih naj bi to svarilo tudi omenjal (Marušič, Štefan Kociančič, str. 53).

Marušič, Branko: Goriška Furlanija v delih Štefana Kociančiča. *Primorski čas pretekli.* Koper, 1985, str. 266–279.

Marušič, Branko: Prvi slovenski goriški tednik Domovina. *Zbornik Goriške knjižnice Franceta Bevka: ob njeni tridesetletnici.* Nova Gorica : Goriška knjižnica Franceta Bevka, 1979, str. 117–128.

Marušič, Branko: *Skozi preteklost Goriške: ob tisočletnici prve omembe Gorice in Solkana ter ob tisočletnici zametka Goriške.* Nova Gorica : Mestna občina, 2001.

Marušič, Branko: Štefan Kociančič (1818–1883) in njegov pomen za Slovence. *Prispevki k primorski biografiki.* Koper, 2006, str. 47–57.

Podgornik, Franc: Štefan Kociančič II. *Ljubljanski zvon,* 1883, str. 398–401.

Podreka, Mitja: *Semeniška knjižnica v Gorici.* Ljubljana, (diplomska naloga, Filozofska fakulteta, Oddelek za bibliotekarstvo), 2000.

Premk, Francka: Štefan Kociančič, pozabljeni slovenski genij? *Revija SRP : svoboda, resnica, pogum*, 96, 1997, str. 82–89.

Primorski slovenski biografski leksikon. 8. sn. (ur. Martin Jevnikar). Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1982. Geslo: *Kociančič, Štefan*, str. 82.

Rutar, Simon: Štefan Kociančič I. *Ljubljanski zvon,* 1883, str. 331–335.

Stefano Kociančič (1818–1883) : un ecclesiastico al servizio della cultura fra Sloveni e Friulani, Goriza : Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 1984.

Tasca, Davide: *Uno studioso Sloveno nella Gorizia dell'ottocento : la figura e l'opera di Štefan Kociančič.* Udine, 1997 (doktorska disertacija), 528 str.

Tavano, Luigi: Gorica, središče nove nadškofije. *Gorizia 1001–2002 : Slovenci v Gorici = Gli Sloveni di Gorizia* (ur. Branko Marušič... et al.). Gorica : SLORI, 2002, str. 228–251.

Trdina, Janez: *Podobe prednikov : zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1879–1879.* Ljubljana : Knjižnica revolucionarne teorije, 1987.

Zajc, Marko: *Kocine zgodovine.* Nova Gorica : Zavod Masovna, 2002.

R I A S S U N T O

L'attività di Štefan Kociančič a Gorizia e le sue dichiarazioni nello *Zgodnja danica* (1851–1862)

L'articolo delinea il percorso dell'esistenza del professore di seminario, poliglotta, bibliotecario e sacerdote Štefan Kociančič. Negli anni che visse a Gorizia molte altre funzioni si unirono a quelle che gli erano gia state affidate. Poco dopo il 1941 divenne redattore di scritti pastorali sloveni. Più tardi divenne membro onorario dell'Associazione letteraria Slavljansko bralno društvo e fu scelto come membro della Società goriziana Goriška kmečka družba. Fu anche collaboratore e membro onorario dell'Associazione di storia jugoslava di Zagabria. Nel 1957 fu nominato esaminatore prosinodale, nel 1872 divenne avvocato concistoriale, nel 1876 canonico onorario del capitolo metropolitano di Gorizia, nel 1878 incaricato arcivescovile per gli esami di teologia e incaricato ginnasiale. Solo due mesi prima della sua morte divenne rettore del Seminario di Gorizia. Tutte queste funzioni sono state importanti per il rafforzamento dell'identità slovena a Gorizia. Dopo il 1840 fu istituito un corso di lingua slovena per gli studenti di teologia, risultato dell'impegno del clero, che riconobbe al tempo giusto il significato della presenza della lingua slovena nell'opinione pubblica goriziana.

Gorizia interessava Štefan Kociančič in quanto crocevia di diverse culture, usanze, costumi, abitudine e mentalità: ciò lo ha spinto a descrivere gli avvenimenti che vi accadevano, soprattutto quelli connessi con la vita religiosa. Tra il 1851 e il 1861 pubblicava regolarmente i suoi interventi nello *Zgodnja danica*, allora uno dei più influenti settimanali cattolici nella Kranjska (Carniola), condividendo le esperienze della multiculturale Gorizia e del suo entroterra con i lettori dello *Zgodnja danica.* Gli interventi di Štefan Kociančič *"Iz Goriške"* ("Dal Goriziano") offrono sicuramente un'interessante esperienza storica della città e della sua periferia, come la vedeva questo istruito poliglotta che visse nella metà del XIX secolo. L'articolo in seguito si occupa di alcuni interventi più interessanti del sacerdote, legati ad avvenimenti locali e di altri che invece si rifacevano ad avvenimenti storici di una certa importanza, avvenuti tra il 1851 ed il 1861, che ebbero allora vasta eco presso l'opinione pubblica goriziana.

1.02 pregledni znanstveni članek

UDK 929 Michelstaedter C.
327(=163.3:=131.1)
prejeto: 12. 12. 2006

Miloš Fon

univ. dipl. zgodovinar, Ledine 4, SI–5000 Nova Gorica

Nedokončana zgodba ali Carlo Michelstaedter in Slovenci

IZVLEČEK

Članek prikazuje stike in odnose goriškega filozofa Carla Michelstaedterja s Slovenci. V uvodu sta predstavljeni Michelstaedterjevo življenje in okolje, nato sledi prikaz njegovih stikov s Slovenci. Sklop "Michelstaedter in slovenščina" raziskuje njegovo znanje slovenščine. Prispevek prikazuje tudi njegovo povezavo s Slovenci v njegovem pisnem in likovnem opusu ter njegov pogled na Slovence.

KLJUČNE BESEDE

Carlo Michelstaedter, mednacionalni odnosi, Gorica, goriški Slovenci, goriški Italijani, filozofija, literatura, likovna umetnost

SUMMARY

AN UNFINISHED STORY OR CARLO MICHELSTAEDTER AND SLOVENES

The article depicts the contacts and relations of the Gorizia philosopher Carlo Michelstaedter with Slovenes. In the introduction, Michelstaedter's life and environment are represented, follows a review of his contacts with Slovenes. The set "Michelstaedter and Slovene language" researches his knowledge of Slovene. The contribution also describes his connection with Slovenes in his written and artistic opus, and his view upon Slovenes.

KEY WORDS

Carlo Michelstaedter, international relations, Gorizia, Slovenes of the Gorizia region, Italians of the Gorizia region, philosophy, literature, fine arts

Kratka predstavitev osebe Carla Michelstaedterja, njegovega dela in okolja

O goriškem filozofu Carlu Michelstaedterju obstaja veliko literature, ki govori predvsem o njegovem življenju, filozofski misli in literarnem ter umetniškem ustvarjanju.[1] Do sedaj se o odnosu Michelstaedterja do Slovencev ni ukvarjal še nihče. To je treba pripisati predvsem tem dejstvom: v ospredju znanstvene pozornosti so njegova oseba, delo in filozofska misel; velika večina avtorjev ki je pisala o njem, je iz italijanskega prostora (mnogim slovenska problematika ni poznana); pri nas je z izjemo redkih objav, ki govorijo o njem, tako rekoč neznanč.[2] Pričujoči članek je zato namenjen razjasnitvi tega odnosa in zapolnitvi vrzeli. Michelstaedter je za našo stran toliko bolj zanimiv, ker je pokopan na ozemlju Slovenije, na pokopališču goriške židovske skupnosti v Rožni Dolini, nedaleč od tamkajšnjega mednarodnega mejnega prehoda.[3]

Carlo Michelstaedter (tudi Karl Michlstädter; priimek se v obeh različicah zaradi vpliva italijanskega jezika izgovarja kot "Mikelšteter") se je rodil 3. junija 1887 v bogati goriški židovski družini.[4] V letih 1897–1905 je obiskoval državno gimnazijo (Staatsgymnasium) v Gorici. Po maturi je najprej nameraval študirati matematiko na Dunaju, čeprav si je oče Alberto želel, da bi študiral pravo. A na koncu je oče Carlu le dovolil oditi v Firence, da bi se tamkaj naužil italijanske kulture. Carlov začetni načrt, da bo študiral slikarstvo, je propadel, zato je pristal na univerzi v Firencah in od leta 1905 od leta 1909 obiskoval Istituto per gli Studi Superiori.

Prvi dve leti v Firencah sta minili brez težav. Nato pa se je leta 1907 pojavila kriza, ki se je vlekla do usodnega konca. Najprej ga je pretresel samomor prijateljice Nadje Baraden. Kasneje so mu starši preprečili ljubezensko zvezo z univerzitetno kolegico Iolando de Blasi in nato tudi s someščanko Argio Cassini. Tudi sam se ni več čutil istega kot prej. V Firencah niso uspeli niti njegovi poizkusi, da bi se uveljavil s članki, kritikami in karikaturami za tamkajšnje časopise. Hkrati so se večali spori s starši, vedno bolj je tudi odklanjal meščansko ideologijo.

Nagrobniki družine Michelstaedter na židovskem pokopališču v Rožni Dolini. Carlov grob ima majhen nagrobnik. Drevesa danes ni več. (Loricchio, Maria Elisabetta: Il cimitero ebraico di Valdirose: il ricordo e la memoria. Borc San Roc, 11, november 1999, str. 74).

1 Michelstaedterjevo literarno in likovno zapuščino, njegova izdana dela in zbirko literature o njem hrani Biblioteca Statale Isontina e Civica v Gorici v zbirki Fondo Carlo Michelstaedter (dalje v tekstu kot FCM).

2 Za bibliografijo o Carlu Michelstaedterju gl.: Michelis, *Bibliografia*, str. 258–278.

3 Pri tem je treba s strani varovanja kulturne in zgodovinske dediščine omeniti sramotno dejstvo, da ima lokalni podjetnik v mrliški vežici židovskega pokopališča salon za igre na srečo.

4 Arbo, *Carlo Michelstaedter*, str. V in 6. Carlo je imel še starejšega brata Gina in starejši sestri Eldo in Paulo (prav tam, str. 6). Nadaljnji opis Michelstaedterjevega življenja je povzet po že citirani knjigi in po knjigi Campailla, *A ferri corti con la vita*.

Zadnje leto svojega življenja (1909–1910) je posvetil mučnemu pisanju diplomske naloge. V njej je videl zadnjo priložnost, da bi ga kdo opazil. V tem času mu je v Ameriki umrl brat Gino, to pa ga je še dodatno potrlo. Potem se je stvar že toliko pomirila, da je začel delati načrte za prihodnost (nadaljevanje študija oziroma zaposlitev). Ponovno pa je doživel pretres, ko so Ginove posmrtne ostanke prenesli na židovsko pokopališče v Rožni Dolini. Diplomsko nalogo je dokončal 16. oktobra 1910, naslednji dan, 17. oktobra, pa je po hudem prepiru z materjo, edino osebo, ki ga je znala razumeti, a ga ob tej priložnosti ni, naredil samomor.[5] Samomore je sam sicer obsojal.[6]

Bil je zelo eruptivnega značaja z velikimi in skrajnimi spremembami razpoloženja, pri delu je bil hiperproduktiven. Veliko je pisal, se ukvarjal s številnimi športi, v zelo kratkem času je zmogel prebrati zelo veliko, poleg tega pa je bil še dober študent.

Carlo Michelstaedter
(Il Piccolo, 31. december 1996, str. 3).

5 Arbo, *Carlo Michelstaedter*, str. 122.
6 Prav tam, str. 90.

V svojem kratkem življenju je zapustil obsežen literarni in umetniški opus. Ustvarjanju se je posvetil že na gimnaziji. Pisal je poezijo, prozo in časopisne članke. Skoraj ves literarni opus, razen člankov, je izšel šele po njegovi smrti.[7]

Najdlje pa je segel na področju filozofske misli, saj je razvil samosvojo filozofijo prepričanja, ki je bila na ravni takratnih evropskih filozofskih tokov.[8] S filozofijo se je srečal v 7. in 8. letniku gimnazije pri predmetu filozofska propedevtika in s posredovanjem prijatelja Enrica Mreuleta. Na razvoj njegove filozofske misli so vplivali razni pisci in filozofi. To so bili: Schopenhauer, Nietzsche, Tolstoj (tolstojanstvo) in preostali ruski pisci, židovska filozofija in Kabala, Ibsen, Sveto pismo (predvsem evangeliji), indijska miselnost, starogrški filozofi in Marx[9] ter že opisane življenjske preizkušnje. Svojo filozofijo je razvijal v pismih prijateljem, v spisih in filozofskih dialogih. Najpomembnejše filozofsko delo je njegova diplomska naloga: "Prepričanje in retorika" oziroma v izvirniku *"La persuasione e la rettorica"*. V njej je napadal in zavračal moderno meščansko življenje, v katerem retorika preprečuje človeku uresničitev prepričanj.[10] Retoriko je prikazoval kot orodje za legitimiranje nesposobnosti, da bi živeli, kot je treba. Prepričanje pa zahteva voljo, da se zavržejo lažne poti. Prepričan človek se osvobodi sam.[11]

Michelstaedterjevo umetniško ustvarjanje obsega slike, risbe, karikature in skice,[12] ki jih je umetnostnozgodovinska stroka opredelila kot ekspresionizem ante literam. Do tega je prišel sam na osnovi lastnega razvoja, ne da bi imel stik s sodobnimi tokovi v slikarstvu. Znal je namreč ujeti pravi trenutek, ko je obraz upodobljenca pokazal, kaj se skriva pod masko. Začetno komičnost v njegovih delih je v zadnjih dveh letih nadomestila tragičnost.[13]

Michelstaedter je kot filozof postal znan kmalu po smrti, kot slikar pa šele leta 1974, ko je bila pri-

7 Kot primer Michelstaedterjeve bibliografije gl.: Michelis, *Bibliografia*, str. 257–258.
8 Arbo, *Carlo Michelstaedter*, gl. spremno besedilo na platnici.
9 Prav tam, str. 17, 18, 61 in 63. Campailla, *A ferri corti con la vita*, str. 95, 101 in 108. Glede pr eučevanja Tolstoja bolj podrobno gl.: Cavaglioni, *Una giovinezza immortale. Michelstaedter e Tolstoi*, str. 79–85. Glede Nitzscheja gl.: Camerino, *L'immpossibile cura della vita e della società. Affinità di Michelstaedter con Svevo e la cultura absburgica*, str. 59, 60; Raschini, *Rilettura di Michelstaedter*, str. 91, 95.
10 Arbo, *Carlo Michelstaedter*, str. 115; Campailla, *A ferri corti con la vita*, str. 55–57; Brianese, *Michelstaedter e la retorica*, str. 122.
11 Arbo, *Carlo Michelstaedter*, str. 85–86, 115. Neiger, *Michelstaedter e la sindrome ebraica* , str. 52.
12 Celoten likovni opus je objavljen v: Michelstaedter, *L'immagine irraggiungibile*.
13 Monai, *Michelstaedter anticipatore in arte dell'espressionismo*, str. 159–167, 170–172.

Trg Travnik v Gorici, kjer je živel Carlo Michelstaedter (ok. 1900) (Jerkič, Pozdrav iz..., str. 59).

pravljena prva razstava njegovih umetniških del.[14] V Gorici sorazmerno redno potekajo znanstvena srečanja o njegovem delu in njem samem. Kulturne ustanove in samostojni pisci pišejo dela o njem in omogočajo ponatise njegovih del, pri tem pa finančno pomagajo tudi lokalne oblasti (goriška občina in pokrajina) in ustanove. Nekatera njegova umetniška dela so razstavljena v goriški sinagogi v okviru stalne razstave o goriški judovski skupnosti. Mesto Gorica je po njem poimenovalo tudi eno od ulic.

Okolje, v katerem je Carlo Michelstaedter živel, preden je odšel na študij v Firence, sta predstavljala njegova družina in mesto Gorica z okolico. Premožna družina je bila tako kot preostali goriški Judje integrirana v mestno skupnost. Bila je italijanske nacionalne opredelitve z močno iredentistično usmeritvijo. Carlov oče Alberto je bil podpornik iredentizma ter predsednik ali pa član mnogih italijanskih društev v Gorici;[15] Carlova prateta, novinarka in pisateljica Carolina Luzzatto, pa je izdajala liberalno-nacionalni dnevnik *Il Corriere friulano*.[16] V teh okoliščin je izhajala tudi Carlova italijanska nacionalna usmerjenost.[17]

Njegova domača Gorica je bila kulturno mešano okolje (Slovenci, Italijani, Furlani, Nemci in Judje), prizorišče slovenskega vzpona in nacionalnih bojev z Italijani. Obe strani sta ustanavljali svoja (politična, kulturna, športna idr.) društva ter časopise. Zaradi hegemonije liberalno-iredentističnih Italijanov v mestnem svetu, ki je na vse načine (tudi z zlorabami) zavračal uveljavitev Slovencev v Gorici, so bili Slovenci v svojem boju za enakopravnost prisiljeni v getoizacijo. S socialnimi (predvsem ustvarjanje šolstva) in gospodarskimi (ustvarjanje lastnega gospodarstva z geslom "svoji k svojim") pobudami so močno krepili vse svoje moči v mestu.[18] V času Michelstaedterjevega kratkega življenja so Slovenci povečali svoj delež mestnega prebivalstva z ene šestine v letu 1880 na dobro tretjino v letu 1910.[19]

Na deželni ravni habsburške kronovine, poknežene grofije Goriško-Gradiške, so Slovenci imeli večino s 59,3% prebivalstva, Italijanov in Furlanov je bilo 34,6% in 6% drugih. A to se ni kazalo v deželnem zboru, saj je bilo razmerje med sedeži 15:14 v korist Italijanov.[20] Po koncu slogaštva nekaj pred letom 1900 so bili Slovenci razdeljeni na liberalce in klerikalce, poleg tega pa še na socialdemokrate, Kmečko stranko in krščanske socialce. Ker je nedemokratični volilni sistem Italijanom zagotavljal premoč v deželnem zboru in goriškem mestnem svetu, ti niso imeli trdnejših strankarskih organizacij. Obstajale so le struje: iredentistično liberalna in zmerno liberalna v mestu ter katoliško proavstrijska na furlanskem podeželju.[21] Gospodarstvo je temeljilo na kmetijstvu, gozdarstvu in redki industriji.[22] Podobno kot v Gorici so Italijani in Slovenci oblikovali svoje organizacije tudi na podeželju.

14 Prav tam, str. 159.
15 Arbo, *Carlo Michelstaedter*, str. 6. Campailla, *A ferri corti con la vita*, str. 11, 13.
16 Arbo, *Carlo Michelstaedter*, str. 50, 64. Tavano, *Gorizia*, str. 122.
17 Campailla, *A ferri corti con la vita*, str. 64.
18 Marušič, *Tisoč let*, str. 56, 60–64. Monai, *Michelstaedter anticipatore*, str. 162. Tavano, *Gorizia*, str. 121–122; *Zgodovina Slovencev*, str. 548.
19 Drnovšek, *Pozdravi*, str. 316, 334.
20 Marušič, *Tisoč let*, str. 54, 60.
21 Prav tam, str. 54, 56, 60.
22 Prav tam, str. 58.

Michelstaedterjevi (osebni) stiki s Slovenci

Michelstaedter je v Gorici prihajal v stik s Slovenci tako rekoč na vsakem koraku, tj. s slovenskimi someščani in tistimi Slovenci, ki so zaradi takšnih in drugačnih potreb prihajali v deželno glavno mesto iz vseh delov dežele.

Na številnih izletih je Michelstaedter obiskal več krajev v slovenskem delu Goriške in Gradiške in tudi slovenske kraje zunaj tega območja. O teh izletih priča njegova pisna in umetniška zapuščina.

Zaradi bližine je najpogosteje zahajal v goriško okolico in v hribolazniški strasti tudi na bližnje vzpetine, kjer je iskal samoto. Najraje se je povzpel na Sveto goro, Kalvarijo in Sabotin.[23] Ta je bil njegov najljubši hrib, prestavljal mu je zatočišče pred mestom in pred razočaranji ter monotonijo vsakdanjega sveta. Tu je nastalo tudi nekaj njegovih pesmi.[24]

Posamezne izlete je mogoče kronološko natančneje določiti. Preden je konec oktobra 1905 odpotoval v Firence, je sredi septembra obiskal Šmartno v Brdih in konec meseca še Trst.[25] Med božično-novoletnimi počitnicami leta 1908/9 je s prijateljem Enricom Mreuletom naredil več izletov na podeželje in v Trnovski gozd na območje Krnice nad Vitovljami.[26]

Predvsem med poletnimi počitnicami ga je hribolazniška strast vodila tudi na visoko- in sredogorske vzpone. V Julijcih je poleti leta 1905 planinaril na območju Krna in tudi prespal na eni od planin, ki so za Krnovo gorsko verigo.[27] Neposredno za Krnom sta pri Krnskemu jezeru planini Na polju in Duplje; verjetno je tam nekje prenočeval.[28] Sredi julija leta 1908 se je s prijateljema Paternollijem in Mreuletom povzpel na Kanin in Matajur.[29] Nekateri indici kažejo, da bi bil lahko konec septembra istega leta ponovno odšel v Julijce. Odpravil se je namreč proti Sv. Luciji (danes Most na Soči), lahko pa tudi naprej v smeri proti Bohinjski Bistrici ali Beljaku za vzpone v gorah.[30] Tudi med enimi zadnjih poletnih počitnic v svojem življenju (leta 1909 ali 1910) je več dni preživel v Juljicih.[31]

Korespondenca priča tudi o obisku Gorenjske in Koroške. O obisku Gorenjske govori opis pokrajine v pismu Carla Michelstaedterja bratrancu Emiliu Michelstaedterju: "Veselil sem se, da sem si te predstavljal pod soncem pri Savi ali na obširnih pašnikih ali pri jezeru, ali da bi si ob večerni uri ogledoval zaspano ravnino z majhnimi bivališči ljudi pod njihovo ogromno streho, ki jih je zadušila oskrbljenost zime, in vrhove gora, ki se svetijo v zadnjih sončnih žarkih."[32] Omemba Save, pašnikov, jezera, ravnine, hiš z ogromnimi strehami in gora pokrajino natančneje postavlja na Bled oziroma bolj verjetno v Bohinj.[33] Natančno branje pokaže še, da je Michelstaedter večkrat v različnih letnih časih – pozimi in poleti – obiskal omenjeno pokrajino. Zimski čas opisujejo besede: "... z majhnimi bivališči ljudi..., ki jih je zadušila oskrbljenost zime (tj. velika količina snega)". Poletni čas pa je prikazan v začetku citiranega odlomka, saj si lahko nekoga pod soncem ob reki ali jezeru predstavljamo le v tem času. Carlo Michelstaedter je namreč Gorenjsko toliko lažje obiskoval, ker je ta z odprtjem bohinjske železnice leta 1906 postala dosegljiva tudi iz Gorice.[34]

Bolj jasno in neposredno je nakazan obisk Koroške. Območje Beljaka je morda prvič obiskal že konec septembra leta 1908.[35] Nedvomen dokaz Michelstaedterjevega obiska Koroške je razglednica, odposlana iz Beljaka v začetku septembra leta 1909 z izleta med letovanjem v Sv. Luciji.[36]

Slovenskih krajev Michelstaedter ni samo obiskoval, ampak je v nekaterih poleti tudi letoval. V Piranu je počitnikoval v juliju in avgustu v letih

23 Campailla, *A ferri corti con la vita*, str. 22; Janežič, *Il filosofo poeta*, str. 8.

24 Campailla, *Pensiero e poesia*, str. 154, 155; Campailla, *Un inedito di Carlo Michelstaedter*, str. 31.č

25 FCM IV, beležnica Q, za Šmartno gl. list 9 *(S. Martino... 14/9)*, za Trst pa list 29 *(Trieste...26/9)*. Arbo, *Carlo Michelstaedter*, str. 28.

26 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 359 (ime kraja je Michelstaedter zapisal kot *Carnizza* – prav tam). Arbo, *Carlo Michelstaedter*, str. 72–73.

27 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 116. "Moj sen je, da bi to poletje preživel dva tedna v tistem pastirskem taboru, kjer sem lani prespal eno noč (in ki se nahaja na drugi strani Krnove gorske verige)..." *(Il mio sogno è di passare quest'estate due settimane in quell'accampamento di pastori dove ho dormito una notte l'altro anno (e che è oltre la catenna del Kern)...)*. Pismo je nastalo marca leta 1906, torej govori o poletju leta 1905. Gl. tudi: Arbo, *Carlo Michelstaedter*, str. 25.

28 *Atlas Slovenije*, str. 78.

29 Campailla, *A ferri corti con la vita*, str. 83. Datacijo v sredo julija potrjuje dejstvo, da Carlo Michelstaedter v pismu Gaetanu Chiavacciju iz 11. julija omenil na črte za vzpon na Kanin in na Matajur, in da je v drugi polovici istega meseca že letoval v Piranu (Michelstaedter, *Epistolario*, str. 329, 333).

30 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 338, op. št. 1 k razglednici, datirani 27. september 1908. Avtor opombe (Campailla) kot morebitne gorske cilje navaja Krn in Triglav.

31 Campailla, *Pensiero e poesia*, str. 154.

32 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 446 *(Mi compiacevo di immaginarti sotto il sole presso la Sava o nei vasti pascoli o sul lago; o all'ora di vespro mirare il piano addormentato, con le piccole abitazioni degli uomini soffocate dalla cura dell'inverno sotto il loro tetto enorme, e le cime dei monti luminose nell'ultimo sole.)*.

33 K slednji razlagi napeljuje opomba Campaille, avtorja opomb k Michelstaedterjevim pismom, ki enemu od Michelstaedterjevih izletov kot cilj postavlja Bohinjsko Bistrico. Gl.: Michelstaedter, *Epistolario*, str. 338, op. št. 1 k razglednici, datirani 27. september 1908.

34 *ES* 15, str. 303.

35 Gl. op. št. 30.

36 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 408 *(Villach, 5. (?) Settembre 1909)*. To potrjujejo predhodna in kasnej ša pisma. Gl. citirano publikacijo.

Gostilni Vuga in Mikuž v Sv. Luciji (danes Most na Soči) na razglednici, odposlani leta 1905 (Jerkič, Pozdrav iz..., str. 30).

1908–1910.[37] Med letovanjem leta 1908 si je ogledal piransko okolico – gričevje s strmimi pobočji, na katerih so rasli vinogradi, fige in ciprese.[38] Zadnjo dekado avgusta in velik del septembra leta 1909 je nato letoval še v Sv. Luciji, kjer so sicer letovale bogatejše goriške družine, tudi Michelstaedterjeva.[39] Po pismu prijatelju Marinu Caliterni je mogoče sklepati, da je bil nastanjen v gostilni Mikuž, ki je stala poleg gostilne Vuga. Dopisovanje iz Sv. Lucije je ohranilo več zanimivih drobcev tamkajšnjega bivanja. Michelstaedter je moral večkrat protestirati, da mu je bila dodeljena nova soba. Tolminske gore in prebivalce Sv. Lucije je označil kot melanholične. Omenja tudi Mikuževo kuhano meso in orkestrion.[40] O bivanju v teh krajih konec septembra 1909 je pisal, da je plaval v Idrijci in se ukvarjal z *"Raubzüge"* na jabolka, orehe in grozdje; to bi lahko prevedli kot "rabutanje".[41] Pri tem je zanimiva tudi omemba jezera "Podmelec" *(Podmeleh)* in lahkega čolna na vesla.[42] Morda je mišljena zajezitev Bače za potrebe tovarne pohištva v Klavžah, vasi ki leži pod Podmelcem ob tej reki.[43] To kaže, da je obiskoval tudi Baško grapo.

Kaj več o krajih, ki jih je obiskal Michelstaedter, bi lahko povedal njegov umetniški opus. A pri tem se pojavlja težava, da pri slikah in risbah v večini primerov ni navedeno ime prikazanega kraja.[44] O izletu na Kras bi lahko pričali dve risbi gole kamnite pokrajine, poraščene z redkim grmovjem in drevjem.[45] Morda je s katerega od gorskih izletov perorisba, ki prikazuje gore, pod njimi nižje vrhove in gozd ter temno jezero v ospredju.[46] O izletih na slovensko podeželje bi lahko pričali tudi risbi dveh cerkva na vzpetinah (to je ena od značilnosti slovenske krajine).[47]

V tesnejši osebni stik s Slovenci je prišel Michelstaedter najpozneje takrat, ko je obiskoval državno gimnazijo v Gorici. Učni jezik je bila nemščina, slovenščina oziroma italijanščina pa je bila obvezna za pripadnike teh narodov.[48] Slovenski dijaki so predstavljali približno polovico učencev, slovenski profesorji pa približno tretjino učne-

37 Arbo, *Carlo Michelstaedter*, str. 66, 88, 111. Campailla, *A ferri corti con la vita*, str. 83, 109–110, 131.
38 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 333.
39 Campailla, *A ferri corti con la vita*, str. 109–110. Michelstaedter, *Epistolario*, str. 338, op. št. 1 k razglednici, datirani 27. september 1908.
40 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 405–406. Lociranje omogočijo Michelstaedterjeve navedbe, da iz nove sobe ne vidi več gora, da pa vidi streho gospoda Vuge. Bivanje pri Mikužu potrjujejo omembe njegovega kuhanega mesa in orkestrona (prav tam). Gl. tudi: Jerki č, *Pozdrav iz*, zgornja razglednica na str. 30.
41 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 410; Tomšič, *Nemško-slovenski slovar,* besedo *Raubzug* prevaja kot roparski pohod.
42 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 406. V Michelstaedter, *Opere*, str. 577–578, je ta kraj zapisan kot "Podmelch".
43 Klavora, *Koraki skozi meglo*, str. 182. Zajezitev je danes zasuta s prodom, ki ga je nanosila Ba ča (op. avtorja).
44 Tu bodo prikazani samo kraji, ki jih je Michelstaedter obiskal (sodeč po njegovi likovni zapuščini).
45 Michelstaedter, *L'immagine irraggiungibile*, slika št. 31.
46 Prav tam, slika št. 759.
47 FCM IV, album F, lista 3 in 5.
48 Campailla, *A ferri corti con la vita*, str. 17.

ga kadra.[49] Slovenski in italijanski dijaki so bili od I. do IV. letnika ločeni na sekciji A in B, s tem da je bila sekcija A namenjena Italijanom, sekcija B pa Slovencem.[50] Le v I. letniku je z Michelstaedterjem v sekciji A sedelo tudi 9 Slovencev.[51] Od V. do VIII. letnika so bili dijaki združeni v enotno sekcijo, v tej pa so Slovenci vedno predstavljali dobro polovico vseh dijakov.[52]

V. Klasse.

August Belingar aus Ravnica
Alexander Blasig aus Ronchi
Leopold Bobik aus Peč
Eugen Brandl aus Triest
Rüdiger Bressan aus Peuma
Emil Brezigar aus Doberdob
Franz Cigoj aus Nabresina
Leopold Cigoj aus Malovše
Alois Corbatto aus Grado
Ludwig Fajgelj aus Tolmein
Felix Ferrario aus Görz
Anton Fuchs aus Grado
Franz Grion aus Capriva
Ernst Holzer aus Görz
Andreas Klanšček aus St. Florian
Michael Klanšček aus St Florian
Anton Kogoj aus Idria bei Bača
Wladimir Komavli aus Deskla
Vivald Louvier aus Görz
Josef Leopušček aus Lomkanalski
Karl Michlstädter aus Görz
Karl Maly aus Klagenfurt
Rudolf Močnik aus Medolino
Josef Parmeggiani aus Cervignano
Josef Peternel aus Plužnije
Josef Pich aus Görz
Josef Pišot aus Selo
Andreas Poberaj aus Salcano
Ludwig Podgornik aus Čepovan
Josef Pavsič aus Gargaro
August Prinčič aus Orehovlje
Ignaz Rys aus Budweis (Böhmen)
Ernst Scremin aus Versa
Johann Semič aus Pola
Alois Seppenhofer aus Görz
Valentin Simonič aus Klein-Žablje
Josef Srbrnič aus Salcano
Alexander Stacul aus Medea
Friedrich Škerk aus Salež
Emil Tomšič aus Görz
Hygin Valdemarin aus Romans
Josef Vogrič aus Görz
Richard Zach aus Graz (Steierm.)
Alois Zei aus Görz,
Franz Žerjal aus Reifenberg
Alois Žigon aus Volčjigrad

Seznam dijakov ob zaključku V. letnika Državne gimnazije v Gorici v šolskem letu 1901/02. Michelstaedterjevo ime je tu zapisano v nemški različici (Jahresbericht des k. k. Staatsgymnasiums in Görz za leto 1902, str. 72).

Kot rečeno, so Slovenci predstavljali približno tretjino profesorjev, niso pa vsi učili Michelstaedterja. V III. letniku ga je grščino učil Jožef Ivančič,[53] Gustav Novak pa fiziko v IV. letniku, matematiko v V., VI. in VII. letniku ter matematiko in fiziko v VIII. letniku, v V., VII. in VIII. letniku pa je tudi njegov razrednik.[54]

Zapisov o odnosih s slovenskimi sošolci ni. Dve pričevanji govorita o njegovi priljubljenosti med sošolci, ko je obiskoval nižje letnike gimnazije, in pozneje med mlajšimi dijaki. Prvo je pričevanje Carlove sestre Paule,[55] drugo pa pričevanje od Carla nekaj let mlajšega Biagia Marina.[56] Ker pričevanji prihajata iz italijanskega okolja in ob upoštevanju obstoja italijanske sekcije A v prvih štirih letnikih ter ločenosti dijakov italijanske in slovenske narodnosti, je to zelo verjetno veljalo predvsem za italijnanske dijake.

Po združitvi v enoten razred od V. do VIII. letnika so se dijaki slovenske in italijanske narodnosti držali ločeno zaradi zavedanja svoje narodnosti, pri tem pa je bil Michelstaedter na italijanski strani. Med njimi je prihajalo do trenj v obliki žaljivk, kakšne klofute in "boja" s pesmimi, tj. s petjem himen ter drugih nacionalnih in verjetno tudi sramotilnih in zbadljivih pesmi, ki so bile razširjene v Gorici in okolici.[57] Te pa so utihnile ob vzpostavitvi korektnih odnosov. Vročekrvneži so se na hodnikih tudi stepli.[58] Ločenost po nacionalnosti je prišla do izraza tudi ob koncu gimnazije v VIII. letniku, ko so se dijaki posamezne narodnosti slikali ločeno – Slovenci posebej in Italijani posebej.[59] Ta se je pokazala tudi v Michelstaedterjevem kratkem dramskem poskusu zapisa o življenju dijakov, v katerem nastopajo samo on in njegovi italijanski sošolci VIII. letnika.[60]

Skupno življenje pa je dijake v klopeh pomešalo, odnosi so postali korektni in včasih celo prisrčni.[61] Kljub medsebojnim nasprotjem pa je bila živa solidarnost med dijaki, ko so vsi dijaki VII. in VIII. letnika (tega je tedaj obiskoval Michelstaedter) konec oktobra leta 1904 nastopili skupaj proti suplentu zgodovine in geografije, profesorju Rudolfu Durstu – nemškemu nacionalistu. V znamenje protesta zaradi profesorjevega nekorektnega in žaljivega odnosa do dijakov (do slovenskih dijakov je bil še bolj žaljiv kot do italijanskih) sta omenjena letnika štrajkala, tj. "špricala" njegovo predavanje.[62]

Kljub ločenosti narodnosti se je Michelstaedter spoprijateljil tudi s Slovencem – Josipom Peternelom (1883–?) iz Plužne pri Bovcu. Njuno prijateljstvo bi bilo mogoče razložiti tudi s Peternelovo poznejšo usodo. Peternel je namreč po 1. sv. vojni spadal med italijanofilske Slovence, nato pa je pri-

49 *Jahresbericht des k.k. Staatgymnasiums in Görz*, l. 48–55, 1898–1905.
50 Bozzi, *Carlo Michelstaedter studente ginnasiale*, str. 1.
51 *Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums in Görz*, l. 48, 1898, str. 35.
52 *Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums in Görz*, statistični pregledi v letnikih 52–55, 1902–1905.
53 *Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums in Görz*, l. 50, 1900, str. 41. Njegovo ime je tu navedeno kot *Josef Ivančič*.
54 *Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums in Görz*, l. 51–55, 1901–1905; gl. seznam profesorjev pod Gustav Novak.
55 Campailla, *Pensiero e poesia*, str. 151.
56 Marin, *Fame di dio*, str. 65–66. Biagio Marin (1891–1985), pisatelj in pesnik, rojen v Grade žu. Gl. spremno besedilo na platnici citirane publikacije.
57 Gallarotti, *Uno sciopero studentesco nel 1904*, str. 115. Marin, *Gorizia*, str. 40–41. O obstoju sramotilnih in zbadljivih pesmi, ki so jih prepevali Slovenci in Italijani, gl.: Marušič, *Gorizia xe sciava*, str. 272–273.
58 Arbo, *Carlo Michelstaedter*, str. 12.
59 Arbo, *Carlo Michelstaedter*, slika italijanskih dijakov na str. 24. Gallarotti, *Uno sciopero studentesco nel 1904*, str. 115. Marin, *Gorizia*, str. 40.
60 FCM III 8, list 32 in 33: *Una scenetta della vita studentesca* (Prizor iz študentskega življenja).
61 Marin, *Gorizia*, str. 39 in 40.
62 Gallarotti, *Uno sciopero studentesco nel 1904*, str. 105–106, 115.

stal med slovenskimi člani fašistične stranke.[63] To dejstvo pa pove več o Peternelu kot o Michelstaedterju. Peternel je moral biti že pred 1. svetovno vojno dovolj proitalijansko usmerjen, da je lahko italijanski domoljub, kot je bil Michelstaedter, z njim navezal prijateljski stik. S Peternelom je ohranjal stike tudi po koncu gimnazije predvsem zaradi informacij o usodi prijatelja Enrica Mreuleta, ki je emigriral v Argentino.[64] Kot zanimivost lahko navedemo, da je bil Michelstaedterjev slovenski sošolec v gimnaziji tudi kasnejši komunistični politik in narodni heroj Jože Srebrnič iz Solkana (1884–1944).[65]

O Michelstaedterjevih osebnih stikih in poznanstvih s Slovenci zunaj gimnazije bi lahko govorili slovenski priimki v njegovih pismih in beležnicah. Nekateri so zapisani v slovenski obliki, večina pa v deloma ali popolnoma poitalijančeni obliki, to pa bi lahko kazalo na italijansko nacionalno opredelitev teh; to je bilo zelo pogosto v nacionalno mešanem okolju, kakršno je bilo goriško.[66] V prvo skupino bi lahko spadale osebe s priimki *Klun*, *Fonda* in *Zavad* ...(priimek ni napisan do konca; lahko bi bil Zavadlav), ki jih je imel skupaj z naslovi zapisane v svoji beležnici.[67] V neki drugi beležnici je v nekem računu zapisan priimek *Potocnik* (slov. Potočnik).[68] V pismih se pojavljajo poleg tovrstnih priimkov sošolcev in drugih dijakov gimnazije, s katerimi je navezal stike – *Simig*, *Struchel* in *Mreule*, še ti, ki (verjetno) pripadajo znancem in družinskim prijateljem: prof. *Marsich*, *Battistig*, *Fonda*, *Bisiak*, *Brumat*, brat in sestra *Marinaz*, *Vidrich/Vidrig*, *Feretich* in *Dorchich*, *Simsig* ter *Furlani*.[69]

S Slovenci in njihovimi navadami se je Michelstaedter srečal (tudi) na naboru maja leta 1908 v Gorici. V pismu Gaetanu Chiavacciju opisuje prihod nabornikov z vozovi, okrašenimi s cvetjem, in tudi, kako naborniki, razvrščeni v krogu, s hripavimi glasovi pojejo pesmi o svobodi ali "podeželske pesmi", tj. ljudske pesmi, v katerih se poslavljajo od svojih deklet.[70]

Michelstaedter in slovenščina

Ob naštetih Michelstaedterjevih stikih s Slovenci se postavlja vprašanje, koliko je razumel in govoril slovensko. Glede na življenje v narodno mešani Gorici in dejstvo, da je bilo znanje slovenščine splošno razširjeno tudi med neslovenskimi trgovci, obrtniki, zdravniki, odvetniki in pripadniki drugih poklicev,[71] je zelo verjetno, da je Michelstaedter slovenščino obvladal tako aktivno in kot pasivno, vendar tega v svojih spisih nikjer izrecno ne omenja. To je vedno nakazano le posredno.

Na aktivno (govorno) znanje slovenščine kažejo posamezni indici v njegovih pismih. V pismu domačim, napisano 26. marca 1906, je mimo grede omenil, da je leto prej prespal eno noč v pastirskem taboru onstran Krnove gorske verige.[72] Prenočišče si je lahko zagotovil le tako, da je zanj zaprosil tamkajšnje pastirje, zato je zelo verjetno, da je pri tem uporabil slovenščino. Malo je namreč verjetno, da bi pastirji znali še kak drug jezik razen

63 Bozzi, *Carlo Michelstaedter studente ginnasiale*, str. 6; Campailla, *A ferri corti con la vita*, str. 18; Michelstaedter, *Epistolario*, op. št. 5, str. 422–423. O Peternelu gl.: *Primorski slovenski biografski leksikon*, 20. snopič, geslo: *Josip Peternel*, str. 768. Letnica Peternelove smrti ni poznana, ker se je izselil na Ju žno Tirolsko. Gl. prav tam.

64 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 422–423, 435, 440.

65 *Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums in Görz*, l. 55, 1905, str. 38. *Primorski slovenski biografski leksikon*, 14. snopič, geslo: *Jože Srebrnič*, str. 435.

66 Med 13 Michelstaedterjevimi italijanskimi so šolci konec VIII. letnika je kar pet takih s priimkom slovenskega ali slovanskega izvora: *Simsig* = Simšič; *Zei* = Cej; *Bressan* = Brešan (ta priimek je pogost v Podgori, vasi pri Gorici); *Semig* = Semić; *Mocnik* = Močnik. Gl.: Abro, *Carlo Michelstaedter*, besedilo k sliki na str. 24.

67 FCM IV, beležnica P, list 17.

68 FCM IV, beležnica O, list 27.

69 Navedeni priimki so citirani v vrstnem redu, kakor se (prvič) omenjajo v: Michelstaedter, *Epistolario*. Za prvi sklop gl. str.: 28 (Michelstaedterjev sošolec; gl. sezname dijakov v: *Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums in Görz*, l. 48–55, 1898–1905); 38 (od Michelstaedterja leto starejši dijak, maturiral l. 1904; gl. seznam dijakov v: *Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums in Görz*, l. 54, 1904); 359 (Michelstaedterjev prijatelj in od njega mlajši dijak; gl. seznam dijakov v: *Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums in Görz*, l. 54, 1904). Za drugi sklop pa gl.: isti, op. št. 2 na str. 5; 123–124; 131 (ta oseba je zelo verjetno identična z osebo *Fonda*, ki je omenjena v beležnici P – gl. op. št. 60); 132–133; 134; 161 in 163 (moška oseba *Marinaz* verjetno identična z dijakom Marinazem, ki je bil starejši od Michelstaedterja in je maturiral l. 1904; gl. seznam dijakov v: *Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums in Görz*, l. 54, 1904); 285 in 291 (priimek je zapisan v navedenih dveh oblikah); oba na str. 320, 377; 387.

70 "Veš, ko pridejo z vozovi, ki so okra šeni s cvetjem, s smešno resnostjo in prisiljenim veseljem in se postavijo v krog ter pri čnejo (ubrano) peti pesmi o svobodi (!) ali določene čustvene pesmi s pode želja s čudnimi verzi in hripavimi glasovi, v katerih jemljejo slovo od deklet, me ganejo, kdo ve zakaj. Oprejo se po dva ob dva in si svoje pesmi spore čajo skoraj usta ob usta." *(Sai quando arrivano colle carrozze infiorate, con la serietà buffa e allegria sforzata, e si mettono in circolo, e comincino a intuonare i canti di libetà* (!) *o certe canzoni sentimentali di campagna con addii alle fidanzate, coi versi strambi, e le voci rauche, mi commuovono, chi lo sa perché. S'appoggiano a due a due e si comunicano quasi bocca a bocca i loro canti.)* Gl.: Michelstaedter, *Epistolario*, str. 316. V korist dejstvu, da so opisani Slovenci, govori naslednje. Dogajanje ob naboru je bilo do pred kratkim (do ukinitve naborni škega sistema) še zelo podobno opisanemu, le da so vozove zamenjali traktorji s prikolicami. Za pesmi, v katerih se fant zaradi slu ženja vojske poslavlja od dekleta, je dovolj pogledati v Štrekljevo zbirko. Kar pa se ti če hripavih glasov, je to posledica predhodne "vesele noči".

71 Waltritsch, *Gospodarska prisotnost Slovencev v gori ški stvarnosti*, str. 140.

72 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 116.

slovenščine; te možnosti sicer nikakor ne smemo izključiti, vsaj kar zadeva znanje nekaj nemščine, ki so se je pastirji lahko naučili med služenjem vojaščine. Bolj neposredno bi lahko na znanje slovenščine kazalo njegovo pismo Marinu Caliterni, ki ga je napisal v začetku septembra leta 1909 med počitnikovanjem v Sv. Luciji. V njem je omenil, da so mu novo sobo dodelili šele potem, ko se je večkrat pritožil.[73] Pri tem bi lahko uporabil slovenščino, a ob upoštevanju, da je bila Sv. Lucija počitniški kraj bogatejših goriških družin,[74] je zelo verjetno, da so tamkajšnji gostilničarji znali tudi italijansko in zato protest v slovenščini ne bi bil potreben.

Michelstaedterjevo znanje slovenščine bi lahko potrjevalo tudi pričevanje sestre Paule, da je Carlo med enimi zadnjih poletnih počitnic preživel več dni v Julijcih. V tem času se je hranil samo z mlekom, ki ga je dobil pri pastirjih na planinah.[75] O znanju slovenščine bi lahko sklepali še po nekaj izletih, ki so Michelstaedterja včasih vodili daleč na slovensko podeželje oziroma ozemlje (Julijci, Trnovski gozd, Gorenjska, Tolminska),[76] kjer bi si ne mogel pomagati samo z italijanščino ali nemščino.

Ne glede na to, koliko je Carlo Michelstaedter razumel in govoril slovensko, se v pismih pojavljata besedi *"baba"*[77] in deloma romanizirana *"gubana"*,[78] ki izvira iz slovenske narečne besede gubanca (potica). Obe besedi sta prišli v goriško italijansko narečje iz slovenščine.[79]

S slovenščino v pisni obliki se je Michelstaedter srečal pri zapisu priimkov svojih slovenskih sošolcev in nekaterih drugih oseb. Strešice je postavljal na pravilna mesta: *Kodrič*,[80] *Žigon*[81] in *Mikuž*.[82] Težave je imel s črko i oziroma j na koncu priimka. Tako je priimek Cigoj zapisal kot *Cigoi*, priimek Komavli pa kot *Komavly*.[83] Težav pa ni imel pri zapisu pravopisno neproblematičnih oblik priimkov: *Vuga*,[84] *Peternel*,[85] *Belingar* in *Brezigar*.[86]

Pri zapisu krajevnih imen slovenskih krajev je Michelstaedter dosledno uporabljal italijansko oziroma italijanizirano obliko, če je le obstajala. To je veljalo tudi za zelo majhne in oddaljene kraje, kot npr. *Carnizza* za Krnico v Trnovskem gozdu.[87] Pri tem je treba omeniti, da so se italijanske oblike številnih krajevnih imen pojavljale tudi v uradni obliki.[88] Slovenske oblike se pojavijo štirikrat, pa še te niso vse pravilno zapisane. To so: *Kern* za Krn (omenjena oblika zapisa je bila tedaj – zapis je nastal leta 1906 – že opuščena v korist današnje),[89] *Matajur*,[90] nekoliko popačena oblika *Podmeleh* za Podmelec[91] in *Sava*, ki pa je drugje zapisana kot *Sawa*.[92]

Slovenci in Michelstaedterjev pisni in likovni opus

Michelstaedter v svojih delih Slovencev nikjer ne omenja neposredno, vedno le posredno ali pa je mogoče o tem sklepati iz konteksta. Poleg tega ima veliko del takšno ali drugačno povezavo s Slovenci: nastala so slovenskem ozemlju, dogajanje v njih kaže nanje, v likovni umetnosti so prikazani slovenski kraji in ljudje. Vprašanje je predstavljeno po teh sklopih: literarni opus, likovni opus in pisma z beležkami. Pri tem je treba vedeti, da se je sčasoma del njegovega opusa izgubil ali pa je bil uničen, tako da so bile izgubljene tudi stvari, ki zadevajo obravnavane teme.[93]

---

73 "Ne pišem ti več iz sobe, ki jo poznaš, ampak medtem ko sedim v neki drugi, ki so mi jo dodelili šele zaradi mojih pritožb..." *(Ti scrivo seduto non pi nella stanza che conosi ma in un'altra che m'hanno assegnato in seguito alle mie proteste...)* Gl.: Michelstaedter, *Epistolario*, str. 405.

74 Campailla, *A ferri corti con la vita*, str. 109–110.

75 Campailla, *Pensiero e poesia*, str. 154.

76 Več o Michelstaedterjevih izletih gl. sestavek o Michelstaedterjevih stikih s Slovenci.

77 "V mojem oddelku (vagona – op. avtorja) sta dva duhovnika in ena baba..." *(Ci sono qui nel mio scompartimento due preti ed una baba...)*. Gl.: Michelstaedter, *Epistolario*, str. 28. V goriškem italijanskem govoru ima beseda tak pomen kot v slovenščini (na osnovi pogovora z Nežko Kerševan).

78 "V Ferrari sem oddal gubanco..." *(A Ferrara ho consegnato la gubana...)* Michelstaedter, *Epistolario*, str. 198.

79 Prim. tudi Corbanese, *Il Friuli, Trieste e l'Istria*, str. 334. Doria, *Grande dizionario*, gesli "baba" in "gubana".

80 Michelstaedter, *L'immagine irraggiungibile*, slika št. 102. Feliks *(Felix)* Kodrič je bil doma v Velikih Žabljah v Vipavski dolini *(Jahresbericht des k. k. Staatsgymnasiums in Görz*, l. 55, 1905, str. 38).

81 FCM IV, beležnica O, list 46. Alojz (*Alois*) Žigon je bil doma v Volčjem Gradu na Krasu *(Jahresbericht des k. k. Staatsgymnasiums in Görz*, l. 55, 1905, str. 39).

82 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 405.

83 FCM IV, beležnica O, list 46. Vladimir Komavli (doma v Desklah) in Franc (doma v Nabrežini) oz. Leopold (doma v Malovšah) Cigoj (v beležnici je zapisan samo priimek) so bili Michelstaedterjevi slovenski sošolci na gimnaziji *(Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums in Görz*, l. 55, 1905, str. 38).

84 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 405.

85 Prav tam, str. 422–423.

86 FCM IV, beležnica O, list 46. Avgust (*August*) Belingar je bil doma v Ravnici, Emil Brezigar pa v Doberdobu *(Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums in Görz*, l. 55, 1905, str. 38).

87 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 359.

88 Juriševič, *S pošto*, str. 114–132. Gl. tudi: *Special Orts-repertorium vom Küstenlande* za popis leta 1880, izdan 1885, in *Special Orts-repertorium des Österreichisch-illyrischen Küstenlandes* za popis leta 1890, izdan leta 1894.

89 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 116. Glede oblik "Kern" in "Krn" primerjaj Rutar: *Zgodovina Tolminskega* (str. 270) iz leta 1882, ko je še uporabljena prva oblika, in Rutar: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska* (str. 21) iz leta 1892, ko je že uporabljena današnja oblika.

90 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 324.

91 Prav tam, str. 406. V Michelstaedter, *Opere*, str. 578 je kraj zapisan kot *Podmelch*.

92 Za prvi primer gl.: Michelstaedter, *Epistolario*, str. 446; za drugi pa Michelstaedter, *Opere*, str. 658.

93 Campailla, *A ferri corti con la vita*, poseben list, priložen v knjigo.

Poleg številnih literarnih del, ki so nastala v domači Gorici, se na slovensko ozemlje nanašata še dve prozni deli in štiri pesmi. Na hrib Sabotin pri Gorici je Michelstaedter postavil v dannunzijevskem slogu napisano pripoved z naslovom *La leggenda del San Valentin* (Legenda o Svetem Valentinu), ki se dogaja v srednjem veku na gradu na sv. Valentina, na enem od vrhov Sabotina, in govori o donni Beati, njenem možu, grofu Anselmu in Beatini ljubezni do viteza brez imena.[94]

V kratki zgodbi *La bora* (Burja) se edinkrat v njegovem opusu pojavi poimenovanje "Slovani" *(Slavi),* ki lahko pomeni tudi Slovence. To potrjuje odlomek iz zaključka zgodbe: "Ampak Slovan, ki je vedno ostal preprosti sin Krasa ...",[95] to pa bi glede na kontekst lahko bil le Slovenec. Dogajanje je postavljeno na Kras. Več bratov Slovanov je odšlo v boj proti Venetom in Nemcem, ki so se združili proti njim. Doma je ostala le njihova sestra. Iz boja se je vrnil samo star bojevnik z vestjo, da so vsi bratje padli, in njihovim naročilom, naj sestro odpelje na varno k Savi. Ona pa se je odločila ostati in se nato v kriku bolečine za padlimi brati spremenila v burjo. Vsi se je bojijo, le "Slovan" s Krasa v njej smehljajoč se prepozna zvesto sestro.[96] Bratje–Slovani so opisani kot "močni sinovi Krasa" *(i forti figli del Carso)* z divjim a otroškim obrazom.[97]

V Michelstaedterjevi poeziji so tri pesmi povezane s Sabotinom: pesmi *Giugno* (Junij) in *Risveglio* (Prebujenje) sta nastali na njegovem vrhu, pesem *Marzo* (Marec) pa po sestopu z njega.[98] Napisal je tudi pesem *All'Isonzo* (Soči), v kateri je Soča uporabljena kot filozofska primera.[99]

Kot smo videli, je imel Sabotin za Carla Michelstaedterja poseben pomen, in sicer že omenjenega literarnega, pa tudi filozofskega. V njegovi filozofski misli je Sabotin njegova najljubša gora, pomenil mu je zatočišče pred mestom, razočaranji in monotonostjo vsakdanjega življenja. Postal mu je skoraj simbol avtentičnosti, ki jo je potrebno ponovno pridobiti.[100]

Pri likovnih upodobitvah je težko določiti "slovenskost" motiva, saj je Carlo Michelstaedter bolj redko zabeležil ime upodobljene osebe, največkrat le kraj in datum nastanka motiva. Pri tem velja podobna ugotovitev kot prej, da so tudi številna likovna dela nastala v Gorici. Osebe so največkrat upodobljene v profilu ali kot portret, velikokrat kot karikature. Iz časa obiskovanja gimnazije se je ohranilo mnogo upodobitev sošolcev in profesorjev.[101] Poimensko so poznane upodobitve teh slovenskih sošolcev: Feliksa Kodriča, Leopolda Bobika in Jožeta Srebrniča.[102] Ni pa znana nobena upodobitev kakega slovenskega profesorja.

V sklopu "Goriški tipi" *(Tipi goriziani)* je upodobljen, a ni imenovan, slovenski politik in publicist odvetnik Henrik Tuma (1858–1935).[103] "Tipi iz

LA BORA

I primi raggi del sole tingevano d'un tenue rosato le cime ancora nevose dei monti, nel cielo chiaro le ultime stelle scomparivano. — L'aspra gola del Monte Spaccato era immersa ancora nella notte, mentre le cose erano avvolte nella lieve nebbia azzurrognola che più densa gravava giù sui paesi felici della costa, giù sull'ampia distesa dell'oscuro mare.

In un'incavatura delle rocce la solitaria capanna dei guerrieri slavi era già risvegliata al nuovo giorno. Dalla porta usciva un fascio di luce insieme al fumo, che appariva bianco nel dominio del chiarore e poi scompariva. Sulla roccia di fronte, cui la luce vicina dava un rude risalto, giocava a tratti ora grande smisuratamente e indistinta, ora piccola e coi contorni definiti, un'ombra — una forma femminile. Invero era una dolce figura femminile quella che nell'interno della capanna s'aggirava con movenza ferma e leggera, con

Začetek zgodbe "La bora" (Burja). "Monte Spaccato" je vrh Draščica na kraškem robu nad Trstom. (Michelstaedter, Opere, str. 654–655).

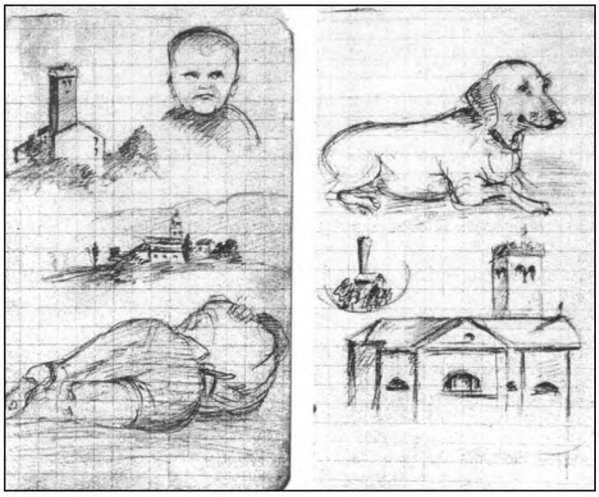
94 Campaiila, *Un ineditto di Carlo Michelstaedter*, str. 33 in 34.
95 Michelstaedter, *Opere*, str. 659. Italijansko besedilo se glasi: *"Ma lo slavo, ch'è rimasto sempre il sempilce figlio del Carso..."*
96 Michelstaedter, *Opere*, str. 654–659.
97 Prav tam, str. 656, 659.
98 Campailla, *Un inedito di Carlo Michelstaedter*, str. 33.
99 Michelstaedter, *Opere*, str. 411. Monterosso, *Carlo Michelstaedter. A cento anni dalla nascita*, str. 250.
100 Campailla, *Pensiero e poesia*, str. 154–155. Isti, *Un inedito di Carlo Michelstaedter*, str. 31–33.
101 Michelstaedter, *L'immagine irraggiungibile*, slike št. 75–121.
102 Za upodobitev Feliksa Kodriča gl.: Michelstaedter, *L'immagine irraggiungibile*, slika št. 102. Tu je Michelstaedter sam napisal priimek upodobljenega. Za upodobitev Bobika in Srebrniča gl.: FCM IV, album C, Epoca di scuola (Compagni e professori), risbi št. 29 (Srebrnič) in št. 34 (Bobik). Za njuno identifikacijo gl.: FCM IX J 2, polovica lista formata A4, prepognjenega na pol, poimenski seznam prepoznanih upodobljencev v prej omenjenem albumu. Srebrnič je pod št. 29 zapisan kot *Srebernič,* Bobik pa pod št. 34 kot *Bobič?.* Pisava ni Michelstaedterjeva (op. avtorja). V publikaciji *L'immagine irraggiungibile*, slika 104, je Srebrnič identificiran kot profesor. Gl. tudi seznam dijakov VIII. letnika v: *Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasium in Görz*, l. 55, 1905, str. 38–39. Omenjeni trije so tu zapisani kot: *Bobik Leopold, Kodrič Felix* in *Srebrnič Josef.* Bobik je bil doma v Peči, vasi blizu Gorice, Srebrnič pa v Solkanu (prav tam).
103 V FCM IX J 2, na polovici lista formata A 4, prepognjenega na pol, je navedenih nekaj imen oseb, ki so upodobljene v sklopu *Tipi Goriziani.* Med njimi je tudi Henrik Tuma, ki je tu zapisan kot *avv. Tume.* Odsotnost dodatnih podatkov pa otežuje Tumovo natančno identifikacijo v albumu F, v katerem je upodobljen. Gl.: FCM IV, album F, *Tipi goriziani.* Istovetnost omenjene osebe s Henrikom Tumo potrjuje it. okraj šava *avv.* za *"avvocato",* t.j. odvetnik. Tuma je namreč imel v letih 1901–1924 odvetniško pisarno v Gorici (*ES*, 13, str. 394).

Michelstaedterjeva gimnazijska sošolca Feliks Kodrič in Jožef Srebrnič (Michelstaedter, L'immagine irraggiungibile, str. 151).

sodne razprave Nunin" *(Tipi del dibattimento Nunin)* je manjša skupina upodobitev članov sodišča, med katerimi so bile tudi osebe s slovenskimi priimki – zapisani so bili tako: *Kuhacevic*, *Posega*, *Vidulic*, *Blasig*, *Loncar* in *Kopac*.[104] Upodobitve Slovencev bi lahko opazili tudi v skupinah portretov in profilov "Sorodniki in znanci" *(Persone di famiglia e conoscenti);* pri tem jih je treba iskati med znanci.[105]

V Michelstaedterjevih beležnicah in slikarskih albumih je mogoče opaziti še nekatere "slovenske" motive. V Sv. Luciji sta tako nastali risbi starejše kmetice in moške glave z brki.[106] Med izletom sredi septembra 1905 v Goriška brda je nastalo več risb: moška glava,[107] otroška glava, cerkev z zvonikom na cine, cerkev z gorami v ozadju, speči moški,[108] ležeči pes z dvignjeno glavo in cerkev v Šmartnem.[109] Konec istega meseca je med izletom v Trst poleg drugih risb nastala tudi risba ženske s košem na glavi. Ženska je prikazana s hrbtne strani, naglavna ruta pa ji sega prek vratu do hrbta. Obleka je podeželskega videza,[110] zato je to ver-

Skice iz Goriških Brd. Cerkev v Šmartnem (desno spodaj) (Michelstaedter, L'immagine irraggiungibile, str. 361).

104 Michelstaedter, *L'immagine irraggiungibile*, slike 149–154 in besedilo k njim.
105 Prav tam, slike št. 122–134 in 136–138.
106 Prav tam, sliki 193 (kmetica) in 194 (mo ški z brki).
107 Prav tam, slika 606. Skica nosi datum 14. 9., za dolo čitev leta gl.: Arbo, *Carlo Michelstaedter*, str. 28.
108 Michelstaedter, *L'immagine irraggiungibile*, slika 607.
109 Prav tam, slika 608.
110 FCM IV, beležnica Q, str. 31. Risba nosi datum 26. 9., za določitev leta gl. op. št. 25.

Michelstaedterjeva slika alpske pokrajine (Michelstaedter, L'immagine irraggiungibile, str. 42).

jetno slovenska branjevka iz okolice Trsta. Pa tudi na drugih upodobitvah bi se lahko skrival kak Slovenec.[111]Ohranjenih je tudi več upodobitev (risbe, slike) krajin, ki bi lahko sodile v obravnavani kontekst. Dve risbi gole in kamnite pokrajine z redkim grmovjem in drevjem bi lahko prikazovali Kras.[112] Gorica je zabeležena z risbo panorame trga Travnik[113] in tremi risbami goriškega gradu.[114] Goriško podeželje bi lahko prikazovale štiri risbe krajin in dve risbi cerkva na gričih; to je značilnost slovenske krajine.[115] V Michelstaedterjevem opusu je nastalo tudi več upodobitev gora: tri risbe in dve sliki.[116] Glede na njegove pogoste obiske Julijcev je zelo verjetno, da so bili upodobljeni prav ti. O slikanju v gorah govori tudi Michelstaedter sam v nekem pismu iz leta 1906, a šele kot o načrtu za prihodnost.[117] Zadnje mesece pred smrtjo je Carlo Michelstaedter naslikal tudi nekaj krajin goriške okolice v olju; upodobljeni so bili tudi slovenski kraji.[118] Poleg ohranjenega likovnega opusa je tudi veliko uničenega in izgubljenega, kjer bi se zagotovo našlo še kak "slovenski" motiv.

Podobno kot v temah, obravnavanih do sedaj, Slovenci tudi v pismih niso nikjer omenjeni z imeni in ne nastopajo kot glavna tema pisma, vedno so navzoči le posredno ali pa mimogrede v določenem kontekstu.

V pismu, ki ga je Carlo Michelstaedter 7. decembra 1905 pisal iz Firenc očetu Albertu, pravi: "Oče, prejel sem "Il Corriere" s tvojo lepo oceno. Prav imaš, da proletarski bes ni v bistvu nič drugega kot orodje."[119] Ta komentar se je nanašal na socialistični shod v Gorici, ki so se ga udeležili tudi sokoli; ti so med shodom vzklikali slovenstvu. O shodu je poročal članek v *Il Corriere friulano* z naslovom *Socialisti??*. Avtor (glede na omenjeni kontekst je bil to Carlov oče Albetro Michelstaedter) je pisal, da so socialisti samo zamaskirani Slovenci (slovenski šovinisti), saj so jim vse poti dobre, da bi uničili italijanstvo Gorice. Zaključil je, da nekatera politična zavezništva niso mogoča in le česa so krivi Italijani, če hočejo biti gospodarji v lastni hiši.[120] Kaže, kot da so Slovenci v ta del pisma "prišli" skozi stranska vrata, v resnici pa so njegov glavni motiv.

V nekoliko poznejšem pismu (datum 17. maj 1906) je Carlo svoji sestri Pauli pisal: "Vedno te vidim, kako hitiš s svojim kolesom, medtem ko greš, da poneseš besedo civilizacije barbarom v Solkanu ..."[121] Paula je imela tu kot učiteljica francoščine zasebne ure iz tega jezika.[122] V tem primeru so bili Solkanci (t.j. Slovenci) označeni kot barbari, medtem ko je Michelstaedter v nekem drugem

111 Michelstaedter, *L'immagine irraggiungibile*, slike 625–641.
112 Prav tam, slika 31.
113 Prav tam, slika 29.
114 Prav tam, slike 11, 18 in 775.
115 Prav tam, slike 302, 325, 429 in 505. Za risbi dveh cerkva gl.: FCM IV, album F, listi 3 in 5.
116 Michelstaedter, *L'immagine irraggiungibile*, sliki 699 in 700 (oljnati sliki), slike 305, 701 in 759 (risbe).
117 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 116. Pismo nosi datum 26. marec 1906.
118 Campailla, *Pensiero e poesia*, str. 163. Iz te skupine gl.: Michelstaedter, *L'immagine irraggiungibile*, slika 675. Slednja prikazuje Markov hrib nad Šempetrom pri Gorici.
119 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 74 *(Ho ricevuto il "Corriere" con la tua bella recensione papà, hai ragione che le furie proletarie in fondo non sono che uno strumento).* Il Corriere, t.j. Il Corriere friulano, je bil italijanski liberalno-nacionalni dnevnik, ki je izhajal v Gorici (Tavano, *Gorizia*, str. 122).
120 Socialisti ??, v.: *Il Corriere friulano*, 30. november 1905, l. V, str. 2. Avtor opomb, Sergio Campailla, v izdaji pisem: Michelstaedter, *Epistolario*, meni, da se pismo nanaša na članek "I nostri deputati e il suffragio universale" iz 26. 11. 1905, str. 2, oziroma na članek "Il suffragio universale e la rettorica degli Italiani" iz 15. 12. 1905, str. 1, ki sta izšla v istem časopisu. Gl.: Michelstaedter, *Epistolario*, str. 74, op. št. 1.
121 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 120 *(Ti vedo sempre volante sulla tua bicicletta metre vai a portare il verbo della civiltà ai barbari di Salcano).*
122 Michelstaedter, *Epistolario*, op. št. 1 na str. 120. Pogovor z Nežko Kerševan (besedilo hrani avtor).

pismu in na neki razglednici to oznako uporabil za avstrijsko vojsko.[123]

Michelstaedter se je Slovencev zadnjič dotaknil 2. (?). septembra 1909 v pismu Marinu Caliterni, ki je nastalo med bivanjem v Sv. Luciji. V njem je tamkajšnje domačine in tolminske gore označil za melanholične.[124]

Michelstaedterjev odnos do Slovencev

Odnos Carla Michelstaedterja do Slovencev sta določala njegova italijanska nacionalna opredelitev[125] in njegov izvor – izhajal je namreč iz iredentistično usmerjene družine. Carlov osebni odnos do Slovencev bi lahko označili kot odklonilnega in ignorantskega. Vendar – kot bomo videli – stvar ni bila povsem enoznačna.

V pismu sestri Pauli je Solkance poimenoval barbari.[126] Takemu pojmovanju je bila blizu tudi pesmica, ki so jo v tistem času peli Italijani v Gorici. V njej so se Slovencem rogali, naj se iz italijanske Gorice vrnejo v Solkan[127]. Michelstaedter je z oznako "barbari" na drugem mestu mislil na avstrijsko vojsko oziroma državo,[128] tu pa je glede na kontekst veljala za Slovence. Podoben, odklonilen ton je mogoče zaznati tudi v pismu materi Emmi, v katerem jo je spraševal o Paulinem početju v Kanalu ("Paula še vedno hiti ...dvakrat na teden v Kanal? Kaj sploh počnejo v Kanalu?").[129]

Nekaj o značaju Slovanov pove analiza Michelstaedterjeve kratke zgodbe *La bora*, vendar moramo biti pazljivi, saj so lahko nekatere oznake stvar umetniške svobode. Kot je bilo že povedano, so Slovenci imenovani s splošno oznako "Slovani" *(Slavi)*. Ta netočna in posplošena oznaka je bila splošno razširjena[130] in se je ohranila v določenih italijanskih krogih do danes. V delu je avtor brate Slovane, ki nastopajo v zgodbi, in sodobnega Slovana na Krasu, ki se pojavi na koncu, opisal kot močne sinove Krasa z divjimi, a skoraj otroškimi obrazi.[131] Podobno sodbo o "Slovanih" brez grobosti je zapisal tudi Michelstaedterjev nekoliko mlajši sodobnik Biagio Marin; označil jih je kot "plahe in krotke" *(timidi e miti)*.[132]

V nekaterih segmentih zgodbe je čutiti narodnostne boje Michelstaedterjevega časa med Italijani (tu nastopajo kot Veneti), Nemci in Slovenci (tu nastopajo kot Slovani). Kraj boja sta morje in obala, v boju pa naj bi bilo odločeno o zmagi ali smrti.[133] Lokacija spopada širše gledano spominja na Trst in Istro, v omenjanju ravnine, prek katere je prodiral sovražnik, bi lahko videli Gorico. Omenjeni kraji so bili res prizorišče (narodnih) bojev, v katerih je šlo na "zmago ali smrt". Pri tem je zanimivo, da so kot napadalci označeni Veneti (Italijani) in Nemci, ne pa Slovani; ti se morajo šele braniti.

Svojo italijansko nacionalno usmerjenost je kazal tudi pri zapisu imen slovenskih krajev, saj je dosledno uporabljal italijansko različico, če je obstajala. Pri tem je treba vedeti, da so številne italijanske oblike krajevnih imen imele uradno veljavo.[134] Upoštevati pa je potrebno tudi duha časa, saj je tudi Fran Levec v svojem Slovenskem pravopisu iz leta 1899 predpisoval uporabo slovenskih oziroma slovanskih imen povsod, kjer je bilo možno, v določenih primerih pa tudi slovenjenje tujih imen (npr. Piacenza – Pjačenca).[135]

Ignorantska plat odnosa je izhajala predvsem iz ločenosti (nacionalne diferenciacije) Italijanov in Slovencev[136] in zelo verjetno tudi iz dejstva, da je umrl mlad, pri 23 letih, in da je štiri leta univerzitetnega študija preživel večinoma v Firencah.[137] Omejenost samo na svojo nacionalno skupnost kaže Michelstaedterjeva dramska miniatura, v kateri nastopajo samo njegovi italijanski sošolci VIII. letnika gimnazije.[138] Verjetno pa Slovencev ni popolnoma zavračal, saj je imel med slovenskimi sošolci prijatelja, čeprav proitalijansko usmerjenega Josipa Peternela; z njim je ohranil stike tudi med študijem v Firencah.[139]

---

123 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 195 (razglednica) in 286 (pismo).
124 Prav tam, str. 405, 406.
125 Campailla, *A ferri corti con la vita*, str. 64.
126 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 120.
127 Marušič, *Gorizia xe sciava*, str. 272–273: "Pojdite že nekam, dragi burkeži,/ vrnite se v Solkan,/ ker je v blaženi Gorici vse, vse italijansko." *(Marameo, cari burloni/ Ritorne pur a Salcon/ Che a Gorizia benedetta/ tutto, tutto xe italian.)*
128 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 195, 286.
129 Prav tam, str. 264 *(La Paula corre ancora ...due volte alla settimana a Canale? Ma che cos'è ? che ci stanno a fare a Canale?)*.
130 Gl. članke v *Il Corriere friulano* kot primer v italijanskem časopisju v Avstriji in Marin *(Gorizia)* kot primer iz memoarske literature.
131 Michelstaedter, *Opere*, str. 656: "njihovi divji obrazi – in vendar skoraj otroški...; močni sinovi Krasa" *(le loro facce selvagge – eppur quasi infantili ...; i forti figli del Carso)* in str. 659: "Ampak Slovan, ki je vedno ostal preprosti sin Krasa, z divjim in otroškim obrazom..." *(Ma lo slavo ch'è rimasto sempre il sepmice figlio del Carso, colla faccia selvagia e infantile ...)*.
132 Marin, *Gorizia*, str. 41.
133 Prav tam, str. 656 "tam doli nas pričakuje zmaga ali smrt...In pokazal je z iztegnjeno roko proti morju ...proti obali..." *(laggià ci attende la vittoria o la morte ...E accennava col braccio teso al mare ...alle coste...)*.
134 Juriševič, *S pošto*, str. 114–132. Gl. tudi: *Special Orts-repertorium vom Küstenlande* za popis leta 1880, izdan 1885, in *Special Orts-repertorium des Österreichisch-illyrischen Küstenlandes* za popis leta 1890, izdan leta 1894.
135 Levec, *Slovenski pravopis*, str. 61–74.
136 O nacionalni diferenciaciji gl.: Tavano, *Gorizia*, str. 121–122.
137 Gl. kratek življenjepis na začetku članka.
138 FCM III 8, list 32 in 33.
139 Michelstaedter, *Epistolario*, str. 422–423, 435 in 440. Bozzi, *Carlo Michelstaedter studente ginnasiale*, str. 6. Campailla, *A ferri corti con la vita*, str. 18.

Sklep

Tudi Michelstaedter je bil otrok svojega časa in okolja. Zaradi italijanske nacionalne usmerjenosti in nacionalne diferenciacije je kljub vsakodnevnim stikom s Slovenci živel vzporedno življenje ob njih. V pisnem gradivu so bili Slovenci omenjeni bolj po naključju kot pa namenoma in nikoli z narodnim imenom. Največkrat so omenjeni le priimki sošolcev ali drugih oseb, skupno so omenjeni le, če je nekaj zadevalo Michelstaedterja osebno ali italijanstvo v Gorici. V literarni in upodabljajoči umetnosti so Slovenci in "slovenske teme" preprosto le zato, ker je Michelstaedter živel v stiku s slovenskimi kraji in ljudmi. Pri tem naj opozorimo na kratko zgodbo *La bora* z izrecnim imenovanjem "Slovanov". Njegov odnos do Slovencev je bil ignorantsko odklonilen z elementi superiornosti, po drugi strani pa je bil na določen način korekten do njih. Vrednostne sodbe, ki jih je podajal v besedilih, so segale od odklonilne (barbari), nevtralne (melanholični prebivalci Sv. Lucije), romantične (plemeniti divji Slovani) do simpatije (pojoči slovenski naborniki). Vzroki so bili nepoznavanje, diferenciacija in njegov iredentizem. V bistvu se v odnosu do Slovencev ni razlikoval od svojih italijanskih sodobnikov iz obmejnega prostora, kakor pričajo spomini Biagia Marina.[140] Carlovo kratko življenje in odsotnosti zaradi študija v Firencah sta bila poleg tega glavna razloga, da Slovenci niso bili pogosteje navzoči v njegovih spisih in umetniških delih ter da o njih ni pustil kakšnega jasnejšega mnenja.

Kot epilog

Prav v povezavi z obravnavano temo in glede na odnos Carla Michelstaedterja do Slovencev je po svoje zanimiva usoda njegove pisne in dela likovne zapuščine med 2. svetovno vojno oziroma nemško okupacijo Gorice po septembru leta 1943. V tem času je bila shranjena v stanovanju Carlove sestre Paule, ki pa se je pred Nemci umaknila v Švico. Ko so 23. novembra 1943 in še v naslednjih dneh Nemci zajeli tiste jude, ki so še ostali v Gorici,[141] so vdrli tudi v njeno stanovanje, pri tem pa so marsikaj uničili. Med številnimi stvarmi, ki so jih zmetali skozi okno na vrt ob hiši, v kateri je bilo stanovanje, je bila tudi Carlova zapuščina. Tu jo je pobrala in shranila Paulina soseda, Slovenka Marija Benedetti (roj. Černigoj). Zato se je dragoceno gradivo, ki bi bilo drugače uničeno, lahko ohranilo.[142]

[140] Gl. memoarsko publikacijo: Marin, *Gorizia*.
[141] Makuc, *Primorska dekleta v Nemčijo gredo*, str. 82.
[142] Nežka Kerševan (zapis pogovora hrani avtor). Ta dogodek omenja tudi Campailla *(A ferri corti con la vita*, poseben list priložen v knjigo), sicer z napačno navedbo imena Anna namesto Maria oz. Marija.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Biblioteca Statale Isontina e Civica
Fondo Carlo Michelstaedter (FCM).

ČASOPISNI VIRI

Il Corriere friulano, 1905.

USTNI VIR

Kerševani, Nežka (1921), zapis pogovora hrani avtor besedila.

LITERATURA

Arbo, Alessandro: *Carlo Michelstaedter*. Pordenone-Padova : Edizione Studio Tesi, 1997.
Atlas Slovenije. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1985.
Bozzi, Carlo Luigi: Carlo Michelstaedter studente ginnasiale. *Studi goriziani*, 40, 1966, str. 3–13.
Brianese, Giorgio: Michelstaedter e la retorica. *Dialoghi intorno a Michelstaedter* (ur. Sergio Campailla). Gorizia: Biblioteca Statale Isontina, 1987, str. 121-135.
Camerino, Giuseppe Antonio: L'immpossibile cura della vita e della società. Affinità di Michelstaedter con Svevo e la cultura absburgica. *Dialoghi intorno a Michelstaedter* (ur. Sergio Campailla). Gorizia: Biblioteca Statale Isontina, 1987, str. 59-73.
Campailla, Sergio: *A ferri corti con la vita*. Gorizia : Il comune di Gorizia, 1981.
Campailla, Sergio: *Pensiero e poesia di Carlo Michelstaedter*. Bologna : Pàtron, 1973.
Campailla, Sergio: Un inedittо di Carlo Michelstaedter (La leggenda del San Valentin). *Studi goriziani*, 48, 1975, januar-junij, str. 31–44.
Cavaglioni, Alberto: Una giovinezza immortale. Michelstaedter e Tolstoi. *Dialoghi intorno a Michelstaedter* (ur. Sergio Campailla). Gorizia: Biblioteca Statale Isontina, 1987, str. 75-88.
Enciklopedija Slovenije, 13, 15. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, 2001.
Corbanese, G. G.: *Il Friuli, Trieste e l'Istria dalla preistoria alla caduta del patriarcato d'Aquileia*. Bologna : Del Biancho editore, 1983.
Doria, Mario: *Grande dizionario del dialetto triestino (Storico, etimologico, fraseologico)*. Trieste : Edizioni De "Il meridiano", 1987.
Drnovšek, Marjan (ur.): *Pozdravi iz slovenskih krajev (dežela in ljudje na starih razglednicah)*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1990.
Gallarotti, Antonella: Uno sciopero studentesco nel 1904. *Studi goriziani*, 75, 1992, str. 103–124.

Jahresbericht des k. k. Staatgymnasiums in Görz, letniki od 48 do 55, leta od 1898 do 1905.

Janežič, Evelin: *Il filosofo poeta di Gorizia Carlo Michelstaedter (diplomsko delo)*. Nova Gorica : Filozofska fakulteta univerze v Ljubljani, 2003.

Jerkič, Anton: *Pozdrav iz... (Stare razglednice primorskih krajev)*. Nova Gorica : Branko, Grafika Soča, 1999–2000.

Juriševič, Fran: *S pošto skozi preteklost slovenskega Primorja in Istre*. Koper : Lipa, 1981.

Klavora, Vasja: *Koraki skozi meglo*. Klagenfurt, Ljubljana : Verlag Hermagoras/Mohorjeva, 1994.

Levec, Fran: *Slovenski pravopis*. Dunaj: V cesarski kraljevi zalogi šolskih knjig, 1899.

Makuc, Dorica: *Primorska dekleta v Nemčijo gredo*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 2005.

Marin, Biagio: *Fame di dio*. Vicenza : La locusta, 1987.

Marin, Biagio: *Gorizia*. Gorizia, Venezia : Le Tre Venezie, 1940.

Marušič, Branko: Gorizia xe sciava. *Slovenska kronika XIX. stoletja (1884–1899)*. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 272–273.

Marušič, Branko: Tisoč let od prve omembe Gorice in od prve ozemeljske zasnove goriške dežele. *Goriza 1001–2001. Slovenci v Gorici – Gli Sloveni di Gorizia* (ur. Aldo Rupel). Gorica: SLORI – Slovenski raziskovalni inštitut, 2002, str. 20-75.

Michelis, Angela: Bibliografija. *Eredità di Carlo Michelstaedter* (ur. Silvio Cumpeta in Angela Michelis). Udine : Forum, 2002, str. 257–279.

Michelstaedter, Carlo : *Epistolario*. Gorizia: Adelphi, 1983.

Michelstaedter, Carlo: *L'immagine irraggiungibile. (Dipinti e disegni di Carlo Michelstaedter)*. Monfalcone : Edizioni della laguna, 1992.

Michelstaedter, Carlo: *Opere*. Firenze : Sansoni, 1958.

Monai, Fulvio: Michelstaedter anticipatore in arte dell'espressionismo. *Dialoghi intorno a Michelstaedter* (ur. Sergio Campailla). Gorizia : Biblioteca Statale Isontina, 1987, str. 159–175.

Monterosso, Ferruccio: Carlo Michelstaedter a cento anni dalla nascita. *Eredità di Carlo Michelstaedter* (ur. Silvio Cumpeta in Angela Michelis). Udine : Forum, 2002, str. 243–256.

Neiger, Ada: Michelstaedter e la sindrome ebraica. *Dialoghi intorno a Michelstaedter* (ur. Sergio Campailla). Gorizia: Biblioteca Statale Isontina, str. 43-57.

Primorski slovenski biografski leksikon (ur. Martin Jevnikar), 14. snopič. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1988, str. 435.

Primorski slovenski biografski leksikon (ur. Martin Jevnikar), 20. snopič. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1994, str. 768.

Raschini, Maria Adelaide: Rilettura di Michelstaedter. *Dialoghi intorno a Michelstaedter* (ur. Sergio Campailla). Gorizia: Biblioteca Statale Isontina, 1987, str 89-96.

Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska I. del (Prirodoznanski, statistični in kulturni opis)*. Faksimile s spremno besedo. Nova Gorica : Branko; Ljubljana : Jutro, 1997.

Rutar, Simon: *Zgodovina Tolminskega*. Ponatis. Nova Gorica : Goriški muzej, 1972.

Special Ortsrepertorium vom Küstenlande. Posebni krajevni imenik za Primorje. Dunaj : Cesarsko-kraljeva statistična centralna komisija, 1885.

Special Orts-repertorium des Österreichisch-illirischen Küstenlandes. Specialni repertorij krajev na avstrijsko-ilirskem Primorju. Dunaj : C. kr. centralna statistična komisija, 1894.

Tavano, Sergio: *Gorizia*. Tavano, Sergio: *Gorizia (Storia e atre)*. Gorizia : Chiandetti editore, 1981.

Tomšič, France: *Nemško-slovenski slovar*. Ljubljana : DZS, 1954.

Waltritsch, Marko: Gospodarska prisotnost Slovencev v goriški stvarnosti. *Goriza 1001-2001. Slovenci v Gorici – Gli Sloveni di Gorizia* (ur. Aldo Rupel). Gorica: SLORI – Slovenski raziskovalni inštitut, 2002, str. 136-159.

Zgodovina Slovencev. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1979.

RIASSUNTO

Carlo Michelstaedter e gli Sloveni: la storia infinita

Filosofo, poeta, scrittore e pittore, Carlo Michelstaedter (1887–1910) nacque, creò le sue opere e, tranne per il periodo degli studi a Firenze, visse la maggior parte della sua esistenza nella nativa e multinazionale città di Gorizia. Fu in contatto con gli Sloveni sia a livello personale che, per così dire, generale. Li incontrava nella sua città, Gorizia, durante le sue numerose visite a luoghi sloveni sia sul territorio della contea di Gorizia e di Gradisca, dove visse, sia fuori da essa: nell'attuale Most na So i (S. Lucia d'Isonzo) e a Piran (Pirano) passava anche le vacanze e passeggiava molto volentieri in montagna nei dintorni di Gorizia e sulle Alpi Giulie. I rapporti più stretti con il popolo sloveno li ebbe durante la scuola, al Ginnasio statale di Gorizia, in cui erano Sloveni circa metà degli

studenti e un terzo dei professori. I suoi scritti e le memorie dei suoi familiari anche se con rare allusioni testimoniano la conoscenza dello sloveno da parte di Michelstaedter.

Gli Sloveni sono legati alla sua opera letteraria e pittorica in diversi modi. Gran parte di essa fu creata sul suolo sloveno, a Gorizia e anche nei luoghi che visitava. Dell'opus letterario fanno parte due opere in prosa, la *Leggenda del San Valentin* e la storia breve *La bora*, che si svolgono sul suolo sloveno. Soprattutto quest'ultima è interessante, perché ne sono protagonisti gli "Slavi". In una delle sue poesie Michelstaedter rappresenta l'Isonzo come un paragone filosofico. Nelle sue creazioni e nel pensiero filosofico ebbe un ruolo molto importante il Sabotin (Sabotino), una collina presso Gorizia. Nelle opere pittoriche rimaste sono ritratti alcuni compagni di scuola sloveni del Ginnasio, concittadini sloveni, luoghi, paesaggio e gente sloveni. Nelle lettere gli Sloveni vengono nominati soltanto poche volte e sempre solo indirettamente, senza il loro nome di popolo e di sfuggita.

Il rapporto dello scrittore verso gli Sloveni era sfavorevole e caratterizzato da un'ignoranza di fondo, derivata dalla sua appartenenza nazionale italiana. D'altra parte però ebbe una certa correttezza nei confronti dei compagni di scuola sloveni.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 94(436-89:450)"1915/1917"
prejeto: 21. 1. 2007

Branko Marušič

dr. zgod. znanosti, upokojeni znanstveni svetnik ZRC SAZU, Pot na Drage 4, SI–5250 Solkan
e-pošta: branko.marusic@guest.arnes.si

O *Kobileku* Ardenga Sofficija in o drugih vojnih dnevnikih ter spominih italijanskih avtorjev

IZVLEČEK

Članek sestavljata dva dela. Prvi del obravnava literarno napisani vojni dnevnik italijanskega književnika in slikarja Ardenga Sofficija (1879–1964), ki je kot častnik italijanske vojske sodeloval v 11. soški bitki ter je svoje spomine objavil v knjigi Kobilek *(1918). Soffici se je v dnevniku predstavil kot izvrsten literarni pisec, a v njegovem pisanju ni besede o tem, da se bori na zemlji, kjer ne žive Italijani. Drugi del članka prikazuje mesto Slovencev in slovenske zemlje v obširnem ustvarjanju (spomini, dnevniki, književna dela) drugih italijanskih avtorjev, udeležencev bojev na slovenskih tleh ob reki Soči v prvi svetovni vojni. Le nekateri pisci vedo, da se bore na tleh, kjer žive Slovenci, a so jim v prvi vrsti pomembni italijanski državni interesi, povezani z vojno.*

KLJUČNE BESEDE
Ardengo Soffici, prva svetovna vojna, soška fronta, dnevniki, spomini

SUMMARY

ON ARDENGO SOFFICI'S KOBILEK AND ON OTHER WAR DIARIES AND RECOLLECTIONS OF ITALIAN AUTHORS

The article consists of two parts. The first deals with a literary written diary of the Italian writer and painter Ardengo Soffici (1879–1964) who took part as officer of the Italian army in the 11th Soča/Isonzo battle and published his recollections in the book Kobilek (1918). Soffici is in his diary presented as an excellent literary writer; yet in his writing are no words about battling on soil where Italians do not live. The second part of the article describes the stand of Slovenes and Slovene ground in the voluminous creation (memoirs, diaries, and literary works) of other Italian authors, participants in battles on Slovene ground along the river Soča/Isonzo in World War I. Only a few writers know they are battling on ground where Slovenes live, but of primary importance is to them the Italian state interests connected with the war.

KEY WORDS
Ardengo Soffici, World War I, the Isonzo front, diaries, recollections

"Ma e proprio sicuro che saremo mandati sulla Bainsizza?"
(Emilio Lussu)

1. Attilio Momigliano je v svoji zgodovini italijanskega slovstva, ki je bila prevedena tudi v slovenski jezik, zapisal sledečo oceno: *"Kobilek* (1918) Ardenga Sofficija je bolj izenačen in manj živ, ob daljšem branju celo utrudljiv in enoličen."[1] Ob tem skromnem navedku bo pozoren slovenski bralec samodejno tudi pomislil, da sodi beseda/pojem v naslovu knjige italijanskega književnika, publicista in slikarja Ardenga Sofficija, v slovansko jezikovno območje.[2]

Kobilek je vzpetina (630 m) nad zaselkoma Škrlji oziroma Baske pri Grgarskih Ravnah,[3] v novogoriški občini. Ime te neizrazite vzpetine, na kateri so še vidne sledi strelskih jarkov in je poraščena z gozdom, je našlo mesto v naslovu ene izmed bolj poznanih del italijanske književnosti, zlasti o prvi svetovni vojni. Med to zvrstjo s poudarkom na spominskem pričevanju se Sofficijevo delo postavlja v vrsto ob knjige, kot so na primer *Le scarpe al sole. Cronaca di gaie e di tristi avventure di alpini, di muli e di vino* (1921) Paola Monellija, *Trincee. Confidenze di un fante* (1924) Carla Salse, *Memorie del tempo presente* (1953) Riccarda Bacchellija, *Giorni di guerra* (1931) Giovannija Comissa, *Guerra '15. Dal taccuino di un volontario* (1931) Gianija Stuparicha, *Un anno sull'Altipiano* Emilia Lussuja (1938)[4] in *Giornale di guerra e prigionia* (1955) Carla Emilia Gadde. Seveda pa je podobnih objav v italijanski književnosti veliko, da so mogle sprožiti posebne razprave ne le o njih literarni vrednosti, marveč o vplivu vojne na italijansko književno kulturo.[5] Najbolj izčrpno in z mnogimi kritičnimi pogledi je tako vsebinsko opredeljeno italijansko književnost obravnaval Mario Isnenghi, ki je v fašističnem obdobju in tudi še po njem tudi s pomočjo književnosti "spoznal nastanek postumnega mita o prvi svetovni vojni, ki je zborovska predstavitev, samopredstavitev in bajka cele neke generacije; za milijone Italijanov in Italijank, politično ali nepolitično opredeljenih, nepozabljeni spomin na mladost."[6]

Kobilek je le eden izmed slovenskih toponimov v naslovih kar lepega števila italijanskih knjig o prvi svetovni vojni. Ta dela pa sodijo v zgodovinopisje,[7] memoarilistiko oziroma v pravo književnost,[8] pravzaprav se take vsebinske naravnanosti med seboj prepletajo.

S Sofficijevo knjigo, ki je nastajala zadnje leto prve svetovne vojne in izšla leta 1918, potem ko je devet odlomkov septembra in oktobra 1917 objavil firenški časnik *La Nazione*, se slovenska publicistika ni posebej ukvarjala. Pač pa pozna njenega avtorja slovenski revijalni tisk, vendar predvsem kot slikarja futuristične smeri. Tako je o njem že leta 1913 pisal Igo Gruden: "Sploh pa je ta mož nagnjen k slabostim nadčloveka, ki se smeje v obraz svojemu sovražniku, zaničujoč vse one, ki ne delijo njegovih objestnosti in je neizmerno srečen in zadovoljen v svojem ponosu."[9] Leta 1925 je izšel v reviji *Dom in svet* prevod Sofficijevega pregleda *Kratek oris italijanskega slikarstva*,[10] prav tam je bilo objavljenih šest reprodukcij njegovih slikarskih del[11] in razprava Bogdana Radice *Ardengo Soffici*.[12] Sofficijevo ime je mogoče zaslediti tudi v nekaterih slovenskih leksikalnih in enciklopedičnih izdajah.[13] Njegovo in pisateljsko delovanje nekaterih drugih italijanskih avtorjev med vojno in o vojni s poudarkom na kobariškem zlomu (rotta di Caporetto) pa je omenil Mario Isnenghi na mednarodnem znanstvenem simpoziju v Kobaridu (25. 10. 1997) v referatu *Prizorišče navidezne resničnosti/ Un luogo del virtuale*.[14]

1 Momigliano, *Zgodovina italijanske književnosti*, str. 634. Ob ta kritični stavek literarnega zgodovinarja je lahko postaviti sodbo literarnega kritika Giuseppeja Marchettija, ko zapiše, da sta obe Sofficijevi knjigi o prvi svetovni vojni *(Kobilek* in *La ritirata del Friuli)* "dokumenta najvišje vrednosti o prvi svetovni vojni " ("La Voce". Ambiente opere protagonisti. Firenze 1986, str. 135).

2 Sodobni italijanski pisatelj Mario Rigoni Stern (1921) je leta 1989 izdal zbirko proze *Il magico Kolobok* e *altri racconti.* V naslovih Sofficijeve in Rigonijeve knjige sta slovanski besedi, vendar ruska колобок ni toponim.

3 Starejše topografske karte navajajo za Kobilek nadmorsko višino 627 m. Soffici navaja koto 652 na gori Kobilek (quota 652 del monte Kobilek). Oznako monte/gora za Kobilek uporabljajo tudi drugi pisci (Soffici, *I diari della Grande guerra*, str. 73 in 102).

4 Lussu je svoje delo izdal kot politični emigrant leta 1938 v Parizu (Edizioni italiane di cultura). Pacifistična vsebina knjige ni bila v skladu s tedanjo politično miselnostjo v Italiji.

5 Todero, *Pagine della Grande Guerra*, str. 210.

6 Isnenghi, *Il mito della grande guerra*, str. 5.

7 Na primer: Guido Alliney, *Mrzli vrh. Una montagna in guerra* (Chiari: Nordpress, 2000).

8 Na primer: Armando Bartolini, *Sul Podgora col 3° battaglione dell' 11° fanteria* (Forli: Premiato Stab. Tip. Romagnolo, 1916); Giulio Luigi Paserini, *Tra Plava e Globna* (Cortona: Stab Tipografie riunite, 1918); Carlo Gallardi, *Da Nova Vas ai piedi dell'Hermada* (Vercelli: Gallardi & Ugo, 1918).

9 *L' Italia futurista*. Dom in svet 26/1913, str. 454.

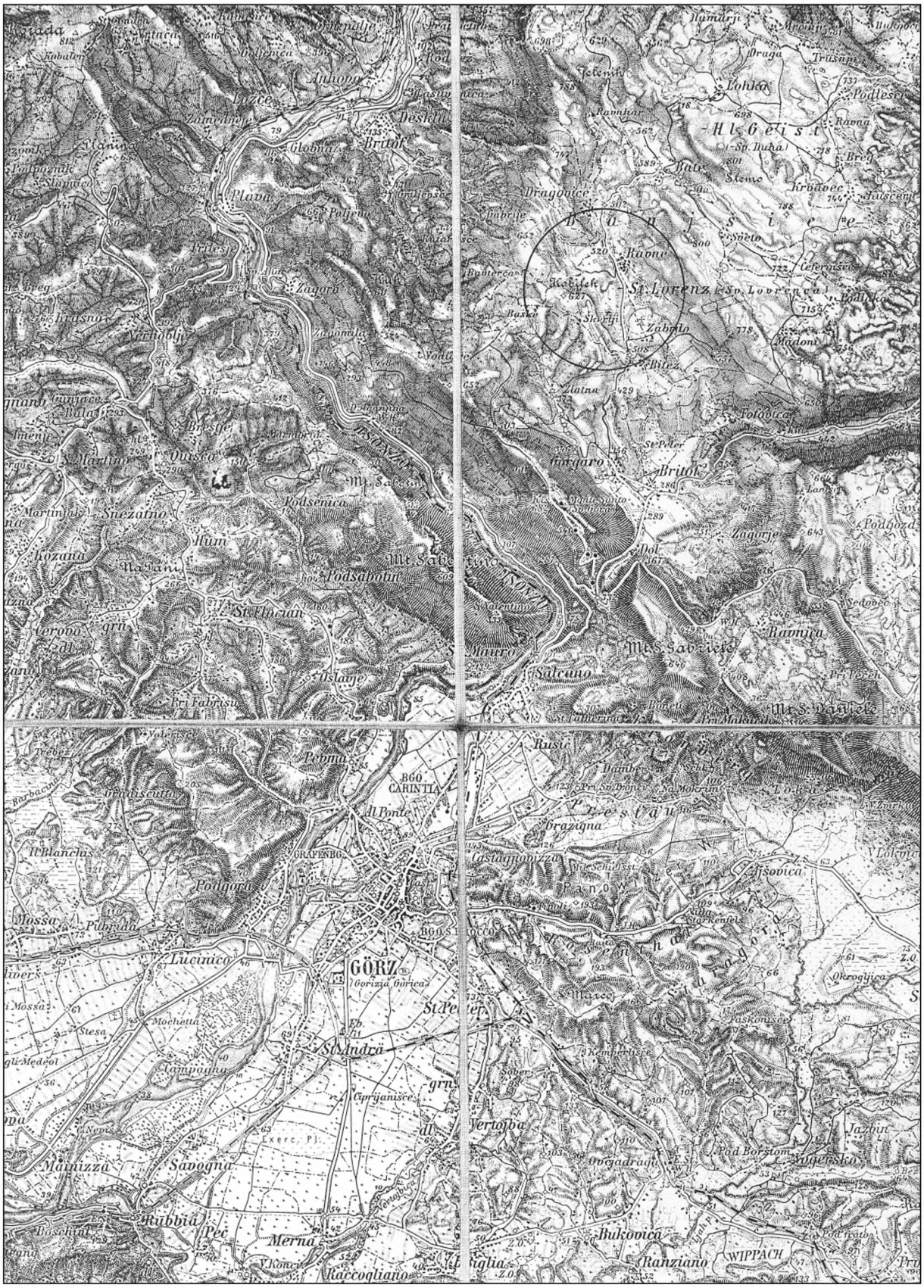
10 Dom in svet 38/1925, str. 115–117. Razprava je bila napisana v Poggio a Cajano 1. 4. 1925. Ker je izšla v aprilski številki (štev. 4) revije Dom in svet, je mogoče tudi sklepati, da je bila napisana po naročilu.

11 Dom in svet 38/1925, str. 129, 137, 142, 145, 146 in 149.

12 Dom in svet 38/1925, str. 147–150.

13 Na primer: *Svetovna književnost*, str. 411–412; Menaše, *Svetovni biografski leksikon*, str. 900.

14 *Kobarid-Caporetto-Karfreit 1917–1997,* str. 119–127, 259–266.

Kobilek na avstro-ogrski vojaški karti.

Ardengo Soffici v vojaški bolnišnici v Krminu, ko je oblikoval besedilo dnevnika Kobilek (Soffici, I diari della Grande guerra, str. 103).

Ardengo Soffici je bil rojen 7. aprila 1879 v kraju Rignano sull'Arno v premožni kmečki družini. Potem ko je oče doživel finančni zlom, se je mladi Soffici leta 1893 preselil v Firence. Tu je delal v odvetniški pisarni in se istočasno slikarsko izobraževal. Deset let zatem, po smrti očeta, se je podal s prijatelji v Pariz in tu ostal do leta 1907. V Parizu se je družil med drugim tudi s slikarjema Pablom Picassom in Maxom Jacobom ter pesnikom Guillaumom Apollinairom. Ko se je vrnil v Italijo, se je naselil v kraju Poggio a Caiano v bližini Firenc. Takrat se je začel usmerjati tudi k pisateljevanju in začel sodelovati z Giuseppejem Prezzolinijem in Giovannijem Papinijem, ki sta med drugim ustanovila tudi firenško revijo *La Voce*. Potem, ko je leta 1911 v reviji *La Voce* raztrgal milansko futuristično razstavo, se je futurističnem gibanju nato pridružil, saj se je revija *Lacerba*, ki sta jo ustanovila leta 1913 s Papinijem, obrnila k futurizmu. V italijansko vojsko je kot prostovoljec vstopil, ko je Italija začela vojno na strani antante. Iz vojne izšel kot drugačen človek in v duhu načela "povratek k redu", se je v umetnosti vrnil k tradiciji in klasicizmu, politično pa se je pridružil fašizmu in bil med prvimi sodelavci Mussolinijevega lista *Il Popolo d'Italia*. Soffici je objavljal članke, razprave in knjige o umetnosti in poeziji, pisal je poezijo, prozo in spomine. Iz doživljajev v prvi svetovni vojni sta nastali knjigi *Kobilek* (Firenze 1918; sledilo je več izdaj) in *La ritirata del Friuli* (Firenze 1919; sledilo je več izdaj). Med letoma 1959 in 1968 je izšlo Sofficijevo zbrano delo (tutte le opere) v osmih knjigah s skupnim naslovom *Opere*; v tretji knjigi (1960) so objavljeni njegovi spisi o "vojni izkušnji.". S svojim delovanjem je Soffici za "evropski zrak odprl zaprta okna italijanskega provincializma ob koncu stoletja."[15]

Kobilek je pravzaprav vojni dnevnik, zato ima svoje mesto tudi v spominih italijanskih udeležencev prve svetovne vojne.[16] Soffici ni imel namena, da bi bilo njegovo pisanje dokument vojnega dogajanja, pač pa zapis občutja književnega ustvarjalca v neposrednem vojnem dogajanju.[17] Opisal je dogajanja v dneh med 10. in 26. avgustom, v času, ko se je pripravljala in je že potekala enajsta soška ofenziva (od 17. do 31. avgusta oz. do 12. septembra 1917), predvsem v italijanskem zgodovinopisju poznana kot Battaglia di Bainsizza. Cilj, ki si ga je italijansko vrhovno poveljstvo postavilo v enajsti soški ofenzivi, je bilo na severnem delu bojišča zavzetje Banjške planote, Trnovega pri Gorici in Čepovana ter na južnem delu preboj na komensko planoto. Teža bojevanja je pripadala 2. italijanski armadi, ki ji je poveljeval general Luigi Capello (1859–1941) ter je delovala na območju med Rombonom in reko Vipavo. Na delu tega bojišča, med naseljem Anhovo in grebenom Sabotina, je deloval 2. armadni korpus, poveljeval mu je v začetku ofenzive general Pietro Badoglio (1871–1956), nato pa od 23. avgusta dalje Lucca Montuori (1859–1952). 2. armadni korpus so sestavljale 3 divizije, tretja divizija je imela nalogo, da se prebije od Deskel po dolini potoka Rohot proti

15 Marchetti, *"La Voce"*, str. 324.
16 Prezzolini, *Tutta la guerra*. To delo je prvič izšlo leta 1918. Podobna objava je zbirka *Antologia degli scrittori morti in guerra* (Firenze 1929), uredil jo je Cesare Padovani.
17 Maria Bartoletti Poggi, *Nota a "Kobilek"*. V: Soffici, *I diari della Grande guerra*, str. 52–53.

vzpetini Jelenka (788 m), triinpetdeseta, da iz smeri Vodice zasede Kobilek (630 m) in osma divizija, da osvoji Sveto goro (682 m). V sestavu tretje divizije sta bili tudi brigadi "Firenze" (127. in 128. polk) in "Udine". Soffici je bil pripadnik 128. polka brigade "Firenze". Na avstrijski strani bojišča je na tem odseku deloval 24. armadni korpus, poveljeval mu je general Karl Lukas; armadno skupino so sestavljali štiri divizije v boju in ena v rezervi. Bitka za Kobilek in sosednje vzpetine, pravzaprav osvojitev grebena, ki poteka od Biteža do kote 652, med Dragovico in Baskami, je bila ena izmed ključnih za osvojitev Banjške planote. Zavzetje tega grebena (23. avgusta 1917), ki so ga vojaški načrti in poročila poimenovali kot Kobilek, pa je za italijansko stran pomenilo nekakšen parcialni uspeh, potem ko celotna ofenziva ni dosegla zastavljenih ciljev,[18] saj je tudi osvojitev Banjške planote le deloma uspela. Osrednji boji so se po ustalitvi bojne črte na Banjšicah preusmerili na Škabrijel, "preslasten plen, da bi ga bilo mogoče prezreti."[19]

Ardengo Soffici je svoj dnevnik začel pisati 10. avgusta 1917 v Plavah ob reki Soči, kamor je prišel 7. avgusta iz Vipolž, kjer je bil njegov bataljon na počitku. Soffici pa se je vračal na bojno polje, potem ko je pozdravil rano na ušesu, ki mu jo je prizadejal izstrelek 4. junija 1917. Tja do vključno 18. avgusta je dnevnik nastajal od dne do dne, čas od 19. do 26. avgusta pa je na podlagi beležk oblikoval kasneje, v bolnišnici v Krminu, kjer se je do konca septembra zdravil zaradi rane na očesu, pridobljene med zaključnimi boji za osvojitev kote 652 na "gori Kobilek", 23. avgusta 1917. Dogajanja, ki ga z opisom dnevnih dogodkov in z vzporednimi za dnevniško pisanje značilnimi komentarji komentarji vnaša v svoj dnevnik, je omejeno na območje med Plavami, Paljevim, Vodicami, Baskami in dolino potoka Rohot *(Atlas Slovenije* ga pozna kot Rohat, v italijanski vojni literaturi pa je označen tudi kot Hohot). Tu sta se nahajala, pod vznožjem Kobileka in sosednjih vzpetin, zaselka Rutaršče (337 m) in Bavterca (tudi Ravterca), ki sta danes izbrisana iz zemljevida; zaselka sta bila v vojni porušena in njuni prebivalci se sem niso vrnili.

Sofficijevo delo je pisano tudi v duhu klasične vojaške retorike, v njem je polno domovinskega zanosa. Po sodbi nekaterih velja "za najbolj reprezentativno in široko zasnovano opisovanje vojne krajine in človeka v neposrednem bojevanju."[20] Posamezne sodbe pa kažejo na subverzivnost predfašističnega časa (sovversivismo prefascista).[21] V knjigi so pravzaprav kali povojnega razvoja Italije, "fašizem kot masovno gibanje bojevnikov in 'revolucija'".[22] Prav zato sta po sodbi literarne zgodovine[23] glavna protagonista dnevnika general Capello in major grof Alessandro Casati (1881–1955), kasnejši minister za šolstvo; nasledil je, iz zgodovine primorskih Slovencev bolj poznanega šolskega ministra, Giovannija Gentileja.[24] Bil pa je tudi mecen nekaterih kulturnih pobud, pri katerih je sodeloval Soffici.[25] Tudi povezanost med Sofficijem in Casatijem kaže na pomembno vlogo, ki so jo v vojnih dogajanjih odigrali italijanski intelektualci.

Soffici nikoli ne pokaže kakega posebnega zanimanja za deželo, na kateri se bori; razumljivo je, da se z njenim slovenskim prebivalstvom ne srečuje, saj je izseljeno in v begunstvu v raznih predelih Avstro-Ogrske ali pa v Italiji (Brda). Soffici je sodil v skupino intervencionistov, tako so imenovali tiste, ki so v Italiji zagovarjali njen vstop v svetovno vojno. Zato je tudi videl v Soči reko, ki je že postala "najljubša srcu nas, novih Italijanov."[26] Da se je bojeval na ozemlju, kjer niso živeli Italijani, ni besede. Zemljepisna imena piše v slovenski ali italijanski obliki, razbira jih s topografske karte. V dnevniku (I° Taccuino),[27] ki mu je služil kot koncept za besedilo, kasneje objavljeno, je pisal izmenično Kobilek in Cobilek. V izvirniku piše imena naselij in zaselkov Bavterca, Britof (predel Deskel), Gabrije, Ravne (danes Grgarske Ravne), Zagora, v spremenjeni obliki pa naselij Rodez (prav Rodež), Deskla (Deskle), Globna (Globno) in vzpetine Jelenik (danes Jelenk). Zaselek Rutaršče pozna kot Rutarsce oziroma Rutarce, v italijanski obliki piše Bainsizza, Canale, Chiapovano, Cosbana, Palievo, Plava, Tolmino. Ime vzpetine Kuk nad Plavami pozna v izvirniku pa tudi kot Cucco. Tiskovna pomota pa je očitno Vercoglio (Vrhovlje pri Kojskem) spremenila v Veroglio.

18 To je spoznati tudi v načrtu vojnih akcij poveljstva 2. armade z dne 3. junija in 10. julija 1917. Glej *L'Esercito italiano nella Grande guerra (1915–1918*), IV, 2, Roma 1954, str. 160–162, 175–183 in *L'Esercito italiano nella Grande guerra (1915–1918)*, IV, 2 bis, Roma 1954, str. 406–409, 442.

19 Cernigoi, *Enajsta soška bitka*, str. 306. O 11. soški ofenzivi tudi: Lovro Galić, *Tolminsko mostišče 1. Vojne operacije na območju odgovornosti c. in kr. XV. korpusa 1915–1917. Preboj italijanske fronte v XII. bitki.* V: Galić-Marušič, *Tolminsko mostišče,* str. 141–168.

20 Isnenghi, *Le guerre degli italiani*, str. 242.

21 *La Letteratura italiana*, str. 26.

22 Isnenghi, *I vinti di Caporetto*, str. 14.

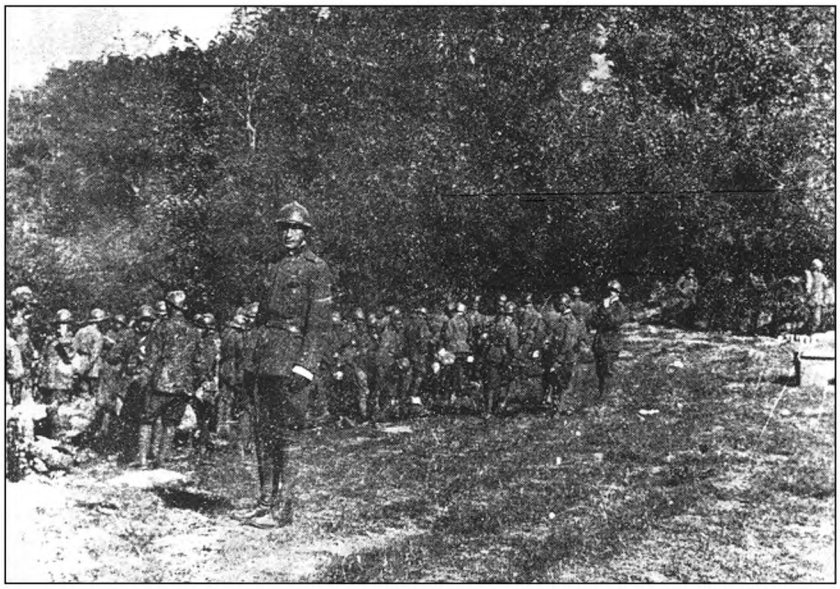
23 *Letteratura italiana*, str. 607–608.

24 General Luigi Capello je zaradi poraza italijanske vojske pri Kobaridu prišel v nemilost. Sofficiju je bil general vedno blizu in je zanj kasneje posredoval tudi pri Mussoliniju. Casatijev brat Carlo je bil stotnik ter se je prav tako bojeval na območju Plavi.

25 Isnenghi, *Giornali di trincea*, str. 9–10.

26 Soffici, *I diari della Grande guerra*, str. 67.

27 Prvič objavljen v: Soffici, *I diari della Grande guerra*, str. 375–396.

Ardengo Soffici na bojnem polju (Soffici, I diari della Grande guerra, str. 65).

Način dnevniškega opisovanja je ohranil tudi pri knjigi *La ritirata del Friuli. Note di un ufficiale della II[a] Armata*. Prvič je izšla leta 1919 in je posvečena generaloma Luigiju Cadorni in Luigiju Capellu. Dnevniški zapisi so razpeti med 28. septembrom in 19. novembrom 1917. Pisati jih je začel v zaselku Ca' delle Vallade pri Bračanu (Brazzano) pri Krminu, končal pa v mestu Lonigo, med Padovo in Verono, ko se je po porazu pri Kobaridu italijanska armada umikala onkraj reke Piave. Vse do 27. oktobra se Soffici giblje med Brdi in Vidmom. S Slovenci bi se lahko srečal v Brdih, saj Brda niso bila povsem izpraznjena in prebivalstvo odpeljano v begunstvo. Pač pa ugotavlja, da kmečke hiše v Brdih kažejo sredozemski značaj, ki "mu vzbuja misel na prostornost kmečkih hiš moje Toskane, kot me vsa okolica spominja na najbolj italijanske dežele Italije."[28] Kraje, ki jih obiskuje ali želi obiskati, označuje v italijanski obliki (Canale, Fleana, San Lorenzo di Nebola, Vedrignano, Venco, Vipulzano) pa tudi v slovenski, ki je istočasno tudi italijanska (Barbana, Britof, Gradno, Jordano, Subida). Omenja pa Grahovo (ob Bači), Kolovrat, naselje Madoni, Matajur ter tudi kraje in gore, kot so Bainsizza, Caporetto, Monte Mia, Monte Cucco, Saga, Tolmino.

Ardengo Soffici pa ni bil edini med vidnejšimi predstavniki italijanske kulture, ki se je v času enajste soške bitke nahajal v srednjem delu toka reke Soče. Italijanski slikar, rojak iz Firenc Ottone Rosai (1895–1957), tudi on pisec zelo upoštevanih spominov na dogajanja prve svetovne,[29] je pisal Sofficiju 12. oktobra 1917 iz Firenc, da je srečal njegov polk v kraju Desola (prav Descla, pravzaprav Deskle). Takrat ko se je Soffici boril na Kobileku, je bil Rosai v Kanalu.[30] Sofficijev dnevnik je poznal iz prve objave *(La Nazione)* in menil, da je "najlepše, kar je bilo doslej o tem napisano."[31]

Do zdaj radoznalost še ni opogumila raziskovalcev, da bi pripravili gradivo o tistih italijanskih javnih in kulturnih delavcih, ki jih je vojna zbrala v Posočju. Soffici je v svoj dnevnik, ki ga je pisal 13. oktobra 1917 v Krminu, vnesel podatek, da pripravlja dirigent Arturo Toscanini orkester, sestavljen iz vrst vojakov. V pogovoru z njim je prebil, "v sprehodu po Krminu, kako prijetno nočno uro in pri tem so ogradili umetnost in umetnike od vojne, politike in od vsake stvari po malem."[32] Toscanini je obiskal tudi na Sveto Goro, potem ko so jo osvojile italijanske čete.

2. Sofficijevo pisanje kar samodejno vabi k razpravljanju o spominih, vojnih dnevnikih in zapiskih drugih italijanskih piscev, ki so se borili na bojiščih ob reki Soči in vtisih, ki jih je v njihovem delu zapustil stik s Slovenci in njihovim ozemljem. Krajši pregled takih vtisov italijanskih vojakov in piscev je zbral Camillo Pavan v zborniku *Caporetto* (Treviso 1997).[33] Te vrste objav je mogoče porazdeliti na tri osnovne skupine: prava književnost, spomini in dnevniki (objave korespondence), vendar se tako zastavljene vsebine med seboj pogosto prepletajo. Prav tako je nastanek in kasnejše

28 Soffici, *La ritirata del Friuli*, str. 8.
29 Rosai, *Il libro di un teppista* (Firenze: Vallecchi, 1919).
30 Corti, *Rosai e Soffici*, str. 45.
31 Prav tam, str. 47.
32 Soffici, *La ritirata del Friuli*, str. 12.
33 Poglavje *Caporetto e gli Sloveni visti dagli occupanti* (str. 389–391).

objave vsega te gradiva kronološko težko razporediti. O italijanski publicistiki in njenim odnosom do Slovencev v obdobju prve svetovne vojne je razpravljal Ivo Juvančič.[34] V svojo obravnavo je vključil več publicistov (Virginio Gayda, L. Burlini), zgodovinarjev (Carlo Schiffrer, Giulio Cervani, Piero Pieri), književnikov (Scipio Slataper, Biagio Marin, Giani Stuparich, Alberto Spaini) pa tudi dveh politikov (Carlo Galli, Benito Mussolini), ki sta poleg Slataperja in Stuparicha našla mesto tudi v tem pregledu.

Prva večja in temeljita italijanska "vojna antologija" (antologia di guerra) je izšla že za časa vojne (1918). Njen urednik Giuseppe Prezzolini (1882–1982), ki je svoje uredniško delo dokončal decembra 1917, ji je dal naslov *Tutta la guerra. Antologia del popolo italiano sul fronte e nel paese*. Več kot sedemdeset avtorjev je prispevalo spomine, dnevnike, korespondenco, literarna dela. Med njimi so italijanski književniki in javni delavci kot Corrado Alvaro, Cesare Battisti, Pierro Jahier, Giovanni Papini, Umberto Saba, Scipio Slataper, Ardengo Soffici, Giani in Carlo Stuparich, Giuseppe Ungaretti. Objave v antologiji ne dajejo dovolj gradiva, da bi lahko spoznali razmerje, na katerega želimo na tem mestu opozoriti. V italijanski književnosti in publicistiki je kar zajetno število takih objav, saj so se italijanski književniki, publicisti in drugi pisci v velikem številu udeležili bojev v Posočju in na Južnem Tirolskem.[35] Podobno kot za Prezzolinijevo velja tudi za antologijo Maria Isnenghija *I vinti di Caporetto* (Vicenza 1967), le da je ta zbirka omejena na izbor pričevanj o problematiki Kobarida, pravzaprav Caporetta, ki je v fašistični Italiji postal simbol za narodno sramoto. V italijanskem jeziku pa je izšel tudi zbornik člankov in odlomkov literarnih neitalijanskih piscev.[36] Več pa je tudi objav spominov civilnega prebivalstva, pa tudi spominov Italijanov, ki so se borili v avstroogrski armadi.

Med prvimi, če že ne prvi, je spomine na soško bojišče, kar pa je bilo samo del njegove službene poti, napisal maja 1916 general Eugenio De Rossi (rojen v Brescii leta 1863), ko je bil na zdravljenju. Izstrelek v boju na Mrzlem vrhu, 2. junija 1915, mu je paraliziral spodnji del telesa. V spominih *La vita di un ufficiale italiano sino alla grande guerra* (Milano 1927) govori predvsem o času pred vojno, ko je deloval kot obveščevalec italijanske vojske. Med mnogimi nalogami, ki jih je opravil, ko je med drugim služboval tudi v Vidmu (april 1897 – september 1898), je bil tudi kolesarski izlet navzdol po dolini reke Soče.[37] Slovenske barve (colori sloveni) na drogu pred cerkvijo v Bovcu pa tudi napisi v slovenščini (scritte in sloveno) so mu dale vedeti, da se nahaja v slovanskem svetu (in Slavia). Opis ljudi, ki jih je na poti srečeval, je bil nestrpen (facce generalmente stupide e bestiali), vzdušje pri teh ljudeh negostoljubno in ko je stopil v kobariško gostilno (kostilna), se je zdelo, da gledajo nanj kot na psa v cerkvi. Za kraje, skozi katere je potoval, je rabil italijanske oblike (Coritenza, Caporetto, Canale, Tolmino, Plava, Saaga, Salcano, Serpenizza, Ternova), popačene oblike (Volzano, Zignino), slovenske (Idersko) ali pa nemške (Flitsch). Kasneje (1902) je z opazovalnimi nameni obiskal Trst in Istro, prihajal je na obmejna območja na italijanski strani (Videm, Matajur, Resiutta, Purgessimo). V dolino Soče se je nato vrnil leta 1908, ko je obiskal Žago, Srpenico in Trnovo.[38] Leta 1914 se je na službeni poti po dolini Nadiže srečal s kuratom v slovenski vasi (villaggio sloveno) Matajur. Z njim je imel zanimiv pogovor.[39] Duhovnik se je pokazal lojalen do Italije, istočasno pa je poudarjal slovenski patriotizem. Pri osveščanju ljudi igrajo prvo vlogo duhovniki, sodi De Rossi. Matajurski župnik, ki je tudi grajal Pija X., ker je uvedel latinsko liturgijo namesto slovenske, je imel urejeno župnijo in relativno bogato knjižnico.

Polkovnik bersaljerjev De Rossi se je ob začetku napada Italije na Avstro-Ogrsko maja 1915 nahajal v Špetru v dolini Nadiže. Njegov polk je prejel nalogo, da prvi dan vojne (24. maj 1915) zasede Livek (Luico, primo paese austriaco sulla displuviale Rieka–Isonzo).[40] Z opisom bojev pod Krnom, v prvih dneh vojne pa vse do dne, ko je bil ranjen, končuje svoje spomine na soško bojišče. Navaja slovenska zemljepisna imena v italijanski obliki (Luico, Caporetto, Starasella, Monte Nero, Cepletischis, Volarie), samo slovenske oblike (Kuk, Kolovrat, Idersko, Sleme), popačene (Merzly/Mrzli vrh, Goboli/Golobi) ali pa povsem zmotno (namesto Libussina/ Libušnje rabi Aidussina[41]).

---

34 Juvančič, *Italijanska publicistika o Slovencih*.
35 Formigari, *La letteratura di guerra*, str. 5.
36 Schettini, *La letteratura della Grande Guerra* (Firenze: Sansoni, 1968).
37 Opis tega izleta (Eugenio de Rossi, *La vita di un ufficiale*, str. 133–137) je v prevodu objavljen v slovenskem prevodu v: Šimac, *Kako se je začelo na Soči*, str. 275–278. Odlomke iz De Rossijevega opisa je objavila tudi Petra Svoljšak v knjigi: *Soča, sveta reka*, str. 23–24, 100–102.
38 Eugenio de Rossi, *La vita di un ufficiale*, str. 215.
39 Ime vasi je navedel v slovenski obliki, italijanska je bila in je še Montemaggiore. Duhovnik, s katerim se je pogovarjal, je bil Luigi Blasutig/Blasuttig, Blasutigh (1865–1923). V Vasi Matajur je služboval od leta 1904, slovel je kot pridigar (Primorski slovenski biografski leksikon. 4, str. 475–476).
40 Eugenio de Rossi, *La vita di un ufficiale*, str. 267.
41 V slovenskem prevodu tega dela De Rossijeve knjige (Šimac, *Kako se je začelo na Soči*, str. 268–273) je napačna navedba ohranjena in sicer oznaka Ajdovščina, prav tako pa hkrati navedena vzpetina Pleca (prav Pleče) pod Krnom, prevedena kot Plače (str. 272). Ajdovščina in Plače v Vipavski dolini nista bila nikdar frontno ozemlje.

Med prvimi dnevniškimi zapisi pa je zagotovo nedokončano in kratko besedilo literarnega kritika Renata Serre (rojen v Ceseni leta 1884). Dnevnik je pričel pisati na bojišču pri Podgori 6. julija 1915, toda tu je že 30. julija 1915 padel. V dnevniku ni nobene omemba slovenske zemlje ali Slovencev. Primerno se zdi dodati, da je pri Podgori padel tudi v Trstu rojeni publicist Enrico Elia (1890) in sicer 19. julija 1915, na Kalvariji nad Podgoro pa 3. novembra 1915 ekonomski publicist iz Rima Alberto Caroncini (rojen v Rimu leta 1883) in mesec dni nato prav tam, 3. decembra 1915, književnik Scipio Slataper (1884–1915). Slataper je avtor "do neke mere zbirke pesmi v prozi" (Lino Legiša)[42] z naslovom *Il mio Carso* (1912). Kot Tržačan je poznal slovenske probleme, ki se tudi zrcalijo v njegovih postumnih objavah. Pisal je že pred vojno o svojem slovensko-nemško-italijanskem trojstvu in njegov odnos slovanske soseščine je bil drugače usmerjen od tistih piscev, ki so to vzhodno soseščino zmogli neposredno spoznati šele v vojni.

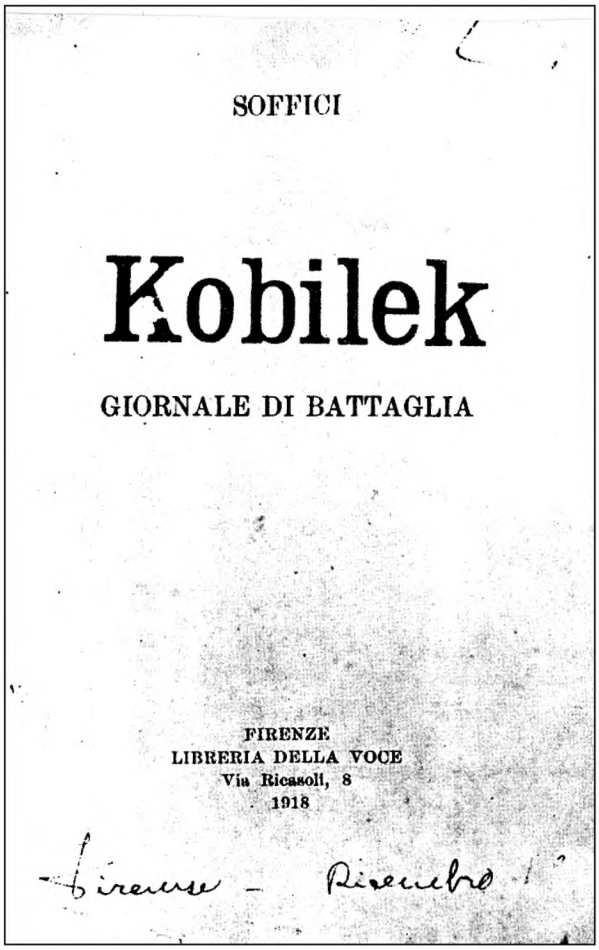
Podobno kot za Slataperja velja tudi za Tržačana Gianija Stuparicha (1891–1961), ki je svoje publicistično in pisateljsko delovanje pričel s prikazom češkega naroda *(La nazione czeca*, 1916). Vstopil je v vrste prostovoljcev, ki so se borili na italijanski strani. Pisal je dnevnik z bojišča, in sicer v obdobju med junijem in avgustom leta 1915; v knjižni obliki je prvič izšel leta 1931. Da se mu ni bilo potrebno seznanjati z razmerami v krajih, kjer se je boril, pokaže tudi njegov vtis ob pogledu na Sočo: "Moje srce se je napolnilo od valovanja spominov in vere. V spominu vidim turkizno vodo..."[43] Njegov mlajši brat pesnik Carlo (rojen 1894 v Trstu) je padel kot italijanski vojak 30. maja 1916 na gori Cengio (Asiago). Ker je že beseda o padlih literatih in publicistih, je primerno dodati, da je 7. julija 1915 pri Plavah padel publicist Vincenzo Bellini (rojen 1891 v Poggio a Caiano), dva tedna nato Florentinec esejist Eugenio Vajna De' Pava (1888) na Rdečem robu, pesnik in pisatelj Giosue Borsi (rojen 1888 v Livornu) 10. novembra 1915 v Zagori pri Plavah, pisatelj Mario Pichi (rojen v Conegliano Veneto leta 1889) 17. decembra 1915 na Vrhu sv. Mihaela, pisatelj Giulio Bechi (rojen v Firencah leta 1872) 30. avgusta 1917 na Škabrijelu, publicist Vincenzo Picard iz Messine 24. oktobra 1917 na Ostrem Krasu pri Srednjem (Kambreško) ter pesnik in pisatelj Ugo Ceccarelli (rojen v Firencah leta 1882) 25. oktobra 1917 na Vrhu sv. Mihaela.[44] Med temi zadnjimi naštetimi je bil najbližji problematiki, ki je predmet te razprave, Eugenio Vajna s postumno izdano knjigo *La democrazia cristiana italiana e la guerra* (Bologna 1919). Zagovornik zamisli, naj imajo Slovani svoja ozemlja le zase, naj se problem Trsta reši po švicarskem vzoru in naj postane pristanišče za slovansko zaledje, se je nato v mazzinijanskem duhu odločil za sodelovanje v vojni.[45]

Že kmalu po nastanku je svoj dnevnik objavil Benito Mussolini (1883–1945). Kasnejši vodja italijanskega fašizma je bil v vojno vpoklican, svoj dnevnik je začel pisati 9. septembra 1915 na bojnem polju (in zona di guerra), 15. septembra pa je prišel na soško bojišče. Že konec decembra 1915 so njegovi dnevniški zapisi pričeli izhajati v časniku *Il popolo d' Italia*, v listu, ki ga je ustanovil in urejal po "po veliki nazorski spremembi". V njem je zagovarjal italijansko udeležbo v prvi svetovni vojni. Dnevnik je izšel leta 1923 v knjižni obliki kot *Il mio diario di guerra* in bil nato večkrat ponatisnjen. Po mnenju Mussolinijeve biografinje Fermijeve je dnevnik "suhoparno, ponavljajoče se poročilo o dogodkih na ozkem odseku fronte [...] ki so vsi le krajevnega pomena."[46] Slovenci lahko ugotavljajo, da je o njih Mussolini več poročal kot katerikoli drugi italijanski udeleženci vojne, izmed tistih, ki so se borili na slovenskih tleh in o tem pisali. Prišel je namreč na ozemlje Kobariškega, kjer domače prebivalstvo takrat še ni bilo razseljeno. Slovenskim publicistom in raziskovalcem zgodovine prve svetovne vojne je bil dnevnik poznan, zato je pogosto naveden v različnih objavah;[47] njegovi posamezni deli so objavljeni v monografiji Petre Svoljšak *Soča, sveta reka* (Ljubljana 2003). Tej knjigi je pravzaprav posredoval naslov Mussolini, saj je v svoj dnevnik 16. septembra 1915, ko je v Kobaridu popil s pobožnostjo požirek mrzle Soče, zapisal: "Fiume sacro!"[48]

15. septembra je prišel Mussolini v Špeter v dolini Nadiže, v "prvo izmed sedmih občin, kjer govorijo slovensko narečje (dialetto sloveno),"[49] ki ga Mussolini ni razumel. Toda Mussolinija ni povsem razumel tudi šest- ali sedemletni deček iz Robiča, ki je znal odgovoriti, da se imenuje Stanko. Zato pa vprašanja o priimku ni razumel in je zanj odgovorilo dekle, ki je bilo v bližini. Mussolini je v dnevnik zapisal, da je priimek Robancich popolnoma slovanski (slavo), vendar ga je napačno slišal oziroma zapisal, ker se je deček pisal Urbančič.[50] Istega dne, 15. septembra 1915, je na kapelici v bližini Kobarida videl napis, ki ga je prepisal v dnevnik: "Nikdar Noben se ni Bil zapuscen, kiv varstvo Marjis Bil izzogen." Mussolini je znal torej razlikovati med pojmoma sloveno in slavo, zato je

42 Legiša, *Scipio Slataper*, str. 134.
43 Stuparich, *Guerra del '15*, str. 15.
44 Padovani, *Antologia degli scrittori morti in guerra,* pass.
45 Omodeo, *Momenti della vita di guerra*, str. 157–163.
46 Fermi, *Mussolini*, str. 133.
47 Na primer: Pagon, *Pri Kobaridu leta 1917*, str. 17.
48 *Opera omnia*, str. 9.
49 Prav tam, str. 8–9.
50 Stanko Urbančič (1909–1987) je živel na domu v Robiču, umrl je kot upokojenec podjetja Angora v Kobaridu.

tudi pisal (17. september 1917) o Magozdu (Magozo), "mali slovenski vasici."[51] Podobno je zapisal tudi o Kobaridu, potem ko ga je četrtič obiskal (15. februar 1916): "piccola città slovena".[52] Toda ta obisk Kobarida ga je potrdil v spoznanju, da se odnos krajevnega prebivalstva do Italijanov ni menjal: "Vstopim v nekaj trgovin in še vedno srečam skrivnostne obraze kot ob prvem obisku. Ne. Ti Slovenci nas še ne marajo. Prenašajo nas z ravnodušnostjo in prikrito sovražnostjo. Mislijo, da smo tu le 'prehodno' in nočejo priti na slab glas v primeru, da bi se jutri vrnili gospodarji od včeraj."[53] Iz Zgornjega Posočja je Mussolini odšel za krajši čas v Karnijo in na območje Zahodnih Julijskih Alp, konec leta 1916 je prišel na območje Doberdoba. Tu je bil februarja 1917 ranjen in z utrinkom iz bolnišnice, kjer se je zdravil, svoj dnevnik tudi konča. Mussolini je pisal slovenska krajevna imena v italijanski, slovenski (Vrata), ali pa popačeni obliki (Jaworcek za Javorščck, Tresenga za Drežnica itd.).

SOFFICI

Kobilek

GIORNALE DI BATTAGLIA

FIRENZE
LIBRERIA DELLA VOCE
Via Ricasoli, 8
1918

Naslovni list ponatisa prve izdaje Sofficijevega Kobileka iz decembra 1918.

Dnevnik Attilia Frescure (1881–1943) *Diario di un imboscato* (prvič izšel leta 1919) uvrščajo med romane.[54] Publicist in pisatelj Frescura ne sodi med vrhunske italijanske književnike, njegovo ime pa se pojavlja v slehernem pregledu italijanske memorialistike o prvi svetovni vojni in je v tem sklopu "eden od najpomembnejših dokumentov."[55] Svoj dnevnik začenja pisati poleti leta 1915 na območju Asiaga. Poleti 1916, v času ko so italijanske čete zavzele Gorico, je prišel na soško bojišče. Na bojišču v okolici Gorice in na Krasu, ki ga je italijanski književnik Sem Benelli označil kot oltar domovine, je za Frescuro njena grobnica.[56] Ob navajanju imena Hudi Log, omenja, da so ga "nacionalisti"(?) krstili z imenom, ki ga kraj zasluži: Boscomalo.[57] Jeseni leta 1917 službuje na Kobariškem, 23. oktobra 1917 piše svoj dnevnik v Sužidu (Suzit). Slovence, ki jih tu sreča, omenja posredno: "Prebivalci nas gledajo odločno sovražno, lepa dekleta nas sploh ne gledajo." Podobno je v Kobaridu, kamor je prispel na oglede: "To ljudstvo ni veselo. Možje in žene nas gledajo, kot da bi nekaj skrivali. Mislim, da so tudi edine Italijanke *gejše* iz čajnice, tovarne vojaške ljubezni." 24. oktobra 1917, ob prodoru pri Kobaridu, je pisal najprej o "peklenski noči". Slišal je kričanje žensk in otrok in pomislil, kako ljudje v kraju še vedno ljubijo Avstrijce. Čudna psihologija, ki spominja na neke ženske, saj ljubijo svoje može, kljub temu, da jih ti pretepajo že ob 8. uri zjutraj, je v dnevniškem zapisu ob topniškem streljanju, ki je spremljalo "kobariški preboj", ugotavljal Frescura in še dodal: "Medtem se je del domačinov umaknil deloma na bližnje vzpetine in se jih je del zaprl v hiše, kjer čaka nem in sovražen."[58] Ne da bi se narodnostno opredelil, omeni 27. oktobra, ko mu je očitno v kraju Podvrata (Podrata, Clap) pri Ahtnu (Attimis) povedal komandant brigade, da so prebivalci Robedišča in Breginja streljali na italijansko vojsko in se pridružili Avstrijcem: "Oh, plemenita dobrota našega vojaka, ki v treh letih ni skrivil niti lasu ženam niti možem polomil kosti!"[59] Ob umiku italijanske vojske z okupiranega ozemlja je omenil italijanske žrtve "na Krasu, preko Soče, na novi in sovražni zemlji."[60]

51 *Opera omnia*, str. 10.
52 Prav tam, str. 50.
53 Prav tam.
54 Frescura-Stanghellini-Scortecci, *Tre romanzi della grande guerra*, Milano 1966.
55 Schettini, *La letteratura italiana sulla guerra 1914–1918*. V: Frescura-Stanghellini-Scortecci, *Tre romanzi della grande guerra*, str. 18.
56 Frescura-Stanghellini-Scortecci, *Tre romanzi della grande guerra*, str. 132, 170.
57 Prav tam, str. 207.
58 Prav tam, str. 226, 228, 230.
59 Prav tam, str. 245–246.
60 Prav tam, str. 255.

Bolj opredeljivo se je Frescura dotaknil Slovencev na zadnjih straneh knjige, vendar jih označuje kot Jugoslovane. Njihov jezik je hrvaški, odnos do teh "Jugoslovanov" je bil podcenjujoč. 12. novembra 1918 je iz Gorice prispel v Ajdovščino. V Gorici je videl mnogo italijanskih zastavic in malo jugoslovanskih zastav. Na poti proti Ajdovščini pa je po vaseh viselo veliko jugoslovanskih in nič italijanskih zastav. V Ajdovščini se je srečal z županom Bianchijem, ki mu je na vprašanje, če je Italijan, odgovoril: "Sem Jugoslovan. Moj stari oče pa je bil iz Milana. Jaz sem pa Jugoslovan."[61] Frescura je omenil delovanje krajevnih odborov ljubljanskega Narodnega sveta (comitati jugoslavi) in narodnih straž (guardia nazionale). Naslednjega dne je bil Frescura v Vipavi. Ker tamkajšnji župan ni govoril italijansko, mu je kot prevajalec pomagal jugoslovanski poročnik (tenente jugoslavo) Mayer,[62] ki se je takrat vrnil z Dunaja. V pogovoru z italijanskimi častniki je povedal, da "mi ne priznavamo premirja ...Smo od antante." Sledil je govor vipavskega župana, ki so ga Italijani poslušali z "ravnodušno diplomatsko krinko, ker nismo razumeli ene hrvaške besede." Meyer je njegove pozdravne besede prevedel: "Župan je zadovoljen, da lahko pozdravi Italijo v svojem in v imenu vse Jugoslavije. Vi ste prvi italijanski vojaki. Župan upa, da bomo lahko sodelovali, ker smo člani Antante...". V odgovoru na pozdrav je Frescura v svojem "prvem diplomatskem govoru" omenil bratstvo, ki naj vlada med Italijani Jugoslovani.[63] Slovenske toponime piše Frescura v italijanski (Aidussina, Caporetto, Creda, Hermada, Sabotino, Temniza itd.), slovenski (Nova Vas, Hudi Log, Nad Logem, Nad Bregom) in popačeni obliki (Suzit, Drezzenga, Monte Mrzli).

Leta 1919 je spomine na vojno (dnevnik) *Sulla fronte Giulia (Note di taccuino 1915, 19156, 1917)* objavil književnik Augusto Agabiti (1879–1918). Besedilo je napisano med vojno – na to kažejo datumski zaznamki med besedilom – v vojno propagandnem in v duhu zahtev iredentizma ter njih opravičevanj. V Opatjem selu je videl nekaj napisov v slovenščini, sicer pa je prav med bivanjem na Krasu sprožil val obtožb na račun Slovencev: "med vsemi narodi sovražne Avstrije so Hrvati, Slovenci, Srbo-Dalmatinci najbolj goreči in surovi nasprotniki našega ljudstva, neumorni in perverzni rušilci vsake relikvije in simbola italijanske civilizacije." Takih sodb je v knjigi še nekaj, navsezadnje je pisec pomislil tudi nato, da bi Italijani zasedli celo Ljubljano.[64]

Podobno kot Frescurov dnevnik so tudi dnevniški zapisi *Introduzione alla vita mediocre* (1920) Artura Stanghellinija (1887–1948) uvrščeni med vojne romane. Italijanist Stanghellini ni bil le s svojo udeležbo na soškem bojišču povezan s slovenskimi kraji, med letoma 1940–1943 je bil ravnatelj klasičnega liceja v Postojni. Kasneje je sodeloval v italijanskem odporniškem gibanju. Objavil je več pripovednih del. Njegov dnevnik se pričenja julija 1916 na območju Tržiča v Selcah (Selz). Nikjer v njegovem pisanju ni kake opazke, da bi se nahajal na ozemlju Krasu, kjer ne žive le Italijani, čeravno mu težave povzroča pisanje krajevnih imen (Lockvica, Velihi Hribak, Kastanjeviza), tudi ime Pecinka, pravzaprav Pečinka.[65] Ko se je konec oktobra 1917 umikal s Krasa, sta mu imeni Nad Bregom in Kastanjeviza pomenili "imeni ognja, mučeništva in morije."[66]

Italijanski državnik (poslanec, senator, minister) Luigi Gasparotto (1873–1954) je svoj dnevnik *Diario di un fante* prvič objavil leta 1919. V vojno je vstopil kot prostovoljec in z Južne Tirolske prišel v Furlanijo oziroma na soško bojišče. Furlanijo je predstavil tudi kot deželo, ki ima ravno po sredi velik "slovanski tabor", tri slovanske (schiavoneschi) vasi Sedili (Sedilis/Sedila), Ramandolo (Romandol) in San Pietro (Špeter). Ta naselja so skoraj v stiku s tremi braniki romanskosti, s kraji Zuglio, Ciseriis (Čižerje) in Forum Juli (Čedad). V pogovoru z avstrijskimi ujetnikom, slikarjem in scenografom iz Splita je izvedel za raznorodnost avstroogrske armade, v kateri so poleg drugih Slovanov tudi "sciavi".[67] 21. novembra 1915 je bil na Oslavju ("questa Oslavia, o Oslavje").[68] V dnevniku nastane premor dolg poldrugo leto, od decembra 1915 do maja 1917, ko je opravljal poslansko delo. Nato se je vrnil na fronto in se je bojeval na Krasu. Omenja, da je 21. julija 1917 dezertiral Slovenec (označuje ga kot sloveno), podoficir 2. gorskega polka. V razgovoru je omenil preganjanje slovenskih liberalcev, ki pripadajo antanti naklonjeni stranki ljubljanskega župana Hribarja.[69] Podobno vest zapiše septembra 1917. Pobegli vojaki in begunci so poročali tudi o razmerah na Slovenskem. Slovenski liberalci so na strani Italijanov, časnik *Slovenec* je bil večkrat zaplenjen, ker se je kazal preveč naklonjen Italijanom. Štajerski Slovenci pa

61 Prav tam, str. 289. Frescura omenja srečanje s trgovcem Antonom Bianchijem (1858–1933), rojenim v Ajdovščini, sinom krošnjarja Karla iz Karnije in očetom slikarja in oblikovalca Walterja Bianchija (1897–1983). Več o tem: Walter Bianchi 1897–1983. *Slikarstvo in oblikovanje*. Ajdovščina, 2006.

62 Evgen Meyer (1889–1970), lastnik gradu Lože, je bil tedaj še študent agronomije na Dunaju.

63 Frescura-Stanghellini-Scortecci, *Tre romanzi della grande guerra*, str. 292–293.

64 Agabiti, *Sulla fronte Giulia*, str. 100, 103, 108.

65 Frescura-Stanghellini-Scortecci, *Tre romanzi della grande guerra*, str. 313.

66 Prav tam, str. 363.

67 Gasparotto, *Diario di un fante*, str. 44–45.

68 Prav tam, str. 47.

69 Prav tam, str. 78.

so bili vedno nasprotni Italijanom.[70] 15. avgusta 1917 je Gasparotto v Červinjanu opazoval avstrijsko zemljepisno karto, na kateri so bili italijanski kraji označeni izključno v italijanski obliki, drugi pa v "slovanski" ali pa dvojezično. Ime Gorizia in Gorica je bilo zapisano v enakih črkah, nekateri kraji pa sledeče: Aquileja (Oglej), Solkan (Salcano), Lucinico (Loenik, kar je napaka, prav Ločnik), Vipotze (Vipulzano, prav Vipolže). Nenavadno se mu zdi, da je Števerjan napisan na zemljevidu le v slovenski obliki, in sicer St. Ferjan.[71]

Po podpisu premirja (3. novembra 1918) se je Gasparotto 7. novembra vrnil v Posočje in šel nato v Trst. Med potjo je opazil, da sta bila Nabrežina in Prosek odeta v slovenske zastavice. Omenja razmere v Trstu. Tamkajšnji "slavi" naj bi po zgledu svojih bratov na Reki zahtevali, da zagrebški odbor (očitno Narodno vjeće) zasede mesto, a ta na to ni pristal, ker da bo vprašanje pripadnosti mesta rešil sporazum z antanto. Slovenci (slavi) v Trstu so hranili orožje in grozili naravnost z novo vojno. Josip Wilfan je verjetno Italijanu Liebmannu, ko je ta predlagal sporazum s Slovani, ker je Trst postal italijansko mesto, odgovoril z "adagio, caro." Neki jugoslovanski oficir je poročniku Pizzarolu povedal: "Trst bo svobodno mesto. Gorice ne boste nikdar imeli, sicer bomo začeli novo vojno." Hrvaški časnik *Edinost* pa je bralce opozarjal, naj bodo mirni, ker je italijanska okupacija le začasna.[72] 14. novembra 1917 je Gasparotto obiskal Gorico. Omenil je, da so Slovani zasedli 5. novembra (prav 1. november) v imenu ljubljanskega odbora (prav Narodna vlada) in s pomočjo 27. strelskega polka (prav 2. gorski strelski polk), ki se je po kobariški bitki izkazal kot ena najbolj zagrizenih in nečloveških vojaških enot. Srečal se je z dr. Karlom Podgornikom, ki je nosil črno brado in je bil ironičnega duha. Povedal je: "Slovenci se ne morejo odpovedati Gorici, jaz sem sicer kozmopolit." Gasparotto je še omenil, da je mlad bančni uradnik v Gorici poškodoval italijanski zastavo, toda oficir arditov ga zato ni kaznoval; italijanska vojska je pri tem pokazala svojo svobodnost in dobroto. "Slovani so," ugotavlja pisec dnevnika, "mlado ljudstvo, živahno, dolgo časa in preudarno vzgojeno v sovraštvu zoper vse, kar je italijansko. Ko bodo prišli v stike z Italijo in se bodo naučil soditi agitatorje (učitelj, duhovnik), ki jih je plačala Avstrija, bodo nazadnje postali naši prijatelji."[73] 16. novembra je Gasparotto potoval po Istri, med potjo je v Rasovizzi (prav Bazovici) in Cosini videl viseti slovanske zastave. Omenja Čičerijo (Ceci), kjer žive ostanki male romunske skupnosti, primer nasilne avstrijske denaturalizacije, saj so bili primorani govoriti slovensko (parlar sloveno).[74]

Gasparottovo pisanje pokaže tudi njegovo pomanjkljivo znanje o krajih, za katere se je Italija tedaj borila; da ne loči med Hrvatom in Slovencem, je pokazal tudi Frescura. Očitno zna Gasparotto razlikovati med pojmoma Slovenec in Slovan, a najraje uporablja oznako slavo; pri tem gre tako daleč, da so celo podgane v vojaških jarkih "topi slavi".[75] Nejasne so mu razmere v Trstu, saj govori hkrati o tamkajšnjih Slovencih in Slovanih, slovenski tržaški dnevnik *Edinost* pa je opredelil kot "giornale croato".

Italijanska literarna kritika namenja pozornost spominom in dnevniškim beležkam pisatelja Carla Emilia Gadde (1893–1973). Njegov dnevnik iz vojne in ujetništva je izšel prvič leta 1955, saj ni bil naravnan s stanjem duha, ki je v Italiji vladalo zlasti v času med obema svetovnima vojnama. V knjigi je opisal svoja vojna doživetja na tirolskem delu bojišča, na zaključnih straneh knjige pa je v dnevniškem zapisu z dne 29. maja 1919 omenil, da je sredi aprila istega leta obiskal Kobarid: "Bilo je pomladansko sonce in puščava: mrakobna kotlina in grozljivi spomini na bolečino".[76] Po končani vojni se je namreč vrnil na bojišče, tam na Krasji vrh, da bi morda našel svoje zapise, ki jih je izgubil ob kobariškem preboju fronte. Takrat so ga, kot poročnika alpincev, zajeli Nemci in prišel je v ujetništvo, ki ga je več časa preživel v bližini Hannovra. Kar je iskal, ni več našel, tudi ne "dragocenega dnevnika Torino-Kras-Klodič,"[77] nadaljevanje dnevnika, ki ga je objavil, kot že omenjeno, leta 1955. Ohranile pa so se nekatere Gaddove dnevniške beležke, ki jih je prinesel iz ujetništva in ki jih ni želel objaviti za življenja. Skoraj dvajset let po njegovi smrti je izšel *Taccuino di Caporetto. Diario di guerra e di prigionia* (Milano 1991).[78] V njem so dnevniški zapiski, nastali med 5. oktobrom 1917 in 30. aprilom 1918. Prvi zapis je nastal v vasi Zverinec pri Klodiču v Beneški Sloveniji. Par dni zatem je bil na Banjšicah, se vrnil v Beneško Slovenijo in tod na območje Krna, pravzaprav na Krasji vrh nad Kobaridom. Večji del svojih kobariških beležk je napisal v ujetništvu z nekaj tedenskimi zamiki. O Slovencih ni besede. Omeni pa, da so na poti v ujetništvo med Cerknim in Škofjo Loko nabirali repo po njivah. Tam nekje je tudi dobil košček kruha in zapisal, da so bili

70 Prav tam, str. 100.
71 Prav tam, str. 79.
72 Prav tam, str. 272–275.
73 Prav tam, str. 278.
74 Prav tam, str. 284.
75 Prav tam, str. 92.
76 Gadda, *Giornale di guerra*, str. 262–263.
77 O tem je pisal 13. novembra 1917 kot ujetnik v nemškem Rastattu pri mestu Karlsruhe, pa tudi kasneje (*Taccuino di Caporetto*, str. 32, 61, 66).
78 Za Slovence bolj zanimivi del dnevnika je bil objavljen v slovenskem prevodu kot *Beležka iz Kobarida (izbrani odlomki). Vojni dnevnik: oktober–november 1917* (Trst 2002).

Hrvatje (croati) do njih nerazpoloženi.[79] Verjetno je mislil na slovenske domačine. Zelo popačeno je pisal slovenska krajevna imena in njihove italijanske in nemške oblike (Košec namesto Koseč, Krembug namesto Krainburg, Acizza namesto Auzza itd.). Del popačeno zapisanih slovenskih imen ni le pri Gaddi, marveč tudi pri drugih, posledica slabo prepisanih rokopisov in morda tudi pomanjkljivo opravljenih korektur. Gadda je del svojih spominov na vojno uporabil tudi knjigi *Il castello di Udine* (1934). Podobno kot Gadda je pot v ujetništvo v stiku z domačini na avstrijski strani prestajal vojak Annibale Caldarella (1894). Bil je zajet v dogajanjih 12. soške ofenzive, s kolono sojetnikov je peš prispel 4. novembra 1917 v Grahovo ob Bači (Crachovo). Ob lakoti, ki je tedaj vladala med ujetniki je ugotovil, da "nam je domače prebivalstvo, povsem avstrijsko, sovražno." Tudi ko so prešli z vlakom morda Ljubljano, jih je ljudstvo v tem kraju zmerjalo;[80] ker ga je pot z Jesenic v ujetništvo vodila v nemški Darmstadt, zelo verjetno ni potoval skozi Ljubljano.

Spomine na vojno je napisal tudi brigadni general Aurelio Baruzzi (1897–1985), ki je kot podoficir ob zavzetju Gorice (8. avgusta 1916, dan pred datumom "uradne" zasedbe) prvi v Gorici, na postaji Južne železnice, zasadil italijansko trikolora.[81] Baruzzi je bil prostovoljec, sodeloval je že od začetka napada Italije na Avstro-Ogrsko in sicer na Kobariškem. V Starem selu je opazil, da jih je maloštevilno prebivalstvo opazovalo skozi okenska stekla in ugotavlja, da so "po večini slovanskega izvora."[82] Tudi na Vrsnem (Wrsno), kjer je bilo prebivalstvo "di origine slava", so malo razumeli italijanščino. Vendar je vojakom uspelo najprej z otroki, nato pa še z odraslimi – ti so bili predvsem ženske in starejši možje – v določenem smislu vzpostaviti prisrčne stike.[83] 20. junija 1915 je zapisal ob pogledu na begunce iz vasi Krn: "Usmiljenje vzbuja to ubogo ljudstvo, ki zaradi trdih zahtev vojne beži iz svojih domov proti neznanim krajem in nosi s sabo tisto malo, kar zmorejo nositi."[84] Z območja Krna, kjer se je boril, je prešel Baruzzi v zahodno okolico Gorice. Tu se s Slovenci ni srečeval, le z njihovo zemljo, o kateri pa ni dvomil, da sodi k Italiji. V Gorici je doživel vojno slavo, v Gorici pa je tudi že v visoki starosti odkril sebi posvečeno spominsko ploščo na poslopju železniške postaje.

Z literarnimi nameni je napisana knjiga *Trincee. Confidenze di un fante* (1924) Carla Salse (1893–1962). Novembra 1915 je prišel v Furlanijo, da bi se boril tudi za "latinsko in anglosaksonsko civilizacijo, za svobodo, za pravičnost na svetu".[85] V "mrtvaškem" kraju Chiopris je srečal grdo in brezzobo žensko, ki je vojakom dobavljala pijačo: "Je Slovenka, nezaupljiva in grabežljiva, zdi se, da meša v okrušene kozarce svoje molčeče sovraštvo kot strup."[86] Zdi se, da je srečal pravzaprav Furlanko, katere govorice ni poznal in jo opredelil kot Slovenko (una slovena). Čeprav se je boril na Krasu in na Tolminskem, ni v njegovem pisanju zaznati ničesar, kar bi se nanašalo na Slovence. Kot ujetnik na Češkem pa je prišel v stike s slovanskim svetom.

K pravim spominom ne sodijo pisma, ki jih je književnik in umetnostni kritik Ugo Ojetti (1871–1946) pisal soprogi Ferdinandi.[87] Ojetti je pri italijanskem Generalnem sekretariatu za civilne zadeve (Segretariato Generale per gli Affari Civili), ki ga je za upravo na zasedenih ozemljih ustanovilo Vrhovno poveljstvo italijanske vojske, skrbel za varstvo kulturne dediščine na zasedenih ozemljih. Pisma nikakor ne pričajo o Ojettijevi občutljivost za to, da pripadajo zasedena ozemlja ob Soči tudi neki drugi jezikovni in kulturni skupnosti.[88] V prvi vrsti je služil vojnim ciljem Italije, 17. junija 1915 se je ženi oglasil iz Vidma: "Vesti o poteku vojne so najboljše, vse boš izvedela iz časnikov."[89] Prvič omenja Slovence (sloveni) v pismu iz Vidma 21. julija 1915, ko ugotavlja, da severno od Čedada ni nobene prave umetnosti. Potrebno je obiskati kraje ob morju, kjer žive Italijani in ne "revni in nerazviti slovenski kmetje" (sloveni contadini).[90] Nad podobo umetnosti v zasedenih slovenskih krajih pa tudi v spodnjem Posočju ni bil navdušen; cerkve v Brdih so bile zgrajene po slovanskem okusu (gusto slavo).[91] Ojetti še omenja, da je v Romansu, avgusta 1915, slišal tamkajšnjega kurata, ki je prepeval "himno", s katero so goriški Italijani zasmehovali Slovence : "Gorizia per quattro caladi de Plava/ Gorizia credème, Gorizia xè sciava (slava)".[92] Besedo slavo pa uporabi še takrat, ko očitno Trgovski dom v Gorici poimenuje kot Casa Slava.[93] Več je v pismih gradiva o jugoslovanskem vprašanju, ki se mu je Ojetti posvečal v letu 1918.[94]

79 *Taccuino di Caporetto*, str. 24.
80 *La gente e la guerra*, str. 152, 164.
81 Baruzzi, *Quel giorno a Gorizia*. Uvod v knjigo je napisal politik in zgodovinar Giovanni Spadolini.
82 Prav tam, str. 10.
83 Prav tam, str. 15.
84 Prav tam, str. 33.
85 Salsa, *Trincee*, str. 17.
86 Prav tam, str. 27
87 Ojetti, *Lettere alla moglie.*
88 Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 68.
89 Ojetti, *Lettere alla moglie*, str. 27.
90 Prav tam, str. 46.
91 Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 73; Glej tudi Vuk, *Poročilo o krilnem oltarju*, str. 223–227; Fortunat, *Skrb za dediščino*, str. 135–148.
92 Ojetti, *Lettere alla moglie*, str. 59. Prosti prevod zasmehljivke: "Gorica je za tiste štiri, ki so pridrveli iz Plavi, verujemo, postala že slovanska. "
93 Prav tam, str. 360.
94 Ljudevita Pivka, s katerim se je sestal v Padovi, 14. av-

Naslovni list Sofficijevih vojnih zapisov La ritirata del Friuli (1919).

Podobno vlogo kot Ugo Ojetti v zaledju bojev in ne na fronti je v dogajanjih prve svetne vojne odigral Carlo Galli (1878–1866). V okviru Vrhovnega poveljstva italijanske vojske je deloval pri Generalnem sekretariatu za civilne zadeve, bil je namestnik generalnega civilnega sekretarja Agostina D'Adama. Razmere v Avstrijskem Primorju je poznal že izpred vojne, ko je bil v Trstu pomožni konzul (december 1905 – maj 1911, začetek leta 1912 – junij 1913). Nato je bil v Trstu januarja 1915 in se sem ponovno vrnil po končani vojni, novembra 1918. V letih 1928–1935 je bil v Beogradu italijanski generalni konzul. Galli je svoje spomine, pisma in beležke objavil po drugi svetovni vojni.[95] V uvodnem delu knjige je podal podobo družbenih razmer na Slovenskem. Leta 1907 je potoval po dolini reke Soče, podobno kot deset let pred njim Eugenio De Rossi. Gallijev odnos do Slovencev predstavlja "svojevrsten program reševanja mednacionalnih odnosov v Julijski krajini", je ugotovila Petra Svoljšak.[96] Njegova sodba o Slovencih je taka, "kakor bi bila prepisana iz knjig, brošur, študij tržaških sovinističnih krogov."[97] Pri Slovencih[98] kot tudi pri Hrvatih[99] so vzbudile posebno pozornost omembe stikov, ki jih je Galli kot posrednik italijanske vlade opravil na prelomu let 1914–1915 v Trstu s predstavniki tržaških Slovencev in Hrvatov. Vlada v Rimu je želela v času, ko se je Italija pripravila za sodelovanje v vojni, izvedeti za stališča tržaških Slovanov za primer, da Avstrijsko primorje zasede italijanska vojska in ga nato anektira; v tem primeru naj bi Italija ponudila Slovencem jamstva glede njihovega jezika in kulture. Čeravno je Galli poročal o pozitivnem izidu svoje misije v Trstu, pa vendar tržaški slovenski in hrvaški politiki niso neposredno privolili v nič.[100] Prav zaradi povedanega sodijo Gallijevi spomini, dnevniki in dopisi med podobne objave nekaterih italijanskih državnikov, kot so spomini predsednika vlade Antonia Salandre (izšli leta 1928), dnevnik in spomini diplomata Luigija Aldrovandija Marescottija (1938), dnevnik ministra Ferdinanda Martinija (izšel leta 1966), korespondenca zunanjega ministra Sidneya Sonnina (objavljena leta 1974) in drugih.

Kako besedo več o Slovencih je mogoče najti v spominih in dnevnikih manj znanih udeležencev vojne. Tako ugotavlja arhivist Armando Lodolini (1888–1966) v svojem dnevniku 14. avgusta 1916, ko se bojuje v Dolu (Valone), da je v avstrijskih vojnih jarkih veliko bogastva in udobja, v ruševinah vasi pa veliko slovenske nesnage (sporcizia slovena). Ob bivanju v kraju Polač (Polazzo), ob vznožju Krasa, 12. septembra 1916, omeni, so italijansko pleme pokvarili Slovenci. Ti pa naj bi povzročili smrt (vittime degli sloveni) njenega moža in soborcev na fronti v Galiciji, kot je piscu dnevnika povedala ob koncu leta 1915 vdova v furlanskem kraju Campolongo-Perteole.[101] V spominih vojaškega kaplana C. D. Boninija ni niti najmanjšega sledu o Slovencih. Tudi takrat, ko svojo duhovno dolžnost opravlja na Banjšicah, ki so "naša sveta zemlja" in vzklikne: "O domovina, domovina! Gorje tistemu, ki bo oskrunil tvojo zemljo, posvečeno s krvjo tvojih najboljših sinov."[102] Podobno razmišlja tudi italijanski vojak v Kobaridu

gusta 1918, je poznal kot Pirka (Ojetti, *Lettere alla moglie*, str. 572).

95 Galli, *Diarii e lettere. Tripoli 1911–Trieste 1918*. Firenze: Sansoni, 1951.

96 Svoljšak, *Od strateških načrtov*, Annales 18, 1999, št. 2, str. 393.

97 Juvančič, *Italijanska publicistika o Slovencih*, str. 904.

98 Čermelj, *Uspomene Carla Gallija*, str. 2, 24. Prevod: Primorski dnevnik 23. 12. 1953, št. 303.

99 Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, str. 123–136. Tudi: Isti, *Misija Carla Gallija u Trsu (u siječnu 1915)*. Anali Jadranskog Instituta. 2. Zagreb 1958, str. 53–80.

100 Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, str. 38–40.

101 Lodoloni, *Quattro senza dio*, str. 74–75, 114, 122. Njegov dnevnik je bil napisan na prelomu let 1918–1919.

102 Bonini, *Alla guerra*, str. 34.

(20. september 1915): "Smo na italijanski zemlji. Mrtvi jo zahtevajo in čuvajo."[103]

S tem pregledom pa prikaz mesta Slovencev in slovenskih krajev v spominih, dnevnikih in podobnih beležkah nekaterih italijanskih piscev o dogodkih prve svetovne vojne, zagotovo ni izčrpan. Poleg najbolj znanih objav, na katere smo že opozorili, pa obstoji "še neskončno drugih naslovov, gotovo so manj poznani, toda vredno je, da se jih prebere in študira, ne le zato, ker so pomembna zgodovinska pričevanja na eni in družbena na drugi strani."[104] Zbornik odlomkov iz dnevnikov in pisem, padlih v prvi svetovni vojni, pripravil ga je in prvič objavil leta 1935 Adolfo Omodeo,[105] opozarja na gradivo, ki bi ga bilo potrebno dopolniti še s tistim, kar so ustvarili ljudje, ki so vojno preživeli. Če izvzamemo spomine, dnevnike in zapise tistih Italijanov, ki so se vključevali v italijansko vojsko kot politični emigranti ali begunci iz avstroogrske države,[106] pa pri ostalih poročevalcih spoznamo slabo ali pa enostransko poznavanje problemov o neitalijanskih prebivalcih krajev, ki jih je Italija želela z vstopom v vojno pridobiti. Če pa so pisci narodnostno in jezikovno drugačnost poznali, je bil odnos do teh prebivalcev podcenjujoč tudi pri ljudeh tako širokega obzorja, kot je bil na primer Ugo Ojetti. Še največ podatkov vsebuje Mussolinijev dnevnik, kot da bi pisec slutil, da bodo Slovenci spremljali njegovo življenjsko pot tudi naslednja desetletja. Pisce spominov, dnevnikov in beležk iz obdobja med obema vojnama druži intervencijski duh, ki je zagovarjal italijansko bojevanje in zmage. Pri takih opredelitvah seveda Slovenci niso imeli ustreznega mesta. Ne zaradi Slovencev, temveč in predvsem zaradi Italijanov, je bila italijanska vojna književnost (letteratura sulla guerra) postavljena pred sodbo literarne kritike.

103 Pavan, *Caporetto*, str. 389.
104 Todero, *Pagine della Grande Guerra*, str. 199.
105 Omodeo, *Momenti della vita di guerra*. V knjigi *Lettere e diari di guerra 1914–1918* (Milano: Garzanti, 1974) je bila objavljena korespondenca bratov Giuseppeja (1886–1918) in Eugenia Garrone (1888–1918), ki sta se tudi borila na Krasu in v Julijskih Alpah. Pisma nimajo vsebinskih poudarkov, ki so predmet obravnave na tem mestu.
106 Spomine so napisali tudi predstavniki italijanske javnosti v Avstriji, ki so vojno preživeli kot politični interniranci, na primer rojak iz Trenta, a s Trstom tesno povezan Ferdinando Pasini (1876–1955) v knjigi *Come fui sepolto vivo* (Milano: A. Mondadori, 1933), prva izdaja iz leta 1921.

VIRI IN LITERATURA

Agabiti, Augusto: *Sulla fronte Giulia (Notte di taccuino 1915, 1916, 1917)*. Napoli : Soc. Ed. Partenopea, 1919.
Baruzzi, Aurelio: *Quel giorno a Gorizia (5 uomini contro 200). Il primo Tricolore su Gorizia.* Lugo di Romagna : Walberti Edizioni, 1986.
Bonini D. C.: *Alla guerra (Dal mio diario di cappellano militare)*. Brescia : La scuola, 1928.
Corti, Vittoria: *Rosai e Soffici. Carteggio 1914–1951*. Firenze : Giorgi & Gambi, 1996.
Čermelj, Lavo: Uspomene Carla Gallija. *Međunarodni problemi* (Beograd), 4, 1953, št. 24, str. 4–24.
De Rossi, Eugenio: *La vita di un ufficiale italiano sino alla grande guerra*. Milano : A. Mondadori, 1927.
Formigari, Francesco: *La letteratura di guerra in Italia 1915–1935*. Roma : Istituto nazionale fascista di cultura, 1935.
Fortunat Černilogar, Damjana: Skrb za dediščino in njeno varovanje med 1. svetovno vojno. Italijanski odnos do kulturne dediščine. *Annales*, 4, 1994, št. 5, str. 135–148.
Frescura, Attilio; Stanghellini Arturo; Scortecci, Giuseppe: *Tre romanzi della grande guerra*. Milano : Longanesi, 1966.
La gente e la guerra. Documenti. Udine : Il campo, 1990.
Gadda, Carlo Emilio: *Beležka iz Kobarida(izbrani odlomki). Vojni dnevnik: oktober–november 1917*. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 2002.
Gadda, Carlo Emilio: *Giornale di guerra e di prigionia*. Firenze : Sansoni, 1955.
Gadda, Carlo Emilio: *Taccuino di Caporetto. Diario di guerra e di prigionia*. Milano : Garzanti, 1991.
Galić, Lovro; Marušič, Branko: *Tolminsko mostišče*. I. Tolmin : Tolminski muzej, 2005.
Galli, Carlo: *Diarii e lettere. Tripoli 1911–Trieste 1918*. Firenze : Sansoni, 1951.
Gasparotto, Luigi: *Diario di un fante*. Chiari : Nordpress, 2002.
Gruden, Igo: *L'Italia futurista*. Dom in svet, 26, 1913, št. 12, str. 453–456.
Isnenghi, Mario: *Giornali di trincea (1915–1918)*. Torino : Einaudi, 1977.
Isnenghi, Mario: *Le guerre degli italiani. Parole, immagini, ricordi 1848–1945*. Milano : A. Mondadori, 1989.
Isnenghi, Mario: *Il mito della grande guerra*. Bologna : Il mulino, 1997.
Isnenghi, Mario: *I vinti di Caporetto*. Vicenza : Marsilio, 1967.
Juvančič, Ivo: *Italijanska publicistika o Slovencih (Nekaj pripomb k obdobju I. svetovne vojne)*. Borec 18, 1966, št. 10, str. 804–807, št. 11, str. 898–906.

Kobarid-Caporetto-Karfreit 1917–1997. Zbornik mednarodnega znanstvenega simpozija ob osemdesetletnici bitke pri Kobaridu 25. oktobra 1997 v Kobaridu. Kobarid : Kobariški muzej, 1998.

La letteratura italiana – studi e testi. Il Novecento. Dal decatentismo alla crisi dei modelli. X/2. Roma-Bari : Laterza, 1976.

Legiša, Lino: *Scipio Slataper z naše strani.* V: Scipio Slataper: *Moj Kras.* Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1988, str. 129–150.

Letteratura italiana. Dizionario delle opere. 1. A–L. Torino : Einaudi, 1999.

Lettere e diari di guerra 1914–1918. Milano, 1974.

Lodoloni, Armando: *Quattro senza dio. Il diario di un ufficiale mazziniano dalle trincee del Carso alle Giudicarie.* 1. Udine : Gaspari, 2004.

Lussu, Emilio: *Un anno sull'Altipiano.* Torino : Einaudi, 2000.

Marchetti, Giuseppe: *"La Voce". Ambiente opere protagonisti.* Firenze : Vallecchi, 1986.

Menaše, Luc: *Svetovni biografski leksikon. Ljudje in dela v 27.277 geslih.* Ljubljana : Mihelač, 1994.

Momigliano, Attilio: *Zgodovina italijanske književnosti od začetkov do naših dni.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1967.

Ojetti, Ugo: *Lettere alla moglie 1915–1919.* Firenze : Sansoni, 1964.

Omodeo, Adolfo: *Momenti della vita di guerra. Dai diari e delle lettere dei caduti 1915–1918.* Torino: Einaudi, 1968.

Opera omnia di Benito Mussolini. XXXIV. Firenze : La fenice, 1961.

Padovani, Cesare (ur.): *Antologia degli scrittori morti in guerra.* Firenze : Vallecchi, 1929.

Pavan, Camillo, *Caporetto. Storia, Testimonianze, Itinerari.* Treviso : Camillo Pavan, 1997.

Pagon, Andrej Ogarev: *Pri Kobaridu leta 1917.* Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1972.

Pleterski, Janko: *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo.* Ljubljana : Slovenska matica, 1971.

Prezzolini, Giuseppe: *Tutta la guerra. Antologia del popolo italiano sul fronte e nel paese.* Milano : Longanesi, 1968.

Primorski slovenski biografski leksikon. 4. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1990–1994.

Radica, Bogdan: *Ardengo Soffici.* Dom in svet, 38, 1925, št. 4, str. 147–150.

Salsa, Carlo: *Trincee. Confidenze di un fante.* Milano : Mursia, 1995.

Soffici, Ardengo: *I diari della Grande guerra. "Kobilek" e "La ritirata del Friuli" con i taccuini inediti.* Firenze : Vallecchi, 1986.

Soffici, Ardengo: *Kratek oris italijanskega slikarstva.* Dom in svet, 38, 1925, št. 3, str. 115–117.

Soffici, Ardengo: *La ritirata del Friuli. Note di un ufficiale della II[a] Armata.* Firenze : Vallecchi, 1920.

Stuparich, Giani: *Guerra del '15. Dal taccuino di un volontario.* Torino : Einaudi, 1961.

Svetovna književnost. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1984.

Svoljšak, Petra: Od strateških načrtov do raznarodovalne politike italijanskega okupatorja na zasedenih slovenskih ozemljih med prvo svetovno vojno. *Annales* (Koper), 18, 1999, št. 2, str. 393–408.

Svoljšak, Petra: *Soča, sveta reka. Italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915–1917).* Ljubljana: Nova revija, 2003.

Šepić, Dragovan: *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije. Italija, Saveznici in jugoslavensko pitanje 1914–1918.* 1. Pula-Rijeka : Čakavski sabor et. al., 1989.

Šimac, Rudolf Rudi: *Kako se je začelo na Soči. Brginske in druge pripovedi o prvi svetovni vojni.* Nova Gorica : Grafika Soča, 2002.

Todero, Fabio: *Pagine della Grande Guerra. Scrittori in grigioverde.* Milano : Mursia, 1999.

Vuk, Marko: Poročilo o krilnem oltarju v Kojskem iz leta 1916. *Goriški letnik* 1981, št. 8, str. 223–227.

Walter Bianchi 1897–1983. Slikarstvo in oblikovanje. Ajdovščina : Pilonova galerija, 2006.

RIASSUNTO

Il Kobilek di Ardengo Soffici, gli altri diari di guerra e i ricordi degli autori italiani

Ardengo Soffici (1879–1964) ha operato come letterato, pubblicista, redattore e pittore. Come altri rappresentanti del cerchio formatosi intorno alla rivista fiorentina La Voce, si arruolò volontario nell'esercito italiano all'inizio della guerra con l'Impero austro-ungarico. Gli scontri nel bacino fluviale dell'Isonzo lasciarono una profonda traccia nel suo opus letterario, di cui il capolavoro è sicuramente il diario dal titolo *Kobilek* (1918), che prese forma durante l'Undicesima offensiva isontina (agosto – settembre 1917), quando l'esercito italiano conquistò un parte dell'Altipiano di Banjščice (Bainsizza). Per conquistarla fu importante occupare l'altura di Kobilek, a nordovest di Grgar (Gargaro). Soffici rimase in maniera inflessibile su posizioni interventiste e non mise mai in dubbio le mire di conquista dell'Italia, anche per questo egli non fa parola degli Sloveni o del loro territorio nella sua opera. In seguito appoggiò il movimento fascista.

Il rapporto segnato dall'ignoranza che Soffici ebbe verso la maggior parte della popolazione del bacino dell'Isonzo ha suscitato l'interesse per l'atteggiamento simile di altri scrittori italiani, che hanno fissato le loro esperienze di guerra in ricordi, diari, lettere, note e espressioni letterarie. Un elenco di tali opere sarebbe assai lungo, perciò l'autore dell'articolo si è limitato agli scrittori più conosciuti e apprezzati, che hanno partecipato nella guerra sul suolo isontino (A. Frescura, C. E. Gadda, C. Galli, B. Mussolini, U. Ojetti, G. Stuparich, C. Salsa). Era conoscenza comune a tutti gli scrittori che si stavano battendo su un suolo che non portava nomi italiani e che battevano per l'interessi politici d'Italia. Gli Sloveni erano un popolo semplice ed alcuni di essi li trattano in modo decisamente sprezzante. Alcuni autori non sanno neppure distinguere tra Slavi e Sloveni, altri assimilano gli Sloveni e i Croati. Gli avvenimenti bellici impedirono ai soldati italiani rapporti più stretti con gli Sloveni e la loro terra, poiché gli abitanti fuggirono dai luoghi degli scontri. L'entroterra del fronte dalla parte italiana (Brda (Collio), Kobarid (Caporetto) non ha probabilmente dato loro la possibilità di saperne di più. Gli intellettuali italiani parteciparono in grande misura all'attività di propaganda militare del loro paese, come dimostrano anche nelle loro opere, che sono uscite per la maggior parte in epoca fascista, tra le due Guerre. Emilio Lussu, che espresse invece posizioni pacifiste, pubblicò il suo lavoro *Un anno sull'Altipiano* a Parigi, nel 1938, come rifugiato politico.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 2-788-055.2(497.4-15)"1914/1918"
prejeto: 15. 2. 2007

Renato Podbersič

mag. zgodovine, Cankarjeva 14, SI–5000 Nova Gorica
e-pošta: renato.podbersic @guest.arnes.si

"Sedaj živimo skupaj trije različni cerkveni redovi pod isto streho v popolni harmoniji" Goriške redovnice med prvo svetovno vojno

IZVLEČEK

Prispevek obravnava delovanje redovnic na Goriškem med prvo svetovno vojno, ki je zaradi spopadov na soški fronti močno zaznamovala tudi življenje v goriških samostanih. Pregledno prikaže vseh šest ženskih redovnih skupnosti v deželi: uršulinke, notredamke, usmiljenke, usmiljene sestre, kajetanke in šolske sestre. Večina se jih je umaknila v begunstvo, le manjši del je pričakal italijansko vkorakanje avgusta 1916.

KLJUČNE BESEDE
prva svetovna vojna, redovnice na Goriškem, goriška nadškofija, uršulinke, notredamke, usmiljenke, šolske sestre, kajetanke

SUMMARY

"THREE DIFFERENT CHURCH ORDERS NOW LIVE TOGETHER UNDER THE SAME ROOF IN PERFECT HARMONY"
THE NUNS OF THE GORIZIA REGION DURING WORLD WAR I

The contribution deals with the activity of the nuns in the region of Goriška during World War I, which because of the battles along the Isonzo front strongly marked the life in the monasteries of the Gorizia region. The contribution gives a review of all the six women orders in the province: the Ursuline Sisters, the Notre dame Sisters, Sisters of Charity, the Kajetan Sisters, and the School Sisters. The majority withdrew into exile, only a small number waited the August 1916 marching in.

KEY WORDS
World War I, nuns in the Gorizia region, the archdiocese of Gorizia, the Ursuline Sisters, Notre dame Sisters, Sisters of Charity, School Sisters, the Kajetan Sisters

Na ozemlju Goriške nadškofije so ob začetku prve svetovne vojne delovali številni cerkveni redovi, tako moški kot ženski. Večina se je lahko pohvalila z dolgoletno prisotnostjo v deželi in globoko vpetostjo v življenje Goričanov. Moški redovi (frančiškani, kapucini, jezuiti, usmiljeni bratje, salezijanci, lazaristi) so pokrivali najrazličnejše dejavnosti, priljubljena sta bila predvsem oba redova, ki sta izšla iz izročila sv. Frančiška (frančiškani in kapucini). Večina moških redov je osredotočila svoje delovanje na deželno glavno mesto, vendar so bili kot misijonarji, pridigarji, spovedniki, vzgojitelji in oskrbniki svetišč prisotni praktično na celotnem ozemlju Goriške nadškofije. Ženski redovi so pustili globok pečat, izpostaviti je potrebno njihovo skrb za vzgojo deklet, nego bolnikov in gospodinjstvo v različnih cerkvenih ter izobraževalnih ustanovah. Tudi goriške redovnice so svoje delovanje usmerjale predvsem na samo mesto Gorica. Med njimi so bile najštevilnejše uršulinke, katerih samostan se je ponašal z najdaljšo tradicijo v mestu.[1]

Iz ohranjenih samostanskih kronik (uršulinke, notredamke, kajetanke) je razvidno vsakodnevno utečeno življenje, bolj ali manj dovzetno za vplive iz zunanjega sveta. Čutiti je pripadnost redovnic srednjeevropskemu kulturnemu in miselnemu krogu ter globoko vdanost do habsburške države in dinastije. Pred vojno so različne goriške redovnice delovale predvsem znotraj lastne skupnosti, zdi se, da se je njihov pogled ustavil na samostanskih zidovih. Ob začetku svetovne morije oziroma že tako po sarajevskem atentatu poleti 1914 se v življenja redovnic prikrade povečano zanimanje za zunanji svet.

Pečat meščanski Gorici so že pred začetkom prve svetovne vojne dajale prav uršulinske redovnice. Tudi v najhujši dneh obstreljevanja mesta do italijanske zasedbe avgusta 1916 so uršulinke s svojo dejavnostjo vnašale upanje za civilno prebivalstvo. Obokane kleti globoko pod samostanom so nudile zatočišče številnim civilistom, predvsem otrokom.[2] Njihov samostan je bil središče verskega dogajanja in srečevanja v Gorici tudi med italijansko zasedbo v letih 1916/17. Prav v napol porušenem uršulinskem samostanu se je 9. marca 1916 odvijalo srečanje vseh goriških redovnic, ki so še delovale v mestu. Večina se jih je namreč do takrat že bila umaknila v notranjost monarhije, s številnimi samostani po državi jih je največkrat vezala pripadnost istim redovnim provincam, redovniška solidarnost in razvejane osebne zveze.

Zanimivo je, da je med italijansko zasedbo goriški uršulinski samostan odigral vlogo nekakšnega prisilnega skupnega bivališča vseh preostalih goriških redovnic, saj je v njem prebivalo devet uršulink, dve notredamki in štiri usmiljenke sv. Vincencija Pavelskega. Kljub težkim razmeram je njihovo vsakdanje življenje potekalo usklajeno in v iskanju skupnih točk sicer različnih redovnih skupnosti, kar povzema uršulinska kronika: *"Ora viviamo tre Ordini religiosi sotto lo stesso tetto e l'armonia è perfetta."*[3]

Kompleks frančiškanskega samostana na Kostanjevici nad Gorico jeseni 1915 (Zbirka Društva soška fronta Nova Gorica).

1 *Status personalis et localis Archidioeceseos Goritiensis anno 1915*, str. 141–164; Podbersič, *Katoliška Cerkev*, str. 115–125.

2 Bozzi, *Gorizia e l'Isontino nel 1915*, str. 88.

3 Medeot, *Le Orsoline a Gorizia*, str. 236–238. *"Sedaj skupaj živimo trije različni cerkveni redovi pod isto streho v popolni harmoniji."*

Od italijanskega obstreljevanja poškodovani uršulinski samostan v Gorici. (Zbirka Institut and Museum of Military History, Budimpešta).

Uršulinke

Ta ženski red, v deželi prisoten od leta 1672, je bil med najbolj priljubljenimi na Goriškem. Uršulinke so imele dva samostana, večjega v Gorici in manjšega v Koprivnem (Capriva del Friuli), kjer je bil od oktobra 1911 noviciat za novinke. Imele so dolgo tradicijo delovanja na šolskem področju, v Gorici so vodile meščansko in ljudsko šolo v italijanskem ter nemškem jeziku.[4] Njihova skupnost je bila narodnostno mešana, prevladovale so Slovenke in Italijanke ter Furlanke. Na predvečer vojne z Italijo je skupnost štela 75 uršulink. V mestu so imele svojo cerkev sv. Uršule v Nunski ulici (via Monache). Zraven samostana je bil velik vrt, na katerem so stale tri kapelice. Največja in najstarejša je bila posvečena Materi božji. Tik pred začetkom prve svetovne vojne, maja 1914, jo je goriški nadškof Frančišek B. Sedej blagoslovil in ponovno odprl za bogoslužje. Prednica goriškega uršulinskega samostana je bila Marija Ana Cecilija Sablich.[5] Celoten samostanski kompleks je med prvo svetovno vojno utrpel veliko škodo, uršulinska skupnost pa je delila različno usodo. Nekatere uršulinke so postale begunke širom monarhije po samostanih, ki so od leta 1906 sodili v avstro-ogrsko provinco (Ljubljana, Škofja Loka, Linz, Bratislava, Trnava), manjši del uršulink – begunk najdemo v Italiji, druge so ostale v samostanu tudi po italijanski zasedbi. Dne 24. junija 1915 so bile tri goriške uršulinke, sicer italijanske državljanke, poslane v Ljubljano in po nekaj dneh dalje v Bratislavo.[6] Čez mesec dni je prišla večja skupina begunk v Ljubljano, kjer jih je 15 tudi ostalo.[7] Predvsem mlajše članice redovne skupnosti so se kmalu umaknile v notranjost monarhije. Z nekaterimi se je v Škofji Loki srečal ljubljanski škof Jeglič: *"V nedeljo popoldne sem šel v Loko, kjer je bilo pri uršulinkah 7 novink iz Gorice, tudi begunke."*[8] Že ob začetku spopadov so uršulinke večino vrednejših predmetov in paramentov poslale v Ljubljano in Škofijo Loko.

Prednica s. Sablich se je že 16. junija 1915 zaradi slabega zdravja z nekaj sosestrami umaknila k uršulinkam v Bratislavo. Poleti 1915 so se italijanski napadi na Gorico še okrepili, granate so padale tudi na samostan. V skrbi zanj se je prednica s. Sablich 1. septembra 1915 začasno vrnila in se po dobrem mesecu znova odpravila na pot. Obiskala je vse uršulinske samostane po monarhiji, kjer so bivale njene begunke, toda od 7. novembra jo zopet najdemo v Gorici, sredi hudega italijanskega obstrelje-

4 Medeot, *Le Orsoline a Gorizia,* str. 193–209; Pillon, *Cronaca del monastero delle Orsoline*, str. 397–470; Perat, *Goriški sprehodi*, str. 108–110, 117–119; Brancati, *L'organizzazione scolastica*, str. 49–55.

5 Margarita Sablich (Sablič), rojena leta 1864 na Reki. Kot redovnica je sprejela redovno ime Marija Cecilija, prednica goriškega uršulinskega samostana med 1908–1922. Umrla je 24. marca 1939 v Koprivnem (Pillon, *Cronaca del monastero delle Orsoline*, str. 402).

6 AUSLj, *Vojna kronika*, str. 16.

7 Prav tam, str. 20.

8 NŠAL, *Jegličev dnevnik*, 4. zvezek, 12. oktober 1915.

Prednica goriških uršulink obdaruje revne otroke v kleti-zaklonišču pod samostanom. (Zasebna zbirka Sergio Chersovani, Gorica).

vanja. Skupaj z večino preostalih uršulink se je umaknila iz samostana 8. avgusta 1916, tik pred padcem Gorice. Italijansko vkorakanje je dočakalo devet uršulink, zanje in za samostan je prevzela odgovornost s. Matilda Grčar. Ljubljanske uršulinke je očitno padec Gorice močno presenetil, ko je 8. avgusta 1916 kar 14 sester pribežalo v Ljubljano.[9]

Tiste uršulinke, ki so med vojno ostale v Gorici, so vodile javno kuhinjo za begunce iz okoliških vasi, skrbele so za ranjence in za vzgojo otrok, predvsem sirot. Odlikovale pa so se tudi kot strežnice in medicinske sestre pri oskrbi ranjencev. Sestra Camilla Zupan je bila zaradi svoje požrtvovalnosti celo odlikovana z italijansko srebrno medaljo za vojaške zasluge. Od avgusta 1916 je namreč kot izšolana bolničarka delovala v vojaški bolnišnici pri usmiljenih bratih.[10] Spomladi 1918 ji je za iste zasluge pripel zlato medaljo za hrabrost še cesar Karel I.

Do padca Gorice so prav uršulinke, ob pomanjkanju duhovščine, ki se je večinoma umaknila v begunstvo, prevzele skrb za versko izobraževanje otrok in mladine. Pomembno vlogo so odigrale pri pripravi otrok na prejem sv. obhajila 5. maja 1916, zadnji tovrstni slovesnosti pred vkorakanjem italijanske vojske.

Med vojno so samostan obiskovale ugledne vojaške osebnosti, tako avstro-ogrske kot pozneje tudi italijanske. Rad je prihajal general Zeidler,[11] s prednico samostana s. Sablich ga je vezalo globoko prijateljstvo.[12]

Uršulinke – begunke v notranjosti monarhije so se izkazale v skrbi za goriške begunce; v taborišču Bruck na Litvi za Slovence in v taborišču Pottendorf za Furlane oziroma Italijane. V taborišču Bruck so delale kot medicinske sestre v bolnišnici in skrbele za hiralnico, poleg tega so tam vodile tudi otroški vrtec.[13]

V kroniki goriškega uršulinskega samostana je sicer zabeleženo, da je samostan že 10. avgusta 1916, le dan po italijanskem zavzetju Gorice, obiskal vojaški kurat Otello Tamburlani. Poslal naj bi ga videmski nadškof A. A. Rossi in mu poveril mandat, naj kot škofov vikar poskrbi za duhovnike in samostane v Gorici. Svojo nalogo je očitno vzel z vso resnostjo, že 16. avgusta je preostale uršulinke obvestil, da se v tabernaklju znotraj kapele vrtca sv. Jožefa in v župnijski cerkvi sv. Roka še vedno nahaja Najsvetejše. Uršulinke so

9 AUSLj, *Vojna kronika*, str. 26.
10 Del Bianco, *La guerra e il Friuli*, str. 334; Medeot, *Le Orsoline a Gorizia*, str. 255.
11 General Erwin Zeidler von Görz (1865–1945), poveljnik 58. pehotne divizije, ki je branila Gorico.
12 Medeot, *Le Orsoline a Gorizia*, str. 226–227.
13 *Slovenski begunski koledar*, str. 97–98; Prinčič, *Pregnani*, str. 229; Šavli, *Naše goriško in istrsko šolstvo*, str. 101; *L'eco del Litorale*, 29. december 1916; Medeot, *Le Orsoline a Gorizia*, str. 257–266.

Molitev pred oltarjem v zasilni kapeli pod uršulinskim samostanom (Zasebna zbirka Sergio Chersovani, Gorica).

takoj organizirale "reševalno" akcijo in Najsvetejše spravile v samostan. To so storile z vednostjo župnika Baubele. Carlo de Baubela,[14] župnik pri sv. Roku, je bil eden redkih goriških duhovnikov, ki se niso umaknili pred italijanskim vkorakanjem. Med januarjem in oktobrom 1917 je upravljal vse goriške župnije, ki so jih zasedli Italijani.[15] Pod italijansko zasedbo so v uršulinskem samostanu maševali vojaški kurati, ki so poleg političnih in vojaških predstavnikov pogosto prihajali na obiske. Župnik Baubela je 8. maja 1917 postal spovednik preostalih uršulink, pred leti je namreč že opravljal službo hišnega duhovnika prav v tem samostanu. Iz dnevnika izvemo, da se je 5. oktobra 1917 udeležil slovesnih zaobljub uršulinske novinke Notburge Drole. Tudi sicer je bil uršulinski samostan pomemben center verskega življenja v Gorici med italijansko zasedbo, saj je v njem prebivalo devet uršulink, štiri usmiljenke in dve notredamki. Za verske obrede so pogosto uporabljali kletne prostore pod samostanom, ki so nudili večjo varnost.[16]

Po ponovnem vkorakanju avstro-ogrske vojske v Gorico so prav v cerkvi uršulinskega samostana obhajali zahvalno mašo, ki jo je 1. novembra 1917 daroval goriški deželni glavar msgr. Luigi Faidutti.[17] Življenje se je začelo počasi normalizirati. Arhitekt Max Fabiani je pripravil načrt za obnovo uršulinskega samostana, redovnice so se začele počasi vračati iz begunstva, dne 1. maja 1918 se je pričel pouk pri uršulinkah. Prednica je junija 1918 prejela visoko državno odlikovanje, viteški križec reda Franca Jožefa.

Usmiljenke – Hčere krščanske ljubezni sv. Vincencija Pavelskega

Usmiljenke so delovale v Gorici od septembra 1846, največ v mestni ženski bolnišnici. Matično hišo so imele v tirolskem Innsbrucku, goriški samostan pa je stal v ulici Dreossi. V mestu so vodile mestno sirotišnico Contavalle, zavod Rudolfinum, namenjen upokojenim škofijskim duhovnikom, pomagale so tudi v slovenskem dijaškem zavodu Alojzijevišče.[18] Za njihovo redovno skupnost je bila značilna nacionalna mešanost, saj so bile med njimi Nemke, Italijanke in Slovenke. Ob začetku vojne je bilo 15 sester poslanih v vojaške poljske bolnišnice, kjer so prevzele skrb za ra-

14 Carlo de Baubela, doktor teologije, rojen leta 1852 v Villi Vicentini, mašniško posvečenje prejel leta 1876, kar 32 let župnik pri sv. Roku v Gorici. Tam je umrl 26. decembra 1927 (Podbersič, *Katoliška Cerkev*, str. 75).

15 Pillon, *Cronaca del monastero delle Orsoline*, str. 451–453; Medeot, *Le Orsoline a Gorizia*, str. 236–237.

16 Pillon, *Cronaca del monastero delle Orsoline*, str. 451–458; Medeot, *Le Orsoline a Gorizia*, str. 238–252.

17 *L'eco del Litorale*, 3. november 1917.

18 Tavano, *Assistenza e sanità a Gorizia*, str. 158–175; *Status personalis et localis Archidioeceseos Goritiensis anno 1915*, str. 154–155.

njence. Sedem jih je bilo odlikovanih z visokimi vojaškimi odlikovanji, med njimi tudi prednica s. Anna Probst,[19] ki ji je cesar septembra 1916 podelil zlati zaslužni križec. Konec novembra 1915 so deželne oblasti žensko mestno bolnišnico evakuirale v Trst in z bolniki je odšlo veliko usmiljenk. Sirote iz zavoda Contavalle so se sredi decembra 1915 skupaj z dvema sestrama umaknile v štajerski Gradec.[20] Marca 1916 so se nekatere udeležile manjše slovesnosti, ki so jo v svojem samostanu organizirale uršulinke.[21] Ostale usmiljenke so vztrajale v Gorici do začetka avgusta 1916, ko so se umaknile v notranjost monarhije. Štiri so vseeno ostale v Gorici in so italijansko zasedbo preživele v uršulinskem samostanu. Tri sestre so po zasedbi vztrajale v zavodu Contavalle. Italijani so jih obtožili vohunstva, jim grozili z ustrelitvijo in jih na koncu internirali v mesto Lucca.

V Gorico so prišle prve usmiljenke pogledat razdejanje že marca 1918, prva se je 15. maja 1918 iz Innsbrucka vrnila prednica z nekaj sosestrami. Najprej so poskušale vsaj zasilno popraviti svoj razdejani samostan, ko se je sredi septembra 1918 skupnost povečala, pa so usmiljenke obnovile predvojno poslanstvo.[22]

Notredamke – Šolske sestre de Notre Dame

Ta kongregacija, katere začetki segajo v leto 1833 in izvira z Bavarske, se je prvenstveno posvečala pouku in vzgoji ženske mladine iz različnih družbenih slojev. Pri tem so se pridružile uršulinkam in jezuitom, ki so na šolskem področju na Goriškem imeli že dolgo tradicijo.[23] V Gorici so delovale od leta 1857, vodile so dekliški licej v centru mesta in vrtec sv. Jožefa blizu cerkve Sv. Roka. Njihova redovna skupnost je bila mešana, prevladovale so Nemke in Slovenke, manj je bilo Italijank. Znotraj samostana je bila kapela, posvečena Srcu Jezusovemu. Do italijanske osvojitve Gorice je v njej večkrat maševal msgr. Francesco Castelliz,[24] zadnjič 6. avgusta 1916 zjutraj.[25] Po začetku vojne z Italijo so veliko učenk poslali domov, tudi večina sester se je umaknila v samostane na Bavarskem in v notranjost monarhije, predvsem v Šmihel na Dolenjskem. Ob koncu julija 1915 je odšla tudi predstojnica Maria Augustina Wiethaup. V samostanu v ulici sv. Klare je tako ostalo samo še pet sester, dvaindvajset se jih je umaknilo v ne-

Pogled na uničeno notranjost goriške stolnice po ponovnem avstro-ogrskem vkorakanju, november 1917 (Zasebna zbirka Simona Kovačiča, Šempeter pri Gorici).

19 Ana Probst, rojena leta 1852 v Marib oru, v Gorici od 1892. Umrla je 18. aprila 1921 v Gorici (Tavano, *Assistenza e sanità a Gorizia*, str. 173).

20 Tavano, *Assistenza e sanità a Gorizia*, str. 165.

21 Pillon, *Cronaca del monastero delle Orsoline*, str. 429.

22 Tavano, *Assistenza e sanità a Gorizia*, str. 173; *L'eco del Litorale*, 31. oktober 1917.

23 *Le povere Suore scolastiche di "Nostra Signora" a Gorizia*, 6. zvezek, Kronika 1910–1916, str. 173–182. Kronika je zanimiva za čas vojne in italijanskih napadov, zadnji vpis je za 1. januar 1916. Naprej je osem listov praznih, očitno so jih notredamke pustile za dopolnitev kronike po vojni, kar pa se ni zgodilo. Ponovno so začele s pisanjem kronike šele 28. junija 1919. Zanimivo je, da so goriške notredamke do leta 1956 svojo kroniko pisale v nemščini. Pri pisanju sem uporabljal italijanski prevod kronike, ki mi je bil edini dostopen. Kot dopolnitev samostanske kronike lahko uporabljamo rokopis "Ordensgeschichte", ki ga je leta 1933 napisala notredamka Traugott Schindlbeck in se nanaša na dejavnost vrtca sv. Jožefa, ki so ga vodile notredamke. Prim. tudi Brancati, *L'organizzazione scolastica*, str. 173–180.

24 Francesco Castelliz, rojen 31. januarja 1862 v Gorici v premožni družini. Duhovnik je postal leta 1884 in kar 49 let je opravljal službo kateheta na različnih šolah. V letih 1895–1908 je bil ravnatelj malega semenišča, od 1908 do 1923 pa ravnatelj goriškega Centralnega bogoslovnega semenišča. Po umiku nadškofa Sedeja iz Gorice ob koncu julija 1915 je prav msgr. Castelliz opravljal službo nadškofovega zastopnika v Gorici. Po italijanski zasedbi Gorice se je umaknil na Štajersko, kjer je skrbel za tamkajšnje goriške begunce. Pred prvo svetovno vojno je bil vdan državi in monarhiji, po vojni je spremenil stališče in postal navdušenec za nov italijanski režim. Leta 1925 se je celo zapletel v poskus odstavitve nadškofa Sedeja. Umrl je leta 1934 v Gorici (Medeot, *Lettere*, str. 25–27).

25 Del Bianco, *La guerra e il Friuli*, str. 361–362.

koliko varnejši vrtec pri sv. Jožefu. Samostan je bil spremenjen v vojaško bolnišnico. Italijansko obstreljevanje Gorice je zahtevalo eno žrtev tudi med notredamkami, saj je granata 18. novembra 1915 ubila mlado kandidatko Miro Zupan. Ob koncu novembra 1915 so se nekatere preostale redovnice in gojenke iz vrtca sv. Jožefa umaknile v Trst, kjer so našle zatočišče v ženskem učiteljišču "V. G. Gozzi". Po italijanskem vkorakanju so vrtec pri Sv. Jožefu zasedli vojaki. Dve notredamski redovnici (s. Francesca Colautti in s. Romana Rosenberger), ki sta ostali v Gorici, sta italijansko zasedbo preživeli v uršulinskem samostanu. Ob italijanskem umiku, ponoči 26. oktobra 1917, sta bili prisiljeni zapustiti Gorico, zatočišče sta našli v nekem samostanu v mestu Lucca.[26] Po koncu vojne so notredamke spomladi 1919 obnovile svoje delovanje v poškodovanem samostanu in uničenem vrtcu v Gorici.

Kajetanke – Sestre Božje previdnosti

Kongregacija sester Božje previdnosti je bila ustanovljena leta 1845 v Vidmu. Njihova matična hiša na Goriškem je bila v Krminu (Cormòns), kjer so delovale od junija 1866. Poleg Krmina jih najdemo še v različnih ustanovah in vrtcih širom dežele: v Gorici, Gradežu in Tržiču. Skupnost so v glavnem sestavljale Italijanke in Furlanke, nekaj je bilo tudi Nemk. V Nazarenski hiši v Gorici so imele sestre noviciat za novinke, kjer je ob začetku vojne z Italijo bivala dobra desetina sester, ki so se umaknile v ženski zavod Immacolata v Gorici.

Že avgusta 1914, kmalu po izbruhu vojne, se je več redovnic skupaj s prednico s. Mario Cecilio Piacentini[27] odpravilo iz Krmina v Gorico. Delovale so kot bolničarke v tamkajšnji vojaški bolnišnici Rdečega križa *(Reserve und Feldspital)*.[28] Zaradi potreb se je število tam delujočih sester kmalu povzpelo na 36. Tri članice te redovne skupnosti, Cristina Perini, Adeodata Rizzi in Julitta Leonardi, so bile odlikovane zaradi zaslug pri delu z ranjenci in bolniki v goriški pomožni vojaški bolnišnici. Najvišje odlikovanje je dobila s. Leonardi, zlati zaslužni križ. Skupaj je bilo med vojno zaradi zaslug odlikovanih sedem sester Božje previdnosti iz Gorice.[29] S. Perini in s. Erminia Graziadei sta bili sredi avgusta 1915 premeščeni v vojaško bolnišnico na Dunaju, kmalu pa so se jima pridružile še druge sestre-bolničarke iz Gorice. Med odhajočimi najdemo skupino enajstih sester, ki je zapustila Gorico po zaprtju rezervne vojaške bolnišnice sredi decembra 1915. Kot italijanske državljanke so bile prisiljene poiskati nastanitev v begunskem taborišču Wagna na Štajerskem.[30] Goriškim kajetankam so vojaške oblasti zaupale vodstvo *"k. u. k. Kriegsspital VI Simmering"*.[31] Ob začetku sovražnosti z Italijo je pet sester odšlo v Koper, kjer so nadomestile elizabetinke iz Padove.[32] Nekaj sester Božje previdnosti, ki so vztrajale v Gorici, se je umaknilo v notranjost monarhije tik pred italijanskim vkorakanjem. Med umikom je bila ranjena s. Silvina Miorelli. Prvo pomoč so ji nudili vojaški zdravniki v poljski bolnišnici v Prvačini, nato se je zdravila v Ljubljani in končno pristala v begunskem taborišču Wagna.[33]

Veliko redovnic je po italijanski zasedbi maja 1915 ostalo v matični hiši pri svetišču Rosa Mistica v Krminu, odlikovale so se pri delu z otroki in v bolnišnicah. Krmin je namreč predstavljal pomemben logistični center za italijansko vojsko v zaledju soške fronte. V samostanski kroniki je posebej zabeležen umik italijanske vojske iz Krmina konec oktobra 1917. Ob tem so se italijanski arditi izkazali kot še posebej nasilni in nesramni do redovnic. Pomenljiva je tudi pripomba zapisovalke kronike s. Aloisie Hutter, ki je zapisala, da pričakuje skorajšnji umik "sovražnikov" in prihod "naših".[34]

Usmiljene sestre Sv. Križa

Družba usmiljenih sester Sv. Križa je bila ustanovljena leta 1852 v Švici. Sestre so se posvečale predvsem zapuščenim otrokom, bolnikom in ostarelim. Lasten samostan so imele na goriškem Korzu. Kot pomožno osebje so delovale tudi v goriškem Centralnem bogoslovnem semenišču. Večina jih je bila slovenske narodnosti. V redovnem letopisu za leto 1916 se omenja samo še šest usmiljenih sester v Gorici.[35] Njihova predstojnica s. Maria Philippina Marauly se je marca 1916 udeležila slovesnosti v uršulinskem samostanu.[36] Po vojni so obnovile svoje delovanje v isti redovni hiši na Korzu, skupnost pa se je številčno precej zmanjšala.[37]

26 Prav tam, str. 291–292.
27 Maria Cecilia Piacentini, rojena 1 836 v Krminu, vrhovna predstojnica kongregacije sester Božje previdnosti kar štirideset let (od 1880), umrla leta 1928 v Krminu *(Cronache Goriziane*, str. 95).
28 Panzera, *Cormons 1914–1918*, str. 13; *Cronache Goriziane*, str. 95–96; Medeot, *Lettere*, str. 56.
29 *Slovenec*, 5. maj 1916, str. 3; *Cronache Goriziane*, str. 97.
30 *Cronache Goriziane*, str. 170.
31 Medeot, *Lettere*, str. 64–66; *Cronache Goriziane*, str. 121.
32 *Cronache Goriziane*, str. 155.
33 *Cronache Goriziane*, str. 179.
34 Panzera, *Cormons 1914–1918*, str. 174–177; *Cronache Goriziane*, str. 438–444.
35 *Katalog der Schwestern von Hl. Kreuz*, str. 161.
36 Pillon, *Cronaca del monastero delle Orsoline*, str. 429; Maria Philippina Marauly, rojena leta 1869 na Zgornjem Štajerskem, večne zaobljube je naredila leta 1894.
37 *Status personalis et localis Archidioeceseos Goritiensis anno 1920*, str. 80.

Pogled z goriškega Travnika proti nadškofijski palači konec oktobra 1917 (Zasebna zbirka Uga Pavlina, Gorica).

Šolske sestre sv. Frančiška Kristusa Kralja

Ta redovna skupnost, imenovana tudi Kongregacija šolskih sester tretjega reda sv. Frančiška Asiškega, je bila ustanovljena na pobudo mariborskega škofa A. M. Slomška leta 1869. Redovnice so se posvečale predvsem vzgoji in pouku mladine. Iz matične hiše v Mariboru so kmalu razširile svoje delovanje tudi na Goriško-Gradiško grofijo, saj so se že leta 1898 naselile v Tomaju na Krasu, vendar je Tomaj takrat sodil pod tržaško škofijo. V Gorici so delovale v zavodu v ulici Soškega mosta (Via Ponte Isonzo), ki je bil odprt leta 1910, z dvema oddelkoma, slovenskim sirotiščem in internatom za dekleta, ki so obiskovala goriške šole. Redovnice so skrbele za vzgojo otrok in deklet ter za gospodinjstvo. Šolske sestre so v Gorici delovale tudi v deželni slovenski Kmetijski šoli, kjer so pod vodstvom s. Izabele Gosak (1887–1976) organizirale gospodinjske tečaje.[38] Ob italijanskem vstopu v vojno so se razmere zaostrile, otroke-sirote so premestili v podobne ustanove na Kranjskem in Štajerskem. Zavod so zapustila tudi dekleta in njihov oddelek se po vojni ni več odprl.[39]

Obe goriški podružnici sta bili razpuščeni, redovnice pa so se umaknile v Maribor in Ljubljano. Postale so bolniške negovalke za ranjene vojake, delovale so v ljubljanskem Marijanišču, spremenjenem v vojaško bolnišnico, in v mariborski matični hiši, deloma preurejeni v rezervno vojaško bolnišnico. V Gorici je vztrajala le s. Fidelija Berlan (1872–1956), prednica sirotišča, s šestimi deklicami-sirotami. Še pred zasedbo Gorice avgusta 1916 so tudi one zapustile mesto.[40] Po vojni so šolske sestre obnovile svoje delovanje v goriškem sirotišču, ki je svoja vrata ponovno odprlo v začetku šolskega leta 1921.[41]

Zaključek

V prvih mesecih spopadov ob Soči so avstro-ogrske vojaške in civilne oblasti z naklonjenostjo gledale na delovanje goriških (ženskih) samostanov, predvsem na njihovo skrb pri lajšanju potreb civilnega prebivalstva ter njihovem požrtvovalnem delu v vojaških bolnišnicah. V notranjo organizacijo in delo posameznih samostanov se v glavnem niso vmešavali. Posamezne delegacije so sicer obiskovale samostane, da bi redovnicam izražale zahvalo za njihovo požrtvovalnost. Razmere so se zaostrile po padcu Gorice in italijanskem vkorakanju avgusta 1916. Večina redovnic je do takrat sicer že zapustila Gorico, preostale, predvsem uršulinke, pa so se znašle pod plazom obtožb italijanskih vojaških oblasti in lokalnih sovražnikov. Te so uršulinke videle med *"prostozidarji, iredentisti in protifajduttijevci"*.[42] Vrstile so se grožnje, tudi z ustrelitvijo, pogoste preiskave samostana in

38 *Status personalis et localis Archidioeceseos Goritiensis anno 1915,* str. 164.
39 *Od Tomaja do Trsta,* str. 36–37.
40 *Kronika materne hiše šolskih sester,* str. 273–274.
41 *Od Tomaja do Trsta,* str. 36–37.
42 Medeot, *Le Orsoline a Gorizia,* str. 238.

splošna nenaklonjenost, predvsem italijanskih častnikov. Ni čudno, da je velika večina goriških redovnic iskreno pozdravila vrnitev habsburške cesarsko-kraljeve vojske jeseni 1917 ter se dejavno vključila v obnovo dežele na socialnem in izobraževalnem področju.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AUSLj – Arhiv uršulinskega samostana v Ljubljani
Vojna kronika 1914–1918.
NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
Jegličev dnevnik, 4. zvezek.
Samostan goriških notredamk
Le povere Suore scolastiche di "Nostra Signora" a Gorizia, 6. zvezek, Kronika 1910–1916.

ČASOPISNI VIRI

L'eco del Litorale, 1916, 1917.
Slovenec, 1915, 1916.

TISKANI VIRI

Katalog der Schwestern von Hl. Kreuz, Ingenbochl, Kt. Schwayz, 1916.
Status personalis et localis Archidioeceseos Goritiensis anno 1915, Gorica 1915.
Status personalis et localis Archidioeceseos Goritiensis anno 1920, Gorica 1920.

LITERATURA

Bozzi, Carlo Luigi (ur.): *Gorizia e l'Isontino nel 1915*. Gorizia/Gorica : Biblioteca governativa, 1965.
Brancati, Mario: *L'organizzazione scolastica nella Contea Principesca di Gorizia e Gradisca*. Gorizia/Gorica : Edizioni della Laguna, 2002.
Del Bianco, Giuseppe: *La guerra e il Friuli*, 2. knjiga. Udine/Videm : Istituto delle edizioni accademiche Udine, 1939.
Kronika materne hiše šolskih sester v Mariboru 1864–1919. Ljubljana : Kongregacija šolskih sester sv. Frančiška Kristusa Kralja, 2007.
Medeot, Camillo (ur.): *Cronache Goriziane 1914–1918*. Gorizia/Gorica : Arti grafiche Campestrini, 1976.
Medeot, Camillo: *Le Orsoline a Gorizia: 1672–1972*. Udine/Videm : Arti Grafiche Friulane, 1972.
Medeot, Camillo: *Lettere da Gorizia a Zatičina*. Udine/Videm : La nuova base, 1975.
Od Tomaja do Trsta – šolske sestre sv. Frančiška Kristusa Kralja. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1985.
Panzera, Giovanni Battista: *Cormons 1914–1918 : terra per due patrie*. Cormons : Edizioni Vine della Pace, 1998.
Perat, Mariza: *Goriški sprehodi*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1985.
Pillon, Lucia: La Grande Guerra nella Cronaca del monastero delle Orsoline di Gorizia. *Qualestoria*: *La Grande Guerra nell' Isontino e sul Carso*, letnik 26, št. 1–2, Trst, 1998, str. 397–470.
Podbersič, Renato: *Katoliška Cerkev na Goriškem med prvo svetovno vojno*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, 2004 (magistrska naloga).
Prinčič, Vili: *Pregnani. Prva svetovna vojna – Pričevanja goriških beguncev*. Trieste/Trst : Založba Devin, 1996.
Slovenski begunski koledar za leto 1917. Izdal in založil dr. Luigi Faidutti, goriško-gradiščanski deželni glavar, Ljubljana : Katoliška tiskarna, 1917.
Šavli, Andrej: Naše goriško in istrsko šolstvo v prvi svetovni vojni. *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, 7, Zagreb, 1973, str. 87–135.
Tavano, Luigi: *Assistenza e sanità a Gorizia – Le suore di carità (1846–1984)*. Gorizia/Gorica : Provincia religiosa di Gorizia delle suore di carita di S. Vincenzo de'Paoli, 1984.

RIASSUNTO

"Ora viviamo tre Ordini religiosi sotto lo stesso tetto e l'armonia è perfetta". Le monache a Gorizia durante la Prima Guerra Mondiale

Quando scoppiò la Prima Guerra Mondiale nel Goriziano c'erano sei ordini religiosi maschili e sei femminili (Orsoline, Suore di Notre Dame, Suore di S. Vincenzo, Suore Ospedaliere della Misericordia, Suore della Provvidenza e Suore scolastiche francescane di Cristo Re). Le religiose si attivarono subito per alleviare le sofferenze della popolazione civile e aiutare attivamente negli ospedali militari austro-ungarici. Le condizioni si aggravarono con l'entrata in guerra dell'Italia e la creazione del Fronte isontino nel maggio del 1915. Le monache goriziane concentrarono la loro attività soprattutto nel capoluogo provinciale, che da poco si era trovato nel mezzo del duro attacco italiano. Le autorità militari e locali accettarono ben volentieri il loro impegno per migliorare le condizioni in guerra e un certo numero di sorelle goriziane

ricevettero alti riconoscimenti militari per la loro opera.

Già poco dopo l'inizio degli scontri cominciò il graduale allontanamento delle religiose dall'arcivescovado di Gorizia. Divenute profughe trovarono riparo in diversi monasteri del regno o nei campi profughi. Più a lungo di tutte rimasero le Orsoline, che, sia detto a loro merito, furono presenti più a lungo nella regione. I monasteri divennero piano piano rovine, un rifugio poco più sicuro era rappresentato dalle cantine ricoperte da volte in profondità, sotto il monastero delle Orsoline. Poche religiose, per la maggior parte Orsoline, attesero fino all'occupazione italiana di Gorizia nell'agosto del 1916, cercando di continuare la loro missione anche sotto l'Italia. Dopo il ritorno dell'esercito austro-ungarico nell'autunno del 1917 le sorelle profughe cominciarono gradualmente a ritornare nel Goriziano e ad aiutare per quanto possibile a ricostruire una terra devastata.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 338.124.4:615.12(497.4-15)"1929/1933"
prejeto: 28. 12. 2006

Branko Morenčič

mag. farm., upokojenec, Ul. R. Simonitija 10, SI–5101 Nova Gorica
e-pošta: branko.morencic@siol.net

Propad lekarn na severnem Primorskem v gospodarski krizi 1929–1933

IZVLEČEK

Prispevek nakazuje nekaj vzrokov propada nekaterih lekarn na severnem Primorskem v času svetovne gospodarske krize 1929–1933. Obravnava poizkuse prizadetih lekarnarjev, da bi se rešili pred propadom, ter nezadostno zainteresiranost matičnih in sosednjih občin, da bi pomagale reševati težko finančno stanje obravnavanih lekarn.

KLJUČNE BESEDE
Lekarne, Bovec, Cerkno, Dornberk, Komen, Vipava, gospodarska kriza, Italija

SUMMARY

THE DECLINE OF PHARMACIES IN NORTHERN PRIMORSKA DURING THE 1929–1933 ECONOMIC CRISIS

The contribution indicates some causes for the decline of some pharmacies in northern Primorska during the time of the 1929–1933 world economic crisis. It deals with the attempts of the pharmacists concerned to save themselves from ruin, and the insufficient interest of the central and neighbouring communities to help solve the difficult financial situation of the mentioned pharmacies.

KEY WORDS
Pharmacies, Bovec, Cerkno, Dornberk, Komen, Vipava, economic crisis, Italy

Do prve svetovne vojne so na severnem Primorskem oziroma na območju kasnejše Goriške pokrajine poslovale samo lekarne v Vipavi, Ajdovščini, Kanalu, Tolminu, Kobaridu in Idriji. Prva lekarna, odprta po prvi svetovni vojni, je bila v Dornberku (odprta 1926). Vsem lekarnam je bilo po prvi svetovni vojni skupno to, da so imeli lekarniške licence samo tujci, saj tedaj slovenskega premožnega lekarniškega kadra na severnem Primorskem ni bilo.

Svetovna gospodarska kriza je v tridesetih letih preteklega stoletja hudo prizadela marsikaterega malega trgovca, kar so občutili tudi lekarnarji, predvsem v manjših krajih, saj je tedaj padla že tako nizka kupna moč prebivalstva. Marsikaterega malega lekarnarja je pahnila v bankrot. Najbolj so bili prizadeti lekarnarji v Bovcu, Cerknem, Dornberku, Vipavi in Komnu, ki je najprej spadal v Furlansko, od leta 1927 pa v Goriško pokrajino. Lastniki oziroma imetniki licenc lekarn so se morali v teh krajih najprej ukvarjati z začetnimi težavami v zvezi z administracijo, zagotovitvijo primernih prostorov za lekarno in bivanje, vzpostavitvijo trgovskih odnosov z dobavitelji zdravil in privajanjem prebivalstva na novo lekarno. Ves čas gospodarske krize so se otepali s hudo nelikvidnostjo, ki je vsaj za lekarnarja Severa de Zonca v Cerknem imela tragično posledico, odpoved srca. Prebivalstvo podeželja je bilo že od prej navajeno samozdravljenja s tistim, kar je nudila narava, predvsem z zelišči in čebeljimi proizvodi. Gospodarska kriza ni prizadela samo trgovcev, ampak tudi kmete, ki so morali zaradi nizke kupne moči prebivalstva pod ceno prodajati svoje pridelke. Zato je bilo v težkih časih samozdravljenje rešitev za kmete, za lekarnarje pa poguba. Laže so težavam kljubovali samski lekarnarji. Morda je bila splošna gospodarska kriza, ki je bila najhujša v letih 1929–1933, tudi vzrok za menjavo lastništva lekarne v Kobaridu leta 1929. Za lekarnarje so bili vedno odločilni tudi odnosi z zdravniki: slabo sodelovanje ne more dati dobrih rezultatov. Primer slabih odnosov je bil, kot bomo videli, v Bovcu, dobrih pa v Kobaridu. Za časa Kraljevine Italije so bile lekarne umeščene med proizvajalce zdravil, v občinskih merilih pa so bile obravnavane kot trgovska dejavnost v splošnem zdravstvu.

Leta 1929 je svetovna gospodarska kriza že zajela Evropo. Do tedaj je farmacevt izstavljal občini samo račune za zdravila na recepte za uboge (približno do 60 receptov na leto), za pomladansko cepljenje in razkužila ob naborih. Vsi tovrstni recepti ali razkužila so morali biti vsak posebej vneseni na poseben obrazec tako, da je bila za vsak recept možna retaksacija.[1] V letih 1929/30 pa so se prvič pojavili tudi računi za sanitetni material in razkužila za potrebo babic, ki jih je občini Kobarid izstavil farmacevt Oskar Kreiner. Te izrazito farmacevtske surovine (dermatol, kofein, ergotin) je do tedaj nabavljal občinski zdravnik dr. Giuseppe Marangon, ki je v tistem letu prepustil prodajo farmacevtu, in to morda z namenom, da bi mu pomagal. Oskar Kreiner je očitno prepričal občino, da je potrebno razkuževati tudi sanitarije v šolah, saj se pojavijo tudi računi za dobavo dezinfekcijskih sredstev v te namene, pa tudi računi za dobavo stekleničk za jemanje vzorcev vode v vaških vodovodih. Tu je potrebno tudi poudariti razkorak med dohodki farmacevta in zdravnika. Prvi je bil popolnoma odvisen od svoje iznajdljivosti ali neposrednega dela, to je od prometa zdravil na recepte in od oskrbovanja z razkužili, potrebnimi za vojaški nabor ali delo babic. Občinski zdravnik (medico condotto) je imel pri občini zagotovljeno plačo, če pa je bil član občinskega zdravstvenega konzorcija, je sodeloval še pri naborniških, šolskih ali raznih sanitarnih pregledih v občinskem merilu. Za vse to je dobival dodatke, medtem ko je bil dohodek farmacevta skoraj prepolovljen. Kljub vsemu pa se v času gospodarske krize eksistenčnost kobariškega lekarnarja (bil je samski) verjetno ni dramatično poslabšala, kot so bili primeri lekarnarjev v Bovcu, Cerknem, Dornberku, Komnu in tudi v Vipavi.

Povečalo pa se je število ljudi, ki so dobivali draginjski dodatek ("caroviveri") in že leta 1930 je bilo v Kobaridu 263 oseb, ki so bile na seznamu ubogih.[2] Odpirale pa so se tudi dobrodelne dejavnosti, kot npr. Congregazione della Carita in podobne, ki so skušale po svojih močeh ljudem pomagati. Ljudje so se množično izseljevali v tujino, največ v Francijo, Belgijo, Argentino in seveda tudi v Italijo, najprej možje, za njimi pa tudi drugi člani družine. Kljub temu je bilo leta 1932 v občini Kobarid na seznamu ubogih še vedno 94 družin in posameznikov, skupno 220 oseb.[3] Z druge strani pa je večina občinskih uslužbencev, ki so imeli zagotovljeno plačo, tudi dobivala draginjski dodatek. Naraslo je število receptov za zdravila za uboge, kar je za farmacevta predstavljalo zanesljiv prihodek. Farmacevt Oskar Kreiner v Kobaridu je za leto 1932 predložil občini v poravnavo 205 takih

1 Retaksacija pomeni pregled in finančno kontrolo bodisi izračuna vhodnih substanc za izdelavo magistralnih zdravil bodisi podatka, ali je bilo tovarniško zdravilo pravilno zaračunano. Retaksator je bil farmacevt, ki ga je plačnik recepta ali računa pooblastil, da opravlja tako kontrolo.

2 PANG, OK, šk. 40, Odobritve 1930, Seznam revnih…

3 PANG, OK, šk. 63, Kopija zapisnika podestàjevih odobritev. Podestà je bil od vlade postavljena oseba, ki je z letom 1927 prevzela vsa pooblastila prejšnjih občinskih svetov, odborov in župana. Podestà je bil odgovoren izključno najvišjemu vladnemu predstavniku v pokrajini, prefektu (PANG, Občine na Goriškem od srede 19. stol. do druge svetovne vojne, 1986).

receptov, kar je bilo skoraj štirikrat več v primerjavi z letom 1928.[4] Seveda so tudi občine iskale nove vire dohodkov. V letu 1932 najdemo že višjo obremenitev farmacevtov, plačilo licence, ki je bila v občini Kobarid v prejšnjih letih v višini 250 lir, za prvo leto obnovljene licence, t. j. za leto 1932, pa že 300 in za naslednja leta 276 lir letno, kar pa verjetno ni bilo enako v vseh občinah.[5]

Italija je predvsem iz političnih in raznarodovalnih nagibov podpirala odpiranje lekarn tudi v manjših krajih na podeželju. V začetku je v naše kraje vabila predvsem farmacevte italijanske narodnosti iz Dalmacije, ki so govorili "linguo slavo", pri čemer pa novi gospodarji naših krajev niso znali ločili slovenščine od hrvaščine. Poleg tega so vsi dalmatinski farmacevti govorili tudi nemško, saj je bila do konca prve svetovne vojne tudi Dalmacija pod Avstrijo. V obravnavanem času je bila v današnjem okviru severne Primorske dr. Marija Jamšek edini primorski farmacevtski strokovnjak z lekarniško licenco, ki jo je pridobila marca 1931 z nakupom propadle lekarne Massopust v Vipavi.

Vsak farmacevt, ki se je priglasil na razpisano delovno mesto, je moral predložiti vrsto dokumentov. Ti so bili: potrdilo o državljanstvu, rojstni list, potrdilo, da ni invalid ali kako drugače prizadet ali nezmožen za lekarniško službo, doktorat ali vsaj diplomo iz farmacije ali kemije, potrdilo o vpisu v pokrajinsko farmacevtsko združenje (Ordine provinciale dei farmacisti), potrdilo o nekaznovanju, potrdilo o moralnosti (po nastopu fašizma pa potrdilo o dobrem moralnem in političnem obnašanju, za katerega je farmacevt zaprosil na svoji pristojni občini in je bilo prav toliko pomembno kot diploma ali doktorat), v nekaterih primerih pa še potrdilo o premoženjskem stanju. Vsi lastniki ali imetniki licenc za lekarno so bili včlanjeni v fašistično stranko (čeravno marsikateri zaradi preživetja), vendar so imeli različno zaščito, italijanski iz notranjosti Italije večjo, ostali pa precej manjšo.

Da se je Prefektura v Gorici odločila odpreti lekarno v Bovcu in Cerknem, je bila verjetno bolj politična odločitev kot pa dejanska potreba po organizirani lekarniški mreži. Na to kaže tudi kasnejši razpis za odprtje lekarne na Colu in v Grahovem, ki pa nista bili nikdar odprti, kljub večkratnim razpisom v letih 1937–39.[6] Ti kraji so bili skoraj ob meji obeh kraljevin, italijanske in jugoslovanske, iz Cerknega do meje je bilo samo 6 km, s Cola pa 18 km. Col je oddaljen od Ajdovščine ali Vipave samo 8 km in v obeh krajih sta bili lekarni, Grahovo je 12 km oddaljeno od Mosta na Soči, kjer je tedaj že bila lekarna. Verjetno pa je tudi vojaštvo po svoje vplivalo na odprtje lekarn. V Bovcu je bila vojašnica že pod Avstrijo, v Cerknem pa jo je zgradila Italija in povsod je bilo veliko vojaštva, za katerega je bilo potrebno zagotoviti tudi ustrezno medicinsko in farmacevtsko oskrbo.

Lekarna Vipava

Do oktobra 1923 so bili lastniki lekarne v Vipavi Marija Hus, vdova po umrlem farmacevtu Juriju Husu, in njena sinova, od katerih je bil Branko študent farmacije.[7] Dediči so tedanjega upravitelja lekarne farmacevta Ivana Meda (rojen v Chrudimu na Češkem, diplomiral na Dunaju julija 1912)[8] pooblastili, da je v njihovem imenu prodal lekarno. Prodana je bila z vsem inventarjem in zdravili za 38.500 lir farmacevtu Juriju Massopustu.[9] Notarski zapis je bil napravljen 17. oktobra 1923 v Ljubljani, tri dni kasneje pa že potrjen na italijanskem odpravništvu poslov v Beogradu.

Jurij Massopust je bil rojen v Trstu 12. marca 1899 očetu Viktorju in materi Mariji Selner, poročen je bil z Nives Drašček, z njo je imel enega otroka, diplomiral pa je julija 1922 na univerzi v Sieni.[10] Farmacevt Massopust je bil do konca novembra zaposlen v neki llekarni v Trstu, z družino se je v Vipavo preselil 1. decembra 1923. Prav gotovo je bil velik ljubitelj narave in živali, saj je imel nad lekarno veliko zbirko prepariranih ptičev in plazilcev s spremljajočo literaturo, kar je kasneje predstavnik naravoslovnega muzeja iz Trsta, ob ocenitvi farmacevtovega premoženja, ocenil na 10.643 lir.

Jurij Massopust si je za nakup lekarne (sedaj je to Ul. Vojana Reharja št. 4) sposodil 30.000 lir pri svoji sestri Juliji, za nakup ostalega dela hiše junija 1925 od Štefana Hriba iz Vipave pa še 40.000 lir z oderuškimi 12% obrestmi pri Korneliju Gorupu pl. Slavinjskem, kar je bilo zanj kasneje usodno. Pogodba o nakupu hiše s štirimi prostori v prvem nadstropju in podstrešjem je bila sklenjena 8. junija, registrirana na sodišču v Ajdovščini 20. junija 1925. Poleg tega je tri dni pred nakupom hiše najel še posojilo v višini 25.000 lir pri Kmečki hranilnici in posojilnici v Vipavi (Cassa Rurale di Prestiti oz. C.R.di P.) z odplačili po 500 lir mesečno z 8% obrestno mero.[11] Pogodba, sestavljena pri notarju Jožefu Mozetiču (Giuseppe Mosettig) v Vipavi, je določala dvakrat letno odplačevanje za

4 PANG, OK, šk. 50, Odobritve podestàja.
5 PANG, OK, šk. 63, Odobritve podestàja oz. šk. 64.
6 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 322, a. e. 1896, Lekarna Grahovo ob Bači (Gracova – Serravalle).
7 Predin, *O lekarnah na Celjskem*, str. 178.
8 PANG, OS, šk. 3, a. e. 24, kat. IV, spis 2.
9 PANG, NAL, šk. 23, spis 9558.
10 PANG, OA, šk. 5, a. e. 55–58, Seznam za 1929, Zveza farmacevtov Goriške pokrajine.
11 PANG, SG, šk. 274, akt 551, dopis stečajnega upravitelja Arriga Marizze sodišču.

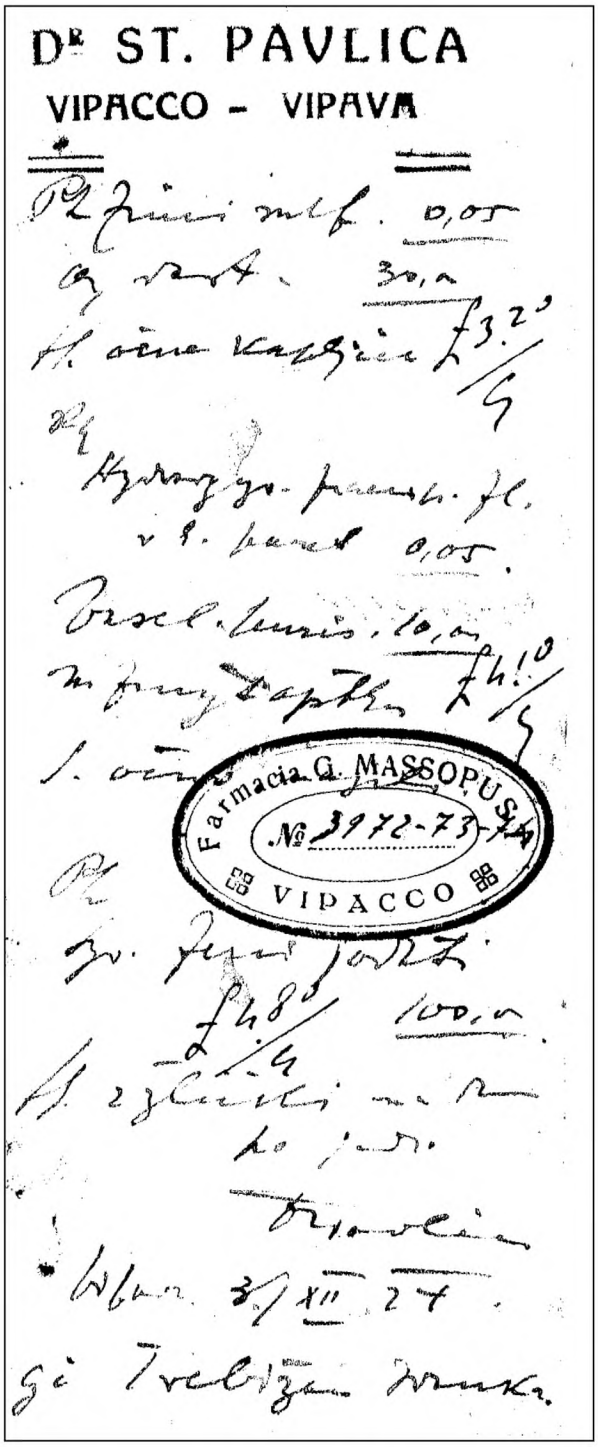
Del Vipave z lekarno Massopust (razglednica je last Jožeta Kebeta iz Vipave).

preteklih šest mesecev in prvo odplačilo je zapadlo januarja 1926. Toda posojilnica je pogodbo pogojevala še z hipoteko nad kupljeno hišo in da se hiša zavaruje za najmanj 20.000 lir. Tako je bila pogodba registrirana na sodišču v Ajdovščini šele 10. oktobra 1925.

Verjetno pa Massopustu lekarna ni prinašala dovolj dohodka, sicer ne bi še naprej najemal posojila. Tako je advokat Karel Birsa avgusta 1929 pismeno potrdil, da je Massopust dolg 6.000 lir nakazal neki firmi že januarja istega leta.[12] Toda zadolževal se je še naprej, tako da naj bi postal leta 1929 novi lastnik lekarne Anton Vilar iz Sv. Jakoba ob Savi, a že bivajoč v Vipavi na hišni štev. 235. Pogodba je bila napravljena v začetku novembra v Mariboru in vknjižena v zemljiško knjigo v Ajdovščini sredi decembra 1929.[13] Kako se je ta pogodba glasila, ni znano, saj je izgubljena. Glede na nadaljnji razvoj dogodkov sklepamo, da je verjetno šlo le za hipoteko in ne za pravnomočno prodajo. Kajti nepolni dve leti kasneje, marca 1931, je domačinka, farmacevtka Marija Jamšek iz Ajdovščine sklenila z Massopustom najemno pogodbo za lekarno. Pogodba o najemu lekarne Vipava (brez stanovanjskega dela) dokazuje, da je Massopust zares zabredel v hude dolgove, saj je v pogodbi tudi člen, da mora Marija Jamšek najemnino 1.000 lir mesečno plačati kar za 20 mesecev vnaprej, poleg tega pa še odplačevati Massopustovo mesečno obveznost do Kmečke hranilnice in posojilnice v Vipavi (C. R. di P.). V gornjo ceno so bili vključeni vsi lekarniški prostori z vsem inventarjem in še soba nad lekarno, za zdravila pa še 5.511 lir.[14] Vendar se je tudi mlada farmacevtka Jamškova zavarovala s posebnim členom, kjer stoji, da bi v slučaju, ko bi Massopust našel drugega najemnika ali kupca, moral plačevati Jamškovi najemnino za lekarno na drugi lokaciji.[15]

Po sklepu Civilnega in kazenskega sodišča v Gorici je bil za stečajnega upravitelja propadle lekarne imenovan advokat dr. Arrigo Marizza, farmacevt Massopust pa je za svojega zastopnika pooblastil advokata Angela Culota iz Gorice. Sodišče je v svojem uradnem glasilu objavilo, da je datum propada lekarne 4. september in da morajo upniki priglasiti svoje terjatve do 4. oktobra, prva obravnava pa da bo 20. oktobra 1929. Vseh dolgov je bilo kar za 131.614,45 lir, aktive pa za 111.500 lir, pri čemer je bila vključena tudi hiša, tako da je bila negativna bilanca v višini 20.114,45 lir. Kasneje je sodišče datum propada lekarne pomaknilo na 1. september 1929, zaradi česar se je spremenilo tudi stanje upravičenosti terjatev posameznih upnikov.

12 PANG, NGRA, šk. 7, a. e. 1–50.
13 GUA, Zemljiška knjiga, parc. 52/3, k. o. Vipava.
14 PANG, SG, šk. 274, akt 551, dopis advokata Arriga Marizze sodišču.
15 PANG, NGRA, šk. 8, spis 218.

Recept s štampiljko lekarne Massopust.[16]

Pri popisu nepremičnin je bil poleg dr. Arriga Marrize prisoten tudi Martin Krhne kot izvedenec za pohištvo; ocena premičnin v prvem nadstropju je znašala 30.837 lir. Tu je farmacevt Massopust imel posebno sobo z ornitološko zbirko, za katero je Marizza predvideval, da tudi predstavlja neko vrednost. Teden dni kasneje je Marizza prišel še z izvedencem ornitologom dr. Giuseppe Müllerjem iz Naravoslovnega muzeja v Trstu, ki je za zbirko ptičev in plazilcev postavil cenitev v višini 7.853 lir in za ustrezno literaturo še 2.790 lir. Naslednji teden je bil popis lekarniškega materiala, za katerega je izvedenec za steklovino in porcelan iz Gorice ugotovil, da je vrednost lekarniških stojnic v višini 3.214,70 lir. Lekarna z oficino, laboratorijem, hodnikom in skladiščem je bila 7. decembra 1931 ocenjena na 32.250 lir.[17]

Takoj po novem letu 1932 je zastopnik farmacevta Massopusta, advokat Angelo Culot iz Gorice predlagal sodišču in upnikom, naj sprejmejo poplačilo terjatev v višini 25%, kar bi njegov varovanec lahko izplačal v roku 20 dni. Stečajni upravitelj, sodni pooblaščenec dr. Arrigo Marizza, je sodišču predložil končni obračun propadle lekarne, ki je znašal 76.945 lir, in predlagal, da se na gornje terjatve prizna 30% popust, tako da je bila realna vsota poplačil v višini 53.861 lir, kar je bilo na končni obravnavi 15. februarja tudi sprejeto. Pri tem so bile izvzete privilegirane terjatve davkarije, ki so morale biti poplačane v celoti.

Po oceni stečajnega upravitelja dr. Arriga Marizze sta bila za propad farmacevta Massopusta kriva predvsem najem kredita z visokimi obrestmi pri Korneliju Gorupu za nakup hiše Stefana Hriba in svetovna gospodarska kriza, ki je povzročila propad tudi drugih podjetij v Vipavi z odpuščanjem delavcev in s tem tudi manjšo kupno moč prebivalstva, ki je gravitiralo k lekarni Vipava.[18]

To je bil prvi propad neke lekarne na severnem Primorskem in to prav vipavske, druge najstarejše lekarne na tamkajšnjem območju, kjer je, po do sedaj znanih podatkih, deloval farmacevt Joseph Nitsch vsaj že leta 1826.[19]

Lekarno z dvoriščem vred in opremo z zdravili je farmacevtka Marija Jamšek dokončno dobila v last šele s kupoprodajno pogodbo z organistom Antonom Vilerjem 20. oktobra 1933 za ceno 22.500 lir, kar je manj, kot je zanjo plačal farmacevt Massopust, pa še svetovna gospodarska kriza, ki je bila ravno v teh letih najhujša, je zmanjšala vrednost lire.[20]

Lekarna Dornberk

Prvi razpis za odprtje lekarne v Dornberku je bil objavljeni sredi oktobra 1925 v službenem glasilu Furlanske prefekture v Vidmu. Rok za prijavo

16 PANG, SP, šk. 1, leta 1924–48.

17 PANG, SG, šk. 274, akt 551, dopis advokata Arriga Marizze sodišču.
18 Prav tam.
19 PANG, ZGL, šk. 6, drugi ovoj.
20 PANG, NMM, šk. 2, vpis 153.

je bil dva meseca in kot kaže, se je prijavil samo farmacevt Bruno Vezil in komisija za razpis ga je v začetku januarja 1926 tudi izbrala. Prefektura v Vidmu ga je sredi februarja 1926 že pozvala, naj takoj vplača prvi obrok za bodočo koncesijo.

Vendar lekarne tedaj niso odprli, saj občina zanjo ni našla ustreznih prostorov in sredi maja je farmacevt Vezil zaprosil prefekturo v Vidmu, da podaljša rok za odprtje lekarne za nadaljnjih 60 dni, da bi se v tem času zanjo našla ustrezna lokacija. Občina je šele meseca julija 1926 uspela najti dovolj velike prostore, vendar jih je bilo potrebno preurediti za lekarniške potrebe, kot je farmacevt Vezil sporočil v Vidmu sredi avgusta. Vendar se tudi v tem času lekarna ni uredila, saj je bilo prefektovo poizvedovalno pismo poslano v drugi polovici septembra še vedno na farmacevtov naslov v lekarno v Latisano, kjer je bil ta tedaj zaposlen.

Za lekarno primerne prostore so končno našli v bivši posojilnici sredi trga, ki je bila last Andreja Kovačiča, kasneje na ulici Vittorio Emanuele št. 32. Uradno je farmacevt Bruno Vezil pridobil licenco s prefektovim dekretom 5. novembra, lekarna pa je začela poslovati 18. novembra 1926. Kaj je bilo narobe s tem razpisom, ni popolnoma jasno, verjetno je šlo le za formalne popravke. V uradnem glasilu prefekture iz Vidma s 24. novembra je bil objavljen nov razpis z datumom dekreta prav z dne 18. novembra 1926, tu pa je navedeno, da se razpis objavlja v skladu z zakonom o prenehanju veljavnosti avstrijskih zakonov na novo priključenem teritoriju Italiji.[21]

Občina Dornberk ni dobila pri sosednjih občinah soglasja za sofinanciranje lekarne, zato je zanjo sama prispevala 1.000 lir letno, kar pa je bilo farmacevtu veliko premalo. V začetku junija 1928 je farmacevt Vezil pisal prefektu v Gorico, da bi moral biti prispevek vsaj 6.000 lir, da bi lekarna nemoteno poslovala. Takoj za tem je pozval podestàja,[22] naj vendarle kritično oceni njegovo težko finančno stanje, posebno še, ko naj bi se tudi v Komnu odprla lekarna, ki mu bo zagotovo zmanjšala promet. Prefektov namestnik na občini v Dornberku je takoj nato prosil občinskega zdravnika dr. Pasqualeja Pignataroja, naj oceni, če je farmacevtov zahtevek upravičen. S posebnim dopisom pa je pozval sosednje občine Črniče, Prvačino in Rihemberk (sedaj Branik), naj nekaj le prispevajo za lekarno. Občina Rihemberk je takoj odgovorila, da iz finančnih razlogov ne more nič prispevati, odgovor ostalih dveh občin pa ni znan. Farmacevt Vezil je uvidel, da tak zahtevek ne more obroditi sadov, zato je konec septembra prosil občino, naj prispeva vsaj 4.000 lir, sicer bo moral lekarno zapreti z januarjem 1929. Sledilo je obvestilo občine Dornberk prefektu v Gorico in verjetno tudi farmacevtu Vezilu, da lahko prispeva le 1.000 lir letne pomoči.

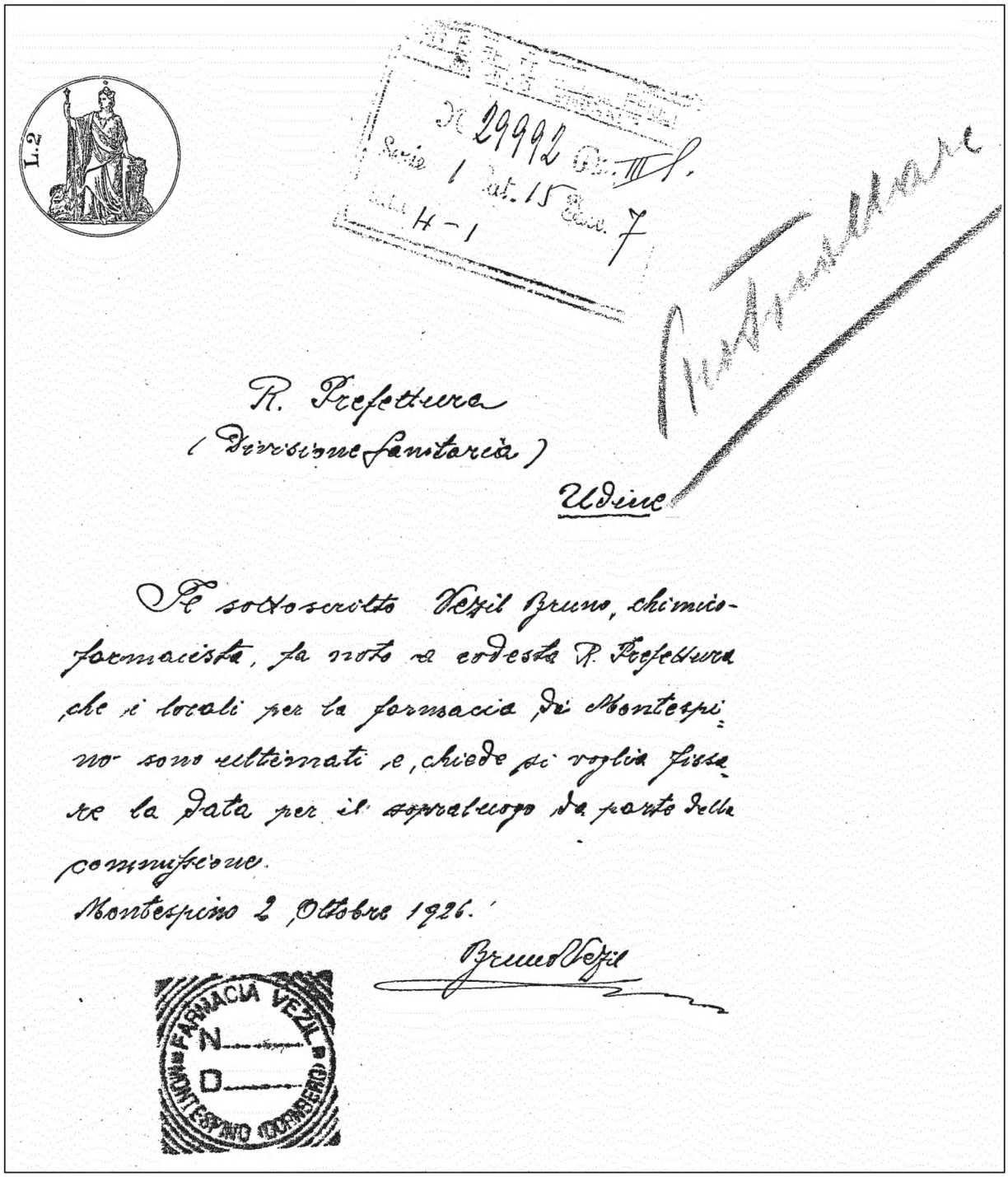
Vsekakor je farmacevt Vezil tudi v naslednjih dveh letih prosil občino za višjo pomoč, kajti občina je konec novembra 1930 pisala prefektu v Gorico, da domači lekarnar neprestano zahteva občinsko pomoč za poslovanje lekarne, da je leta 1928 zahteval 6.000 lir, naslednje leto 4.000 lir, sedaj pa vsaj 1.500 lir. Dalje, da občani kupujejo v Gorici in Ajdovščini sveža zdravila in ceneje kot v domači lekarni. Zato naj prefekt oceni in odloči, kako naprej, saj občina ni bogata, da pa bi bila velika škoda, ko bi bila lekarna zaprta.

Očitno je imel farmacevt Vezil tudi druge težave z lokalno oblastjo, kajti proti koncu junija 1933 je pisal prefektu (tedaj se je prvič podpisal kot Vezzil), da ga poleg težkega finančnega stanja teži tudi nagajanje in maščevanje lokalnih oblasti, vendar jih ni navedel. Dalje, da mu 1.000 lir, pomoč domače občine, ne zadostuje in da bi morale sosednje občine prispevati vsaj še po 500 lir, sicer bo moral lekarno zapreti.

Občina Dornberk je 10. julija 1933 sporočila prefektu, da je zanjo že letni prispevek 880 lir za lekarno veliko breme, kaj šele višji prispevek, pripomnila pa je še, da farmacevt lekarne ne vodi razumno, da so zdravila predraga in zato ljudje kupujejo zdravila v Gorici ali Ajdovščini. Sledilo je obvestilo občine Rihemberk, da ne more prispevati po 1.500 lir, da pa redno plačuje zdravila za uboge. Navedla je tudi pritožbe občanov glede zdravil. Podobno je odgovorila tudi občina Črniče.[23]

Vse te finančne težave (Vezzil je moral vzdrževati 6-člansko družino) pa tudi težave z oblastjo (ki so vsekakor bile, čeravno o tem ni ustreznega potrdila v arhivu), so ga prisilile, da se je odločil zapustiti Dornberk. V pismu prefektu v Gorico in sekretariatu nacionalnega fašističnega sindikata v Rim dne 28. maja 1936 navaja, da je takoj po prihodu v Dornberk leta 1926 prišel v spor z lokalnim "nacionalnim sekretarjem", t. j. fašistične stranke PNF, v katero pa se je vpisal šele leta 1933.[24] Verjetno je prišel v spor tudi s poveljnikom karabinjerjev v Dornberku, kar je imelo za posledico, da ni uspel na razpisu za novo lekarno v Anhovem leta 1938.[25] Morda je zaradi tega sklenil oditi malo dlje v Italijo in se je prijavil na razpis za lekarno v kraju Brugherio v bližini Milana.

21 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 322, a. e. 1898, mapa Lekarna Dornberk (Montespino) 1925/54.
22 Gl. op. 3.
23 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 322, a. e. 1898, Lekarna Dorn berk 1923–54.
24 PANG, OK, šk. 8, kat. V, Seznam fašističnih farmacevtov Goriške pokrajine, 1937.
25 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 320, a. e. 1884, Lekarne in proizvodnja zdravil 1935/37, mapa Podeželske lekarne.

Dopis farmacevta Vezila prefekturi v Videm.[26]

26 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 322, a. e. 1898, Lekarna Dornberk (Montespino) 1925–54, akt 29992.

Farmacevt Vezzil je v zimi 1937/38 le našel farmacevta, ki je bil pripravljen odkupiti lekarno. To je bil Agostino Valle, njemu je v začetku marca prodal vso lekarniško opremo in zdravila. Pogodba je bila registrirana na Registrskem uradu v Gorici 9. marca 1938. Sledila je objava v uradnem glasilu prefekture iz Gorice št. 15 z dne 19. marca 1938, da je bil 12. marca 1938 izdan prefektov odlok, po katerem je prenehala veljavnost licence farmacevtu Brunu Vezzilu za lekarno Dornberk, ker da je zmagal v natečaju za lekarno v Brugherio v bližini Milana. Sočasno je sledila tudi objava, da se licenca za javno lekarno v Dornberku podeli farmacevtu Agostinu Valleju, vpisanemu v fašističnem farmacevtskem sindikatu v Trstu (rojen 1900 v Zadru, diplomiral je na univerzi v Rimu novembra 1924).[27]

Lekarna Bovec

Razpis za lekarne v Bovcu, Cerknem in Komnu je bil objavljen 28. oktobra 1929. Samo za lekarno Bovec sta se prijavila Algisio Juch in Pasquale Amoroso, Severo de Zonca pa tudi za Cerkno. Komisija za izbiro je zasedala od 10. do 13. aprila 1930 in sprejela Algisa Jucha za lekarno Bovec. Prefektura je o tem takoj obvestila občino Bovec. Vendar se ta farmacevt ni nikdar pojavil v Bovcu. Očitno je bilo tudi z razpisom nekaj narobe, kajti že 6. maja 1930 je prefektura iz Gorice obvestila občino Bovec, da bo 14. maja objavljen ponovni razpis za tamkajšnjo lekarno. Morda je bil prvi razpis poslan samo na zainteresirane občine oz. ni bil objavljen v uradnem glasilu.

Na ponovljenem razpisu je bil izbran Pasquale Amoroso iz kraja Arpaia v južni Italiji. Prefektura v Gorici je 2. aprila 1931 obvestila občino Bovec, da je farmacevt Pasquale Amoroso 4. decembra 1930 pridobil licenco za odprtje lekarne v Bovcu. Ustrezne prostore da je našel na št. 113 v Bovcu, zato naj občina sporoči, ali so prostori že ustrezno preurejeni. Odgovor občine 8. aprila je bil, da bodo prostori pripravljeni v desetih dneh.[28]

Farmacevt Pasquale Amoroso se je rodil marca 1894 v kraju Arpaia v pokrajini Benevento v južni Italiji. Od septembra 1915 je sodeloval v vojni in bil 11. oktobra 1919 demobiliziran. Diplomiral je 15. novembra 1925 na univerzi v Camerinu v pokrajini Macerata.[29]

Tako je verjetno, da je bila lekarna "Farmacia moderna" odprta v začetku aprila 1931, toda farmacevt Amoroso je že 24. aprila 1931 poslal dopis občini Bovec, da zaradi majhnega prometa z recepti posluje z izgubo. Istočasno je zaprosil občino, naj mu za normalno poslovanje odobri mesečno dotacijo 250 lir od 1. aprila 1931 dalje, sicer bo prisiljen lekarno zapreti. Tedaj je občina dotacijo odobrila.[30] Sredi maja je farmacevt Amoroso obvestil prefekturo v Gorici, da v Bovcu bolnikom prodajajo zdravila nefarmacevti (mišljen je bil občinski zdravnik dr. Edvard Huber). Prefektura je 17. junija poslala občini dopis, naj to preveri, ker da je prodaja zdravil zunaj lekarne v krajih, kjer le-ta posluje, nezakonita. Če je to res, mora lokalni zdravnik takoj izločiti zdravila iz svoje priročne lekarne oziroma zdravniške omare, tako da jih daruje ali proda pacientom ali lekarni.[31] Tako je določala V. italijanska farmakopeja v svojem V. in VI. delu. V začetku septembra se je farmacevt Amoroso ponovno pritoževal nad zdravnikom, da ima še vedno zalogo zdravil, da piše recepte v slabo razumljivi latinščini (!?) in da bi moral opozoriti paciente, naj zdravila dvigajo v domači lekarni. Prefektura v Gorici je to v celoti posredovala občini Bovec in zahtevala, naj ustrezno ukrepa.

Farmacevt Amoroso se ni držal dobre poslovne etike, saj si za čas svoje odsotnosti ni priskrbel nadomestnega farmacevta. Konec maja 1931 je v zagovor svoje odsotnosti sporočil prefekturi v Gorico, da je moral lekarno zapreti in odpotovati k hudo bolni materi. Reagirali so tudi karabinjerji, ki so v začetku junija pisali prefektu, da farmacevt večkrat zapusti lekarno brez strokovnega nadomestila in da se ljudje pritožujejo nad njim. Prefektura je zato obvestila občino, da mora farmacevt svoj odhod sporočiti Farmacevtskemu sindikatu v Vidmu in zagotoviti nadomeščanje.

Vsekakor pa dr. Edvard Huber ni bil zadovoljen z (ne)strokovnostjo farmacevta. V dveh pismih prefekturi v Gorici v septembru 1931 je navedel, da farmacevt v Bovcu prodaja zdravila, ki "glede na kvaliteto in kvantiteto ne odgovarjajo predpisanim na receptih". Prefektura je 6. oktobra o tem obvestila občino, v dopisu pa niso predlagani možni ukrepi niti za katera zdravila gre. Dr. Huber je v dodatnem dopisu z dne 13. 10. 1931 navedel 24 oseb, ki jim je farmacevt Amoroso izdal drugačna zdravila od predpisanih, nekatera zdravila pa naj bi dražje zaračunal. Najhujši primer je bil, ko je neki pacientki namesto "Aceto pirolegnoso", ki se je takrat uporabljalo proti pruritisu, nato kot adstringens in antisekticid, pa tudi za zunanjo intimno uporabo, izdal "Acido acetico glaciale", ki bi ob uporabi hudo poškodoval kožo, kot sta ugotovila izvedenca. Ljudje so na sodišču

27 Gl. op. 24.
28 PANG, OB, šk. 71, mapa Medicinska asistenca, odprtje lekarne.
29 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 321, a. e. 1891, mapa Razno 1929–1947.
30 PANG, OB. šk. 55, a. e. kat. IV, Odprtje lekarne Bovec (Plezzo).
31 PANG, OB, šk. 71, mapa Odprtje lekarne Bovec.

Razglednica Bovca z lekarno na vogalu stavbe, označene s puščico.[32]

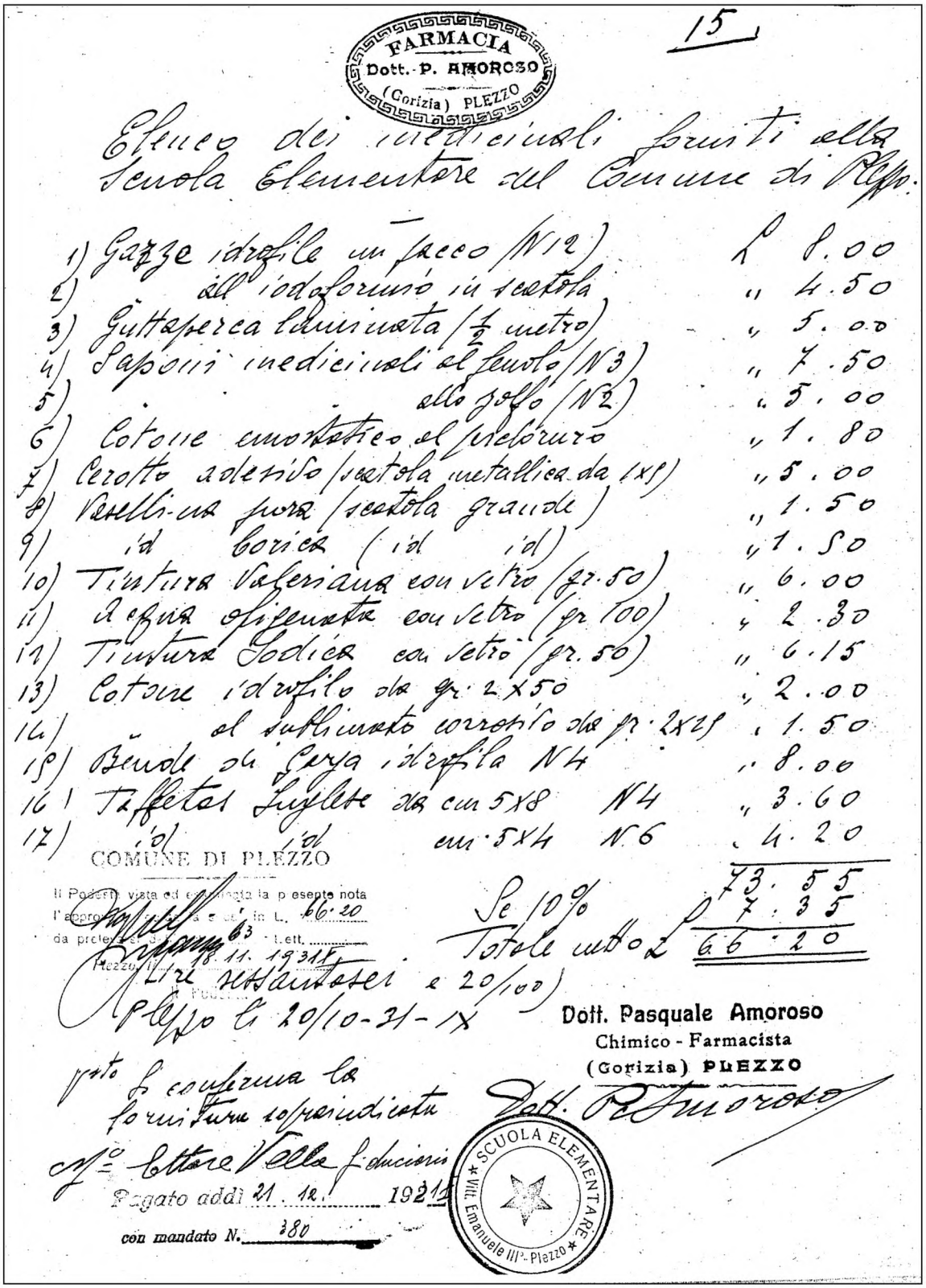
tudi povedali, da jih je farmacevt grobo zavračal ali pa ni hotel nič slišati o zamenjavi, ko so želeli nepravilno izdano zdravilo zamenjati. Neki osebi naj bi se zdravstveno stanje po jemanju zdravil zelo poslabšalo. Zato je sodišče imenovalo dva izvedenca, in sicer zdravnika Giuseppeja Nardija in farmacevta Luigija Spinellija, oba iz Gorice, ki naj bi ugotovila, ali so napačno izdana zdravila tudi dejansko škodovala. Pred sodiščem sta izvedenca 18. 4. 1932 podala pismeni izjavi, da ni mogoče z gotovostjo reči, da so nepravilno izdana zdravila ljudem tudi resnično škodovala! Farmacevt Pasquale Amoroso, član fašistične stranke, je bil 16. 11. 1932 oproščen vsake krivde, plačal je le sodne stroške v višini 26,90 lir.[33]

Vsekakor sodni postopki farmacevta niso spametovali, še vedno je po svoje izdajal zdravila. Dr. Huber je v začetku septembra pisal prefektu v Gorico, da je dan prej občana A. K. pičila kača, zato je njegova mati šla v lekarno po serum proti kačjemu piku, da pa je bil farmacevt odsoten, nadomeščala pa ga je njegova žena, ki ni razumela, kaj na receptu piše. Zato je moral on, dr. Huber, uporabiti svoj serum, da je pacienta rešil.[34]

Problemi z likvidnostjo so bili vseskozi prisotni. Svetovna gospodarska kriza je marsikaterega malega lekarnarja pahnila v bankrot, prebivalstvo gornje Soške doline ni bilo bogato, farmacevt Amoroso pa je sam vzdrževal štiričlansko družino. Verjetno ga je to gnalo v pripravo neustreznih pripravkov in v nerazumljivo zamenjavo zdravil z neustreznimi in cenejšimi zdravili.

Sredi maja 1932 je farmacevt Amoroso poslal občini dopis, da pasivnost lekarne narašča, saj da je konec marca imel že 8.000 lir izgube, ter da ima lokalni zdravnik še vedno zalogo zdravil, pošilja paciente po zdravila v Trbiž ali Kobarid, predpisuje malo magistralnih zdravil in nerazločno piše recepte, zato jih mora on, lekarnar, zaradi tega vračati v dopolnitev. S tem se pri pacientih vzbuja negodovanje in nezaupanje v njega, italijanskega farmacevta, kar je v teh obmejnih italijanskih krajih izredno neprimerno. Poudari pa tudi, da ima družino z dvema otrokoma in si kot italijanski artilerijski častnik iz pretekle vojne ne zasluži, da se mora sedaj boriti za preživetje. Seveda je prosil za denarno nadomestilo, tokrat v višini 7.000 lir. Toda novi podestà, ki je spomladi tega leta prišel v Bovec, se je avgusta pogovoril z dr. Huberjem in ugotovil, da lekarna lahko vseeno pozitivno posluje. Drugačnega mnenja pa je bila prefektura v Gorici, zaradi česar občini Bovec ni preostalo drugega kot odobriti nadomestilo pomoči, toda samo v višini 3.000 lir in še to plačljivo šele v letu 1933.[35]

32 PANG, Zbirka razglednic krajev, t. e. 1, Bovec, št. razgl. 1945.
33 PANG, OB, šk. 71, mapa Odprtje lekarne Bovec in šk. 59, a.e. Okrajno sodišče Bovec, spis 107 oz. 99.
34 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 323, a. e. 1899, mapa Lekarna Bovec (Plezzo) 1921/47.
35 PANG, OB, šk. 55, kat. IV, Odprtje lekarne Bovec.

FARMACIA
Dott. P. AMOROSO
(Gorizia) PLEZZO

15

Elenco dei medicinali forniti alla Scuola Elementare del Comune di Plezzo.

1)	Garze idrofile un pacco (N12)	L 8.00
2)	id iodoformio in scatola	" 4.50
3)	Guttaperca laminata (½ metro)	" 5.00
4)	Saponi medicinali al tenolo (N3)	" 7.50
5)	allo solfo (N2)	" 5.00
6)	Cotone emostatico al subblimato	" 1.80
7)	Cerotto adesivo scatola metallica da (1x5)	" 5.00
8)	Vasellina pura (scatola grande)	" 1.50
9)	id borica (id id)	" 1.50
10)	Tintura Valeriana con vetro (gr. 50)	" 6.00
11)	Acqua ossigenata con vetro (gr 100)	" 2.30
12)	Tintura Iodica con vetro (gr. 50)	" 6.15
13)	Cotone idrofilo da gr. 2x50	" 2.00
14)	" al subblimato corrosivo da gr. 2x25	" 1.50
15)	Bende da Garza idrofila N4	" 8.00
16)	Taffetas Inglese da cm 5x8 N4	" 3.60
17)	id id cm 5x4 N6	" 4.20
		73.55
	Se 10%	7.35
	Totale netto	L 66.20

COMUNE DI PLEZZO

Il Podestà vista ed esaminata la presente nota l'approva per la somma di in L. 66.20
da prelevarsi sul Cap. 63 del bil. eserc. 1931
Plezzo li 18. 11. 1931
Il Podestà

Lire Sessantasei e 20/100

Plezzo li 20/10-31-IX

Dott. Pasquale Amoroso
Chimico - Farmacista
(Gorizia) PLEZZO

Dott. P. Amoroso

Visto si conferma la fornitura sopraindicata
Il Direttore Valle f.to Ettore Valle

Pagato addì 21. 12. 1931

con mandato N. 380

SCUOLA ELEMENTARE
Vitt. Emanuele III° - Plezzo

Račun lekarne Pasquala Amorosa občini Bovec.[36]

36 PANG, OB, šk. 70, a. e. 57.

Kaže, da je dr. Huber, ki je bil na občini tudi v vlogi občinskega referenta za zdravstvo, opozoril nekoga v Bovcu ali Gorici (takega dokumenta sicer ni najti), da bovški farmacevt nepravilno taksira recepte. Tudi podest Bovca je konec novembra obvestil prefekta v Gorici, da je farmacevt Amoroso neki stranki veliko preveč zaračunal za ricinovo olje in pet vrečk antipirina.[37] Prefektura v Gorici je decembra 1933 odredila pregled receptov in retaksator[38] dr. Gastone Obizzi, tedaj že lekarnar v Komnu, je ugotovil, da je farmacevt Amoroso za mesece od julija do oktobra 1933 za 89,25 lir preveč obračunal recepte, verjetno one, ki jih je izstavljal v poravnavo občini za zdravila za uboge.[39]

Občina je skušala rešiti problem nelikvidnosti in s tem tudi obstoj domače lekarne tako, da je 23. februarja 1935 na svoji oglasni deski objavila obvestilo o nadaljnji občinski pomoči lekarni. Na oglas je reagiralo 40 občanov (samih staroselcev!), nezadovoljnih z uslugami domače lekarne in njenega farmacevta. 1. marca so podpisali peticijo, da so proti nadaljnji občinski pomoči lekarni. Lekarnar da ne opravlja dobro svojega dela, da je neprijazen, da se lekarna ne odpira po urniku in da lekarnarja večkrat nadomešča kar njegova žena. Podesta je o tem obvestil prefekturo v Gorici in dodal, da je z oglasom želel preprečiti možno zaprtje domače lekarne. Občinsko obvestilo, ki je razburilo občane, se je verjetno glasilo kot pobiranje pomoči za lekarno, kajti odgovor prefekture iz Gorice z dne 18. marca je bil, da taka pomoč zakonsko ni utemeljena.

Lekarnarjeve finančne težave je povečalo še Finančno poveljstvo iz Gorice. To je sredi aprila obvestilo občino, da je farmacevt Amoroso leta 1934 najel posojilo 1.000 lir pri Divisione Credito Impiegati v Gorici z obvezo, da bo kredit odplačeval po 100 lir mesečno, da pa je 1. julija 1934 odplačal samo prvi obrok. V kolikor ne bo v naslednjih 15 dneh poravnal celotnega dolga 900 lir, bo proti njemu sprožen ustrezni postopek. Podesta je v začetku maja obvestil Finančno poveljstvo, da je bovški farmacevt v hudi finančni stiski in prosi za odlog zaostalega vračila posojila.[40]

Nova nesreča se je nad lekarnarjem Amorosojem zgrnila verjetno prav spomladi 1935, ko je ponovno stal pred sodiščem. Česa je bil obtožen, se ne ve, ker o tem ni najti nobenega dokumenta. Da pa je ponovno prišel pred sodišče, priča dopis občine Bovec kazenskemu sodišču v Gorici z dne 21. junija 1935, v katerem se sporoča, da Andrej Murovec iz Bovca, priča proti farmacevtu Amorosoju, zaradi prometne povezave ni mogel dvigniti stroškov za potovanje v Gorico.[41] Morda je prav ta proces povzročil, da je Pasquale Amoroso v prvi polovici junija 1935 zapustil Bovec.

Občina je 13. junija obvestila prefekturo v Gorici, da jo je farmacevt Amoroso sporočil, da ga bo začasno nadomestil farmacevt Vittorio Ostrogovich, vpisan v farmacevtskem sindikatu v Vidmu. Vsekakor to nadomeščanje ni trajalo samo nekaj dni, kajti občina Bovec je kasneje odobrila farmacevtu Amorosoju izplačilo zdravil za reveže v višini 111 lir samo za čas od 1. maja do 16. junija 1935, dalje pa farmacevtu Ostrogovichu.[42]

Lekarna Cerkno

Prvi razpis za lekarne v Bovcu, Cerknem in Komnu je bil objavljen 28. oktobra 1929. Razpis za vse tri lekarne je bil ponovljen 14. maja 1930 v št. 90 uradnega glasila Prefekture v Gorici.[43]

Na razpis se je 8. junija ponovno prijavil farmacevt Severo de Zonca, ki je v prijavi napisal, da je kandidat za lekarno v Bovcu ali Cerknem, in bil izbran za lekarno Cerkno. Prefekt je izdal odlok, da je farmacevt Severo de Zonca pridobil licenco za lekarno v Cerknem, za kar mora plačati 720 lir licenčnine, plačljive v treh obrokih po 240 lir. Farmacevt Severo de Zonca je bil rojen na Krku, očetu Adolfu in materi Jožefi Tomšić. V prijavi je navedel, da je najprej delal v lekarni svojega očeta v Lovranu, po njegovi smrti pa je zaradi nagajanja Slovanov *(causa la lotta mossagli dagli elementi slavi)* moral lekarno zapreti. Nato je delal v raznih lekarnah v Trstu in nazadnje na Reki.[44]

Težave so nastale pri iskanju ustreznih prostorov, ki jih občina sredi julija 1930 še vedno ni uspela zagotoviti, kot je farmacevt de Zonca tedaj sporočil z Reke prefektu v Gorico. Medtem je prefekt že izdal odločbo, da mora farmacevt de Zonca plačati prvi obrok licenčnine, kar je ta opravil 25. julija. Končno je občina 1. septembra sporočila prefekturi, da je prostore našla na št. 59 in jih bo brezplačno dala v uporabo farmacevtu de Zonci, potrebno jih je le preurediti za lekarniško uporabo. Farmacevt de Zonca je 1. novembra 1930 sporočil prefekturi, da je bila s tem dnem lekarna odprta pod imenom "Farmacia S. Antonio", Lekarna sv. Antona. Nad lekarno je bilo štirisobno stanovanje, kjer sta živela z ženo Ano Vlah, kot se je sama večkrat podpisala, čeravno je bila v uradnih dokumentih vpisana kot Anna Vlach.

37 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 323, a. e. 1899, mapa Lekarna Bovec 1921/47.
38 Gl. op. 1.
39 PANG, OB, šk. 70, a. e. mapa št. 16.
40 PANG, OB, šk. 133, mapa Arhiv, zaupna korespondenca.
41 PANG, OB, šk. 135, a. e. kat. VII, mapa Sodišče.
42 PANG, OB, šk. 125, a. e. Povzetek zapisnika o procesu, Ukinitev oskrbe z zdravili.
43 PANG, OB, šk. 55, a. e. kat. 4, Odprtje lekarne v Bovcu.
44 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 321, a. e. 1891, mapa Navodila in razno 1929–1947.

Toda lekarna ni prinašala pričakovanega prometa in s tem tudi ne prihodka. Tako je de Zonca sredi marca 1931 pisal prefektu v Gorico, da je do tedaj imel le 269 receptov za zdravila za uboge, da receptov za druge ljudi skoraj ni, kljub temu da šteje občina skoraj 9.000 prebivalcev, on pa mora imeti po zakonu določeno vrsto in količino zdravil, ki jih ne uspe prodati. Zato prosi prefekta za pomoč v višini 10.000 lir, sicer bo moral lekarno zapreti.

Žal pa je bil očitno slabega zdravja. 13. junija 1931 je sporočil prefektu, da mora v bolnico in da ga bo nadomestila dr. Lidia Di Lucca, ki je položila državni izpit pred pol leta v Firencah. Pet dni kasneje pa je pisal pokrajinskemu zdravniku, da je zbolel in se nahaja v bolnici Villa San Giusto v Gorici.[45] Kmalu nato je odšel v bolnico v Trst in tam umrl 21. julija 1931. Vsekakor se je farmacevt de Zonca zavedal teže svoje bolezni, saj je pred odhodom v Trst podpisal Bartolomeju Štravsu iz Cerknega zadolžnico za 1.000 lir. Tudi žena Ana Vlah je spoznala, da možu ni rešitve in da bodo po moževi smrti sledile terjatve upnikov, zato je dva dneva pred moževo smrtjo prodala vse premičnine iz stanovanjskih prostorov z utemeljitvijo, da niso bile moževe, temveč njene. V teku obravnav je cerkljanski zdravnik dr. Anton Štih (v zapisu Antonio Sticchi) poslal sodišču v Gorico zahtevek v višini 3.000 lir za zdravljenje farmacevta, kar tudi potrjuje, da je pacient potreboval veliko dragih zdravil. Pokojnikov brat Maurizio de Zonca, davčni izterjevalec iz Trsta, je na sodišču izjavil, da je brat dva meseca pred smrtjo hudo zbolel in da je umrl zaradi "asme cardiache", srčne astme, ne da bi napisal testament. Iz zdravniškega potrdila, ki ga je poslala občina Trst (in ne bolnica) sodišču v Gorici, pa kot vzrok smrti ni navedena nobena bolezen. Glede na to, da je bolezen nastopila šele dva meseca pred smrtjo, lahko ugibamo, da je morda že prej bolehal za srčno insuficienco in da je tedaj prišlo do hujše stenoze in nato infarkta, kot posledice nenehne skrbi in boja za preživetje.

Iz nekega zapisnika sodne obravnave izhaja, da je farmacevt de Zonca marca 1931 naslovil na prefekta v Gorici pismo, da nujno potrebuje 10.000 lir podpore, sicer bo moral lekarno zapreti. Torej se je znašel v finančni krizi, kar je razumljivo, saj je bilo Cerkno majhno, okoliški prebivalci, vajeni domačega zdravljenja, pa so le ob hudi bolezni šli do zdravnika in lekarne v Idriji. Že pred smrtjo farmacevta de Zonca, verjetno v dogovoru s pokojnikovo ženo, je bila z dekretom cerkljanskega prefettizia[46] za vodjo lekarne Cerkno imenovana farmacevtka iz Gorice, Lidia Di Luca (rojena 1906 in z diplomo z univerze v Padovi 1930), ki je s seboj pripeljala tudi svojo sostanovalko za pomoč in čiščenje v lekarni. Obe sta bili zaposleni v lekarni v času od 14. julija do 9. septembra 1931, ko sta na obravnavi za svoje delo zahtevali 600 oziroma 200 lir.[47]

Prefektura se je konec julija odločila, da ponovno razpiše mesto farmacevta za lekarno v Cerknem. Razpis je bil objavljen v uradnem glasilu prefekture v Gorici št. 10 1. avgusta 1931. Poleg tega je bil razpis poslan na vse podprefekture vseh petih pokrajin v regiji, te so jih nato posredovale posameznim občinam. Občina je 5. septembra obvestila prefekturo, da bo dr. Lidia Di Lucca zapustila lekarno Cerkno iz osebnih razlogov. Občina je konec septembra 1931 obvestila prefekturo, da bo za lekarno v bodoče prispevala 4.000 lir letno, plačljivo v šestih obrokih. Dva dni kasneje je sporočila prefekturi, da bo imel občinski zdravnik do prihoda novega farmacevta svojo omaro za zdravila *(armadio farmaceutico)* in da bo delal v lekarni eno uro dopoldne in dve uri popoldne. Toda prefektura tej rešitvi ni bila naklonjena in lekarna je bila uradno zapečatena 12. oktobra 1931.[48]

Za odprtje lekarne se je farmacevt Severo de Zonca zadolžil predvsem pri svojih sorodnikih, poravnavo računov pa so zahtevali tudi dobavitelji zdravil in drugi upniki. Prišlo je do obravnave na sodišču v Gorici, kjer je bilo prvo zaslišanje prič 10. oktobra 1931. Sodišče je na obravnavi 24. oktobra 1931 določilo, da je skrbnik lekarne Cerkno farmacevt dr. Lauro Galzigna,[49] farmacevt iz Idrije, za lekarniško opremo Peter Tavčar, mizar iz Idrije, oba pa sta odgovorna prefektovemu pooblaščencu advokatu Giovanniju Silvestri, tudi iz Idrije. Za sodnega pooblaščenca za popis pa je bil imenovan Giovanni Boccaccini. Pri popisu je bila prisotna tudi vdova Ana Vlah.

Med razpravami je bilo ugotovljeno, da farmacevt ni vodil predpisanih finančnih knjig, kar je zelo oteževalo razjasnjevanje finančnega stanja lekarne, predvsem glede upniških terjatev. Terjatve so se večale od razprave do razprave, javljali so se prej neznani upniki z novimi računi ali od farmacevta izdanimi menicami *(cambiali),* pa tudi cenitve zatečenega materiala, premičnin v lekarni in zdravil so se zaradi inflacije spreminjale. Upniki so k računom dodajali obresti, ki so večale deficit lekarne. Zato je bilo nujno, da se določi dan propada lekarne. Ker je lekarna poslovala še v sep-

45 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 322, a. e. 1894, mapa Lekarna Cerkno (Circhina) 1925/57.

46 Prefettizio je bil namestnik pokrajinskega prefekta na posameznih občinah.

47 PANG, SG, šk. 274, a. e. Propad lekarne Severa de Zonca v Cerknem.

48 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 322, a. e. 1894, mapa Lekarna Cerkno 1925/57.

49 Cavaliere je italijanski častni naziv posamezniku za njegove zasluge na lokalni ali širši ravni.

tembru, je Civilno in kazensko sodišče odločilo, da je uradni datum propada lekarne 23. oktober 1931. Sledila je tudi razprodaja lekarniškega materiala, zdravil in lekarniškega pohištva, ki pa ni dala zadovoljivega finančnega učinka. Vsi upniki tako niso dobili vsega, kar so zahtevali.

Po smrti Severa de Zonca je bil objavljen razpis za novega farmacevta, vendar ni bilo pričakovanega odziva. Iz nekega zapisnika obravnave je tudi razvidno, da bi bil primeren nov razpis z garancijo občine Cerkno, da za lekarno prispeva 4.000 lir letno.[50]

Uradno glasilo prefekture v Gorici je v št. 32 z dne 11. oktobra 1931 objavilo nov razpis za izpraznjeno mesto farmacevta v Cerknem z rokom priglasitve do 30. novembra. Prijavili so se trije kandidati: dr. Clelia Roscio, dr. Ettore Alessiani iz občine Monterubiano iz pokrajine Ascoli-Piceno in farmacevt Giovanni Beros. Komisija za izbor je ugotovila, da nobeden od kandidatov ni v celoti ustrezal razpisu oziroma ni poslal vseh zahtevanih dokumentov. Komisija je izbirala tudi po naslednjih kriterijih starost kandidata, službena leta in starost vpisa v register farmacevtov. Komisija je dala prednost Giovanniju Berosu, rojenemu 19. januarja 1870 v Splitu in z diplomo iz junija 1893 v Gradcu. Bil je izbran, čeravno edini ni imel doktorata (kasneje se je večkrat podpisoval kot kemik-farmacevt, tako kot ostali farmacevti z doktoratom). To je izzvalo pritožbo dr. Ettoreja Alessanija, vendar ji ni bilo ugodeno. Očitno je bila posredi tudi kaka intervencija, saj Alessani do tedaj ni bil vpisan v fašistično stranko, poleg tega pa je Beros v raznih dopisih poudarjal, da je begunec iz Dalmacije.[51]

Lekarna Komen

Občina Komen je z dopisom dne 10. junija 1929 obvestila Prefekturo v Gorici, da je odobrila odprtje lekarne v Komnu. Sledil je skupni razpis za farmacevte v Bovcu, Cerknem in Komnu, objavljen 28. oktobra 1929. Nanj so se prijavili Bruno Barisi, Corrado Enneri iz Trbiža, Renato de Leitenberg iz Trsta in Severo de Zonca z Reke. Kasneje so Leitenberg, Enneri in Barisi sporočili, da kandidirajo samo za Komen. Pri razpisu so imeli prednost starejši, kandidati z več delovnega staža in oni z več leti članstva v farmacevtskem sindikatu. Komisija za izbor je 10. aprila 1930 zadnje tri odklonila, ker niso predložili vseh dokumentov, ter izbrala Bruna Barisija, ki je imel najdaljšo delovno dobo. Naložila mu je, da mora v 10 dneh plačati predpisano licenčnino, v enem mesecu pa najti v Komnu primerne prostore za lekarno.

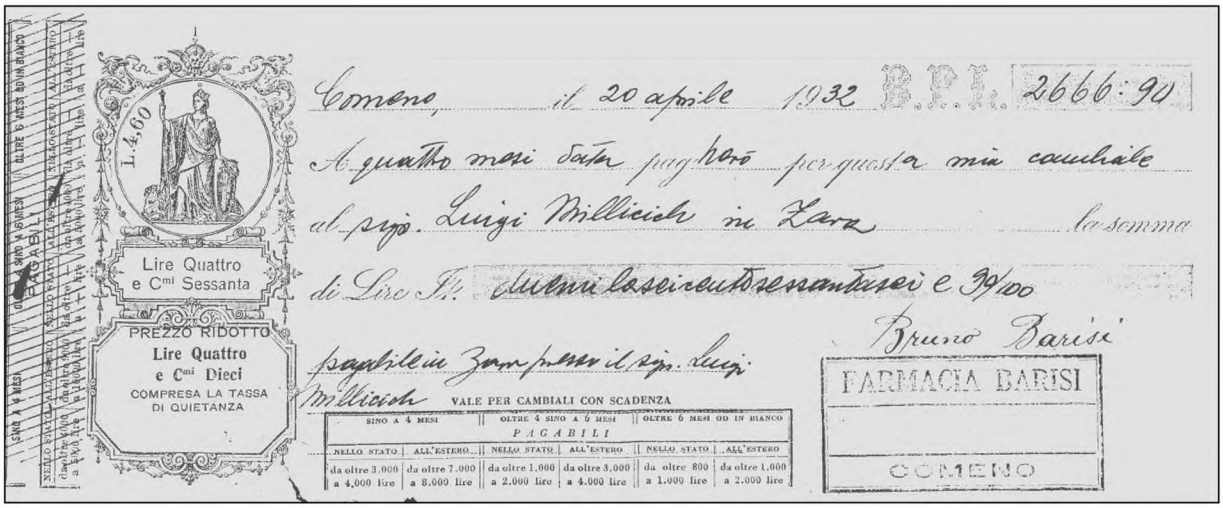
Tega pa farmacevt Barisi, ki ga je prefekt naslavljal s "chimico-farmacista",[52] torej farmacevta z doktoratom, ni uspel narediti. Dne 16. maja 1930 je sporočil prefektu, da je prostore v Komnu našel na št. 76 in da bodo za poslovanje lekarne pripravljeni šele čez mesec dni. Verjetno je bil to tudi eden od vzrokov za ponovitev razpisa 14. maja 1930. Na razpis se je ponovno prijavil farmacevt Bruno Barisi in bil tudi izbran.

Bruno Barisi je bil rojen v Zadru 8. avgusta 1884 kot Barić ali Barich, poročen je bil z Amelio Battistelli, diplomiral pa je v Gradcu 25. septembra 1908. Licenco za lekarno Komen je pridobil z dekretom št. 23759 z dne 27. novembra 1930. V njem je določeno, da plača letno koncesijsko dajatev v višini 720 lir, plačljivo v dveh obrokih, prvega do konca leta 1931, drugega do konca leta 1932.[53]

Lekarno je Barisi odprl šele 1. maja 1931 v hiši Andreja Merzeka. Pogodba je bila sklenjena za dobo treh let z mesečno najemnino 342 lir za tri prostore: oficino, skladišče in laboratorij v izmeri 55 m^2. Za odprtje lekarne vsekakor ni imel dovolj finančnih sredstev, saj se je na kasnejših obravnavah izkazalo, da mu je denar leta 1931 posodili oče Ferdinand, neki Silvio de Hoeberth iz Trsta pa naj bi farmacevtu posodil še 5.000 lir. Farmacevt Barisi je kmalu po prihodu v Komen hudo zbolel, na preglede, zdravljenje in operacijo pa je odšel na Dunaj. Zanimivo je, da je za zdravljenje izbral Dunaj in ne Padovo ali Bologno, tedaj in kasneje znani zdravstveni središči. Za vsaj dvakratno zdravljenje na Dunaju je porabil preko 25.000 lir, kar je takrat predstavljalo malo premoženje. Tako izhaja iz poročila advokata Carla Venutija, pooblaščenca Civilnega in kazenskega sodišča v Gorici ob kasnejši likvidaciji Barisijeve lekarne.[54]

Svetovna kriza tudi lekarno Komen ni obšla in farmacevt Barisi je poleg tega imel še hude zdravstvene težave. Občina Komen je maja 1931 sprejela sklep, da za lekarno prispeva sorazmerni delež sofinaciranja skupaj s sosednjima občinama, toda ti tega tedaj nista sprejeli, niti predloga, da bi za leto 1932 občini Štanjel in Temnica prispevali po 500 lir, občina Komen pa 1.000 lir. Farmacevt Barisi je dva meseca pred smrtjo pisal (pet strani dolgo pismo) prefektu v Gorico, da se občina Komen in sosednje občine premalo zanimajo za obstoj lekarne, ki bi potrebovala vsaj 6.000 lir letne pomoči. Prefektura je pozvala občine, naj uredijo sofinaciranje lekarne, da bo možen njen obstoj.

50 PANG, SG, šk. 274, a. e. Propad leka rne Severa de Zonca v Cerknem.
51 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 322, a. e. 1894, mapa Lekarna Cerkno 1925/57.
52 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 322, a. e. 1895, mapa Lekarna Komen (Comeno) 1925/49, dopis 2. 7. 1930.
53 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 322, a. e. 1895, mapa Lekarna Komen 1925/49.
54 PANG, SG, šk. 277, a. e. Propad lekarne Bruna Barisija v Komnu (Comeno).

Ena od Barisijevih menic.[55]

Bruno Barisi je že 8. februarja 1932 sporočil prefektu, da mora zaradi bolezni prepustiti lekarno v upravljanje drugemu farmacevtu. Predlagal je farmacevtko Gemmo Osele iz Trsta. Pismo pa je nečak Oreste Battisteli odposlal šele 19. februarja, kar kaže na to, da med sorodniki le ni bilo ustreznega soglasja glede nadomestnega farmacevta.

Farmacevtka Gemma Osele, poročena Buda, iz Trsta, je od prefekta iz Gorice prejela dekret št. 15823 z dne 29. avgusta 1932, da je imenovana za "odgovornega vodjo" lekarne Komen. Diplomirala je v Sieni, delala preko enega leta v lekarni v Postojni, nato v Sežani do prihoda v Komen, kjer je bila zaposlena že od 3. aprila do konca septembra 1932. Gemma Osele je v lekarni Komen ponovno delala od 20. februarja do 17. junija 1933.[56]

Dediči so s 1. oktobrom zaposlili novega farmacevta, Tea (Mattea) Lussija, do tedaj zaposlenega v neki lekarni v Gorici. Lussi je bil rojen v Trstu 1890, diplomiral je na Dunaju 5. novembra 1914. Po dogovoru naj bi za svoje delo dobival 500 lir v gotovini in 500 lir v "naturi", vendar ni podatkov, kaj je bilo s tem mišljeno.[57]

Na več obravnavah se je izkazalo, da je bila lekarna več ali manj stalno v deficitu. Sodišče je za 26. julij 1933 odredilo uradni prevzem ključev, žigov, finančnih knjig (ki pa jih ni bilo) in ostale možne dokumentacije ter popis vseh vrst premičnin. Za izvedenca je sodišče z dekretom št. 139 z dne 8. avgusta 1933 določilo farmacevta Oskarja Urbančiča (Oscarre Urbani) iz Gorice, tedaj predsednika Zveze fašističnih farmacevtov Goriške pokrajine (Ordine Farmacisti Fascisti, Provincia di Gorizia). Pri popisu so bili prisotni farmacevt Leo Lussi, mizar Mario Volčič in pokojnikova žena Amelija Barisi. Po popisu je bila lekarna uradno oblepljena s trakovi. Uradna objava o propadu lekarne je bila objavljena 26. julija 1933 v uradnem glasilu Prefekture v Gorici. Upniki so morali svoje terjatve prijaviti do 25. avgusta, odločitev o upnikih naj bi bila sprejeta do 13. septembra 1933.

Poleg dobaviteljev zdravil, med katerimi je bila tudi svetovno znana lekarna Serravallo iz Trsta, so svoje zahteve predložili tudi suplenti, ki so vodili lekarno v času Barisijeve bolezni in po njegovi smrti. Farmacevt Numitore Colombis je za svoje delo zahteval 10.463,60 lir. Od pokojnikove žene je dobil menico za 10.000 lir, ostalo naj bi bili neki stroški. Leo Lussi je poslal na sodišče zahtevo v višini 2.000 lir za delo v lekarni od oktobra 1932 do 3. maja 1933. Farmacevtka Gemma Osele je preko advokata Uga Bassija poslala na obravnavo zahtevek za izplačilo 2.508 lir, sodišče pa ji je ugodilo do višine 2.150 lir. Bilanca, ki je bila predložena sodišču, je izkazovala pasivo za 62.745 lir, aktivo za 22.633 lir. Tako je deficit po zapisniku z dne 26. avgusta 1933 znašal kar 40.111 lir. Po zakonu so morali dolg poravnati dediči, to je žena umrlega, pa tudi starši, ki so uveljavljali svoje zahteve do propadle lekarne.[58]

Prvi razpis za novo podelitev licence za lekarno v Komnu je bil 28. avgusta 1932 z rokom priglasitve interesentov 15. oktober; do tega roka so se prijavili štirje kandidati. O tem, zakaj je bil rok najprej podaljšan do 15. decembra, ko so se ponovno prijavili štirje farmacevti, in nato ponovno

55 PANG, SG, šk. 277, a. e. Propad lekarne Bruna Barisija v Komnu.
56 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 322, a. e. 1895, mapa Lekarna Komen 1925/49.
57 Gl. op. 56.
58 PANG, SG, šk. 277, a. e. Propad lekarne Bruna Barisija v Komnu.

do 15. marca 1933, ko se je prijavilo pet farmacevtov, ni najti nobenega dokumenta. Verjetno pa je bil vzrok ali celo več vzrokov v pritožbah prijavljencev ali dedičev, ker postopek likvidacije lekarne še ni bil končan, torej še ni bilo končne ugotovitve finančnega stanja in poravnave dolgov upnikom. Prijavili so se farmacevti Giuseppe Basilisco, Edoardo Destalles, Matteo (Teo) Lussi, Gastone Obizzi in Gemma Osele. Najpopolnejšo prijavo je poslal farmacevt dr. Gastone Obizzi in 22. marca 1933 ga je komisija izbrala za novega farmacevta v lekarni Komen. Poleg objave v uradnem glasilu prefekture v Gorici je bila objava objavljena tudi v Vita Sanitaria, ki je izhajala v Trstu. Licenco je farmacevt Obizzi uradno dobil z dekretom prefekta iz Gorice 5. maja 1933. Koncesijska dajatev je bila določena na 720 lir, plačljivih v dveh obrokih, od katerih je prvi zapadel konec leta 1934, drugi pa konec leta 1935.[59]

Toda dediči do maja še vedno niso uspeli poravnati vseh dolgov, zaradi česar tedaj tudi niso ponovno odprli lekarne v Komnu. Vmešala se je tudi sodnija v Komnu in v začetku junija zahtevala od prefekture v Gorici, naj pospeši ponovno odprtje lekarne. Občina je 1. julija pisala prefektu, da je lekarna že več kot dva meseca zaprta, kar otežuje zdravstveno oskrbo prebivalstva.[60] Farmacevt Obizzi je za lekarno ponudil 17.000 lir, kar je sodni pooblaščenec advokat Carlo Venuti ocenil kot v danem trenutku za primerno ceno in svetoval Civilnemu in kazenskemu sodišču v Gorici, da se to sprejme. S tem so se končno strinjali tudi upniki, čeravno vsi niso bili v celoti poplačani, pa tudi dediči, ki jih je zastopal advokat L. Hermannsdorfer iz Trsta.[61]

Končno so dediči le pristali na tako rešitev in farmacevt Obizzi je 25. septembra 1933 obvestil prefekturo, da je lekarna na ta dan ponovno začela poslovati. V začetku oktobra je v Komen preselil tudi družino (imel je dva otroka) in se vselil nad lekarno na tedanji številki 76, sedaj 73. Pogodba za nakup lekarne, brez stavbe, ki je bila last Andreja Merzeka z Opčin, je bila podpisana 15. oktobra in 2. novembra 1933 že registrirana v Registrskem uradu v Gorici.[62]

Sklep

V prispevku so obravnavane samo tiste lekarne severne Primorske, ki so v času svetovne gospodarske krize zašle v hudo finančno krizo in nato propadle. Razvoj gospodarstva po prvi svetovni vojni je posredno vplival tudi na zdravstvo, ki se je v mestih razvijalo hitreje kot na podeželju. Severna Primorska, razen Idrije, je bila vedno vezana na Gorico, kjer je pred vojno poslovalo 7 lekarn, običajno samo z enim farmacevtom, lastnikom ali najemnikom. Po vojni se je v Gorico priselilo več tisoč Italijanov iz vseh predelov Italije. To je ustvarilo tudi večji promet in leta 1922 je bilo v teh lekarnah zaposlenih že 16 farmacevtov. S tem je bila Gorica zasičena z lekarnami in kadri. Nove možnosti odpiranja lekarn so bile na podeželju, kar je ustrezalo tudi politični oblasti. Žal pa novi farmacevti niso bili vsi na strokovni in poslovni višini. V glavnem so bili prebežniki iz Dalmacije ali iz notranjosti Italije, kjer strokovno niso uspeli ali morda niso mogli dobiti zaposlitve.

Skupni imenovalec težav pri odpiranju in poslovanju lekarn na podeželju so bili najprej prostori, saj je bilo še vedno veliko hiš le za silo popravljenih. Drugi vzrok je bila revščina na podeželju, kjer so se ljudje še vedno posluževali domačih zdravil, zelišč in meda ter so samo v skrajnem primeru obiskali zdravnika in lekarno. Svoje so odigrale matične in okoliške občine, ki niso znale, zmogle ali celo niso hotele učinkovito reševati svoje lekarne.

Lekarnarji v Bovcu, Cerknem, Dornberku, Komnu in Vipavi niso uspeli obdržati likvidnosti svojih lekarn. Stečajnega postopka sta se rešila le lekarnarja v Bovcu in Dornberku, ki sta uspela prodati lekarniško imetje neposredno drugemu farmacevtu. Lekarnarji ali dediči njihovih propadlih lekarn v Cerknem, Komnu in Vipavi so s stečajnim postopkom zgubili veliko svojega imetja.

Tudi lekarne v Kobaridu, Tolminu in Kanalu so imele finančne težave, vendar so iz različnih vzrokov uspešno preživele kritična leta. Lekarnar Oskar Kreiner v Kobaridu je bil samski, lekarnar v Kanalu je živel skupaj z ženinimi starši, kar je precej zmanjšalo življenjske stroške. Lekarna v Idriji je imela status rudniške lekarne, kar ji je zagotavljalo dovolj velik promet. V Tolminu je bilo veliko različnih obrti, v Ajdovščini pa je elektrarna na Hublju omogočila tudi dobro poslovanje velike predilnice in številnih obrti. Lekarni v Idriji in Ajdovščini sta bili tako finančno močni, da sta lahko že med gospodarsko krizo zaposlili še po enega farmacevta. Vsi ti dejavniki so lekarnam v teh krajih omogočili lažje preživetje.

59 ASGO, 1-15-9, PG, šk. 322, a.e. 1895, mapa Lekarna Komen 1925/49.
60 Prav tam.
61 Gl. op. 59.
62 Gl. op. 59.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASGO – Archivio dello Stato di Gorizia (Italija).
ASGO 1-15-9 – Prefektura Gorica (PG).
ASGO 320 – Lekarne in proizvodnja zdravil.
ASGO 321, 322 in 323 – Lekarne Goriške pokrajine.
GUA – Geodetska uprava Ajdovščina
Zemljiška knjiga.
PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica
Notar Artur Lokar (NAL).
Notar Massimiliano Maucci (NMM).
Notariat Gorica, Registrski urad Ajdovščina (NGRA).
Občina Ajdovščina (OA).
Občina Bovec (OB).
Občina Kobarid (OK).
Občina Srpenica (OS).
Sodišče Gorica (SG).
Stanislav Pavlica, dr. med. (SP).
Zbirka razglednic krajev.
Zemljiško gospostvo Lože (ZGL).

LITERATURA

Morenčič, Branko: Zgodovinski oris Primorske v času odpiranja lekarn. *Lekarništvo na Primorskem : ob 50 letnici Primorske podružnice Slovenskega farmacevtskega društva*. Postojna, 2004, str. 59–60.
Morenčič, Branko: Lekarništvo na Vipavskem in Goriškem do priključitve k Jugoslaviji. *Lekarništvo na Primorskem : ob 50 letnici Primorske podružnice Slovenskega farmacevtskega društva*, Postojna, 2004, str. 63–72.
Predin, Štefan: *O lekarnah na Celjskem od Mozirja do Podčetrtka*. Celje : Celjske lekarne, 2002.

RIASSUNTO

Il crollo delle farmacie nella Primorska settentrionale durante la crisi economica del 1929–1933

Nell'articolo sono analizzate le farmacie della Primorska (il Litorale sloveno) settentrionale che al tempo della crisi economica mondiale subirono anch'esse una grave crisi finanziaria e quindi fallirono: quella di Bovec (Plezzo), Cerkno (Circhina), Dornberk (Montespino), Komen (Còmeno) e Vipava (Vipacco). Si mostrano alcune delle cause del crollo finanziario, i tentativi dei farmacisti colpiti per evitarlo e l'interesse insufficiente dei comuni interessati e di quelli vicini, che non aiutarono le farmacie oggetto dello studio a risolvere il loro difficile stato finanziario.

L'Italia, soprattutto per motivi politici e di "snazionalizzazione" appoggiò l'apertura di farmacie anche nei piccoli centri di campagna. All'inizio invitò nella regione soprattutto farmacisti italiani della Dalmazia, che parlavano la "lingua slava": i nuovi signori di questi luoghi non sapevano neppure distinguere tra sloveno e croato. Oltre a ciò, i farmacisti dalmati parlavano anche tedesco, poiché fino alla fine delle Prima Guerra Mondiale anche la Dalmazia apparteneva all'Austria. Nel periodo preso in esame nell'attuale territorio della Primorska settentrionale la dottoressa Marija Jamšek era l'unica farmacista specializzata originaria del Litorale sloveno, proprietaria di licenza farmaceutica, ottenuta nel marzo del 1931 con l'acquisto della farmacia Massopust a Vipava, dopo il suo fallimento.

I farmacisti dei luoghi oggetto del presente articolo non riuscirono a mantenere la liquidità delle loro attività. Il processo fallimentare fu evitato solo dai farmacisti di Bovec e Dornberk, che riuscirono a vendere direttamente ad un altro farmacista, I farmacisti o gli eredi delle farmacie fallite a Cerkno, Komen e Vipava persero nel processo fallimentare gran parte dei loro beni.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 329.7(497.4-14)"1941/1945"
940.53(497.4-14)
prejeto: 29. 12. 2006

Mira Cencič

dr. pedagogike, doc. za didaktiko na PF v Ljubljani v pokoju, Markova pot 5, SI–5290 Šempeter pri Gorici
e-pošta: miroslava.cencic@guest.arnes.si

Primorski krščanski socialci, edina prava sredina med NOB in revolucijo na Slovenskem

IZVLEČEK

Članek predstavlja delovanje Goriških krščanskih socialcev v letih 1941–1945. V vodstvu so bili duhovniki in katoliško opredeljeni laiki, ki so se povezovali v skupnem Narodnem svetu z liberalci. Delovanje je bilo razširjeno po vsej Primorski. Ob napadu na Jugoslavijo so spodbujali k organiziranemu nestrankarskemu vseslovenskemu narodnemu odporu. Kritično so nastopali do obeh nasprotujočih si skupin, Osvobodilne fronte in Slovenske zaveze, ki sta se spopadli v krvavi državljanski vojni. Povezovali so se z obema strujama in preprečevali izbruh državljanske vojne na Primorskem. Njihov cilj je bil narodnost in priključitev Primorske k Sloveniji. Do konca so ostali politično neopredeljeni, zato sta jih obe struji imenovali Goriška ali Primorska Sredina.

KLJUČNE BESEDE

krščanski socialci, Zbor svečenikov svetega Pavla, gibanje narodne enotnosti, goriška Sredina, Narodni svet, Osvobodilna fronta, primorski partizani, Slovenska zaveza

SUMMARY

THE CHRISTIAN SOCIALISTS OF THE PRIMORSKA (LITTORAL) REGION, THE SOLE TRUE MIDDLE DURING THE NOB AND REVOLUTION ON SLOVENE TERRITORY

The article presents the activity of the Christian socialists in the Gorizia region in the years 1941–1945. In the leadership were priests and Catholic declared nonprofessionals that linked up in the joint Narodni svet (National council) with the liberals. The activity was spread over the entire Primorska region. At the aggression on Yugoslavia, they encouraged for organized non-party general Slovene national resistance. They were critical towards the both opposing groups, the Osvobodilna fronta and the Slovenska zaveza that were encountering in the sanguinary civil war. They were in connection with both movements and preventing an outbreak of civil war in the Primorska region. Their goal was nationality and annexation of the Primorska region to Slovenia. Until the end, they remained politically undefined; thus, the both movements named them the Middle of the Gorizia or Primorska region.

KEY WORDS

Christian socialists, Council of priests of St. Paul, national unity movement, Middle of the Gorizia region, National Council, Liberation front, Primorska partisans, Slovene testament

Uvod

Sestavek opisuje majhen del goriške zgodovine iz izredno zapletenega in krvavega obdobja, to je v letih 1941 do 1945, ki pa zaradi prostorske omejitve prispevka ne more biti predstavljena v vsej svoji kompleksnosti.

Vsebina predstavlja narodonoobrambno delovanje krščanskih socialcev v vojnem času. V svojih izhodiščih se povezuje v medvojni čas, ko so bili primorski Slovenci do skrajnosti narodnostno zatirani in so se skoraj enotno upirali raznarodovanju pod vodstvom dveh tajnih organizacij, Tigra in Tajne krščanskosocialne organizacije. V obeh organizacijah so prevladovali izključno narodnostni interesi in so strankarski ter ideološki stopili v ozadje. Tudi medvojne razmere na Primorskem so bile posebne, brez skrajno si nasprotujočih ideoloških taborov. Prispevek odgovarja na vprašanja, zakaj je na Primorskem potekal narodno-osvobodilni boj drugače kot v osrednji Sloveniji, z manj nasilni revolucionarni posegi in brez protirevolucije.

Predvojni čas

Ogroženost slovenstva na zahodnem robu njenega ozemlja je bila stalna in se je postopoma večala ter se močno zaostrila z zasedbo in priključitvijo k Italiji. Za ohranitev narodnih vrednot je na prelomu v dvajseto stoletje skrbelo politično društvo Edinost, ki je obsegalo Tržaško, Goriško in Istro. Kmalu po letu 1922 se je razcepilo na Politično društvo Edinost v Gorici, ki je povezovalo krščanske socialce in razširilo delovanje tudi na Tržaško, ter tržaško Edinsto, ki je veljala za liberalno strujo; obe pa sta delovali enotno glede narodnih vprašanj. Ta politična usmeritev se je ohranila tudi v vojni čas. Tedaj se je celo okrepila enotnost glede narodnega delovanja. Obe skupini sta imeli svoje vplivne politike. Strankarska pripadnost se je izkazovala le v mestih, med podeželskim prebivalstvom pa je izginjala in je povsem prevladalo kulturno in narodnoobrambno delovanje.

Z ukinitvijo društva Edinost (1928) in prepovedjo vsega narodnega delovanja sta se spontano izoblikovali dve tajni organizaciji. Tako so se Primorci podtalno upirali narodnemu umoru pod vodstvom organizadije TIGR in Tajne krščansko-socialne organizacije. Te zaradi strogo podtalnega delovanja italijanska oblast ni odkrila, zato tudi po vojni ni bila poznana. Šele na prelomu v tretje tisočletje je izšlo obsežno delo dr. Egona Pelikana, ki predstavlja delovanje tega izredno množičnega in tudi pomembnega gibanja za ohranitev slovenstva na Primorskem.

Tajna krščanska socialna organizacija je nastala okrog leta 1931 s postopnim stapljanjem in prehajanem v ilegalo Zbora svečenikov svetega Pavla (organizacija primorskih duhovnikov) in Krščansko socialne politične organizacije. Vodil jo je vrhovni svet, sestavljen iz narodno usmerjenih duhovnikov in katoliško opredeljenih laikov. Najvplivnejši njeni voditelji so bili Virgil Šček, Engelbert Besednjak in Janko Kralj.

Opravičilo za svoj antifašizem in nasprotovanje italijanski oblasti so našli v nauku Tomaža Akvinskega, ki je zagovarjal upor proti tiranom. Tako

Najvplivnejši narodni in kulturni delavci pod fašizmon v Gorici. V prvi vrsti od leve: Polde Kemperle, Engelbert Besednjak, Jože Biteznik, Virgil Šček, Anton Vuk. V drugi vrsti drugi Anton Kacin, tretji, Janko Kralj, šesti ing. Franc Pegan (Pelikan, Tajno delovanje, str. 82).

primorski duhovniki niso spoštovali prepovedi slovenskega jezika v cerkvah in so pri svojem pastoralnem delu delovali za to, da bi se kot narod ohranili, in se tako upirali rimski cerkveni ter posvetni oblasti.

Najbolj dejavni in vplivni člani krščanskosocialne organizacije v Gorici so bili pravniki Engelbert Besednjak, Josip Biteznik, Janko Kralj, Leopold Kemperle, Vladimir Glaser in Teodor Simčič; profesorja Rado Bednarik (tudi Bednařik) in Anton Kacin; duhovniki Anton Rutar, Jože Abram, Stanko Stanič, Mirko Brumat, Ivan Rejec; agronoma ing. Josip Rustja in ing. Franc Pegan, ter podjetnik Tonca Vuk; na Tržaškem pa duhovniki Virgil Ščck, Andrej Gabrovšek in Božo Milanovič. Dejanska voditelja sta bila Besednjak in Ščck.[1]

Ta skupina je izdajala Novi list, Družino, Mali list, Istrski list, Pučki prijatelj in je imela v lasti Goriško Mohorjevo družbo ter je preko Prosvetne zveze vodila kulturno prosvetno delovanje.

Po tridesetih letih je v organizaciji prišlo do razcepa med pristaši Janka Kralja in Engelberta Besednjaka. Kraljeva skupina, imenovan tudi kraljevci, se je z vidnimi predstavniki Kacinom, Kemperletom in Brumatom oddaljevala od Besednjakove skupine, dosegla krizo leta 1937, ki se je še poglabljala do druge in med drugo svetovno vojno. Kraljevo skupino lahko označujemo kot primorski del uradne ljubljanske Slovenske ljudske stranke.

Večina krščanskih socialcev je sledila Besednjaku in Ščeku, ki sta bila doslednejša protifašista. Tako je bila ta Goriška krščansko socialna skupina močnejša od Kraljeve in tudi močnejša od tržaške liberalne skupine, zato pa tudi najpomembnejša. Ohranila je ime Krščanski socialci, poimenovali pa so jo tudi ščekovci ali besednjakovci. Po programu je bila sorodna Gosar-Šolarjevi socialno krščanski skupini v Ljubljani, zato je bila tudi z njo povezana.

Leta 1938 so krščanski socialci in liberalci, ali drugače rečeno, tajna krščanskosocialna in tigrovska organizacija, ustanovili skupen Narodni svet. Izven njega so ostali kraljevci. Narodni svet naj bi povezoval vse pozitivne sile na Primorskem ter zastopal narodno manjšino doma in v svetu ter se zavzemal za državno pripadnost Primorske k Jugoslaviji. Predsedoval mu je tržaški liberalec Franc Tončič, podpredsednik pa je bil Anton (Tonca) Vuk iz Mirna.

Narodni svet so oslabile aretacije leta 1940, ko so se na drugem tržaškem procesu znašli skoraj vsi člani odbora iz vrst liberalcev, tudi zastopnik Goriške, Avgust Sfiligoj. Tako je med obema skupinama ostalo le malo stikov in goriška krščanska skupina je šla svojo pot.

1 Pelikan, Tajno delovanje, str. 85–126; ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 11.

Oblikovanje gibanja narodne enotnosti – primorske ali goriške Sredine

Razpad Kraljevine Jugoslavije leta 1941 je spremenil razmere tudi na Primorskem, čeprav je ostala še naprej pod Italijo. Ko sta se v osrednji Sloveniji oblikovali dve množični nasprotujoči si skupini, Osvobodila fronta (OF) in Slovenska zaveza (SZ), se je na Primorskem poleg OF razvilo še Gibanje narodne enotnosti, ki ga imenujejo tudi Primorska ali Goriška Sredina. Izven tega gibanja je ostala manjša skupina okoli Janka Kralja.

Gibanje narodne enotnosti naj bi bilo naslednik strank, organiziranih v bivšem Narodnem svetu, in se je smatralo za legitimnega predstavnika bivše Edinosti.[2] Dejansko pa so jo sestavljali povečini krščanski socialci, vodili pa v glavnem duhovniki, člani Zbora svečenikov svetega Pavla, in nekateri laični izobraženci, goriški kulturni in politični delavci. Skupina je delovala precej samostojno z zelo šibkimi zvezami s tržaškimi liberalci, zato gibanju najbolj ustreza izraz Goriška Sredina.

Bistvo in značilnosti gibanja

Značilnost gibanja narodne enotnosti je nestrankarski, vseslovenski narodnoosvobodilni odpor, nasprotovanje komunistični revoluciji in vsakršnemu sodolovanju z okupatorjem. Strankarske

Voditelj Krščansko socialne organizacije Virgilj Ščck (Bandelj, Katoliška socialna misel, str. 98)

2 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 11.

razlike naj bi stopile v ozadje in na prvo mesto so postavili boj proti fašizmu in Italiji ter razvijanje močne narodne zavesti.

Bistvo sredinskega gibanja je bilo, kot pove sama beseda, odklanjanje obeh skrajnosti. Vodstvo je odklanjalo OF zaradi vodilne vloge komunistov in njenih revolucionarnih posegov, ustrezala mu je ideja narodnosti in zahteva po priključitvi Primorske k Jugoslaviji. Odklanjalo pa je tudi drugo stran, to je tisti del katoliškega tabora, ki jo je partizanska stran imenovala bela garda, zaradi povezovanja z okupatorjem in sodelovanja v državljanski vojni, ustrezal pa ji je njen protirevolucionarni program.[3]

Voditelj Krščansko socialne organizacije Engelbert Besednjak (Pelikan, Besednjak v parlamentu, str. 182).

Program Sredine

Glavni cilj Sredine je bil: "Vse sile domačije je treba strniti v složnem, enotnem odporu proti tujcu, narod mora biti prežet samo z mislijo za osvobojenje in ujedinjenje".[4] Menili so, da je Italija z napadom na Jugoslavijo prelomila rapalsko pogodbo, s čimer so Slovenci dobili pravico, da spet odločajo o svoji usodi.[5] V njihovem programu je bila priključitev Primorske k Jugoslaviji. Slovenija naj bi bila samostojna enota v federativno urejeni Jugoslaviji. Priznavala je jugoslovansko vlado v Londonu in menila je, da je potrebno z oboroženim uporom počakati, da se zahodne zavezniške vojaške sile približajo našim mejam.[6] Za povojni čas je bil izdelan krščanskosocialno politični in gospodarski program, ki ga je pripravil Ščck in je bil soroden programu Gosarjeve krščansko socialne skupine, priznavali so privatno lastnino, a tudi pravico delavcev do soodločanja in delitve dobička.[7]

Najvplivnejši predstavniki

V Gorici, kulturnem središču primorskih Slovencev, so ostali po aretaciji v letih 1940 in 1941 nekateri aktivni politiki iz vodstva bivše tajnokrščanske organizacije in pristaši bivše Edinosti. Besednjak in Bitežnik sta bila v Jugoslaviji, Ščck pa na Krasu. Od vidnejših liberalcev so ostali v Gorici Karel Podgornik, Jože Pavlin in Peter Medveščck ter nekateri kraljevci.[8]

Anton Vuk, podpredsednik Narodnega sveta, je že aprila 1941 oživil delovanje.[9] V Gorici je bil organiziran Izvršilni odbor primorskih Slovencev in Hrvatov v Italiji, ki je združeval voditelje katoliškega tabora.[10] K sodelovanju so pristopili: ing. Josip Rustja, prof. Rado Bednarik, msgr. Ivo Juvančič, dr. Jože Kogej, duhovnik Marjan Komjanc in njegova sestra, prof. Viktorja Komjanc.[11] Za ideologa goriške Sredine je veljal Ivo Juvančič. Tako so bili v usodnem letu 1941 voditelji gibanja Narodne enotnosti v bistvu voditelji Tajne organizacije krščanskih socialcev. Ti so opravljali tudi vlogo Narodnega sveta, ker so ga hudo prizadele aretacije.

Spomladi 1942 so v Gorici obnovili Narodni svet.[12] Poleg Antona Vuka sta v vodstvo pristopila prejšnja člana Narodnega sveta, liberalca, zobozdravnik Lampret Mermolja in jurist Josip Pavlin. Spomladi 1943 je bil odbor dopolnjen s tržaškimi člani, pristopila sta še Dušan Černe in Ernest Jaz-

3 Pelikan, Virgil Ščck, str. 40; ARS, AS 1931, šk. 935, str. 159 in 160.

4 Bandelj, Katoliška socialna misel, str. 162.
5 Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 11.
6 ES, 7, str. 318.
7 Bandelj, Katoliška socialno politična misel, str. 99.
8 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 23.
9 Juvančič, PD, 5.–27. 8. 1970; Tavčar, Korespodenca Virgila Ščeka, str. 326.
10 Tavčar, Korespodenca Virgila Ščeka, str. 326.
11 ARS, AS 1931, šk. 940 a, DOS, str. 29; ustni vir: Ljuba Bednarik (Gorica).
12 ES, 7, str. 318 in 319.

bec.[13] Delovanje pa sta usmerjala Besednjak iz Beograda in Šček s Krasa.

Narodni svet so ponovno obnovili in razširili maja 1944 v Trstu. Vodilno vlogo so prevzeli Josip Rustja, Ivo Juvančič, Rado Bednarik, Anton Rutar in Anton Vuk, od Tržačanov pa Ernest Jazbec, Slavoj Slavik, Branko Agneletto in duhovnik Božo Milanovič.[14] Ta obnovljeni Narodni svet, ki je združeval besednjakovce, liberalce in socialiste, ni odigral pomembnejše vloge. Glavno besedo v njem so imeli besednjakovci, torej Goričani. Poleti 1944 je formalni predsednik Narodnega sveta, Tržačan, socialist dr. Ferfolja prestopil v Okrožni odbor OF.

Delovanje

Delovanja Sredine verodostojno predstavlja izjava njenega predstavnika poleti 1943: "Naše delo obstoja edino v polsmeri, dajati nasvete onim, ki bodo na kakršen koli način imeli besedo na naših tleh, in ljudi ohranjati v pravem narodnem duhu. V vojaškem oziru seveda ničesar ne pomenimo"[15]

Izvršilni odbor je začel s političnim delom v Pevmi 3. maja 1941 in zavzel nekaj načelnih stališč, ki so bila posredovana v izjavi z datumom 14. 5. 1941. V njej so se zavzeli za enotno narodno ljudsko gibanje, obsodili so vedenje ljubljanskih politikov, paktiranje s fašisti in obsodili strankarsko razcepljenost, za glavni cilj pa so postavili priključitev Primorske k Jugoslaviji in usmerjanje politike v duhu majniške deklaracije. Izjava je bila sporočena političnemu vodstvu v Ljubljano, a je ostala brez odziva.[16]

V svoji drugi izjavi, ki je bila razširjena kot letak, je postavila za bistveno usmeritev obnovitev Jugoslavije. Obsodila je tudi utopično idejo o slovenski državi in je pozvala Ljubljano k oblikovanju narodne fronte pod neomadeževanim političnim vodstvom.[17]

Z letakom Bratom na Primorskem in v Istri je Sredina v oktobru 1941 pojasnjevala struje v Ljubljani in protikomunistično imenovala belo gardo. S tem se je dokončno zamerila Natlačenu, ker ga je postavljala na isto mesto kot Osvobodilna fronta. Zato je bil Juvančič obsojen, da vnaša razkol v katoliško skupino ter slabi odporno moč proti komunizmu.[18] Po poročilih partizanskih obveščevalcev naj bi letake goriške Sredine sestavljali Bednarik, Juvančič in Kogoj.

Ponovno je goriški del Narodnega sveta dne 8. januarja 1942 pozval vse narodne sile k odporu.[19]

Narodni svet je 13. aprila 1942 odklonil pristop k Slovenski zavezi in je zahteval avtonomijo svojega delovanja.[20]

Na sestanku Zbora svečenikov svetega Pavla 18. februarja 1943, ki ga je vodil Juvančič, je bilo sklenjeno: vzdrževati stike z OF in partizani, da se prepreči zlo; ne sprejemati stalnih funkcij v OF; pojasnjevati, obveščati, preprečevati likvidacije, ker gre za naše ljudi; pomagati fantom, ki so odšli v gozdove kot antifašisti in ne kot komunisti. Odločno odklanjati vsako sodelovanje z okupatorji; preprečevati in obsojati vsakršno bratomorno klanje. Te odločitve so bile sprejete mimo Narodnega sveta in liberalne skupine. Sklepi tega sestanka so bili 25. oktobra istega leta poslani v London. O tem sestanku je prišla ovadba v Trst in nato na notranje ministrstvo v Rim.[21] Vprašanje je, ali OF za te odločitve ni vedela ali ni zanje hotela vedeti.

Da bi spoznali razmere in vplivali na vodstvo ljubljanskih strank za skupni nastop proti zasedbenim silam, je duhovnik Anton Rutar v prvi polovici junija obiskal predsednika SLS v Ljubljani, kasneje, in sicer 28. julija 1943, pa še nekdo drug.[22]

Za utemeljitev upora zoper zasedbene sile in krivice sta bili pomembni dve obširni pismi "Kristus in Galilejsko osvobodilno gibanje", ki ju je napisal msgn. Ivo Juvančič, in sta se širili med primorsko duhovščino. V njih izstopa nauk, da morajo biti duhovniki z ljudstvom, tako kot Kristus, nad vsemi strankarskimi strastmi.[23]

Pomemben načrt Sredine je bila namera ustanoviti gospodarsko stranko, ki naj bi jo vodili Besednjak, Šolar, Šček in drugi nekompromitirani krščanski voditelji. Zato naj bi odšel Besednjak junija 1943 preko Švice v inozemstvo in zamenjal Miha Kreka, ki je bil kompromitiran.[24]

Sredina je v Gorici organizirala slovenski Rdeči križ, ki je deloval od maja 1944 do maja 1945. Poverjenik je bil Ludvik Zorzut iz Brd. To je bil prvi slovenski urad v Gorici, ki je poizvedoval po pogrešanih Slovencih, odpošiljal pakete domačim internirancem v nemška taborišča in zbiral zdravila, oblačila in čevlje za partizane.[25]

13 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 152.
14 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 61–73; fasc. 502/1, str. 42–44.
15 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 238.
16 Juvančič, PD, 12. 8. 1970; Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 15.
17 Juvančič, PD, 8. 8. 1970.
18 Juvančič, PD, 14. 8. 1970.
19 Juvančič, PD, 18. 8. 1970.
20 Juvančič, PD, 18. 8. 1970.
21 Juvančič, PD, 22. 8. 1970.
22 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 238.
23 Juvančič, PD, 22.–25. 8. 1970.
24 ARS, AS 1931, šk. 1931, fasc. 8, str. 66.
25 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 73; PSBL IV, str. 367.

Idejni vodja gibanja msgn. Ivo Juvančič (Koledar GMD, leto 1986, str. 130).

Zlasti za prvo obdobje je značilno živahno dopisovanje na različne strani. Najštevilčnejši so bili stiki z Londonom. Poročila so potekala prek jugoslovanskega poslaništva v Vatikanu, msgn. Nikole Moscatella že od leta 1941, pa tudi še leta 1943. V imenu Narodnega sveta jih je pošiljal Izvršilni odbor katoliške organizacije Jugoslovanov v Primorju, torej katoliška skupina brez Kralja. Nekaj samostojnih poročil je poslal v London tudi Božo Milanović, istrski hrvaški duhovnik, član Zbora svečenikov svetega Pavla.

V izjavah za London se je Sredina zavzemala za priključitev Primorske k Jugoslaviji, za ohranitev Jugoslavije, ki naj bi bila kraljevina, a demokratično in federativno urejena.[26] Vlado v Londonu so pozivali, da je potrebno vzpostaviti enotno narodnoosvobodilno četništvo, ki bi prehitelo komunistično partizanstvo. Opisali so spor in nasprotovanja s Kraljevo skupino in Ljubljano ter potožili, kako obžalujejo, da je položaj v Sloveniji zakrivila vladujoča garnitura.[27]

Narodni svet je decembra 1942 poslal zahodnim zaveznikom izjavo, v kateri zahteva za Julijsko krajino plebiscit za priključitev k Demokratični federativni Jugoslaviji. Zavezniška uprava pa naj bi do uresničitve tega preprečevala bratomorni boj.[28] Izjavo je podpisal msgn. Anton Rutar in jo poslal britanskemu veleposlanišvu v Vatikan.[29] Vodstvo je poročalo, da ima Sredina za seboj veliko prebivalstva, medtem ko simpatizira s Kraljevo skupino le nekaj starejših duhovnikov in nekaj laikov ter da se opaža vse večjo moč narodnoosvobodilnega gibanja. Izjave glede četnikov pa so se prilagajale londonski vladi.

Dopisi so romali tudi v Ljubljano. Spodbujali so, naj se zberejo vse politične skupine v enotnem odporu v okviru Narodnega sveta. Z izjavo 25. avgusta 1941 so istočasno kot London pozvali, da je potrebno vzpostaviti narodnoosvobodilno četništvo. Predlagali so, da se kapitulantsko vodstvo SLS v Ljubljani zamenja z bolj narodnoosvobodilno usmerjeno garnituro.[30] Odločno so odklonili povezavo s Slovensko zavezo in zavzeli kritičen ter odklonilen odnos do nje.[31]

Narodni odbor je ponovno dne 4. aprila 1943 poslal Slovenski zavezi dopis, v katerem spodbuja, naj se na Primorskem organizira narodni odpor, ker Primorci odhajajo v partizane iz narodnega navdušenja.[32]

S svojim delovanjem so zadrževali razkol in krvoprelitje med Primorci tudi drugače. Katoliška Sredina, pravzaprav predstavniki slovenskih dekanij, so preprečili izdajanje protikomunističnega časopisa. Predlog za glasilo v slovenskem jeziku proti partizanom je dal goriški nadškof Margotti julija 1943. Vsi prisotni dekani Novak v Črničah, Breintenberg v Vipavi, Bele v Kanalu, Vodopivec v Tolminu, Kunšič v Cerknem so predlog zavrnili. Zato pa je začel Kralj izdajati listič "Katoliška straža", kjer je napadal partizane, sredince, zlasti Bednarika.[33]

Pod nemško okupacijo so se sredinci zavzemali za uveljavljanje slovenskega jezika. Vneto so si prizadevali, da bi Trst in Gorica pripadla Jugoslaviji, zato so se po kapitulaciji Italije trudili, da bi mesti dobili tudi navzven slovenski značaj. Želeli so oživiti slovenščino na kulturnem in šolskem področju. Nemška taktika popuščanja Slovencem je dala namreč vsem skupinam izven OF možnost nekega družbenega delovanja. Svoje načrte so sredinci v Gorici uresničevali tudi s pomočjo Slovencem naklonjenega prefekta, grofa Paceja, ki je bil Besednjakov sošolec, in Slovenca podžupana Nikolaja Tonklija.[34]

Oddelek za šolstvo je vodil Ernest Jazbec, doma iz Svetega pri Komnu. Ustanavljal je šole, lastnoročno menjaval table z italijanskimi napisi in postavljal slovenske ter organiziral celo vrsto tečajev za učitelje, tudi v Gorici.[35] Zaradi vneme pri uveljavljanju slovenščine, ki ji je okupator ka-

26 Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 20.
27 Juvančič, PD, 4. 8. 1970.
28 Pelikan, Virgil Šček, str. 44 in 8.
29 Mlakar, Goriška sredina, str. 330.
30 Pelikan, Virgil Šček, str. 43.
31 Juvančič, PD, 13. 8. 1970.
32 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 1, str. 25.
33 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 66 in 67.
34 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 68.
35 ARS, AS 1931, šk. 940 a, Zovič, str. 68.

zal prijaznejši odnos, je Besednjak opozarjal, da bi ne prišlo do sodelovanja z Nemci.[36]

Uspehi so se pokazali tudi pri postavljanju slovenskih županov, delovanju kulturnih ustanov, poslovenjanju krajevnih in osebnih imen ter pri materialni oskrbi prebivalcev. Za uveljavljanje slovenščine v primorskih mestih so si prizadevali tudi predstavniki SLS, ki so prihajali iz Ljubljane. V Gorici je bilo edino skupno delo sredincev in kraljevcev intervencija pri nadškofu Margottiju 15. aprila 1945 z izročitvijo spomenice, v kateri so zahtevali večje spoštovanje slovenskih pravic v cerkvi. Spomenico so poleg vidnih kraljevcev podpisali tudi sredinci: Rustja, Černe in Bednarik.[37]

Delovanje nekaterih sredincev je bilo usmerjeno tudi v sodelovanje z angleško in jugoslovansko obveščevalno službo. Partizanski obveščevalci so ocenili, da so bili skoraj vsi besednjakovci in kraljevci vpleteni v obveščevalne službe, zlasti angleško. Sodelovanje pri obveščanju je bilo samoumevno za vse tiste, ki so si prizadevali za čimprejšnji konec nacistične morije in jim ni šlo za revolucionarni prevrat. Na Goriškem je bilo obveščevalno delo kar močno razširjeno. Javke za Goriško, kamor so prihajali obveščevalci in puščali svoja sporočila, so bile pri ing. Rustju v trgovini na Travniku in pa v Katoliški knjigarni. Okrožni vodje obveščevalcev pa so se sestajali pri Figlu na Travniku, v gostilni Pri Zlatem jelenu in v gostilni v Dornberku.[38] V Goriškem okrožju so sodelovali pri obveščanju, po navedbah partizanskih obveščevalcev, Josip Rustja, duhovnik Marjan Komjanc, prof. Komjančeva, Dušan Černe in Milica Žunič, uslužbenka Katoliške knjigarne, ter številni drugi.[39]

Tajna partizanska obveščevalna služba se je pohvalila, da se ji je po dolgem zasledovanju posrečilo odkriti glavno kurirsko javko jugoslovanske vojske za Trst, ki je bila v Via del Mirti. Od sredincev, ki so sem zahajali, je omenjen le Kogej.[40]

Zveze Goriške Sredine

Sredinci so želeli sodelovati z vsemi strankami, ki so se s programom strinjale. Povezovali pa so se predvsem z liberalci v Gorici in Trstu, ki so bili sestavni del gibanja. Zveze so imeli tudi z liberalno opredeljenimi primorskimi emigranti v Ljubljani. Običajno sta vzdrževala stike z njimi Rado Bernardik ter ing. Rustja, iz Ljubljane pa pretežno Branko Vrčon.[41] Formalne stike je gibanje narodne enotnosti ohranilo tudi z ljubljansko SLS.

V tesnih stikih so bili z Gosar-Šolarjevo krščansko socialno skupino, ki je veljala za ljubljansko Sredino. Ta se je namreč ločila od SLS in organizirala gibanje "Združeni Slovenci". Andrej Gosar je 25. avgusta 1941 celo obiskal Gorico, da bi se organizirali v enotni tabor[42] in videti je bilo, da bi se goriška Sredina priključila ljubljanski. Zvezo z Gorico je najprej vzdrževal Šolar in nato Jože Kamušič, ki je stalno potoval iz Ljubljane v Trst in Gorico in imel stike z Rustjo, Jazbecem, Milanovićem, Ščekom, Bednarikom in drugimi besednjakovci.[43] Toda Gosarjeva skupina, ki se je najprej približevala OF, se je zaradi nesporazumov od nje oddaljila in prešla v protikomunistični tabor. Tako je Goriška Sredina ostala edina Sredina na Slovenskem v letih NOB in revolucije.

Namesto da bi prišlo do združitve v enotnem odporu, so bili na Sredino vedno hujši pritiski struj in frakcij z leve in desne, ki so jo poskušali pridobiti ali uničiti. Primorska je bila namreč pomembna za obe strani.

V poznem poletju 1941 so začeli prihajati na Primorsko komunisti, sinovi primorskih emigrantov, in se ustavljali predvsem pri narodnjakih, članih Tigra in krščanskih socialcih.

Pritiski Slovenske ljudske stranke in Slovenske zaveze

Za presojo trezne vzdržnosti in pokončnosti Goriške Sredine je vredno pogledati vsaj nekatere primere pritiskov, ki so trajali vsa leta vojne. Že maja 1941 je prišla v Gorico delegacija "klerikalnega" časopisja iz Ljubljane, ki je hotela organizirati pošiljanje slovenskih listov v Gorico. Kremžar in Glavač sta obiskala tudi msgn. Antona Rutarja v Pevmi.[44] Juvančič je ponudbo ostro zavrnil in tudi Novak je zapisal, da ima rajši Piccolo kot Slovenca. Goričane so večkrat obiskali delegati SLS in propagandisti Slovenske zaveze. Kaplan Joško Godina, propagandist SLS, je prišel februarja 1942 k duhovniku Antonu Rutarju v Pevmo in septembra istega leta h goriškemu vodstvu. Prepričati jih je hotel o utemeljenosti vaških straž na Kranjskem in namigoval, da so potrebne tudi na Goriškem. Toda sprejeti orožje iz rok italijanskih fašistov za boj proti lastnemu narodu je bilo zanje preveč in so take ponudbe odločno odklanjali.[45]

Zelo aktiven je bil v letu 1942 tudi Janko Kralj. V svoj krog je skušal pridobiti liberalce Podgornika, Medveščka in Pavlina. Sestanek z njimi je bil v pisarni advokata Teofila Simčiča 26. junija 1942. Ponovni sestanek je bil določen za 19. oktober s

36 Tavčar, Korespodenca Virgila Ščeka, str. 90.
37 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 73.
38 ARS, AS 1931, šk. 940a, DOS, 502-1, str. 19.
39 ARS, AS 1931, šk. 940a, DOS, 502-1, str. 5.
40 ARS, AS 1931, šk. 940a, DOS, 502-1, str. 173.
41 ARS, AS 1931, šk. 535, str. 233–442.
42 Pelikan, Virgil Šček, str. 1 in 43.
43 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 78 in 76.
44 Juvančič, PD, 11. 8. 1970.
45 Pelikan, Agneletto, Primorski krščanski socialci, str. 59.

Podgornikom in Pavlinom. Do sestanka pa ni prišlo, ker sta bila prej oba aretirana. Po izpustitvi pa je Podgornik dal izjavo, da se s tem ne bo pečal.[46]

Janko Kralj se je pogajal tudi z Besednjakovo skupino. Razgovor z Juvančičem je bil pri duhovniku Čuku v Štandrežu 2. decembra 1942. Juvančič je sodelovanje odklonil in se skliceval na obstoj Narodnega sveta.[47] Na tem srečanju se je Juvančič s Kraljem dokončno razšel. Sredina se ves čas nikakor ni pogodila s Kraljem, temveč nasprotno, njegov nastop je kritizirala in ga imenovala disidenta. Slovenska zaveza je priznala Kraljevo skupino kot njenega zastopnika na Primorskem.[48] Ta skupina je nastopala tudi z imenom Slovensko narodno vodstvo, ki je imelo svoj sedež v Trstu.[49] Janko Kralj je v teh razmerah sam prevzel podružnico SLS, ki je bila formalno ustanovjena 16. novembra 1942. S tem se je vodstvo SLS v Ljubljani še bolj oddaljilo od Sredine in stike z Goriško je vzdrževal kaplan Godina s Kraljevimi ljudmi.

Trdnost goriških sredincev vključno z duhovniki kaže tudi na to, da so zavrnili pristop h Katoliški akciji, ki so jo leta 1942 na Goriškem

Ing. agronomije Josip Rustja, izjemno dejaven narodnjak (Koledar GMD, 1969, str. 102).

organizirali Kraljevi pristaši.[50] Tudi Bitežnik in Besednjak sta v marcu 1943 odločno odklonila sodelovanje s Slovensko zavezo. Eksekutiva SLS, ki je povabila Kralja in Juvančiča, je zahtevala, naj vsaka od obeh skupin delegira v širši odbor SLS po enega predstavnika in to septembra 1943. To je Juvančič odklonil.[51] Vodstvo Sredine in večina duhovnikov je ostala na sredinski liniji in se niso vdali obiskovalcem iz Ljubljane in ne pritisku kraljevcev, ki so jih hoteli na različne načine pridobiti za delovanje proti komunizmu, torej proti OF.

Pritiski na Sredino so se v letu 1944 še stopnjevali. V sredini leta 1944 je Ivo Martelanc, sodelavec SLS iz Ljubljane, poskušal ponovno pridobiti za skupen protikomunistični nastop dr. Juvančiča in ing. Rustjo. Pa ni uspel. Zavedali so se strahot bratomornega klanja, pa tudi razočarani so bili zaradi sodelovanja vaških straž in četniških enot z okupatorji. Trdno so zastopali stališče, ki ga je oblikoval Šček in utemeljeval Juvančič, da krščanstva ni mogoče braniti z mečem. Ponovno je bilo dne 11. oktobra 1944 sporočeno, da so se v Gorici spet začela pogajanja Martelanca s Sredinci. Z Martelancem se je sestal kanonik Novak vpričo dr. Čuka in Brumata. "Ne pomaga nobeno pregovarjanje več," je potožil Martelanc in prosil za intervencijo ljubljanskega škofa, a uspeha ni bilo.[52]

Pozimi 1944/45 pa so poskušali Primorce pridobiti Stražarji, ko je prišlo do spora s SLS. Navezali so stike z goriškimi Sredinci in ing. Rustja je bil v Ljubljani njihov gost, a do dogovora tudi z njimi ni prišlo.

Pritiski Osvobodilne fronte

Tudi OF si je prizadevala pridobiti ali pa razbiti katoliško Sredino, kar pa ni bilo enostavno. V vrhu gibanja je bila ugledna primorska duhovščina in primorski kulturniki, bojevniki za narodne pravice Primorcev pod fašizmom. Ti so imeli velik vpliv na ljudi, ki niso čutili potrebe po socialni revoluciji, ker je že fašizem uničil ves srednji sloj, temveč so se hoteli rešiti le črnega trinoga. Zato je bilo povezovanje organizatorjev NOB z njimi in sredincev z OF poseben ambivalenten problem. Odnosi so zelo nihali, pa tudi niso bili ne enostavni in ne transparentni. Sredina je imela do OF že takoj v začetku mešane občutke.[53] Aktivist OF Matevž Velušček je že med 14. in 20. septembrom 1941 iskal Juvančiča.

Po Primorskem pa se je že govorilo o uporu. Širile so se vesti, da so gozdovi polni upornikov – "četnikov". Novice je prinašal radio BBC iz Lon-

46 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 63.
47 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 34.
48 Juvančič, PD, 8. 8. 1970.
49 Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 25.
50 Juvančič, PD, 19. 8. 1970.
51 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 11, str. 26.
52 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 741.
53 Mlakar, Goriška sredina, str. 328.

dona. Zato je ljudstvo v OF videlo rešitev narodnega vprašanja, ni pa vedelo, da upor vodi KP.

Za duhovščino in vso katoliško sredino se ni bilo lahko politično opredeliti. Služili so krščanstvu, ki obsoja ateizem. Vodstvo v OF pa je očitno prevzela KP, ki je služila brezboštvu. Komunizem je ostal njihov nasprotnik. Po drugi strani pa se je šlo za življenje in smrt zatiranega slovenskega naroda.

Primorska narodna cerkev ni mogla ljudstvu obrniti hrbta po dolgotrajnem skupnem bojevanju poti fašizmu. Za vsako ceno je bilo treba preprečiti bratomorno vojno. Zato duhovščini ni preostalo drugega, kot da se postavi na stran fantov in mož, ki so odšli v gozd iz narodnega ponosa in odpora proti Italijanom in Nemcem.[54]

Decembra 1942 je eden od članov Sredine prišel v stik z Beblerjem, se mu predstavil s pravim imenom in razpravljal z njim o stališčih glede odpora. Neimenovani član je 16. decembra 1942 dobil od Beblerja pismo, v katerem ga je priznaval za katoliškega zastopnika v OF, kot da bi Bebler ne dobil jasnega pogleda o sredincih in njihovi organizaciji. Tega člana so spomladi 1943 Italijani zaprli in izgnali.

Tudi Ivo Juvančič je prišel v stik z vodstvom OF preko Jurija Nuškina – Franca Škerlja v Kromberku pri Vinku Vodopivcu in v župnišču v Solkanu. Juvančiču se je zdelo, da se sogovornika dobro razumeta, a italijanska kvestura je za ta sestanek zvedela. Zvedela je tudi za sestanek nekega drugega sredinca z Nuškinom.[55]

Ob propadu Italiije sta se vodstvo sredincev in OF zbližala. Franc Vuk, brat Antona Vuka iz Mirna, je odšel jeseni 1943, na povabilo Jožefa Vilfana, v partizane, kjer je v Pokrajinskem odboru OF zastopal krščanske socialce. Konec leta 1943 se je vrnil v Miren, avgusta 1944 pa so ga skupaj s hčerko aretirali Nemci.[56]

Kljub temu, da je sredince motil komunizem in internacionalizem OF ter tesno sodelovanje z italijanskimi protifašisti in komunisti, ker so bili njihov poglavitni sovražnik Italjani, niso mogli nastopiti proti. Videli so, da je primorsko partizanstvo iskreno narodnoosvobodilno in da ga je ljudstvo sprejelo za svoje. Sredina je želela vztrajati na strani ljudstva, s katerim se je duhovščina in katoliška laična inteligenca ves čas z njim borila proti raznarodovanju in fašizmu, kar je pomenilo, da mora tudi ona sprejeti OF in partizanstvo ter ostati na strani primorskih fantov in mož, ki so šli v gozd kot Slovenci, protifašisti in ne kot komunisti.

Za primorsko socialno gibanje je bilo sodelovanje z OF manjše zlo kot sodelovanje z okupatorji.

Januarja 1944 je bil organiziran sestanek z Jožetom Vilfanom, predsednikom Narodnoosvobodilnega odbora za Primorsko, in profesorjem Bednarikom.[57] Zvezo sta 9. maja 1944 vzpostavila vosovca.[58] Do sporazuma pa ni prišlo.

Dne 31. julija 1944 sta na konferenco vipavskih duhovnikov v Batuje prišla dr. Joža Vilfan in Janez Stanovnik, kot zastopnik Krščanskih socialcev v OF, in še trije drugi, vsi oboroženi, da bi pojasnili razmerje OF do Cerkve in duhovnikov. Dve uri so si dopovedovali in si tudi precej resno očitali, duhovniki propagando za komunizem, predstavniki OF pa pasivno zadržanje duhovnikov do OF. Povedali so jim tudi, da so oni sedaj meddržavno priznana politična oblast in se sklicevali na podpis Tito–Šubašić. Razšli so se v navideznem miru, čeprav drug drugemu niso zaupali.[59]

Goriški katoliški sredinci so se v poznem poletju ponovno poskusili povezati s Pokrajinskim narodnoosvobodilnim odborom. Avgusta 1944 je župnik Simčič iz Svetega Križa na Vipavskem posredoval za sporazum med goriškimi sredinci in OF. Pogoje za pristop sredincev k OF so sestavili na seji 11. septembra 1944 v Katoliški knjigarni v Gorici. Prisotni so bili msgn. Anton Rutar, dekan Karel Novak iz Črnič, profesor Rado Bednarik, Anton Vuk, župnik Ciril Sedej iz Števerjana in drugi.

Sredinci so zahtevali kot pogoj za sodelovanje z OF naslednje:
- izločitev italijanskih enot iz partizanskih formacij,
- izključno slovenski nacionalni značaj OF,
- prenehanje z likvidacijami "narodnih izdajalcev", ki naj se jim sodi po osvoboditvi,
- OF naj ima poudarek na nacionalnih interesih Primorcev in ne na komunizmu.

Za delegata pri pogajanjih sta bila določena dekan Novak in profesor Bednarik. Na zboru Pokrajinske OF za Primorsko na Laznah 14. septembra 1944 so bili navzoči predstavniki Sredine, duhovniki Andrej Simčič iz Križa, Karel Oblak iz Gorjanskega, Ernest Bandelj iz Brij, vendar niso zasedli mesta v Pokrajinskem narodnoosvobodilnem odboru. Do predvidenih pogajanj v Oseku namreč ni prišlo, tako niso niti razpravljali o danih pogojih.[60] Zvezo z OF so iskali tudi drugi, odbor za pogajanja s partizani so sestavljali dr. Kamušič, ing. Rustja, duhovnik Milanović in dr. Golias.

OF ni sprejela gibanja narodne enotnosti, čeprav je vodstvo večkrat izkazalo to pripravljenost, verjetno tudi zato ne, ker sta Besednjak in Bitežnik

54 Bandelj, Katoliška socialno politična misel, str. 164.
55 Juvančič, PD, 21. 8. 1970. Njuškin, partizansko ime za Franca Škerla.
56 Juvančič, PD, 11. 8. 1970; PSBL, 4, str. 294.
57 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 72.
58 Zavadlav, Partizani, dokument 073759.
59 Novak, Črniška kronika, str. 201.
60 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 72.

dala razumeti najvišjim politikom v Beogradu, da bi stopili v narodno fronto kot skupina z lastno preteklostjo in lastno miselnostjo.[61]

Sredina na udaru z obeh strani

Ob vsej tej pokončni sredinski drži so bili goriški krščanski socialci ostro napadeni z obeh strani. Za bivšo SLS in za OF je bila goriška Sredina nesprejemljiva in sumljiva. Za ljubljansko SLS je bila oportunistična, uporna, nepodredljiva centrali in premalo antikomunistična.[62] Slovenska zaveza jo je poleti 1942 ostro napadla, da so filokomunisti in sokrivi zločinov.[63] Obtožbe proti Sredini je vodstvo SLS pošiljalo tudi slovenskim članom pri kraljevi vladi v Londonu, češ da so sporočila, ki jih pošilja Rado Bednarik v London, le njegovo osebno mnenje in da je na Primorskem večina na strani uradne SLS, besednjakovci pa so v manjšini. Poročila v London je pošiljala tudi Kraljeva Pokrajinska zveza in napadala sredince. Hude udarce so sredinci doživljali ob Erlichovi smrti. Ciril Žebot, Erlichov naslednik v organizaciji "Straža", je v osebnem pismu dolžil Juvančiča posredne krivde za Erlichovo smrt. V brošuri "V znamenju OF" so obtoževali sredince, da so filokomunisti. Na letakih v Erlichov spomin so klevetali predvsem Juvančiča, češ da se po njegovi zaslugi noben duhovnik ne upa javno nastopiti proti partizanom. Prav tako so napadali sredince, zlasti Bednarika, v lističu "Katoliška straža", ki ga je izdajal Janko Kralj.[64]

Tudi "Goriški list", ki so ga izdajali stražarji, je udrihal po njih in jih napadal s komentarji o njeni dvojni igri, o naivnosti do komunistov, njeni krivdi, da ni bilo protikomunistične fronte na Goriškem in da Juvančič zasluži Red rdeče zvezde.[65]

Za primorsko gibanje je bilo ponižujoče, sramotno, da bi z orožjem stopili proti primorskim partizanom, in nesprejemljivo, da so mimo njega in ob nasprotovanju njenega vodstva prišli domobranski oddelki na deželno mejo in celo čez njo.[66]

Za OF je bila Sredina nevarna zaradi njene vloge med ljudstvom, nekompromitiranosti in demokratične usmeritve. Partizansko vodstvo je dobro vedelo, da je odpor na Primorskem nastal iz narodnoobrambnih motivov, za rešitev narodnega vprašanja[67] socialna revolucija pa zaradi splošne revščine ni imela nikakršne osnove.

Propaganda proti sredincem se je na Primorskem začela na samem začetku organiziranega partizanskega boja. Na potrebo po njenem razbitju je pisno opozarjal že Kardelj dne 31. 12. 1942 in dajal navodila pokrajinskim vodstvom, da jo je potrebno notranje diferencirati, tako da bi en del prešel v OF, drugi pa na pozicije bele garde, da bi se jo tako lažje razbijalo. Želel je, da se v masah razvije gibanje OF, ki pa mora biti jasno opredeljeno v odnosu do ZSSR in KPS.[68] Torej je po teh izjavah moč sklepati, da bi vodstvo NOB želelo imeti belo gardo tudi na Primorskem.

Zaskrbljenost zaradi sredine kažejo tudi poročila VOS-a, ki so romala s Primorske na "položaje", največkrat Zdenki Kidrič, in navodila za ravnanje v obratni smeri. Obveščevalci so ocenili, da je večina funkcionarjev OF na Primorskem sredinska. Med sredince so uvrščali tudi bivše tigrovce. Tako so domnevali, da bi večina partizanov in pristašev OF šla za bivšimi protifašističnimi voditelji, ki so bili po italijanskih zaporih in konfinacijah, kakor hitro bi se ti pojavili na terenu.[69] Zato je razumljivo, da se Besednjak in Biteznik nista mogla vrniti na Goriško, čeprav sta to želela.[70]

Najostrejšo kritiko proti sredincem je vodil Vilfan, čeprav se je z njimi pogajal. Izdajal je celo posebno brošuro, v kateri jih je napadal. Tudi Aleš Bebler ni zaostajal za njim. V nastopu na Lokah pri Kromberku, 14. februarja 1943, je dajal protifašističnim voditeljem in žrtvam fašizma enake oznake kot italijanska fašistična oblast. Ščck, Besednjak in drugi so bili izenačeni s protikomunističnim "izdajalskim" vodstvom v Ljubljani. Ščeka so celo, na nekem drugem mestu, odkrito imenovali protinarodni delavec.[71] Očitali so, da gre za same anglofilske individualne teroriste ali posamezne žrtve dvomljivega političnega značaja.[72] Po razpadu Italije, 18. septembra 1943, so v Črničah govorili Vilfan, Bevk in Velušček. Tokrat je Vilfan napadel kraljevce ter jih imenoval izdajalce.[73]

Za slovenske komuniste je bilo moteče tudi odklonilno stališče medvojnih primorskih politikov do Italijanov, češ da bi ne smeli delovati proti njim, temveč se opreti na njihove napredne sile, nasprotnice narodnega zatiranja.[74] Ni mogoče verjeti, da bi vodstvo OF ne poznalo razlik med kranjskim in primorskim katoliškim taborom in ni mogoče, da ne bi vedeli, kako primorski krščanski socialci vodijo svojo politiko, saj so bili vohuni vsepovsod in obveščevalci so prestrezali vsa sporočila.

61 Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 101.
62 Pelikan, Virgil Ščck, str. 42.
63 Juvančič, PD, 21. 8. 1970.
64 Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 20, 121 in 17; ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 267 in 68.
65 Pelikan, Agneletto, Primorski krščanski socialci, str. 22.
66 Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 9.
67 Jevnikar, Vosovec Štefan, Mladika, 2005, str. 15.
68 Godeša, Primorska sredina, str. 70.
69 Jevnikar, Vosovec Štefan, Mladika, 2005, str. 16.
70 Tavčar, Korespondenca Virgila Ščeka, str. 98–103, pismo Besednjaka Ščeku leta 1946.
71 Juvančič, PD, 21. 8. 1970.
72 Godeša, Primorska sredina, str. 72.
73 Novak, Črniška kronika, str. 119.
74 Godeša, Primorska sredina, str. 72.

Velik strah pred sredinci je po Kidričevih izjavah izhajal tudi iz tega, ker "še gledajo na zahod, na londonsko vlado".[75] Pismo CK KPS Pokrajinskemu komiteju marca 1943 je postavilo domnevo, da "primorska Sredina ne bo igrala vloge kolebljivca med bega (belo gardo) in OF, ampak bo posebna garnitura reakcije zbrala okrog sebe reakcijo in stopila na čelo boja proti OF".[76] Zato je CK KPS naročal, naj se skrbno pazi, da ne stopi Sredina, na podlagi nevtralnosti, na čelo borbe proti OF. Strah pred Sredino je krepilo tudi pričakovanje zavezniške vojske v Istri, ki naj bi preko slovenskega ozemlja prodrla v Srednjo Evropo, ker so bili Primorci zaveznikom naklonjeni.[77]

Nekomopromitirana Sredina je predstavljala za OF večjo nevarnost kot protirevolucija, ker bi bili "sposobni sestaviti gibanje, ki bi segalo s Primorske v Slovenijo".[78]

To klevetanje je škodilo primorskemu partizanstvu, čeprav so udrihali le po vodstvu Sredine. Komunisti so spoznali, da s spravljanjem Primorcev v nasprotne tabore ne bo šlo, ker bi pomenilo odpadanje Primorcev od OF. S tem pa se nikakor ni nehalo prikrito delovanje proti Sredini.

Razpad Italije je odločno vplival na spremembo položaja Sredine. Iz zaporov so se vračali predvojni voditelji, to je politični tekmeci KPS. Fantje, ki so se vračali iz italijanske vojske in taborišč, so prostovoljno ali zaradi mobilizacije odhajali v partizane. Zaskrbljeni voditelji OF so morali za javnost spremeniti stališče do predvojnega protifašističnega odpora. Spremenila se je taktika. Navidezno se je omilil revolucionarni naboj in okrepil narodni, kar je ustrezalo čustvovanju primorskega človeka. Zato so se trudili uskladiti predvojno protifašistično delovanje z medvojnim odporom in izpostaviti neprekinjeno zvezo. Da bi ne bila ogrožena vodilna vloga KP in da bi se lahko oprla na nekomunistični protifašizem, so pred vojno narodnoobrambno delovanje umetno delili na "plebejski" in "voditeljski" del. Bazoviške žrtve so postale simbol in pobuda upora, Janko Premrl pa je bil celo proglašen za narodnega junaka.

Partizansko gibanje na Primorskem je tako imelo izrazito vidne le narodnoosvobodilne, protifašistične in tudi protiitalijanske značilnosti. Ta razmerja so bila silno zameglena in zapletena. Vilfan je bil pohvaljen, da je storil vse, da Sredino razbije, Besednjak pa se je sam pohvalil, da je Sredina naredila vse, da ni izbruhnila državljanska vojna.[79]

Tok dogajanj je dokazal, da je bil strah pred Sredino neutemeljen. O tem, da bi se Sredina ukvarjala s "podtalno pripravo" proti OF, kot je pisal Edvard Kardelj Tomu Brejcu, ni bilo nobenih sledov. Nasprotovanje Sredine partizanom je izhajalo iz njihovega nastopanja proti veri in duhovščini, iz nasilja vosovskih skupin na terenu, napak partizanskega vodstva, likvidacij brez konkretnih vzrokov, saj ni bilo organizirane nobene protirevolucionarne aktivnosti. Tudi ugotovitve PK KPS so potrdile, da "bele garde" na Primorskem ni. Vendar so klevete in pritiski obstajali, saj so označevali za belo gardo vse, ki so bili upravičeno kritični in ki so kakorkoli nasprotovali programu OF, obsojali pa so tudi razna svarila duhovnikov glede nepremišljenosti in brezboštva.[80]

Razmere se spreminjajo, Sredina se razhaja

Razpad Italije septembra 1943 je postavil Sredince v nov nezavidljiv položaj. Nemški vojaki so zasedli še tisto slovensko ozemlje, s katerega so se umaknile italijanske enote. Za Ščeka, ideološkega voditelja gibanja, je bil ta čas zadnji trenutek za skupen vseslovenski nastop proti okupatorju.

Namesto da bi se združile vse narodne sile, so se odnosi med obema taboramа, revolucionarnim in protirevolucionarnim do skrajnosti zaostrili v krvavi državljanski vojni. Položaj Sredine se je tako občutno spremenil. Sredina se je začela razkrajati in razhajati, a politična diferenciacija se ni nikoli dokončno izvedla.

Nekateri sredinci, člani bivšega Narodnega sveta na Tržaškem, so se po vrnitvi iz zaporov opredelili za OF (Tončič, Kukanja, Kosovelj, Črmelj, Frfolja).[81] V partizane se je odpravljal tudi Stanko Vuk. Tudi liberalno usmerjeni Joško Pavlin iz Gorice se je nagibal za OF.[82]

Vodstvo krščanskih socialcev pa se ni premaknilo iz sredine, kar je razvidno iz okrožnice, izdane enkrat v januarju leta 1944, kjer nastopajo proti okupatorjem, ustašem in proti komunistom. Domobrancev niti ne omenjajo, ker nočejo z njimi nobenih stikov. Njihovo načelo je ostalo narodnost.[83]

Parole "Živel Stalin, živela rdeča vojska!" so vedno bolj jasno razodevale, kdo vodi OF. Vodstvo so očitno prevzeli komunisti in tudi na Primorskem se je marsikaj dogajalo: tajne likvidacije, zakulisno iskanje možnosti sporazuma z Nemci in povezovanje z italijanskimi levičarji. Očitno so se primorske partizanske enote povezovale z italijanskimi vojaškimi enotami, kar je bilo za Sredino nerazumljivo in veliko razočaranje. Dobro so vedeli, da Italijani ne bodo prelivali krvi za nas in se

75 Juvančič, PD, 21. 8. 1970.
76 Pelikan, Virgil Šček, str. 46.
77 Jevnikar, Vosovec Štefan, Mladika, 2005, str. 15.
78 Pelikan, Virgil Šček, str. 41 in 111.
79 Godeša, Primorska sredina, str. 74; Tavčar, Korespondenca Virgila Ščeka, str. 98–102.
80 Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 36.
81 Juvančič, PD, 21. 8. 1970; PSBL, 2, str. 335.
82 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 75.
83 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 72.

ne bodo borili z našimi fanti za osvoboditev Primorske.[84] Dileme sredincev so bile velike.

Razmere v Gorici, kjer je bilo osredotočeno vodstvo sredinskega gibanja, so bile Slovencem relativno naklonjene. Županske posle je tedaj v Gorici opravljal grof Coronini, podžupanske pa dr. Nikolaj Tonkli, oba zmerna in poštena človeka. Tonkli je ščitil slovenske interese in interveniral proti preganjanju Slovencev in ujetnikov.[85] Tudi prefekt, grof Pace, Besednjakov sošolec, je bil zmeren in naklonjem sredinski slovenki politiki. Pod nemško okupacijo so se na Primorsko naselile nekatere protirevolucionarne vojaške formacije.

Poseben odmev je imela v Gorici naselitev slovenskih domobrancev (SNVZ) spomladi 1944. Ti so imeli lastne posadke, ločene od italijanskih in nemških. Nemci jih niso jemali s seboj na bojne pohode, sami pa se jih tudi niso udeleževali. Njihova vloga je bila predvsem propagandna. V sodelovanju s kraljevci se je kazala v boju za slovenske pravice. Občasno so v Gorici izdajali Goriški list in Tolminski glas.[86] Očitno so pospeševali slovenski jezik in slovensko kulturo. "Nikdar se še ni, tako kot sedaj, na ulicah, na javnih prostorih in v trgovinah v Gorici slišalo govoriti toliko slovensko",[87] so se razburjali Italijani in se čudili, da je tako majhnem številu domobrancev v mestu uspelo izvajati svojo nacionalistično propagando. Fašisti so čutili domobrance kot ogrožanje italijanstva in so jih obtoževali, da "nazionalisti Sloveni" le igrajo sodelovanje z Nemci. Vznemirila jih je razstrelitev spomenika padlim v 1. svetovni vojni in izjava, da bodo morali Italijani iz Gorice. Domobranstvo v Gorici je pomenilo demoralizacijo italijanskega prebivalstva.

Kljub temu je Sredina nastopila proti njim, s središča mesta, kjer je bila Katoliška knjigarna. Spor med njimi je bil očiten, saj so hoteli domobranci zamenjati osebje knjigarne s sebi naklonjenimi uslužbenci, kar pa je preprečil perfekt dr. Pace. Nekateri sredinci pa so se vendarle približali domobrancem na osnovi kulturnega slovenstva v nasprotju z Italijani.[88]

Četništvo se na Primorskem ni moglo razviti. Na tem območju je le majhna skupina študentov pripravila nekaj letakov in nekaj številk publikacije "Naša zemlja". Šele marca 1944 se je tudi na Primorskem organizirala vojaška četniška formacija. Ustanovljen je bil Soški četniški odred. Po poročilih oznovskih poročevalcev so bili osumljeni, da so pri formiranju tega odreda sodelovali tudi nekateri sredinci, in sicer dr. Jože Kogej, ing. Josip Rustja, dr. Ernest Jazbec, dr. Dušan Černe in Mitja Bitežnik.[89] Svoje delovanje so zagovarjali s tem, češ da je London povezan s kraljevo jugoslovansko vojsko in ne z domobranci ali partizani. Kot radikalna sredinca sta dr. Jože Kogoj in dr. Dušan Černe izdala nekaj številk Narodne enotnosti.[90]

Besednjak in Bitežnik, ki sta živela v Beogradu in sta bila v zvezi z najvišjimi partizanskimi vrhovi, sta se konec leta 1944 ponudila, da prideta na Goriško v partizane, a so ju prepričali, naj ostaneta v Beogradu.[91] Da bi se državljanska vojna ne razširila na Primorsko, so pozvali svoje pristaše, naj vstopijo v OF. Do te odločitve jih je privedlo spoznanje, da politika sredine ni več mogoča, ker so jo dogodki zlomili. Odločitev je izhajala iz grenkega spoznanja, da divja bratomorna vojna in ni nobenega upanja za združitev narodnih sil, temveč sta možni le dve alternativi: v gozd k partizanom ali k domobrancem z Nemci.

Besednjak, nesporni voditelj gibanja, je priznal, da je kraljevina Jugoslavija v razsulu in verjel, da državno enotnost reši lahko le Titovo gibanje, ker obljublja federacijo. Verjel je tudi zagotovilu najvišjih voditeljev upora, da bodo uspeli doseči priključitev celotne Primorske s Trstom in Koroško, ker je "ta sporazum z italijanskimi komunisti" že dosežen. Prepričali so ga tudi, da imajo glede vere drugačne poglede kot v prejšnjih časih in da so odločeni spoštovati individualne nazore.

Razmere pa niso bile tako enostavne, kot jih je ocenjeval Besednjak iz že "osvobojenega" Beograda. Pot so usmerjali stari kažipoti. Goriška Sredina je ostajala sredina. Ohranjala je distanco do OF in Slovenske zaveze. Za večje samostojne aktivnosti pa ni imela moči, ker jo je zadrževala groza v Ljubljanski pokrajini.

Vodstvo Sredine prizadenejo likvidacije in aretacije

Prve likvidacije so načrtovali vosovci že leta 1942. Decembra 1942 so odpeljali Davorina Černeta, študenta z Vogrskega, sina tigrovca Alojza in brata Dušana, in ga obesili.[92]

Spomladi 1944 je bil pripravljen atentat na Kraševca Ernesta Jazbeca, ki so ga označili za "katoliškega plavogardistično usmerjenega politika". Kljub večkratnim poskusom z atentatom niso uspeli, a že novembra istega leta so ga v Trstu Nemci aretirali, ga poslali v nemško taborišče, od koder se je maja leta 1945 vrnil v domovino, a ni nikoli prišel domov.[93]

84 Novak, Črniška kronika, str. 139.
85 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 28–33.
86 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 31.
87 Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 209, (Iz poročil okupatorja).
88 Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 210 in 213.
89 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 152.
90 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 72.
91 Tavčar, Korespondenca Virgila Ščeka, str. 98–102, Besednjakovo pismo Ščeku.
92 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 237.
93 Zavadlav, Partizani, dok. 073759 in 107158; PSBL, I, str. 576.

Trije neznanci so na stanovanju v Via Rosetti v Trstu ustrelili Stanka Vuka, njegovo ženo Danico in naključnega obiskovalca dr. Draga Zajca. Okoliščine uboja niso bile nikoli razvozlane in kdo so bili storilci, je še vedno uganka.

Junija 1944 so izvedli atentat na ing. Rustjo in ga ranili. Rustja je bil pod budnim očesom partizanskih obveščevalcev. Maja 1945 so ga v Gorici aretirali in ga odpeljali v Ljubljano. Februarja 1946 je bil obsojen na tri leta zapora s prisilnim delom, a je bil na osnovi številnih prošenj izpuščen.[94]

Jože Kogej, pravnik, pripadnik Ščekove skupine, je bil poleti 1944 smrtno zadet v atentatu. Ni jasno, ali so ga likvidirali italijanski fašisti ali slovenski komunisti. Po pričevanju Mitje Biteznika so ga domnevno ustrelili pripadniki fašističnih enot. Poročilo partizanskega obveščevalca ga je zelo natančno opisalo: "Kogej Josip stanuje na Piazza Vitorria št. 17 ali 18, je majhne postave, bolj močan, rjavkaste lase, malo po vrhu plešast, nosi črno obrobljena očala, se vedno vozi s kolesom Bianchi, ta ima glavno delo pri kurirski službi iz Gorice v Trst. Zlasti proti večeru zahaja v Via Carducci Caffe Aurora".[95]

Ernest Bandelj (1915–1945), duhovnik najprej v Nemškem Rutu, med vojno konfiniran v Italiji, po vrnitvi leta 1943 župnik v Brjah, sredinec, pogajalec s partizanskim vodstvom, je postal aprila 1945 žrtev četnikov.

Rado Bednarik je bil maja 1945 odpeljan v Ljubljano v zapor in na strogo zaslišavanje. Domov se je vrnil po štirih mesecih.[96]

Tudi tisti predvojni protifašistični narodnoobrambni voditelji, člani Narodnega sveta, ki so po prihodu iz zaporov odšli v partizane, niso bili deležni ne priznanja in ne zaupanja, zaradi svoje priključitve narodnoosvobodilnemu boju pa so celo veljali za hinavce in oportuniste.[97]

Močno so pretresali Goriško in vplivali na odnos do vodstva osvobodilne fronte uboji še nekaterih drugih protifašistov, narodnih in prosvetnih delavcev iz vrst krščanskih socialcev in duhovnikov.

Že 2. junija 1943 je bil zahrbtno umorjen Ivan Bric iz Dornberka.[98] Prve dni januarja 1944 so odpeljali iz Štmavra župnika Alojza Obita in ga ubili.[99] V februarju 1944 so ubili dva kaplana iz Cerknega, pesnika Lada Piščanca in Ludvika Slugo.[100] Stanko Stanič, župnik v Podgori, kulturni delavec, tajnik Goriške Mohorjeve družbe in soustanovitelj društva Zbora svečenikov sv. Pavla, je bil opozorjen, da mu grozi nevarnost likvidacije in se je s škofovim privoljenjem 15. marca 1944 umaknil v škofijo Rovigo.[101] Poleti 1944 se je zgodil grozovit zločin v Zapužah pri Ajdovščini. Dne 8. julija so odpeljali v gozd Jožefa Breclja in tri njegove otroke Angelo, Marico in Martina ter jih umorili pri Gornji Branici.[102] Vsi ti dogodki so vodili v hude stiske in dileme tiste, ki so vztrajali v sredinski drži.

Čas odločitve

Ob koncu vojne so se sredinci, vključno z večino duhovnikov, izrekli za priključitev Primorske k Jugoslaviji, k taki, kot je nastala leta 1945. Duhovniki so svojo zahtevo izrazili v dveh spomenicah z nekaj manj kot 200 podpisi. Ti dve spomenici, Ščekovo politično javno prizadevanje za uveljavljanje narodnih pravic in sodelovanje nekaterih goriških cerkvenih dostojanstvenikov v razmejitvenih komisijah ter Juvančičevo sodelovanje na mirovni konferenci v Parizu 1946, so bila zadnja narodnoobrambna dela primorske Sredine.[103]

Kljub temu da so se slovenski partizani borili na strani zmagovite koalicije in da so se goriški Sredinci navezovali na zahodne zaveznike in sodelovali z angleškimi obveščevalnimi službami, smo Slovenci, na pogajanjih po 2. svetovni vojni izgubili največ svojega ozemlja. Vzeli so nam narodnostno mešani mesti Trst in Gorico ter del čistega narodnega ozemlja ob morju in na Krasu ter narodnostno mešano Koroško, medtem ko so vsi drugi zmagovalci dobili tudi narodnostno mešana ozemlja na račun poražencev.

Središče sredinskega gibanja, Gorica, je pripadlo Italiji. Preživeli člani gibanja narodne enotnosti so nadaljevali boj za združitev vseh narodnih sil za uveljavljanje slovenščine in pridobitev narodnostnih pravic. Toda tudi v tem so bili neuspešni. Razdvojenost Slovencev po ideoloških kriterijih je šla v veliko škodo prav narodni manjšini.

Sklep

Gibanje narodne enotnosti, ki so ga sestavljale skupine krščanskih socialcev, primorske duhovščine in liberalcev, kažejo primer združevanja različnih idejnih tokov v enotno delovanje pri reševanju narodnih zadev. V Gorici so v vodstvu povsem prevladali krščanski socialci in zaradi po-

94 Mikrofilmi SOVE, dok. 215722 in 0007700; Novak, Črniška kronika, str. 233.
95 Pričevanje Mitje Biteznika; ARS, AS 1931, DOS 502-1, str. 173, Poročilo Jerneja (Mira), dne 26. 7. 1944.
96 Ustni vir: Ljuba Bednarik.
97 ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, Seznam obremenitvenega materiala.
98 Rejec, Partija in tigrovci, str. 134.
99 Kragelj, Stanko Stanič, str. 19.
100 Mlakar, Tragedija v Cerknem str. 122–125.
101 Kragelj, Stanko Stanič, str. 44 in 45.
102 PSBL, IV, str. 493.
103 Kragelj, Primorski duhovniki, str. 202; Pelikan, Virgil Šček, str. 148.

manjkanja laičnih intelektualcev so vodilne politike nadomeščali duhovniki. Gibanje je združevalo domoljube, ki so se večinoma že pod fašizmom združevali v društvo Edinost in Zbor svečenikov svetega Pavla ter javno ali podtalno delovali za narodni obstoj.

Ob razpadu Kraljevine Jugoslavije in razkosanosti Slovenije so se zavzemali za enotno narodnoobrambno gibanje vseh slovenskih strank. Ko je iniciativo odpora prevzela OF, so sprejeli njen program, toda bili so proti prevladi komunistov. Z razvojem partizanstva na Primorskem so podpirali fante in može, ki so odšli v gozdove iz čistega domoljublja. Nasprotovali so ideji internacionalizma in sodelovanju v boju za samosvojitev z vojaškimi enotami bivšega italijanskega okupatorja, ki mu niso zaupali. Bili so proti vosovskemu in oznovskemu nasilju, krivicam in likvidacijam. Opozarjali so proti brezupnemu oboroženemu uporu in oboroženim napadom proti mnogo močnejši vojaški sili, kar je terjalo nepotrebne žrtve in je vodilo v okupatorjevo maščevanje nad civilnim prebivalstvom. Tu ni šlo za kako nasprotje z OF, temveč za prepričanje, da bo rešitev prišla z zahoda. Vodstvo KPS pa se je balo prav tega. Sredina se je namreč najbolj bala, da bi primorski Slovenci spet ostali pod Italijo, zato je bilo njihovo zaupanje in sodelovanje z Londonom nekakšna investicija, da bi odstranili to nevarnost.

Obsojali so ozkost kranjskega klerikalizma, ostro so kritizirali kapitulantstvo desničarskih voditeljev v Ljubljani, oddaljili so se od Slovenske ljudske stranke in njenega vodstva ter uveljavili pravico do samostojnega nastopanja. Obsojali so vsakršno sodelovanje z okupatorjem in taktiziranje z njim. Nastopali so proti temu, da bi se na Primorskem organizirale protikomunistične vojaške enote, ki bi se borile proti primorskim fantom in možem, ki so odšli v gozdove iz domoljublja.

Imeli so svoj socialni in gospodarski program, ki bi omilil družbena nasprotja. Primorski duhovniki in krščanski socialci niso branili buržoazije, branili so svoj narod, ga ščitili in z njim trpeli. Politika Sredine je bila naravnana k sporazumevanju med sprtimi Slovenci. Zadrževali so izbruh državljanske vojne s tem, da so preprečevali krepitev protirevolucionarnega tabora na Primorskem in se trudili, da bi preprečili še hujše zlo na strani OF. Na preprečevanju bratomornega boja je vodstvo Sredine vztrajalo do konca.

Prav zaradi tega delovanja je bilo na Primorskem relativno manj komunističnega nasilja in navidezno večja ideološka širina. Domobranstvo se na Primorskem ni moglo razviti. Redke, maloštevilne protikomunistične enote na Primorskem so se imenovale Slovenska narodna straža ali Slovenski narodni varstveni zbor. Navezovali so stike z OF in ljubljanskimi politiki. Ta sredinska politika pa ni bila hvaležna. Obe strani, vpleteni v slovenski državljanski vojni, sta jo negativno vrednotili. Eni so jo obsojali, da so prijatelji bele garde, drugi, da so podporniki komunizma. A oboji so se trudili, da bi jo pridobili na svojo stran ali kako drugače onemogočili.

Vodstvo je vztrajalo v sredinski liniji za ceno popolne osamljenosti. Tako se je naposled znašlo v tem kratkem, a burnem zgodovinskem obdobju, "zaradi jasne in demokratične usmeritve samo proti vsem": proti Italijanom, zaradi slovenskega iredentizma, proti politiki Vatikana zaradi njenega odnosa do manjšine in popuščanja politiki fašizma, proti vrhu slovenskega političnega katolicizma v Ljubljani zaradi kritike sodelovanja z okupatorjem, proti OF zaradi antikomunizma in nasprotovanja okrutne revolucionarne taktike.

Politični razvoj jo je spremenil v nemočno opazovalko usodne delitve naroda. Da do te delitve na Primorskem ni prišlo, je bila v veliki meri zasluga primorske Sredine. Ta je odigrala pomembno zgodovinsko vlogo, čeprav je bila "generalni štab brez vojske", a z velikim moralnim vplivom na ljudstvo.

Kljub temu da ji nihče ni mogel očitati sodelovanja z okupatorjem, so se predstavniki OF ves čas trudili, da so jo po vojni obravnavali kot izdajalsko skupino. Tako so se ti domoljubi, ki so se vseskozi borili za narodne pravice Slovencev in trpeli po ječah, nazadnje dočakali preganjanje od lastnega naroda. To dejstvo terja realno ovrednotenje tega zgodovinskega obdobja.

Koristno je za nas Slovence poznavanje idejnega nauka krščanskih socialcev in katoliške sredine in njegovo vrednotenje z vidika sodobnih okoliščin. Šček, idejni vodja krščanskih socialcev na Primorskem, se je oddaljil od klerikalizma cerkvenih ideologov 19. stol., ki so postavili katolicizem nad narodnost. Nasprotoval je tudi komunističnim ideologom, ki so sredi 20. stoletja istovetili komunizem in narodnost ter postavili pravilo: Kdor je proti komunizmu, je narodni izdajalec. Tako se je Šček uprl obema ideologijama, ki sta postavili svojo dokritno nad narodnost, kar je razdvajalo slovenski narod v domovini in izven nje na rdeče in bele, oziroma na "levičarje in desničarje".

Virgil Šček se je zavzemal, naj bo narodnost neodvisna in samostojna nad strankarstvom, politiko in ideologijo. Zato za Ščeka ne more biti ideološka pripadnost tisti element, ki določa narodno zavest. Dokazoval je, da se je slovenska narodna zavest oblikovala na osnovi kulture in jezika, ki sta najbolj očitni in močni vezi, ki družita ljudstvo. Brez slovenske kulture bi nehali biti narod. Ljudstvo ustvarja kulturo v svojem jeziku; brez jezika in kulture narod umre.

Narodno neodvisnost in nedotakljivost je Šček zagovarjal izredno sodobno. Zavzel se je za sožitje

med narodi, ki jim je določeno živeti skupaj ali v sosedstvu. Vendar, če miroljubno sodelovanje, sporazumevanje in sožitje ni mogoče, ima (narod) narodna manjšina pravico do "obrambenga nacionalizma". Tako moramo v današnjem času, ko težimo po miru in sožitju med narodi, ohraniti in razvijati domoljublje. Narodni ponos mora postati vrednota. Potrebna je torej domovinska vzgoja, ki je v polpretekli dobi izginila v utopični ideologiji proletarskega internacionalizma in v bratstvu ter enotnosti jugoslovanskih narodov in se danes duši v multikulturnosti. Potrebno je tudi, da bi znali zdaj v samostojni državi združevati vse politične sile za narodovo dobro in postavljati narodne interese nad strankarskimi in ideološkimi ter razvijati domoljublje kot pogoj in pravico za narodni obstoj.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve (RSNZ).

PRIČEVANJA

Bitežnik Mitja (sin Josipa), (1924), Opčine, Italija.
Bednarik Ljuba (hči Rada), (1937), Gorica, Italija.

LITERATURA

Bandelj, Boris: *Katoliška socialno politična misel Virgila Ščeka*. Trst : Krožek za družbena vprašanja "Virgil Šček", 1997.

Godeša, Bojan: Primorska sredina in predvojni primorski antifašizem v očeh slovenskih komunistov med drugo svetovno vojno. *Življenje in delo primorskega krščanskega socialca Virgila Ščeka* (ur. Egon Pelikan). Knjižnica Annales 24, Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : ZRS, 2001, str. 65–75.

Jevnikar, Ivo: Vosovec Štefan o tigrovcih in padalcih. *Mladika,* 2–3, 5–6, 2005.

Juvančič, Ivo: Primorski Narodni svet – Goriška sredina in OF – NOB. *Primorski dnevnik*, (PD) več člankov, 5.–27. avgust 1970.

Klinec, Rudolf: *Primorska duhovščina pod fašizmom.* Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1979.

Kragelj, Jožko*: Primorski duhovniki : kulturni delavci 20. stoletja*. Samozaložba, 2002.

Kragelj, Jožko: *Stanko Stanič, življenje in delo*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 2006.

Kralj, Franc: Narodonoosvobodilni boj v dnevniku Rudolfa Klineca (1943–1945). *Novi glas*, Gorica, januar 2006.

Maganja, Nadja. *Trieste 1945–1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno.* Trieste : Krožek za družbena vprašanja "Virgil Šček", 1994.

Mlakar, Boris: *Domobranstvo na Primorskem (1943–1945)*. Ljubljana : Založba Borec, 1982.

Mlakar, Boris: Goriška sredina. *Prispevki za novejšo zgodovino, Ferenčev zbornik*, Ljubljana, 1997, št. 2, str. 325–334.

Mlakar, Boris: *Tragedija v Cerknem pozimi 1944.* Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 2000.

Novak, Alojzij: *Črniška kronika* (uredil Boris Mlakar). Ljubljana : Družina, 1992.

Pelikan, Egon: *Engelbert Besednjak v parlamentu.* Trst: Krožek za družbena vprašanja "Virgil Šček", 1996.

Pelikan, Egon: Primorski krščanski socialci v Julijski krajini med obema vojnama. *Josip Agneletto slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu* (ur. Darko Darovec). Knjižnica Annales 19, Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : ZRS, 1999, str. 45–62.

Pelikan, Egon: Virgil Šček in primorska sredina v letih 1918–1945. Marko Tavčar (ur.): *Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947.* Viri, 11, Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 1997.

Pelikan, Egon: *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom.* Ljubljana : Nova revija, 2002.

Rejec – Srebot, Tatjana: *Partija in Tigrovci.* Ljubljana : Slovenska matica, 2006.

Sfiligoj Avgust: *Boj Slovencev pod fašizmom za narodne pravice : pričevanje.* Gorica : [SKPD "M. Filej"], 1984.

Simčič Tomaž: *Andrej Gosar, krščanstvo in socialno gibanje*. Ljubljana : Slovenec, 1992.

Tavčar, Marko: *Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947.* Viri, 11, Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 1997.

Vsi procesi proti Slovencem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Jul. Krajine pred fašističnim posenim tribunalom 1927–1943 (brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči) : iz knjige Aula IV. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1970.

Zavadlav Zdenko: *Partizani, obveščevalci, jetniki.* Ljubljana : Založba Horvat, 1996.

RIASSUNTO

I cristiano-sociali della Primorska, l'unico vero "Centro" tra lotta di liberazione nazionale e rivoluzione in Slovenia

I cristiano-sociali furono attivi nella Primorska (il Litorale sloveno) per tutta la durata del fascismo in Italia; il loro "quartier generale" sorgeva a Gorizia. Il movimento, guidato da sacerdoti e intellettuali laici cattolici, i cui leader principali furono Engelbert Besednjak e Virgil Šček, creò assieme ai liberali triestini un Consiglio Nazionale comune.

Dopo il crollo del Regno di Jugoslavia, sebbene decimati a causa degli internamenti, delle reclusioni e dell'esodo, i cristiano-sociali organizzarono un movimento di unità nazionale. Già all'inizio di maggio del 1941 proposero l'organizzazione di una rivolta sovrappartitica e panslovena contro gli occupanti, tesa ad ottenere l'annessione della Primorska al territorio sloveno centrale, ma le proposte spedite ai leader politici di Ljubljana e Londra non influirono sull'involuzione della situazione politica slovena.

Nella Slovenia centrale si formarono infatti due correnti contrapposte: l'Osvobodilna fronta (OF, Fronte di Liberazione) e la Slovenska zaveza (SZ, Alleanza Slovena) ed ognuna desiderava avere dalla propria parte il "Centro" cristiano-sociale. La leadership di questo gruppo era critica verso entrambe: nei confronti dell'OF a causa dell'ideologia comunista, verso la SZ a causa della collaborazione degli anticomunisti con gli occupanti.

Gli Sloveni della Primorska scelsero per la maggior parte l'OF e si unirono ai partigiani. La coscienza del fatto che la lotta di liberazione era guidata dai comunisti mise i leader centristi in difficoltà, ponendoli di fronte ad un dilemma e sebbene decisero di rimanere dalla parte del popolo, insieme al quale si erano opposti all'italianizzazione, mantennero ugualmente dei contatti con entrambi i gruppi avversari e si impegnarono per evitare l'estensione della guerra fratricida slovena alla Primorska.

Sotto l'occupazione tedesca il "Centro" cominciò a sfaldarsi, senza giungere mai a una differenziazione definitiva. La leadership rimase ferma al centro, appoggiando in modo più evidente l'OF. Alcuni suoi esponenti collaborarono con i servizi di informazione alleati, soprattutto con quello inglese. I capi dell'OF, attraverso i propri informatori, seguirono attentamente e senza interruzioni l'operato dei centristi, ma con un attacco diretto contro di loro avrebbero rischiato un massiccio abbandono delle file dei partigiani da parte della gente della Primorska. Grazie all'operato dei patrioti cristiano-sociali le azioni rivoluzionarie dell'OF sono state meno violente in quest'area e non si è arrivati a forme di anticomunismo armato. Per questo nella Primorska non ci fu vera controrivoluzione. Dopo la guerra però i centristi furono relegati ai margini della società alla stessa stregua di quelle forze politiche che si erano legate agli occupanti.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 329.735(450=163.6)"1945"
341.231(450=163.6)
prejeto: 29. 12. 2006

Peter Černic

prof. zgodovine in filozofije, Klasični licej Primoža Trubarja, Ul. Puccini 14, I–34170 Gorica
e-pošta: peter.cernic@tele2.it

Obnova katoliškega tabora v Gorici leta 1945 v luči polemike med Slovenskim Primorcem in partizanskim tiskom

IZVLEČEK

Prispevek skuša osvetliti pomen in okoliščine nastanka časopisa Slovenski Primorec v obdobju hude napetosti in merjenja moči med zavezniško vojaško upravo in partizansko ljudsko oblastjo na Goriškem v coni A Julijske Krajine. Skozi pisanje partizanskega tiska in ob analizi medijskih polemik avtor opisuje okoliščine ponovnega preroda katoliškega tabora v Gorici jeseni leta 1945 v luči uveljavljanja alternativnega, pragmatično-konstruktivnega soočanja z zavezniško vojaško upravo.

KLJUČNE BESEDE
Slovenski Primorec, Soški tednik, Primorski dnevnik, razmejitev Goriške, Alojzij Novak, slovensko šolstvo v Italiji, Zavezniška vojaška uprava, ZVU, katoliški tabor v Gorici

SUMMARY

THE REVIVAL OF THE CATHOLIC RALLY IN GORIZIA IN 1945 IN VIEW OF POLEMICS BETWEEN THE SLOVENSKI PRIMOREC AND THE PARTISAN PRESS

The contribution attempts to illuminate the significance and circumstances of the origin of the newspaper Slovenski Primorec during the period of severe tension and power measuring between the allied military administration and the partisan people's authority in the Gorizia region in zone A of Julijska Krajina. From the writing of the partisan press and by analysing media polemics, the author depicts the circumstances of the resumed revival of the Catholic rally in Gorizia in autumn 1945 in view of enforcement of an alternative, pragmatic-constructive confrontation with the allied military administration.

KEY WORDS
Slovenski Primorec, Soški tednik, Primorski dnevnik, demarcation of the Gorizia region, Alojzij Novak, Slovene educational system in Italy, Allied military administration, Catholic rally in Gorizia

Uvod

Burno dogajanje na slovenski zahodni meji po koncu druge svetovne vojne in pred dokončno razmejitvijo cone A Julijske Krajine leta 1947 ostaja po šestdesetih letih v marsičem še nepojasnjeno in večkrat predmet tudi polemičnega soočanja tako med slovenskimi kot tudi italijanskimi zgodovinarji. Zaradi tega je danes težko podati celostno sliko, ki bi nam omogočala splošno razumevanje okoliščin, v katerih je začel izhajati časopis *Slovenski Primorec*. K tej nejasnosti nedvomno pripomoreta tako skopost virov kot dolga leta zapostavljena in pogosto kritizirana vloga kroga, ki se je okoli časopisa zbiral in ga izdajal. Danes o goriškem časopisu, ki je izhajal od avgusta 1945 do leta 1948, ko je spremenil ime v *Katoliški glas*, vemo še zelo malo.

Prav zaradi tega bi se na tem mestu radi izognili splošni politični oceni lista in bi se uvodoma omejili le na nekatera dejstva. *Slovenski Primorec* je idejno močno nabit časopis, ki ga navdihuje in preveva tako cerkveni krščansko-socialni nauk kot bolj specifično nauk papeža Pija XII. Afiniteta s papeževim naukom je nedvomno odločilno vplivala, da se je časopis zelo zgodaj odločil obsojati komunizem. Že 11. oktobra leta 1945 je list namreč zelo pogumno objavil pastirsko pismo jugoslovanskih škofov, ki so glasno opozarjali na revolucijo in na njene posledice v Jugoslaviji.[1] Ne glede na te ostre kritike, ki pa niso bile še izrečene v luči politične konfrontacije, moramo izpostaviti dejstvo, da vsaj do konca leta 1945 njegova uredniška linija ni želela biti strankarsko politično obarvana. Časopis se je predstavljal kot apolitičen in se je z vso svojo močjo trudil uveljavljati svojo moralno avtoriteto in spoštovanje svobode rimsko-katoliške cerkve. V uvodniku prve številke[2] je jasno zapisano, da list noče stopati v strankarsko politično dogajanje, a želi le poučevati ljudstvo v duhu resnice o vseh tistih vprašanjih, za katere bi se katoličan moral zanimati, kar pa ne izključuje politike v njeni najvišji, to je moralni razsežnosti.

Časopis je bil v rokah tistega dela slovenske duhovščine goriške nadškofije, ki se je po vojni zbližala z do tedaj večkrat kritiziranim nadškofom Carlom Margottijem in od leta 1945 dalje v nadškofijski kuriji prevzela vodilne funkcije. Alojzij Novak v svoji Črniški kroniki piše, da so uredništvo lista poleg njega, ki je bil glavni urednik, sestavljali še Franc Močnik, Kazimir Humar, Alfonz Čuk, Alfonz Marija Jožef Berbuč in Artur Zaletel.[3] Ta skupina je stopila v polemiko z drugo imenitno figuro goriške duhovščine Ivom Juvančičem, ki je bil do škofa Margottija zelo kritičen. Pri listu so sodelovali še duhovniki in laiki z velikim moralnim ugledom, ki so si ga pridobili že pred drugo svetovno vojno s svojim neustrašnim zoperstavljanjem fašizmu in nenehnim obsojanjem krivic, ki so se godile primorskemu narodu zlasti pod fašističnim režimom,[4] kar je tudi poudarjeno v prvi številki lista. Razvidno je torej, da se je okoli lista zbirala skupina ljudi, ki je bila resnično globoko predana tako slovenskemu narodu kot tudi Cerkvi, njeni hierarhiji in institucijam; skupina, ki se je čutila poklicano dnevno usklajevati ljubezen do križa in Cerkve z ljubeznijo do naroda, in ki ni hotela pristati na ločitev naroda od Cerkve.[5] Okoli tega kroga ljudi, ki je v tem burnem obdobju odigral povezovalno vlogo za slovenske katoličane, bivajoče na Goriškem, se je že zelo zgodaj zbralo jedro bodoče prosvetne, kulturne in politične organiziranosti slovenskih katoličanov v mestu.

Prispevek se bo torej osredotočil na medijsko analizo okoliščin, ki so privedle do reorganizacije katoliškega tabora v Gorici, ne bo pa se dotaknil precej bolj zapletene analize razvoja ideološke in strankarsko-politične polemike s partizanskim tiskom,[6] ki se je uresničila ob postopnem avtonomnem dozorevanju in utrjevanju antikomunističnih stališč na straneh lista. To vprašanje bi zahtevalo sicer precej obširnejši pristop tudi glede na izredno zapletene razmere Goriške med drugo svetovno vojno, ki ostajajo danes v veliki meri še nepojasnjene. Politično vprašanje je vsekakor z vso svojo ostrino stopilo v ospredje šele proti koncu leta 1945, nedvomno po sprejetju ustave FLRJ, 11. novembra 1945 in ob odpiranju vprašanja razmejitve. Polemika v tem oziru je bila možna le, ker je *Slovenski Primorec* s svojim sporočilom prodrl med ljudi in si ustvaril kulturno in prosvetno zaledje, ki ga partizanski tisk ni mogel več zanemarjati.

Pri analizi bomo torej pozorni na kontekstualizacijo polemik v tisku, ki nam bodo odkrivale uveljavljanje kroga ob *Slovenskem Primorcu* in z njim alternativnega, veliko bolj odprtega in za zaveznike sprejemljivejšega odnosa, ki je sprejemal zavezniška pravila igre in znotraj teh sistematično

1 *Slovenski Primorec*, 4. 10. 1945, leto 1, št. 7, str. 1–4.
2 Uvodnik ni podpisan, a Franc Močnik sam to izjavlja v intervjuju Boža Rustje. Glej Rustja, *Intervju s Francem Močnikom*, in Humar, Zlatomašnik, *Koledar 1984*.
3 Novak, *Črniška kronika,* str. 237.
4 *Slovenski Primorec*, 29. 8. 1945, leto 1, št. 1, str. 2.
5 S prvo številko leta 1946 sta bila v glavi časopisa prisotna lipov list in križ, kar tudi simbolno potrjuje misel, zapisano v *Slovenskem Primorcu*, 29. 8. 1945, leto 1, št. 1, str. 3: "... se bomo z vso silo uprli vsakemu poizkusu, da bi se zasejal razdor med našim narodom in cerkveno oblastjo".
6 Glej Bajc, *Slovenski Primorec*.

uveljavljal slovenske narodne interese na Goriškem. To je razvidno tako ob ustanovitvi slovenske šole pod Zavezniško vojaško upravo kot tudi ob organizaciji kulturno-prosvetne organiziranosti v mestu, kar je sprožilo pravi medijski linč.

Medijska klima ob nastanku časopisa

Sodeč po izjavah Franca Močnika, enega izmed urednikov *Slovenskega Primorca*, je list nastal zaradi laži novih oblasti v Sloveniji in zaradi blatenja Cerkve,[7] ki se je v medijih takrat zelo širilo. Dejansko je *Primorski dnevnik* svojo kampanjo v tem smislu začel že 20. maja, ko je ostro napadel Rudolfa Klinca,[8] župnika iz Velikih Žabelj in bodočega rednega sodelavca *Slovenskega Primorca*, župnika iz Šturij Srečka Gregorca ter župnika iz Batuj Antona Krapeža. Javno jih je obsodil, da so med vojno najprej sodelovali z belogardisti, nato pa še s četniki.[9] Ton napadov se je v mesecu juliju spremenil in polemika je tedaj dobila ideološko razsežnost. V tem okviru izstopata objava govora Borisa Kidriča na kongresu OF v Ljubljani,[10] v katerem je ostro napadel škofa Rožmana, in članek *Partizanski duhovniki gredo pravo pot*, ki je objavil poročilo verskega referenta glavnega štaba Slovenije in člana predsedstva AVNOJ-a dr. Metoda Mikluža, ki je obsojal katoliško sredino[11] in pozval vse duhovnike, naj se pridružijo OF, da zajamčijo enotnost naroda. Toni polemike so se avgusta ponovno spremenili in postali vse bolj narodno obarvani, ko se je na straneh lista 12. avgusta pojavila ostra izjava skupine goriških duhovnikov proti nadškofu Margottiju, ki se je v tistih dneh, po prisilnem izgonu iz Gorice, vrnil v nadškofijo. Nadškofa so predstavili kot fašista, ki je onemogočal dosledno uveljavljanje dvojezičnosti na škofiji. Zanimiva je argumentacija v članku: "Po padcu fašizma Vi niste slovenščini priznali pravične enakopravnosti. Še potem, ko je Hitler, največji terorist malih narodov, pravzaprav njegov oproda Rainer, v Gorici otvoril slovensko gimnazijo, ko so oblastniki na Primorskem slovenščini priznali enakopravnost na prefekturah in magistratih, ste Vi vztrajali in še vztrajate v fašistični miselnosti in niste izvršili najmanjše spremembe v prilog slovenskim pravicam."[12] Margotti naj bi torej ravnal slabše od Nemcev, ki so Slovencem v mestu vsekakor omogočali jezikovno enakopravnost. Omenjeni duhovniki so mu v nadaljevanju postavili neke vrste minimalne zahteve za uveljavljanje slovenščine ob vrnitvi na njegovo pastirsko mesto. Ponoven napad na Margottija je bil objavljen 15. avgusta,[13] ko so nadškofu očitali krivično uporabo kanona 2344, ki je predvideval kazen za vse tiste duhovnike, ki krivično obtožujejo svojega ordinarija.

Drugačen je bil pristop *Soškega tednika*, v katerem je širša ideološka polemika precej manj opazna. Napadi so redko usmerjeni proti Cerkvi kot ustanovi, ampak predvsem proti posameznim duhovnikom.[14] Žrtev takega pisanja sta bila duhovnika Lojze Ličn in Mirko Zorn, ki sta bila grobo obtožena sodelovanja z domobranstvom,[15] predvsem pa nadškof Margotti, ki je v tem oziru postal tarča zelo razčlenjenih in močno argumentiranih napadov. *Soški tednik* je 11. avgusta objavil odprto pismo, podpisano z A. Gentano,[16] v katerem je zelo razčlenjeno Margottiju očital, da se je oddaljil od linije nadškofa Sedeja, da je skušal romanizirati goriško duhovščino, da je favoriziral duhovnike, ki so prišli iz drugih škofij, da je izrinjal slovenščino v delovanju nadškofije, da je dopustil, da je Trst šel pod vpliv Beneškega patriarhata in se oddaljil od Gorice in Oglejskega patriarhata, da se je izpostavil za Mussolinija. Zaradi vsega tega ga je pozval, naj zapusti Gorico. Mimogrede je belogardizem očital tudi Mirku Brumatu, enemu izmed vodilnih goriških duhovnikov.[17] Margottija je isti list ostro napadel še 18. avgusta,[18] ko je objavil del tajne okrožnice za duhovščino goriške nadškofije z dne 26. julija 1940. V njej je bil Margotti očital slo-

7 Franc Močnik pravi: "Ko smo videli, kako lažejo ljudem in kako blatijo Cerkev, smo se duhovniki zbrali v zakristiji stolnice in sklenili, da bomo začeli izdajati nov list." (Rustja, Intervju s Francem Močnikom).

8 Rudolf Klinec, najprej župnik v Velikih Žabljah, nato pa kancler Goriške nadškofije od leta 1945 do smrti. Imenovanje je prejel aprila 1945, a v službo je stopil komaj 25. avgusta 1945 po krajšem umiku v notranjost Italije po dogodkih maja 1945.

9 *Primorski dnevnik*, 20. 5. 1945, leto 1, št. 7, str. 3.

10 *Primorski dnevnik*, 22. 7. 1945, leto 1, št. 60, str 1.

11 *Primorski dnevnik*, 21. 7. 1945, leto 1, št. 59, str. 1: "Vse obsodbe vredna je tista katoliška sredina, ki je trdila, da se narodno osvobodilne borbe ne more udeležiti zaradi tega, ker se boji brezboštva."

12 *Primorski dnevnik*, 12. 8. 1945, leto 1, št. 78, str. 2.

13 *Primorski dnevnik*, 15. 8. 1945, leto 1, št. 80, str. 2. Kritika do Margottija je v tem primeru pretirana, saj je že v adventu 1943 naslovil in objavil v *Bollettino dell'arcidiocesi di Gorizia* pismo slovenskim vernikom v slovenščini, obenem je istega leta dal dovoljenje za slovensko mašo v cerkvi sv. Ignacija na Travniku.

14 Izjema je bila v tem oziru objava Kocbekovih izjav, ki ostro obsojajo katoliške vrhnje plasti v Sloveniji, ki naj bi se predale sebičnosti. Kocbek zahteva v tem primeru katolicizem, ki naj bi se omejil le na verski obseg. *Soški tednik*, 28. 7. 1945, leto 1, št. 4, str. 2.

15 *Soški tednik*, 28. 7. 1945, leto 1, št. 4, str. 2.

16 *Soški tednik*, 11. 8. 1945, leto 1, št. 6, str. 2.

17 Brumat je bil med koncem leta 1944 in začetkom 1945 žrtev ostrih napadov partizanskih oblasti, tako da je bil v domobranskem časopisu Goriški list dne 31. januarja objavljen anonimen članek njemu v obrambo. Glej *Goriški list*, 31. 1. 1945, leto 2, št. 9. str. 1. Margotti je bil žrtev napadov partizanskega tiska, in sicer je proti njemu pisal *Partizanski dnevnik* 7. decembra 1944 (leto 2, št. 325, str. 1) in 26. januarja 1945 (leto 3, št. 22 str. 2).

18 *Soški tednik*, 18. 8. 1945, leto 1, št. 7, str. 2.

Poštnina plačana v gotovini

Spod. in obč. pos. z. Gr.

SLOVENSKI PRIMOREC

UREDNIŠTVO in UPRAVA v Gorici v ulici Orzoni štev. 38 — Cena oglasom po dogovoru.

KATOLIŠKI TEDNIK

IZIDE VSAK ČETRTEK

Poštni čekovni račun št. 11/5092

Leto II. Štev. 24

GORICA DNE 13. JUNIJA 1946.

Cena L. 4.—

Glava Slovenskega Primorca, katoliškega tednika (Uredništvo Novega glasa; Slovenski Primorec, leto II, št. 24, str. 1).

venskim duhovnikom, da se ob vstopu v vojno niso pohvalno izrazili do dveh poglavarjev, ki naj bi svetu z orožjem zagotovila trajni mir. Podoben napad beležimo še 1. septembra.[19] Razvidno je, da sta avgusta tako *Soški tednik* kot *Primorski dnevnik* igrala vlogo borcev za narodno uveljavljanje Slovencev in slovenščine v nadškofiji in s tem skušala pridobiti zase narodno zavedno duhovščino prav v luči polemike z do tedaj Slovencem nenaklonjenim škofom Margottijem, ki je bil tudi eden najostrejših zagovornikov antikomunizma.

V takšnem medijskem ozračju in ob uveljavljanju nove zavezniške uprave je torej *Slovenski Primorec* zagledal luč. Zanimivo je, da se je kljub vsej ostrini številnih osebnih napadov proti ožjim sodelavcem lista[20] v začetnem obdobju časopis postavil le v obrambo Cerkve kot ustanove, kot je to razvidno pri obrambi nadškofa Margottija, ki jo je objavil že 29. avgusta na straneh prve številke lista.[21] Enako je bilo tudi s pisanjem v bran papežev, naj si bo to Pija XI., ko list izpostavlja pomembnost pastirskega pisma *Mit Brennender Sorge,* s katerim je že leta 1937 obsodil nacizem, kot tudi Pija XII., ki ga predstavlja kot osebo, ki se je nacizmu odločno zoperstavila.

Razvidno je torej, da je skušal časopis v tej prvi fazi predvsem povezati narod s Cerkvijo in z njenimi pastirji. Cerkev so v zapisih prvih številk stalno prikazovali kot učiteljico, ki ima odgovore na ključna vprašanja tiste dobe in jih mora posredovati ljudstvu.[22] Na straneh lista so se zato načrtno zvrstili zapisi o socialnem nauku cerkve, predvsem pa so bili v ospredju papeževi govori, med katerimi izstopa *Benignitas et humanitas.* Papež je v njem govoril o demokraciji, v kateri človek ni obravnavan kot predmet in pasivni element socialnega življenja, kot anonimna številka v masi ljudi, ampak kot subjekt, temelj in cilj demokratične ureditve.

Slovenski Primorec je od vsega začetka kljub svoji apolitičnosti zlomil medijsko kulturno enotnost in enoumje, kar pa ni sprožilo neposrednih napadov na list, če izvzamemo tistega po objavi pastirskega pisma jugoslovanskih škofov. Proti časopisu je "ljudska oblast" nastopila s konkretnim bojkotom prodaje in preganjanjem raznašalcev.[23] Mimo uveljavljanja na medijski sceni si je krog okoli *Slovenskega Primorca* s konkretnimi političnimi potezami prizadeval tudi za administrativno uveljavljanje slovenske prisotnosti v mestu. Pri tem se je konstruktivno soočal z novo zavezniško oblastjo v pričakovanju dokončne odločitve zaveznikov o usodi cone A.

Problem vključevanja katoličanov v administrativni aparat

Politika nesodelovanja z zavezniškimi oblastmi, ki jo je avgusta meseca vodil razpuščeni Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje in Trst,[24] je v krogu *Slovenskega Primorca*

19 *Soški tednik*, 1. 9. 1945, leto 1, št. 9, str. 2.

20 Poleg že omenjenega Klinca in Brumata je bil na straneh *Primorskega dnevnika*, dne 23. 8. 1945, leto 1, št. 86, str. 2 v članku *Župnik fašist se je vrnil* tarča napadov tudi župnik Zavadlav, ki se je zaradi omenjenega članka obrnil na sodno oblast. Septembra leta 1946 je bil v nepojasnjenih okoliščinah ubit.

21 *Slovenski Primorec*, 29. 8. 1945, leto 1, št. 1, str. 2.

22 Glej *Bollettino dell'Arcidiocesi di Gorizia,* leto 1943, št. 11–12, str. 130–131. Adventno pastirsko pismo v slovenščini objavlja sledeče besedilo: "Če bi naše ljudstvo bilo poučeno o vsebini raznih papeških okrožnic: o komunizmu in Quadragesimo anno Pija XI., o Rerum novarum Leona XIII., ki je magna charta o delavskih pravicah; če bi naše ljudstvo poznalo besede Pija XII. govorjenje v Vatikanu delavcem 13. junija preteklega leta, če bi naše ljudstvo vedelo za vse poslanice sv. Očeta o vojni in o pogojih pravega miru, bi si ustvarilo drugačno mnenje o Cerkvi."

23 Časopis je bil na Goriškem v coni B Julijske Krajine prepovedan. V coni A pa so bili raznašalci *Slovenskega Primorca* večkrat tarča ustrahovanj, o čemer Slovenski Primorec večkrat piše.

24 11. avgusta 1945 je Zavezniška vojaška uprava ukinila NOO kot osnovne nosilce civilne uprave. Namesto njih so imenovali okrožne in občinske svete. PNOO je izgubil oblastno funkcijo, njegovo delo posvetovalnega organa pa se je nadaljevalo skozi vso leto 1946, do ukinitve 23. februarja 1947 kot posledice podpisa pariš-

vzbudila vrsto pomislekov, saj so duhovniki in laiki menili, da je sodelovanje z Zavezniško oblastjo bistvenega pomena za ohranitev vsaj nekaterih pridobitev, ki so si jih Slovenci leto prej pod nemško okupacijo izborili v mestu. Obenem je treba izpostaviti tudi dejstvo, da je bilo soočanje z oblastjo v luči spoštovanja pravnega reda za dober del duhovščine moralna dolžnost. Taki stiki so obrodili nekaj rezultatov tudi v obdobju fašistične diktature, ko je širšemu katoliškemu krogu uspelo preko spomenic in s prisotnostjo v najrazličnejših forumih opozarjati na problematiko Slovencev v Julijski Krajini, predvsem pa s stiki z zmernejšim delom državnega aparata in raznih državnih izpostav centralne oblasti reševati vsaj nekatere manjše konkretne probleme zatiranega slovenskega naroda. Zavedanje pomena stikov z oblastjo, ne glede na to, če je bila oblast naklonjena ali pa ne, je bilo v tem krogu zelo živo, rezultati, ki jih je bila taka praksa dosegla, pa so bili tako globoko prisotni v zavesti ljudi, da je o njih posredno poročal tudi *Primorski dnevnik*, ko je objavil že citirano spomenico goriških duhovnikov proti nadškofu Margottiju. Tak pristop je namreč omogočil ponovno uradno uveljavljanje slovenščine v Gorici po fašističnem dvajsetletju.

Zasluge za to je ob konkretnih domobranskih pritiskih na nemške oblasti imel goriški katoliški krog, tedaj zbran okoli Janka Kralja. Nemška oblast je namreč od septembra 1943 dalje, verjetno v luči načela "divide et impera", rehabilitirala slovensko komponento v mestu na račun italijanske in ji dala možnost, da se uveljavi na kulturnem, upravnem in šolskem področju. Dani so bili torej pogoji za slovenski kulturni preporod, za kar se je zavzel katoliški krog.[25] V tem kontekstu lahko razumemo tudi vključevanje posameznikov v civilne administrativne strukture Adriatisches Küstenlanda. Pri tem so skušali, kolikor je bilo mogoče, ohraniti distanco od slovenskega domobranstva, ki je maja 1944 postalo aktivno v mestu tudi s tiskanjem svojega časopisa *Goriški list*, s katerim pa vodstvo katoliškega kroga uradno ni sodelovalo.[26] Mesta znotraj uprave, ki so jih Slovenci tedaj zasedli, so bila v glavnem v zakulisju, a kljub temu so omogočala dvojezično delovanje mestnega in okrožnega administrativnega aparata in ponovno uradno rabo slovenščine, kar se je odražalo v imenovanju slovenskega podžupana, ki je postal dr. Nikolaj Tonkli, predsednika okrožnega sodišča dr. Franca Vidmarja, referenta za slovenske zadeve na prefekturi v Gorici dr. Lojzeta Vogriča, in še predsednika Deželnega šolskega sveta dr. Antona Kacina, tudi predsednika Slovenskega kulturnega sveta.[27] Da se je vključevanje v administrativni aparat obrestovalo, je bilo razvidno ob rojstvu slovenske gimnazije v mestu, saj so k njeni ustanovitvi nedvomno pripomogli odlični osebni stiki s prefektom, grofom Pacejem.[28] V Gorici je tako nastala slovenska gimnazija, ki je redno in popolnoma svobodno delovala od novembra 1944 do aprila 1945. Da je bil ta podvig zelo cenjen med ljudstvom, dokaj zgovorno opozarja tudi Hubert Močnik,[29] ki je v spominih ugotavljal, da je bil problem, pred katerim so se slovenski Goričani znašli leta 1944, "ali naj v tem času slovenska mladina v določenih krajih ostane brez šol ali naj recimo v Gorici še naprej obiskuje italijanske šole, še vedno prepojene s fašističnim duhom?"[30]

Da je uspehom botrovalo vključevanje v civilni administrativni aparat v mestu, je razvidno tudi iz zapisov bodočega odgovornega urednika *Slovenskega Primorca*, stolnega kanonika Alojza Novaka, ki je v Črniški kroniki 26. junija 1945 beležil: "Danes Slovenci v Gorici pomenimo mnogo manj kot kdaj prej; še pod nemško okupacijo smo imeli šole in gimnazijo, – danes ni vsega tega več. In še nekaj je občuten minus: veliko Slovencev, tudi najpomembnejših, so partizani zaprli, veliko jih je pobegnilo iz Gorice v Italijo – le redki smo še nasejani v mestu – par advokatov, zdravnikov in par duhovnikov, ki pa smo vsi preobloženi s poklicnim delom. Kako naj vzdržimo protiutežje proti sladkim Lahom, ki se zaveznikom dobrikajo?! Prav je imel oni laški nekdaj v Gorico privandrani človek, ki je v Vidmu rekel: "Slovenci sami v Gorici napeljujejo

ke mirovne pogodbe 10. februarja 1947 med Jugoslavijo in Italijo.

25 Pri tem slovenskem preporodu v Gorici so aktivno sodelovali skoraj vsi člani bodočega uredništva *Slovenskega Primorca*. Na slovenski gimnaziji sta poučevala tako K. Humar in A. Čuk, ki je bil tudi delegat nadškofijskega ordinariata v Deželnem šolskem svetu za Goriško. F. Močnik je začel skupaj z A. Čukom zbirati mladino v slovenski poskusni katoliški akciji, M. Brumat je od nadškofa Margottija dosegel že decembra 1943 slovensko mašo na Travniku, F. Močnik in pa A. M. J. Berbuč sta obnovila delovanje Goriške Mohorjeve družbe, ki je leta 1944 ponovno izdala svoj koledar, obnovljena je bila tudi Katoliška tiskarna, v kateri so leto kasneje tiskali *Soški tednik* (Černic, *La ripresa,* str. 81–96).

26 V skoraj letu izhajanja lahko najdemo le en intervju z duhovnikom in en članek v obrambo Mirka Brumata pred napadi partizanskega tiska. Tudi vodilni laiki se na listu niso izpostavljali.

27 Glej Močnik, *Spomini in izkustva,* str. 190; Černic, *La ripresa,* str. 84.

28 Do česa podobnega v Trstu tedaj ni prišlo, kljub velikim pritiskom domobranskega štaba. Za splošno oceno glej Mellinato, *Scuola e confine.* str. 349.

29 Hubert Močnik, goriški šolnik. Leta 1944 je poučeval v Savoni, 2. maja leta 1945 mu je OF v Gorici poverila funkcijo komisarja za trgovsko srednjo šolo v ulici Crispi, za šolo lepe umetnosti v ulici Veneto in za agrarni zavod v ulici Duca d'Aosta.

30 Močnik, *Spomini in izkustva,* str. 190.

vodo na naš mlin." Istega dne je še bolj ostro nadaljeval: "Kar se Mussoliniju ni posrečilo v 25 letih, so dosegli partizani v 6 tednih – izpraznili so Gorico od Slovencev, vsaj pomembnejših. Služkinje po laških družinah so še Slovenke, a da bi dobili ljudi, ki bi vodili naše kulturno in politično delo – to je danes nemogoče." Zaključil je: "To sem jasno povedal enemu višjih funkcionarjev OF. [...] Tirjal sem, da naj zaprte spustijo, beguncem zasigurajo povratek in nas puste, da si bomo v Gorici spet opomogli po razdejanju, ki so ga povzročili, da bomo spet svoje šole odprli itd."[31] Zavest, da je bilo treba v administrativnem aparatu postaviti protiutež uveljavljajočemu se italijanstvu, je bila zelo močna. Delovanje kroga, zbranega ob *Slovenskem Primorcu*, se je zato osredotočilo na potegovanje za ustanovitev slovenske šolske mreže pod okriljem Zavezniške vojaške uprave. To je obenem omogočilo postopno okrepitev slovenskih katoličanov v mestu, saj je šola postala naravna zaposlitev za tisto slovensko inteligenco, ki je v mestu delovala že pred koncem vojne.[32]

Polemika okrog šolskega vprašanja

Nastanek slovenskega šolstva pod Zavezniško vojaško upravo je spremljalo tudi časopisje. Na tiskovni konferenci 4. avgusta 1945 se je poročnik John Simoni, zadolžen za vzpostavitev šolske mreže na območju cone A, takole izrazil: "Oddelek za vzgojo Zavezniške vojaške uprave hoče odpreti vse panoge slovenskih šol. Vsekakor šole lahko odprejo samo tam, kjer so dijaki, kvalificirani učitelji in potrebni šolski prostori. Pod temi pogoji bodo odprte tudi srednje šole."[33] Šole naj bi torej odprla Zavezniška vojaška uprava, ki ni priznala že obstoječih partizanskih šol, istočasno pa je začela razpuščati Pokrajinske narodnoosvobodilne odbore in sistematično uveljavljati svojo civilno oblast. V tem okviru se je spor z Zavezniško vojaško upravo stopnjeval do take mere, da je vodstvo razpuščenega Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko Primorje in Trst proglasilo trdo in odločno politiko nesodelovanja z anglo-ameriško upravo.

V ta spor, ki bi zelo verjetno privedel do tega, da ne bi prišlo do ustanovitve slovenskih šol ne v mestu Gorica še manj pa v Trstu, je odločilno posegel tudi krog, zbran okoli *Slovenskega Primorca*. Kot poroča Alojzij Geržinič, je stik z Zavezniško vojaško upravo v Gorici vzpostavil dr. Alfonz Čuk. V pismu por. Simoniju, napisanem v italijanskem jeziku v Gorici 24. avgusta 1945, je sporočil: "Dovoljujem si Vam predstaviti pravkar iz Ricciona dospela dr. Antona Kacina in dr. Vinka Brumna. O obeh sem Vam pripovedoval v pogovoru, ki sva ga imela pred dvema tednoma v Trstu. Sta zaupanja vredni osebi in popolnoma usposobljena za delo na šolskem področju."[34] Tudi po tej poti se je kljub prepovedi razpuščenega Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora, začelo postavljati temelje za slovenske šole v mestu.

Spor "ljudske oblasti" z zavezniško vojaško upravo glede šolskega vprašanja se je odražal tudi v medijih, toda *Soški tednik* v to polemiko ni posegal. Omejil se je le na objavo poziva za vpis v slovenske šole, potem ko je to storil *Primorski dnevnik*. *Primorski dnevnik* pa je v skladu s politiko nesodelovanja večkrat ostro polemiziral z Zavezniško vojaško upravo in postavljal svoje pogoje. Začelo se je 7. avgusta, ko je bila na naslovni strani časopisa v članku *O našem šolstvu in uradništvu*, ki ga je napisal France Tončič, postavljena jasna zahteva: "Ali načelo enakopravnosti ali – nič".[35] *Primorski dnevnik* je torej zadeve postavil v maksimalistični luči in odklanjal ustanovitev slovenskega šolstva v okviru leta 1943 veljavne italijanske zakonodaje. V tem tonu so v avgustu sledili drugi polemični članki, v katerih se je postavljalo v ospredje nesprejemljivost ponovno restavriranega fašističnega pravnega reda iz leta 1943, kar je dejansko diskriminiralo Slovence in slovensko šolstvo. V tem oziru je zgovorno poročilo, ki ga je *Primorski dnevnik* objavil 24. avgusta v članku *Položaj našega šolstva*.[36] V njem je avtor obtožil zavezniške oblasti, da ovirajo organizacijo samostojnega slovenskega šolstva, kot je razvidno iz prepovedi organizacije učiteljskega tečaja v Gorici. Nato se je članek osredotočil na problematiko avtonomnega slovenskega šolskega supraintendanta, ki ga poročnik Simoni Slovencem ni hotel priznati. Kot lahko razberemo iz zapisa o srečanju Oskarja Venturinija s Simonijem, je Simoni na to ostro odvrnil, češ da se "za slovenskim nadzornikom skriva politični organ, da simulira, da ne obvlada popolnoma italijanski jezik".[37] Razvidno je, da je Simoni zavračal slovenskega nadzornika zaradi močne politizacije slovenskega partizanskega šolstva, obenem pa je Simoni dejansko kritiziral tudi kvaliteto partizanskih šol. V istem zapisu namreč pravi, da je slovensko šolstvo treba dvigniti na raven italijanskega.

31 Novak, *Črniška kronika*, str. 231–232.
32 Profesorski kader, ki je poučeval na gimnaziji leta 1944, je skoraj v celoti poučeval na novoustanovljenih zavezniških šolah leta 1945. Isto se je zgodilo z osnovnimi šolami, ki so zaposlile vrsto učiteljic, ki so leta 1944 poučevale v Gorici v osnovni šoli v ulici Mamelli.
33 Glej Artač, *Ob zlatem jubileju*, Koledar 1995; Bratina, *Petdeset let,* Koledar 1995.
34 Humar, *Dr. Anton Kacin*, Koledar 1985, str. 152, ki citira Alojzija Geržiniča.
35 *Primorski dnevnik*, 7. 8. 1945, leto 1, št. 73, str. 1.
36 *Primorski dnevnik*, 24. 8. 1945, leto 1, št. 87, str. 2.
37 Prav tam.

Kritično pisanje *Primorskega dnevnika* o šolskem vprašanju se je nadaljevalo tudi po 13. septembru,[38] ko je dnevnik končno objavil poziv za vpis v slovensko šolo.[39] Ostro je polemiziral z Zavezniško vojaško upravo, ker je na odgovorna mesta v šolskem aparatu imenovala ljudi, ki so delovali izven okvirov "ljudske oblasti". Pri tem je bil izrazito oster predvsem do Srečka Barage, Vinka Brumna in Antona Kacina. Kot smo že omenili, je zadnja dva zaveznikom predstavil Alfonz Čuk in sta v šolskem letu 1944/45 delovala v Gorici, v okviru Slovenskega deželnega šolskega sveta. Primorski dnevnik je vse tri 19. septembra ostro ozmerjal v članku Hlapci,[40] ko jim je očital, da so se izkoreninili slovenskemu rodu, da so postali "emigranti", da so služili Nemcu. V isti številki je list še enkrat brutalno napadel Barago v članku *Še o profesorju Srečku Baragi,* ki je 10. oktobra ponovno postal tarča grobih napadov v članku *Naše zadnje besede o profesorju Baragi*. Ostrina napadov zgovorno govori o tem, da je razpuščeni Pokrajinski narodnoosovobodilni odbor za Slovensko Primorje in Trst izgubil vsakršno možnost, da bi ob ustanavljanju šol učinkovito vplival na imenovanje odgovornih kadrov. Poizkusi *Primorskega dnevnika* in kasneje tudi *Soškega tednika*, da bi z medijskim pritiskom vplivala na spremembo politike Zavezniške vojaške uprave, so bili neuspešni. To dokazuje tudi primer slavista Andreja Budala, ki mu je Zavezniška vojaška uprava odklonila dovoljenje, da se iz Vidma premesti v Gorico in se tu namesti na slovenski šoli.[41]

Tudi Slovenski Primorec je o šolski problematiki pisal zelo zgodaj. 12. septembra[42] je pozitivno predstavil Kacina in pozdravil njegovo imenovanje na mesto okrožnega šolskega nadzornika, že teden prej pa, ko je bila polemika okrog šolskega vprašaja na višku, je javno vabil k vpisu v slovensko šolo in objavil daljši programski članek z naslovom *Vprašanje našega šolstva,*[43] v katerem je sprejel izhodišča Zavezniške vojaške uprave, izrečena na tiskovni konferenci v začetku meseca avgusta. Slovenske šole naj bi po mnenju pisca odprli tam, kjer je bilo dovolj dijakov, kar bi v bistvu odprlo možnosti ustanovitve priznanih slovenskih šol v Gorici in Trstu, čemur so Italijani nasprotovali. Pisec je zahteval strokovnost učiteljskega kadra, kar naj za slovenske šole ne bi bil velik problem. Očitno je že tedaj imel v mislih kader bivše gimnazije v Gorici kot tudi slovenske profesorje in učitelje, ki so se vračali iz internacije v Italiji.[44] Obenem je bil kritičen do veljavnih šolskih programov in menil, da je v sklopu novega šolstva nujna prilagoditev italijanskih učnih načrtov slovenskim potrebam, kar naj bi opravili sposobni profesorji. Zahteval je še, naj bodo šole "prava narodna vzgojevališča", in da se ne smejo sprevreči v politične predavalnice. Zadnja zahteva se je dotikala uveljavitve dveh ur verouka, kot je bilo to predvideno v starih jugoslovanskih programih, kar je ta krog tudi dosegel. Zahteve so bile objavljene kot programski dokument duhovščine in katoliških staršev in so jasno izpostavile apolitičnost šole. Za pisca člankov v *Slovenskem Primorcu* naj bi bil namreč namen šole "vzgojiti otroke v prave Slovence ne pa v fanatične pristaše te ali one stranke", kar je bila "bistvena zmota fašistične šolske vzgoje".[45] V nasprotju s tem je *Primorski dnevnik* izpostavljal potrebo, da mora šola poučevati to, kar hoče ljudstvo oz. ljudska oblast. Na dveh idejnih bregovih pa sta si bila lista tudi glede nameščanja učnega kadra. Novica, da so imeli zavezniki na razpolago profesorje in učitelje, ki bi lahko začeli z delom v šolskih klopeh, je očitno presenetila krog okoli *Primorskega dnevnika*, ki je tudi javno spraševal o njihovih imenih. To tudi pojasnjuje ostra stališča *Primorskega dnevnika* do nameščanja profesorjev, ki so sodelovali v gimnaziji leta 1944, saj ostrina napadov kaže, da jim je okoli šolskega vprašanja zadeva dejansko ušla iz rok in da se je v coni A prav zaradi šole zasidrala neodvisna inteligenca, ki je bila predvsem v Gorici že globoko vključena v socialno tkivo in ki je postala tudi kulturno zelo aktivna, kot je razvidno iz polemike ob miklavževanju v Verdijevi dvorani.

Polemika okrog miklavževanja v Verdijevi dvorani

Grobi medijski napadi ob miklavževanju v Verdiju predstavljajo zadnje dejanje opisane zgodbe in pomenijo dokončni zlom med demokratično usmerjenim krogom, ki se je zbiral okrog *Slovenskega Primorca*, in do tedaj še dokaj zmernim *Soškim tednikom*. Razhod sovpada tudi z javnim dis-

38 *Primorski dnevnik*, 13. 9. 1945, leto 1, št. 104, str. 2.
39 Bojkot vpisovanja v šolo so ljudske oblasti umaknile po osebnem tajnem pogovoru med Srečkom Barago inšpektorjem za slovenske šole in odvetnikom Franjem Tončičem. Glej Bratina, *Petdeset let,* Koledar 1995.
40 *Primorski dnevnik*, 19. 9. 1945, leto 1, št. 109, str. 2.
41 Premestitev Andreja Budala, enega izmed vidnih predstavnikov bodočega levega tabora, iz Vidma v Gorico je bila zavrnjena z obrazložitvijo, da se je ob zavrnitvi ponudbe okrožnega nadzorništva v Gorici odpovedal premestitvi. Budalu je bilo namreč ponujeno celo mesto okrožnega nadzornika, ki pa ga je zavrnil v začetku septembra istega leta. Glej *Primorski dnevnik*, 15. 11. 1945, leto 1, št. 158, str. 2.
42 *Slovenski Primorec*, 12. 9. 1945, leto 1, št. 3, str. 4.
43 *Slovenski Primorec*, 5.9.1945, leto 1, št. 2, str. 3.
44 Za Trst se je problem deloma rešil s kadrom, ki je poučeval v gimnaziji slovenskih beguncev v taborišču v Monigu pri Trevisu.
45 *Slovenski Primorec*, 5. 9. 1945, leto 1, št. 2, str. 3.

Ljudski dom (prej Trgovski dom) v Gorici (foto: Peter Černic, 2006).

tanciranjem *Slovenskega Primorca* od nove ustave FLRJ, ki je po mnenju uredništva časopisa negativno reševala odnose med Cerkvijo in državo. Katoliški tabor si je opomogel in tudi na terenu razbil vsiljeno kulturno-prosvetno enotnost; katoliški tabor je ponovno dobil svojo identiteto. Rodila se je kulturno-prosvetna bipolarnost, ki je zaznamovala goriško zamejsko povojno življenje vse do naših dni, kar je prisililo krog, ki se je zbiral okrog Ljudskega doma, da je tudi sam organiziral svoje miklavževanje prav v Ljudskem domu v Gorici.

Glasovi o samostojnem miklavževanju v Verdijevi dvorani, najprestižnejši dvorani v mestu, so zgodaj vzbudili pozornost tako na straneh *Soškega tednika* kot tudi *Primorskega dnevnika*. *Primorski dnevnik* se je prvi odzval 17. novembra,[46] *Soški tednik* mu je sledil teden kasneje 24. novembra.[47] Oba časopisa sta bila v zapisu zelo ostra. Prireditev sta predstavila v luči kontinuitete z miklavževanjem, ki ga je katoliški krog v Gorici oblikoval pod nemško okupacijo leto prej v isti dvorani. Tarča napadov je bil predvsem Drago Petkovšek, ki so ga označili za kolaboracionista in zato pozvali gledalce, naj se predstave ne udeležijo. Še ostrejši je bil zapis v *Soškem tedniku* 8. decembra,[48] ko je po prireditvi predstavo prikazal v luči uveljavljanja emigrantskih, bivših "kolaboracionističnih" krogov. Ocena *Soškega tednika* je bila neizprosna: "Narodni izdajalci slovenskega naroda, belogardisti pa so se umaknili roki pravice. Razširili so se preko narodnostnih meja in čakali trenutka, ko bi znova zahrbtno napadli pridobitve štiriletne borbe slovenskega naroda in vsaj po možnosti zabarantali Primorsko. Spletkarili so po Rimu, Forlìju, Vidmu, Trevisu itd. Končno so agenti morečega režima nasilja prijadrali v Gorico. Začeli so spletkariti in se skupljati okrog Slovenskega Primorca, nepolitičnega glasila, ter pričeli z gonjo. Začelo se je na kulturnem, šolskem polju posebno tam, kjer nimajo starši pregleda nad svojo deco. Pomagači okupatorja, znani propagandisti kolaboracionizma, "ubogi falirani ljubljanski študentje", uredniki belogardističnih glasil kot Vipavec, so priredili s pomočjo naših zaveznikov Miklavževanje." Ostrina in grobost napada sta nerazumljivo pretirani in nepričakovani, postajajo pa bolj razumljivi, ko v zapisih tedanjega ravnatelja na 13-razredni deški šoli Šolski dom H. Močnika odkrijemo, da se je na šoli življenje in delovanje ogrelo, "ko smo videli kako so vsi: zavezniška uprava in ljudstvo hrepeneli in tekmovali da osrečijo in razvesele naše malčke z darili, ko smo uprizorili pod režijo tajnika Maksa Komaca igrico Miklavž prihaja".[49]

Šolsko področje, na katerem se je katoliški tabor tako močno angažiral, je postalo izhodišče za razvoj samostojne ter svobodne kulturne in prosvetne dejavnosti, *Slovenski Primorec* pa referenčna točka za vse demokratično usmerjene Slovence v Gorici. Prav zaradi tega so bili od tistega trenutka dalje napadi na list vedno bolj pogosti in ostri, saj je partizanski tisk, zagovornik ljudske demokracije, videl v njem realnega antagonista, torej "reakcionarja" in "fašista tretje vrste", ki zahrbtno razdira enotnost in s svojim delovanjem neti nove spore ter preprečuje, da bi ljudstvo živelo v miru in solidarnosti.[50] Danes, po šestdesetih letih bi ga lahko manj opredeljeno označili kot glasnik slovenstva in katoličtva v duhu demokracije.

46 *Primorski dnevnik*, 17. 11. 1945, št. 160, str. 2.
47 *Soški tednik*, 24. 11. 1945, št. 21, str. 4.
48 *Soški tednik*, 8. 12. 1945, št. 23. str. 4.
49 Močnik, *Spomini in izkustva,* str. 198.
50 *Soški tednik*, 29. 12. 1945, št. 26, str. 2.

Obnovljena Verdijeva dvorna v Gorici (foto: Peter Černic, 2006).

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISNI VIRI

Bollettino dell'Arcidiocesi di Gorizia, 1943–1945.
Goriški list, 1945.
Partizanski dnevnik, 1944, 1945.
Primorski dnevnik, 1945.
Slovenski Primorec, 1945.
Soški tednik, 1945.

LITERATURA

Artač, Ivan: Ob zlatem jubileju obnovitve slovenskega šolstva na Tržaškem. *Koledar 1995*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1994, str. 62–65.

Bajc, Gorazd: Slovenski Primorec in razhajanja s Primorskim dnevnikom. *Annales. Series historia et sociologia*, 10, 2000, št. 1, str. 139–152.

Bratina, Slavko: Petdeset let slovenskih šol. *Koledar 1995*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1994, str. 65–69.

Černic, Peter: La ripresa dei cattolici sloveni nel Goriziano (1943–1945): un problema da affrontare. *Tra Osoppo e Osvobodilna fronta: Fonti e Problemi di Storia della resistenza nel Goriziano* (uredila Liliana Ferrari). Gorica : Istituto sociale di storia religiosa, 2006, str. 81–96.

Geržinič, Alojzij: *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Baraga pri ZVU*. Buenos Aires : Slovenska kulturna akcija, 1983.

Humar, Kazimir: I cattolici sloveni durante la guerra e la resistenza. *I cattolici Isontini nel secolo XX. III.: Il Goriziano tra guerra, resistenza e ripresa democratica (1940–1947).* Gorica : Istituto di storia sociale e religiosa, 1987, str. 201–210.

Humar, Kazimir: Dr. Anton Kacin, *Koledar 1985*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1984, str. 150–152.

Humar, Kazimir: Zlatomašnik msgr. dr. Franc Močnik. *Koledar 1985*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1984, str. 119-121

Klinec, Rudolf: *Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe*. Gorica : Goriška Mohorjeva Družba, 1967.

Mellinato, Giulio; Andri, Adriano: *Scuola e confine. Le istituzioni educative della Venezia Giulia 1915–1945*. Trieste : I quaderni di Qualestoria, 1994.

Močnik, Hubert*: Spomini in izkustva.* Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1971.

Novak, Alojzij: *Črniška kronika* (uredil Boris Mlakar). Ljubljana : Družina, 1992.

Perat, Mariza: Ob petdesetletnici Slovenskega Primorca. *Koledar 1996*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1995, str. 42–43.

Rustja, Božo: Če vam pride na misel duhovništvo, je nikar ne odbijte! Intervju s Francem Močnikom. *Ognjišče*, 1997, št. 11, str. 33–37.

RIASSUNTO

La riorganizzazione del blocco cattolico a Gorizia nel 1945, alla luce della polemica tra lo Slovenski Primorec e la stampa partigiana

La riorganizzazione del blocco cattolico a Gorizia dopo la sua liberazione nel 1945 fu molto veloce. Il blocco dei cattolici, raccolti intorno alla curia arcivescovile, riuscì infatti ad avere un ruolo decisivo, subito dopo l'instaurazione dell'Amministrazione militare alleata e dopo la normalizzazione della situazione a Gorizia, sia per far valere i diritti nazionali sloveni in città sia nel riunire e nell'organizzare quegli Sloveni che non si riconoscevano nel pensiero unico culturale e politico che allora caratterizzava la comunità slovena a Gorizia. Il lavoro svolto dal cerchio raccoltosi intorno all'arcivescovado si mostrò dapprima con la pubblicazione del settimanale Slovenski Primorec, che nonostante il boicottaggio dell'"autorità popolare" riuscì a portare il suo messaggio in mezzo al pubblico. Il suo successo fu evidentemente così grande, che dal dicembre del 1945 la stampa partigiana si dovette scontrare col settimanale ed entrare quasi regolarmente in aperta polemica con esso. Nell'articolo l'autore cerca di cogliere attraverso la lettura delle polemiche indirette sulla carta stampata il significato del lavoro del cerchio riunitosi intorno allo Slovenski Primorec, che cominciò ad attuare una politica autonoma di collaborazione con l'Amministrazione militare alleata, nella consapevolezza che solo questo modo di procedere poteva portare ad una reale affermazione degli Sloveni in una città a loro ostile. La campagna mediatica per la creazione di scuole slovene sotto l'Amministrazione militare alleata, che caratterizzò i primi numeri del settimanale, dimostra ampiamente la lungimiranza del cerchio, che appoggiò la proposta alleata di istituire delle scuole slovene a Gorizia: questo permise allo stesso tempo anche il ritorno degli intellettuali sloveni che si dispersero per l'Italia durante il fascismo e dopo la Liberazione. Questo cerchio di persone, che a partire dall'ottobre del 1945 trovò un lavoro stabile a Gorizia, in breve tempo divenne il fulcro dell'attività culturale e divulgativa svolta in maniera autonoma ed indipendente della comunità cattolica slovena di Gorizia.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 94(497.4-15+450.367)"1946"
304.3(497.4-15)"1946"
prejeto: 22. 4. 2007

Kaja Širok

univ. dipl. zgodovinarka in italijanistka, Šolska ul. 37, SI–5250 Solkan
e-mail: kajasirok@hotmail.com

Manifestacije ljudske volje Spomini na Gorico v letu 1946

IZVLEČEK

Avtorica se v prispevku ukvarja z oblikovanjem spomina na obmejnem območju s posebnim poudarkom na opisu dogodkov v prvem letu osvoboditve. Poglavitni dogodki in spomini nanje so preučeni v širšem družbenem okviru, ki vključuje oris današnje podobe Goriške kot ozemlja, ki vsebuje prepleteno zgodovinsko izročilo dveh identitet, ki tu sobivata. Interpretacija kompleksnosti odnosov v prostoru je podana v luči dogodkov, ki so jo krojili, in spominov, ki so jo delili.

KLJUČNE BESEDE
Goriška, druga svetovna vojna, povojno obdobje, kolektivni spomin

SUMMARY

A MANIFESTATION OF PEOPLE'S WILL.
RECOLLECTIONS OF GORIZIA IN THE YEAR 1946

In the contribution, the author deals with the formation of recollection on the territory with a special emphasis on the description of events in the first year of liberation. The principal events and recollections of them are studies in a broader social frame, which includes an outline of the present view of the Gorizia region as a territory that contains an interlaced historical tradition of two identities cohabiting on that ground. The interpretation of the complexity of relations in the space is given in the light of events that created it, and recollections that parted it.

KEY WORDS
Gorizia region, World War II, after-war period, collective recollection

Leta 2008 bo Nova Gorica praznovala svoj šestdeseti rojstni dan. Za datum začetka gradnje mesta je bil namreč določen 13. junij 1948, ko so pričeli polagati temelje za visoke gradnje, čeprav je mesto začelo nastajati že leto poprej, ko so na območje prispele prve mladinske delovne brigade in začele graditi novo mesto na meji. V decembrski številki časopisa *Nova Gorica* leta 1947 zasledimo naslednjo novico: "Te dni sta dospeli na gradnjo ceste prvi dve mladinski delovni brigadi. Prvo sestavljajo Srbi, Črnogorci, Makedonci, Hrvati in Bosanci, dospela pa je tudi večja skupina mladincev iz celjske okolice, ki bo vključena v slovensko mladinsko brigado, ki se snuje."[1]

Danes si težko predstavljamo, kako je goriški prostor izgledal pred šestdesetimi leti, ko se je pričela gradnja novega mesta. Še težje pa je obuditi občutke, ki so prevevali lokalno prebivalstvo v noči med 15. in 16. septembrom, ko se je območje *de facto* soočilo z določili pariške mirovne pogodbe in vstopom v novo državo. Del tega zgodovinskega obdobja nam oriše dokumetarni film Nadje Velušček *Moja meja*,[2] ki ugotavlja, da so bili spomini na dogodke v septembru 1947 izoblikovani glede na izkušnje, ki so jih prebivalci z nastalo mejo in obmejnim prostorom pridobili kasneje. Pričevalci dokumentarca se namreč ne soočajo samo z dogodki v omenjenem obdobju, temveč tudi s preteklostjo, ki je posledično oblikovala kasnejši spomin. Kakšna je bila situacija prve dni po nastali meji, vendarle lahko razberemo iz slik nasmejanih ljudi ob postavljenih slavolokih, okrašenih z zastavicami, ter s pomočjo tega vira sestavimo podobo trenutka, veselja in pričakovanja, ki se je izmikala negotovosti jutrišnjega dne. Negotovosti, ki se je zrcalila v zasebnih zgodbah prebivalstva – v izgubi delovnega mesta, v pričakovanjih odpravnine, v prekinjenih stikih z družino, ki je ostala na drugi strani meje, izgubi ljubljene osebe, skratka v osebnih pripovedih, ki so sestavljale kompleksen družbeni okvir Gorice in njenega zaledja v septembru 1947.

Vzporedno je potekalo kolektivno navdušenje, zmaga volje naroda po življenju v svobodni državi, *na svoji zemlji*, kjer izražanje lastne nacionalne identitete ni bil več povod za šikaniranja in fizične obračune. Kakšen je bil utrip narodnega slavja, lahko razberemo iz govora Mihe Marinka, predsednika vlade LR Slovenije, novembra 1947 na slavnostnem zborovanju na Lijaku ob priključitvi ozemlja k FLR Jugoslaviji: "... pozdravljam slavje, ki ga morejo slaviti samo resnično svobodni ljudje v taki družbeni skupnosti, kakršna je Titova Jugoslavija. Z nami misli in z nami se veseli vse delovno ljudstvo Jugoslavije, vsi narodi Jugoslavije, z nami so ne samo Slovenci, ki še ječijo pod suženjskim jarmom onstran "francoske črte" in Karavank – z nami so vsa svobodoljubna ljudstva, ki v naši borbi, v naših uspehih in zmagah vidijo zgled in spodbudo za svojo borbo, za svojo osvoboditev."[3]

Nova realnost ozemlja se je zrcalila predvsem v prihodu jugoslovanske armade na mejo, torej v prvih stikih lokalnega prebivalstva z *našimi* vojaki in v izgradnji novega mesta na meji, Nove Gorice.[4] Mladina iz vseh republik, ki je v okviru udarnih brigad v naslednjih mesecih prihajala gradit mesto, *ki bo sijalo preko meje*,[5] je v kraj prinašala nov jezik in pripomogla k oblikovanju identitete, ki je ozemlje odmikala od vkoreninjenih vezi s starim mestom Gorico in vodila v nov čas, v svobodno Titovo Jugoslavijo.

Vendar se upi, da bo Gorica nekoč le postala del enotnega slovenskega prostora, niso tako hitro razblinili. Besede Franceta Bevka, povojnega predsednika Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora in znanega slovenskega pisatelja, so še dolgo odmevale med ljudstvom: "Zgradili bomo Novo Gorico, toda stari se kljub temu ne bomo nikdar odrekli."[6]

Misel, ki je dolgo polnila desni zgornji kot časopisa *Nova Gorica*, se danes melanholično staplja v pobude združenja dveh mest v eno Gorico, z enojnim skupnim zgodovinskim trgom, ki že tri leta brezupno išče svoje ime, podobo in funkcijo. Tu, kjer je nekoč stal znameniti mejni kamen in še bolj znamenita "železna" ograja, kraljuje danes mozaik in ostanek tiste meje, ki je in je ni, ki ne ločuje, vendar loči, ki meščane obeh mest sili, da trkamo na odprta vrata.

Težko je namreč določiti, kje se sobivanje obeh mest prične in na kakšnih osnovah se to sobivanje razvija, če se pri tem ne upošteva temeljev, na katerih se je to sobivanje oblikovalo. Večina se namreč strinja, da sta mesti eno do drugega prijazni, da sodelujeta, da v nobenem primeru ta meja ne more biti postavljena kot primerjava one *prave* železne zavese, taiste, ki jo je Winston Churchill 5. maja 1946 poimenoval v svojem znamenitem govoru v Fultonu.[7] Vendarle se je Churchillov govor nanašal na ozemlje med Baltikom in Jadranskim morjem, z izrecno omembo Trsta, kar je teritorij Morganove linije postavljalo v okvir

1 *Nova Gorica*, 6. 12. 1947, str. 3.
2 Velušček – Medved, *Moja meja/Il mio confine*.
3 *Nova Gorica*, 8. 11. 1947, str. 1.
4 *"Ljudje so vojakom radi priskočili na pomoč, skupaj so vlekli žico ob meji in jim posojali razno orodje. Bila je to vendarle njihova vojska in njihova meja."* Malnič, *Topografija spomina na novo mejo*, str. 334.
5 Torkar, *Racionalizacija urbane strukture*, str. 35.
6 *Nova Gorica*, 8. 11. 1947, str. 1.
7 Izraz železna zavesa ima več virov nastanka. Kot prvi naj bi ga uporabil Goebbels v uvodniku časnika *Das Reich* februarja 1945, šele kasneje naj bi ga prevzel Churchill; Glej *Oxfordova enciklopedija zgodovine* II., str. 320.

France Bevk govori množici v Gorici (hrani PANG).

kriznih žarišč povojne Evrope.[8] Zgodovinar Tony Judt o tej tematiki opominja, da sta nastajajoča politična pola v kontekstu svojih ideologij oblikovala zemljevid povojne Evrope in v tem okviru posledično interpretirala spomine na drugo svetovno vojno.[9] Spomini so se tako razdelili (deformirali) glede na teritorij oz. politični blok, kjer so se oblikovali – komunistični, antikomunistični, antifašistični[10] – in so v tem okviru tudi gradili identiteto ozemlja.

V nadaljevanju si bomo tako ogledali položaj Gorice v letu 1946, v obdobju intenzivnega reševanja vprašanja zahodne meje, ki se je v mestu izražalo v odnosu prebivalstva do zaveznikov, do drugega, do lastne preteklosti. Ta odnos bo predstavljen v okviru spominske pripovedi o ljudskih manifestacijah v letu 1946. Dva napisana spomina, ki pred nami orišeta dve Gorici, pripovedujeta o borbi prebivalstva za svoje mesto in nam v letu po koncu vojne ponujata misel, da boja ni bilo nikoli konec, zakaj spremenil se je samo način bojevanja. Spomini, ki nam ta boj interpretirajo, so izraz jeze, zgodovinske krivice in pravice, boja za tisto, kar je vsaka vpletena stran pojmovala za svoje in se je za ta simbol svoje identitete bila pripravljena krvavo boriti. Brez kompromisov, v mestu, ki je bilo le leto kasneje odrezano od svoje periferije in je posledično iz bogatega mesta kmalu degradiralo v mesto na meji, orisano kot *"la piccola Berlino di casa nostra"*.[11]

Pogajanja s preteklostjo – spomin, prostor, identiteta

Seveda danes, šestdeset let po podpisu in uveljavitvi načel pogodbe vemo, da moramo omenjeno mejo interpretirati v luči Videmskih in Osimskih sporazumov, ki so območje odprli in omogočili sobivanje prebivalstva. Zavedati se moramo medsebojnega dialoga, ki sta ga gojili in ga gojita obe strani, ter naporov, da bi prostor dobil neko skupno identiteto in zaživel v miru. Vendar se ne moremo izogniti pripombi, da je sedanjost tega ozemlja večplastna in odnosi med prebivalci obeh mest izjemno kompleksni ter kot taki ne morejo biti zreducirani na dobre gospodarsko-politične odnose med mestoma.

To pa nas pripelje do vprašanja vloge prej omenjenega temelja, na katerem se je to sobivanje oblikovalo, in na konstrukt elementov, ki to sobivanje gradijo. Meje, tako fizične kot ideološke, so namreč področje konstantne družbene dinamike, kjer se proces oblikovanja meje prepleta z oblikovanjem identitete in kolektivne pripadnosti.[12]

Tudi prostor, kjer se ti družbeni procesi oblikujejo, definirajo in spreminjajo, ni nikoli nevtralen.

8 *Od Stetina na Vzhodnem morju do Trsta na Jadranskem se je čez kontinent spustila železna zavesa.* Glej *Stoletje svetovnih vojn*, str. 306.

9 *"European borders – and identities – were shape and frozen by the division of the Cold War and the "desire", common to the both sides, to forget the recent past and forge a new continent."* V: Müller, *Memory & Power in Post-war Europe*, str. 5.

10 Prav tam.

11 *"Naš mali Berlin"* (prevod avtorice, v nadaljevanju p. a.); Rumiz Paolo, *Gorizia cade l'ultimo muro d'Europa*, cit. po *La Reppubblica*, http://www.pbmstoria.it/fonti1474.

12 *"Kot vse oblike mejnega so družbene meje, ki temeljijo na razlikah fluidne, relativne in so v nenehnem oblikovanju."* (prevod avtorice (p. a.); Berdhal, *Where the world ended*, str. 105.

Že samo bežen sprehod po obeh Goricah nam pove veliko o obeh mestih. Kjer na eni strani domujejo Via Oberdan, Via 9. agosto, Via D'Annunzio, Corso Italia itd., se na drugi strani meje nahajajo Kidričeva ulica, Delpinova ulica, Gradnikove brigade itd. Kar pri tem preseneča, ni poimenovanje ulic mest po dogodkih in osebah, ki so krojili nacionalno zgodovino, temveč obdobja, v katera obe mesti svojo zgodovino locirata. Medtem ko je za Novo Gorico vir kolektivnega spomina druga svetovna vojna, Gorica svoje spomine ohranja v dogodkih prve vojne. Poimenovane ulice v tem primeru ne nosijo zgolj simbolne vrednosti, temveč se vpenjajo v širši konstrukt zgodovine spomina območja in v okvire oblikovanja identitete prostora.[13] Ta pa je, kot dokazujeta oba primera, vezana na vojno, iz katere obe državi izhajata kot zmagovalki. Takšen spomin ohranja v prostoru kontinuiteto naroda, saj opominja na narodnoosvobodilni boj zmagovalca, na požrtvovalnost tistih, ki so se borili za svobodo in zanjo umrli; kot tak konsolidira kolektivno identiteto prebivalstva.

Poudariti moramo, da je identiteta osnovana na tem, kar je pomnjeno in zato vodi v selekcijo spominov, na tiste, ki so pomnjeni, in tiste, ki so pozabljeni. Upoštevati je treba tudi dejstvo, da ne identiteta ne spomin nista monolitna.[14]

Identitete, ki se razvijajo na spominih, ki so si med seboj nasprotni,[15] so po Paulu Ricoeurju tako na osebni kot kolektivni ravni krhke. Predvsem, kot pravi avtor, kažejo čezmerne rabe ali zlorabe določenih spominov na problem identitete prebivalstva. O krizi identitete lahko tako pri Ricoeurju razberemo naslednje tri trditve: *Predvsem se tiče odnosa s časom, bolj precizno, ohranjanja sebe skozi čas. Drugi vir zlorabe se nanaša na tekmovanje z drugimi, na realne ali imaginarne grožnje identitete, od trenutka, ko se ta sooča z drugim, drugačnim. Tem, obsežno simboličnim ranam, se pridružuje tretji vir ranljivosti, to je vloga nasilja v utemeljitvi identitet, predvsem kolektivnih. V ozadju patologij spomina namreč kot temelj odnosa med spominom in zgodovino vedno najdemo nasilje.*[16]

Nasilje je goriško ozemlje zaznamovalo tako v prvi kot v drugi svetovni vojni, tako v obdobju med obema vojnama kot v prvih povojnih letih. Današnje rodove na preteklost spominjajo predvsem spomeniki, grobnice in vojaška pokopališča, ki nemo pričajo o krvavem dvajsetem stoletju na Goriškem. Spomeniki, ki so ujeti v širše zgodovinske kontekste, so interpretirani v okviru oblikovanega nacionalnega spomina, ki ima v obmejnem prostoru, v oblikovanem lokalnem kolektivnem spominu, še izrazitejšo simbolno moč.[17] Ti spomini pa ne morejo biti posplošeni kot del skupne preteklosti, saj je jasno, da niso ne vsi dogodki ne vsi spomini na te dogodke del kolektivne podobe preteklosti. Vsaka skupnost namreč na podlagi svojih (izbranih) preteklih izkušenj ohranja in razvija svoj kolektivni spomin ter s tem ohranja svojo identiteto. *V resnici je pridobivanje spominov skupine, torej identifikacija z njeno kolektivno preteklostjo, del procesa pridobivanja vsake družbene identitete, in privajanje članov te družbe s to preteklostjo predstavlja poglavitno prizadevanje skupnosti v asimilaciji posameznika.*[18] Tako je del spominov umeščen v določene kraje, ozemlja, ki so simbolno pomembna za izgradnjo kolektivnega spomina in obstoja te skupnosti. Predvsem na obmejnih ozemljih je ta proces še intenzivnejši in kot ugotavlja zgodovinar Franco Ceccoti, *bolj kot so spomeniki v prostoru vpadljivi, bolj se kaže nejasna nacionalna identiteta kraja, predvsem na lingvistično mešanih območjih. Takšni konstrukti so znak globokih bolečin, trdovratnih nasprotij nastalih iz konflikta ali kot posledica njegovih zaostritev.*[19]

Kot smo že omenili, je bila Goriška v obeh svetovnih vojnah in po njih prostor spopadov, nasilja in pobojev, kjer sta v nasprotujočih si taborih nastopali obe etnični skupini in kjer se je vojna manifestirala kot totalna. To pomeni, da je bilo v spopad vključeno tudi civilno prebivalstvo, ki je vojno doživljalo v prvih bojnih vrstah, neposredno vpleteno v vojaške spopade, bombardiranja ali obračune med vojskujočimi. Po premirju prve svetovne vojne namreč ni bilo družine na Goriškem, ki ne bi trpela za njenimi posledicami, tako materialno kot psihološko.[20] Ta travma pa se v teritoriju vendarle ni odsevala enako in spomini, ki sta jih med seboj vojskujoči strani oblikovali, so si velikokrat diametralno nasprotni – kar je eni skupini vir spominjanja, druga pozablja.

13 Piere Nora jih označuje kot *lieux de memorie*, kraji spomina, okoli katerih se diskurzi o spominu gradijo in spodbijajo. Glej Ballinger, *History in Exile*, str. 129.
14 Müller, *Memory & Power in Post-war Europe*, str. 21.
15 Divided memory/Memorie divise – izraz uporabi Ruscони v svojem delu *Resistenza e Postfascismo* in je kasneje po Portelliju opredeljen kot pojem, ki mora biti razširjen in radikaliziran v definiranje ne samo dihoto mije (in natančne hierarhije) med institucionaliziranim spominom (Odporništva) in kolektivnim spominom prebivalstva, temveč tudi kot fragmentalna pluralnost različnih spominov. Glej Ballinger, str. 21
16 (p. a.); Ricouer, *Ricordare, Dimenticare, Perdonare*, str. 72.
17 *"Spomeniki tako izražajo kot si prizadevajo ohraniti napetosti med individualnim in kolektivnim spominom, kot tudi med spomini, ki med seboj tekmujejo"* (...) z namenom, da pripovedujejo *"izbrano zgodbo, ki se osredotoča na to, kaj je ključnega za skupnosti in odklanja drugo,"* (p. a.); (Ballinger, *History in Exile*, str. 23).
18 (p. a.); Zerubavel, *Mappe del tempo*, str. 14.
19 (p. a.); Cecotti, *Un esilio che non ha pari*, str. 11.
20 Širok, *Z eno nogo na poti v krtovo deželo*, str. 422.

Italijanski goriški prostor hrani spomin na prvo svetovno vojno kot dediščino prednikov, osvoboditev lastnega naroda in posledično konstruiran vizualni spomin nosi to identiteto. Cecotti nam jo lepo oriše kot *prostor strelskih jarkov, krvi, junaštva in strahu; ozemlje, zaradi katerega je bila vojna napovedana, vsaj njen najjasnejši povod: prostor bojevanj, cilj nacionalnih aspiracij in, po konfliktu, jedro nacionalnega žalovanja in kolektivnega spomina vseh Italijanov, cilj vsakoletnih romanj. Torej simbol enotnosti, identitete, nacionalnega ponosa, ki se izraža v monumentalnosti.*[21]

Individualni spomini, v kolikor se ne strukturirajo znotraj okvira nastalega kolektivnega spomina, imajo zelo malo možnosti za obstoj. Tak je primer slovensko govorečega goriškega prostora. Povojna situacija za prebivalstvo ni bila enostavna, saj je bila po večletnih bojevanjih, begunstvu, življenju v nemogočih razmerah, izgubi lastnine vojna izgubljena, država v razsulu, mesto s svojim zaledjem pa je postalo del Kraljevine Italije.[22] Tu se je spomin na vojno ohranjal predvsem v privatnih, družinskih spominih, ki dolgo niso dobili svoje kolektivne interpretacije. Ta je postala aktualna šele po letu 1991, v luči reinterpretacije nacionalne zgodovine in v procesu oblikovanja novih poglavij nacionalnih kolektivnih spominov.

V narativnih diskurzih obeh narodov še danes zasledimo, kako se je oblikovala podoba oz. nacionalni spomin na prvo svetovno vojno. V mislih imamo predvsem konstrukte kot *"Čudež pri Kobaridu"*, ki ima v italijanščini različico *"La disfatta di Caporetto"*[23] ali slovenski *"Padec Gorice"*, ki v italijanščini postane *"La presa di Gorizia"*.[24]

Če strnemo: nasilja in vojne, še posebej na narodnostno mešanih območjih, ne oblikujejo samo spominov, ki sestavljajo dediščino prebivalstva, temveč tudi tiste, ki vključujejo njeno nasprotje, torej pozabo spomina.

Vendar, če se ponovno obrnemo na Ricoeurja, na katerih zahtevah spomina in pozabe igra manipulacija z le-temi svojo vlogo? Predvsem v selekciji spomina, v njegovi politiki in morali. Prepoved pozabe kot temelj ohranjanja identitete in tradicije je osnovana ne toliko na čaščenju preteklosti, temveč na pomenu, ki ga ima za prihodnost. Nacionalni spomin obuja tiste dogodke, ki so danes pomembni za njegovo stabilnost in državnotvornost, torej spomine, ki puščajo sledi v narodni zavesti, najsi bodo to zmage ali rane, ki jih je nasilni tok zgodovine prizadejal njihovim žrtvam.[25]

Iz slednjih primerov lahko tako povzamemo, da je pokrajina med spomini in zgodovino prostor družbene dinamike, kjer se izgrajuje nacionalna identiteta, kjer nastajajo spomeniki, kjer se določeni dogodki in kraji povzdignejo iz anonimnosti v Zgodovino. Tako nastajajo svetišča narodnega spomina, kjer sintagma *Ne pozabi!* pridobi emotivni pomen, nastajajo narodni prazniki, dnevi posvečeni obujanju spomina. Iz teh ritualov se oblikujejo državni koledarji in kot ugotavlja Zerubavel, je koledar *koristen kraj družbenega spomina. S cikli "prazničnih dni", ki so specifično nastali za komemoracijo določenih zgodovinskih dejanj, hranijo koledarji poglavitne naracije, ki so jih spominske skupnosti*[26] *realizirale o svoji preteklosti.*[27]

Česar se en narod spominja, kar obuja in praznuje, lahko torej za drugega postane vir ponižanja in posledično je kakršnokoli praznovanje spomina enega lahko vir prezira do drugega, kar pušča v kolektivnem spominu naroda rane, ki niso vse zgolj simbolične. In ravno politika narodnega "spominjanja", torej komemoracije spomina, bodisi v obliki praznika ali obeležja, kaže na zlorabo določenih spominov in na pozabo drugih, ki za kolektivni spomin naroda niso pomembni ali pa nosijo težo neljube preteklosti in so zato nadležni.[28]

Ko je 30. marca 2004 Italijanska republika določila 10. februar za državni praznik, imenovan *"Dan spomina"* kot dan počastitve spomina na žrtve fojb, dalmatinskega eksodusa in vseh povojnih dogodkov na njeni vzhodni meji, se situacija še zdaleč ni zdela tako kompleksna in resna, kot to postaja danes. Italija, kjer je bila politika povojne *"pozabe"* dobro konsolidirana, je namreč z omenjenim dejanjem postavila svoj dan spomina na preteklost in to v kontekstu spomina na dogodke, ki jih država šestdeset let ni imela za pomemben del svoje nacionalne dediščine.[29] Ti spomini so tako živeli in preživeli kot spomin manjšine, tiste skupine ljudi, ki so jih sami dogodki tako globoko pretresli, da si še njihovi vnuki niso

21 (p. a.); Cecotti, *Un esilio che non ha pari*, str. 11.
22 Širok, *Z eno nogo na poti v krtovo deželo*, str. 422.
23 Dobesedno *"Kobariška polomija"* (p. a.).
24 *"Zavzetje Gorice" (p. a.).*
25 (p. a.); Ricouer, *Ricordare, Dimenticare, Perdonare*, str. 80–83.
26 *"Mnemonic communities".*
27 (p. a.); Zerubavel, *Mappe del tempo*, str. 51.
28 Sociolog Alessandro Cavalli tako ob razmišljanju o praznovanju spomina odporniškega gibanja, ki je zasenčil fašistično preteklost, nadaljuje, da *je praznovanje nekega spomina, ki na svoj način osvobaja družbene skupine, stranke, intelektualce od nuje, da razmišljajo o svoji odgovornosti do nove prihodnosti in konsolidira vlado, vsaj hipotetično, v uporabi pozabe, znotraj procesov kolektivnih potlačitev spomina.* (p. a.); Glej Tota, *La memoria contesa*, str. 33.
29 *Do devetdesetih let prejšnjega stoletja se uradne državne zgodovine obeh držav v svojih razpravah povojnega obdobja nista lotevali, kar je danes interpretirano predvsem v kontekstu pozitivne vloge narodnoosvobodilnega boja partizanov in spomina na vojno zmagoslavje, kjer se je stežka vključevala tudi tematika nasprotij in pobojev, ki sta jih obe državi izvrševali v času vojne in po njej.* (p. a.); Favretto/Jovic, *Journal of Southern Europe and the Balkans, Introduction*, str. 92–93.

Manifestacija na Travniku leta 1946 (hrani PANG).

dovolili pozabe. Omenjena obeležitev spomina je bila tako enemu narodu v uteho, ker je javno opominjala na grozote, ki jih je drug narod izvajal nad njim, drugemu, *"na oni strani meje"*, pa je predstavljala bolečino, zgodovinsko netočnost dogodkov, predhodnih prvemu spominu, katerega posledica so bili dogodki povojnega obdobja. Kot že rečeno, je v prizadetih (pozabljenih) ozemljih ljudski spomin na določene dogodke prejšnjega stoletja ostajal živ in se je ohranjal predvsem v starih škatlah s porumenelimi fotografijami, v družinskih zgodbah o prigodah prve svetovne vojne, črnih fašistih, divjih kozakih in rdečih partizanih. V zgodbah – spominih o strahu, nasilju in žalosti se je ohranjal spomin na dejanja prednikov, na obdobje, ki je minilo, vendar je kot del družinske zgodovine ostajalo pomemben graditelj posameznikove identitete in posledično integritete. Na obeh bregovih Goriške.

Oblikovanja kolektivnih spominov dodatno ne obremenjujejo samo etnične (nacionalne) komponente, kot smo videli v prejšnjem primeru, temveč tudi ideološke. Eden osnovnih procesov identifikacije je po zgodovinarju Gianu E. Rusconiju skupna zgodovina skupnosti, ohranjanje vseh njenih spominov, ne glede na to, koliko so boleči ali sporni. *Kolektivni spomin je rekonstrukcija, posredna, kontrolirana in kritična. Postane skupna, če v toku časa urejeno povzame vrednote med različnimi spomini, tujimi, v skrajnosti si med seboj nasprotnimi.*[30]

Tako se danes soočamo ne samo z interpretacijo med seboj nasprotnih si spominov goriških Slovencev in Italijanov, temveč tudi (raz)deljenih spominov na povojno obdobje znotraj posameznih skupin, v klasifikaciji katerih je odločilna ideološka komponenta. Ne smemo namreč pozabiti, da so prokomunistične aktivisti in simpatizerji obstajali tudi med Italijani, kot del Komunistične partije Julijske Krajine,[31] in da niso bili vsi Slovenci pristaši nove ureditve oz. Federativne ljudske republike Jugoslavije. Ta konflikt, ki v obdobju ni bil zanemarljiv, je povzročil povojna preseljevanja na ideološki osnovi, tako Italijanov na slovensko ozemlje kot selitev katoliških in liberalno usmerjenih Slovencev v Gorico. Ponovno smo priča individualnim spominom, ki ne sestavljajo dela našega kolektivnega nacionalnega diskurza in so obsojeni na počasno pozabo, čeprav ravno njihova kompleksnost, ki jih deli od kolektivnega spomina, dodatno bogati (ter zapleta) memorični zemljevid ozemlja.

To strukturo zapleta spominov lahko v našem primeru delimo dvakrat, in sicer po nacionalni liniji (recimo ji vertikalna delitev) in po ideološki liniji (linearna delitev). Pridobljena križna postavitev opozarja na različnost in nezdružljivost določenih spominov, ki skupaj sestavljajo celoto, ki pa še zdaleč ni homogena. Kot bomo videli v nadaljevanju članka, lahko isti dogodki pridobijo različne interpetacije in posledično oblikujejo nasprotne si spomine. Na vprašanje, kakšen je njihov pomen v institucionalni interpretaciji spomina oz. njihova vloga v zgodovinopisju, pa lahko odgovorimo s pretenciozno trditvijo, da zgodovina vedno odgovarja na vprašanja, ki jih preteklosti zastavlja sedanjost.[32]

30 (p. a.); Rusconi, *Resistenza e Postfascismo*, str. 10.

31 Komunistična partija Julijske Krajine je bila *"sestavni del SIAU* (Slovansko-italijanske antifašistične unije), *dejansko pa, na osnovi navodil slovenskega partijskega vodstva, usmerjevalka njene politike"*. Glej Troha, *Politične usmeritve med primorskimi Slovenci*, str. 459.

32 *Zgodovina je naracija, pisanje o preteklosti glede na formalnosti in pravila poklica (znanosti), ki išče odgovore na vprašanja, ki jih je postavil spomin.* (p. a.); Tra-

Če pojasnimo, po Rusconiju *historična rekonstrukcija dogodkov in spomini o izkušnjah njenih protagonistov ne morejo biti med seboj pomešani. Spomini pričevalcev so nenadomestljivi element zgodovinskega dela, vendar njim samim ne more biti zaupano končno mnenje o kolektivnem dogodku. Vsekakor ni rečeno, da je tako razumljena zgodovinska rekonstrukcija povsem prepričljiva in definitivna. Vendar to, kar označuje znanstveno delo, je pravzaprav njegova ponarejenost/ preverljivost skozi elemente ali argumente, ki so kasneje bolj dokazljivi. Izkušnje in subjektivni spomini pa niso ponarejeni po definiciji. Spomin privrženca italijanske socialne republike ni manj "resničen" kot oni od partizana.*[33]

Leto po osvoboditvi

"In kaj je z Gorico?" sem ga vprašal. Z izrazom začudenja mi je odgovoril: "Kaj z Gorico – Gorica ostane italijanska." Seveda sem se razburil in očital Molotovu, da sva se dan poprej dogovorila, da privolimo v Svobodno tržaško ozemlje samo pod pogojem, če bo Gorica jugoslovanska. Na to mi je odgovoril: "Kaj toliko vztrajate pri tem mestu, ki nima nobenega pomena ne za vas ne za Italijo. Poglavitno vprašanje je bilo Trst in tu smo dobili maksimum, kar smo mogli doseči."[34]

Tako Kardelj v svojih *Spominih* opisuje srečanje z Molotovom na pariških mirovnih zasedanjih junija leta 1946 in nam v nadaljevanju razkrije, podobno kot Aleš Bebler v svojih spominih, kako naj bi bili predstavniki zahodnih velesil pripravljeni prepustiti Gorico Jugoslaviji, če bi Sovjetska zveza vsaj še nekaj dni vztrajala pri takšni rešitvi, medtem ko bi Trst prešel pod mednarodno upravo.[35]

V luči te enigmatične pripovedi, ki je še dolgo burila domišljijo goriškega prebivalstva, češ da naj bi na Gorico pozabili, ker ni bila ključna v reševanju tržaškega vprašanja, usmerjamo pozornost na pariška mirovna pogajanja in njihov vpliv na življenje v *zavezniški* Gorici leta 1946.

Osredotočili se bomo predvsem na dve besedili – spominski pričevanji, ki obravnavata Gorico v obdobju prvih dveh povojnih let. Prvo delo je bilo izdano leta 1952, torej v zelo kratkem obdobju po podpisu mirovne pogodbe, ko so bili odnosi med prebivalci na meji še pod vplivom povojnih dogodkov. Spomini C. A. Pedronija *Cronaca di due anni*[36] so nastali v okviru njegovega delovanja v organizaciji Associazione Giovanile Italiana (v nadaljevanju A. G. I.) in izražajo čustva ter podobe o drugem, ki jih lahko interpretiramo v duhu časa in okolja, iz katerega pisec izhaja in z ozirom na to beremo spomine, ki jih narekuje. V podobni luči zahteva svoje tolmačenje tudi drugi analiziran spomin *Tukaj je Jugoslavija*[37] Julija Beltrama, izdan leta 1983. Naš cilj ni soditi oz. iskati zgodovinske resnice o dogodkih, o katerih pripovedujeta oba avtorja, temveč predstaviti določeno obdobje v luči dogodkov v mestu z analizo spominskih razglabljanj posameznikov, ki so te trenutke doživeli in v njih tudi aktivno sodelovali. Osredotočamo se predvsem na diskurz oblikovanih spominov, ki so si čestokrat nasprotni in izražajo historične antagonizme med vpletenimi skupinami, kjer je stereotipizacija drugega vidna v (večnih) podobah italijanskih fašistov in kmečkih slovanskih komunistov (slavo-comunista).[38]

V to igro moči pa je bil vpet še tretji akter, zavezniška vojska, ki je upravljala Gorico od 12. junija 1945 do 15. septembra 1947, ko so stopile v veljavo odločbe pariške konference. Odnos obeh vpletenih skupin, ki sta si območje Gorice prisvajali na podlagi zgodovinskih dejstev, je treba razumeti tudi v njunem odnosu do zavezniške uprave v mestu, saj je ravno ta dejavnik dodatno bremenil družbeno podobo povojne Gorice.[39] Zgodovinar Lucio Fabi v svoji *Zgodovini Gorice* zaveznike predstavi v očeh pričevalke, ki se jih v obdobju jugoslovanske uprave mesta v maju in juniju 1945 spominja kot *zmagovalce vojne, ki so pili whisky*

verso, Il passato: istruzioni per l'uso, str. 17. Glej tudi: *The duty of memory is an empty shell unless it is based on scholarship" je trdil Henry Rousso in dodal, "memory is a living phenomenon, something in perpetual evolution, whereas history – as understood by historians – is a scholarly and theoretical reconstruction and as such is more apt to give rise to a substantial, durable body of knowledge. Memory is plural ... (and) at times in a religious or sacred key; history is secular*. Müler, Memory & Power in Post-war Europe, str. 23.

33 (p.a.); Rusconi, *Resistenza e Postfascismo*, str. 10–11.

34 Kardelj, *Spomini*, str. 89; Glej tudi Bebler, *Čez drn in strn*, str. 162: *"Drugega junija 1946 je Molotov nenadoma poklical Kardelja na nujen razgovor. Kardelj je odhitel k njemu. Čez kake pol ure se je vrnil. Izraz na njegovem obrazu je bil tako otožen, da smo takoj ugotovili, da se je zgodilo nekaj zelo težkega, Kardelj nam je povedal vso grenko resnico: Molotov mu je rekel, da je prejel telegram od Stalina, v katerem mu ukazuje, naj preneha s sporom o meji in sprejme francosko linijo v celoti. Skratka, naj žrtvuje nekaj, kar ni njihovo, naj žrtvuje Gorico. "In ker je bilo to povelje, vas nisem predhodno vabil na razgovor, temveč sem svoj sklep že sporočil kolegom sveta ministrov", je rekel Molotov. "*

35 Šušmelj, *Gorica na pariških mirovnih pogajanjih 1946*, str. 9.

36 Pedroni, *Cronaca di due anni, 5. 8. 1945 – 16. 9. 1947.*

37 Beltram, *Tukaj je Jugoslavija, Goriška 1945–1947.*

38 Izraz *Slavo-comunista* je uporabljen v kontekstu slabšalnice. Še danes je v uporabi; po Pameli Ballinger napeljuje na to, da naj bi boljševizem izhajal iz prirojenega "totalitarnega" nacionalnega značaja Slovanov (Ballinger, *History in Exile*, str. 67).

39 Zdi se mi nujno poudariti, da je vprašanje družbene moči v Gorici v času zavezniške uprave zelo kompleksno raziskovalno vprašanje, ki mora vključevati dejstva in raziskave, ki presegajo okvire tega članka, kar pa ne pomeni, da ta dejstva v članku niso bila upoštevana.

kot žolne, kadili kot Turki in stalno žvečili žvečilne gumije. Bili so prijatelji vseh otrok, zbirali so potepuške pse in mačke (...) plesali so vse noči z ženskami, dekleti vseh kategorij in niso posredovali ali se vmešavali v urejanje sporov, ki jih niso zadevali.[40]

Po podpisu beograjskega in devinskega sporazuma[41] pa se je situacija spremenila, saj so zavezniki v mestu prevzeli kontrolo. Ozemlje je tako prešlo pod t. i. *direct rule AMG*,[42] model vladanja, ki je bil vpeljan samo na ozemljih, kjer naj bi "totalitarizem" bil preveč razširjen, da bi dovoljeval t. i. *indirect rule,* vladanje lokalne antifašistične oblasti pod kontrolo zaveznikov, ki je bil od leta 1943 kot model vpeljan v ostalih predelih Italije.[43] Nova oblast je bila na območju Cone A Julijske krajine vzpostavljena v času nemirov in velikih ljudskih manifestacij, ki so se na tem območju nadaljevali tudi kasneje. Obdobje vladanja AMG je v Gorici poleg ekonomskih in socialnih težav zaznamovalo stopnjevanje konflikta in obračunov med člani obeh nacionalnih skupin, nad katerima je zavezniška vojska poleg preganjanja in zapiranja čestokrat uporabila tudi silo. A vendar ne za vse enako. V okviru oblikovanja antikomunističnega bloka in posledičnega povečanja interesov zaveznikov v Italiji je naraščala tudi podpora zaveznikov italijanskim grupacijam v mestu, ki so lahko, čeprav zmerno, računale na njihovo podporo.[44]

Beltram v svojih spominih ZVU, do katere ni bil nikoli ravnodušen, oriše v opisu stanja v mestu na koncu leta 1945, ki ga zaključi z opisom dejanj nasprotnikov v letu 1946: *Ravnanje zavezniške policije, ki je s svojim brezobzirnim divjaštvom gnala naše ljudi v stanje nerazsodnosti, je res pomenilo veliko nevarnost. Ni bilo malo primerov, da so borci, ogorčeni nad barbarskim pretepanjem demonstrantov v Gorici, proti koncu leta 1945 izjavljali: V Gorico da, toda ne brez orožja! Ta parola se je zelo hitro širila po okrožju, in ni bilo lahko spraviti k pameti ljudi s takimi idejami, ki bi lahko pokopale vsa naša prizadevanja za pozitivni zaključek boja, za kar je obstajala realna možnost. Koliko bi bilo žrtev tudi med zavezniškimi vojaki in policijo, ki ne bi bile v nobenem primeru majhne, žrtev, ki bi ležale kot trajna senca usodnega nesporazuma in nerazumevanja med nami in zavezniki. Stališče vseh političnih sil je bilo: V Gorico da, toda brez orožja, s pogumom in vero v naš jutrišnji dan! Zato pa nobenih provokacij, nobenih nepremišljenih dejanj, ki jih je fašistična reakcija s postavljanjem dinamita in podtikanjem ognja počenjala vse leto 1946 v Gorici in drugod.*[45]

Posedovanje orožja je bilo s strani ZVU prepovedano in odkrito lastništvo strogo kaznovano. Napeto ozračje, ki se je oblikovalo v letu 1945, se je naslednje leto samo stopnjevalo in je imelo, kot bomo videli, tudi krvave posledice. Tako slovenske organizacije v Ljudskem domu kot italijanske v prostorih CLN (Comitato di Liberazione Nazionale) so bile v stalni pripravljenosti pred sabotažami in so, predvsem v nočnih urah, stražile svoja območja.

Pedronijev spomin na dogodke nam razkriva še druge podrobnosti, ki nakazujejo simpatiziranja v mestu ter položaj civilne policije, *čerinov*, v mestnih grupacijah: *Minevali so dnevi in noči – te skoraj vse neprespane na straži. Eden ali drug so se aktivni člani društva menjali na straži in nadzorovali sedež organizacije ter sosednjo sobo, ki jo je uporabljal C.L.N. – Vsi smo bili oboroženi in to povemo v čast civilne policije – obstajal je namreč tih konsenz za tisto orožje, ki je bilo namenjeno varovanju prebivalstva. Večkrat se je zgodilo, da je v atriju poleg policista C. P.*[46] *bil na straži, obrožen z brzostrelko, tudi član A. G. I.*[47]

Ne moledujte, prepričujte! Ne izzivajte, dokazujte![48]

Marec 1946 je bil za Gorico pomembna prelomnica. Posebna mednarodna komisija, ki jo je ustanovil Svet zunanjih ministrov, je obiskala območje z namenom, da se na terenu seznani s situacijo in ugotovi etnično pripadnost ozemlja ter

40 (p. a.); Mišljeno je obdobje nasilja v Gorici v maju in juniju 1945. Glej Fabi, *Storia di Gorizia*, str. 196.

41 Beograjski sporazum o začasni vojaški upravi v Julijskij krajini je bil podpisan 9. junija 1945 med vladami ZDA, Velike Britanije in Jugoslavije. Dne 12. junija 1945 je bil sklenjen devinski sporazum, ki je določal razmejitveno črto med conama A in B, t. i. Morganova linija. Ti dve coni sta obstajali do 15. septembra 1947, ko so na ozemlju začele veljati določbe pariške mirovne pogodbe.

42 Allied Military Goverment, v italijanščini Governo Militare Alleato (GMA), v slovenščini Zavezniška vojaška uprava (ZVU).

43 Vidmar, *Zavezniška vojaška uprava Julijske krajine* , str. 122–132. *Razmere, na katere je ZVU naletela v Julijski krajini, so bile seveda povsem drugačne od razmer v drugih pokrajinah Italije, kjer je bila stara uprava še nedotaknjena. V Coni A Julijske krajine (razen mest) stare uprave ni bilo več in so namesto tega že dolgo in povsem samostojno delovali NOO, ki so imeli svoj vrh v PNOO* (Gombač, *Nova uprava Primorske 1945–1947*, str. 131). Tak način vladanja je bil vpeljan še v Nemčiji, Avstriji in na Japonskem. Glej Valdelvit, *Gli alleati e la questione di Trieste,* str. 92.

44 *Italijanski delež prebivalstva, ki je bil v mestu v večini, je lahko računal na podporo, vendar zmerno, s strani zavenikov, predvsem Amerikancev, ki so z naraščanjem naklonjenosti De Gasperijevi vladi v Italiji videli potrjevanje "restavracije demokracije"* (...) (p. a.); Fabi, *Storia di Gorizia*, str. 199.

45 Beltram, *Tukaj je Jugoslavija*, str. 145.

46 Civilna policija ZVU.

47 (p.a.); Pedroni, *Cronaca di due anni,* str. 19.

48 Beltram, *Tukaj je Jugoslavija*, str. 184.

gospodarske povezave in vplive.[49] Beltram je kasneje v svojih spominih tako razglabljal o dogodku: *Nihče ni bil tako naiven, da ne bi razumel igre, kajti od mednarodnih ekspertov res ni bilo mogoče misliti, da ne vedo za vsak pedenj zemlje, ki razmejuje oba naroda. Mogoče pa je bilo pričakovati, da se bodo tudi taki mrzli računarji zgrozili ob dotiku z resničnostjo, ki ni puščala nobenega dvoma, da bi bila vsaka druga rešitev razen etnične meje pri razmejitvi krivična in neodpustljiva, s slabimi posledicami.*[50]

Mesec so tako zaznamovale dolge priprave na komisijo, ki je v Julijsko krajino prispela 7. marca 1946. Primorski dnevnik je ob priložnosti na svoji naslovnici v štirih jezikih pozdravil prihod komisije na ozemlje,[51] ljudstvo obeh narodnosti je z velikimi manifestacijami izkazovalo svojo pripadnost, v Škednju pa je še isti dan prišlo do prvih civilnih žrtev, ki so sprožile nove manifestacije proti nasilnem postopanju civilne policije in splošno stavko prebivalstva v Trstu in vseh krajih Cone A.

V Gorici in okolici je ljudstvo demonstriralo na Travniku in se v veličastni povorki sprehodilo po mestnih ulicah.[52] Ob mrzličnem pričakovanju mednarodne komisije so se nadaljevale tudi priprave na njen obisk, ljudje so po deželi postavljali slavoloke in kljub prepovedi pisanja *parol* po zidovih ti niso dolgo ostali prazni. Po pisanju *Primorskega dnevnika* je policija v mestu prva dva dni pričakovanja komisije ljudstvo razganjala z brizgalkami, nato je dovolila, da se zbere na Travniku.[53] Beltram nam v svojih spominih obširno manifestacijo opiše takole: *Nekaj dni pred prihodom mednarodne komisije, ko so z dneva v dan napovedovali njen prihod v Gorico, so ljudje iz bližnje in daljne okolice polnili mestne ulice, okrašene z zastavami z rdečo zvezdo, in skupaj z Goričani dajali duška svojemu navdušenju, ki je šlo na živce ZVU... Dva dni pred prihodom komisije v Gorico, 26. marca, se je na Travniku zbrala desettisočglava množica manifestantov z zastavami, transparenti, napisi z zahtevo o priključitvi k Jugoslaviji. Tudi naslednji dan in ob prihodu komisije je Gorica doživela edinstveno manifestacijo volje in hotenja po priključitvi in združitvi.*[54]

Soški tednik nam v članku "Pozdrav komisiji na tržaški cesti" poroča o navdušeni množici, ki je z godbo in transparenti pozdravljala prihod komisije v *barvito* Gorico, ter nam v nadaljevanju oriše popoldansko *povorko šovinističnih neofašističnih manifestantov*, ki so *napadali ljudi, razbijali šipe, trgali zastave in metali črnilo v okna in zastave.*[55]

Marčevski dogodki so bili zelo pomembni dejavnik v preobratu italijanske situacije v mestu, saj, kot povzema Girogio Valdevit, ti označujejo prve velike (povojne) proitalijanske manifestacije.[56] Na veliko moč takratnih dogodkov opozarja tudi Fabi, ki poudarja organizacijsko pripravljenost proitalijanskih skupin in spominsko moč takratnih dogodkov, ki se jih veliko sodelujočih še danes spominja kot *splošne manifestacije volje mesta.*[57] Ta, t. i. *rinascita di italianità,*[58] se zrcali tudi v Pedronijevih spominih, ki nam v luči *jasnih spomladanskih dni* opisujejo prebujenje narodne zavesti v mestu: *Napeti tedni. Titini*[59] *povzdignejo slavoloke zmage, ki so okrašeni z bršljanom in zastavami; veliko večino teh slavolokov so pogumni mladeniči ponoči uničili. Iz dneva v dan se pričakuje, da komisija prispe v Gorico; zidovi so polepljeni s plakati in besedami. Iz oken hiš visi le nekaj dolgih zastav titinov.*

Tiste marčevske dni ni spal nihče, na sedežu A. G. I. so se menjale straže. Ena izmed njih je v noči 24. marca odbila nasilno akcijo slovanskih komunistov, ki so skušali razdejati sedež organizacije... Tisti dan je situacija v mestu že bila napeta; vpad Slovanov[60] *iz oddaljenih dolin je imel kot cilj mestu vtisniti neresnično podobo. Vendar se je po mestu videlo vedno več meščanov z tribarvnimi kokardami. Nad njimi nenehna dejanja nasilja; kot zasledovana in pretepena osamljena dekleta (...) 25. marca se je napetost stopnjevala celo jutro. V vseh hišah se je čakalo na znak izobešanja zastav. A slovanske skupine so grozile naokrog, pripravljene, da s kamni zatrejo vsako italijansko trikoloro, ki bi se prikazala. Nenadoma – bil je jasen spomladanski popoldan – se je razširil ukaz, ki je*

49 Šušmelj, *Gorica na pariških mirovnih pogajanjih 1946*, str. 10.
50 Beltram, *Tukaj je Jugoslavija*, str. 139.
51 Primorski dnevnik, *Pozdravljeni na naših tleh*, 8. marec 1946, str. 1.
52 Soški tednik, *Krvavi tržaški dogodki,* 16. marec 1946, str. 1.
53 Primorski dnevnik, *Navdušen sprejem mednarodne komisije*, 27. marec 1946, str. 1. Glej tudi Soški tednik, *Demokratična Gorica za Jugoslavijo,* 30. marec 1946, str. 1.
54 Beltram, *Tukaj je Jugoslavija*, str. 187.
55 Soški tednik, *Demokratična Gorica za Jugoslavijo*, 30. marec 1946, str. 1.
56 Valdelvit, *Gli alleati e la questione di Trieste*, str. 93; Glej tudi v Cataruzza, *L' Italia ed il confine orientale*, str. 298.
57 Fabi, *Storia di Gorizia*, str. 204; V istem tekstu nam avtor ponuja tudi povzetek dogodka v časopisu *"La Voce Libera"* dne 27. marec 1946, po katerem na bi na trgu manifestiralo 5.000 Slovencev (in 23 italijanskih komunistov) proti 20.000 Italijanom, ki so tako izrazili svojo odločitev, da *so in ostanejo Italijani*.
58 (p.a.); *Preporod italijanstva*.
59 Izraz *titini* je v italijanskem jeziku vezan na povojno obdoje in označuje pristaše maršala Tita.
60 V originalnem tekstu je uporabljena beseda *calata,* kar dobesedno pomeni spust, vpad. V italijanščini je vezana na sintagmo *la calata degli barbari* – vdor barbarov in se v tem kontekstu tudi interpretira v Pedronijevem tekstu, ki se na prebivalstvo periferije nanaša kot na *"calate"*, torej tiste, ki so v mesto vpadali iz okoliških hribov.

V pričakovanju mednarodne komisije (hrani PANG).

svoj pot začel na A. G. I.: "Okrasite!" ... In čudež se je uresničil. Pred začudenimi očmi peščice bosonogih Slovanov, ki so si zaradi dolgega pohajkovanja po mestu sezuli čevlje in so sedaj iskali kakšen kraj, kjer bi se lahko odpočili in zaužili jedi, ki so jih s seboj v velikih torbah nosile bohotne kmetice, so okna nenadoma vzcvetela v zastavah in ceste so preplavili venci. Mesto se je prikazalo v plašču trikolore, ki je poplavila skromne zastave z rdečo zvezdo. Letel je kakšen kamen, kakšno naše okno je bilo razbito; vendar so zastave ostale vsaka na svojem mestu in bilo je kot krik, ki je izbruhnil iz cele Gorice: prvi plebiscit za Italijo. Tistega sončnega dne je prispela komisija.

Toda še večji in še bolj ganljiv – in verjetno odločilen – je bil pohod z baklami 27. marca. Nikoli ne bomo doživeli, po mojem mnenju, podobnega trenutka, vendar kdor je videl, kdor se spomni, ve, da je brezupen krik Gorice v tisti noči, glas upanja in vere vsega prebivalstva takrat dosegel svojo najvišjo in junaško ekspresivnost, dramatično moč, ki je ganila in je mogoče ustvarila zgodovino. (...) zvečer so se prižgale bakle, ljudje so stopili na ulice. Kdor je ostal doma, morda stari in bolni, so z oken mahali z zastavami in vzklikali ter spodbujali demonstrante. Policija je komaj uspela obvladati situacijo in zavezniški guverner, major Long, je zaukazal mobilizacijo zavezniške vojske, ki je bila v pripravljenosti streljanja na ljudstvo. (...) Pred rastočo maso prebivalstva je kordon vojske popustil. Širok Trg Vittoria je bil v kratkem poln ljudi, razsvetljen z baklami, ki so odsevale svetlobo na zastave. (...)[61]

Enako navdušenje in veliko manifestacijo za priključitev k Jugoslaviji opisuje tudi Beltram, ki se spominja tudi italijanskega sprehoda z baklami in ne ostane brez pripomb: *Na travniku se je zbrala desettisoč glava množica ljudi, ki so s transparenti, napisi in zastavami obeh narodov z rdečo zvezdo dokazovali svojo pripadnost in svojo neomajno zahtevo po priključitvi k Jugoslaviji. Komisija je na prefekturi sprejemala delegacije, ki so jo informirale o razmerah, o narodnostnih mejah, o zgodovini teh krajev. Komisiji verjetno ni bilo mogoče povedati ničesar, česar ne bi bila izvedela iz napisanih dokumentov; mogoče ji je bilo le na prepričljiv način pokazati voljo in hotenja ljudi na Travniku pred poslopjem prefekture. Demonstranti so vztrajali na trgu do noči, nakar so se razšli. Zvečer so se v južnem delu Gorice zbrali tisti, ki so bili proti priključitvi k Jugoslaviji, in so se po Korzu pomikali proti Travniku z baklami, tako da je nastal vtis, da gre za dosti večjo množico proitalijanskih demonstrantov. Center mesta z znano večino italijanskega prebivalstva je lahko mobiliziral nekaj tisoč ljudi, med katerimi je bilo tudi mnogo takih, ki so v ta namen prišli iz Italije, in jih poslali na ulice, pod zaščito zavezniške policije.*[62]

Bilo je leto dni po osvoboditvi[63] ...

April je potekal v znamenju dela mednarodne komisije in njenem odhodu iz Julijske krajine. Komisija je prejela 4.000 peticij, od katerih je bilo 3.650 v korist Jugoslavije in 350 v korist Italije. Dne 25. aprila se je Svet zunanjih ministrov znova sestal in člani mednarodne komisije so predstavili Svetu zunanjih ministrov različne razmejitvene na-

61 (p. a.); Pedroni, *Cronaca di due anni,* str. 28–31.

62 Beltram, *Tukaj je Jugoslavija*, str. 184–185.

63 *"Bilo je leto dni po osvoboditvi, bilo je takrat, ko bi mislil človek, da sedijo v zaporu fašisti in ne antifašisti .* (...)", Primorski dnevnik, *Ponižani in razžaljeni*, 1. maj 1946, str. 3.

Zavezniški vojak, civilni policist in množica manifestantov na Travniku (hrani PANG).

črte – sovjetsko, ameriško, angleško in francosko razmejitveno rešitev.[64] Medtem ko so komisije izdelovale razmejitvene predloge, so na Goriškem potekale priprave na praznovanje prve obletnice osvoboditve ozemlja. Pri tej zadnji formulaciji je potreben popravek, saj se je na obeležitev dogodka pripravljal le del populacije, ta pa je bil pretežno slovenske narodnosti. Ne smemo pozabiti velikega pomena te obeležitve za slovenski goriški prostor, ko je prvič po dogodkih po prvi svetovni vojni mesto bilo spet občuteno kot lastno, kar se tudi izraža v Beltramovih spominih, ko nam oriše te manifestacije bratstva in ljudske volje: *Prvo obletnico osvoboditve so ljudje proslavili z velikimi manifestacijami. Posebno obeležje je dalo proslavam srečno naključje, da je 1. maj za Primorsko obletnica osvoboditve in delavski praznik, ki so ga delovni ljudje prvič po dveh desetletjih sužnosti počastili na zelo svečan način. (...) V Gorico se je 1. maja zgrnilo iz bližnje okolice na desettisoče ljudi, tako da je v prvomajski povorki korakalo kakih trideset tisoč manifestantov, Slovencev, Furlanov in Italijanov. V tej manifestaciji bratstva in miroljubnega sožitja ni manjkalo napisov z zahtevo po priključitvi; stotine zastav obeh narodov z rdečo zvezdo in rdečimi prapori so spremenili mesto. Manifestanti so v svojem mestu izražali zahtevo po pravičnem miru, po spoštovanju volje ljudstva in po upoštevanju njihovih interesov ... Nešteto manifestantov je pobrala policija, da so se kmalu spet napolnile sodne dvorane, saj brez spopadov s fašističnimi provokatorji in s policijo tudi tokrat ni šlo; ljudje so to vzeli kot samo po sebi razumljivo obračunavanje civilne policije z antifašisitčnimi manifestanti.*[65]

Nacionalno usmerjeno italijansko prebivalstvo je zgodovinski dan osvoboditve mesta videlo kot njegovo okupacijo. Ta diskurz se v nacionalni luči odvija še danes, saj se obdobje osvoboditve Gorice in čas do umika Jugoslovanske armade v italijanščino prevaja kot *occupazione*, kar nam ponovno kaže na kompleksno oblikovanje nacionalnih narativnih diskurzov na obmejnih območjih. Pedroni nam v svojih spominih na to obletnico oriše dogodke 1. maja 1945 ter nam v kontekstu napoveduje prihajajoči čas sprememb: *Maj je prinašal prvo obletnico tistih žalostnih dni okupacije titinov: in sla slovanskih komunistov je želela v tistih dneh mestu vdahniti nekakšno novo dejanje moči, ki bi jim omogačalo, da bi ponovno zavladali na trgu.*

Minilo je leto od tistih bolečih dni, ki so Gorico videle zaman čakati svojo osvoboditev; eno leto – vendar koliko sprememb, koliko upanja, koliko bolečine. Vstaja proti zadnji nemški straži, uličnі boji, izdaja in vpad slovanskih komunističnih oddelkov v mesto, ko je že bilo očiščeno Nemcev, vzpostavitev novega terorja s strani barbarskih formacij, nepričakovano veselje ob prihodu novozelandskih oddelkov – in prva italijanska zastava, ki smo jo opazili plapolati izza tankovske kupole in se nam je zdela tistega jasnega popoldneva 2. maja znak konca vsakega trpljenja – in navdušenje, ki je povzročilo, da smo naše vrtove oskubili

64 Cataruzza, *L' Italia ed il confine orientale*, str. 303–304.

65 Beltram, *Tukaj je Jugoslavija*, str. 207–208.

Praznovanje prvega maja na Travniku (hrani PANG).

vseh cvetlic in jih metali tistim, za katere smo mislili, da so naši odrešitelji (...) Minilo je leto: in spomin na zatiranje so izbrisale bleščeče marčevske manifestacije; spomin na dolge kolone, ki so mahale s tujimi zastavami in govorile v jeziku, ki je bilo mestu tuje – ti ubogi ljudje, ki so se spustili s hribov. (...)

Dihal se je nov zrak v tisti čudoviti pomladi. Demonstracija titinov 1. maja, ki jo je prejšnji večer, 30. aprila, spremljal pohod z baklami, je bila s strani meščanov sprejeta z veliko brezbrižnostjo, kot nekaj zastarelega, kar se zaman želi obuditi.[66]

V Parizu, kjer je do 16. maja potekal prvi krog diplomatskih pogovorov, sta bila 3. maja tako Kardelj kot De Gasperi povabljena, da nastopita pred Svetom zunanjih ministrov in vsak iz svojega zornega kota podata svoje komentarje glede razmejitvenih predlogov.[67] Kardeljev govor naj bi ob tej priložnosti trajal tri ure, medtem ko naj bi se De Gasperi odločil za bolj zadržan in neretoričen govor. Komisija je lahko le potrdila vztrajnost zainteresiranih strani, saj sta oba govorca ponovila zahteve izpred meseca dni.[68]

Na lokalni ravni je 11. maja v Gorici na iniciativo CLN organiziral AGI shod za povrnitev deportirancev, ki so izginili v maju in juniju 1945.[69] V istem mesecu je prispela pred Ljudski dom Titova štafeta in po ozemlju so potekale priprave na volitve v odbore SIAU, ki so se bile 26. maja 1946.[70] V ozračju pričakovanja novih preobratov na mednarodni ravni so v Italiji 2. junija potekale volitve v Ustavodajni zbor ter referendum, na katerem so prebivalci izbirali med monarhijo in republiko. Zmagala je slednja.[71] Dne 15. junija so se nadaljevali diplomatski pogovori o razmejitveni liniji, na katerih so se zunanji ministri dogovorili o italijanskih reparacijah in se zedinili za francoski kompromisni predlog, pomemben sklep tega zasedanja je bila tudi ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja. Dne 29. julija se je v Parizu sestala konferenca 21 držav zmagovalk v drugi svetovni vojni.[72]

Konec junija je bil na Goriškem ponovno v znamenju spopadov in manifestacij, ki so se zaostrovale v poletje. Ko je bila karavana Gira d' Italia 30. junija 1946 napadena pred Tržičem (Monfalcone) in je bilo njegovo napredovanje po deželi onemogočeno, je v Trstu razjarjena množica začela pravcati *lov na Slovane* in je napadla ter opustošila sedeže nekaterih organizacij. SIAU je ob dogodkih napovedal splošno stavko, medtem ko so se po ozemlju nadaljevale razdejalne akcije italijanskih skupin.[73]

Pedroni je dogodke v svojih spominih komentiral v skladu s svojimi prepričanji: *Prihod Gira d'Italia mimo Gorice, ki bi se moral zgoditi 2. julija, je A. G. I. spodbudil k organizaciji praznovanj, ki so bile med prebivalstvom odmevne. Ob priložnosti bi se organizatorjem moralo podeliti plaketo v spomin na mesto. Vendar so 30. junija v Pierisu, ki leži nekaj kilometrov po vstopu v demarkacijsko cono A, komunisti, za katere moremo opomniti, da so bili nizkotni in izdajalski hlapci Titovega komunizma in so tako zavestno prevarali*

66 (p. a.); Pedroni, *Cronaca di due anni,* str. 32–33.
67 Pirjevec, *Pariška mirovna konferenca*, str. 10.
68 Lorenzini, *L'Italia e il trattato di pace del 1947,* str. 50, ter Cataruzza, *L' Italia ed il confine orientale*, str. 304.
69 (p. a.); Pedroni, *Cronaca di due anni,* str. 33.
70 Beltram, *Tukaj je Jugoslavija*, str. 212.
71 Lorenzini, *L'Italia e il trattato di pace del 1947*, str. 53.
72 Pirjevec, *Pariška mirovna konferenca*, str. 8.
73 Cataruzza, *L' Italia ed il confine orientale*, str. 299.

ime Domovine, napadli in kamenjali karavano Gira d'Italia. S tem nasilnim dejanjem, s katerim so skušali odrezati to ozemlje, so želeli izraziti nepripadnost teh območij Italiji in zatorej nedopustnost prehoda dirke čez ozemlje.

Na žalitev je italijansko ljudstvo Julijske krajine odgovorilo složno. Trst se je dvignil z zasluženim povračilnim ukrepom; splošna stavka, ki so jo razglasile italijanske organizacije, se je razširila tudi na Gorico, ki jo je enodušno v celoti podprla.[74]

O teh napadih nam poroča tudi Beltram v svojih spominih, katerih formulacija sloni na stališčih, ki so nasprotni Pedronijevim in ponujajo drugačno interpretacijo dogodka: *Ta dan*[75] *so fašistične skvadre napadle slovenske in italijanske ustanove, razbijale slovenske knjigarne in pustošile kulturne krožke. Posebno ogorčeno so fašistične skupine reagirale na ustavitev kolesarske dirke (Giro d'Italia) v Pierisu in zato, ker ljudje niso pustili v Trst, kar je bilo povsem razumljivo. Glede na znano podžiganje in uničevanje kulturnih in drugih ustanov v Trstu in drugod po Julijski krajini v letih po prvi svetovni vojni in ker so zdaj podobne fašistične bande napadle demokratične in kulturne ustanove, je SIAU proglasila splošno stavko v vsej coni A. Tako se je 1. julija začela znamenita splošna stavka.*[76]

Dne 12. julija je bila velika stavka v Coni A zaključena. Odnos civilnega prebivalstva do zavezniške uprave se je zaostroval, predvsem v luči množični aretacij antifašistov in brutalnega obnašanja civilne policije ter zavezniške vojske. Rasla je tudi podpora zaveznikov Italiji, kar je na mednarodni ravni odsevalo v sklepih mirovne pogodbe, s katero je Gorica ostajala italijanska, ter na lokalni ravni v nadaljevanju ljudskih manifestacij proti resolucijam mirovne pogodbe. Pod vtisi poročil iz Pariza in stopnjevanja tesnobe, ki se je izražala v tistih avgustovskih dneh, moramo tolmačiti tudi naslednji dogodek, ki je v mestu sprožil nov val nasilja. Dne 9. avgusta 1946, na dan obletnice italijanskega zavzetja mesta v prvi svetovni vojni, so italijanski prebivalci mesta organizirali komemoracijsko slovesnost, ki se je končala s spopadi, ki so poleg številnih ranjenih terjali tudi človeško žrtev.

Že ob prvem svitu možnosti, da ostane Gorica v okviru italijanske države, se je ponovila srhljiva slika temne usode, kakršno je ta dežela doživela po polomu Avstrije leta 1918,[77] razmišlja Beltram o avgustovskem dogodku, ki ga interpretira kot provokacije *ohrabrjenih fašističnih škvader. Člani CLN v Gorici so začeli organizirati manifestacijo za obletnico zavzetja Gorice 9. avgusta 1916. leta. Goričani so poskus manifestacije razbili, nakar so se pojavile pretepaške škvadre razbijačev in napadale posamezne Slovence in demokratične Italijane. Policija je te razbijače vzela pod svojo zaščito, in tako se je nadaljevalo razbijanje izložb slovenskih trgovcev, trgovin in lokalov, napadanje častnikov JA in slovenskih novinarjev. V Gorici je bil težko ranjen major J. A. Despot, ubili so bivšega partizana Vladimirja Maraža. Pobesnela vojaška policija je vdrla v Ljudski dom, aretirala sekretarja OK KPJK*[78] (...). *Drugi dan, 10. avgusta, so fašisti poskušali zažgati Ljudski dom, a so domski stražarji ogenj pravočasno pogasili.*[79]

Slovenski tisk je ogorčeno poročal o incidentu, ki je bil *Silen opomin za Pariz*[80] in za katerega naj bi bil odgovoren ZVU, ki je prireditev dovolil in podpiral. Fabi povzema dogodek kot dejanje, ki se ne oddaljuje od napetega ozračja, ki je označevalo obdobje in je v Trstu ter v drugih krajih sililo policijo v energično zatiranje stavk, manifestacij, napadov in obračunov med nasprotnimi si skupinami, ki so se velikokrat sprevrgli v krvava kriminalna dejanja. Kar je bilo v dejanju pomenljivega za Gorico, je bil napad na poglavitni simbol vojaške zgodovine mesta,[81] spomenik padlim v prvi svetovni vojni v parku *Rimembranza*.[82]

V svojem spominu na dogodek Pedroni opisuje junaški odziv prebivalstva na provokacijo in preobrat, ki ga interpretrira kot upravičeno historično zahtevo. Njegov strukturiran in ideološko naravnan spomin nas tako vodi preko obdobja pomladi oz. prebujenja italijanskega naroda v marcu 1946 do postopnega napredovanja narodne zavesti, ki se osvobaja preteklosti poraženca in ki doseže svoj vrhunec v poletju oz. narodnem preporodu, ko po avtorju Gorica postane ponovno italijanska.

"Jutro 9. avgusta 1946 je bilo jutro, polno tistega "avgustovskega sonca", v katerem je Vittorio Locchi sanjal svobodno Gorico pod "zadnjimi bleščečimi trdnjavami Domovine".[83] *Velika množica ljudi se je zbrala pri spomeniku v parku Rimembranza, ki je, čeprav v ruševinah, postal znak mučenega mesta. (...) Že pred obredom smo opazili, maša je namreč potekala na odprtem, sumljivo gibanje na*

74 (p. a.); Pedroni, *Cronaca di due anni,* str. 34–35.
75 Mišljen je 30. 6. 1946.
76 Beltram, *Tukaj je Jugoslavija*, str. 216–217.
77 Prav tam, str. 240.
78 OK KPJK – Okrožni komite Komunistične partije Julijske krajine.
79 Prav tam, str. 238.
80 Primorski dnevnik, *Primorci niso zamanj krvaveli!*, 10. avgust 1946, str. 1.
81 Fabi, *Storia di Gorizia*, str. 203.
82 Parco della Rimembranza (Park spomina) v Gorici, nastal leta 1923 v spomin na goriške prostovoljce, žrtve prve svetovne vojne. Spomenik v parku je bil razstreljen 12. avgusta 1944 kot povračilni ukrep domobranskih enot; Glej Fabi, *Storia di Gorizia,* str. 185.
83 (p.a.); "... *l'ultime torri smaglianti della Patria",* v: V. Locchi, *Sagra di Santa Gorizia*; Locchi je bil italijanski vojak, borec za Gorico.

robu parka, predvsem proti ulici Canova in Duca d' Aosta. SIAU je namreč sklicala za tisti dan preveč ljudi iz slovanskih vasic in preveč kmečkih veljakov se je nahajalo med ljudmi v zadnjih vrstah, kjer so jezno kričali. Vendar si ne bi nikoli predstavljali, da se bo prelivala kri. Tri ročne bombe, ki sta jih vrgla neki Kodermaz in Brisco, so eksplodirale med ljudmi, ki so poslušali govor; sedemindvajset ranjenih, od katerih nekaj resno; najbolj jo je skupil Sergio Zuccolo, ki je bil zdravljen v bolnišnici z negotovo prognozo.

Sledil je trenutek neodločnosti, ne panike. Nikoli nismo videli tako hladne in junaške množice, ki se pred eksplozijami in krvjo ne umakne, ne razbeži. Zgolj trenutek: in taista složna množica se vrže v lov na atentatorje.

Slovansko nasilje je tako doseglo svoj vrhunec. In 9. avgust dejansko označuje njegov konec, ko se Goričani poženejo na njegov lov, ga izsledijo v njegovih rovih, ga odženejo s kamenjem in ognjem ter ga v tistem opoldanskem srdu dokončno premagajo. Ta narod, utrujen surovosti in nasilja, je bil odločen, da se za vedno reši teh t. i. "osvoboditeljev", ki so se s spustili s hribov 2. maja, ko je že vse bilo odločeno. (...)

Ljudski dom, ki ga je branila policija, je bil pod preiskavo oblasti, zato so bile slovansko komunistične organizacije kasneje izseljene. (...) Tisto jutro 9. avgusta niso dobili svoje lekcije samo sedeži organizacij in trgovine atentatorjev; tudi vsi oni, ki so se v mesto spustili, so bili eden po eden zasledovani in pregnani. Tisti, ki so se branili, so jih dodatno dobili, in od takrat jih ni bilo več na spregled. Videlo se je ljudi, ki so jih preganjali z različnimi predmeti; količki, ki po Korzu podpirajo vrtnice, s palicami, posodami za rože, ki so jih nanje metali iz oken, celo s pasom za hlače, kot oni, ki si je z eno roko držal hlače in z drugo tepel okoli s pasom v rokah. Minila je manj kot ura od atentata in italijanska množica je v veselju maščevanja postala edina odločilna gospodarica mesta.[84]

Zaključek

Kot je razvidno iz predstavljenih spominov, je bila Gorica v letu 1946 predvsem poligon moči različnih skupin. Rekli bi, da je bila delitev med njimi osnovana na nacionalni ravni, vendar bi bila trditev napačna; ne moremo je niti klasificirati kot ideološko, ker bi spet ciljali v prazno. V prvem letu osvoboditve je bilo mesto stičišče tako nacionalnih kot ideoloških interesov, ki so svoje argumente po zmagi nad ostalimi uveljavljali največkrat z ljudskimi manifestacijami na Travniku, a najraje s pestmi in železnimi palicami. Spremenila se je samo taktika boja, situacija historičnega antagonizma je namreč ostajala enaka, podkrepljena z dejanji vojnih in povojnih krvnikov, ki so izmenično terorizirali in preganjali prebivalce mesta in okolice. Zgodovinski spomin mesta se je tako oblikoval v dveh nacionalnih diskurzih, ki sta izmenično krepila in slabila moč dogodkov v mestu in svojim spominom podeljevala različne, po smislu protipomenske konotacije, ki danes potrjujejo kompleksnost odnosov na območju.

Ideološko in nacionalno obarvana spomina, ki smo ju v pričujočem članku predstavili, sta primer konstrukcije tega diskurza, kjer se historični antagonizem izraža tako v vizualni interpretaciji drugega kot v konstantnem poveličevanju moči lastnega naroda. Te interpretacije niso zanemarljive, saj, v kolikor ni minilo veliko let od njihovega nastanka, kažejo na vkoreninjene podobe o drugem, ki so se po vzpostavitvi mejne linije še poglobile. Nasilni dogodki, ki jim je Gorica bila priča v času zavezniške uprave, ne morejo biti analizirani brez konteksta osvoboditve mesta v letu 1945 in ta ne brez pregleda dogodkov v času po Rapalski pogodbi. Zdi se, da kakršnakoli poglobljena študija o nasilju v mestu vodi v spomine njenega prebivalstva in ti, kot smo prikazali, še zdaleč niso enostavni. Preteklost Goriške ni izginila na Transalpini 1. maja 2004, dobila je samo novo podobo, ki sloni na edinih temeljih, ki jih pozna – kolektivnem spominu oz. kolektivnih spominih prebivalstva.

V zaključku, ki ne želi biti zaključek, temveč začetek serije raziskav o spominu pokrajine, dodajam, da zgodba še ni dobila svojega končnega epiloga, saj preteklost nikakor ni zaključeno časovno obdobje in spomin ne fiksen konstrukt družbene podobe. Vsaka skupnost na podlagi svojih (izbranih) preteklih izkušenj ohranja in razvija svoj kolektivni spomin ter s tem ohranja, reinterpretira in oblikuje svojo identiteto. In v kolikor Goriška ne najde svoje skupne identitete v svoji preteklosti, jo lahko odkrije za svojo mizo, ki priča o bogati in dolgoletni kulinarični tradiciji, ki ne pozna ne manifestacij in ne meja.

84 (p. a.); Pedroni, *Cronaca di due anni,* str. 37–39.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISNI VIRI

Nova Gorica, Glasilo osvobodilne fronte za Goriški okraj, 1947.
Primorski dnevnik, Glasilo osvobodilne fronte za Slovensko Primorje, 1946.
Soški tednik, 1946.

LITERATURA

Ballinger, Pamela: *History in Exile. Memory and Identity in the borders of the Balkans.* Princeton University Press, 2003.
Bebler, Aleš: *Čez drn in strn. Spomini.* Koper: Založba Lipa, 1981.
Beltram, Julij: *Tukaj je Jugoslavija. Goriška 1945–1947.* Koper: Založba Lipa, 1983.
Berdhal, Daphne: *Where the world ended. Reunification and identity in the German Borderland.* University of California Press, 1999.
Blake, Robert: *Oxfordova enciklopedija zgodovine. Od 19. stoletja do danes.* Ljubljana: DZS, 1993.
Cataruzza, Marina: *L'Italia e il confine orientale. 1866–2006.* Bologna: Il Mulino, 2007.
Cecotti, Franco: *Un esilio che non ha pari. 1914–1918. Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell' Isontino e dell' Istria.* Gorizia: LEG, 2001.
Fabi, Lucio: *Storia di Gorizia*, Padova: Il Poligrafo, 1991.
Favretto, Ilaria, Jović, Dejan: Introduction. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Routledge, Volume 6, Number 2, August 2004, str. 91–95.
Gombač, Metka: Nova uprava Primorske 1945–1947. *Acta Histriae VI. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske Sloveniji.* Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1998, str. 127–138.
Kardelj, Edvard: *Spomini. Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije. 1944–1957.* Ljubljana: DZS, 1980.
Lorenzini, Sara: *L'Italia e il trattato di pace del 1947.* Bologna: Il Mulino, 2007.
Malnič, Andrej: Topografija spomina na vojno. *Acta Histriae VI. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske Sloveniji.* Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1998, str. 331–346.
Müller, Jan-Werner: Introduction: the power of memory, the memory of power and the power over memory. *Memory & Power in Post- War Europe* (ur. Jan-Werner Müller). Cambridge: Cambridge University Press, 2002, str. 1–35.
Pedroni, Carlo A.: *Cronaca di due anni, 5. 8. 1945 – 16. 9. 1947.* Gorizia: A.G.I. Gorizia, 1952.
Pirjevec, Jože: Pariška mirovna konferenca. *Acta Histriae VI. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske Sloveniji.* Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1998, str. 7–14.
Ricouer, Paul: *Ricordare, Dimenticare, Perdonare. L'enigma del pasato.* Bologna: Il Mulino, 2004.
Rusconi, Gian Enrico: *Resistenza e Postfascismo.* Bologna: Il Mulino, 1995.
Stoletje svetovnih vojn. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981.
Širok, Kaja: Z eno nogo na poti v krtovo deželo. *Kronika,* 54, 2006, št. 3, str. 421–434.
Šušmelj, Jože: Gorica na pariških mirovnih pogajanjih 1946. Primorska srečanja, 225, letnik XXIV., 2000, str. 9–13.
Torkar, Vinko: *Nova Gorica. Racionalizacija urbane strukture Nove Gorice z arhitekturo mesta: raziskovalna naloga.* Nova Gorica : DESSA, 1987.
Toti, Anna Lisa: La memoria come oggetto sociologico: Intervista ad Alessandro Cavalli. *La memoria contesa: Studi sulla comunicazione sociale del passato* (ur. Anna Lisa Toti). Milano: Franco Angeli, 2001, str. 31–39.
Traverso, Enzo: *Il passato: istruzioni per l'uso. Storia, memoria, politica.* Verona: Ombre corte, 2006.
Troha, Nevenka: Politične usmeritve med primorskimi Slovenci. *Zgodovinski časopis*, 49, 1995, št. 3, str. 455–469.
Valdelvit, Gianpaolo: Gli alleati e la questione di Trieste fra peace making e guerra fredda. *Confini contesi. La Repubblica Italiana e il Trattato di pace di Parigi. 10 febbraio 1947* (ur. Michele Calandri in Mario Corseto), Istituto Storico della Resistenza di Cuneo, EGA, 1998, str. 87–100.
Vidmar, Cvetko: Zavezniška vojaška uprava Julijske krajine. *Primorska srečanja,* 104/05, 1990, str. 122–132.
Zerubavel, Eviatar: *Mappe del tempo. Memoria collettiva e costruzione sociale del passato.* Bologna: Il Mulino, 2005.

LITERATURA – Elektronski viri

Rumiz Paolo, *Gorizia cade l'ultimo muro d'Europa,* cit. po *la Reppubblica,*
http://www.pbmstoria.it/fonti1474

FOTOGRAFIJE

PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici
PANG 583 – zbirka fotografij, t. e. 6, a. e. 40 in a. e. 41.

R I A S S U N T O

Manifestazioni della volontà popolare – Il ricordo di Gorizia nel 1946

L'articolo tratta il tema della situazione di Gorizia nel primo anno del dopoguerra, quando il territorio era governato dall'amministrazione del Governo Militare Alleato. Nel corso della prima metà del Novecento il Gorziano fu territorio di grandi conflitti armati e di scontri fra ideologie mondiali. La Grande Guerra coinvolse in pieno la popolazione civile locale e i suoi avvenimenti rimasero impressi nella memoria della popolazione e nella conformazione visiva del territorio. Specialmente nel periodo fascista la memoria collettiva subì una collocazione nazionale che si manifestò sia nella costruzione di grandi monumenti e ossari, sia nella denominazione di strade con i luoghi delle battaglie, diventati luoghi di memoria. Alla fine della seconda guerra mondiale il territorio diventò nuovamente zona di scontro politico poichè si ripropose nel territorio il problema del confine orientale. Esso provocò nella città nuove lotte e discordie nella popolazione, già divisa da antagonismi nazionali di vecchia data. Le manifestazioni popolari del 1946 si presentavano così come lotte di classe e lotte nazionali, in un complesso mosaico di politiche e idelogie che si giocavano i suoi esiti a livelli più elevati, tra le varie potenze mondiali.

Il rapporto complesso degli antagonismi storici nella città viene nell' articolo ripreso dalle memorie collettive (e individuali), formatesi nel discorso narrativo nazionale. Una particolare rilevanza è posta sulla struttura complessa delle memorie divise che si formulano nell'ambito degli stessi eventi storici, visti da diversi gruppi/classi. Il momento centrale del racconto riprende così le manifestazioni popolari nelle memorie di due protagosti dell'epoca, un membro dell' Associazione Giovanile Italiana e uno del Partito Comunista Sloveno. Tramite le loro storie possiamo ricostruire un periodo storico difficile in cui ogni nazione pretende la propria legittimità del territorio sulla base di memorie e storie del passato che rivivono nel presente.

Poichè, come mostra l'articolo, certi passati non passano mai, e le memorie, specialmente quelle contese, vengono ripetutamente negoziate e ripresentate. Ancora oggi, a settanta anni dalla firma del Trattato di Parigi e sotto un unico ombrellone Europeo.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 321.74(497.4 Solkan)"1947/1952"
prejeto: 26. 2. 2007

Jernej Vidmar

mag. zgodovine, Soška cesta 32, SI–5250 Solkan
e-pošta: jernej.vidmar3@guest.arnes.si

Posamezniki v primežu totalitarizma Solkan v letih 1947–1952

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja še malo raziskano temnejšo plat političnega dogajanja v prvih letih po priključitvi Primorske k matični domovini leta 1947, ki nam priča, kako je totalitarna narava novega komunistična režima nasilno in usodno posegla tudi v življenja nekaterih Slovencev na Goriškem. V prispevku so prikazani posamezni dogodki v kraju Solkan, ki pa so bili značilni za širši primorski in vse slovenski prostor.

KLJUČNE BESEDE
totalitarizem, komunizem, Primorska, priključitev, revolucionarna sodišča, zaplembe, nacionalizacija, agrarna reforma, prisilno delo

SUMMARY

INDIVIDUALS IN THE VICE OF TOTALITARIANISM
SOLKAN IN THE YEARS 1947–1952

The contribution represents the not sufficiently researched darker side of political events in the first years after the annexation of the Primorska (Littoral) region to the parent homeland in 1947 from which we learn how the totalitarian nature of the new communist regime intervened violently and fatally in the lives of some Slovenes in the Gorizia region. Represented in the contribution are separate events in Solkan that were also characteristic of a broader space of the Primorska region and the entire Slovene space.

KEY WORDS
totalitarianism, communism, the Primorska (Littoral) region, annexation, revolutionary courts, confiscations, nationalisation, agrarian reform, forced labour

Čas po priključitvi cone A Julijske krajine k Federativni ljudski republiki Jugoslaviji – FLRJ, septembra leta 1947, je bil za Primorce poln pričakovanj in veselja. Več desetletno obdobje pod fašistično italijansko raznarodovalno oblastjo in nacistična okupacija sta globoko zaznamovali življenje primorskih Slovencev. Mnogi so bili zaradi narodne zavednosti preganjani. Eni so padli kot partizani, nekateri so svoja življenja izgubili v italijanskih in nemških taboriščih. Tisti, ki so vse to preživeli, so z zanosom stremeli v obetajočo se optimistično prihodnost, združeni z matično domovino. Vendar so zlasti prva leta po priključitvi za nekatere Slovence pomenila čas novih krivic in preganjanj. Tuja totalitarizma je nasledil nov "domači" komunistični totalitarizem.

Z novo razmejitvijo leta 1947 se je Solkan znašel v neposredni bližini meje med Italijo in Jugoslavijo. To ni bila le navadna razmejitev ozemlja med dvema državama, ampak je bila meja med socialističnim in kapitalističnim demokratičnim svetom v smislu takrat že porajajoče se hladne vojne. Ta, vse do leta 1954 povsem zaprta in strogo vojaško zavarovana meja, je temeljito zaznamovala prebivalstvo ob njej. Da je veljal strog režim, nam med drugim kaže razglas Mestnega ljudskega odbora Solkan iz leta 1948: *"Opozarjamo na dolžnost onih, ki bivajo v 100 m pasu, da vsakega prenočevalca, bodisi sorodnika ali znanca, takoj prijavijo pri odseku za Notranje zadeve Gorica"*.[1] Oblast je bila pozorna, saj je bilo precej prebegov ljudi tudi iz notranjosti Slovenije čez mejo na zahod. Na bežeče so graničarji streljali.

Prebivalstvo v Solkanu je od priključitve do srede petdesetih let živelo v izredno slabih razmerah. Standard je bil nizek, primanjkovalo je zlasti hrane. Tiste male zaloge s katerimi se je prebivalstvo oskrbelo v začetku septembra pred priključitvijo, so do konca leta pošle. Uvedli so živilske karte, tako kot med vojno. Vendar so bile količine hrane omejene.

Solkan je bil v ospredju družbenopolitičnih dogajanj na Goriškem. Ni bil le nepomemben obmejni kraj, temveč prva leta po priključitvi, z izgubo Gorice in pred izgradnjo Nove Gorice, sodno, politično in upravno središče Goriške. Tu je bil od leta 1947 do začetka petdesetih let sedež Okrajnega ljudskega odbora Gorica, ki je izvrševal naloge republiške oblasti v Ljubljani. V Solkanu se je nastanila milica, ki je imela svoje prostore v Lenassijevi vili, kjer so bili tudi Okrajni zapori. V podržavljeni Bartolomeievi vili so imeli svoj sedež organi Uprave državne varnosti – UDV – UDBE s preiskovalnimi zapori. V Solkanu je imelo od priključitve leta 1947 do selitve v upravno stavbo v Novi Gorici leta 1952 svoj sedež Okrajno sodišče v Gorici. Sojenja so povečini potekala v nacionalizirani stavbi družine Mozetič, v današnji stavbi Krajevne skupnosti.

Komunistična partija – KP je, tako kot drugje po Sloveniji oziroma Jugoslaviji, začela utrjevati svojo oblast na vseh področjih primorske družbe, tako v verskih zadevah, šolstvu, kmetijstvu, gospodarstvu kakor tudi v kulturi. Povzdigovala je ikone Sovjetske zveze. Ob obletnici Oktobrske revolucije je organizirala proslave s slavnostnimi govori in petjem Internacionale. Proslave je organizirala tudi ob obletnici *"smrti voditelja zmagovite socialistične revolucije, velikega učitelja Komunistične Partije tov. Lenina"*.[2] Poleg kulta Lenina, Stalina in dela je uvajala tudi Titov kult.

Komunistični režim, ki se je vzpostavil na Primorskem po septembru 1947, je posegel na določena področja družbe, ki kažejo na njegovo revolucionarno naravo. S političnimi procesi, zaplembami, nacionalizacijami, agrarno reformo, razlastitvami je nastopil predvsem proti Cerkvi, gostilničarjem, drugim obrtnikom, podjetnikom in večjim kmečkim posestnikom. Med drugim si je podredil tudi šolstvo in zatiral vsak poskus organiziranja politične opozicije. Tudi v Solkanu najdemo take primere, ki odsevajo revolucionarno naravo povojnega režima. Zaradi pomembnosti Solkana kot začasnega sodnega središča ob zahodni meji so tu potekali številni politični procesi proti nekaterim krajanom Solkana in prebivalcem drugih severno primorskih krajev. Najbolj odmeven proces je bil proti skupini Bricev obsojenim delovanja proti državni ureditvi v FLRJ, ki je poleg nekaterih primerov tudi predmet tega sestavka.

Cerkev in šolstvo pod nadzorom

Komunistična partija je povsod iskala morebitne nasprotnike nove socialistične ureditve. Največjega notranjega sovražnika je videla v katoliški Cerkvi. Predstavnike Cerkve je skušala diskreditirati. Duhovniki so bili obtoženi širjenja sovražne propagande, ilegalnih zvez z inozemstvom in drugo.[3] Že leta 1946, ko so potekale priprave na priključitev, so člani KP na seji solkanske celice 106 ugotavljali, kakšen je položaj v Solkanu: *"Še vedno duhovščina je največja reakcija, posebno kaplan javno postopa proti nam"*.[4] V letih 1945–1946 je bil kaplan v Solkanu duhovnik Jakob Končan. Člani solkanske partijske celice, ki so bili poverjeni za šolske zadeve, so o njem zbirali podatke in sestavljali karakteristiko. Končan je bil kasneje župnijski upravitelj v Breginju pri Kobaridu. 8. junija 1948 je bil aretiran ter 9. novembra 1948 na Okrož-

1 PANG 114, t. e. 5, spisi od št. 1–400, 5. 6. 1948.

2 PANG 485, t. e. 7, 18. 1. 1947.

3 Šturm, O kratenju človekovih pravic, str. 65–102.

4 PANG 469, t. e. 1, Sejni zapisnik Celica 106, 4. 1. 1946.

Vila Bartolomei, kjer je bil sedež Uprave državne varnosti (UDV) in preiskovalni zapori (foto: Metod Zavadlav).

nem sodišču v Postojni obsojen na petnajst let strogega zapora. Njegova obtožnica je bila povezana prav z leti službovanja v Solkanu. Sodišče mu je očitalo, da je v Solkanu pri opravljanju svojega poklica prek verskih organizacij in v šoli kot veroučitelj govoril o nestrpnosti ljudske oblasti in da se le-ta ne bo obdržala. Govoril naj bi, da je vojna neizbežna in da bodo zahodni zavezniki pometli z ljudsko oblastjo. Poleg tega je 8. junija 1948 poskušal s pomočjo posebnega vodiča pobegniti čez mejo, pa so ga zajeli. Med prestajanjem kazni je, verjetno zaradi pritiskov in ravnanjem z njim, živčno zbolel in bil nekaj časa v umobolnici. Pomiloščen je bil 7. januarja 1953, vendar so ga leta 1960 za krajši čas ponovno zaprli.[5]

Z združitvijo Primorske z matično domovino 15. septembra 1947 je postala župnija Solkan cerkveno središče Primorske. Osnovana je bila Apostolska administratura za tisti del goriške nadškofije in tržaške škofije, ki sta prišli pod Jugoslavijo. Solkanski župnik dr. Franc Močnik je bil imenovan za prvega apostolskega administratorja. Vendar je že 19. septembra 1947 krajevna oblast v Solkanu, po navodilih iz Ljubljane, Močnika nasilno izgnala iz države v Gorico (Italija). Dogodka ni preprečil niti protest solkanski vernikov, posebno žena, ki so jih oblasti kmalu utišale. 23. septembra se je msgr. Močnik vrnil v Solkan in nadaljeval svojo službo. Za Solkan je imenoval novega župnika, namestnika Ivana Kretiča. Vendar so oblastniki ponovno nastopili proti Močniku. 12. oktobra so organizirali miting in prek meje v Italijo ponovno izgnali apostolskega administratorja msgr. Močnika, skupaj s solkanskim župnikom Kretičem.[6] Člani KP v Solkanu so tudi še v letu 1948 poizvedovali za Močnikom. Na sestanku 1. celice KP, ki je potekal 16. aprila 1948 na sedežu Mestnega ljudskega odbora Solkan – MLO so med drugim poročali: *"Nadalje se sliši med ljudstvom, da župnik Močnik še zahaja večkrat k družini Černe. To je na ulici Svetogorski tik ob mejnem pasu na italijanskem ozemlju, v to hišo zahajajo tudi druge osebe, se ne ve za pozitivno ali prihajajo tudi iz našega ozemlja."*[7]

Po izgonu apostolskega upravitelja in solkanskega župnika je v Solkanu v kaplaniji ostal le mlad kaplan Robert Zadnik, ki je od 12. oktobra 1947 do konca leta 1952, ko je bil aretiran in na političnem procesu proti duhovnikom v Tolminu obsojen na eno leto in šest mesecev strogega zapora,[8] sam upravljal župnijo. V tem času je država zasegla tudi solkansko župnišče.[9]

Solkanski partijci so se na sejah kar pogosto ubadali s cerkvenimi zadevami. Pozorni so bili na vse, kar se je dogajalo v cerkvi pri maši in po njej. Preko ovaduhov so kontrolirali delo kaplana Zadnika. Vsako dejanje kaplana so smatrali za sovražno. Tako so na seji 1. celice KP Solkan 14. maja 1948 poročali: *"V mesecu maju se vršijo običajne šmarnice, pri katerih je kaplan pričel isto metodo*

5 Griesser-Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, str. 514–515.

6 Paljk, Iz Cerkvene zgodovine Solkana, str. 98–136. O tej tematiki gl. tudi Marušič, *Z zahodnega roba*, str. 67–73.

7 PANG 485, t. e. 12, zapisnik.

8 Griesser-Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, str. 526.

9 Paljk, Iz Cerkvene zgodovine Solkana, str. 98–136.

kot prejšnji Močnik, da deli prehodno zastavico deklicam ali dečkom, katerih je več prisotnih. S tem vabi mladino v cerkev. Poleg tega je pionirski voditelj organiziral pionirski izlet na Sv. Goro, ko bi lahko jih peljal kam drugam. Vzrok vprašat pionirskega voditelja."[10]

Skušali so ovirati cerkvene procesije tako, da so ljudi odvračali od udeležbe in ob skoraj istem času organizirali različne prireditve. Na sestanku "Mestnega Partbiroja Solkan" 26. maja 1948 so sklenili: *"Ker jutri dne 27 t. m. se vrši v Solkanu procesija ob 19 uri, je treba, da partija aktivno deluje, da se bo čim več ljudi vzdržalo tega cerkvenega obreda, ter delovati moramo za čimvečjo udeležbo na kinopredstavo, ki se vrši istega dne v Kulturnem Domu Solkan ob 18 uri."*[11]

Partijci so se tudi med seboj kontrolirali in pazili, da ne bi še kdo med njimi v zasebnem življenju gojil verskih čustev. Na to so na sestankih kar nekajkrat opozarjali. Tako so na enem od sestankov Mestnega komiteja obravnavali primer enega njihovih članov, ki naj bi dal na skrivaj krstiti svojega otroka in ga nato tudi cerkveno pokopati, ker mu je otrok kmalu po rojstvu umrl. Grozila mu je izključitev iz Mestnega komiteja. Obtoženi se je moral zagovarjati in *"priznati krivico, katero je zagrešil kot član Partije"*. Zagovarjal se je, *"da o krstitvi otroka je bilo njemu neznano, ker žena in mama od žene so otroka nesle krstiti zvečer, ko je bil on v postelji bolan, isto za pokop je bil v postelji in so same vse uredile, da se je pokopalo z duhovnikom brez njegove vednosti."* Po tem pojasnilu so mu na sekretarjev predlog omilili kazen in mu izrekli strogi ukor.[12]

Cilj Komunistične oblasti je bil tudi, da si podredi šolstvo. Šolstvo je skušala spremeniti v poslušno učinkovito orodje za vzgajanje mladine po lastnih ideoloških načelih. Vedela je, da bo le tako dolgoročno pridobila socialistični državi in ideologiji poslušne ljudi.[13] To bi ji lahko uspelo le, če bi si podredila učiteljski kader, zato je začela najprej prevzgajati učitelje. Le partiji pokorni učitelji bi bili zmožni vzgojiti novo socialistično mladino. Učitelji in profesorji so morali študirati marksistično literaturo. Od učiteljskega kadra je v skladu s partijskimi načeli zahtevala predvsem politično izobrazbo, šele potem tudi strokovno in pedagoško delo.[14] Ta cilj je poskušala realizirati z organiziranjem pedagoških tečajev. Zlasti na Primorskem je bilo veliko tečajnikov. Takšni tečaji so, bolj kot strokovno izobraževanje, učiteljem nudili predvsem politične napotke. Učitelji-tečajniki so bili politično zanesljiv dejavnik v šolstvu.[15] Na to temo se je 8. januarja 1948 na sedežu komiteja Komunistične partije v Solkanu vršil sestanek *"učiteljev partijcev in SKOJ-evcev"*. Med drugim je bilo rečeno: *"Naloga učiteljev partijcev je, da se vržejo še z večjim elanom na delo, v prvi vrsti na vzgojno-šolskem polju. Imamo obmejne kraje, kjer so šole še nezasedene. Tam je največja nujnost, da se stanje izboljša."*... *"Naloga učiteljstva je tudi vzgoja kadra. Tu je partija med učitelji najbolj tengirana (tečaji)."* Nadalje je bilo rečeno: *"Partija med učiteljstvom mora biti zelo budna. Reakcija bo iskala vedno novih oblik za svoje delovanje. Destruktivno kritiko moramo energično pobijati."*[16]

Razpravljali so tudi o odnosu učitelja do duhovščine. V pionirski organizaciji so videli tisto silo, ki lahko otroke odvrne od vpliva duhovščine in jih približa novim: *"Odnos učiteljstva do duhovščine. Duhovščina je navajena ofenzivnega dela. Mi moramo bazirati naše delo na vzgojo otroka. Če bomo mi v ofenzivi, če bomo mi pazili, da bo pionirska organizacija čuvala, da bo otroka zbližala v periodo, ne bo nasedal duhovniku. Mi moramo graditi na borbenem elanu našega ljudstva. Aktiv učiteljev partijcev mora krepko študirati teorijo Marksa in Engelsa. Nujno je za tečajnika in pripravnika, da se gradi na znanstveni podlagi ter da najmlajše vzgajajo v duhu novega časa."* V zapisnik so tudi zapisali: *"Tov. Lenin je poudaril važnost kulturno-vzgojnega dela, ki naj mase preobrazi in naj jih zrevolucionira. S politično pedagoškimi krožki, z ljudskimi univerzami bomo dosegli, da bo ljudstvo na masovnih sestankih odločno."*[17]

Solkanski gostilničarji, drugi obrtniki in zemljiški posestniki v primežu revolucionarnih sodišč, nacionalizacij, agrarne reforme in razlastitev

Revolucionarno sodstvo, ki ga je v Sloveniji po letu 1945 vzpostavila komunistična oblast, je imelo po stalinističnem vzoru glavno nalogo, da se bori proti tako imenovanim razrednim sovražnikom. Ta boj je izvajalo z izpeljavo političnih in zrežiranih sodnih procesov, ki so se po drugi svetovni vojni odvijali na Slovenskem in na katerih je bilo obsojenih zlasti med letoma 1945–51 na tisoče podjetnikov, trgovcev, obrtnikov, kmetov, duhovnikov in drugih, v očeh nove oblasti sovražnih ljudi.[18] Sodili so jim po t. i. revolucionarnih zakonih, ki so bili leta 1945 sprejeti po vzoru sovjetskih: Zakon o pobijanju nedovoljene špekulacije in gospodarske

10 PANG 485, t. e. 12, zapisnik.
11 PANG 485, t. e. 12, zapisnik.
12 PANG 485, t. e. 24, zapisnik 11. 3. 1949.
13 To problematiko med drugimi podrobneje obravnava Vovko, Učilnice na temni strani meseca, str. 195–204.
14 Gabrič, Obnova šolstva, str. 907–908.
15 Gabrič, Šolstvo na Slovenskem v letih 1945–1951, str. 67–92.
16 PANG 485, t. e. 12.
17 PANG 485, t. e. 12.
18 Mikola, *Sodni procesi na celjskem 1944–1951*, Celje 1995.

sabotaže, Zakon o zaščiti ljudskega premoženja, Zakon o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo itd.[19] Glavni namen takratne državne oblasti je bil obračun z razrednimi sovražniki in kritiki režima, zaplemba njihovega premoženja in s kaznijo prisilnega dela pridobitev zastonj delovne sile za izgradnjo novih industrijskih obratov v Ljudski republiki Sloveniji. Poleg tega pa je potekala še prevzgoja obsojencev v socialistični ideologiji. Prevzgoja je temeljila na fizičnem delu in na politični prevzgoji s političnim študijem in predavanji, s katerimi so obsojencem prikazovali pomen socialistične ureditve.[20] Na Primorskem so se ti procesi dogajali po letu 1947. Iz kazenskih vpisnikov obsojencev Okrajnega sodišča v Gorici in Okrožnega sodišča v Postojni je mogoče ugotoviti, da je bilo zlasti v letih 1948–1950 veliko število ljudi obsojenih predvsem po zakonu o zatiranju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže in zakonu o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo. Med obsojenci je bilo precejšnje število kmetov, posestnikov, obrtnikov, pa tudi nekaj industrijalcev, učiteljev in delavcev. Ljudje so bili obsojeni različnih dejanj in sicer, da so se s prijavo manjših količin vina in drugih pridelkov odtegnili plačevanju davka, da so izkoriščali dvolastniško izkaznico in v tujini nakupovali stvari itd. Pogosti so primeri obsojenih *"klevetanja in širjenja sovražne propagande proti državni ureditvi v FLRJ"*. Precej ljudi je bilo obsojenih tudi zaradi *"poskusov pobega v inozemstvo", "nudenja pomoči pri pobegih sovražnim elementom v inozemstvo", da so bili "člani organizacije za prepeljevanje naših državljanov iz FLRJ v inozemstvo" ter zaradi "neprijave oblastem banditov, ki so vpadali na ozemlje FLRJ in da so za njih celo izvrševali določene naloge"* itd. Obsojeni so bili na zaporne kazni s prisilnim delom in izgubo državljanskih pravic, volilne pravice, pravice do državne ali druge javne službe. Zaporne kazni s prisilnim delom so bile od šest mesecev do dvajset let. V mnogih primerih je bila izrečena zaplemba premoženja, v nekaterih primerih tudi zaplemba celotnega premoženja.[21] Med mnogimi, ki so bili v letu 1949 obsojeni po zakonu o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo, je bila tudi triinpetdeset letna posestnica Marija Benedetič iz Solkana in sicer, da: *"je organizirala prebeg iz FLRJ sovražnih elementov Petkoviča Slobodana in Ljubičič Branislava s tem, da ju je v noči od 3. na 4. 2. 1949 sprejela na svojem domu v Solkanu in jima nudila prenočišče ter ju s priporočilnim pismom napotila do Veliščeк Antona v Kozano, naj ju brezpogojno spravi preko meje in jima dala za avtobus tudi denar."* Kaznovana je bila na tri leta odvzema prostosti s prisilnim delom in na dve leti izgube državljanskih pravic.[22]

V Solkanu je zakon o zatiranju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže prizadel predvsem nekatere gostilničarje. Že v aprilu leta 1947 pred priključitvijo je Okrajni ljudski odbor za Goriško vsem krajevnim in mestnim ljudskim odborom pisno naročil, naj sestavijo evidence vseh lokalnih gospodarskih podjetij, delavnic, mizarskih delavnic, tovarn, gostiln, trgovin, s številom zaposlenih v posameznem podjetju, s številom strojev in drugo za potrebe uresničitve gospodarskega petletnega plana.[23] V oktobru 1947 je Okrajni ljudski odbor Solkan poslal Gospodarskemu odseku – Okrajnega ljudskega odbora za Goriško seznam gostinskih in trgovskih obrtnikov v Solkanu.[24] Nekaterim iz seznama so v naslednjih letih zaplenili lokale oziroma obrtno dejavnost in jih celo obsodili na zaporne kazni. Vse to je doletelo gostilničarja Mirka Mozetiča, proti kateremu se je proces odvil leta 1948.

Mirko Mozetič je bil rojen leta 1892 v Solkanu v premožni, narodno zavedni slovenski družini. Hiši se je reklo "pr' Droči". Mozetičevi so imeli veliko posestvo in gostilno. Mirkov oče je bil nekdanji solkanski župan Anton Mozetič (1852–1910), mati pa Katarina, rojena Černe. V njihovi hiši, na današnjem trgu Jožeta Srebrniča, kjer so v pritličnih prostorih imeli gostilno, je bila leta 1867 ustanovljena Solkanska čitalnica. Mozetičeva je bila tudi hiša današnje krajevne skupnosti, kjer je bila dvorana, namenjena raznim prireditvam.

Tudi Mirko je bil nekaj let solkanski župan. Kritično je bil nastrojen do različnih režimov s totalitarno noto, česar ni skrival tudi na javnih mestih. Prav zaradi tega je bil trn v peti totalitarnim režimom, ki so v 20. stoletju zaznamovali slovenski narod. Najprej so ga preganjale fašistične oblasti. Leta 1925 je bil primoran zaradi gostilniške obrti, kot mnogi, ki so imeli kakršno koli zasebno dejavnost, vstopiti v fašistično stranko. Vendar je bil že leta 1926 izključen, ker se z njenimi nazori ni strinjal. Med letoma 1930 in 1939 so fašisti Dročevo

19 Ferjančič, Šturm, *Brezpravje : slovensko pravosodje po letu 1945*, str. 34.

20 Mikola, Osvobojeni gradimo, str. 11-14.

21 PANG 544, Okrajno sodišče Nova Gorica, Kazenski vpisnik Okrajnega sodišča v Gorici leto 1949. PANG 974 Okrožno sodišče Nova Gorica, Kazenski vpisnik 1949, 1950 Okrožnega sodišča v Postojni in Gorici. V kazenskem vpisniku Okrožnega sodišča v Postojni je nekaj primerov ljudi obsojenih na "Smrt z ustrelitvijo". Obsojeni so bili zaradi različnih dejanj. Primer moškega s Krasa, ki je bil obsojen, da je: *"po pozivu radi odsluženja vojaškega roka pobegnil na STO ter se povezal z zločinskimi elementi, vršil sovražno propagando proti FLRJ ter bil član oborožene bande."* Nekateri so bili obsojeni za dejanja, ki naj bi jih zakrivili še v tridesetih letih in v medvojnih letih.

22 PANG 974, Kazenski vpisnik 1949 Okrožnega sodišča v Postojni in Gorici, str. 56–57. Obsojena je bila 20. julija 1949.

23 PANG 114, t. e. 2, mapa april 1947, št. 2763/1, 4. 4. 1947.

24 PANG, 114, t. e. 2, mapa oktober 1947, 11. 10. 1947.

gostilno večkrat zaprli, ker so v njej prepevali slovenske pesmi. Leta 1939 so Mirka italijanske oblasti kot antifašista zaprle in za dve leti internirale v Campobasso v Abruzzih. V zaporu je odsedel leto in pol.[25] Po pripovedovanju njegovega nečaka, naj bi med drugim *"Mirko nekega dne skozi okno svojega lokala vrgel Musolinijevo sliko, ki je po zakonu morala viseti v vseh javnih prostorih."*[26] Maja leta 1943 so ga italijanske oblasti zopet zaprle in pretepale zaradi suma, da je podpiral partizane. Izpuščen je bil ob kapitulaciji Italije septembra 1943.[27]

Preganjal ga je tudi nemški okupator. 5. 6. 1944 je bil osumljen, da je podpiral partizane, zato so ga zaprli in internirali v koncentracijsko taborišče Dachau, od koder se je po prebolelem tifusu ves izčrpan vrnil 21.7.1945.[28]

Po priključitvi cone A Julijske krajine leta 1947 k Federativni ljudski republiki Jugoslaviji ga je začela preganjati tudi tedanja komunistična oblast. Nekega dne so v lokal vstopili agenti UDV-Udbe ter ga odpeljali v zapore, ki so bili takrat v palači Lenassi v Solkanu. Čez nekaj časa se je začel proces v Mozetičevi hiši, v nekdanji plesni dvorani, ki je bila predelana v začasno sodišče. Okrajno sodišče v Gorici s sedežem v Solkanu, ga je skupaj s soprogo Pavlo dne 13. aprila leta 1948 spoznalo za krivega po takratnem zakonu o zatiranju nedovoljene trgovine, nedovoljene špekulacije, gospodarske sabotaže in kaznivega dejanja zoper ljudsko oblast. Obsojen je bil, da je zakrivil več kaznivih dejanj, in sicer da ni plačal predpisanega davka od 300 litrov vina ter 137 litrov žganja, da je v svojem lokalu skupaj z ženo Pavlo prodajal vino 5 din pri litru dražje od predpisanega, glede na kakovost in *"da je ponovno v letu 1947–48 blatil in klevetal ljudsko oblast in državno ureditev, Maršala Tita in J.A. s tem, da je javno govoril v svojem gostilniškem lokalu, da kaj hočemo pričakovati Titov teror ter jugoslovanske ušivce, saj ni mogoče, da bodo prišli dol in naj ostanejo tam kjer so, ter nadalje, da v Jugoslaviji ni svobode in da se samo dela brez plačila"*.[29] Špekulanstva in blatenja ljudske oblasti je bila obtožena tudi Mirkova žena Pavla. Okrajno sodišče v Gorici ju je obsodilo na plačilo denarne kazni, Mirka na 120.000 din, Pavlo pa na 20.000 din.[30]

Na pritožbo javnega tožilca, da je kazen prenizka, je sodišče druge stopnje (okrožno sodišče v Postojni) 29. maja 1948 sodbo spremenilo tako, da so Mirka obsodili na eno leto odvzema prostosti s prisilnim delom, Pavlo pa na 8 mesecev odvzema prostosti. Izrečena pa jima je bila tudi zaplemba poslopja v Solkanu, v katerem je bila gostilna, skupaj z gostilniškim inventarjem.[31]

Zakonca Mozetič sta se na izrečeno kazen pritožila in pisala, da zgoraj omenjene obtožbe niso utemeljene in so številke glede količine pijač površno navedene. Sodišče pritožbi Mozetičevih ni ugodilo. Mirko je bil v Ljubljanskih zaporih zaprt osem, Pavla pa tri mesece.[32]

Gostilničar Mirko Mozetič je bil leta 1948 obsojen na eno leto zaporne kazni s prisilnim delom in na zaplembo stavbe v Solkanu, kjer je bila gostilna, skupaj z gostilniškim inventarjem (Zasebni arhiv Marjana Božiča).

25 Zasebni arhiv Marjana Božiča, Mirko Mozetič piše Okrožnemu sodišču v Postojni, 18. 5. 1948.
26 Pričevanje Marjana Božiča, Solkan 12. 11. 2005.
27 Zasebni arhiv Marjana Božiča, Mirko Mozetič piše Okrožnemu sodišču v Postojni, 18. 5. 1948.
28 Zasebni arhiv Marjana Božiča, Mirko Mozetič piše Okrožnemu sodišču v Postojni, 18. 5. 1948.
29 PANG 1008, t. e. 36, K 56/48.
30 PANG 1008, t. e. 36, K 56/48.
31 PANG 1008, t. e. 36, K 56/48-87.
32 Zasebni arhiv Marjana Božiča. Uprava kazensko poboljševalnega zavoda v Ljubljani, št. R 681/48, Uradno potrdilo o prestajanju kazni 6. 12. 1948.

Leta po aretaciji in zaplembi večine premoženja so bila za Mirka in Pavlo ter njuna še mladoletna nečaka, ki sta kot posinovljenca živela pri njiju, zelo težka. Od velike hiše jim je oblast pustila le kuhinjo, spalno sobo, v kateri so spali vsi štirje, majhno shrambo in del senika. Poleg tega jim je ostalo še pol hektarja orne zemlje in hektar travnika, kar ni zadostovalo za rejo domačih živali, ki bi olajšala hišno ekonomijo. Za hrambo kmetijskih pridelkov je moral naprošati ljudi v Solkanu. Poleg tega si je MLO Solkan prisvojil del lastnine, ki ni prišla v poštev ob zaplembi. Nekaj predmetov je izginilo tudi zaradi nepravilnega postopka, preden so Mirka in ženo zaprli.

Zaradi hude finančne stiske in pritiska s strani Udbe sta zaprosila MLO Solkan za dovoljenje, da optirata v Italijo. Dovoljenja nista dobila. Je bil pa Mirko zaradi tega deležen še večjih pritiskov s strani Udbe. Leta 1951 je bil sklican sindikalni sestanek Gradbenega podjetja Nova Gorica, pri katerem je bil takrat zaposlen, s pojasnilom, da bodo govorili o bližajočih se volitvah. Na sestanku so začeli na Mirka s pritiski, zato se je razjezil in izjavil, da se on ni boril za tako demokracijo in naj se držijo pravilnika, in je sestanek zapustil. Čez tri ure ga je na domu obiskala milica in ga aretirala. Sledile so številne obtožbe, zaradi katerih so ga za dva meseca spet zaprli v okrajne zapore. V tem času ga je Udba večkrat zasliševala. Odpustili so ga tudi iz službe.[33]

Oblast je Mozetičevim nagajala tudi po Videmskem sporazumu, ko se je odpirala meja, saj jim niso hoteli izdati prepustnic. Mirkove pritožbe so bile najprej zavrnjene, nato so mu prepustnice le dali.[34]

Leta 1995 je prišlo na Vrhovnem sodišču Republike Slovenije v Ljubljani do obnove procesa Mozetič. V obnovitvenem postopku se je izkazalo, da je bil celotni proces zrežiran in da je prišlo pri njegovi izvedbi do številnih kršitev predpisov. Mirko in Pavla Mozetič sta bila posmrtno rehabilitirana.[35]

Mozetič ni bil edini gostilničar v Solkanu, ki ga je oblast preganjala po zakonu o zatiranju nedovoljene trgovine, nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže. Med obtoženimi najdemo še najmanj dva podobno obsojena solkanska gostilničarja. Obtožbe so bile podobne: *"davčna utaja vina, prodaja vina z nezadostno gradacijo, da so vino prodajali iz steklenic, ki niso bile opremljene z označbo prostornine"* itd. Kazni so bile odvzem prostosti s prisilnim delom, denarna kazen, zaplemba gostilniškega inventarja in prepoved opravljanja obrti za dobo treh let.[36] Temu je pogosto sledila še nacionalizacija nepremičnin. V eni od sodb je med drugim v tipični retoriki takratnih sodišč pisalo: *"Taka kazniva dejanja niso samo sama na sebi družbeno nevarna, ampak kažejo tudi večjo nevarnost storilcev. Storilec razgali vso svojo zavrženo kapitalistično miselnost nagrabiti čim več za sebe, ne glede na to, da gre tako delovanje na škodo skupnosti. Kapitalistična miselnost storilca predstavlja že sama na sebi družbeno nevarnost, ker se slej, ko prej dosledno pojavlja v dejanjih, ki so družbeno škodljiva"*.[37] Vsi gostilničarji in trgovci seveda niso bili obsojeni in zaprti, večino pa je doletela nacionalizacija, zlasti kasneje v letih 1958–1959. Ta je doletela tudi druge obrtnike in podjetnike.

Zdi se, da so do lastnikov pekarn, mlinov, torej obrtnikov, katerih obrti so bile nujno potrebne za osnovno prehrano širše populacije, oblasti ubrale drugo taktiko. Teh lastnikov niso takoj odstranile, ampak so jih zaradi njihovega strokovnega znanja in izkušenj pri vodenju podjetja prva leta po nacionalizaciji postavile za upravnike državnih podjetij. Z leti, ko njihovega znanja niso več potrebovale, pa so jih začele ovirati in iskati vzroke, da so jih odstavile. Tako se je zgodilo z lastnikom pekarne v Solkanu Alojzem Komelom. V njegovi hiši je poslovne prostore (trgovina za prodajo kruha, skladišče in pekarna) s pečjo vzelo v najem ustanovljeno državno podjetje Pecivo. Komela so postavili za upravnika državne pekarne. Vendar so ga kot upravnika pri njegovem delu večkrat šikanirali. Družina Komel je bila deležna hišnih preiskav s strani agentov UDV. Zaradi tega in ker je imel dovolj let delovne dobe, se je zagrenjen upokojil.[38] V kasnejših letih so omenjene poslovne prostore Komelovim nacionalizirali.[39] Ko se je Pecivo leta 1965 preselilo iz Komelove hiše v nove prostore v Novo Gorico sta Alojz Komel in soproga pisala Republiškemu sekretariatu za pravosodje in občo upravo SRS naj razveljavi odločbo komisije za Nacionalizacijo in naj jim vrne dva prostora v hiši. Komelovi so prošnjo utemeljevali s tem, *"da so danes ti prostori prazni in ne služijo več namenom zaradi česar so postali družbena last, midva pa bi rada tu uredila stanovanje najinemu sinu, kateri se je medtem poročil in ima že dva otročička, naše stanovanje pa je za tako številno družino odločno premajhno."*[40] Prošnji niso ugodili,

33 Zasebni arhiv Marjana Božiča. Ministrstvo za notranje zadeve, Ljubljana. Predmet: Mozetič Mirko: pritožba radi odpusta iz službe, Solkan 10. 5. 1951.
34 Zasebni arhiv Marjana Božiča, Pritožba Mirka Mozetiča Okrajnemu ljudskemu odboru Gorica, 16. 7. 1956.
35 Zasebni arhiv Marjana Božiča. Vrhovno sodišče Republike Slovenije, Odločba, Ljubljana 15. 3. 1995.
36 PANG 544, t. e. 4, K 58/48, Sodba 6. 5. 1948.
37 PANG 1008, t. e. 36, K 42/48, Sodba 11. 6. 1948.
38 Pričevanje Antona Komela, Solkan, 12. 1. 2007.
39 Zasebni arhiv Kamila Komela, Komisija za nacionalizacijo pri občinskem ljudskem odboru Nova Gorica, 3. 10. 1959.
40 Zasebni arhiv Kamila Komela, Republiški sekretariat za

zato so morali Komelovi nacionalizirane jim prostore od Skupščine občine Nova Gorica odkupiti.[41]

Podobna preizkušnja je doletela družino Poberaj. Poberajevi so bili lastniki mlina, ki je bil lociran nasproti današnjega hotela Sabotin. Lastnik mlina je bil najprej Anton Poberaj, ki je bil poleg Jožeta Srebrniča pomemben predvojni komunist. Mlin je upravljal vse od prve svetovne vojne. Nasledil ga je sin Evgen vse do 28. aprila 1948, ko je bila izvedena nacionalizacija in je mlin prišel pod državno upravo.[42] Ko so bili Poberajevi še lastniki mlina, so zaposlenim delavcem redno plačevali. Vsak delavec je mesečno dobil še okrog 10 kg moke. V stavbi mlina je bil v oktobru leta 1941 ustanovljen OF odbor za Solkan, katerega člani so bili tudi Poberajevi in to prav od vsega začetka. Po nacionalizaciji mlina je bila od začetka maja 1948 za upravnico imenovana Leopolda Poberaj, rojena Slamič, žena Evgena Poberaja, bivšega lastnika mlina. Vendar to ni trajalo dolgo. Na sodnem procesu, 12. februarja 1951, ki se je odvil v Solkanu, v bivši Mozetičevi dvorani v prostorih današnje krajevne skupnosti, je Okrajno sodišče v Gorici Leopoldo Poberaj kot glavno obtoženko obsodilo na zaporno kazen 3 leta in 6 mesecev odvzema prostosti.[43] Obsojena je bila zaradi očitanih 4 kaznivih dejanj zoper uradno dolžnost (po zakonu iz leta 1948), in sicer za nemarno opravljanje službe, za neizpolnitev uradne dolžnosti, za poneverbe v službi in za nedopustno uporabo uradno zaupanih stvari. Kasneje je sodišče kazen omililo na 2 leti odvzema prostosti.[44]

Poleg nje je bilo obtoženih in obsojenih še drugih 6 delavcev v mlinu. Med slednjimi je bil obsojen tudi mladoletni mlinar, ki ob storitvi očitanega dejanja, še ni bil polnoleten.

Obsojeni so bili zaradi očitanih kaznivih dejanj zoper splošno ljudsko premoženje (po zakonu iz leta 1945) in to predvsem zaradi izginotja žita in mlevskih izdelkov v mlinu, zaradi prisvojitve pšenične in koruzne moke, ker niso skrbeli za varnost v mletje prinesenega in drugega žita in ker so odnašali mlevske izdelke v loncih in torbah tistih, ki so jim prinašali kosila. Teh šest mlinarjev je bilo obsojenih na različne zaporne kazni od 5 mesecev do 1 leta in 8 mesecev. Obtoženi so v postopku priznali, da je vsak vzel nekaj moke, toda le za lastno prehrano, in to v dveh letih vsak približno 200 kg. Se pa niso počutili krive, ker jim je lastnik mlina pred nacionalizacijo vedno zagotovil in dal mesečno poleg plače tudi do 10 kg mlevskih izdelkov. Sedaj pa so bili lačni in niso imeli dovolj hrane na karte, vrh tega pa so morali delati tudi ponoči.[45]

Upraviteljica Leopolda Poberaj, mati treh mladoletnih otrok v starosti od 3 do 7 let, je dobila najstrožjo kazen, kljub temu, da je bila za dejanja mlinarjev subjektivno najmanj kriva. Morda je bila pri oblasteh slabo zapisana tudi zato, ker je bila žena bivšega lastnika, pa čeprav predvojnega komunista. Proces je bil hiter, a z velikim odmevom med krajani. Med sojenjem je veliko ljudi spremljalo proces, mnogi so se gnetli kar na oknih sodne dvorane. V priporu je bila od 12. decembra 1950 v stavbi Poverjeništva za notranje zadeve v Solkanu (bivša Lenassijeva stavba nasproti bencinske črpalke v Solkanu). Leopolda Poberaj se zaporniških dni takole spominja: *"V zaporih v Solkanu sem bila zaprta nekaj mesecev in sicer v hudi zimi v neogrevanih prostorih. Zame je pri oblasteh zaprosil pomilostitve tudi pisatelj France Bevk, vendar brez uspeha. Po 6 mesecih sem bila iz solkanskih zaporov odpeljana na prestajanje kazni v zapore in prisilno delo v Rajhenburgu (Brestanica), kjer je sem ostala približno 1 leto."*[46]

Hkrati z nacionalizacijami so začele oblasti leta 1948 izvajati na Goriškem agrarno reformo, s katero so se začele razlastitve večjih posestev. Posebnost pri izvajanju agrarne reforme je predstavljalo v okraju Gorica razlaščevanje posestev, ki so jih obdelovali koloni. Kolonski odnosi so bili najbolj razširjeni v Goriških Brdih, vendar tudi drugod v goriškem okraju so obdelovali zemljo različnih posestnikov najemniki. V okolici Gorice in v Vipavski dolini, to je v goriškem okraju skupaj je po nekaterih podatkih agrarna reforma zajela na osnovi razlastitve posesti, ki so jih obdelovali koloni skupaj 2132 ha.[47] Zakon o agrarni reformi je kot mnoge posestnike prizadel tudi zakonca Ukmar. Franc Ukmar, rojen leta 1895 v Solkanu je bil uspešen predvojni lesni trgovec, lastnik žage in zemljiški posestnik. Poročen je bil z Zorko Krkoč, rojeno leta 1898 v Gojačah. Zakonca nista imela otrok. Z njima je živela Zorkina neporočena sestra Marija Krkoč. Živeli so v veliki hiši v Solkanu na današnji Prvomajski ulici. V pritličju hiše je bila delavnica in električna žaga. Ob hiši so bila še druga gospodarska poslopja in veliko zemljišče. Lesno dejavnost je imel tudi v Vitovljah. Podjetnik se je namreč ukvarjal z žaganjem hlodov in s prodajo lesa ter izdelovanjem parketa. Les je prodajal največ v Furlanijo. Zaposlenih je imel od 8 do 9

41 pravosodje in občo upravo SRS, Zadeva: Komel Alojz in Valentina – Predlog za razveljavitev odločbe, 15. 9. 1965. Zasebni arhiv Kamila Komela, Socialistična republika Slovenija, Kupoprodajna pogodba med Skupščino občine Nova Gorica in Valentino, Kamilom ter Antonom Komelom, 15. 11. 1968.

42 PANG 544, t. e. 14, K 199/50, Zapisnik o zaslišanju obdolženke, 27. 9. 1950.

43 PANG 544, t. e. 14, K 199/50, Sodba 12. 2. 1951.

44 PANG 544, t. e. 14, K 199/50, Sodba 13. 4. 1951.

45 PANG 544, t. e. 14, K 199/50.

46 Pričevanje Leopolde Poberaj, Solkan 16. 1. 2007.

47 Čepič, *Agrarna reforma*, str. 178–184.

Nekdanji zapor v pomožnem poslopju Lenassijeve vile v Solkanu (ohranjenih je 11 zaporniških celic, ki danes služijo kot drvarnice) in detajl zaporniških vrat ene od celic (foto: Metod Zavadlav).

delavcev in uradnico.[48] Delavce je redno plačeval. Za prevoz je imel dva kamiona. Posedoval je tudi motor.[49] V okolici Šempasa je imel več hektarjev hrastovega gozda. V Šempasu je imel tudi kmetijske površine, hišo in kmečko poslopje z okrog 30 glav živine. Kmetijsko posest je imel tudi v Ozeljanu, Vitovljah, Oseku.

Leta 1948 sta zakonca ostala praktično brez sredstev za preživljanje. 21. aprila 1948 so Franca po zakonu o agrarni reformi in kolonizaciji razlastili večine kmetijskih zemljišč (gozda, njiv, travnikov) v Ozeljanu, Šempasu, Oseku, Vitovljah in Solkanu. Razlastili so mu okrog 26 ha zemljišč. Ostalo mu je 3 ha zemlje. Oblastvena komisija za agrarno reformo je 18. aprila 1949 razveljavila odločbo okrajne komisije iz aprila 1948 in ga na osnovi 4. člena zakona o razlastitvi posestev, ki jih obdelujejo koloni in viničarji, razlastila v korist zemljiškega sklada po 3. členu omenjenega zakona v celoti in brez odškodnine vsa zemljiška posestva v območju Ljudske Republike Slovenije, z vsemi zgradbami in napravami, z vsem živim in mrtvim kmetijskim ter gozdnim inventarjem v Ozeljanu, Šempasu, Vitovljah, Oseku in Solkanu v višini 29 ha. Ker pa je komisija ocenila, da stanovanjska hiša v Šempasu in zgradba v Vitovljah nista služili za redno obratovanje kolonskega posestva, sta ostali v lasti razlaščenca.[50]

Poleg izgube kmetijskih zemljišč sta bila zakonca Ukmar leta 1948 tudi ob lesno industrijsko obrt v Solkanu. Nacionalizirali so jima namreč hišo v Solkanu skupaj z mizarsko delavnico, mizarskimi stroji, žago, stroji za pogon žage dvema elektro motorjema in pisarniško opremo.[51] Po nacionalizaciji je bilo Ukmarjevim ukazano, da se morajo iz hiše takoj izseliti. Ker se je Franc temu upiral, naj bi ga možje, ki jih je poslal Okrajni ljudski odbor, zvezali in vrgli na kamion. Vse tri so nato izselil v Šempas. Zaplenili naj bi jim tudi blagajno z nekaj denarja, zlatnino in knjigovodskim arhivom podjetja.[52]

48 PANG 80, t. e. 259/A, št. spisa 1293.
49 Pričevanje Zorke in Zdravka Ergaver. Ajdovščina 24. 1. 2007.
50 PANG 80, t. e. 259/A, št. spisa 1293.
51 PANG 80, t. e. 390/1.
52 Pričevanje Zorke in Zdravka Ergaver, Ajdovščina 24. 1. 2007.

V hiši v Šempasu so Ukmarjevi živeli v veliki revščini in pomanjkanju. Najhujša so bila za Ukmarjeve prva leta po razlastitvi in izgonu. Obdelovalno zemljo skupaj z gozdom in živino so jim pobrali tako, da niso imeli nobenih dohodkov, s katerimi bi se lahko normalno preživljali. Njuna znanca zakonca Zorka in Zdravko Ergaver se spominjata: *"Deležni so bili neprestanih zmerjanj, da so kulaki, kapitalistični izkoriščevalci itd. Izklopili so jim elektriko in vodo. V svojem razlaščenem gozdu niso smeli sekati drv niti za kurjavo. Nekateri znanci smo jim na skrivaj nosili nekaj krompirja in druge hrane ter drva. S časom so bili prisiljeni prositi tudi miloščine krajane Šempasa."*[53] Zaradi razlastitve se je Franc Ukmar pritožil na Svet vlade LRS za kmetijstvo in gozdarstvo in zahteval, da mu vrnejo premoženje. Njegova žena je pisala celo Titu v Beograd, vendar brez učinka.[54]

Vsi ti dogodki so prej uspešnega podjetnika Franca Ukmarja psihično zlomili. Doživel je živčni zlom, od katerega si ni več opomogel. Odškodnine za razlaščeno zemljo jima država ni izplačala. Hude eksistenčne razmere Ukmarjevih, predvsem pa zgražanje prebivalcev Šempasa nad tem, je očitno zaskrbelo tudi člane Občinskega ljudskega odbora Šempas, da so o tem leta 1952 pisali Okrajnemu odboru Gorica s predlogom, naj Ukmarjevim dodelijo odškodnino in jim s tem zagotovijo vsaj osnovne življenske pogoje. Dopis, ki je zanimiv zlasti, ker je interni dopis oblastnih organov in nam prikaže, v kakšni socialni stiski so Ukmarjevi po prisilni izselitvi živeli v Šempasu, se glasi: *"Ukmar Franc živi skupno s svojo ženo in sestro od žene. Vsi trije člani družine so za delo nezmožni.*

Ukmar je dejansko črpal sredstva za preživljanje iz svojih premičnin in mogoče še iz kake druge rezerve iz katere mu je sedaj kot je razvidno tudi zmanjkalo. Konkretno povedano, da se posebno v zadnjem času opaža veliko zgražanje od ljudi, češ, da je bolje človeka podpirati kot mu dodeliti vsaj nekoliko potrebnih mu sredstev za življenje, ker v zadnjem času se vidi, da imenovani hodi prosit mleko in drugo okrog sosedov.

Zdravstveno stanje Ukmarja je kot ostalih je slabo. Ukmar sam je bil že v umobolnici in ima še o tem posledice.

Stališče do rešitve pritožbe Ukmarja je, od strani našega LO, da se navedenemu določi gotovo odškodnino za nacionalizirano mu imetje in da se bi mu ista izplačevala mesečno, tako, da bi imel zasigurane življenske pogoje, ker zemljišče mu je baje že bilo nudeno cca. 3 ha. Ob.zem. katero je pa odklonil, ker je ne bi moral obdelovati.

Zadeva Ukmarja res kvari ugled in v okolici povzroča nezadovoljstvo, posebno pa še pri gotovih, zato vam Priporočamo, da bi se zadeva čimprej rešila."[55]

Decembra leta 1952 je Gospodarski svet vlade ljudske republike Slovenije razveljavil odločbi oblastne komisije za agrarno reformo v Postojni z dne 25. marca 1949 ter okrajne komisije za agrarno reformo v Gorici 18. aprila 1949 in z dne 21. aprila 1948, ter prvostopnemu organu, to je Okrajnemu odboru Gorica naložil, naj o stvari na novo odloči.

Okrajni ljudski odbor Gorica tajništvo za gospodarstvo je 24. februarja 1953 izdalo novo odločbo, s katero ga je na podlagi točke d/6 člena in 11. člena v vezi s 3., 4. in 13. členom zakona o agrarni reformi in kolonizaciji v Sloveniji uradni list LRS št. 10 z dne 24. februarja 1948 in uradni ugotovitvi komisijske razprave iz leta 1953 razlastilo kot nekmeta za vso zemljo nad 3 hektarji. S to odločbo so Ukmarju vrnili okrog 3 ha zemlje. Preostalih 26 ha pa mu je bilo odvzetih s sklepom, da se mu izplača odškodnina, ki bo določena s posebno odločbo. Vrnjeni 3 hektarji zemlje so obsegali: 1 ha njivske zemlje ob hiši in gospodarskih poslopij v Šempasu, okrog 2,5 ha pa v Vitovljah. Zemlja v Vitovljah je bila težko dostopna tako, da ni prinašala nobenih dohodkov.[56]

Ukmar se je na razlastitveno odločbo iz februarja 1953 še istega leta pritožil in prosil, da se mu takoj nakaže najemnina za celotno premoženje, ker je brez sredstev za preživljanje. Pritožbi niso ugodili. Tudi odškodnine za razlaščeno zemljo mu niso izplačali, ker da niso še izračunali njene vrednosti.[57]

Ukmarjevi so še naprej živeli v revščini, vendar so si z nekaj vrnjene zemlje vsaj malo opomogli.[58]

Franc Ukmar je umrl 2. avgusta 1962, žena Zorka pa 6. oktobra 1984. Oba sta pokopana na solkanskem pokopališču.

Politični proces proti skupini Bricev, obtoženih ilegalnega delovanja zoper ljudsko ureditev v FLRJ

Poleg procesov proti obrtnikom, obtoženim špekulantstva, so se v Sloveniji odvijali tudi politični procesi proti pripadnikom ilegalnih organizacij in oboroženih skupin. Veliko je bilo takih procesov zlasti na Štajerskem. Nekaj jih najdemo tudi

53 Pričevanje Zorke in Zdravka Ergaver, Ajdovščina 24. 1. 2007.
54 PANG 80, t. e. 259/A, št. spisa 1293.
55 PANG 80, t. e. 259/A, št. spisa 1293.
56 PANG 80, t. e. 259/A, št. spisa 1293.
57 PANG 80, t. e. 259/A, št. spisa 1293.
58 Po pričevanju Zorke in Zdravka Ergaver je Franc Ukmar začel rediti kokoši in golobe. Žena Zorka se je pri znanki naučila napovedovanja iz kart in kasneje tudi iz kave. Z denarjem, ki ga je zaslužila, sta se zakonca malo lažje prebijala skozi življenje. Zaradi prerokovanja iz kart naj bi imela tudi nekaj problemov z oblastmi.

Čadeževa hiša v Solkanu, v kateri je leta 1949 potekal proces proti 11 Bricem, obsojenim sovražnega delovanja proti FLRJ (foto: Metod Zavadlav).

na Primorskem.[59] Ljudi so obsodili delovanja proti ljudski oblasti.[60] V ta kontekst lahko postavimo tudi proces, ki je bil v Solkanu konec leta 1949 proti 11 Bricem (trem ženskam in osmim moškim) obtoženim, da so bili člani organizacije "MOP – Matjažev osvobodilni pokret", ki naj bi po naročilu in navodilih iz inozemstva v letih 1948 in 1949 z ilegalnimi akcijami delovala proti državnim oblastem FLRJ. Obtoženi so bili med vojno partizanski borci, vključeni v NOV. Stari so bili od 18 do 28 let, razen ene osebe, ki je bila stara 44 let. Darka Toroša iz vasi Plešivo pri Medani, ki naj bi bil organizator in vodja skupine, so aretirali že 10. januarja 1949, ostale pa v jeseni tega leta.[61] Nekateri so bili zaprti v zaporih Oddelka UDV za goriško oblast v Postojni, nekateri pa v zaporih pooblaščenstva UDV za okraj Gorica v vili Bartolomei v Žabjem kraju v Solkanu, kjer so jih več mesecev zasliševali agenti UDV.[62] Nekateri še živeči obsojenci se spominjajo, da so jih zasliševali posamič. Zasliševanja so potekala podnevi in ponoči. Med zasliševanji so jih psihično in tudi fizično mučili. Zvezali so jih za roke in jih obešene bičali, da bi priznali, kar so zasliševalci hoteli. Včasih so jih puščali brez hrane. Agenti Udbe so jim očitali, da so angleški vohuni.[63]

Po priznanjih pridobljenih z zgoraj omenjenimi metodami zasliševanja je Oddelek Uprave državne varnosti 2. decembra 1949 podal kazensko ovadbo Javnemu tožilstvu.[64] Javni tožilec dr. Peter Kobe je 5. decembra 1949 sestavil obtožnico in jo poslal Okrožnemu sodišču.

Senat okrožnega sodišča iz Postojne v Solkanu jim je že pet dni po izdani obtožnici, to je 10. decembra 1949 izrekel sodbo. Glavna obravnava je bila v nacionalizirani dvorani Čadeževe hiše, na Trgu Jožeta Srebrniča, ki je služila tudi za kinodvorano. Sodba je skoraj dobesedni prepis obtožnice. Drugega za drugim so klicali in jih seznanjali s sodbo. Darko Toroš je bil obsojen, da je 10. novembra 1948 na svojo iniciativo in na pobudo političnega emigranta in člana Slovenske demokratske zveze (SDZ), Hinka Perina, s katerim naj bi se kot dvolastnik sestajal v Italiji, skupaj s še tremi soobtoženimi in sicer Radkom Mavričem, Ivanom Blažičem in pobeglim Mirkom Obljubkom, zažgal grad v Vipolžah, v lasti državnega zadružnega posestva, v katerem je bila velika količina sena. To je Darko pri zasliševanju tudi priznal.[65] Požar je uničil ¾ strehe gradu in 40.000 kg krme. Višino

59 PANG 974, Kazenski vpisnik 1949, 1950 Okrožnega sodišča v Postojni in Gorici.
60 Mikola, *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951*, str. 195.
61 PANG 974, t. e. 21, K 100/49.
62 PANG 974, t. e. 21, K 100/49, Obtožnica.
63 Pričevanje Dušana Toroša(Plešivo, 17. 5. 1994 in 3. 2. 2007), ki je bil zaprt v preiskovalnih zaporih v Solkanu, in Stojka Obljubka (Drnovk, 4. 3. 1994), ki je bil zaprt v preiskovalnih zaporih v Postojni. Darko Toroš je bil pred sodno obravnavo najprej zaprt v zaporih v Solkanu, nato pa v Postojni.
64 PANG 974, t. e. 21, K 100/49, Ministrstvo za notranje zadeve FLRJ, Oddelek uprave državne varnosti za Goriško oblast.
65 PANG 974, t. e.21, K 100/49, 89/49-2, UDV za Goriško oblast, Zapisnik o zaslišanju 16. 11. 1949, št. 4726. O tem primeru je pisal tudi: Premk, *Matjaževa vojska*, str. 245–246.

škode so ocenili na 700.000 din. Darkova skupina naj bi pripravljala načrte za nadaljnja sabotažna dejanja na gospodarsko-zadružnih objektih in za likvidacijo političnih in najboljših zadružnih aktivistov. V te namene naj bi iz tujine tihotapili orožje. Darko je bil obsojen še: da je bil organizator pobegov čez mejo, ker je januarja 1948 omogočil pobeg neki Saši iz Ljubljane, da je organizator sovražne propagande, ker naj bi pripravil skupino, ki naj bi trosila sovražne letake, in da je širil ilegalno sovražno časopisje "Matjažev Glas" in "Demokracijo", s katerim ga je iz Gorice, z nekaj številkami, zalagal omenjeni Hinko Perin. Matjažev glas je bilo glasilo Matjaževe vojske, tiskali so ga v Münchnu. Ilegalno so ga v Jugoslavijo dobivali v glavnem iz Avstrije in Italije prek Gorice.[66] Demokracija je bilo glasilo Slovenske demokratske zveze v Gorici. SDZ, ustanovljena 17. januarja 1947, je bila paritetna zveza Slovenske katoliške skupnosti in Slovenske demokratske skupnosti v Gorici. Demokracija je izhajala od aprila leta 1947 do leta 1971 v Gorici in Trstu. Pred priključitvijo je bil njen urednik domoljub, časnikar in politik liberalne usmeritve Andrej Slavko Uršič iz Kobarida. Omenjenega so 31. avgusta 1947, bila je nedelja zvečer, ko se je z motornim kolesom vračal z veselice v Kobaridu, med Starim Selom in Kobaridom ugrabili agenti Udbe. Dolgo je bil zaprt, naposled pa ubit.[67]

Poleg članov Darkove skupine je bilo obsojenih še osem oseb, ki pa pri požigu gradu niso sodelovale. Med temi osmimi sta bila tudi Darkova mlajša brata Dušan in Vladimir. Slednji je imel končano gimnazijo in tri razrede učiteljišča, zato je že v obtožnici pisalo *"intelektualec in zato še toliko bolj propadel"*.[68] Ti so bili obsojeni, da so spomladi in poleti leta 1949 izpeljali naslednje: *"vršenja propagande z letaki s sovražno vsebino, širjenja emigrantskih obskurnih listov in tiska kot so "Matjažev glas" in Demokracija, pod katerimi zvenečimi imeni se razširjajo najostudnejše laži in klevete zoper našo državo".* Na letakih, ki so jih po poročanju UDV, našli *"ob priliki potrosne akcije 8. 9. 1949 in 24. 9. 1949 na dvorišču osnovne šole v Kozani"* je pisalo: *"Dol komunizem, živela demokracija!*[69] *Smrt komunizmu – svoboda narodu! Proč z zadružništvom! Živela Matjaževa vojska!"* itd.[70] V obrazložitvi sodbe je pisalo: *"S takim propagandnim delovanjem so si obtoženci hoteli pridobiti novih somišljenikov, ki so skušali odvrniti ljudstvo od sodelovanja z ljudsko oblastjo, ter rušiti politično odpornost našega obmejnega ljudstva proti poizkusom mednarodne reakcije, da ogrozi temeljne koristi naše države in izgradnjo socializma v njej..."*[71] Ta citat iz obsodbe z značilno takratno retoriko je zanimiv zlasti, če ga primerjamo s citatom v obtožnici, ki mu je precej podoben in se glasi: *"Da bi si člani organizacije pridobili novih somišljenikov, zlasti pa, da bi demonstrirali proti ljudski oblasti in skušali odvrniti ljudstvo v teh obmejnih predelih od sodelovanja z ljudsko oblastjo, da bi rušili odporno silo tega ljudstva proti poizkusom mednarodne reakcije, ki v obliki angloameriškga imperializma, italijanskega šovinizma in znova porajajočega klerofašizma, dnevno pritiska na meje nove Jugoslavije, so posamezni obtoženci, zlasti pa bratje Toroši, obt. S. R., sprejemali časopisje kot "Matjažev glas", "Demokracija" in razne letake z namenom, da bi jih razširili po terenu."*[72]

Nadalje je sodišče nekatere obsodilo, da so načrtovali atentate. Vladimir Toroš naj bi meseca junija, ko je bil brat Darko že 5 mesecev zaprt, po soobtožencu Ivanu Blažiču izročil emigrantu Perin Hinku v Italiji *"seznam potrebnega eksplozivnega materjala in orožja za nameravano diverzijo na Okrajni komitet KPS v Solkanu."*[73]

Sodišče se je strinjalo z vsemi točkami obtožbe. Javni tožilec je predlagal za obtožence stroge kazni.[74] Nekateri prisotni v dvorani so se obtožencem posmehovali, nekdo je zakričal, da jih je treba "pobit".[75]

28-letnega Darka Toroša je sodišče obsodilo na smrt z ustrelitvijo ter trajno izgubo vseh državljanskih pravic. Odvzeli so mu volilno pravico, pravico do pridobitve ali opravljanje funkcij v družbenih organizacijah in društvih, pravice javnega nastopanja, pravice nositi častne naslove, rede in druga odlikovanja, pravice do državne in druge javne službe, pravico do pokojnine in roditeljske pravice.

Ivan Blažič, Radko Mavrič in Darkov brat Vladimir so bili obsojeni na 20 let odvzema prostosti s prisilnim delom in na 5 let izgube državljanskih pravic, Radko Mavrič je bil poleg tega obsojen še na zaplembo celotnega premoženja; drugi Darkov brat Dušan na 15 let odvzema prostosti s prisilnim delom in na 5 let izgube državljanskih pravic; Konrad Rusjan na 14 let odvzema prostosti s prisilnim delom in na 5 let izgube državljanskih pravic; Stojko Obljubek na 10 let odvzema prostosti s prisilnim delom in na 5 let

66 Premk, *Matjaževa vojska*, str. 255.
67 Rutar in Jevnikar, *Rudolf Uršič in Andrej Slavko Uršič*, str. 33–35.
68 PANG 974, t. e. 21, K 100/49, Obtožnica.
69 PANG 974, t. e. 21, K 100/49, Ministrstvo za notranje zadeve FLRJ, Oddelek uprave državne varnosti za Goriško oblast.
70 PANG 974, t. e. 21, K 100/49, Zapisnik o zaslišanju št. 4726 Vladimirja Toroša.
71 PANG 974, t. e. 21, K 100/49-21, Sodba.
72 PANG 974, t. e. 21, K 100/49, Obtožnica.
73 PANG 974, t. e. 21, K 100/49-21, Sodba.
74 *Nova Gorica*, 15. 12. 1949, št. 50, str. 2.
75 Pričevanje Stojka Obljubka, Drnovk, 4. 3. 1994.

o b s o d i j o :

T O R O Š DARKO:

za dejanja pod 1/a po čl.4 odst.1,stavek 1 ZKLD, pod 1./b po čl. 4 odst.1,stavek 2 ZKLD, za dejanje pod 2/ po čl.9 ZKLD, za dejanje pod 3/ po čl.4 odst.1 ZKLD, za dejanje pod 5/ po čl.4 ZTŠS, v zvezi s čl.27 dost.1 z uporabo čl.66 /I KZ na kazen

smrti z ustrelitvijo,

trajno izgubo vseh državljanskih pravic v smislu čl.37 KZ tč. a - f, in sicer: volivne pravice, pravice do pridobitve sli opravljanja funkcij v družbenih organizacijah in društvih, pravice javnega nastopanja, pravice nositi častne naslove, rede in druga odlikovanja, pravice do državne in druge javne službe, pravice do pokojnine in roditeljske pravice.

Del sodbe Okrožnega sodišča v Postojni, s katero je 10. decembra 1949 Darka Toroša obsodilo na smrt z ustrelitvijo (PANG 974, t. e. 21, K 100/49–21).

izgube državljanskih pravic; Romana Sfiligoj na 5 let odvzema prostosti s prisilnim delom in na 3 leta izgube državljanskih pravic, ter na zaplembo vsega premoženja; Anica Toroš na 12 let odvzema prostosti s prisilnim delom in 5 let izgube državljanskih pravic; 18-letni dijak Marjan Podvršič na 1 leto poboljševalnega dela, njegova 19-letna sestra, dijakinja Majda Podvršič pa na 6 mesecev poboljševalnega dela. Obsojena sta bila razširjenja ilegalnega tiska in trošenja letakov.[76] O njiju je UDV v ovadbi tožilstvu priporočala naslednje: "*...je nujno potrebno, da se z ostrejšim prepreči in onemogoči doštudiranje takih elementov, ker socialistična država ne potrebuje sovražne inteligence.*"[77]

Ko je bila izrečena obsodba, so ljudje v dvorani s kričanjem to odobravali. Po izrečeni sodbi so obsojence odpeljali v Ljubljano v zapore na Miklošičevi.

V časopisu "Nova Gorica", predhodniku "Primorskih novic" je tri dni po izreku sodbe izšel obsežen članek s propagandnim naslovom *"Matjaževi vitezi pred sodiščem v Solkanu"*, ki je odobraval sodbo. V članku je med drugim pisalo: *"Predmet obravnave, ki je bila po izvršeni preiskavi 9. dec. 1949 pred senatom okrožnega sodišča iz Postojne v Solkanu, je bilo tako zločinsko početje nekakšne organizacije, ki se je po naročilu in navodilih iz inozemstva pojavila v tem delu Brd in pod imenom MOP – Matjažev osvobodilni pokret – rovarila proti svojemu lastnemu ljudstvu."* Poleg tega je še pisalo "*...Številni poslušalci, ki so z velikim zanimanjem vztrajali prav do konca obravnave ter jih je bilo med njimi tudi dosti prav iz Brd, so že med obravnavo izrazili posmeh nad takšnim početjem, ob koncu pa so pritrdili besedam javnega tožilca, ki je podčrtal, da je obravnava jasno osvetlila brezobzirnost in zločinsko plat, ki se jih okorišča emigrantska reakcija, da bi zadovoljila svoje gospodarje v borbi zoper Jugoslavijo na eni strani, na drugi strani – in še posebno jasno – pa je obravnava osvetlila nacionalno zavest in politično zrelost ljudstva na naši zapadni meji, ob kateri se razbija in se bo tudi v bodoče razbil vsak poizkus reakcije, da bi uresničila svoje temne načrte proti jugoslovanskim narodom; ljudstvo goriških Brd se pač zaveda veličine socialistične graditve, h kateri samo prispeva velik delež. Javni tožilec je tudi predlagal za vse obtožence, razen za dva, mlada zapeljanca, stroge kazni. Sodišče je v celoti sprejelo točke prvotne in še na razpravi razširjene obtožbe...*"[78]

Torošev soobtoženec Stojko Obljubek se dogodkov po obsodbi spominja: *"Ko je bila izrečena obsodba, so ljudje s kričanjem to odobravali. Odpeljali so nas direktno v Ljubljano na Miklošičevo. Takrat sem zadnjič videl Darkota. Mučenje: morali so na suho ribat deske v "smrtnem traktu", kjer je bil Darko. Enkrat smo ga videli skozi linico v vratih. Čez nekaj časa je zmanjkal iz celice. Prepričani smo bili, da je bil oproščen in bo prišel k nam, v resnici so ga ubili.*"[79]

76 PANG 974, t. e. 21, K 100/49-21, Sodba.
77 PANG 974, t. e. 21, K 100/49, Ministrstvo za notranje zadeve FLRJ, Oddelek uprave državne varnosti za Goriško oblast.
78 *Nova Gorica*, 15. 12. 1949, št. 50, str. 2.
79 Pričevanje Stojka Obljubka, Drnovk, 4. 3. 1994.

Darko Toroš iz Plešivega, ustreljen 16. marca 1950 (Zasebni arhiv družine Toroš).

Darkov brat Dušan Toroš se dni po procesu takole spominja: *"Spet so nas naložili v marico in peljali v Ljubljano na Miklošičevo. Tam smo zadnjič videli Darkota. Rekel je "Molite zame." Nas so vse skupaj vtaknili v celico. Ribali smo hodnike (vsi smo bili od verig ranjeni do kosti). V zaporu se je govorilo, da so obsojene na smrt poslali v Kočevje, kjer se gre skozi tri zapornice".*[80]

19. decembra 1949 so se Darko Toroš in ostali proti sodbi Okrožnega sodišča v Postojni pritožili na Vrhovno sodišče v Ljubljani. Smatrali so, da je višina kazni previsoka. Darko je zapisal, da določene stvari priznava in obžaluje, kar se tiče nastale škode izjavlja, v soglasju s svojimi starši, da sta pripravljena povrniti državi tisti del škode, ki je nastal po njegovi krivdi. Veliko olajševalnih okoliščin pa naj bi obsodba prezrla. Za ostale obsodbe, "da je pripravljal skupno s soobtoženci v namenu teroriziranja prebivalstva ubijanje jugoslovanskih državljanov, predvsem vidnejših aktivistov v Medani in okolici", pa je pisal, da je sodišče zmotno ugotovilo dejansko stanje. Pisal je, da ga je Hinko Perin res nagovarjal k takim akcijam, vendar je sam to odklanjal in prav tako ostali soobtoženci. Zapisal je še, da je Perinove predloge res omenil ostalim, vendar ni prišlo niti do pripravljalnih dejanj, še manj do poskusa izvedbe le teh. Na očitek, da je imel za to doma pištolo, je pisal, da je to italijanska pištola iz časa vojne, ki jo je posedoval še pred priključitvijo. Nadalje je pisal, da je bil obsojen tudi za dejanja, ki naj bi se načrtovala šele po njegovi aretaciji. Torej, da ne more biti obsojen tudi za dejanja, za katera sploh ni vedel in še posebno ne s smrtno kaznijo. Pisal je, da je smrtna kazen predvidena le ob posebnih obtožilnih okoliščinah, ki jih pri njegovemu primeru ni.[81] Vrhovno sodišče pritožbe ni upoštevalo in 14. januarja 1950 potrdilo sodbo Okrožnega sodišča.[82] Darka Toroša so usmrtili 16. marca 1950.[83]

Darkova starša sta verjela v sinovo nedolžnost. Kot dvolastnik je večkrat hodil čez mejo, ker je imel na italijanski strani tudi zaročenko, Slovenko, h kateri je zahajal. Vendar sta zaman upala na pomilostitev. Mati je po vasi zbirala podpise, da bi ga pomilostili. 162 Medancev je prošnjo podpisalo, le 5 partijcev ne. Tudi zahteva skupine briških mater za pomilostitev ni pomagala, čeprav je bil Darko Toroš partizanski borec. V članku v časopisu Demokracija, ki je poročal o Toroševi usmrtitvi, je med drugim pisalo: *"Ko se je narava obujala v pomlad, si 16. marca 1950 daroval pomlad svojega življenja na oltar za odrešenje svojega naroda, ki si ga tako ljubil, kakor Ivan Gradnik in kakor Matija Gubec."* In še: *"Vsi sinovi slovenskih mater, ki mislimo kakor ti, in s teboj čutimo vso grenkobo in trdost komunističnega železnega jarma in krvavo pest, smo stali ob tvoji strani, dragi Darko, ko so te 16. marca 1950 komunisti streljali in ti vzeli mlado junaško življenje."*[84] Oblastniki niso materi usmrčenega Darka nikoli sporočili, kam so pokopali sina. Še danes se ne ve, kje ležijo njegovi posmrtni ostanki. K Toroševim je po izvršitvi sodbe prišla neka ženska iz Kranja in prinesla oblačila, ki naj bi bila njegova. Vendar je mati ugotovila, da niso njegova. V letih po procesu v Solkanu so bili starši obsojenih bratov Toroš izpostavljeni hudemu šikaniranju. Zmerjali so jih s kulaki. Sosedje so se jih iz strahu pred oblastjo izogibali.[85]

Ostali obsojenci so kot mnogi politični zaporniki v letih takoj po vojni, prestajali kazen kot zastonj delovna sila v zaporih in na številnih gradbiščih širom Slovenije. Tako se obsojenec Stojko Obljubek spominja: *"Po tistem so me peljali na delovišče v Šiško, gradili smo blok. Tam so nam dali samokolnice, da bi vozili material. Ko sem*

80 Pričevanje Dušana Toroša, Plešivo, 17. 5. 1994.

81 PANG 974, t. e. 21, K 100/49-27.
82 PANG 974, t. e. 21, K 100/49-35.
83 PANG 974, t. e. 21, K 100/49.
84 *Demokracija*, 26. 5. 1950.
85 Pričevanje Dušana Toroša, Plešivo, 17. 5. 1994.

poskušal peljati naloženo, mi je odpovedala roka zaradi uničenega živca od verig. Miličnik, ki smo mu rekli Göring, je kričal name in me poslal k pogovoru."[86]

Po enem letu so bili poslani v Maribor, nato v Medvode, kjer so gradili elektrarno. Tam so bili med zaporniki tudi duhovniki. Gradili so skupaj z duhovniki, le da so imeli duhovniki poseben red in so jih trpinčili še bolj kot ostale. Duhovniki so opravljali najtežja dela. Imeli so normo in če je skupina ni izpolnila, je morala delo dokončati ponoči pod reflektorji.[87]

Dušana Toroša so iz Maribora poslali v Škofjo Loko, kjer je bil zaprt 5 let. Leta prestajanja kazni v Škofji Loki se takole spominja: *"Jaz sem bil nato v Škofji Loki 5 let, dokler me niso izpustili. Tam so ustrelili 19-letnega fanta Veligovšek Ivana iz Celja. Prinesli so ga zraven ceste, kjer smo hodili delat, kot opomin, da bi videli, kaj se bo zgodilo, če bi hoteli tudi drugi pobegniti. Tisto noč prej je hodil po sobah upravnik. Zagledal je mene, Vladimirja in Arčon Dušana iz Renč in ukazal, da gremo ven. Peljal nas je v bunker, kjer je bilo –15°C in nam ukazal, naj se slečemo. Tam smo ostali celo noč. V Škofji Loki smo delali v tovarni LTH (agregate za gasilce, električne sirene, elektromotorje, električne žage...). Hodili smo tudi v šolo. Učili so nas inženirji, ki so bili zaprti. Kovačič je bil profesor matematike – obsojen na Dachauskih procesih, spominjam se še Prežlja.*"[88]

Zaprte Brice so pomilostili in pogojno izpustili med letoma 1953 in 1957.[89] Dušan Toroš se izpusta konec leta 1955 spominja: *"Spustili so me na Silvestra. En dan prej so nas klicali posamič v pisarno. Rekli so mi, če se izbrišem iz rimokatoliške cerkve, bom izpuščen. Ko sem vztrajal, da se ne izbrišem so me zalovili ven. Ko sem prišel domov me je nekaj sovaščanov gledalo prijazno, drugi sovražno".*[90]

Pri prebiranju ovadbe, obtožnice in sodbe, se razkrije, da je sodba vsebinsko povsem nekritična kopija prvih dveh dokumentov. To nam kaže o popolni prepletenosti tožilstva in sodstva z ministrstvom za notranje zadeve oziroma politično policijo. Tu o sodstvu kot avtonomni veji oblasti ne moremo govoriti. Iz spisov je mogoče ugotoviti, da so bili obtoženci obsojeni brez pravih dokazov. Po večini so bili obsojeni za dejanja, ki naj bi jih nameravali storiti, ne pa za dokazano storjena dejanja. Obsojenci očitanih akcij (npr. atentati) niso nikoli izpeljali. Po njihovih izjavah niso imeli nikakršnih pripravljalnih načrtov in namena, da bi jih sploh izpeljali. Darko Toroš je bil obsojen tudi za naklepanje nekaterih sabotažnih akcij, za katera dejansko ni mogel vedeti, ker je bil takrat že več mesecev zaprt. Komisijski zapisnik državnega posestva Vipolže, o požaru gradu iz novembra 1948, ki je temeljil na izjavah nekaterih očividcev, ni obremenjeval obtožencev.[91] Že sam način izreka sodbe, javno, ob polni dvorani ljudi, nam kaže, da je šlo za značilen politično proces, ki je imel z eksemplarno obsodbo namen ustrahovati ljudi, predvsem kmete. V dvorani je bilo namreč prisotnih veliko kmetov iz Goriških Brd. Sama obravnava je bila precej na hitro izpeljana, ne da bi bile zaslišane zunanje priče.

Ves bremenilni material, ki ga je priskrbela Služba Državne varnosti, je tvorilo 11 zapisnikov zaslišanj, pridobljenih s psihičnim in fizičnim mučenjem obtožencev, 3 zapisniki hišnih preiskav, 4 mape z vsebino ilegalnega časopisja in letakov, 1 pištola, 2 vojaški puški, 17 nabojev za vojaško puško in 11 nabojev za pištolo.[92]

Po izjavah obsojencev so orožje hranili doma še iz časov vojne, ko so bili partizanski borci. Če se še malo podrobneje poglobimo v vsebino aktov ugotovimo, da se je od vseh očitanih dejanj pripetil požig Vipolškega gradu z materialno škodo, prenos preko meje nekaterih ilegalnih časopisov, trošenje letakov in mogoče pomoč pri pobegu nekaterim ljudem, ki so iz Jugoslavije bežali pred komunizmom. Zaradi teh dejanj so sodniki obsodili eno osebo na smrt, večino ostalih, ki pri požigu niso niti sodelovali pa na dolgoletne zaporne kazni. Tudi v tem primeru sodišče ni upoštevalo posebnega postopka zoper mladoletnike, saj je bil med obsojenimi tudi gimnazijski dijak Marjan Podvršič, ki ob storitvi očitanega dejanja, še ni bil polnoleten.

Za boljšo osvetlitev procesa je treba omeniti še poreklo obsojencev. Vsi so bili iz kmečkega okolja, nekateri iz premožnih, celo iz veleposestniških družin. Med obsojenci je bila tudi 44-letna Romana Sfiligoj iz Dobrovega, za katero so agenti UDV zapisali: *"Sestra SDZ-jevcev bratov Sfiligojev, je bila že radi svojega sorodstva važen člen banditske skupine".* Njen brat, odvetnik Avgust Sfiligoj je bil skupaj z že omenjenim Uršičem in nekaterimi drugimi primorskimi izobraženci eden od ustanoviteljev protikomunistično usmerjene SDZ v Gorici.[93] Romana Sfiligoj je bila obsojena na več let odvzema prostosti in začasno izgubo državljanskih pravic, ker naj bi *"vršila agitacijo in propagando s pozivom na nasilno rušenje državne ureditve ozi-*

86 Pričevanje Stojka Obljubka, Drnovk, 4. 3. 1994.
87 Pričevanje Stojka Obljubka, Drnovk, 4. 3. 1994.
88 Pričevanje Dušana Toroša, Plešivo, 17. 5. 1994.
89 PANG 974, t. e. 21, K 100/49.
90 Pričevanje Dušana Toroša, Plešivo, 17. 5. 1994.
91 PANG 974, t. e. 21, K 100/49.
92 PANG 974, t. e. 21, K 100/49, Ministrstvo za notranje zadeve FLRJ, Oddelek uprave državne varnosti za Goriško oblast.
93 Rutar in Jevnikar, *Rudolf Uršič in Andrej Slavko Uršič*, str. 33–35.

roma to pripravljala, to pa s tiskom". Njena "agitacija" je bila v tem, da naj bi prebrala nekaj izvodov "Matjaževega glasa" in jih nato izročila ostalim soobtožencem.[94] Proces je zaradi tega treba obravnavati tudi kot del zastraševalne propagande KP proti tistim, ki so zaradi sorodstvenih vezi z nasprotniki komunizma v očeh oblastnikov avtomatično veljali za sovražnike, torej za ljudi, ki jih je treba odstraniti, in proti kmetom, ki so veljali za ostanek tradicionalnih vrednot in zasebništva.

Odpor omenjene skupine je bil, kot podobni drugod po Sloveniji, tudi posledica nezadovoljstva zlasti kmečkega prebivalstva s številnimi, predvsem administrativnimi ukrepi nove oblasti, ki so zlasti po letu 1948 prizadeli kmečko prebivalstvo. Kmetje, predvsem bolj premožni, so ukrepom na področju kmetijstva, kot so bili agrarna reforma, obvezni odkupi, oddaje, nasprotovali.[95] Z novimi ukrepi so se počutili eksistenčno ogrožene. Na udaru so bili zlasti premožnejši kmetje imenovani kulaki. Kmetijska politika KP je postala odkrito sredstvo "razrednega boja" na vasi, katerega namen je bil "likvidirati kulake kot razred".[96]

Po padcu komunizma je 14. septembra 1995 obsojenec na tem procesu Vladimir Toroš vložil na okrožno sodišče v Novi Gorici zahtevo za obnovo kazenskega postopka o navedeni kazenski zadevi. V zahtevi, ki jo je na zahtevo sodišča dne 9. septembra 1996 dopolnil, je navedel, da je bil kazenski postopek zoper njega in soobtožence sestavni del zastraševanja, ki ga je izvajal takratni režim proti kmečkemu prebivalstvu z namenom vključevanja le teh v kmetijske zadruge. Navedel je, da je bil za potrebe obtožbe skonstruiran požig gradu Vipolže. V kazenskem postopku ni bila zaslišana niti ena priča, obsodbe so temeljile le na medsebojnem obtoževanju obtoženih, pri čemer je bil soobtoženi Ivan Blažič že takrat duševni bolnik. Njegova pričevanja v postopku so zato neresnična in povsem izmišljena. Predlagatelja so obremenjevali za dejanja, za katera je takrat prvič slišal.

Okrožno sodišče je zahtevi Vladimirja Toroša ugodilo in dovolilo obnovo kazenskega postopka zoper vseh enajst obsojencev iz leta 1949. Zadeva je bila vrnjena v stanje preiskave. 28. novembra 1997 pa je s sklepom sklenilo, da se preiskava ustavi, ker je Okrožno državno tožilstvo v Novi Gorici 21. novembra 1997 podalo izjavo, da odstopa od pregona, ker ni dokazov, da bi le-ti storili očitana jim kazniva dejanja.[97] Tako so bili obsojenci po 48 letih le rehabilitirani.

94 PANG 974, t. e. 21, K 100/49.
95 Čoh, Ilegalna skupina Ferdinanda Serneca, str. 529–547.
96 Čepič, Kolektivizacija kmetijstva, str. 937–938.
97 Okrožno sodišče v Novi Gorici, 28. 11. 1997, Zasebni arhiv družine Toroš.

Zaključek

Primeri iz Solkana nam kažejo, da je komunistični režim, ki se je vzpostavil na Primorskem, dve leti kasneje kot v ostali Sloveniji, s svojo revolucionarno naravo, podobno kot že prej v ostali Sloveniji, precej usodno zaznamoval življenja nekaterih ljudi.

S t.i. revolucionarnimi zakoni je udaril tiste sloje prebivalstva, ki jih je KP označila za razredne sovražnike in nasprotnike nove ideologije. Z nacionalizacijami, agrarno reformo, razlastitvami ter s procesi, ki so se najpogosteje končali z obsodbami na zaporne kazni s prisilnim delom in na zaplembo premoženja, je nov režim prizadel predvsem Cerkev, obrtnike, podjetnike in večje kmečke posestnike. Nove oblasti so nadzirale vsak poskus organiziranja politične opozicije, katero so odločno zatrle z organiziranimi javnimi političnimi procesi.

Mnogi obravnavani obsojenci so bili po padcu komunizma v devetdesetih letih na obnovljenih procesih rehabilitirani.

Podobne primere, kot so prikazani v članku, ki nam odsevajo duh časa bi našli tudi v drugih krajih Primorske. To nam poleg drugega arhivskega gradiva nakazujejo ohranjeni spisi Okrajnega sodišča v Gorici in Okrožnega v Postojni.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici
PANG 80, Okrajni ljudski odbor Gorica.
PANG 114, Mestni ljudski odbor Solkan.
PANG 469, Občinski komite Zveze komunistov Slovenije Nova Gorica.
PANG 485, Okrajni komite Zveze komunistov Slovenije Nova Gorica.
PANG 544, Okrajno sodišče Nova Gorica.
PANG 974, Okrožno Sodišče Nova Gorica.
PANG 1008, Okrožno državno tožilstvo v Novi Gorici.
Zasebni arhiv Kamila Komela.
Zasebni arhiv Marjana Božiča.
Zasebni arhiv družine Toroš.

ČASOPISNI VIRI

Demokracija, 1950.
Nova Gorica, 1949.

USTNI VIRI

Ergaver Zorka (1935).
Ergaver Zdravko (1932).
Komel Anton (1930).
Obljubek Stojko (1925).
Poberaj Leopolda (1919).
Toroš Dušan (1924).

LITERATURA

Čepič, Zdenko: *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945–1948).* Maribor : Obzorja, 1995.
Čepič, Zdenko: Kolektivizacija kmetijstva. *Slovenska novejša zgodovina 2. Od programa zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992.* Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
Čoh, Mateja: Ilegalna skupina Ferdinanda Serneca. *Časopis za zgodovino in narodopisje,* 75, Nova vrsta 40, 2–3. zvezek, 2004, str. 529–546.
Ferjančič, Roman, Šturm, Lovro: *Brezpravje : slovensko pravosodje po letu 1945.* Ljubljana : Nova revija, 1998.
Gabrič, Aleš: Obnova šolstva. *Slovenska novejša zgodovina 2. Od programa zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992.* Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
Gabrič, Aleš: Šolstvo na Slovenskem v letih 1945–1951. *Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete – Za povijest školstva i prosvjete.* Ljubljana 1991, str. 67–92.
Griesser-Pečar, Tamara: *Cerkev na zatožni klopi.* Ljubljana : Družina, 2005.
Marušič, Branko, *Z zahodnega roba.* Nova Gorica : Branko, 1995.
Mikola, Milko: *Sodni procesi na celjskem 1944–1951.* Celje : Zgodovinski arhiv, 1995.
Mikola, Milko: *Osvobojeni gradimo. Dokumenti in pričevanja o povojnih delovnih taboriščih v Sloveniji.* Ljubljana : Ministrstvo za pravosodje RS, 2006.
Paljk, Vinko: Iz Cerkvene zgodovine Solkana. *Jako stara vas na goriškem je Solkan. Zbornik ob tisočletnici prve omembe Solkana* (ur. Branko Marušič). Solkan : Krajevna skupnost, 2001, str. 98–136.
Premk, Martin: *Matjaževa vojska 1945–1950.* Ljubljana : Društvo piscev NOB Slovenije, 2005.
Rutar, Borut, Jevnikar, Ivo: *Rudolf Uršič in Andrej Slavko Uršič. Jeronova rodbina narodnjakov v Kobaridu.* Kobarid : Društvo TIGR Primorske, 2001.
Šturm, Lovro: O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1945–1990. *Temna stran meseca : kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ur. Drago Jančar). Ljubljana : Nova revija, 1998, str. 65–102.
Vovko, Andrej: Učilnice na temni strani meseca. *Temna stran meseca : kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ur. Drago Jančar). Ljubljana : Nova revija, 1998, str. 195–204.

RIASSUNTO

Gli individui nella morsa del totalitarismo. Solkan negli anni 1947–1952

Il periodo successivo all'annessione della Zona A del Venezia Giulia alla FLRJ (Repubblica Federale Popolare di Jugoslavia) nel settembre del 1947 fu pieno di aspettative e allegria per gli abitanti della Primorska (il Litorale sloveno). Più di un decennio sotto il regime totalitario fascista e nazista cambiò profondamente la vita degli Sloveni del Litorale.

Con il nuovo confine Solkan si trovò nelle immediate vicinanze del confine italo- jugoslavo, che era anche la frontiera tra il blocco capitalista democratico e quello socialista. Fino al 1954 esso fu completamente chiuso, guardato a vista dai militari. Sul confine le guardie di frontiera sparavano sui civili, che, di fronte al comunismo, fuggivano dalla Jugoslavia in Italia.

Con la perdita di Gorizia e prima della costruzione di Nova Gorica, Solkan fu nei primi anni dell'annessione il centro amministrativo, politico e di giustizia del Goriziano. Qui ebbero la loro sede il Comitato popolare distrettuale e il Tribunale distrettuale di Gorizia, come anche le prigioni dell' Ufficio di sicurezza nazionale, l'UDV- UDBA, per il distretto di Gorizia. Il regime totalitario comunista, che fu instaurato nella Primorska dopo il settembre 1947, lasciò una profonda impronta sulle vite di molte persone che qui vivevano. Le cosiddette Leggi rivoluzionarie colpirono quegli strati della popolazione che il Partito Comunista aveva bollato come nemici di classe. Con le nazionalizzazioni, la riforma agraria, gli espropri ed i processi, che finivano molto spesso con condanne al carcere, ai lavori forzati e al sequestro dei beni, il nuovo regime ha colpito soprattutto la Chiesa, i

proprietari di trattorie, altri artigiani, imprenditori e grandi possidenti agrari. A Solkan ebbero luogo molti processi politici contro alcuni abitanti del luogo e anche di altri luoghi della Primorska. Alcuni di questi ebbero un'eco anche presso un pubblico più ampio e nella carta stampata, soprattutto quelli contro le associazioni illegali. Tra essi face maggiore scalpore il processo del 1949 contro 11 abitanti del Collio, accusati di far parte dell'organizzazione MOP "Movimento di liberazione di Matjaž" che nel 1948 e 1949 avrebbe portato avanti, per ordine e seguendo istruzioni dall'estero, azioni illegali contro l'autorità statale della FLRJ. Uno degli accusati fu condannato a morte, gli altri a una pena detentiva di molti anni.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 322(497.4-14)"1945/1955"
929 Bajt A.
prejeto: 9. 12. 2006

Marija Čipić Rehar

mag. zgodovine in dipl. etnologinja, Nadškofijski arhiv Ljubljana, Krekov trg 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: marija.nsal@siol.net

Anton Bajt – njegova vloga v povojnem dogajanju v katoliški Cerkvi na Primorskem

IZVLEČEK

V članku je predstavljeno življenje in delo primorskega duhovnika Antona Bajta. V ospredje je postavljeno njegovo delovanje od konca vojne do srede petdesetih let, ko se je preselil v Ljubljano na novo delovno mesto. Delo in prizadevanja Antona Bajta so vodila predvsem k dobrim odnosom med državo in primorskimi duhovniki. Ključno vlogo pri posredovanju je v občutljivih časih po vojni odigral Bajt, ki pa je žal na koncu ostal brez podpore obeh in je moral za nekaj časa zapustiti cerkvene vode pa tudi slovenske oblasti mu niso namenile nobene pomembnejše vloge.

KLJUČNE BESEDE
odbor duhovnikov članov OF, Cirilmetodijsko društvo, Primorska, katoliška cerkev, ekskomunikacija

SUMMARY

ANTON BAJT – HIS ROLE IN THE AFTER-WAR EVENTS IN THE CATHOLIC CHURCH IN PRIMORSKA

Presented in the article is the life and work of the priest from Primorska Anton Bajt. Pointed out is his activity from the end of World War II to the middle of the 50ies when he moved to Ljubljana to his new post. The work and endeavours of Anton Bajt lead above all to good relations between the state and the priests of the Primorska region. Bajt played the key role in mediation in the sensitive after-war time; unfortunately, in the end he remained without support of the both sides and had to retire from the Church for some time, and neither did the Slovene authorities assign him for any significant role.

KEY WORDS
Committee of members of OF priests, Ciril-Metod Society, the Primorska region, Catholic Church, excommunication

Anton Bajt – duhovnik v času fašistične oblasti

Življenjska pot Antona Bajta se je začela 19. januarja 1913 v Tolminu v kmečki družini. Po končani italijanski klasični gimnaziji v Tolminu je nadaljeval šolanje v bogoslovju v Gorici in bil 26. januarja 1936 posvečen v duhovnika. Svoje prvo duhovniško službo je nastopil kot kaplan v župniji Cervignano del Friuli, ki pa je bila izključno italijanska župnija, zaradi česar so primorski slovenski duhovniki protestirali in Bajt je bil julija 1936 premeščen v Šmarje na Vipavskem kot župnijski upravitelj. Čez dve leti je bil imenovan za župnika v isti župniji in je tam ostal vse do srede petdesetih let.[1]

V času službovanja v Šmarjah pod italijansko oblastjo se je večkrat spopadal s pritiski fašističnih oblasti glede italijanizacije verskega življenja. Duhovniki so bili prisiljeni popustiti in uvesti italijanski jezik, včasih pa se je nadškof Carlo Margotti[2] zavzel zanje in jim dovolil, da pri dušnopastirskem delu uporabljajo tisti jezik, ki ustreza vernikom.[3] Tako se je Margotti leta 1940 zavzel za Bajta, ki je prejel ukaz rihemberškega župana in tamkajšnjega fašističnega tajnika, da mora opravljati bogoslužje v italijanskem jeziku.[4]

Težave in spori s fašističnimi oblastmi so vodile tako Bajta kot vse primorsko prebivalstvo k močni želji po odcepitvi od Italije in po združitvi z matično domovino. Tako je tudi Bajt pokazal simpatije do NOB in je v njem sodeloval že od julija 1942, 9. septembra 1943 pa je postal član in verski referent Narodno osvobodilnega odbora (NOO) za Slovensko primorje. V tej funkciji je tudi pošiljal duhovnikom okrožnice, v katerih je pozival k sodelovanju s partizanskim gibanjem. Poleg tega se je udeležil velikega zborovanja 30. julija 1944 v Branici, ob razvitju pa je tudi blagoslovil vojno zastavo Bazoviške brigade 6. septembra 1944 v Mlakah pri Štanjelu.[5]

Ob koncu vojne je bil Bajt še vedno dejaven v partizanskem gibanju, kajti na Primorskem je bilo dogajanje na lokalni ravni še vedno močno povezano s Cerkvijo in njenimi značilnostmi. Kot je bil pred vojno na vseh pomembnih slovesnostih udeležen župnik, tako so se duhovniki tudi po vojni udeleževali raznih slovesnosti.[6] Tudi partizani in člani Komunistične partije (KP) so se še udeleževali verskih obredov brez pomisleka. Tako je bil 8. julija 1945 na Brjah praznik sv. Cirila in Metoda z mašo, ki jo je vodil Bajt. Pri maši so bili prisotni tudi vojaki, po maši pa je sledil miting in kulturni program z deklamacijami.[7]

Proslava Bazoviške brigade na Mlakah pri Štanjelu 6. septembra 1944. V ospredju je Anton Bajt, ki blagoslavlja zastavo (Zapuščina Antona Bajta).

1 *PSBL*, 1, str. 30–31.
2 Carlo Margotti, enajsti goriški nadškof (Alfonsine pri Faenzi, 22. 4. 1891 – Gorica, 31. 7. 1951).
3 Tavano, C. Margotti e la chiesa goriziana , str. 120.
4 Žokalj-Jesih, *Bili so Čedermaci*, str. 235–242.
5 *PSBL*, 4, str. 357.
6 *Na Nanosu smo bili*, Primorski dnevnik, 12. 6. 1946.
7 *Praznik sv. Cirila in Metoda v Brjah* , Soški tednik, 14. 7. 1945.

Bajtovo delovanje od konca vojne do priključitve Primorske k Jugoslaviji

Kmalu po vojni so oblasti zavzele do duhovnikov povsem drugačen odnos –duhovnike so delile na oblasti naklonjene in nenaklonjene. Že med vojno so aktivne duhovnike na strani Osvobodilne fronte (OF) z raznimi olajšavami začeli navezovati nase, da bi se oddaljili od ostalih duhovnikov. Kljub temu so tudi na duhovnike, naklonjene OF, ves čas gledali s sumičenjem in dvomom v odkritosrčen pristop k OF. Vsi duhovniki so postali sumljivi, celo tisti, ki so se med vojno dejavno vključili v NOB. Bajt, ki je bil med vojno predsednik NOO, je po vojni postal sumljiv, ker se je tej funkciji odpovedal in po mnenju partije začel delovati v nasprotju z ljudsko oblastjo.[8] Tudi želje duhovnikov, da bi se udeležili javnega življenja, so bile sprejete z nezaupanjem.

Kljub vsesplošnemu nezaupanju oblasti do duhovnikov pa je ostal Bajt v presenetljivo dobrih odnosih z oblastmi, po drugi strani pa so dobre odnose z njim obdržali tudi duhovniki. Med severnoprimorskimi duhovniki sta bila za sodelovanje z oblastmi najbolj prizadevna Bajt in Edko Ferjančič, med južno primorskimi pa Virgil Ščeк.[9] Edko Ferjančič[10] je bil župnik v Kojskem in je bil že jeseni 1943 izvoljen najprej za tajnika Okrožnega NOO za Brda in Beneško Slovenijo. Novembra 1943 pa je postal predsednik novega Okrožnega odbora OF za Brda in Beneško Slovenijo.[11] Poleg tega je sodeloval z OF tudi na drugih področjih. Za reševanje sporov med koloni in gospodarji je bila jeseni 1944 postavljena paritetna komisija iz devetih članov (predstavniki gospodarjev, oblasti in kolonov), ki ji je predsedoval Ferjančič. Komisija je zaradi neuspešnosti kmalu prekinila z delom.[12] Kljub svojemu razvejanemu delovanju pa se je ob raznih opozorilih svojih nadrejenih večkrat umaknil in se odpovedal kakšni funkciji. Virgil Ščeк, ki si je veliko prizadeval za priključitev Primorske z Jugoslaviji, pa je že leta 1948 umrl in ni mogel zavzeti pomembnejše vloge med primorsko duhovščino naklonjeno novim oblastem. Najpomembnejšo vlogo pri komuniciranju z oblastmi je tako prevzel Bajt.

Vloga pri ustanavljanju društva duhovnikov članov OF

Slovenske oblasti so hotele čim več duhovnikov pridobiti na svojo stran, pri čemer je bila Primorska s svojim politično še neurejenim položajem zelo dovzetna. Veliko negotovost je povzročala tudi neurejena cerkvena uprava – pristojni škof za severno Primorsko je bil še vedno Carlo Margotti, ki je bival v coni A Julijske krajine v Gorici in je bil zaradi velikih težav pri prehajanju meje ter vizitacijah zelo malo prisoten v vsakdanjem življenju duhovnikov v coni B Julijske krajine. Njegov vpliv in komunikacija sta bila odvisna od obiskov duhovnikov v Gorici in dopisovanja. Z nastavitvijo dr. Franca Močnika[13] za apostolskega administratorja septembra 1947 naj bi se cerkvena uprava uredila, vendar so jugoslovanske oblasti poskrbele za Močnikov izgon iz Jugoslavije in Primorska je bila vse do spomladi 1948, ko je bil za administratorja imenovan dr. Mihael Toroš, brez pristojnega administratorja.

Oblasti so lahko posegle tudi v cerkvene vrste – 22. oktobra 1947 je v Ajdovščini potekal sestanek duhovnikov članov OF, ki se ga je od duhovnikov treh primorskih administratur, goriške, pazinske in reške, udeležilo 22 od skupno 36 članov.[14] Sestanka so se udeležili tudi podpredsednik Vlade Ljudske republike Slovenije (LRS) Marijan Brecelj, sekretar verske komisije Jože Lampret ter Albin Dujc in Franc Perovšek iz goriškega okrajnega sekretariata.[15] Na pobudo predstavnikov oblasti so sestavili pripravljalni odbor članov OF z nalogo, da stopi v stik z vsemi duhovniki v treh primorskih administraturah in čimprej pripravi skupni sestanek vseh duhovnikov. V pripravljalnem odboru so bili: predsednik Anton Bajt, tajnik Edko Ferjančič, Slavko Rejec, Janko Žagar, Lucijan Krajnik, Viktor Kos, Ivan Mezinec in Milan Grlj.[16]

Bajt se je v pripravljalnem odboru močno angažiral in večino dela opravil sam. Odbor je 25. oktobra 1947 poslal Izvršnemu odboru OF, Vladi LRS in okrajnemu sekretariatu OF Gorica pismo, v katerem so zaprosili za pomoč pri uresničevanju zastavljenih ciljev. Zaprosili so jih, naj se na pristojnih mestih zavzamejo za začasno enotno rešitev vprašanja cerkvene hierarhije v Slovenskem primorju v obliki neodvisne apostolske administrature.[17] Pripravili so tudi okrožnico, namenjeno vsem duhovnikom in jo poslali posameznim dekanatom. Duhovniki so bili nad Bajtovimi in Fer-

8 PANG, *Okrajni komite KPS Vipava*, fasc. 1, Seznam duhovnikov in njihovo delovanje.
9 Virgil Ščeк, politik, narodnoobrambni delavec, poslanec, urednik in pisec (Trst, 1. 1. 1889 – Ljubljana, 6. 7. 1948).
10 Edvard (Edko) Ferjančič, (psevdonim Taras) (Vipava, 14. 3. 1898 – Kojsko, 19. 9. 1957).
11 Uršič, *Javno delovanje,* str. 352.
12 Uršič, *Javno delovanje*, str. 355.
13 Franc Močnik, apostolski administrator, profesor (Idrija, 26. 9. 1907 – Gorica, 4. 1. 2000).
14 NŠAL, *Društva in ustanove*, fasc. 50, Ustanovni občni zbor CMD 1949, str. 25.
15 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 006, 6391.
16 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 006, 6392-3.
17 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 006, 6391.

jančičevimi načrti o sožitju med oblastjo in Cerkvijo ter pozitivno opredelitvijo ter sodelovanjem z oblastmi precej skeptični in se niso odzivali na njune pozive. Tako Ferjančič kot Bajt sta bila nad precej negativno in neodločno reakcijo duhovnikov precej razočarana, vendar pa nista obupala. Oblastem sta v svojih pismih zagotovila svoje sodelovanje in prizadevanje za vzpostavitev društva duhovnikov članov OF.

Duhovnike so od sodelovanja z Bajtom in Ferjančičem v pripravljalnem odboru odvrnile govorice, da takšen odbor ne bo mogel delovati, saj je Močnik zagrozil udeleženim duhovnikom s suspenzijo.[18] Močnik je tako obema novembra 1947 iz Gorice poslal opomin oziroma prošnjo, naj se politično ne udejstvujeta, poleg tega naj ne podlegata komunistični propagandi, ker bi bila v nasprotnem primeru lahko suspendirana.[19] V odgovor je Ferjančič navedel, da se zdi organizacija OF korektna in da na sestankih duhovnikov članov OF ni govora o *"narodni cerkvi ločeni od Vatikana"*.[20] Po grožnji s suspenzom se je Ferjančič za nekaj časa javno le umaknil iz pripravljalnega odbora društva duhovnikov OF, medtem ko je Bajt nadaljeval s svojim delom.

Kljub temu se je delo za ustanovitev društva nadaljevalo, pri čemer sta večino dela opravila Bajt in Ferjančič s pomočjo oblasti – poleg pisem, ki sta jih pošiljala duhovnikom, sta na pobudo oblasti začela obiskovati posamezne duhovnike in jih prepričevati, naj sodelujejo z oblastmi. Pri tem je bil aktiven predvsem Bajt. Uprava državne varnosti (UDV) mu je namreč naročila obiskovanje duhovnikov in redno poročanje o dogajanju v posameznih župniščih. Bajt je tako kot agent pod imenom Valjutin v rednih poročilih podajal jasno sliko o primorski duhovščini. Podrobno je opisoval pogovore, ki jih je imel z duhovniki, cerkovniki in celo z župnikovimi kuharicami. Z njegovo pomočjo in tudi ostalih duhovnikov, ki so jih pridobile oblasti, so bile te točno obveščene o pogovorih med duhovniki, o pogledih posameznih duhovnikov na oblast, govoricah, ki so krožile, in težavah, s katerimi so se duhovniki spoprijemali.[21] Po drugi strani pa so oblasti Bajtu ves čas naročale, kakšne govorice mora širiti, kaj mora duhovnikom predlagati na dekanijskih sestankih, kaj naročiti posameznim duhovnikom, posebno pa je moral bedeti nad duhovniki ob meji in posredovati novice, ki so jih ti imeli o slovenskih duhovnikih v zamejstvu.[22]

18 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 002, II002367.
19 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 002, II002378.
20 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 002, II0023790.
21 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A in U.
22 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A in U.

Delovanje v Cirilmetodijskem društvu

Sredi maja 1948 je Bajt v toku priprav na nov odbor duhovnikov članov OF obiskal novega goriškega administratorja Toroša in mu izročil program odbora. Po podatkih UDV naj bi se Toroš strinjal z ustanovitvijo društva in ga tudi podprl.[23] Toroš je nato v svojem dopisu 23. junija 1948 pisno dovolil, da se smeta predsednik in tajnik pripravljalnega odbora povezati z goriškimi dekani v zvezi s propagando za sestanek. Bajt in Ferjančič sta poleg Toroša obiskala tudi Virgila Ščeka, Gabrijela Piščanca, Jožefa Glažarja in Ignacija Breitenbergerja.[24]

Na sestanek so pripravili tudi duhovnike. Z njimi so se dogovorili, da bodo podprli Bajtove predloge in kandidatno listo.[25] Sestanek je potekal 2. julija 1948, pred njim pa se je dotedanji tajnik Ferjančič pisno odpovedal funkciji, zato so za zapisnikarja predlagali Slavka Rejca.[26] Na sestanku je bila podana razrešnica pripravljalnemu odboru in najavljene volitve v nov odbor, ki se je uradno imenoval Odbor duhovnikov OF za Slovensko Primorje.

V nov odbor sta bila izvoljena Gabrijel Piščanec kot predsednik in Bajt kot tajnik, poleg njiju pa so v odboru bili še Slavko Rejec, Milan Grlj, Ivan Mezinec in Franc Gantar.[27] Ob koncu sestanka je Bajt predlagal pripravo skupne resolucije. Večino resolucije je napisal že sam, zato so jo na sestanku duhovniki le še podprli. Podpisali so jo skoraj vsi duhovniki razen dveh, ki sta želela že pred glasovanjem zapustiti sestanek. Resolucija je potrjevala lojalnost duhovnikov do oblasti.[28] Bajt je 14. septembra 1948 prosil Toroša, naj potrdi odbor duhovnikov OF, kot je to naredil s pripravljalnim odborom. Toroš je odgovoril: *"Dal sem vam priznanje, ki velja tudi za odbor, delajte naprej in mi pomagajte."*[29] Ko je 2. julija 1948 v Ajdovščini potekala konferenca duhovnikov članov OF iz slovenskega dela Primorske, je Toroš izdal pisno dovoljenje, ki ga je poslal tajniku društva duhovnikov članov OF. V dopisu je navedel, da dovo-

23 PANG, *Okrajni komite KPS Tolmin*, fasc. 8. Sestanek duhovnikov OF v Ajdovščini, 2. 7. 1948.
24 Bajt, Razvoj duhovniškega gibanja na Primorskem. *Nova pot*, leto I, št. 2, str. 45, 48; ŠAK, *AANG*, Pismo Toroša Ferjančiču, 23. 6. 1948; AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 004, 3707-8.
25 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 004, 3665.
26 PANG, *Okrajni komite KPS Tolmin*, fasc. 8, Zapisnik plenuma okrajnega komiteja, 20. 12. 1948.
27 Franc Gantar (Godovič, 23. 9. 1920 – Godovič, 16. 9. 2003).
28 Pismo duhovnikov – članov OF iz Slovenskega primorja Izvršnemu odboru OF Slovenije. *Bilten*, leto I, št. 1, 4. 11. 1948; PANG, *Okrajni komite KPS Tolmin*, fasc. 8. Sestanek duhovnikov OF v Ajdovščini, 2. 7. 1948.
29 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 006, 6020.

Pokrajinski sestanek CMD, zadnja vrsta od leve proti desni: Mirko Berce, Ignacij Breitenberger, Andrej Simčič, Franc Franke, Peter Likar, Aleksander Lestan, neznan, Dušan Bratina in Štefan Gnjezda. Sedijo v drugi vrsti: Vladimir Rijavec, neznan, neznan, Alfonz Zavrl, Anton Bajt in Florjan Hvala. V ospredju pa sedi Albin Bratina (Zapuščina Antona Bajta).

ljuje vsej podrejeni duhovščini goriške administrature, da se udeleži sestanka.[30] Za vstop duhovnikov v OF je bilo zelo pomembno Toroševo mnenje, saj so duhovniki potrebovali dovoljenje nadrejenega administratorja. Precej duhovnikov je zato čakalo, kako se bo administrator opredelil. Tako so vstopili v OF šele, ko jim je Bajt sporočil, da Toroš to dejanje odobrava.[31]

Bajt pa se je aktivno angažiral ne samo na Primorskem, ampak tudi v ostalem slovenskem prostoru. Tako je bil imenovan za sekretarja v Iniciativnem sekretariatu duhovnikov OF za celo Slovenijo, ki so ga na pobudo vladnih organov jeseni 1948 osnovali slovenski duhovniki, ki so simpatizirali z ljudsko oblastjo ali se dejavno udeležili NOB.[32]

Odbor duhovnikov OF se je septembra 1949 preimenoval v Cirilmetodijsko društvo (CMD). Tudi revija Bilten, ki so jo do tedaj izdajali v okviru Odbora, se je takrat preimenovala v Novo pot.[33] Bajt je tako postal predsednik društva in zavzel pomembno funkcijo, kar je med primorskimi duhovniki povzročilo različne reakcije.

30 PANG, *Okrajni komite KPS Tolmin*, fasc. 8, Zapisnik plenuma okrajnega komiteja, 20. 12. 1948.
31 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 004, 3667.
32 NŠAL, *Društva in ustanove*, fasc. 50, Ustanovni občni zbor CMD 1949, str. 25; Bajt: *Razvoj duhovniškega gibanja na Primorskem*, str. 49.
33 Kurnjek, *Dnevno časopisje o duhovniških procesih na Slovenskem*, str. 42.

Odnosi z drugimi duhovniki

Bajt je s prevzemom predsedniškega mesta v CMD postal zelo pomembna osebnost v primorski Cerkvi. Njegovi dobri odnosi z oblastmi so bili pomembni tudi za druge duhovnike. Ker se je večina primorskih duhovnikov znašla v težavah pri svojem pastoralnem delovanju (oblasti so zavračale njihove prošnje za bivanje v posameznih župnijah, poučevanje verouka, gibanje v obmejnem pasu in dovoljenja za pobiranje bire), so se ti začeli obračati na Bajta. K njemu so prihajali duhovniki s prošnjami za materialno pomoč, popravila cerkva, dovoljenja za bivanje in poučevanje verouka, prišli pa so tudi ob težavah z lokalnimi oblastmi.[34] Bajt je duhovnikom svetoval glede dovoljenj, poleg tega pa je velikokrat tudi posredoval pri lokalnih oblasteh. Ko so se duhovniki obračali nanj glede materialnih dobrin, jim je posredoval vino, sveče, olje in druge potrebščine. Tako je npr. Milan Grlj pisal Bajtu in ga prosil, če mu lahko v Ljubljani priskrbi denar za popravila cerkve.[35] Velikokrat pa so se nanj obračali tudi glede pokojnin za stare in obnemogle duhovnike, ki so bili brez prihodkov in so bili v celoti odvisni od dobrote župljanov. Tako je Bajtu pisal prodekan v Kobaridu Ivan Kobal v zvezi s pokojnino za župnika Janeza Kalina, ki je, star čez 85 let in zelo bolan, vložil prošnjo za

34 *Zapuščina Antona Bajta*, Pisma duhovnikov.
35 *Zapuščina Antona Bajta*, Pismo Milana Grlja, 18. 7. 1948.

Anton Bajt govori kot član delovnega predsedatva na ustanovnem občnem zboru CMD leta 1949 v Ljubljani. Levo od Antona Bajta je Jože Lampret (NŠAL, Društva in ustanove, fasc. 68).

stalno pokojnino na notranje ministrstvo, vendar vloge niso rešili.[36]

Med drugim so se na Bajta obračali tudi glede aretacij duhovnikov in groženj z zaporno kaznijo, ki so bile pogoste predvsem ob meji, vendar pa je bilo to področje, kjer Bajt ni mogel veliko narediti. [37] Oblast mu je namreč naročila, naj odgovori, da niso nedolžni in da so sami krivi, ker delajo proti oblasti.[38] Poleg tega je duhovnikom svetoval, naj se vpišejo v CMD, saj bi s tem odpravili številne težave. Tako bi dovoljenja za poučevanja verouka dobili avtomatično, poleg tega bi jim lokalne oblasti posvečale manj pozornosti in jih ne bi kaznovale zaradi vsebine pridig, izvedenih procesij ter izgovorjenih besed *"proti ljudski oblasti"*. Bajt je kmalu pridobil sloves duhovnika z dovolj dobrimi odnosi z oblastmi, da lahko posreduje za vse duhovnike na Primorskem.[39]

Oblasti so Bajtu v želji, da bi vplival na čimveč duhovnikov, dodelile avto in denarno pomoč, ki so jo dobili tudi drugi funkcionarji duhovniki v CMD. Bajt se je vozil po Primorski in Istri ter poskušal pridobiti duhovnike za članstvo.[40] Poleg posameznih duhovnikov je obiskoval tudi redne dekanijske konference in opozarjal duhovnike na obnašanje, da ne bi imeli težav z oblastjo. Opozarjal jih je, naj ne nasprotujejo udarniškemu delu in naj preložijo mašo na drugo uro. Priporočal jim je tudi udeleževanje na sestankih CMD in s tem možnost pridobitve raznih potrebnih dovoljenj.[41]

Odnos z apostolskim administratorjem dr. Mihaelom Torošem

Bajt je odigral pomembno vlogo tudi pri stikih oblasti s Torošem. Ko je bil Toroš nastavljen za apostolskega administratorja, je dogovarjanje oblasti z njim prevzel Bajt. Toroš, ki je sam poudarjal, da bi bil rad v dobrih odnosih z oblastmi in je hotel zagotoviti svojim duhovnikom čim več pravic in jim omogočiti pastoralno delovanje, je sprejel Bajtovo posredovanje brez večjih težav: *"Župnik Bajt je moja desna roka in mi veliko pomaga"*.[42] Toroš, ki je bil na začetku administrovanja nastanjen še v Poreču, je preko Bajta urejal vse za svojo preselitev na Kostanjevico. V nadaljevanju pa je preko Bajta sporočal oblastem tako prošnje kot zahteve. Tako je zaprosil Bajta, naj posreduje pri Vladi LRS za odobritev ustanovitve malega semenišča goriške administrature, ki naj bi imelo sedež v Svetem Križu (sedaj Vipavski Križ) v Vipavski dolini.[43] Bajtu samemu pa je predlagal, da bi sprejel mesto rektorja, kar bi omogočilo ustanovitev semenišča.[44] Toroš je bil prepričan, da bi oblasti v

36 *Zapuščina Antona Bajta*, Pismo Ivana Kobala, 12. 10. 1948.
37 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 005, 5891.
38 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 004, 3706-7.
39 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 004, 3706.
40 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 005, 5866.
41 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 005, 5306.
42 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 004, 3169.
43 *Zapuščina Antona Bajta*, Pismo Toroša Bajtu, 2. 6. 1948.
44 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 004, 3646, 6. – 9. 7. 1948.

tem primeru dovolile delovanje malega semenišča, do česar je leta 1952 tudi dejansko prišlo.

Bajt je bil koristen tako za Toroša kot za oblasti, saj so te v zameno za Toroševo dobro sodelovanje z oblastmi, ki je bilo nagrajeno z denarnim vsotami, dovoljenji za poučevanje verouka in drugim, postavljale Torošu zahteve, ki jih je v zameno moral izpolniti. Tako je ob pogajanjih za ustanovitev malega semenišča Bajt zahteval od Toroša, da izda duhovnikom okrožnico s priporočilom lojalnosti do ljudske oblasti.[45] Toroš, ki je bil kljub dveletnemu bivanju v Poreču še vedno brez jugoslovanskega državljanstva, je tako tudi v zvezi s tem iskal pomoč pri Bajtu. Aprila 1950 je vložil prošnjo za pridobitev državljanstva, pri tem pa apeliral na Bajta in Lampreta, naj pospešita postopek.[46] Odvisnost vseh duhovnikov od Bajta je Toroš jasno poudaril z besedami: *"Moji duhovniki v goriški administraturi so odvisni od gospoda Bajta. On urejuje vsa vprašanja med oblastjo in med menoj. Jaz priporočam vsakemu, da se najprej obrne na njega."*[47]

Nemogoč položaj Toroša, ki je bil v tem času dejansko v podrejenem položaju glede Bajta, in mu nikakor ni prijal, so sčasoma uredili, saj so ugotovili, da je boljši neposreden stik s Torošem. Namesto Bajta je s Torošem komuniciral poročnik UDV Hilbert Kamil, vendar pa so se stiki zaradi možnih sankcij s strani Vatikana proti Torošu odvijali v tajnosti. Bajt je kljub temu še vedno ostal vez med oblastmi in Torošem, predvsem pa ga je povezoval s CMD.[48]

Bajtova ekskomunikacija in prizadevanja za ureditev položaja

Bajtovo delovanje v okviru duhovniškega društva CMD pod okriljem oblasti za Cerkev ni bilo sprejemljivo. Društvo bi namreč morala potrditi jugoslovanska škofovska konferenca, ki je duhovnikom prepovedovala članstvo v nepotrjenem društvu. Ker duhovniško društvo ni imelo privoljenja cerkvenih oblasti, je Cerkev začela s postopkom, ki naj bi uredil situacijo glede društva, v končni fazi pa je prišlo do Bajtove ekskomunikacije (izobčenja).

Koncilska kongregacija v Vatikanu je najprej 12. aprila 1949 prepovedala Bilten – mesečnik duhovnikov članov OF.[49] Bajt je prepoved duhovnikom razlagal kot vpliv delovanja emigrantov, ki naj bi imel izključno *"reakcionarno"* politično ozadje. Poleg tega je Bajt duhovnike opozarjal, da so članki v Biltenu političnega značaja in se ne dotikajo obstoječih verskih in moralnih naukov. Nekateri duhovniki so po dekretu vrnili Bilten, drugi so ga še vedno prejemali, vendar pa polovica ni poravnala naročnine.[50] Da bi poskušali urediti situacijo glede Biltena, so oblasti junija 1949 poslale delegacijo duhovnikov članov OF v Beograd k vatikanskemu zastopniku Josephu Hurleyju, da bi mu izročila spomenico.[51] Obisk delegacije je bil neuspešen, saj Hurley ni hotel sprejeti cele delegacije, ampak le posamezne člane, ki so mu nato izročili spomenico.[52] Sveti sedež je vztrajal pri svojih zahtevah in ni preklical dekreta. Tako je 10. decembra 1949 koncilska kongregacija zagrozila z ekskomunikacijo Antonu Bajtu, Jožetu Lampretu in Viktorju Mercu, ker niso prenehali s pisanjem v glasilu društva.

Ko je CMD začelo namesto Biltena izdajati Novo pot, so z novim dekretom 15. februarja 1950 prepovedali vsako pisanje v dnevnikih, brošurah in periodičnih listih, urejanje ali propagiranje političnih društev med duhovniki. Opomine je dobilo šest duhovnikov: Anton Bajt, Jože Lampret, Stanislav Pavlič, Alojzij Ostrc, Viktor Merc in Janko Verbajnšek, ki pa je v tem času že umrl.[53] Opozorjeni so bili, naj prenehajo z delovanjem v CMD, sicer bo sledila ekskomunikacija. Koncilska kongregacija je o tem obvestila tudi pristojne apostolske administratorje. Po prejemu opominov sta se Osterc in Pavlič kmalu oddaljila od društva in prenehala z delovanjem v njem.[54]

Bajt je še naprej neprekinjeno deloval v društvu, vendar pa je jugoslovanska škofovska konferenca v Zagrebu v času od 25. do 27. aprila 1950 sklenila, da se ni primerno včlaniti v društvo, ki ni potrjeno od škofovske konference. Bajt je tako dobil dekret koncilske kongregacije, ki mu ga je 22. maja 1950 prinesel župnik Franc Srebrnič.[55] Dokument mu je naročal, da mora v roku enega tedna po prejemu dekreta pisno sporočiti, če se je držal opomina. V kolikor tega ne bi storil, bi bil ekskomuniciran. Bajt se je posvetoval z oblastmi, ki so v ekskomunikacijskih dekretih videle veliko

45 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 005, 5890.
46 *Zapuščina Antona Bajta*, Pismo Toroša Bajtu, 25. 5. 1950.
47 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 004, 3489.
48 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0018005.
49 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017100.
50 NŠAL, *Društva in ustanove*, fasc. 50, Ustanovni občni zbor CMD 1949, str. 27-28.
51 NŠAL, *Škofje*, Anton Vovk, fasc. 75, 4.
52 Delegacija slovenskih katoliških duhovnikov članov OF pri zastopniku vatikanske države. *Bilten*, leto II, št. 7, 15. 7. 1949.
53 Stanislav Pavlič (Stari trg pri Ložu, 16. 3. 1920 – Ljubljana, Trnovo, 25. 12. 1991). Alojzij Ostrc (Maribor, 3. 4. 1900 – Maribor, 13. 7. 1980). Viktor Merc (Sv. Trojica v Halozah, 9. 12. 1912 – Ljubljana, 26. 4. 2001). Janez Verbajnšek (Križevci pri Ljutomeru, 8. 12. 1892 – Lendava, 21. 1. 1950).
54 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017098.
55 Franc Srebrnič (Medana, 27. 6. 1916 – Medana, 25. 5. 1985).

Ignacij Breitenberger in Anton Bajt – člana delovnega predsedstva na občnem zboru CMD leta 1952 v Ljubljani (NŠAL, Društva in ustanove, fasc. 67).

nevarnost za CMD in ga napotile k Torošu.[56] Ta naj bi mu napisal zagovor, kako dober in zvest duhovnik je, še posebej pa bi moral poudariti, da je kot goriški administrator sam pregledal dotedanje delovanje društva in ni našel ničesar, kar bi škodovalo Cerkvi, saj je bilo delo CMD vedno v korist Cerkve.[57]

Bajt je kljub opominom in grožnji z ekskomunikacijo vztrajal v društvu, saj je bil prepričan, da bodo oblasti in Toroš preprečile sankcije, do česar pa ni prišlo. Koncilska kongregacija je z odlokom 30. avgusta 1950 Bajta izobčila, poleg njega pa še Jožeta Lampreta in Viktorja Merca.[58] Oblasti so bile ob ekskomunikaciji prizadete, zato so jo poskušale prikriti, saj bi lahko povzročila množičen izstop duhovnikov iz društva.[59] To so hoteli na vsak način preprečiti. Tako Bajt kot Lampret sta se v zvezi z dekreti posvetovala z oblastmi in od njih prejela navodila, po katerih sta se potem ravnala. Oblasti so pripravile načrt, po katerem naj bi izvedli uspešno *"protiakcijo s ciljem onemogočiti tako sovražno delovanje višjih cerkvenih dostojanstvenikov in omogočiti izvolitev Bajta ponovno za predsednika CMD"*, vendar pa se načrti oblasti niso izšli in ekskomunikacijski dekreti so ostali veljavni.

Kmalu je vsebina dekretov pricurljala v javnost, Bajt pa je še vedno bival v svoji župniji v Šmarjah. Duhovniki k njemu niso več prihajali, tako da ni bil podrobno seznanjen z mnenjem ostalih duhovnikov o neugodni situaciji. Med duhovniki je vladala precejšnja negotovost, saj ni bilo povsem jasno, kakšne namene ima goriški administrator Toroš.[60] Ta je bil na Bajta jezen zaradi težav z Vatikanom, tako da ga je grajal zaradi nastopa na občnem zboru CMD in nespoštovanja prepovedi.[61] Toroš je povabil Bajta na pogovor in mu predlagal možne rešitve. Prva možnost je bila, da bi Bajt ostal na svojem mestu v Šmarjah in nadaljeval s svojo duhovniško službo, pri čemer pa bi ga moral Toroš javno obsoditi, da sam ne bi imel težav. Druga možnost je bila, da Bajt izpolni zahteve koncilske kongregacije, tretja možnost pa je predvidevala Bajtovo preselitev v mesto, kjer bi ostal duhovnik po nazivu, ne bi pa več opravljal duhovniške službe.[62] Pred dokončno odločitvijo se je Toroš posvetoval z zastopniki Vlade LRS v Novi Gorici. Kmalu je tudi dobil pismo z nunciature z

56 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017981; NŠAL, *Društva in ustanove*, fasc. 53. 1. seja glavnega odbora CMD, dne 25. 10. 1950, v Ljubljani.
57 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017982.
58 NŠAL, *Škofje*, Jožef Pogačnik, fasc. 103. CMD, Oris zgodovine duhovniškega društva CMD v Sloveniji, str. 4; Dornik, Duhovnik in revolucionar, nekaj postaj na življenjski poti Jožeta Lampreta *(Borec*, 42 (1990)), str. 941.
59 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 004, 4504.
60 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017566.
61 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017882.
62 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017882.

naročilom, naj uredi Bajtov položaj v župniji.[63] Na nunciaturi so bili namreč obveščeni o ponovni Bajtovi izvolitvi na položaj predsednika CMD in njegovem govoru na občnem zboru.[64]

Oblasti so Toroša v času odločanja o Bajtovem položaju še bolj nadzorovale kot običajno in ga poskušale prepričati, naj dovoli Bajtu normalno opravljanje duhovniške službe zaradi ugleda CMD. Toroš je bil 1. oktobra 1950 na obisku pri Silviju Oddiju v Beogradu, kjer ga je ta grajal zaradi sodelovanja s CMD in posledičnega povečevanja diferenciacije med ordinariji.[65] Poleg tega je imel Oddi v rokah dokaz, da se Bajt ni pokoril zahtevam in opustil delovanja v CMD.[66] Po tem obisku je Toroš obvestil oblasti, da ne more več popuščati Bajtu.[67] Kljub temu je konec oktobra zaradi zagotovil slovenskih oblasti, da ne bodo dovolili njegove odstranitve z mesta goriškega ordinarija, ponovno pripravil zagovor za Bajta in Lampreta.[68]

Zaradi vse bolj nevzdržnega položaja in negotovosti je Toroš 27. novembra 1950 poslal Bajtu pismo z ukazom, naj od 2. decembra 1950 dalje opusti vsako duhovniško in pastirsko službo. Istočasno je imenoval za nadomestnega vikarja Aleksandra Lestana iz Velikih Žabelj, ki pa službe v Šmarjah ni prevzel in je ostal v Žabljah. Bajt je namreč kljub pismu ostal v Šmarjah in opravljal obrede. Toroš je 28. novembra ponovno poslal pismo Bajtu in mu sporočil, da je prejel originalno pismo o ekskomunikaciji. Istočasno mu je po kanonih cerkvenega zakona prepovedal mašniška opravila. Z decembrom 1950 je Toroš dokončno prenehal podpirati Bajta. Na obisku pri Vovku je izjavil, da je naredil vse za Bajta, *"ki pa je velik revež, saj ga oblasti držijo v kleščah in si ne more pomagati"*.[69] Toroš je nato izdal okrožnico, v kateri je pojasnil, da opravlja Bajt dušnopastirske posle na svojo odgovornost in brez njegovega privoljenja, kar je med goriško duhovščino sprožilo plaz ogorčenja.[70]

Oblastni organi so v želji, da bi Bajt ostal župnik v Šmarjah in ohranil mesto v CMD, izvedli akcijo med šmarskimi verniki. S pomočjo vaških veljakov so poskušali zbrati čimveč podpisov v podporo Bajtu, da bi tako na željo svojih vernikov ostal župnijski upravitelj.[71] Spomenica, ki so jo podpisali šmarski verniki, je bila vnaprej sestavljena na oblastnih organih, verniki pa so jo le podpisali. Med verniki so se glede vsebine pojavili pomisleki le pri izjavi, da razen Bajta ne sprejmejo drugega župnika. Akcija je bila sicer organizirana z namenom prepričati cerkvene kroge, da je bila to izključno ideja vernikov.[72]

Oblastni organi so med duhovnike razširili prepričanje, da gre pri ekskomunikaciji za politični ukrep.[73] Hkrati pa se je oblast začela zavedati, da bo Bajt kot ekskomuniciran duhovnik škodoval ugledu CMD, zato je sprožila akcijo za preklic ekskomunikacije.[74] Jože Lampret je na Kostanjevici obiskal Toroša in ga prosil za pisni zagovor, ki bi ga v Vatikan odnesel Leopold Edgar.[75] Toroš je to odklonil, ker ne bi koristilo akciji, ampak bi kvečjemu škodovalo njemu samemu. Edgar naj bi v Vatikan odpotoval 19. januarja 1951, a do tega ni prišlo.[76] Med duhovniki je prevladovalo mnenje, da se bo moral Bajt, če Edgar iz Vatikana ne prinese preklica ekskomunikacijskih dekretov, umakniti iz duhovniške službe. Pereče vprašanje pa je zaradi Bajtove prepovedi opravljanja verskih obredov predstavljala tudi neveljavnost Bajtovih krstov, porok in spovedi, ki bi jih morali duhovniki še enkrat opraviti. Toroš je, da bi preprečil neveljavne obrede, v Šmarje poslal Jožeta Petriča, ki je potem opravljal večino obredov in vodil mašo. Kljub temu je Bajt vztrajal na svojem mestu in še naprej opravljal nekatera duhovniška opravila.[77]

Toroševa okrožnica o prenehanju duhovniške službe Bajta je med duhovniki povzročila vznemirjenje, vendar pa zaradi močne propagande ni bilo javne razprave. Izjema je le Ferjančič, ki je izdal okrožnico o Bajtovi ekskomunikaciji in pri tem navedel, da se Bajt ne skriva za Torošem ter javno na lastno odgovornost in željo vernikov nadaljuje z izvrševanjem duhovniške službe v Šmarjah.[78]

Po dokončno razjasnjenem Bajtovem položaju je ostalo odprto še vprašanje predsednikovanja v CMD. Na tretji seji glavnega odbora CMD 29. marca 1951 se je Bajt predsedniškemu mestu odpovedal. Ker pa ga z njegovega mesta niso mogli razrešiti takoj, saj je to lahko storil le občni zbor, je uradno ostal predsednik, predsedniške posle pa je opravljal Matija Medvešek.[79] Po razrešitvi z mesta predsednika je Bajt ostal dejaven član CMD. Poleg

63 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017939, II0017992.
64 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017992.
65 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017923.
66 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017888.
67 AS 1405, *Osebni fond Jože Lampret*, fasc. 1, 4, Zapiski iz razgovorov delegacije CMD pri VK, 24. 12. 1953.
68 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017888.
69 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017894.
70 ŠAK, *AANG,* Mihael Toroš, Okrožnica 2/51, 2. 1. 1951.
71 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 004, 4503, jesen 1950.
72 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija U, 004, 4503. jesen 1950.
73 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017843.
74 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017843.
75 Josip Leopold Edgar, prior kartuzijanskega reda v Pleterjah (Temišvar v Romuniji, 17. 1. 1881 – Pleterje, 18. 5. 1977).
76 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017894.
77 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017844.
78 AS 1931, mfs, *SOVA – UNZ*, serija A, 012, II0017561.
79 NŠAL, *Društva in ustanove*, fasc. 53, III. Redna seja GO CMD; 29. 3. 1951. Matija Medvešek, dotedanji tajnik društva (Sevnica, 2. 1. 1898 – Dol pri Hrastniku, 20. 8. 1970).

Anton Bajt govori na občnem zboru CMD leta 1951 v Ljubljani (NŠAL, Društva in ustanove, fasc. 68).

tega je bil še vedno dejaven v politiki, poskušal pa je tudi doseči odvezo od ekskomunikacije. Koncilska kongregacija je Torošu posredovala zahteve, ki bi jih moral Bajt izpolniti: zahtevali so obsodbo CMD in duhovne vaje v samostanu. Bajt v to ni privolil. Kongregacija je zahtevala tudi Bajtovo pojasnilo, zakaj je po ekskomunikaciji še opravljal duhovniško službo in zakaj se je v tem času še udeleževal sej CMD. Bajt se ni bil pripravljen podrediti postavljenim zahtevam, Toroš pa je njegov zagovor poslal v Vatikan.[80]

Za preklic ekskomunikacije je poskušal Bajt narediti čimveč. Med drugim je v letu 1954 pripravljal potovanje v Rim, kjer naj bi obiskal koncilsko kongregacijo in zaprosil za odvezo od ekskomunikacije. Duhovniki, na katere se je obrnil glede priporočil v Rimu, so mu v prvi vrsti svetovali, naj se v celoti podredi zahtevam kongregacije, predvsem pa, naj se čim bolj oddalji od CMD, česar pa Bajt ni storil. Ostal je aktiven član CMD. Njegovo pot v Rim in pa ureditev njegovega položaja so podpirali tudi duhovniki v zamejstvu. Redno so mu pisali s priporočili, naj se podredi zahtevam Vatikana in se pokori, da bo lahko opravljal službo duhovnika.[81] Bajt je za svoje potovanje v Rim zaprosil za priporočilo tudi Toroša, vendar je ta od njega zahteval, naj se odpove članstvu v CMD, kar pa je Bajt zavrnil. Tako je ostal brez priporočila. Slovenske oblasti so Bajtu potovanje omogočile, saj ni imel nikakršnih težav pri prehodu meje kot tudi ne s potnim listom ali italijanskim vizumom, poleg tega pa je v Rimu obiskal tudi jugoslovanskega veleposlanika. Bajt je tako junija 1954 odpotoval v Rim, kjer je obiskal koncilsko kongregacijo, tu ga je sprejel tajnik msgr. Roberti, s katerim sta razpravljala o odvezi od ekskomunikacije. Ta mu je ravno tako postavil zahtevo, naj se odpove članstvu v CMD, na kar mu je Bajt odgovoril: *"da bi delal proti svoji vesti, če bi iz društva izstopil"*. Po končanem razgovoru je bil Bajt prepričan, da se bo njegov položaj uredil, kljub temu da mu ni Roberti dal nobenih zagotovil. Preko posrednikov pa ga je kongregacija obvestila, naj ponovno pošlje izjavo o pokornosti in priporočilo Toroša za ureditev položaja.[82] Po povratku je Bajt obiskal Toroša, ki je napisal priporočilo in obenem določil Franca Srebrniča za začasnega vikarja namestnika v Šmarjah, da ne bi bilo težav z iregularnostjo obredov.[83]

Bajtov odhod v Ljubljano

Bajtov neurejen položaj duhovnika oziroma njegovo bivanje v župniji kljub ekskomunikaciji je Toroša hudo bremenilo, saj bi moral takšnega duhovnika odstraniti in na njegov položaj nastaviti drugega, ki bi lahko opravljal vso pastoralno dejavnost. Bajt se je zato obrnil na civilne oblasti, ki so mu poskušale najti delovno mesto nekje v Sloveniji. Oblasti so tako po znanih podatkih septembra 1954 ponudile Bajtu delovno mesto na Tajništvu za prosveto in kulturo oziroma gimnazijo v Murski Soboti, v obeh primerih je šlo za poučevanje latinščine.[84] Bajt s ponudbama ni bil zadovoljen, kajti v začetku leta 1955 je napisal prošnjo za delovno mesto bibliotekarja v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, kjer je službo kasneje tudi dobil.[85] Iz Šmarij, kjer ga je nadomestil od Toroša na novo imenovani župnik Slavko Rejec, se je tako 18. novembra 1958 preselil na Bogišičevo ulico v Ljubljano, v manjše kletno stanovanje brez vode in sanitarij, s seboj je vzel tudi gospodinjo, tako da je moral oblasti zaprositi, če mu lahko dodelijo manj vlažno in malce večje stanovanje. Bajt je tako vse do svoje smrti 26. avgusta 1998 ostal v Ljubljani, kjer je še vrsto let delal v Narodno univerzitetni knjižnici in je v letu 1964 celo postal vodja centralnih katalogov.

80 *Zapuščina Antona Bajta*, Razgovor s Torošem na Kostanjevici, 7. 1. 1952, 21. 1. 1952.
81 *Zapuščina Antona Bajta*, Pisma Vladislava Bavdaža.
82 *Zapuščina Antona Bajta*, Moje delo za razrešitev ekskomunikacije.
83 *Zapuščina Antona Bajta*, Obisk pri dr. Torošu na Kostanjevici.
84 *Zapuščina Antona Bajta*, Prosvetna služba, dopisi.
85 *Zapuščina Antona Bajta*, Prošnja za namestitev.

Kljub novemu načinu življenja pa je Bajtu še vedno ležala na duši ekskomunikacija. Možnosti za ureditev oziroma preklic so bile dane šele v šestdesetih letih, ko so se odnosi med oblastjo in Cerkvijo do neke mere otoplili in je celo prišlo do podpisa Protokola med Vatikanom in jugoslovanskimi oblastmi, kjer sta obe strani pokazali nekaj interesa in v določenih stvareh popustili. S strani Cerkve je bil tako med drugimi spremembami preklic ekskomunikacije, ki so jo tako slovenske kot jugoslovanske oblasti zelo želele, saj so ga na številnih pogovorih s cerkvenimi predstavniki omenjale in ga postavljale kot pogoj za dogovor glede drugih zadev. Toroš je 29. decembra 1963 po hudi bolezni umrl, kar je situacijo precej spremenilo, saj sta se Bajt in Toroš v petdesetih letih razšla v sporu. Toroš je s strani Vatikana kot tudi ostalih slovenskih cerkvenih predstojnikov imel veliko težav, ker je bil Bajt nastanjen še vedno v župniji – kljub ekskomunikaciji. Poleg tega sta se jeseni 1959 sprla, ko je Bajt večkrat obiskal Šmarje v času pred birmo in so tamkajšnji prebivalci protestirali proti Torošu: *"Da tisti, ki je spravil iz Šmarij ljudskega župnika Bajta, ne bo birmoval v Šmarjah"*. Čeprav je zelo verjetno, da so to akcijo mladincev, spodbudile oblasti, je Toroš očital Bajtu, da dela zmedo in ščuva ljudi proti njemu.[86] Toroša je zamenjal dr. Janez Jenko, ki je postal apostolski administrator za Slovensko primorje v Kopru in je tako obema Bajtu in Lampretu podelil 2. in 3. novembra 1966 odvezo od ekskomunikacije.[87]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1405 – Osebni fond Jože Lampret.
AS 1931 – Republiški sekretariat za notranje zadeve, mfs – mikrofilmi, SOVA – UNZ.
NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
Društva in ustanove.
Škofje: Anton Vovk, Jožef Pogačnik.
PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici
Okrajni komite KPS Tolmin.
Okrajni komite KPS Vipava.
ŠAK – Škofijski arhiv Koper
AANG – Apostolska administratura Nova Gorica, Mihael Toroš.
Zapuščina Antona Bajta.

SERIJSKE PUBLIKACIJE

Bilten Iniciativnega sekretariata duhovnikov članov OF pri IO OF Slovenije, 1948, 1949.
Primorski dnevnik, 1946.
Nova pot, 1949.
Soški tednik, 1945.

LITERATURA

Čipić Rehar, Marija: Odbor duhovnikov članov OF oziroma Cirilmetodijsko društvo na Primorskem v letih 1947–1952. *Kronika*, 53, 2005, str. 91–106.
Dornik, Marija: Duhovnik in revolucionar, nekaj postaj na življenjski poti Jožeta Lampreta. *Borec*, 42, 1990, št. 10–11, str. 912–945.
Kurnjek, Branko; Maučec, Marjan; Mozetič, Iztok: *Dnevno časopisje o duhovniških procesih na Slovenskem 1945–1953.* Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkve (Acta ecclesiastica Sloveniae 21), 1999.
Otrin, Blaž: *V spomin in opomin. Osebni zapisi škofa Antona Vovka od 1945 do 1953.* Ljubljana : Družina, 2003.
Perovšek, France: *Moja resnica : spominski utrinki iz delovanja po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani.* Ljubljana : Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Koper : Artis, 1997.
Primorski slovenski biografski leksikon (PSBL), 15. zvezek. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1989, str. 520–521.
Režek, Mateja: Jugoslavija, Vatikan in katoliška cerkev : (1949–1953). *Jugoslavija v hladni vojni* (ur. Jasna Fischer et al.). Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, Toronto : University, 2004, str. 375–387.
Tavano, Luigi: L´ arcivescovo C. Margotti e la chiesa goriziana di fronte alla guerra ed ai movimenti di liberazione. *I cattolici isontini nel XX secolo, III. parte. Il goriziano fra guerra, resistenza e ripresa democratica (1940–1947)*, uredil Ciro Nigris. Gorizia : Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 1987, str. 103–186.
Uršič, Ivanka: Javno delovanje briškega duhovnika Edka Ferjančiča. *Briški zbornik*, uredil Peter Stres. Dobrovo : Občina Brda, 1991, str. 348–366.
Vovk, Anton: *V spomin in opomin. Osebni zapisi škofa Antona Vovka od 1945 do 1953.* Ljubljana : Družina 2003.
Žokalj-Jesih, Bojana in drugi: *Bili so Čedermaci, primorski duhovniki od konca prve do konca druge svetovne vojne.* Ljubljana : Svobodna misel, 1996.

86 *Zapuščina Antona Bajta*, Dopisovanje Toroša in Bajta.
87 AS 1211, *KOVS*, fasc. 112. Poročilo Antona Bajta in Jožeta Lampreta o rehabilitaciji.

RIASSUNTO

Anton Bajt ed il suo ruolo negli avvenimenti del dopoguerra nella Chiesa cattolica della Primorska (il Litorale sloveno)

Nell'articolo vengono presentate la vita e l'opera del sacerdote della Primorska (il Litorale sloveno) Anton Bajt, con particolare attenzione alla sua azione nel periodo tra la fine della Guerra alla metà degli Anni Cinquanta, quando smise di essere un sacerdote ed accettò un posto di lavoro laico a Lubiana.

Bajt fu ordinato sacerdote al tempo della dominazione italiana nella Primorska e, vista la sua forte coscienza slovena, si scontrò più volte con le pressioni tese a italianizzare la vita religiosa. Le difficoltà e gli scontri con le autorità fasciste lo portarono dunque a partecipare alla NOB (Lotta di liberazione nazionale), tanto che anche dopo la fine della guerra rimase in buoni rapporti con le nuove autorità comuniste. Di fatto entrò a far parte degli organi della nuova autorità e si impegnò a fondo per l'instaurazione di buoni rapporti tra essa e la Chiesa.

Divenne uno degli elementi chiave della società di sacerdoti che le autorità fondarono per poterli controllare meglio. Dapprima fu attivo nell'associazione dei sacerdoti membri dell'OF (Fronte di Liberazione) e nel Comitato di Iniziativa per la preparazione di una nuova associazione di sacerdoti, che con la creazione nel settembre del 1949 prese il nome di Società Cirillometodiana. Bajt convinse i sacerdoti a entrare nell'associazione, fece in modo che godessero di alcuni vantaggi materiali, indiceva le riunioni e visitava regolarmente i confratelli nel territorio della Primorska, informando degli incontri l'Ufficio di sicurezza nazionale: in questo modo le autorità erano esattamente a conoscenza di ciò che facevano e pensavano i sacerdoti.

Le autorità ecclesiastiche non poterono tollerare un tale comportamento e indissero un processo a suo carico. In numerose occasioni lo avvertirono e lo minacciarono di scomunica, tuttavia Bajt non fu disposto ad accettare le loro richieste, finché a metà degli Anni Cinquanta non fu definitivamente scomunicato. Dopo la scomunica era molto deluso e per molti anni aveva cercato di fare abiura, pur non essendo disposto a rinunciare a far parte dell'Associazione Cirillometodiana, una delle condizioni perché la scomunica fosse tolta. Dopo lunghe richieste la scomunica fu tolta solo nel 1966, quando egli svolgeva già da molto tempo un lavoro laico.

A metà degli Anni Cinquanta Bajt, che non poteva più servire come sacerdote, si trasferì a Lubiana, dove trovò un'occupazione presso la Biblioteca Nazionale ed Universitaria, che svolse fino alla pensione.

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 323.1(497.4-15)"19"
prejeto: 18. 8. 2006

Peter Stres

prof. zgodovine in sociologije, pedagoški svetnik, Zali breg 3, SI–5212 Dobrovo
e-pošta: peter.stres@guest.arnes.si

Politični napisi v naravi na Goriškem

IZVLEČEK

Politični napisi v naravi na Goriškem sodijo v tri obdobja. Prva faza napisov spada v čas nastajanja jugoslovansko-italijanske meje po 2. svetovni vojni. Drugo obdobje spada v čas priprav ob velikem zborovanju na Okroglici pri Novi Gorici leta 1953 in je ostalo samo v fazi priprav. Tretje obdobje nastanka napisov pa sega v leti 1977 in 1978 in je del močnejše socialistične politične propagande, značilne za tisto obdobje. Napisi so tudi odraz kulta osebnosti Josipa Broza Tita. V prvi fazi so bili kombinirani napisi FLRJ in TITO, pozneje pa je ostal samo TITO oziroma NAŠ TITO.

KLJUČNE BESEDE
boj za zahodno mejo, Goriška, FLRJ, politično delovanje, Tito, Sabotin, Kromberk, Fajtji hrib nad Renčami, mladinske delovne akcije (MDA), Zveza socialistične mladine, dnevne akcije

SUMMARY

POLITICAL INSCRIPTIONS IN NATURE IN THE GORIZIA REGION

Political inscriptions in nature in the Gorizia region belong to three periods. The first phase belongs to the time of the formation of the Yugoslav-Italian border after World War II. The second period belongs to the time of the preparations for a rally on Okroglica at Nova Gorica in 1953 and remained in the preparation phase. The third period of the origin of inscriptions reaches into the years 1977 and 1978 and is part of an intense socialist political propaganda characteristic of that time. The inscriptions are as well a reflection of the cult of the personality of Josip Broz Tito. In the first phase the inscriptions were combined of FLRJ and TITO; later only TITO and NAŠ TITO respectively remained.

KEY WORDS
Struggle for the western border, the Gorizia region, political activity, Tito, Sabotin, Kromberk, Fajtji hrib above Renče, youth working actions (MDA), Zveza socialistične mladine (Socialist youth alliance), daily actions

Ozemlje Goriške je bilo v 19. in 20. stoletju politično zelo razgibano. Tu so nastajale nekatere politične značilnosti v mnogo bolj poudarjeni obliki kot drugod. Ena takšnih značilnosti so veliki politični napisi v naravi. V veliki meri so le-ti značilni za obdobja ideološke oziroma totalitarne države, deloma pa so nastali tudi kot posledica politične dejavnosti ob določanju jugoslovansko-italijanske meje.

V tej obravnavi ne bom omenjal sledi in napisov, ki jih je pustila Soška fronta in kar je bilo povezano z njo. Prav tako bom zanemaril politične napise na zgradbah, ki so se pojavljali v času fašizma in velikokrat na istih mestih tudi po drugi svetovni vojni v času socializma. Poleg političnih napisov na zidovih in drugod v urbanem okolju je vpliv politike posegel tudi v naravo z namenom, da bi v njej zakoličil svoje politične zamisli in izvajal propagando. V teh napisih se odraža tudi kult osebnosti.

Na Goriškem je bilo več velikih napisov Tito in Naš Tito v naravi. Napisi iz obdobja priključevanja Primorske k Jugoslaviji v coni A Zavezniške vojaške uprave v letu 1946 imajo hkrati revolucionarno in nacionalno vlogo. Napisi, ki so bili deloma obnovljeni in izrazito povečani v 80. letih prejšnjega stoletja, pa so bili del političnih in propagandnih akcij ob raznih kongresih političnih organizacij in so sledili ideji utrjevanja revolucije in vključevanja mlajših kadrov v politično elito.

V 19. stoletju se je oblast zadovoljila s pokanjem možnarjev, okrašenimi naselji, slavoloki in z državnimi zastavami okrašenimi vozovi. 20. stoletje je prineslo pomembno spremembo. V času fašizma, Zavezniške vojaške uprave in FLRJ oziroma SFRJ je tudi narava postala ozadje za politično promocijo. Že povorke in demonstracije za priključitev k Jugoslaviji so imele nekoliko spremenjeno obliko. Na njih niso sodelovali samo ljudje kot politični demonstranti, ampak ljudje kot značilni predstavniki svoje pokrajine. V povorkah so bili na vozovih shematsko prikazani kraški kamnarji, briški vinarji itd. Torej niso bili zastopani samo ljudje s svojimi zahtevami, ampak tudi pokrajina z naravo vred.

Obdobje Kraljevine Italije

Nad potjo iz vasi Žabče pri Tolminu proti vasi Zadlaz je velik borov gozd. Učenci ljudske šole v Žabčah so v šolskem letu 1905/1906 pod nadzorstvom učiteljev na tem mestu pogozdovali z malimi borovci in smrekicami. Tolminski hribi so bili namreč pred 1. svetovno vojno malo poraščeni. Veliko je bilo senožeti in zemljišč polnih kamenja in plazov. Pozneje je bila slaba poraščenost tudi posledica močnih bombardiranj v času soške fronte. Med ljudmi v Tolminu je prevladovalo mnenje, da je bil nasad borov pri Žabčah prilagojen črki M. Prevladovala je zelena barva trave in zato so borovci in smrekice na zunanjem obrobju črke M močno izstopali. Črka M se je iz Tolmina lepo videla in domnevna inicialka se vidi tudi na fotografiji Panorama Tolmina iz leta 1935, ki jo je posnel fotograf Severino Liberini. Pozneje se je gozd razrasel tudi izven črke in se je inicialka M izgubila v gozdu.[1] Možno je tudi, da je mnenje ljudi glede inicialke M izhajalo le iz občutljivosti Slovencev na Tolminskem na vse kar je bilo povezano s fašizmom.

Domnevna kratica M (Mussolini) nad vasjo Žabče pri Tolminu (foto Severino Liberini).

1 Ustni viri: Pavel Klinkon, Žabče; Berti Kavčič, Tolmin; Zorko Fon, Tolmin; Metod Uršič, Tolmin. Fotografija Panorama Tolmina iz leta 1935 se nahaja tudi v prostorih Bara M v Tolminu. V tem obdobju so ob vrtcih in šolah zasajali spominsko drevo na čast umrlemu vojnemu letalcu Armandu Mussoliniju, bratu Benita Mussolinija. Tako drevo je bilo zasajeno tudi ob vrtcu oziroma ljudski šoli v Ajdovščini in pod novo oblastjo po 2. svetovni vojni je bilo naročeno, naj ga posekajo. Sam se spominjam, kako so v čast Josipu Brozu Titu ob njegovi 88-letnici zasajevali 88 dreves.

Sedanji izgled pobočja nad Žabčami (foto P. Stres).

Obdobje po 2. svetovni vojni

Prvi manjši napis na Sabotinu izvira še iz časa prizadevanj za priključitev Goriške k Jugoslaviji v tedanji coni A Zavezniške vojaške uprave. V letu 1946 je mladina ponoči postavljala in izpisovala napise. Med te dejavnosti spadajo tudi manjši napisi iz kamna na Sabotinu (NAŠ TITO), nad Kromberkom oziroma sredi Škabrijela (na Kozarščah) nad zadnjo hišo v Kromberku (FLRJ), na Lokah med cerkvijo in "gradom" na lokaciji Školj (TITO) in na Fajtjem hribu (TITO in FLRJ). Vsi ti napisi so bili posebej aktualni, ker je v bližini Lok po potoku Lijak potekala demarkacijska črta med cono A in B. Pozneje je na italijanski strani Sabotina nastal še relativno manjši napis W ITALIA. 24. maja 1946 je na predvečer Dneva mladosti oziroma Titovega rojstnega dneva pod Čavnom gorel tudi kres v obliki črk TITO.[2]

Idejo o velikem političnem napisu v naravi so obravnavali tudi pri pripravi na proslavo ob 10-letnici priključitve Primorske k Jugoslaviji na Okroglici pri Novi Gorici 5. in 6. septembra 1953, kjer je govoril Josip Broz Tito. Pripravljalni odbor za proslavo je načrtoval: "Postojnski okraj naj skuša napraviti velik napis TITO na Nanosu. Planinska društva v goriškem okraju in tudi v drugih naj pripravijo (po hribih) primerne napise".[3] V Programu so zabeležili: "Preko občinskih ljudskih odborov in političnih organizacij je treba doseči, da se odstranijo še vsi vidni italijanski napisi in tudi oni, ki so bili napisani po vaseh in ob cestah po osvoboditvi". Poudarek so želeli dati le novim napisom. Sprejeli so sklep, da se "nad Lijakom pri Kromberku" postavi velik napis TITO (šlo je verjetno za obnovo oziroma povečanje napisa nad Lokami). Neposredno odgovornost sta prevzela dva pripadnika Udbe.

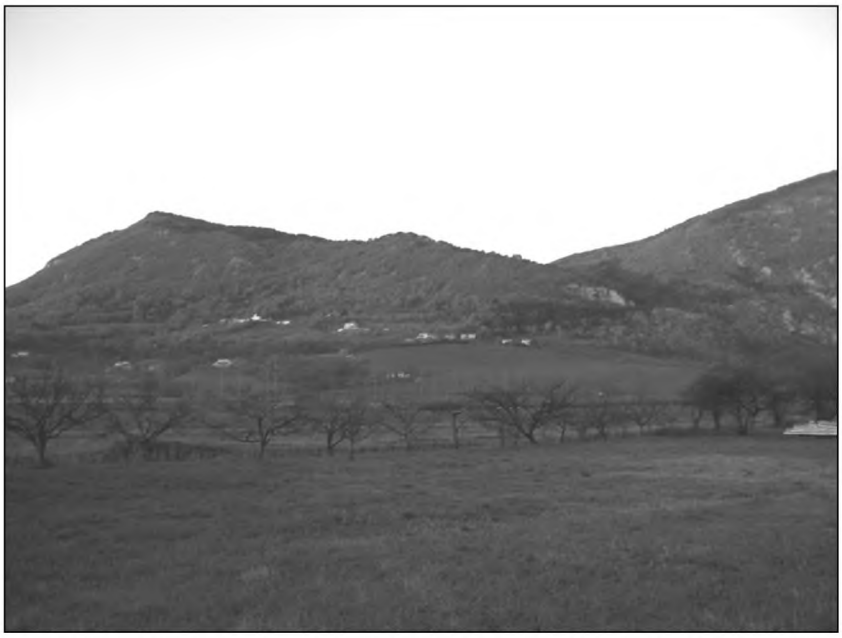
6. avgusta 1953 je Planinsko društvo Ajdovščina prejelo od centralnega odbora za pripravo proslave na Okroglici dopis. Obvestili so jih, da so zadolženi "za napravo napisa na Kuclju – izdelate skupno s planinskim društvom Gorica".[4] Za izvedbo jim je bil postavljen čas med 24. in 31. avgustom 1953. Poudarjeno je bilo, da se morajo brezpogojno držati roka. Vse načrte in tehnična navodila so dobili na Projekt biro v Novi Gorici ali v pisarni "štaba" na Okroglici. Enako zadolžitev so isti dan poslali tudi na Planinsko društvo Gorica. 6. avgusta 1953 je za izdelavo napisa TITO nad Lijakom – Kromberk odbor zadolžil Elektromontersko podjetje Gorica. Javnemu dogajanju in obveščanju javnosti glede priprav na prireditev na Okroglici lahko sledimo v lokalnem časopisu Primorske novice. Poleti 1953 so v njem zaporedoma izhajali članki, ki so pripravljali ljudi na dogodek. Objavili so željo oblasti, "da bo ta vseljudska slovesnost tudi obračun politične, kulturne in gospodarske razgibanosti primorskega ljudstva".[5] Načr-

2 Ustni vir: Leopolda Hvalič, Loke, Nova Gorica; PANG, Poročilo Okrožnega komiteta KPJK za Goriško, 27. 7. 1946, fond 482; Poročilo Okrajnega Komiteja KPJK za Vipavsko, Fond Okrajni komite KPS Vipava, teh. 1.

3 PANG, Fond Okrajni odbor SZDL Gorica, 1953.

4 PANG, Fond Okrajni odbor SZDL, dopis z dne 6. 8. 1953.

5 Pred veliko proslavo na Okroglici, Primorske novice 17. 7. 1953, str. 3.

Loke pri Novi Gorici, kjer je bil v času cone A manjši napis Tito (foto P. Stres).

tovali so, da bodo vlaki vozili s 75% popustom. Zanimivo je, da medij ni objavil, da načrtujejo tudi politične napise v naravi. To je bilo načrtovanje oblasti in od nje odvisnih delovnih organizacij. Verjetno tudi niso bili prepričani, koliko načrtovanega jim bo uspelo izpeljati.[6] Ljudi pa so pozivali, da "s cvetjem, zelenjem, slikami naših zaslužnih voditeljev in zastavami okrasijo vsako hišo".[7] Pozivali so tudi na gradnjo slavolokov in kurjenje kresov po vzpetinah.

Plenum komiteja Ljudske mladine Slovenije okraja Gorica je sklenil, da bo organizirana mladina Goriškega okraja prevzela okrasitve in postavljanje slavolokov po vseh vaseh okraja.[8] Slavoloke so postavljali ob cesti med Planino pri Postojni in Novo Gorico. Organizacije v okviru SZDL so bile zadolžene za odstranjevanje starih napisov in prepleskanje hiš.

Josip Broz Tito je na proslavi na Okroglici govoril o tržaškem vprašanju. O okrasitvah potem v Primorskih novicah ni bilo omemb. Časopisi so bili v politični funkciji mobilizacije javne pozornosti in priprave dogodka. Po končani prireditvi okoliščine niso bile več tako pomembne.[9]

Že sredi aprila 1977 je občinska konferenca ZSMS Nova Gorica zaprosila Skupščino občine Nova Gorica, Oddelek za gospodarstvo, da pomaga očistiti napise nad Kromberkom (FLRJ) in na Fajtjem hribu (TITO in FLRJ). Ti napisi so bili preraščeni z bori in naj bi jih bilo potrebno očistiti. Žaganje borov je sodilo k praznovanju "letošnjih pomembnih jubilejev in družbeno politične organizacije (DPO) so pripravile program praznovanj in akcij".[10] Napisi naj bi bili urejeni do 25. maja 1977. Izvedeno je bilo samo urejanje na Fajtjem hribu in sicer samo napis TITO, napisa FLRJ (oziroma po novem SFRJ) na Škabrijelu nad Kromberkom pa niso obnovili.

24. maja 1977 je Zavod za pogozdovanje in melioracijo Krasa iz Sežane poslal Občinski konferenci ZSMS dopis glede urgentnega poseka na Fajtjem hribu. Obvestili so jih, da so v skladu z določili odločbe Skupščine Občine (SO) Nova Gorica z dne 11. 5. 1977 posekali gozd ob napisu TITO. Opozorili so jih na obveznost iznosa posekanega lesa iz gozda. "Neolupljen les v gozdu predstavlja veliko nevarnost za zdravstveno ravnotežje celotnega kompleksa zaradi lubadarja."[11] Poleg Zavoda za gozdove je o isti problematiki opozoril Občinsko konferenco ZSMS Nova Gorica tudi Oddelek za gospodarstvo pri SO Nova Gorica. Gre prav tako za obveznost spravila lesa iz poseka ob napisu TITO na Fajtjem hribu. V tekstu zvemo, da je bil že 6.

6 Izgradnje oziroma obnove napisa v Lokah tedaj niso uspeli izpeljati (ustna vira: Ludvik Komel, Loke 20 in Benedikta Pavlin, Loke 3).

7 Pred veliko proslavo na Okroglici, Primorske novice 17 . 7. 1953, str. 3.

8 Mladina in SZDL v goriškem okraju se pripravljata na zbor brigad, Primorske novice 24. 7. 1953, str. 3.

9 V tem času je bil napis TITO iz velikih kamnov narejen tudi nad taboriščem na Golem otoku.

10 PANG, Dopis Občinske konference Z SMS Nova Gorica Oddelku za gospodarstvo pri Skupščini Občine Nova Gorica z dne 18. 4. 1977.

11 PANG, Fond občinske konference ZSMS NG, leto 1977, E 50, fascikel 16. Dopis je zavod za pogozdovanje Krasa poslal tudi SO občine NG – Oddelek za gospodarstvo.

Napis na Fajtjem hribu nad Renčami (foto P. Stres).

maja 1977 na SO Nova Gorica – Oddelek za gospodarstvo in finance dosežen dogovor med ZSMS in občino Nova Gorica, da bodo mladinci sami takoj po poseku znosili les iz gozda. V dopisu so uporabljeni tudi nekateri bolj strogi izrazi kot npr. "opozarjamo vas".[12] Vodstvo občine Nova Gorica se je balo, da bo posekan les ostal v gozdu.

Ne samo v Novi Gorici, tudi drugod so pri občinskih konferencah ZSMS v letu 1977 praviloma delovali Centri za Mladinske delovne akcije (MDA). Tako so na primer idrijski mladinci sodelovali pri akciji v Kožbani in na enodnevnih akcijah za urejanje okolja.[13]

Tudi v občini Nova Gorica so sledili navodilom družbenopolitičnih organizacij. Po poročanju Primorskih novic so načrtovali enodnevne akcije urejanja okolja, pomoči v delovnih organizacijah in dela na Fajtjem hribu: "Kakih 100 brigadirjev pa bo kmalu krenilo proti Fajtjem hribu, kjer je treba očistiti okolico velikega napisa TITO".[14] Članek je bil relativno kratek. Več prostora v časopisu je bilo dodeljeno poročanju o delovanju samoupravljanja in o drugih uspehih. Mladinske delovne akcije so bile v funkciji tako imenovanega družbenopolitičnega dela z mladino in njihovega vključevanja v tedanjo politiko.

Primorske novice so ponovno pisale o napisu na Fajtjem hribu 31. marca 1978. "Jutri bodo delavno proslavili Dan jugoslovanskih brigadirjev na Fajtjem hribu nad Renčami, kjer bodo nadaljevali in končali lani začeto delo – čiščenje in urejanje mogočnega napisa TITO."

Dokončna ureditev napisa na Fajtjem hribu spada v leto 1978. Občinska konferenca ZSMS Nova Gorica je za ureditev tega napisa določila Osnovno organizacijo (OO) ZSMS Goriške opekarne, OO ZSMS Renče (Krajevna skupnost) in OO ZSMS Osnovna šola Renče. Poleg tega je ta enodnevna akcija spadala tudi med zadolžitve bodočih brigadirjev, kot priprava za širše delovne akcije po Socialistični republiki Sloveniji in Jugoslaviji. Politični okvir je dobila tudi s proslavitvijo dneva brigadirjev.[15] Na teh političnih akcijah so se oblikovali novi funkcionarji mladinske organizacije in posredno tudi Zveze komunistov.

1. aprila 1978 so torej počastili 32. obletnico jugoslovanskih delovnih akcij z dnevom brigadirjev na Fajtjem hribu. Ob tej priložnosti so funkcionarji navedli še nekaj misli glede preteklosti tega napisa. Sestavili naj bi ga mladinci iz kraškega kamenja "v težkih okoliščinah takoj po 2. svetovni vojni. Takrat so bila nesoglasja glede pripadnosti cone A in B".[16] Akcije 1. aprila naj bi se udeležilo 60 mladincev, med katerimi so bili tudi evidentirani brigadirji za delovno akcijo na progi Šamac–Sarajevo. Na to akcijo je odšlo približno 50 mladincev iz občine Nova Gorica.

12 Prav tam, fasc. 15.
13 Brigadirji se pripravljajo, Primorske novice 8. 4. 1977, str. 3.
14 Brigadirji že delajo, Primorske novice 13. 5. 1977, str. 4.
15 PANG, Fond Občinske konference ZSMS Nova Gorica 1978–83, Informator, št. 5, 3. 4. 1978.
16 Prav tam.

Fotografija napisa na Sabotinu (foto P. Stres).

Nov napis NAŠ TITO večje razsežnosti in na drugem mestu je nastal leta 1978. Obnova napisov na Sabotinu spada v čas močnejše politične propagande v daljšem obdobju po tako imenovanem Titovem pismu politbiroja Centralnega komiteja (CK). V tem obdobju je Zveza komunistov spet močneje posegla po propagandi in negovanju Titovega kulta.

V ta kontekst so spadale enodnevne delovne akcije politično organiziranih novogoriških mladincev v letih 1977 in 1978. V januarju 1978 so na centru za MDA pri Občinski konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije (OK ZSMS) Nova Gorica dobili "razrez" (odločitev o številu brigadirjev) udeležbe na posameznih MDA in začeli so z akcijo evidentiranja brigadirjev. Najprej so dobili "razrez", po katerem naj bi brigadirji iz Goriške sodelovali na MDA Suha krajina, Gorjansko in Morava. Pozneje je Republiški center (RC) za MDA določil, da bo goriška brigada vključena v MDA Sarajevo, Brkini in Suha krajina. Sodelovalo naj bi okrog 200 brigadirjev. Večje število enodnevnih akcij naj bi bilo priprava na državne delovne akcije. Med temi enodnevnimi akcijami na področju občine Nova Gorica je bila tudi zgraditev novega napisa NAŠ TITO na Sabotinu in dokončna ureditev napisa TITO na Fajtjem hribu. Vendar samo te akcije za postavitev napisov niso zadoščale in potrebna je bila dodatna pomoč. V začetku februarja 1978 so za delovno akcijo pri napisu na Sabotinu v okviru novogoriškega občinskega centra za MDA načrtovali udeležbo mladincev iz Osnovne organizacije (OO) Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) Solkan, OO ZSMS Gostol in vseh OO ZSMS iz Goriških brd ter vojakov Jugoslovanske ljudske armade. Akcijo je koordiniral občinski Center za MDA, OO ZSMS pa so morale poskrbeti za orodje, hrano in program dela. Glede hrane je bila izvedba potem drugačna, saj je zanjo poskrbela vojska.

Na štirih delovnih akcijah na Sabotinu je bilo nekaj težav zaradi manjšega števila udeleženih mladincev, kot so predvidevali. Zato so v maju 1978 poslali dopis vodstvom OO ZSMS, pa tudi mentorjem OO ZSMS po šolah ter ravnateljem osnovnih in srednjih šol ter ravnatelju Doma šolskih centrov v Novi Gorici. V zaostrenem slogu so jim sporočili, naj mlade nemudoma informirajo o politični akciji na Sabotinu. Sestavijo naj skupine in naj se strogo držijo določenih datumov. Zaradi obširnosti del pri sestavi napisa NAŠ TITO so morali odgovorni funkcionarji osebno zagotoviti načrtovano število mladincev. Funkcionarji so bili praviloma člani Komunistične partije Slovenije in po tej liniji politično odgovorni. Od srednjih šol v Novi Gorici in Doma šolskih centrov je vodstvo ZSMS Nova Gorica zahtevalo po 50 mladincev, v temeljnih organizacijah združenega dela (TOZD) oziroma delovnih organizacijah (DO) po 20, od osnovnih šol in od družbenih organizacij ter društev po 20. Funkcionarji so bili torej osebno politično zadolženi, da določijo mladince, z njimi pridejo na določen datum ob 7. uri zjutraj v Solkan in na akciji sodelujejo kot vodje skupine. Mladinci naj bi se primerno obuli in oblekli, pozneje pa so jim priporočali, naj po možnosti vzamejo s seboj tudi rokavice.

Dnevne akcije na Sabotinu, kjer so iz velikih kamnov sestavljali napis, so bile 13. in 14. maja ter

20. in 21. maja 1978. Mladince so skušali pridobiti iz vseh OO ZSMS v občini Nova Gorica in dejavnost je bila posvečena tudi proslavitvi Dneva mladosti. Ob napisu so dvignili zastavo. Delo pri napisu je dobro napredovalo predvsem s pomočjo vojakov kajti udeležba mladincev je bila manjša od pričakovanj. V soboto 10. junija 1978 je bila v okviru ZSMS organizirana zaključna delovna akcija na Sabotinu, kjer je sodelovalo okrog 70 mladincev. S tem so manjši napis NAŠ TITO, ki je po Osimskih sporazumih ostal na italijanski strani Sabotina vsaj simbolično prenesli na jugoslovansko stran in ga povečali. Prenos v celoti ni bil potreben, saj je bilo kamenja na tem terenu v izobilju. Dimenzije novega napisa so bile skrbno načrtovane s strani strokovnjakov. Na zunanjem obrobju črk so bili večji kamni, notranjost pa je bila pretežno napolnjena z manjšimi. V ozadju aktivnosti je bila Zveza komunistov Slovenije.

V glasilu novogoriške ZSMS Informator je opisana delovna akcija, ki je potekala v soboto 20. maja. Takrat so se mladinci zbrali v Solkanu in odhod je bil petnajst minut čez sedem. Šli so preko solkanskega železniškega mostu in ob devetih so bili na vrhu Sabotina. Po desetminutnem počitku so pričeli z delom. V že prej označene črke so zlagali kamenje, ki so ga pozneje prebarvali z belo barvo, "da bi ga videli iz Furlanije in Vipavske doline". Kamni so bili težki tudi preko 100 kilogramov in pomagali so si z vzvodi. Vojaki iz karavle so jim prinesli vojaški pasulj. Poleg napisa so pripravili podstavek za drog z jugoslovansko zastavo in v tla so vzidali salonitno cev. Vračali so se ob 16. uri in v Solkanu jih je pred odhodom komandant brigade postrojil. Aktivnosti so imele več značilnosti tedanje vojaške discipline.

Občinska konferenca ZSMS Nova Gorica je 6. julija 1978 poslala Soškemu gozdnemu gospodarstvu v Tolminu vlogo, v kateri so jih zaprosili za pomoč pri urejanju napisa NAŠ TITO na Sabotinu. V dopisu ugotavljajo, da so skupaj s pripadniki Jugoslovanske ljudske armade (JLA) zgradili napis, ki je bil posvečen "rojstnemu dnevu tovariša Tita in 11. kongresu ZKJ". Gozdno gospodarstvo pa naprošajo za 20 litrov totalnih herbicidov za uničenje širokolistnih rastlin (grmičevja in drevja).[17]

Spomladi 1978 so mediji posvečali pozornost politični propagandi pred 8. kongresom Zveze komunistov Slovenije. V Primorskih novicah je bilo dodeljeno veliko prostora poročanju o Kurirčkovi torbici, ki so jo prenašali po osnovnih šolah. Na Lokvah pri Novi Gorici je bil tridnevni seminar, ki se ga je udeležilo 48 bodočih vodij mladinskih delovnih brigad in brigadirjev. Za udeležbo na zvezni delovni akciji Šamac – Sarajevo so načrtovali "poskusne" enodnevne delovne akcije. Marca 1978 je bila v Kožbani Brigada Rdečega križa.

Po eni strani se je meja med Gorico in Novo Gorico v tem času odpirala, po drugi strani pa so bile s strani politike pospeševane delovne akcije, ki so imele pretežno politični mobilizacijski učinek. O tem so pisale Primorske novice 5. maja 1978 v članku Brigadirjem na pot. Omenili so tudi očitke nekaterih ljudi glede delovnih akcij: "Vse delo bi šlo hitreje, učinkoviteje, morda tudi ceneje s stroji". Po tridesetih letih obnovljene delovne akcije so imele težave tudi s financiranjem in enomesečno plačano odsotnostjo na delovnem mestu. Težko je bilo zbrati dovolj brigadirjev. V celoti pa so jih v časopisih ocenjevali kot pozitivne.

Načrtovanje širših delovnih akcij je vodila Republiška konferenca ZSMS. Glede napisne akcije na Sabotinu so Primorske novice poročale na kratko 19. maja 1978 s člankom Napis Naš Tito na Sabotinu. "V soboto in nedeljo je več kot 200 mladih iz delovnih organizacij, krajevnih skupnosti in šol novogoriške občine na Sabotinu nad Novo Gorico začelo graditi mogočen napis NAŠ TITO. Kljub slabemu vremenu so mlade roke vneto sestavljale črke iz težkih kamnov in obrise napisa je že moč videti iz doline. Jutri in v nedeljo se bo akcija nadaljevala. Pričakujejo, da bo sodelovalo še večje število mladih, tako da bo napis gotovo zgrajen. Udeleženci akcije se bodo jutri in v nedeljo pred odhodom na Sabotin zbrali ob 7. uri na trgu v Solkanu."[18] Primorske novice so dejavno sodelovale pri politični akciji na Sabotinu. Pri poročanju pa niso omenili odločilnega sodelovanja jugoslovanske vojske pri tej akciji. Akcija na Sabotinu je bila tedaj samo ena od številnih politično-propagandnih tem tistega časa. Zato je bila v medijih relativno šibko obravnavana, posebej če to primerjamo z akcijami po osamosvojitvi Republike Slovenije.

Tako je bilo z velikimi političnimi napisi v naravi na Goriškem ob njihovem nastajanju. Zgrajeni so bili ob prepletenem sodelovanju tedanjih političnih organizacij, občin, Jugoslovanske ljudske armade, delovnih organizacij ter tajne politične policije. Postavljeni so bili tudi nad Čepovanom in nad Branikom, pa tudi nad Dekani in na hribu Kokoška nad Bazovico pri Trstu. V času nastajanja so bili napisi povezani s tedanjim političnim dogajanjem, vsekakor pa so bili politično manj odmevni kot njihovo vzdrževanje po osamosvojitvi Republike Slovenije.

17 Vlogo z dne 6. julija 1978 so poslali ločeno direktorju in sekretarju Osnovne organizacije Zveze komunistov (OOZK) Soškega gozdnega gospodarstva v Tolmin (PANG, Fond Občinske konference ZSMS Nova Gorica 1978-83, fascikel 46). Ob kongresu ZSMS (25. 9. 1978) so se z vodstvom karavle na Sabotinu dogovarjali glede osvetlitve napisa NAŠ TITO.

18 Napis NAŠ TITO na Sabotinu, Primorske novice 19. 5. 1978, str. 1.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici
Okrajni komite KPS Vipava.
Okrajni odbor SZDL Gorica.
Občinska konferenca ZSMS Nova Gorica.
Okrožni komitet KPJK za Goriško.

ČASOPISNI VIRI

Primorske novice, 1953, 1977, 1978.
Informator (Nova Gorica), 1978.

USTNI VIRI

Fon, Zorko (1913), Zalog 6, Tolmin.
Hvalič, Leopolda (1938), Loke 35, Nova Gorica.
Kavčič, Berti (1927), Cankarjeva 2, Tolmin.
Klinkon, Pavel (1918), Žabče 33a, Tolmin.
Komel, Ludvik (1929), Loke 20, Nova Gorica.
Pavlin, Benedikta (1931), Loke 3, Nova Gorica.
Uršič, Metod (1950), Cirila Kosmača 28, Tolmin.

LITERATURA

Fišer, Zvonko: O nekaterih pravnih problemih v zvezi s sabotinsko cesto. *Primorska srečanja,* št. 54/55, 1985, str. 240–246.
Gorkič, Mirjam: Sabotin. *Gornik*, glasilo PD Nova Gorica, 1/1995, str. 5–8.
Markič, Stane: *Gradili smo Novo Gorico. V korak s časom: slovensko mladinsko prostovoljno delo.* Ljubljana, 1998.
Miklavčič Brezigar, Inga: *Nova Gorica.* Ljubljana : Institut za komunikacije in informatiko, 1998.
Vrišer, Igor: Nastanek in razvoj Nove Gorice : geografija novonastajajočega mesta). *Geografski vestnik*, 31, 1959, str. 45–78.

RIASSUNTO

Scritte politiche nella campagna goriziana

L'articolo tratta di alcune scritte monumentali di carattere politico nel territorio sloveno del Goriziano storico. Grazie a fonti d'archivio e di giornali dell'epoca si analizza l'ambiente e il percorso concreto che ha portato alla creazione, dopo la Seconda Guerra Mondiale, di queste grandi scritte su pietra, che furono parte del culto della personalità di Josip Broz Tito. Questo percorso ha avuto tre fasi. La prima risale alla creazione del confine italo-jugoslavo dopo la Seconda Guerra Mondiale, quando furono fatte delle scritte leggermente più piccole: FLRJ (Repubblica Popolare Federale di Jugoslavia) e TITO. La seconda fase fu solamente progettata durante la grande adunata a Okroglica, vicino a Nova Gorica, del 1953. La terza fase risale agli anni 1977 e '78 e fu caratterizzata dalla propaganda politica più forte nel lungo periodo dopo la cosiddetta lettera a Tito scritta dal politburo del comitato centrale della Jugoslavia Federale Comunista. Nella seconda e terza fase le scritte erano dedicate solo a Tito.

Quelle dopo la Seconda Guerra Mondiale furono realizzate con grandi pietre. Viene analizzata la costruzione della scritta monumentale NAŠ TITO (Il nostro Tito) sul Sabotin, FLRJ sopra Kromberk, TITO a Loke e delle scritte FLRJ e TITO sul di Fajtji hrib (Dosso Faiti) sopra Renče, delle quali è rimasta soltanto la grande scritta TITO.

Le scritte sorsero per l'opera coordinata delle organizzazione socio-politiche di allora, delle organizzazioni dei lavoratori; collaborarono anche autorità meno importanti, sul Sabotin partecipò anche l'Armata popolare jugoslava. Ognuna delle scritte ebbe le sue particolarità, comprese anche alcune difficoltà di realizzazione. Posare le scritte faceva parte di un contesto di attività politica finalizzata ai giovani in occasione di particolari congressi o altre manifestazioni politiche e aveva un'eco relativamente limitata nei mezzi di comunicazione. Da una parte il confine occidentale era portato una certa apertura, dall'altra l'autorità socialista si impegnava al massimo per conservare il monismo politico e il culto della personalità.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 39(497.4 Vipava)
728.6:643.35(497.4 Vipava)
prejeto: 7. 11. 2006

Andrejka Ščukovt

univ. dipl. etnologinja, konservatorka, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, območna enota Nova Gorica,
Delpinova 16, SI–5000 Nova Gorica
e-pošta: andrejka.scukovt-zvkds @siol.net

Kuhinja v Vipavski dolini v luči razvoja ognjišča in spreminjanja hišnih tipov

IZVLEČEK

Prispevek vsebuje rezultate, ki so nastali na podlagi terenskega dela, obstoječe evidence in dokumentacije. Z opisi in fotografijami je skušala avtorica čim bolje prepoznati in predstaviti razvoj kurišča v Vipavski dolini. Zato je osrednje poglavje, poleg predstavitve tipologije ognjišč, namenjeno tudi ugotovitvam o spreminjanju hišnih tipov oz. oblikovanju vipavskega stavbnega tipa, ki je posledica razvoja ognjišča in načina življenja v kuhinji.

KLJUČNE BESEDE
ognjišče, Vipavska dolina, kuhinja, tipi ognjišč, kaminska kuhinja, vipavski stavbni tip

SUMMARY

THE KITCHEN IN THE VIPAVA VALLEY IN LIGHT OF THE DEVELOPMENT OF FIREPLACE AND CHANGING OF HOUSE TYPES

The contribution contains results, based on fieldwork, existing evidence and documentation. By descriptions and photographs, the author attempts to identify and present the development of the fireplace in the river Vipava valley. Thus, the central chapter is besides to the presentation of typology of fireplaces dedicated to the modification of house types and the formation of the Vipava building type, which is a consequence of the development of the fireplace and lifestyle in the kitchen.

KEY WORDS
Fireplace, Vipavska dolina (the Vipava valley), kitchen, fireplace types, hearth kitchen, Vipava building type

Uvod

V preteklih stoletjih kuhinja v vaškem okolju ni služila le pripravi hrane in pijače, kar velja predvsem za današnji čas, ampak je bila vedno središče doma in prostor za druženje. V njej je prevladovalo ognjišče, prislonjeno na eno od glavnih sten hiše. Ker so se ob ognjišču skozi koledarsko leto odigrali vsi pomembni dogodki, nas dolga razvojna pot kuhinj z ognjišči, vodi k različnim vidikom njenega preučevanja: npr. od kuhinjske opreme do šeg in navad ter tipologije ognjišč.

Fran Erjavec je v potopisnem spisu Na kraški zemlji, način življenja ob ognjišču dokumentiral z naslednjim opisom: "Primorci stavijo svoja prebivališča drugače nego mi, ... ognjišče je središče, okoli katerega se vse zbira, okoli njega se verti Primorcu velik kos življenja. Tu se najrajše gnete mladina, pa tudi živali, psi in mačke, zlasti pozimi, ko nikoder drugod ni blagodejne topline. Zato bode tudi vsakemu dvoumno, zakaj po teh krajih toliko otrok po ognji pride v nesrečo. Tu si gospodar počije po trudapolnem delu, tu nekoliko popestuje najmlajšega, tu se pripovedujejo novice in pravljice v dolgih zimskih večerih, skratka: Primorcu je domače ognjišče v resnici to, kar je nam drugim samo v prenesenem smislu, v podobi ..."[1]

Podobno kot na Krasu, v Goriških Brdih ali slovenski Istri je tudi Vipavska dolina dežela kamnarjev[2] in kamnosekov. Kamen, ki je glavno gradivo, je prebivalcem dolga stoletja omogočal gradnjo bivališč ter gospodarskih poslopij, služil je za okras /npr. portalov, vodnjakov, znamenj/ ali za izdelovanje predmetov za vsakdanjo rabo.

V iz kamna zidani stavbi, ki je skoraj edina oblika vipavske hiše, je v pritličju ali nadstropju, stalo iz fliša ali apnenca grajeno ognjišče, z odvodom dima v dimnik "ráufnk".

Ognjišča so se najdlje ohranila v sredozemskem kulturnem prostoru in v glavnem propadla s hišami vred.[3] V želji po modernizaciji in izboljšanju bivalnih razmer, da bi torej pozabili na "težke čase", so se ognjišča že pred več kot petdesetimi leti umaknila sodobnim kuhinjam in stavbam.[4] Kljub temu si je možno v nekaterih vaseh oz. hišah v Vipavski dolini, ogledati še ohranjena ognjišča. V dveh primerih na ognjišču še vedno kuhajo. Čeprav gre samo za dva taka primera, je to za današnje razmere izjemna redkost. Tudi zato, ker prasketajoči ogenj povzroča dim, ki se pra-

Ognjišče pri Dolenjih Stajčerjevih v Lozicah pri Podnanosu, na katerem še vedno kuhajo (Foto: Andrejka Ščukovt, 2002).

viloma iz ognjišča dviguje v napo in dimnik na prosto, a nenazadnje tudi po kuhinji in sosednjih prostorih.[5]

Poleg "živega ognja" pa poznamo predvsem obnovljena ognjišča v okviru t. i. spomeniško varstvenih projektov,[6] ki so sanirana v celovito obnovljenih kulturnih spomenikih. Npr. v Cejkotovi domačiji na Gočah, v Favettijevi domačiji v Skriljah, v Šempasu na domačiji Na Potočevem in v bližnjih Goriških Brdih v naselju Šmartno.

Opravljena evidenca oz. dokumentacija ognjišč[7] v Vipavski dolini je dala naslednje rezultate: ohranjenih je nad dvajset ognjišč, dve sta še v funkciji, na štirih občasno zakurijo. Več ognjišč načenja zob časa, ker so objekti, v katerih ležijo ognjišča, v slabem stanju. Ali bodo tudi ta še stoječa ognjišča izginila, zaradi propadajočih hiš in drugačnega načina življenja, pa je le še vprašanje časa. Toda to ni več odvisno le od stroke, ampak predvsem od njihovih lastnikov.

Poleg terenskega dela so v članku upoštevani še podatki iz obstoječe evidence ognjišč,[8] saj je

1 Keršič, Spremembe v stanovanjski strukturi, kjer avtorica članka na str. 96 citira delo Frana Erjavca, Na kraški zemlji. *Zvon*, Ljubljana 1877.

2 Kamnarstvo, obdelovanje naravnega kamna za gradnjo objektov, izdelavo kritine, itd.

3 Bogataj, *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem* , str. 37.

4 Prav tam.

5 V Velikih Žabljah pri Liznjih in v Lozicah pri Stajčerjevih, kjer oboji na ognjišču še vedno kuhajo.

6 Razpis Ministrstva za kulturo, Javni razpis za izbor kulturnih projektov na področju nepremične kulturne dediščine, ki jih v določenem letu (so)financira Republika Slovenija iz dela proračuna, namenjenega za kulturo. Ta javni razpis je namenjen izključno lastnikom oz. upravljalcem objektov, ki imajo status kulturnega spomenika.

7 Med letoma 1998 in 2003 sem v Posočju (občine Bovec, Kobarid, Tolmin, Idrija, Cerkno, Brda, Nova Gorica, Ajdovščina in Vipava) opravila terensko delo, ki je poleg revizije nepremične stavbne dediščine obsegalo še vzporeden popis kuhinj in ognjišč oz. kurišč v njih. Evidentirala sem okrog 65 ognjišč in črnih kuhinj.

8 ZVKDS, območna enota Nova Gorica, dosjeji za naselja Črniče, Gaberje, Goče, Ravne nad Črničami, Sanabor, Slap pri Vipavi, Vipava in Slovenski etnografski muzej, dokumentacijski oddelek, terenske risbe teren XV, Vipava 1958.

smiselno, da imamo na enem mestu evidentirana in dokumentirana vsa do sedaj zbrana ognjišča na topografsko zaključenem območju. Namen prispevka ni nostalgija po "težkih časih", ampak predstaviti razvojno pot kuhinj z ognjišči in njihov vpliv na razvoj hiše v Vipavski dolini. Pa tudi opozoriti, da je to dediščina, ki jo je vredno zaščititi in varovati.

Razvojna pot kuhinj z ognjišči v Vipavski dolini

V stoletja dolgem razvoju se je način življenja v kuhinji stalno razvijal ter izboljševal in zato se je spreminjala tudi kuhinja. Današnja ohranjena ognjišča v Vipavski dolini uvrščamo v t. i. tip kaminske hiše, ki se je v glavnem izoblikovala tja do 19. stoletja. Zanjo velja, da ima urejen odvod dima v napo in zidan dimnik. Na splošno gledano je uvedba dimnika v kuhinjo v slovenskem kulturnem prostoru, posledica odloka o požarnem redu[9] iz 18. stoletja in nove stavbne zakonodaje iz prve polovice 19. stoletja.[10]

Če so v sredozemskem kulturnem prostoru sprva kuhali na odprtem ognjišču v enoclični hiši, je v osrednji Sloveniji to vlogo imela veža, ki pa so jo sčasoma predelili z obokom in tak prostor poimenovali črna kuhinja. Hiša s črno kuhinjo, katere razvojna pot je potekala v drugačni smeri kot sredozemska oz. vipavska hiša, je vsaj dvoceličen prostor. Obsega t. i. "hišo" in vežo. V črni kuhinji je kurišče hkrati za kurjavo in za kuho. Dim se dviga pod obokani strop v ostrešje. Na obravnavanem terenu, to je na idrijskem in cerkljanskem, so primeri črnih kuhinj zlasti v opuščenih objektih. V Zavratcu, v zgledno celovito obnovljeni Možinotovi kašči iz konca 17. stoletja, pa si je možno ogledati primer črne kuhinje, v kateri lastniki tudi zakurijo.

Franjo Baš pravi, da je uvajanje klobuka, kamina, stropa in dimnika povezano z novim zidarskim stavbarstvom poznega srednjega veka, ki je na slovenska tla na splošno prodrlo že v 16. stoletju, z utrdbenimi napravami za protiturško obrambo.[11] Prav strop in dimnik pa sta splošni pridobitvi stanovanjske hiše na Slovenskem po 16. stoletju.[12] Za mediteransko hišo Baš še meni, da se je kamin v njej uveljavil že od 14. stoletja naprej. Nastal je iz obstenskega ognjišča v zidani hiši.[13] A žal te navedbe na terenu ne moremo podpreti, ker nimamo več ohranjenega primera.

Uvajanje dimnika in stropa v mediteranskem stavbarstvu, v katerega uvrščamo tudi vipavski stavbni tip, je posledica nastanka večnadstropne stanovanjske stavbe, kjer je pritličje služilo predvsem gospodarskim potrebam – kletem, nadstropje pa za bivanje. Rajko Ložar je v Narodopisju Slovencev tip vrhkletne hiše opisal z naslednjimi besedami: "Glavna karakteristika primorske hiše je netipična razdelitev prostorov ter prevladovanje nadstropnosti. Prav to je najbrž glavni vzrok, da je ta hiša dobila že zelo zgodaj kamin za odvajanje dima, ki si je pri ostalih naših hišah navadno sam iskal pota svojega odhoda."[14]

Za to, kako je izgledal tip prvotnega kurišča oz. ognjišča v vipavskem kmečkem domu pred 16. stoletjem oz. uveljavitvijo dimnika, na terenu ne obstaja več neposrednih materialnih dokazov. Možno je, da je bilo tudi vipavsko ognjišče podobno tistemu iz Robidišča v Breginjskem kotu,[15] ki stoji na tleh, v kotu enoceličnega prostora enonadstropne hiše, ali pa ognjišču, ki so ga t. i. "Orlove ekipe"[16] dokumentirale v Poljanah pri Podgradu.[17] Na obeh ognjiščih brez dimnika so se greli in kuhali še sredi 20. stoletja.

Podobno nizko ognjišče je do pred kratkim stalo v črni kuhinji hiše pri Šergali na Kovku,[18] na planoti Gora, ki se razprostira severno nad Vipavsko dolino. Čeprav je višinska razlika med Vipavsko dolino in Goro ustvarila, zaradi specifičnih klimatskih razmer, nekoliko drugačen tip hiše, je možno, da so bile kuhinje z ognjišči podobne tistim iz doline, tudi zaradi tega, ker so se prvi naseljenci Gore naselili prav iz Vipavske doline. Leta 2001 so Gorjani praznovali štiristo letnico naselitve Gore.[19] Podobo /gorjanske/ predmejske hiše je leta 1884 opisal v Kroniki E. Čibej: "Hiše so

9 Npr. požarni red za notranjeavstrijske dežele iz leta 1722 in požarni red Marije Terezije za Kranjsko iz leta 1773.
10 Stavbna zakonodaja iz leta 1848, ki razen požarne varnosti, uvaja tudi varnost pred poplavami, higieno itd.
11 Baš, *Stavbe in gospodarstvo na Slovenskem podeželju* , str. 17.
12 Prav tam.
13 Prav tam.
14 Ložar, *Narodopisje Slovencev*, I, str. 82.
15 Črna kuhinja v pritličju nadstropne hiše št. 14 v Robidišču velja za najstarejši ohranjen tip t. i. nizkega mediteranskega ognjišča.
16 V 50-ih letih 20. stoletja so etnologi pod vodstvom takratnega ravnatelja Slovenskega etnografskega muzeja, Borisa Orla oz. t. i. "Orlove ekipe" prečesali celoten slovenski teren in popisali duhovno, socialno in materialno /nepremično/ dediščino. Sredi 50-ih let prejšnjega stoletja so opravili terensko delo v Istri, na Vipavskem, v Goriških Brdih in na tolminskem ter idrijsko-cerkljanskem, v t. i. sredozemskem kulturnem prostoru.
17 Šarf, Vrste ognjišč na Slovenskem, str. 361, risbo izdelal Sergij Vilfan.
18 Celotna domačija – tip stegnjenega doma se je zaradi nenaseljenosti in nevzdrževanja sesula sama vase. Na srečo smo konservatorji ZVKDS OE Nova Gorica le nekaj let prej domačijo tehnično in fotografsko dokumentirali.
19 Glej MATI Gora : zbornik o Gori, Gorjankah in Gorjanih : ob 400-letnici naselitve Gore. Predmeja : Društvo za ohranjanje in varovanje naravne in kulturne dediščine Gora, 2001.

Črna kuhinja pri Šergali na Kovku (Dokumentacija ZVKDS OE Nova Gorica, 1985).

bile vse enake, krite s slamo, razen dveh erarskih na Predmeji, in župnišča na Otlici, te zadnje so bile krite z opeko. Vse hiše so bile enako razdeljene in rekel bi, skoraj slične. V hišo se pride skozi glavna vrata v kuhinjo. Tam je na tleh gorel ogenj, iz kuhinje se je prišlo levo in desno v sobo."[20] Ognjišče v hiši na Kovku pri Šergali, ki je stalo še dobrih deset let nazaj, je bilo na tleh, prislonjeno na zadnjo steno in brez dimnika. Dim se je prosto valil pod steno oz. obok, mimo "glistnc", na katerih se je sušilo meso.

Prvotne hiše, ognjiščnice ali ognjenice, so bile praviloma enocelične zgradbe in so imele v sredi prostora na tleh odprto ognjišče, od katerega se je dim dvignil naravnost v ostrešje, ker stropa ni bilo. Manj čiste oblike tega tipa imajo kurišče pomaknjeno iz srede prostora proti stenam ali pa tudi že dvignjeno kurišče.[21]

Danes so najstarejše hiše v Vipavski dolini ohranjene v nekdaj utrjenih srednjeveških naseljih, kot npr. v Vipavskem Križu, Taboru nad Črničami ali na Gočah, vendar razen zelo redkih fragmentov, brez ohranjenih ognjišč. To so grajeni enonadstropni objekti, ki stojijo v nizih, tik poleg drugih stanovanjskih oz. gospodarskih poslopij, lahko so tudi v zaprtem dvorišču. Prvotno so bile strehe hiš zelo strme in pokrite s kamnito kritino – skrlami, skrilom.

V 17. in 18. stoletja postane osrednji, pritlični del hiše že dvo- ali trocelični dom. V tem času se prične proces združevanja ali adicija več enoceličnih stavb, ki jim dodajo še gospodarske enote. Drug način je v utrjenih naseljih, ko uporabijo nekdanje obrambne mostovže za združevanje dveh ali več stavbnih enot v vzporednih nizih. Temu sledi še spreminjanje kritine in dodajanje nadstropij.[22] V tem času je ognjišče že dvignjeno od tal za okrog 30 centimetrov. Zidano je iz klesanega kamna in navadno ometano. Površino kurišča zaključuje lesen tram ali kamniti rob. Bistvena sprememba, poleg tega, da je ognjišče dvignjeno, pa je odvod dima. Nastane t. i. kaminska hiša, ki ima urejen odvod dima v napo, ki lovi iskre. Dim se nato odvaja v zidan dimnik. Napa stoji okrog meter in pol nad ognjiščem, je pritrjena na grede in spojena z dimnikom. Na napi je običajno lesena polica za posodo.

Primer zgoraj opisanega ognjišča je ohranjen v Orehovici pri Podnanosu, v opuščeni pritlični hiši, ki stoji v obcestnem vaškem nizu. Podobno ognjišče, na katerem se še vedno grejejo in tudi kuhajo, a je mlajšega izvora, stoji v Lozicah, na domačiji pri Dolenjih Stajčerjevih. Ta tip ognjišča poznamo tudi v Šempasu, v obnovljeni kuhinji na domačiji Na Potočevem.

Za Vipavsko dolino v 18. in 19. stoletju je značilno, da se objekti oz. domačije tlorisno povečujejo in zvišajo. Stavbe niso več le gola oblika, ampak jih tudi že okrasijo. Hiše praviloma dogradijo na tisto dvoriščno stran, ki meji na vaško pot. Zato nastanejo ozke ulice – gase. Objekti se nizajo okrog "borjača". Vhod nanj predstavlja kamnita, polkrožno ali trikotno zaključena "kalona" s kiparskim okrasjem. Kalona je izdelek veščega kamnoseka. Ohranjenih primerov "kalon" v Vipavski dolini je več, najbolj umetelno izdelane so v Dolenjah pri Ajdovščini, v trgu Vipava, na Slapu pri Vipavi, Podragi, Podnanosu, na Gočah itd.

Za vipavski stavbni tip je značilno, da so gradili vedno tako, da so upoštevali sonce in burjo. V hladnih zimskih dneh je moralo sonce ogrevati hišo, ker je bil edini vir toplote le ogenj na ognjišču v kuhinji. Zato je tudi večina okenskih odprtin na jugozahodi fasadi. Ker pa iz severa piha burja, so zato zadnje pročelje hiše obrnili proti njej in to s čim manj odprtinami. Zato so praviloma vsa vipavska naselja in domačije zaprta proti severu in deloma proti vzhodu, torej v tisto smer od koder piha burja.

V okviru zaprtega dvorišča – borjača nastanejo tudi že pravi kmečki dvorci. Te oblike si danes lahko ogledamo v Lozicah (Gancova domačija), v

20 Čibej, *Kronika Dol–Otlica*, str. 25.
21 Vilfan, Kmečka hiša, str. 562.
22 Štupar-Šumi, *Stavbna dediščina na Krasu*, str. 307.

Podragi (domačija Joškovi), v Slapu pri Vipavi (Majerija), v Velikih Žabljah in na Gočah.

Objekte iz tega časa torej opišemo kot hiše s kalonami. Kalona je uvozni portal na kmečko dvorišče, ki ima praviloma kamnoseško okrašeno preklado, lok in steber. Motivi na njih so krščanski (monogram IHS, Križani, Marijin monogram), antropomorfni (človeški obraz, maska) ali rastlinski (listi, cvet, vejice).

Komunikacijo med prostori v objektu pa predstavlja zunanje stopnišče z gankom.[23] Oboje leži na glavnem pročelju hiše. Stopnišče je kamnito, redko leseno. Gank v nadstropju stavbe je lahko lesen ali zidan. V primeru, da je gank zidan, ga zapira polno zidana ograja s kamnitim pokrovom. Če je lesen, ima ograja pokončne late. Zidan gank je postavljen na polkrožno zidanih arkadah, ki so lahko oprte na kamniti slop (primer hiše v Malovšah). Lesen gank sloni na kamnitih konzolah ali na zunanjih podaljških notranjih stropnih tramov. Celoto pred dežjem varuje širok napušč – linda. Linda je nadstrešek, ki jo pogosto krasijo v apno oz. apnen belež pomočene planete[24] različnih vzorcev. Linda je pokrita s korčno kritino.

Vipavska hiša v tem času pridobi tudi več kamnoseških elementov, kot so lepo oblikovani vhodni polkrožno, trikotno ali z ravno preklado zaključeni portal, s podobno klesanimi ornamenti kot na "kaloni". V stavbo so vgrajeni še kamniti okenski okvirji, v katere so vstavili tudi umetelno kovane mreže. V nekaterih primerih pa je gospodar nadstropje glavnega hišnega pročelja poudaril s slikarijo oz. fresko. Čeprav so v Vipavski dolini freske redko ohranjene, velja omeniti naslednje primere: domačijo Majerija v Slapu pri Vipavi, kjer je narisan motiv Križanega, motiv sv. Janeza Nepomuka na hišnem znamenju Favettijeve domačije v Skriljah (restavrirana primera), freska sv. Andreja na stari Lasičev hiši na Gočah, DM pri Cinkovih v Velikih Žabljah, slikarija DM na glavnem pročelju hiše v Grabrijanovi ulici v Vipavi, motiv svetnice na dveh gospodarskih poslopjih Vrtovinu in Šempasu.

Kuhinja pa zaradi italijanskega vpliva[25] doživi bistveno novost, predvsem zaradi pozidave posebnega prizidka – spahnjence v Vipavski dolini in na Krasu oz. žbatafurja, kot temu prizidku pravijo v Goriških Brdih. Kuhinjo s prostim ognjiščem so izboljšali tako, da so povečali z izbočenim zidom (najpogosteje) severno stran hiše. Tako je nastal iz prvotne stavbe izpahnjen prizidek spahnjenca, ki funkcionalno pomeni uvajanje specializiranega prostora za kuhanje. Spahnjenco, v kateri je še vedno odprto ognjišče, so na vrhu zaprli z obokom oz. napo, iz katere so speljali visok in umetelno oblikovan dimnik. Sčasoma se ustvarijo še novi pogoji za nadaljnji razvoj ognjišča. Ognjišče v spahnjenci ali v hiši obvladuje skoraj ves prostor. Je že višje, do okrog $^3/_4$ metra in predvsem ni več masivno grajeno. Ognjišče je pozidano iz klesanega kamna, ki ga je izdelal vešč kamnosek. Čeprav so ognjišča kamnita, praviloma niso likovno oblikovana. Le redka imajo okrašeno prednjo stranico. Pogosto je to izklesan plitek relief, ki lahko predstavlja rastlinski ali geometrijski motiv. Slednji je največkrat v obliki romba, lahko ima še sveti monogram IHS. Zelo redka ognjišča imajo letnico. Poleg opisanega imajo ognjišča na prednji strani tudi polkrožen ali pravokoten izsek, da je gospodinja laže obvladovala ognjišče. Izsek je služil tudi za spravilo drvi.

Kuhinja z visokim ognjiščem in napo ter dvema pečema za peko kruha in potice na Gočah (Foto: Andrejka Ščukovt, 2001).

Ognjišče v hiši v Batujah (Foto: Andrejka Ščukovt, 2000).

23 Iz nem. Gang, balkon, ki je lahko postavljen na pročelje stanovanjske stavbe ali gospodarskega objekta.

24 Poslikane planete so se najprej uveljavile v cerkveni arhitekturi.

25 Keršič, *Spremembe v stanovanjski strukturi*, str. 91.

Spahnjence naj bi najprej uvedli pri grajski arhitekturi.[26] Glede na obliko so lahko kvadratne, pravokotne ali polkrožne. V Vipavski dolini imamo le nekaj ohranjenih primerov, npr. pri Zajčjem gradu v Podnanosu, ki ima spahnjenco pravokotnega tlorisa. Pravokotnega tlorisa je največ ohranjenih spahnjenc, predvsem v Batujah. Najbolj dominantna tej v vasi je v t. i. Tabukarjevi hiši. Danes spahnjenc s polkrožno tlorisno zasnovo v Vipavski dolini ne poznamo. Ohranjeni pa so primeri v Goriških Brdih in na Krasu.

Prvotno odprta ognjišča so uporabljali tudi za peko kruha. Na segreto ognjišče so položili testo, ga prekrili s kovinskim pokrovom in obsuli z žerjavico.[27] V zadnjih desetletjih 19. stoletja pa so se pri nas uveljavile prve samostojne krušne peči za peko kruha. Peč so sezidali v kuhinji tako, da so jo prislonili na eno bližnjih sten pri ognjišču, npr. v Podragi pri Joškovih. Več je primerov, ko so peč pozidali v eno od sten kuhinje, a tudi tokrat pri ognjišču. Peč je oblikovana tako, da ima polkrožno odprtino, njena globina je odvisna od debeline stene. Peč je lahko še izpahnjena v sobo zraven kuhinje,[28] npr. v graščini Pekel v Steskah ali pa na zunanjo steno hiše v gaso, primer v Batujah. Velikost krušne peči je bila odvisna od številčnosti družine, predvsem pa od njene premožnosti. Kuhinja na domačiji Favetti v Skriljah je primer kuhinje z dvema krušnima pečema. Na Gočah, v stari hiši domačije št. 27, imajo v kuhinji tudi dve peči, vsaka pa s svojo funkcijo. Ena je za peko potice, druga za kruh.

Na splošno za ta tip krušne peči, kot je tudi že ugotovila Fanči Šarf,[29] lahko rečemo, da gre za neenotnost postavitve. To trditev lahko podkrepimo z več ohranjenimi primeri v Vipavski dolini, ki kažejo, da so peč locirali pač tam, kjer je bil prostor. Dejstvo je tudi, da se peč ni razvijala vzporedno z ognjiščem in prostorom, ter da na razvoj ognjišča tudi ni bistveno vplivala.[30]

Ognjišče je zidani štedilnik zamenjal razmeroma pozno, šele v drugi polovici 19. stoletja, v Vipavski dolini pa masovno v času med obema svetovnima vojnama. Uporaba štedilnika pomeni dobesedno inovacijo v bivalni kulturi. Omogoči kuhinjo brez dima in dvig bivalnega standarda. In kot pravi Baš, "dvigne se notranja raven stanovanja, podobno kot nekoč dimnik".[31] Uvedba štedilnika in nastanek t. i. štedilniške hiše pomeni tudi prvi korak k nastanku t. i. "bele kuhinje", ker je odvod dima že blizu plamena. V kuhinjo so prve štedilnike praviloma postavili na mesto podrtega ognjišča, zato tudi uvedba štedilnika ni vplivala na spremembo vipavskega stavbnega tipa.

Štedilnik je največkrat pozidal kar sam gospodar. Za pozidavo štedilnika so se specializirali tudi vaški zidarji, ki pa so praviloma vedno zidali tudi ob pomoči gospodarja.

Eden izmed glavnih kriterijev za prepoznavanje stavbne tipologije oz. razvoja hiše je torej razvoj kurišča. Sergij Vilfan[32] je po legi kurišča, podobno kot tudi že prej Fanči Šarf, določil pet tipov kmečkega doma in kurišča uvrstil v naslednje hišne tipe:
- ognjiščnico
- dimnico
- hišo s črno kuhinjo
- kamisko hišo
- štedilniško hišo

Vsi našteti tipi, razen dimnične hiše, ki jo najdemo le še na Koroškem in na Pohorju, razvojno ustrezajo opisanemu vipavskemu tipu, ki je varianta t. i. primorskega oz sredozemskega stavbnega tipa.

Tipi ognjišč[33]

1. Tip nizkega prostostoječega ognjišča, ki leži na sredi hiše[34]

Zanj je značilno, da je bil dostop do kurišča iz vseh štirih strani, dim pa se je prosto valil po prostoru. Podlaga za kurjenje je bila kamnita. Nizko prostostoječe ognjišče sredi enoceličnega prostora v Vipavski dolini ni ohranjeno.

2. Tip za ped dvignjenega ognjišča, ki leži v vogalu hiše

Tip nizkega, vendar že nekoliko dvignjenega ognjišča, največ do 30 centimetrov, se je ohranil le v severnem in zahodnem delu Posočja. Ognjišče ne leži več sredi prostora, ampak se je umaknilo v vogal, dostopno je z dveh strani. Navadno ko vstopimo v hišo, nam tako ognjišče da prvi vtis, da zavzema večino prostora. Ognjišče je grajeno iz lokalnega kamna. Kuriščno ploskev obdaja okvir. Ognjišče tega tipa še ne pozna odvoda dima v dimnik. Dim se vali po prostoru in uhaja skozi bližnjo lino, okensko ali vratno odprtino. Zato je ta prostor zakajen, črn od saj in pravijo mu črna kuhinja. Najbolj poznan primer je iz Robidišča. Za Vipavsko dolino pa po ohranjenih fragmentih predvidevamo, da gre za isti tip.

26 Štupar-Šumi, *Stavbna dediščina na Krasu*, str. 206.
27 Šarf, Vrste ognjišč na Slovenskem, str. 368.
28 Ohranjen primer je zopet v Batujah.
29 Šarf, Vrste ognjišč na Slovenskem, str. 368.
30 Prav tam.
31 Baš, *Stavbe in gospodarstvo na Slovenskem podeželju*, str. 19.
32 Vilfan, Kmečka hiša, str. 559.
33 Tipi ognjišč so povzeti iz članka Fanči Šarf: Vrste ognjišč na Slovenskem in njih današnje stanje.
34 V našem primeru pomeni "hiša" osrednji bivalni prostor.

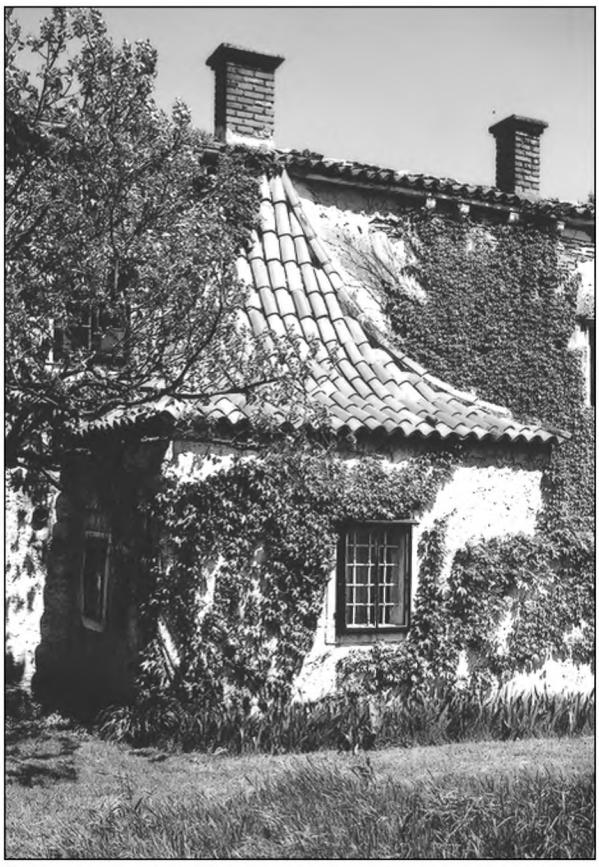
3. Kuhinja z visokim ognjiščem, napo in dimnikom

Ognjišče je visoko do $^3/_4$ metra in ni več masivno zgrajeno. Uokvirja ga klesan kamen apnenčaste usedline, ki velja za zelo trd, trajen in odporen kamen. Ognjišče je praviloma izdelek veščega kamnoseka, izdelano v času, ko je bila v 19. stoletju in vse tja do prve svetovne vojne, kamnoseška obrt na višku.

Ognjišče ima lahko, sicer redko, okrašeno prednjo stranico, saj je gospodar poskrbel za okras domačije, če je le imel količkaj denarja. Kot okras se na čelni stranici pojavi relief, ki predstavlja rastlinski ali geometrijski motiv. Največkrat je v obliki romba. Pojavi se še sveti monogram IHS. Zelo redka so ognjišča z letnico.

Ta tip ognjišča je v Vipavski dolini najbolj prepoznaven, ohranjenih je več že navedenih primerov.

4. Spahnjenca

Spahnjenca na Zajčjem gradu v Podnanosu (Foto: Andrejka Ščukovt, 2006).

Polkrožni ali pravokotni prizidek na zadnji steni hiše – spahnjenca[35] se v obravnavanem prostoru uveljavil predvsem v drugi polovici 19. stoletja. Spahnjenco so začeli uvajati pod italijanskim vplivom, zaradi odvoda dima.[36] Zato je spahnjenca prostor, ki je namenjen samo življenju in delu na ognjišču.

V končni razvojni stopnji so ognjišča po obsegu manjša, so različnih višin in segajo tudi že v višino sodobnih štedilnikov.[37]

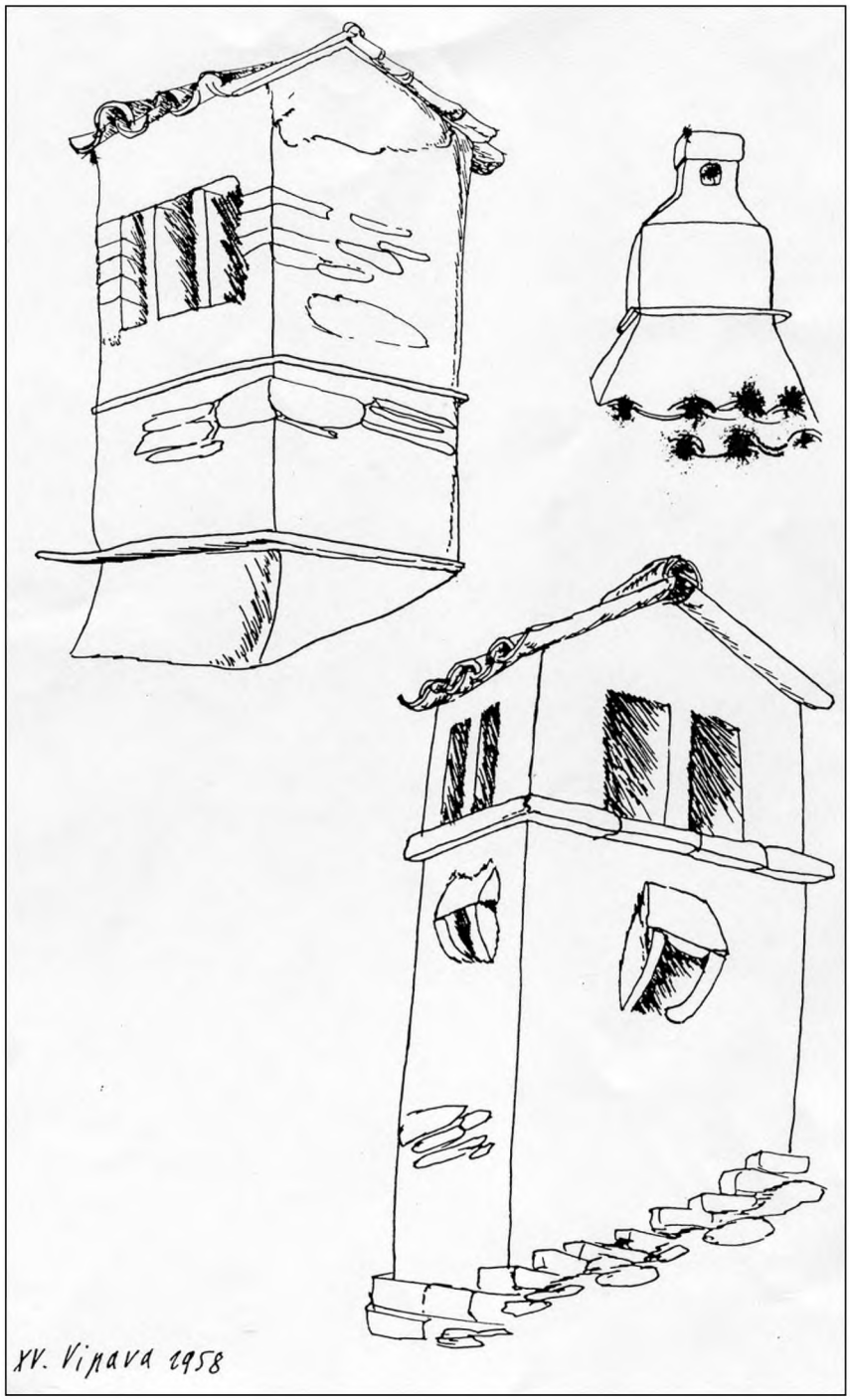
Dimniki

V tesni povezavi s kaminsko kuhinjo je dimnik – primorsko kamin, vipavsko "raufnk". To je zunanji del notranjega dela dimne odprtine, ki se vzpenja nad ognjiščem in napo. Odprtina dimnika sega do strehe, kjer se zaključuje s t. i. kaminom, "raufnkom". V primorskem kulturnem prostoru in na vipavskih hišah so se dimniki pojavili vzporedno z nastajanjem tipa kaminske hiše, ki je nadomestila ognjiščnico.

Gorazd Makarovič pravi: "Najstarejša upodobitev dimnika, ki priča o dimnikih na kmečkih hišah, je freska iz leta 1490 v cerkvi v Hrastovljah".[38] Na obravnavanem terenu dimnikov z letnico ni evidentiranih. A velja poudariti, da so nekateri ohranjeni primeri že prave mojstrovine. Dimniki so tako zapleteno oblikovani, da so celo postali eden od poudarkov prostora. Najbogatejše oblikovani so prav na spahnjencah. Sedej piše, da na marsikateri strehi kamin deluje "kot okamenela priča plemenitega tekmovanja med sosedi, čeravno malce samosvojih oblik stavbarstva".[39]

A dimnik je uporaben in hkrati okrasni element hiše. V Vipavski dolini so najbolj pogosti pravokotni, manj je kvadratnih, valjasti so še redkejši. Kape – strešice dimnikov so dvokapne in pokrite s korci, starejše oblike pa s kamnito kritino. Iz sten dimnikov izstopajo še t. i. odušniki, ki ustvarijo telesu dimnika razgiban videz. Najimenitnejše pa najdemo na bogatih in večjih domačijah, kjer poleg portala – "kalone", najbolj izstopa v prostoru.

35 V Goriških Brdih "žbatafur" ali "fogolar".
36 Keršič, *Spremembe v stanovanjski strukturi*, str. 91.
37 Prav tam, str. 92.
38 Makarovič, *Slovenska ljudska umetnost*, str. 53.
39 Sedej, *Najlepše hiše na Slovenskem*, str. 41.

Skice vipavskih dimnikov (Original risbe hrani dokumentacijski oddelek Slovenskega etnografskega muzeja).

Sklep

V Goriškem kulturnem prostoru je dediščina stavbarstva raznolika in pestra. Zanjo je značilen skupen t. i. mediteranski stavbni tip,[40] ki pa se deli na vrsto podtipov. Eden izmed njih je vipavski stavbni tip,[41] ki ga prepoznamo predvsem po

40 Iz raziskav etnologov in geografov se je razvila pokrajinska tipologija stavbnih tipov, kot npr. alpski, vzhodno slovenski ali panonski, osrednje slovenski in primorski ali mediteranski stavbni tip.

41 Po Vilfanu so tipi hiš, kakršni so danes uveljavljeni, v bistvu prevladujoče oblike iz druge polovice 19. stoletja.

Malovše – Cigojevi. Tip vrhkletne hiše z zunanjim stopniščem in gankom, ki sloni na treh arkadah, kamnit steber ima letnico 1884. Nad gankom je linda, mezaninsko podstrešje pokriva dvokapna kočna streha. Na zahodni fasadi je spahnjenca, do 1. polovice 20. stol. v njej ognjišče. Starejše stavbne zasnove (Foto: A. Ščukovt, 2006).

zunanjih – vizualnih značilnostih. Na njegov razvoj in oblikovanje so zlasti vplivali naslednji dejavniki: klimatske razmere, lega v prostoru, uporaba gradiva, način gradnje in tudi socialna pripadnost. Manj pa je znano, da iz razvoja kurišča, njegove lege in tipa kurišča, kakor pravi tudi Vilfan,[42] izhajajo tipi hiš oz. domačij. Na razvoj vsake hiše je torej odločilno vplivala lega kurišča in kako se je dim odvajal iz prostora. Lega kurišča je narekovala horizontalni razpored prostorov, konstrukcijo stropov, ostrešja, in nenazadnje je vplivala na kulturo bivanja[43] in tudi na stavbno oblikovanje.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Slovenski etnografski muzej.
Risbe iz dokumentacijskega oddelka. Nastale so v okviru t.i. terenskih Orlovih ekip, v petdesetih letih 20. stoletja. Narisali so jih risarji, ki so se udeležili terenskega dela oz ekip muzeja. Teren XV, Vipava 1958

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, območna enota Nova Gorica.
Andrejka Ščukovt, Terenski zapiski – dokumentacija ognjišč, 1998–2003.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Baš, Franjo: *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju. Izbrani etnološki spisi.* Ljubljana : Slovenska matica, 1984.
Bogataj, Janez: *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem.* Ljubljana : Prešernova družba, 1992.
Čibej, Edmund: Kronika Dol–Otlica (tipkopis), 1953 (hrani Goriški muzej Kromberk)
Keršič, Irena: *Spremembe v stanovanjski strukturi kraških in primorskih hiš s poudarkom na ognjišču. Dediščina stavbarstva Primorske in Krasa.* Ljubljana : Gradbeni inštitut ZRMK, Gradbeni center Slovenije, 1998.
Križnar, Naško: Stanovanjska kultura na Gori v luči spreminjanja hišnih oblik. *Goriški letnik*, 2, 1975, str. 43–58.
Ložar, Rajko: *Narodopisje Slovencev I.* Ljubljana : Klas znanstvena knjižica, 1944.
Makarovič, Gorazd: *Slovenska ljudska umetnost. Zgodovina likovne umetnosti na kmetijah.* Ljubljana : DZS, 1981.
Sedej, Ivan : *Sto najlepših kmečkih hiš na Slovenskem.* Ljubljana : Prešernova družba, 1989.
Sedej, Ivan: *Ljudska umetnost na Slovenskem.* Ljubljana : Mladinska knjiga, 1985.
Šarf, Fanči: Vrste ognjišč na Slovenskem in njih današnje stanje. *Slovenski etnograf*, XVI–XVII, 1964, str. 359–377.
Štupar-Šumi, Nataša: *Stavbna dediščina na Krasu.* Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo. Ljubljana, 1996.
Vilfan, Sergij: *Kmečka hiša. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I.* Ljubljana, 1970, str. 559–563.

42 Vilfan, Kmečka hiša, str. 559.
43 Prav tam.

RIASSUNTO

La cucina nella Valle del Vipava (Vipacco) alla luce dello sviluppo del focolare e del cambiamento delle tipologie domestiche

L'articolo, sulla base delle fonti, della letteratura, della documentazione e di esempi ancora conservati e registrati, tratta dello sviluppo del focolare nella cucina della Valle del Vipava (Vipacco), anche alla luce dello sviluppo dell'edilizia abitativa.

Nei secoli passati la cucina nell'ambiente paesano non serviva solo per la preparazione di cibo e bevande, com'è tipico soprattutto del nostro tempo, ma è stata sempre centro della casa e spazio di aggregazione. In essa dominava il focolare, appoggiato ad una delle pareti portanti della casa. Poiché intorno al focolare si svolgevano tutti gli avvenimenti più importanti dell'anno, la lunga strada dello sviluppo delle cucine con i focolari ci conduce ad apprendere nozioni importanti da molteplici punti di vista: ad es. gli utensili della cucina, gli usi e costumi e le tipologie di focolare.

Nello spazio culturale goriziano la tradizione dell'edilizia è ricca e varia. La caratterizza la tipologia abitativa mediterranea, che si suddivide in una serie di sottotipi, di cui uno è appunto quello della Valle del Vipava. Esso è noto soprattutto per le sue caratteristiche esteriori o visive. Sul suo sviluppo e sulla sua formazione hanno influito soprattutto i seguenti fattori: le condizioni climatiche, la posizione spaziale, l'utilizzo dei materiali, il modo di costruzione e l'appartenenza sociale. Meno noto è il fatto che dallo sviluppo del camino, dalla sua posizione e tipologia derivano i tipi di casa, ovvero di casa rurale. Quindi sullo sviluppo di ogni abitazione ha influito in maniera preponderante la posizione del camino e il modo in cui il fumo fuoriusciva dallo spazio abitativo. La posizione del camino dettava la distribuzione orizzontale degli spazi, la costruzione dei soffitti, del sottotetto e, non in ultima istanza, la cultura materiale.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 628.13:39(497.4-12)(091)
prejeto: 19. 1. 2007

Eda Belingar

univ. dipl. etnologinja in prof. sociologije, konservatorska svetovalka, ZVKDS, OE Nova Gorica,
Delpinova 16, SI–5000 Nova Gorica
e-pošta: eda.belingar-zvkds @siol.net

Voda v življenju Kobjeglavcev in Tupelčanov

IZVLEČEK

V prispevku so predstavljeni načini zbiranja, zadrževanja in rabe deževnice, edine razpoložljive vode v kraških vaseh Kobjeglava in Tupelče, ter odnos ljudi do te dobrine. Pri tem so bili uporabljeni nekateri arhivski viri, lastna opažanja ob terenskem delu konec leta 2006 ter informacije, pridobljene z ustnimi viri. Opisane so oblike zadrževanja vode tako pitne kot za druge potrebe gospodinjstva in napajanja živine, od prvobitnih pa vse do različnih tipov vodnjakov, ki predstavljajo najbolj dovršeno obliko hrambe vode pred napeljavo vodovoda leta 1988.

KLJUČNE BESEDE
Kobjeglava, Tupelče, vodni zbiralniki, luže, lokve, kali, vodnjaki

SUMMARY

WATER IN THE LIFE OF PEOPLE OF KOBJEGLAVA AND TUPELČE

Presented in the contribution are methods of accumulation, storage and use of rainwater, the only available water in the Karst villages of Kobjeglava and Tupelče, and the relation of the people to this good. Used for the presentation were some archival sources, own observations during fieldwork at the end of 2006 and information acquired by verbal sources. Described are forms of storage of drinking water and water for other needs of the household and for watering cattle, from primeval to different types of wells, which present the most sophisticated form of preservation of water beforehand the aqueduct in 1988.

KEY WORDS
Kobjeglava, Tupelče, water reservoirs, pools, ponds, wells

Uvod

Ko se iz doline Branice povzpnemo na kraško planoto, zamejeno z Vipavsko in Soško dolino, Brkini in Tržaškim zalivom, zagledamo na osončeni strani griča, ki ga domačini kličejo Turn, v terase razvrščene nekdanje kmečke hiše Štanjela. Na spodnjem trgu, nedaleč od kapelice, se odcepi cesta proti Komnu in prav kmalu smo v Tupelčah, manjši vasi, ki se z novejšimi pozidavami stika s Kobjeglavo,[1] na rahlo vzpenjajočem se svetu zgrajeno gručasto vasjo z baročno predelano župnijsko cerkvijo sv. Mihaela.[2] Vasi sta obdani na severu in vzhodu s položnimi pobočji Srednjega, Tolskega in Krajnega vrha in globokimi vrtačami ter nižjo Jelenco na južni strani.

Čeravno je padavinska voda tista, zaradi katere kras obstaja in ga je kot takega tudi izoblikovala, ob omembi besede kras[3] najprej pomislimo na kamnito goličavo,[4] kjer primanjkuje zemlje in ni površinskih voda. "Suša je torej navadna prikazen na Krasu vsako poletje. Suho vreme nastopi navadno že aprila meseca, večkrat celo že marca, in traja do septembra, izvzemši nekaj ploh v avgustu."[5] Tudi v krajih, kjer je bilo vode v izobilju, so v preteklosti ljudje do nje vedno imeli spoštljiv odnos. Prav posebej pa so na to dragocenost pazili na Krasu. Seveda v Kobjeglavi in Tupelčah niso bili nobena izjema. "Vodo smo zmeraj *šacali*[6] bolj kot vino," povedo.

Načini zbiranja in zadrževanja vode

Deževnico, edino vodo, ki je sama prišla k hiši in ki je omogočala preživetje, so ljudje predvsem v krajih, kjer je bilo pomanjkanje površinskih voda, skušali z vso skrbjo zadržati in ohraniti. V ta namen so v prvi vrsti izkoristili naravne danosti domačega okolja. Pri tem so bili v preteklosti gotovo tudi v obravnavanih dveh vaseh pogosti prizori, kot ga je Albin Kjuder zapisal o dutoveljskem kalu, uničenem že leta 1900.[7] "Voda je bila umazana, na vrhu zelena. Marija Lojzova je prala na koncu kala otročjo umazanijo, prav tam pa je jemala vodo za polento." To potrjuje tudi zapis v opombe poročila o stanju voda Kobjeglavskega županstva Okrajnemu glavarstvu v Sežani iz leta 1908,[8] kjer je za Tupelče navedeno, da ljudje v primeru suše uživajo vodo tudi iz napajališč, ki pa je zlasti v času suše ali ploh v poletnem času bolj podobna gnojnici kot vodi. Tudi kasneje se je primerilo, da se je vodo vzelo tam, kjer je pač bila. "Otroci smo pili tam, kjer živina – v kalih."[9]

V Kobjeglavi in Tupelčah je vedenje o prvobitnih oblikah zadrževanja vode ohranjeno tako v

1 Kobjeglava in Tupelče tvorita danes istoimensko vaško skupnost, ki sodi v občino Komen, nastalo 1995 z razdelitvijo občine Sežana na štiri nove občine. Vse do leta 1955, ko je bil del takratne občine Sežana, formirane z zakonom iz leta 1952, ki je uveljavil upravno razdelitev na mesta, okraje in občine, dodeljen okraju Koper, sta Kobjeglava in Tupelče sodili v okvir Goriške, sicer v različnih obdobjih predstavljajoče tako različen teritorialni kot politično-upravni pojem. Kras je bil del Goriške že leta 1001, ko je ta obstajala kot posebna dežela in se po goriških grofih imenovala goriška grofija. Po izumrtju goriških grofov 1500 prevzamejo goriško deželo Habzburžani, z nastopom absolutizma in centralizma, ki sta ga izvajala Marija Terezija in Jožef II, pa se začnejo upravne reorganizacije, ki trajajo vse do marčne revolucije 1848. Navkljub vsem reorganizacijam pa je bila Goriška upoštevana kot celota. Leta 1754 je Marija Terezija ponovno priključila Gradiško h Goriški, nastala je pokneženа grofija Goriško-Gradiška, dežela pa razdeljena na dve kresiji, Goriško in Gradiško. Po letu 1848 se prične v Avstriji obdobje moderne upravne organizacije države s poudarjenimi elementi lokalne samouprave. Goriška, združena z Gradiško, postane avtonomna dežela avstrijske monarhije. Upravna organizacija je doživela kar nekaj zaporednih reorganizacij, po letu 1868 pa se ustalila in trajala do razpada Avstro-Ogrske leta 1918. Goriška dežela je bila po tej ureditvi upravno razdeljena na politične okraje, ti pa na manjše sodne okraje. Občina Kobjeglava, ki je obsegala vasi Kobjeglava in Tupelče, je sodila v sodni okraj Komen v okviru Sežanskega političnega okraja. Na čelu političnega okraja je bil glavar, ki ni bil odvisen od deželnih organov, ampak neposredno podrejen cesarsko-kraljevemu namestniku v Trstu. Italijani so po priključitvi Primorske Goriško organizirali kot provinco, leta 1923 pa jo ukinili in razdelili med Istro, Tržaško in Furlansko provinco. K slednji so priključili vso staro Goriško. Leta 1927 je bila Goriška provinca spet ustanovljena. Obsegala je ozemlje bivše avstrijske Goriške, ki so ji priključili še Idrijo in Vipavo, odvzeli pa Sežano in Tržič. V provinco sta bila v okviru komenskega Krasa vključena tudi Kobjeglava in Tupelče. Ta ureditev je trajala do kapitulacije Italije 1943. Leta 1948 je bila ustanovljena Goriška oblast, ki je trajala do 1951 in je obsegala okraje Gorica, Idrija, Ilirska Bistrica, Postojna, Sežana in Tolmin (Vidmar, *Goriška, Dežela, provinca, okraj, pokrajina)*.

2 Cerkev, prezidana 1717, je bila 1758 podružnica vikariata v Štanjelu. Kaplanija je bila ustanovljena 1790, župnija pa obstaja od leta 1936 (Höfler, *Gradivo za historično topografijo,* str. 142).

3 Po definiciji iz Geografskega terminološkega slovarja, je kras "ozemlje s kraškim vodnim odtokom in korozijo lahkotopnih karbonatnih kamnin, za katero so značilni kraški procesi, pojavi in oblike" *(Geografski,* str. 187).

4 Eno izmed ljudskih razlag ali "pravljico" o nastanku Krasa, kot jo sam imenuje, je zapisal tudi Simon Rutar: "Ko je bil Bog svet ustvaril, ostal mu je še velikanski kup kamenja, o katerem dobrohotni stvaritelj ni vedel, kaj bi ž njim počel. Pride mu na misel, v morje zagnati ga, češ tam ne bode moglo nikomur na poti biti. Spravi je torej v velikansko vrečo ter je zažene po bliskovo čez suho zemljo proti morju. Hudoba pa, ki je hotela stvaritelju pokvariti vse dobre stvore, naredila je luknjo v velikansko vrečo ravno predno je imela do morja prileteti. Kamenje se je hipoma izsulo iz vreče in tako je nastal puščoben, kamenit 'Kras'" (Rutar, *Poknežena grofija,* str. 114, 115).

5 Rutar, *Poknežena grofija,* str. 38.

6 Schätzen (nem.) = ceniti, čislati, spoštovati.

7 Kjuder, *Zgodovinski mozaik,* str. 191.

8 SI PAK, KP 633, šk. 473, Preskrba z vodo 1871–1914, dopis št. 399, 19. 9. 1908.

9 Franc Ščuka, Kobjeglava 60, Ščukavi.

Lokva. Po delu notranjega oboda so speljane večje kamnite škrle, ki so služile kot stopnice za dostop do vode, ko se je gladina znižala (Foto: Eda Belingar, 2006.)

izročilu kot v spominu domačinov. Evgen Ostrouška, Jurjev, Kobjeglava 4, ve povedati, da se je ob robu njihovega dvorišča nahajal nekakšen odprt plitvejši zbiralnik okroglega tlorisa s stopnicami po notranjem obodu, ki so mu njegovi predniki rekli *uosounik.* Z notranje strani je bil obzidan s kamni in z zunanje zadelan z ilovico. Ohranil se je do let pred prvo svetovno vojno, ko so na njegovem mestu začeli kopati vodnjak. Podobne izvedbe, le kvadratnega tlorisa, je bil zbiralnik pri Petrečih, danes Kobjeglava 62. Rekli so mu kar *lúža,* čeprav je bil pozidan z vseh štirih strani. Ohranil se je še vse do konca 70. let prejšnjega stoletja, ko so ga domači poglobili, vstavili salonitno cev večjega premera in v njo se je potem stekala deževnica.

V kotanji pod vasjo se nahaja *lokva,* globlji zbiralnik kakih 5 metrov širokega premera. Zidana je iz lokalnega kamna in zadelana z ilom. Voda v *lokvo* se steka s pobočja, napaja pa jo tudi voda, za katero ljudje na vasi pravijo, da je izvirna. Tudi ob največjih sušah se je v *lokvo* čez noč nateklo toliko vode, da je zadoščala za potrebe okoliških domačij. Tja so hodili po vodo za živino, žganje-kuho, pranje, včasih pa so prali kar tam.

Še ena lokev, *ta manjša lokva,* se nahaja za novo hišo Gašpinavih, Kobjeglava 50 a. Voda se je v njo stekala z bližnjega brega, pa tudi z vasi. Tupelče imajo svojo *lokvico* nad vasjo, v Berinščah.

Pred zgraditvijo skupnih vaških, pravzaprav občinskih vodnjakov, *komünskih štirn,* ki sta bili v Kobjeglavi na prelomu 19. in 20. stoletja zgrajeni dve, v Tupelčah pa ena, so ob pomanjkanju dežja hodili po vodo tudi v dolino Raše in Branice. "Se je vedelo, da je tam voda, se je šlo pogledat in vprašat, saj je imel vsak izvir svojega gospodarja, potem pa iskat".[10] Sedanje generacije imajo to ohranjeno v spominu le še po pripovedovanju staršev in starih staršev. Ker gre za precej oddaljene parcele, so se tja odpeljali z vozom, v katerega so vpregli vola, na voz pa naložili prazne vinske sode, te pa napolnili z vodo iz reke Branice. Ob sušah so šli tudi do Kosovelj, kjer je bila južno od vasi lokev s pitno vodo.[11] V Kosoveljah so leta 1898 na Križadi zgradili zbiralnik kapnice, v katerega so kasneje napeljali tudi vodo iz vodovoda, zgrajenega 1916[12] za vojaške potrebe. Lojzka Grmek[13] se spomni zgodbe o stari Reharci, ki naj bi šla s škafom po vodo v Kosovelje. S sabo je gnala tudi živino. Ko se je vračala, je blizu Kobjeglave utrujena legla, odložila škaf na tla, a krava ji je spila vso vodo, tako da je bil ves trud tistega dne zaman.

Gradnja vodnjakov na domačijah

Čistejšo vodo, pa tudi manjše izgube le-te so omogočali zaprti zbiralniki, vodnjaki. Lasten vodnjak ali *štirno* so imele pred drugo svetovno vojno le redke, bogatejše domačije,[14] kar ni v slovenskem prostoru nikakršna redkost.[15] Kdor ni imel vodnjaka doma in ob sušah, ko je vode v domačem vodnjaku zmanjkalo, je šel do sosedov. "Kamor sem mogla, sem šla prosit. Posebno ko je bila suša, niso vsi lepo gledali, odrekel pa ni nobeden."[16]

Vedenje o gradnji vodnjakov je v obeh vaseh še živo, saj je bila večina vodnjakov narejena po drugi svetovni vojni, v šestdesetih in sedemdesetih letih, ko je spremenjeni način življenja zahteval

10 Herman Grmek, Kobjeglava 68, Girni.

11 *Krajevni leksikon*, str. 317.
12 Prav tam, str. 317.
13 Lojzka Grmek, Kobjeglava, Čotni.
14 V odgovoru županstva Kobjeglava na odlok c. kr. okrajnega glavarstva v Sežani s št. 11067 z dne 10. 9. 1908 so navedeni podatki o izkazu pitnih voda in napajališč v občini Kobjeglava, ki je obsegala Kobjeglavo in Tupelče. Tako je za Kobjeglavo navedeno, da ima 440 prebivalcev, 1 občinski vodnjak s filtrom, ki drži približno 1200 hl, 17 zasebnih vodnjakov brez filtra z dovodnimi cevmi iz kovine ter 2 navadni mlaki, neusahljivi. Tupelče so tedaj imele 108 prebivalcev, ki so razpolagali s 4 zasebnimi vodnjaki brez filtra z dovodnimi cevmi iz kovine, navadni mlaki, ki pa sta bili usahljivi, sta bili dve. C. kr. namestniški svetnik, ki je podatke zbiral, z odgovori ni bil zadovoljen in je zahteval dopolnitev podatkov, in sicer: navesti približno množino vode v času suše posebej v Tupelčah in posebej v Kobjeglavi (navedena skupna količina za oba kraja je bila okoli 300 hl), kar velja tudi za napajališča, in v rubriki 11 navesti, ali so vodnjaki vsakomur pristopni ali ne, oziroma navesti število tistih, ki so vsakomur pristopni (za oba kraja je bilo navedeno 7 vodnjakov, pristopnih vsakomur ter v pripombah pripis, da so zasebni vodnjaki v občini Kobjeglava z vasjo Tupelče v času suše večinoma prazni). Potrebne podatke je ustno podal župan na c. kr. glavarstvu dne 12. 10. 1908. (SI PAK, KP 633, šk. 473, Preskrba z vodo 1871–1914, dopis št. 399, 19. 9. 1908).
15 Gorazd Makarovič navaja, da je bila še v prvi tretjini 20. stoletja večina kmetij brez lastnih vodnjakov (Makarovič, *Slovenska ljudska*, str. 114).
16 Lučana Grmek, Kobjeglava 68, Girni.

vedno večje količine vode za vsakdanje potrebe. Vedno več vode se je porabilo za osebno higieno, pojavili so se pralni stroji. Odrasli so se zaposlili, otroci so redno obiskovali pouk, zato ni imel živine kdo pasti. Ta je ostajala doma in jo je bilo potrebno tu napojiti. "Tudi najbolj revni so imeli po enega vola in kravo, šest glav in več v štali pa ni bila nobena redkost tudi še po drugi svetovni vojni. Ob tem je treba računati, da je srednje težak vol spil vsaj 50 litrov vode na dan."[17] "K hiši sem prišel za zeta in zadolžen sem bil za vodo, ki smo jo hodili iskat v občinsko štirno na Goricah. Po vodo sem moral, najsi sem bil truden, naj je bila burja ali mraz. Pa sem preštudiral in se odločil narediti štirno doma. Domači so bili z mojo odločitvijo zadovoljni, a jih je skrbelo, kdo bo delal in koliko bo vse skupaj stalo."[18] Če je bilo le mogoče, so vodnjake, ki so jih delali po drugi svetovni vojni, začeli kopati na svetu blizu domačije, ki je bil nekoliko dvignjen, tako da je voda tekla v hišo zaradi prostega pada. "Do zdaj sem jo jaz nosil, zdaj naj pa sama priteče."[19]

Praviloma so eno pipo namestili v kuhinjo, drugo pa na dvoriščni zid hiše ali štale. Vodnjaki, ki so bili na domačijah pred zadnjo vojno, so postavljeni ob robu dvorišča pred stanovanjsko hišo, tako da ni bil v napoto, pa še pot vode po žlebovih s strehe do vodnjaka je bila krajša.

Vodnjaki so sestavljeni iz podzemnega dela, vodnega zbiralnika, cisterne, vkopane v tla ter nadzemnega dela, oklepa ali *šapa*. Cisterne so navadne zbiralne. V Kobjeglavi in Tupelčah tako celoten vodnjak kot podzemni zbiralnik imenujejo *štirna*.

Marsikje so za vodnjak zakopali tam, kjer je že bila kakšna naravna kotanja. Izkoristili so tudi prostor, kjer je bila taka kotanja v preteklosti že izkoriščena za kakšen drug namen. Tako so poglobili prostor na mestu zrušene kleti, drugje *japnce*, jame, v kateri so gasili apno. Pri gradnji so sodelovale cele družine, tudi otroci. "Če neseš en kamen, je eden manj", so rekli starši. Pomagali so si tudi sosedje med sabo. Najprej so ročno očistili zemljo s površine, a se je prav kmalu pokazala živa skala. Le v enem primeru se gospodar spominja, da mu je oče povedal, da sta bili na mestu, kjer so zakopali v zemljo za cisterno, dva samca, večji skali, ostalo pa sama zemlja. Izkopani material so napolnili v nečke in ga odnesli do kakšne luknje na domačiji, ki jo je bilo potrebno zapolniti ali izravnati. Kopali so večinoma pozimi, ko ni bilo drugega dela. Kresali so s špicami toliko časa, dokler ni bila izkopana dovolj velika luknja, ki je služila za cisterno vodnjaka. Pomagali so si tudi z železnimi zagozdami, *knjurami*, po katerih so tolkli z *macolo*, večjim kladivom. Po vojni so si delo olajšali z miniranjem. Gospodar je v skalo navrtal luknje s kompresorjem, potem je prišla vrsta na minerca, usposobljenega delavca podjetja Kraški zidar iz Sežane, ki je nastavil mine v vrtine. Domači so to založili z *borovno,* borovimi vejami in *šfelerji,* odsluženimi železniškimi pragovi, da ob razstrelitvi ni nosilo kamenja naokrog. Paziti so morali, da ne pride do poškodb, saj se je za vodnjak vedno kopalo zraven hiše. Pred drugo vojno so nekakšne enostavne mine delali sami. Pobrali so *pulfer*, smodnik iz streliva, ki je ostalo po prvi svetovni vojni in to prižgali, da je nekoliko razgnalo skale. *Grobljo*, drobir, je bilo potrebno ročno očistiti in speljati stran. Na Zavrhek, kjer je bil nekakšen odpad, so peljali večje kose, drobnejše kamenje pa so posuli po poteh. Ko je bila luknja čista, se je zamešalo cementno malto. Notranjost valjaste cisterne so opažili in podprli s količki ter zabetonirali. Marsikje so za to poklicali zidarskega mojstra, ki je bil vešč dela s cementom, saj niso hoteli tvegati, da bi cisterna puščala ali bila voda oporečna. Zaupanja vreden je bil rajnki Franc Ivank iz Tomačevice, ki je bil zidar v Ameriki je bil za taka dela prav pripraven.

Tudi nadzemni del vodnjaka, *šap,* je zidan ali betonski in gladko ometan, za razliko od najstarej-

Leta 1971 narejena štirna Krneljevih, Kobjeglava 22 (Foto: Eda Belingar, 2006).

17 Herman Grmek, Kobjeglava 68, G irni.
18 Albin Fabjan, Kobjeglava 12, Šuštarčni.
19 Ludvik Grmek, Kobjeglava 25, Krficljevi.

ših v vasi kvadratnega tlorisa in enostavne izvedbe. *Šap* so zidali domači. Pri Boginavih, Kobjeglava 48, so dela zaupali zidarju iz Pliskovice, ki je zidal tudi cisterno in je šapo mojstrsko dovršil in datiral v ometu 1951. Pri starejših se vrh oklepa zaključi s kamnitim obročem, sestavljenim iz več kosov.

Zanimiva je zgodba Jurjeve štirne z domačije Kobjeglava 4. Tik pred prvo vojno je nono sedanjega lastnika Evgena Ostrouške naročil izdelavo kamnitega šapa kamnoseku v Koprivi, za kar naj bi bile izdelane tudi skice, ki pa so se izgubile. Vojna je izdelavo zaustavila, družina je šla v begunstvo, nono pa se je iz nje vrnil kot invalid in investicije ni več zmogel. Na mesto že izkopanega zbiralnika so postavili betonski oklep, ki je med vojno služil potrebam vojske.[20]

"Stare" cisterne, izkopane pred prvo svetovno vojno, so zidane iz lokalnega, lepo obdelanega kamna. Prostor med kamni in naravno luknjo so zadelali z ilovico, *ilom,* ki so ga dobili v bližini vasi. "Ko smo kopali za njivo, smo naleteli na ilo. Bilo je za domačo rabo. Če so ga rabili sosedje, so morali vprašati."[21] Vrh je obokan, *velban.* V primerih, ko je obok segal čez nivo terena, so višinsko razliko izravnali s podestom, eno ali dvema vrstama krožnih stopnic, na katere je postavljen *šap.* Za najstarejšo *štirno* v Kobjeglavi velja Orlova, danes Kobjeglava 19.

Šap je zidan iz neobdelanega lokalnega kamna pravilnejših oblik in apneno malto kakih 70 cm visoko, okroglega tlorisa, zaključuje pa se s kamnitim obročem iz štirih kosov. Zidan oklep so ometali, da je bil trajnejši. Obroč ni imel le okrasne funkcije, pač pa je tudi preprečeval vodi, da bi izpirala malto med kamni in je predstavljal čvrstejšo oporo za vleko vrvi ali verige ob kalanju. Vodnjak se v ničemer ne razlikuje od najstarejšega znanega datiranega kmečkega vodnjaka na Slovenskem, ki je postavljen na dvorišču Joškavih, Židnikovih, Johanovih in Malke v Slapu pri Vipavi 29, 30, 31 in 32 in nosi letnico 1696.[22] Podoben vodnjak je na sosednji Kovačevi domačiji, Kobjeglava 20, le da so kamnit obroč nadomestili z železnim ter pri Kmetavih, Kobjeglava 40. Tudi šap vodnjaka pri župnišču[23] je okroglega tlorisa, zidan, ometan in s kamnitim obročem na vrhu.

Imenitnejši in novejšega datuma so kamniti oklepi iz obdelanih klesanih kamnov. Oklep okroglega tlorisa je sestavljen iz več kosov, z notranje strani raven. Zunanje stene so lahko prav tako ravne, kakršne so pri vodnjaku na domačiji Fabjanovih, Kobjeglava 18, ali izklesane v hruškast profil s plitvo reliefno izklesanim ornamentom ali imenom gospodarja in letnico izdelave na najvidnejšem delu. Z letnico 1842 je tako datiran vodnjak Petrovih v Tupelčah 4, 1859 Brbičev vodnjak

Štirna Orlovih, ki pobira vodo s streh gospodarskih poslopij (Foto: Eda Belingar, 2006).

Fabjanova štirna, Kobjeglava 18. Ker je začela cisterna puščati, so šap prestavili ob rob dvorišča, kjer je manj v napoto. Korito je prenešeno z njive, kjer je bilo vgrajeno v mejni suhozid (Foto: Eda Belingar, 2006).

20 Mitja Močnik poroča o ohranjenem vodnem zbiralniku na območju Kobjeglave, kjer je avstro-ogrska armada nameščala svoje enote (Močnik, *Komenski Kras,* str. 114). Po pripovedovanju domačinov naj bi to bilo v borovcih v smeri proti Lukovcu in tam naj bi Jurjevi dobili *šap.*

21 Stojan Grmek, Kobjeglava 16, Očarjevi.

22 Makarovič, *Slovenska ljudska,* str. 114.

23 Na prekladi kamnite dvoriščne kalone župnišča, Kobjeglava 59, je letnica 1779.

Štirna Briškinih, Kobjeglava 39. Vanjo se je stekala deževnica tako s streh danes prazne domače hiše kot bližnjih poslopij sosedove Kmetave domačije, Kobjeglava 40 (Foto: Eda Belingar, 2006).

v Tupelčah 18, 1877 Zegav v Kobjeglavi 6, 1861 Švagličev, Kobjeglava 13 in 1850 Zančev, Kobjeglava 57. Slednji tudi številčno prevladujejo.

Kamniti oklepi pravilne šesterokotne oblike, kakršni so na domačijah Briškinih, Kobjeglava 39, Kejnkavih, Kobjeglava 43 ter z letnico 1891 opremljeni vodnjak Jagrvih, Kobjeglava 66, imajo spodaj in zgoraj ali vsaj zgoraj profiliran rob.

Življenje na kmetiji je zelo olajšala že štirna na domačem dvorišču. Imeti vodo v hiši pa sta si v obravnavanih vaseh privoščili le dve družini. Domačija Rudeževih, danes Kosavih, Kobjeglava 31,[24] rojstna hiša Antona Rudeža, preporoditelja in graščaka, rojenega leta 1757,[25] je imela v veži manjši zbiralnik, na katerega pa je bil postavljen kamnit šap iz enega samega kosa. Po smrti zadnjega gospodarja Alojza Rudeža[26] je premoženje kmalu propadlo. Danes so lastniki domačije Kosavi, ki pa so jo precej preuredili. "Šap smo dali proč 1965. leta. Bilo je nevarno. Štirna je bila na vrhu odprta. Imeli smo majhne otroke, pa so skakali gor in gledali vodko."[27] Vodo iz štirne z veže so koristili še nekaj časa, namestili so tudi hidrofor, vendar kmalu ni več zadoščala za vse potrebe. Mož, ki je delal pri gradbenem podjetju Kraški zidar, se je odločil in naredili so nov velik zbiralnik za hišo. Cisterna na veži je še vedno ohranjena, vrh pa so prekrili in čez položili keramične ploščice.

Vodo na veži so imeli tudi pri Kraševčeh v Tupelčah, današnja številka 15. Bili so veliki kmetje, katerih domačijo so leta 1968 kupili Štokljevi iz Kobjeglave. Veža ni bila prav široka. Kamnit šap je tako segal od ene stene veže do druge, zgoraj pa so bila dvokrilna lesena vratca. "Šap smo podrli, da je bilo več prostora. Naredili smo hidrofor, ki ga rabimo še danes."[28]

Vodnjaki so v nekaterih primerih služili tudi drugačnemu namenu kot prvotnemu, zaradi katerega so bili zgrajeni. Pri Jazbečevih v Tupelčah[29] se ob robu dvorišča nahaja vodnjak z enostavnim zidanim in fino ometanim oklepom kvadratnega tlorisa, ki ima v omet zapisan priimek Jazbec in letnico 1929. Nad vodnjakom je napisna tabla, postavljena 25. 9. 1977,[30] ki pove, da je v njem v letu 1944 delovala radijska sprejemna in oddajna postaja Južnoprimorskega odreda. Postaja je oddajala iz Jazbečeve kleti, ob nevarnosti pa iz vodnjaka. Nad vodo so naredili oder in na njem namestili oddajnik. "Nič kolikokrat so Nemci hodili po dvorišču, le kak meter pod njim pa so naši sporočali komandi, kaj počno in kam gredo."[31] Z njo sta rokovala dva izurjena telegrafista in poročala o stanju na tem delu Slovenije med vojno ter posredovala ukaze štaba IX. korpusa posameznim enotam, ki je bil oddaljen tudi več kot 100 km. Sprva so te zveze vzdrževali kurirji, v začetku aprila 1944 pa je odred

Župnova domačija leta 1950. Štirna se nahaja na dvignjenem podestu pred stanovanjsko hišo (Foto: Milko Matičetov, fototeka SEM).

24 "Rudeževa domačija je bila ena najlepših na Krasu. Borjač, obdan s poslopji, kritimi skrlami, tlaki iz belega in črnega kamna, odprt pogled preko ute v smeri proti morju tja do Tržiča. Lep kamnit vodnjak..." (Švagelj, *Pozdrav,* 1992, št. 5, str. 11).

25 Primorski slovenski biografski leksikon, str. 227, 228.

26 Alojz Rudež je bil rojen leta 1862 in umrl 1920. Bil je dvakrat poročen, a brez svojih potomcev (AŽK, *Status animarum Kobjeglava)*.

27 Sonja Grmek, Kobjeglava 31, Kosavi.

28 Olga Turk, Tupelče 15, Štokljevi.

29 Danes Jožef Jazbec, Tupelče 12.

30 Slovesno odkritje plošče z mitingom je bilo v Tupelčah 28. 10. 1978 (*Primorski dnevnik*, 1978, št. 256, str. 2).

31 V reviji 7D je bil leta 1978 objavljen intervju s takratnim gospodarjem domačije Jožetom Jazbecem (*7D,* 1978, št. 41, str. 52).

dobil prvo oddajno in sprejemno radijsko postajo, "stanico". Kasneje se je ta preselila v Štanjel in Kobdilj in nehala delovati septembra 1944.

V zadnji tretjini dvajsetega stoletja so pod navdihom mode nove, betonske dobe, tudi v Kobjeglavi odstranili marsikatero dediščino preteklosti, tudi kamnite oklepe vodnjakov. Taka usoda je doletela tudi Žpanovo štirno na domačiji Kobjeglava 2 z letnico 1799, ki je tako v Kobjeglavi štirna z najstarejšo datacijo.

Takratni gospodar Jože Abram se je leta 1963 oglasil na Zavodu za spomeniško varstvo LRS v Ljubljani in ponudil v odkup obod vodnjaka, ki mu je delal na dvorišču napoto in je na njegovem mestu nameraval napraviti nižjega in manjšega betonskega. Zdelo se mu je, da bi bilo kamnitega škoda uničiti. Prav tako je moral popraviti vodnjak, ki ni več držal vode.[32] Vodnjak je leta 1964 odkupilo podjetje Komunala iz Nove Gorice in ga postavilo v park ob zgradbi sodišča "kot dekorativen element".[33] Ob vzpostavitvi nove, Jelinčičeve ulice v Novi Gorici konec leta 1999, katere trasa je posegla tudi v park ob sodišču, je bil vodnjak razstavljen in položen ob rob cestišča, kar je opazil tudi naslednik na domačiji Žpanovih, Edvard Abram. Zaprosil je takratni Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Gorica za dovoljenje za ponovno postavitev na domačijo v Kobjeglavo, s čimer sta se tako Zavod kot Mestna občina Nova Gorica, lastnica zemljišča, na katerem je vodnjak stal, strinjala.[34] Oklep je bil v letu 2000 ponovno postavljen na prvotno mesto na domačiji Žpanovih, vendar na zahtevo Okrožnega sodišča v Novi Gorici[35] naslednje leto ponovno prepeljan k stavbi sodišča, kjer se razloženi kosi oboda nahajajo še danes.

V vasi ne pomnijo domačih kamnosekov, ki bi izdelovali kamnite oklepe vodnjakov. Naročali naj bi jih v Koprivi, Gabrovici ali Volčjem Gradu, kjer so imeli na razpolago material in so bili vešči kamnoseškega dela. Le pri Brbičevih v Tupelčah 18 naj bi bil brat pranonota Zore Grmek kamnosek.[36] Izdelal je obod štirne, pa tudi druge kamnite detajle na domačiji.

Kamnite izdelke za domačo rabo, ki niso zahtevali mojstrske izurjenosti, je v vasi izdeloval Lojze Nackov,[37] katerega nono je prišel iz Koprive. Tako je v vasi še veliko njegovih korit za napajanje, kakšen kamen za kokoši, pa tudi kamnitih delov preš.

Gradnja skupnih občinskih vodnjakov

Gradnja skupnih občinskih, *komünskih* vodnjakov[38] je potekala ob finančni in strokovni podpori na osnovi nekakšnih javnih razpisov takratne avstroogrske vlade preko organov na ravni dežele, Cesarsko-kraljevega namestništva v Trstu oz. političnega okraja s svojim uradom Cesarsko-kraljevim okrajnim glavarstvom v Sežani. Občina je bila lahko deležna tudi deželne podpore preko deželnega odbora.

Z osnovnimi navodili, ki so jih morale občine prosilke za državno denarno pomoč pri gradnji vodnjakov in napajališč izpolniti, ne razpolagamo.[39] V Okrožnici,[40] ki jo je Okrajno glavarstvo

32 ZVKDS, OE NG, dopis Zavoda za spomeniško varstvo LRS iz Ljubljane Zavodu za spomeniško varstvo Gorica v Novi Gorici s št. 187/2-63 z dne 20. 7. 1963.

33 ZVKDS, OE NG, zapisnik z dne 8. 6. 1965, M./edveščekP./avel/.

34 ZVKDS, OE NG, dopisa ZVNKD Gorica iz Nove Gorica s št. 263-1/2000-B/k z dne 15. 3. 2000 ter Mestne občine Nova Gorica, Oddelek za infrastrukturo in gospodarske javne službe s št. 343-19/96-3 z dne 17. 3. 2000.

35 ZVKDS, OE NG, dopis Okrožnega sodišča v Novi Gorici, Urad predsednika, št. Su 27/2000-2 z dne 16. 1. 2001.

36 Pranono je bil Jožef Grmek, kmet, rojen 1809 in umrl 1882. Imel je tri mlajše brate, Franca, Matijo in Martina, od katerih naj bil eden kamnosek (AŽK, *Status animarum Tupelče)*. Kamnita kalona z napisom JOŽEF GERMEK, N. 11 /stara številka/ in datirana MDCCCLXVIV (1869?) z domačije Tupelče 18 je vzidana v spomenik padlim domačinom v NOB v Kobjeglavi, ki predstavlja maketo Puščarjeve domačije, Kobjeglava 42, kjer je bila 14. in 15. junija 1944 okrožna partijska konferenca za spodnji Kras in kjer je bil nekaj časa tudi bunker okrožnega komiteja KPS. Šap vodnjaka z letnico 179? na "domačiji" je prenesen iz Gabrovice in je bil last Viktorja Colje, Budnovega *(Primorski dnevnik,* 1974, št. 155, str. 4; *TV 15,* 1974, št. 11, str. 7).

37 Alojz Gulič rojen 1886, je živel na domačiji Kobjeglava 63, vendar je ta propadla, tako da so ju z ženo Ivano preselili na številko 58. Umrl je v domu za ostarele v Podbrdu, kjer je tudi pokopan.

38 V času nastanka občinskih vodnjakov sta vasi Kobjeglava in Tupelče sestavljali skupno občino Kobjeglava, ki so jo domačini imenovali *komün* (comune ital. iz lat.= občina, srenja). Občinski vodnjaki, nastali s sofinaciranjem tako občine kot države oz. dežele, so služili preskrbi vaščanov obeh vasi oz. "občinarjev" s kvalitetno pitno vodo, predvsem tistih, ki doma niso imeli lastnega vodnjaka ali ob sušah, ko je voda v domačem vodnjaku presahnila.

39 C. kr. namestništvo je načrte za gradnjo vodnjakom poslalo okrajnim političnim oblastnijam z odlokom št. 2115 12. julija 1889 (SI PAK, KP 633, šk. 284, dopis št. 10305, 8. 8. 1904).

40 Navodila, prepisana dobesedno, so bila sledeča (SI PAK 633, šk. 251):
1. Vsaki prošnji mora biti pridjan redni načert in proračun. Vzorci takih načrtov in proračunov so pri tukajšnjem c. kr. okrajnem glavarstvu na pregled in za rabo v sverho prenarisanja in prepisanja, kakor je bilo čislanoistim s tukajšnjo okrožnico od 25. julija 1889 št. 2969 naznanjeno. Pri presojanji projektov se je deržati sledečih načel:
a. vodnjaki ne smejo biti združeni z napajališči ;
b. naprave, ki imajo oddajati tudi vodo za človeško uživanje, se zamorejo podpirati le tedaj, če se namerava izveršitev pokritih vodoshramb;
c. pri napajališčih se mora napraviti korito posebej od kamnenice, da se slednja ne onesnaži;
d. le v slučajih silne potrebe se sme odstopiti od teh načel, kar pa se mora vselej primerno utemeljiti.

naslovilo na županstva sežanskega političnega okraja, so že podani napotki za dopolnitev prispelih vlog, saj je bila dodelitev podpore zaradi pomanjkljivih vlog do tedaj nemogoča.

Prošnje je bilo potrebno predložiti namestništvu do konca marca oz. novembra vsakega leta, zato so morala županstva prošnje nasloviti na okrajno glavarstvo najkasneje v oktobru, da so lahko vloge pravočasno dopolnila, v kolikor so bile pomanjkljive. Občine, prejemnice podpore, so morale o poteku del poročati mesečno, za kar je bil osebno odgovoren župan. Kot strokovnjak, ki je občinam pomagal pri napravi načrtov in proračunov, je bil z ukazom visokega c. kr. namestništva v Trstu št. 1151 P. z dne 28. junija 1894 nastavljen c. kr. inženir Karol (Karel) Oberst.[41]

V dopisu je tudi podatek o "ljudskem vodnjaku v gorenjem koncu vasi Kobilaglave, ki so ga začeli občinarji graditi pred dvema letoma, ga dodelali skoraj polovico, razen zidarskega dela, ki zahteva mojstre in ki se ne more izvesti brezplačno, na raboti."[42] Ker nimamo drugih arhivskih podatkov o gradnji vodnjaka na Placu ali na Goricah, ugotavljamo, zanašajoč se na letnico 1897, izklesano na šapi vodnjaka, da je bil vodnjak dokončan v petih letih po začetku dela. Sam podzemni del, cisterna, drži 1200 hl.[43] Nadzemni del, kamniti oklep hruškastega profila, sestavljen iz šestih kosov, ki ima napis Občinski vodnjak in letnico 1897, naj bi prišel iz Nabrežine, kjer je krasil nek drugi vodnjak.[44] Ustno izročilo imamo prav lahko za verjetno, saj nad sedanjim napisom še vedno razberemo sledove črk, ki pa so tako poštokane, da niso več čitljive.

Komunska štirna na Goricah (Foto: Eda Belingar, 2006).

Kljub novemu občinskemu vodnjaku se že par let po njegovi dograditvi znova pojavijo prošnje[45] za podporo pri gradnji novih vodnjakov v Tupelčah in dolnjem koncu Kobjeglave, saj je pitne vode predvsem v sušnih mesecih še vedno primanjkovalo (glej prilogo 1).

V tem času so županstva v sežanskem okraju prejela okrožnico, v kateri je pojasnjeno, da je c. kr. namestništvo na povabilo c. kr. ministrstva za kmetijstvo odredilo, da se za gradnjo občinskih vodnjakov izdelajo "novi, vsem zahtevam odgovarjajoči normalni načrti."[46] Podpore bodo deležne le občine, ki se bodo ravnale po novih načrtih. Županstva so prejela načrte, ki so bili neposredno uporabni, takoj potem, ko je bil izbran prostor za vodnjak. Po zgraditvi vodnjaka ga je moral kolavdirati organ melioracijskega urada namestništva, ki je moral paziti zlasti na to, da je naprava zgrajena strokovno in v soglasju z načrtom. V dopisu s št. 11723 z dne 23. 9. 1905 so bila županstva obve-

2. Vsaki prošnji se mora pridjati dokaz, da se je skušalo zadobiti podporo od deželnega odbora, oziroma naznanilo podeljene podpore.
3. Ravno tako mora biti prošnji priložen sejni sklep dotičnega občinskega zastopstva, s katerim se je občina zavezala, ostale nepokrite stroške iz svojega pokriti.
4. V prošnji se mora navesti število prebivalcev in živine proseče občine.

41 V okrožnici c. kr. Okrajnega glavarstva vsem županstvom Sežanskega političnega okraja je posebej poudarjeno, naj občine, ki nameravajo zaprositi za podporo, vlogo oddajo pravočasno, da bo mogel inženir zaradi številnih zadev racionalno razporediti svoj delavnik (SI PAK, KP 633, šk. 251, okrožnica št. 9872, 15. 11. 1894).

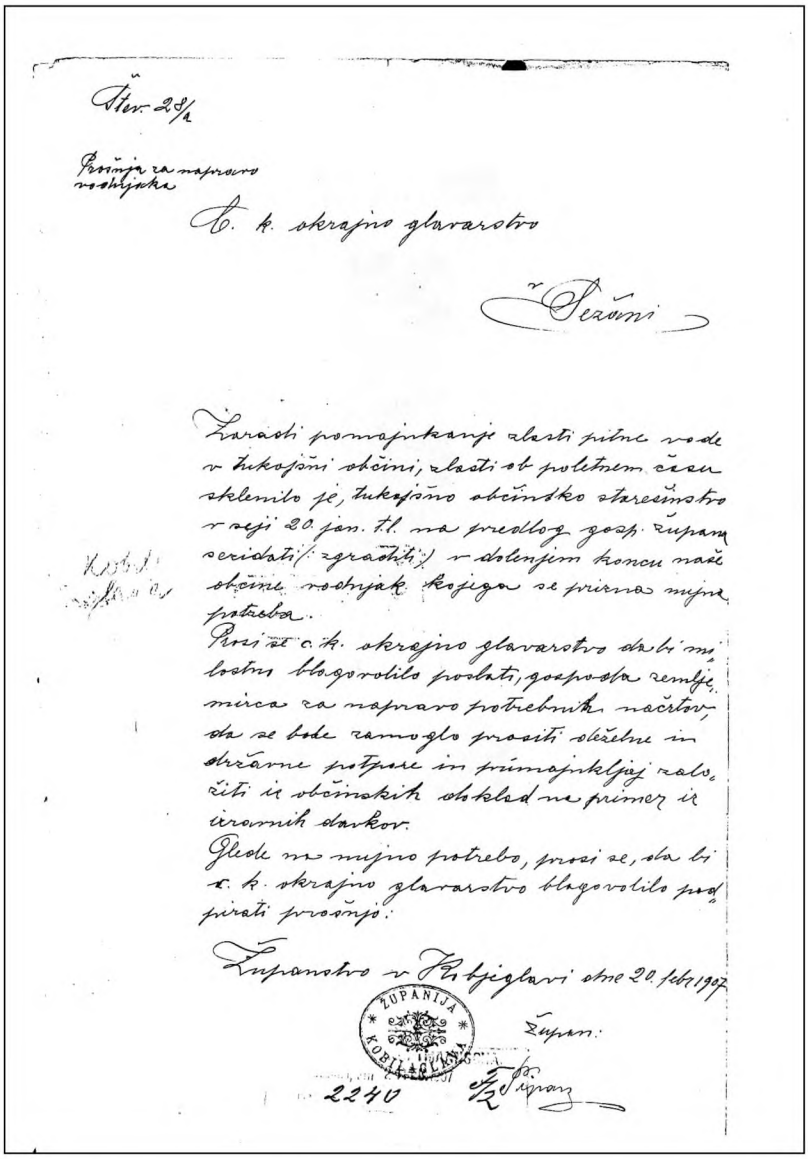
42 Tamkajšnje občinsko starešinstvo je že leta 1883 sprevidelo in spoznalo veliko pomanjkanje vode ter podalo prošnjo za podporo dograditvi vodnjakov že v letu 1891. Ravno tako naj bi županstvo naslovilo prošnjo za ta namen deželnemu odboru v Gorici, vendar podpore od tam niso dobili, zato so v letu 1893 naslovili ponovno prošnjo na okrajno glavarstvo v Sežani (SI PAK, KP 633, šk. 251, dopis št. 274, 8. 11. 1893).

43 SI PAK, KP 633, šk. 473, Preskrba z vodo 1871–1914, dopis št. 399, 19. 9. 1908.

44 Evgen Ostrouška, Jurjev, Kobjeglava 4. O obodu vodnjaka je pripovedoval brat njegovega nonota, tudi Jurjev, ki ga je šel iskat z voli v Nabrežino.

45 SI PAK, KP 633, šk. 302, Kmetijstvo, gozdarstvo in lov, 1903, dopis št. 213, 31. 8. 1903; SI PAK, KP 633, šk. 474, dopisa št. 28 in 28a, 20. 2. 1907.

46 Glavna razlika od predhodnih načrtov je bila v tem, da so lahko cisterne obsegale le do 2000 hl, saj je bilo sicer za pitno vodo, ki bo služila ljudem in mora biti neoporečna iz zdravstvenih razlogov, težko zbrati dovolj vode s streh hiš. Vode se ni smelo loviti s slamnatih in podobnih streh. Kjer pa so bile potrebe po pitni vodi večje, so svetovali napravo dveh manjših vodnjakov, ki naj se ju zgradi med hišami, ki zagotavljajo potrebne strešne površine. Pred gradnjo vodnjaka je potrebno tudi natančno preučiti in določiti prostor, kjer naj se vodnjak zgradi. Izbor mora potrditi tudi c. kr. inženir Karel Oberst, ki mora ob ogledu tudi presoditi, če je površina lova zadostna. Okrožnica tudi priporoča, da se izbora prostora za gradnjo udeleži okrajni zdravnik, ki svoje mnenje samostojno poda. Da se je poseben poudarek dal na to, da bi bila pitna voda res neoporečna, pove še podatek, da je bilo strogo prepovedano graditi vodnjak zraven napajališča. Ravno tako je iz zdravstvenih razlogov pri vseh tipih za zajemanje vode projektirana sesalka na roko, ki jih je potrebno pozimi pokriti s slamo ali podobnim (SI PAK, KP 633, šk. 284, dopis št. 10305, 26. 7. 1904).

Štev. 28/a

Prošnja za napravo vodnjaka

C. k. okrajno glavarstvo

v Sežani

Zaradi pomanjkanja zdrave pitne vode v tukajšni občini, zlasti ob poletnem času sklenilo je, tukajšno občinsko starešinstvo v seji 20. jan. t.l. na predlog gosp. župana sezidati (zgraditi) v dolenjem koncu naše občine vodnjak, kojega se prizna mujna potreba.

Prosi se c. k. okrajno glavarstvo, da bi mu blagovolilo podati gospodu zemljemircu za napravo potrebnih načrtov, da se bode zamoglo prositi ukrenitve in deržavne podpore in primanjkljaj zalo, žiti iz občinskih obstoječih na primer iz izvanrednih dankov.

Glede na mujno potrebo, prosi se, da bi c. k. okrajno glavarstvo blagovolilo podpirati prošnjo.

Županstvo v Kobjeglavi dne 20. feb. 1907

ŽUPANIJA KOBJEGLAVA

župan:

2240

Priloga 1: Prošnja Županstva Kobjeglava, naslovljena na Okrajno glavarstvo v Sežani (PAK, FOGS, dopis št. 28a, 20. 12. 1907).

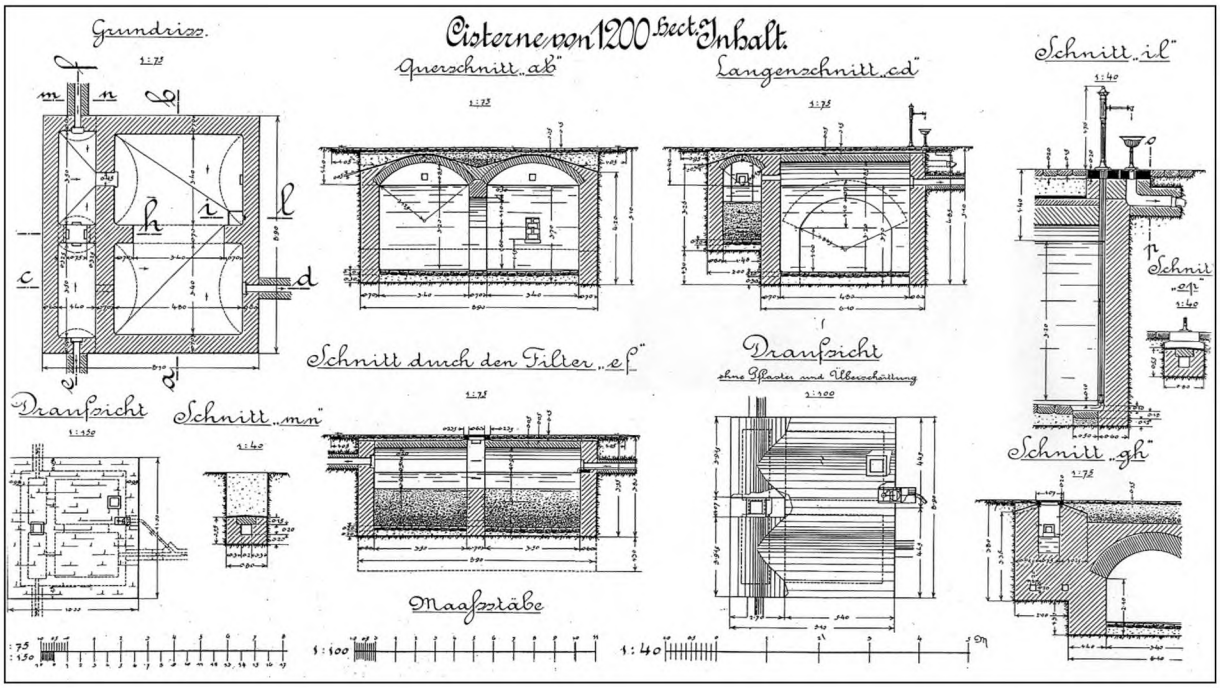
ščena, da so izdelani še "troškovniki in k njim spadajoči izvršilni pogoji", to je popisi del, ki so jih morale posamezne občine opremiti s cenami, ki so bile pri njih v navadi. Troškovnik je bil sestavni del prošnje za subvencioniranje gradnje vodnjakov.

Županstvo v Kobjeglavi je bilo o obisku c. kr. inženirja, ki je imel priti v občino zaradi izbora prostora za vodnjak tako v Kobjeglavi kot Tupelčah 31. julija 1907, obveščeno 18. julija 1907.[47] Na razpolago mu je moral biti župan ali pa njegov namestnik. Po opravljenem obisku je županstvo dobilo sledeči odgovor:[48] V Kobjeglavi, ki je takrat štela 395 ljudi in imela 200 glav živine in 140 prašičev, je že zgrajen občinski vodnjak in 16 privatnih, ki so po oceni skupaj držali 7820 hl vode, tako da je bilo ocenjeno, da prave potrebe vode v vasi ni. Kljub temu pa so izmerili površino razpoložljivih streh, ki je znašala 700 m^2, kar omogoča napolniti cisterno vodnjaka s prostornino 1400 hl. Zato so predlagali, da se tak vodnjak zgradi.

Tupelče so tedaj štele 126 prebivalcev, ki so razpolagali s 63 glavami živine in 40 prašiči. Vas je imela tri zasebne vodnjake, ki so držali 1330 hl. Na osnovi razpoložljivih streh v izmeri 600 m^2 je bil predlagan vodnjak s 1200 hl cisterno (glej prilogo 2).

47 SI PAK, KP 633, šk. 474, dopisa št. II-430-07 in št. II-431-07, 18. 7. 1907.

48 SI PAK, KP 633, šk. 474, dopis št. II-439/2-07, Trst, 11. 9. 1907.

Priloga 2: Načrti za gradnjo 1200 hl cisterne (SI PAK, KP 633, šk. 472).

Priloženi so bili načrti za oba vodnjaka in troškovnika ter natančna navodila, kaj je potrebno v prihodnje še narediti, da bo občina deležna deželne in državne podpore. Obvezna priloga k prošnji je bil tudi overovljen prepis zapisnika starešinstvene seje (priloga 3).

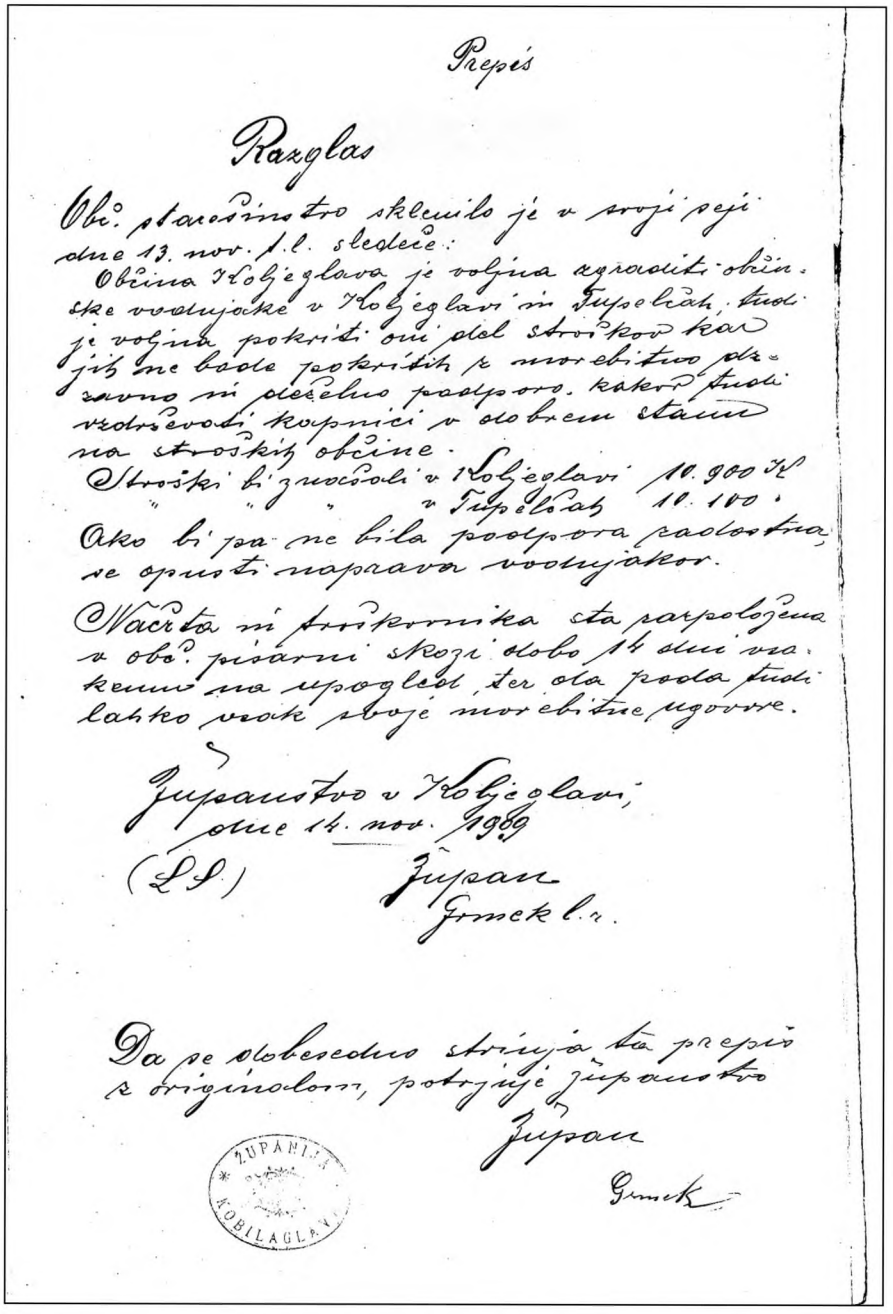
Po ukazu c. kr. namestništva je c. kr. okrajno glavarstvo[49] 14. julija 1910 javilo županstvu v Kobjeglavi, da je c. kr. ministrstvo za poljedelstvo iz naslova melioracij dovolilo delno pokritje stroškov za vodnjaka v Kobjeglavi in Tupelčah, pod pogojem, da se vodnjak v Kobjeglavi zgradi vsaj 10 m proč od hlevov,[50] ki se nahajajo v bližini predvidene gradnje vodnjaka. Prvi obrok od odobrenih 10 000 kron bo občina dobila čim se prične z gradnjo, drugi obrok pa v naslednjem letu 1911 ob predložitvi obračunskega in kolavdacijskega operata. Občina je bila primorana pričeti z delom v tekočem letu, sicer bi ji podpora zapadla.

Iz dopisov županstva Okrajnemu glavarstvu ni razbrati pravega razloga za vložitev ponovne prošnje za gradnjo vodnjaka v Puščarjevem vrtu, ki je bila prvotno predvidena tudi v načrtu,[51] a kasneje ovržena. Kot salomonsko rešitev je županstvo prosilo za slednjo lokacijo, a premaknjeno za 5 m, kajti v slučaju, "da bi se ne gradilo vodnjaka v Kobjeglavi, nastane med ljudstvom pravi punt".[52] Končno je okrajni zdravnik potrdil prostor za vodnjak v vrtu Andreja Mržka, Kobjeglava 57[53] (danes Kobjeglava 43), Kejkavih.

Oddaja del je potekala prek javne dražbe. Povzetnik Ivan Fabjan iz Kobjeglave 8 je prevzel gradnjo obeh vodnjakov, klepar Josip Ostrouška iz Gabrovice pa je bil zadolžen za namestitev žlebov in cevi.[54] Na izbor se je pritožil Anton Bandel iz Kobjeglave 27 in tovariši, vendar sta izvajalca ostala ista.

Župan Grmek je Okrajnemu glavarstvu končno sporočil, da se je gradnja pričela 13. decembra 1910.[55] Po zapletih z izplačili obrokov podpore, ki so bili posledica kasnega začetka del, je Okrajno glavarstvo 4. oktobra 1911 prejelo obvestilo, da je vodnjak v Kobjeglavi končan.[56]

49 SI PAK, KP 633, šk. 474, dopis št. 9452, 14. 7. 1910.
50 Županstvo v Kobjeglavi je sporočilo Okrajnemu glavarstvu v Sežani, da je izbrani prostor za vodnjak v Kobjeglavi na vrtu Filipa Jeriča, Kobjeglava 58 /danes Kobjeglava 37/, Gašpinavih, ki je kakih 10 m oddaljen od prvotne lokacije, Puščarjevega vrta ob hiši Josipa Mržka, ravno tako Kobjeglava 58 /danes Kobjeglava 42/ ter da je izbrani prostor na vse strani oddaljen od hlevov in gnojišč več kot 10 m. Za vodnjak v Tupelčah je bila potrjena lokacija iz načrta (SI PAK, KP 633, šk. 474, dopis št. 376, 16. 9. 1910).
51 SI PAK 633, šk. 474, dopis št. 408, 11. 10. 1910.
52 SI PAK 633, šk. 474, dopis št. 430, 29. 10. 1910.
53 SI PAK 633, šk. 474, dopis št. 16042-10, 6. 12. 1910.
54 SI PAK 633, šk. 474, dopis št. 413, 22. 10. 1910.
55 SI PAK 633, šk. 474, dopis št. 520, 15. 12. 1910.
56 SI PAK 633, šk. 474, dopis št. 356, 4. 10. 1911.

Prepis

Razglas

Obč. starešinstvo sklenilo je v svoji seji dne 13. nov. t.l. sledeče:

Občina Kobjeglava je voljna zgraditi občinske vodnjake v Kobjeglavi in Tupelčah, tudi je volja pokriti oni del stroškov kar jih ne bode pokritih z morebitno državno in deželno podporo, kakor tudi vzdrževati kopnici v dobrem stanu na stroških občine.

Stroški bi znašali v Kobjeglavi 10.900 K
" " " v Tupelčah 10.100 "

Ako bi pa ne bila podpora zadostna, se opusti napravo vodnjakov.

Načrta in proračuna sta razpoložena v obč. pisarni skozi dobo 14 dni vsakemu na vpogled, ter ola poda tudi lahko vsak svoje morebitne pogovore.

Županstvo v Kobjeglavi,
dne 14. nov. 1909
(L.S.) Župan
Grmek l.r.

Da se slovenska stranja ta prepis z originalom, potrjuje županstvo
Župan
Grmek

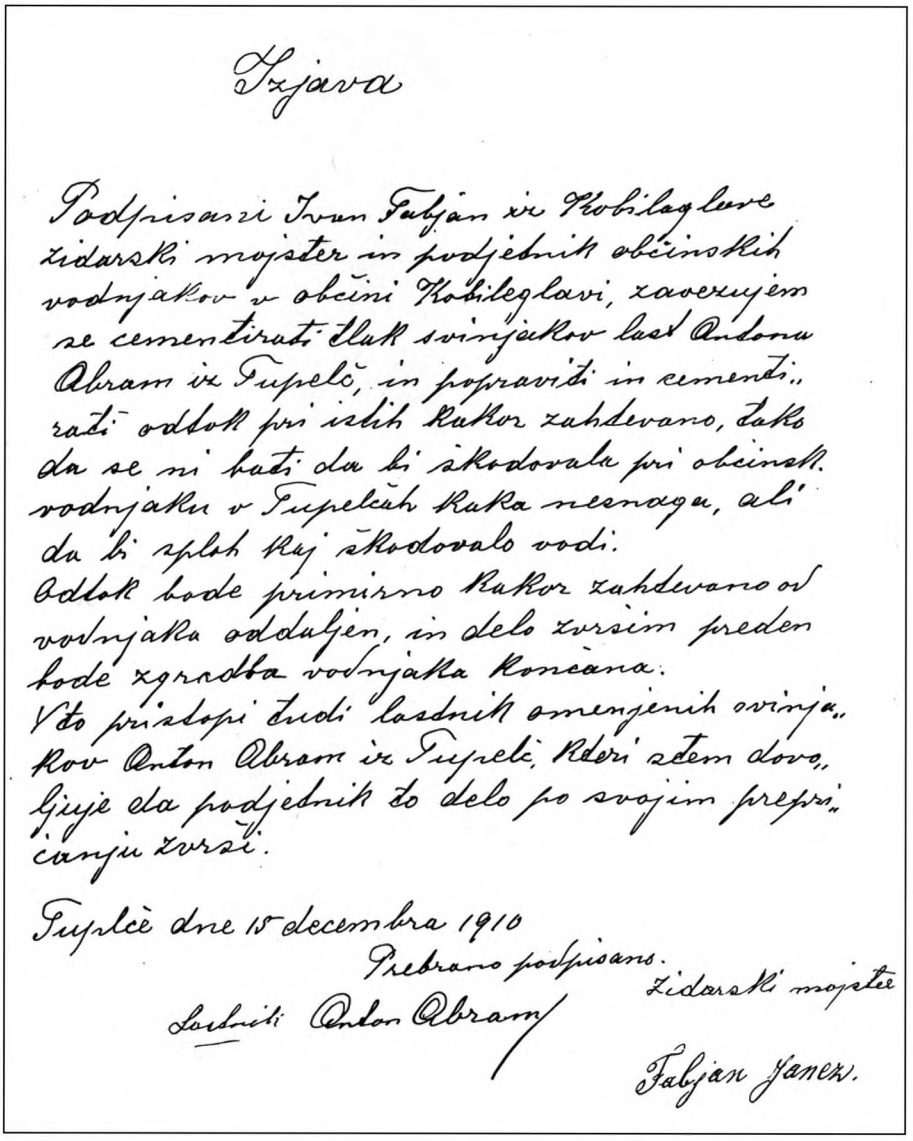
ŽUPANIJA KOBILAGLAV

Priloga 3: Prepis zapisnika starešinstvene seje občine Kobjeglava z dne 14. 11. 1909 (SI PAK, KP 633, šk. 474).

Gradnja vodnjaka v Tupelčah je stekla in tako je župan javil okrajnemu glavarstvu, da je so se dela pričela 21. novembra 1910.[57] Med delom je prišlo na zahtevo namestništvenega svetnika in okrajnega zdravnika do premika lokacije za 6 – 7 m proč od svinjakov, ki so se nahajali v bližini. Obenem se je zahtevalo od Antona Abrama iz Tupelč 3, da svoje svinjake cementira in napravi cementiran odtok stranišča, ki je bil tako več kot 10 m oddaljen od vodnjaka in tako nič več možni vir onesnaževanja (glej prilogo 4).[58] Kasneje je bila podana še zahteva, da se svet 1,5 m okrog vodnjaka dvigne vsaj 30 cm čez nivo mimovozeče ceste ter se ga utrdi z betonom.[59] 19. julija 1911 je župan Grmek sporočil Okrajnemu glavarstvu, da je vodnjak že dokončan.[60]

57 SI PAK 633, šk. 474, dopis št. 473, 25. 11. 1910.

58 SI PAK 633, šk. 474, dopis št. 520, 15. 12. 1910.
59 SI PAK 633, šk. 474, dopis št. II-430-07, 20. 4. 1911.
60 SI PAK 633, šk. 474, dopis št. 262, 19. 7. 1911.

Izjava

Podpisani Ivan Fabjan iz Kobileglave zidarski mojster in podjetnik občinskih vodnjakov v občini Kobileglavi, zavezujem se cementirati dlak svinjakov last Antona Abram iz Tupelč, in popraviti in cementirati odbok pri istih kakor zahtevano, tako da se ni bati da bi škodovala pri občinsk. vodnjaku v Tupelčah kaka nesnaga, ali da bi sploh kaj škodovalo vodi.
Odbok bode primirno kakor zahtevano od vodnjaka oddaljen, in delo zvršim preden bode zgradba vodnjaka končana.
V to pristopi tudi lastnik omenjenih svinjakov Anton Abram iz Tupelč, kteri zatem dovoli, da podjetnik to delo po svojim prepričanju zvrši.

Tupelče dne 15 decembra 1910

Prebrano podpisano.

Lastnik Anton Abram

Zidarski mojster
Fabjan Janez.

Priloga 4: Izjava Ivana Fabjana, zidarskega mojstra (SI PAK, KP 633, šk. 474).

Po dokončanju vodnjakov so le-ta napolnili z vodo in ju pustili 14 dni nedotaknjena, da so ugotovili, če sta vodotesna.[61] Temu je 17. februarja 1912 sledila kolavdacija.[62] Vodnjaka sta jo prestala v redu, le v Kobjeglavi je bilo županstvo zadolženo, da po navodilih, podanih ob kolavdaciji, podaljša jarek preko ceste, po katerem odteka preobilna voda.

Vsakih nekaj let je bilo potrebno vodnjak očistiti. Nekdo od domačih je po lestvi zlezel v notranjost. Blato z dna, ki se praviloma konusno znižuje, je postrgal in spravil v *štenak*, privezan na vrv. Blato je služilo kot gnojilo na vrtu. Še danes ga dajo k rožam. Potem je bilo potrebno notranjost zribati z vodo in sirkovo krtačo. Ko se je posušilo, so premazali s kisom ali slabim vinom "za lepši duh".[63] Vsakih nekaj let čistijo štirne tudi danes. V štirno spustijo po ceveh vodo iz vodovoda, s katero operejo notranjost, pri čemer si ravno tako pomagajo s krtačo. Ponekod umazano vodo odstranijo s črpalko ali pa kar s kotličkom.

Vodo, ki se je stekala v cisterno, so pobirali z domačih streh. Že ob gradnji občinskih vodnjakov je bila velika pozornost posvečena zdravstveni neoporečnosti pitne vode za ljudi, tako da se vode s slamnatih in podobnih streh ni smelo napeljati v vodnjak.[64] Preden je po ceveh voda stekla v cisterno, je šla skozi čistilnik (filter), nekakšno posodo ali korito, napolnjeno s kamenjem, včasih pomešano z ogljem.

61 SI PAK 633, šk. 474, dopis št. II-430/20-07, 9. 11. 1911.
62 SI PAK 633, šk. 474, dopis. Št. 5321, 5. 4. 1912.
63 Franc Rehar, Kobjeglava 1, Žpanovi.
64 SI PAK 633, šk. 284, dopis št. 10305, 26. 7. 1904.

Enostavnejši odprti čistilnik Zančevih, Kobjeglava 57. Voda je iz cevi tekla na kamenje v čistilniku, od tu pa po ceveh v tleh do vodnjaka (Foto: Eda Belingar, 2006).

Nekateri gospodarji so uredili odtok, tako da prvi dež po sušnem obdobju, ki opere strehe, spustijo mimo vodnjaka. Izjema je bil vodnjak pri Črednikovih, kasneje Čigonovih in danes Vrtovcevih v Kobjeglavi 24, za katerega domačini pravijo, da ga napaja izvirna voda. Vrtovceva hiša, ki trenutno ni naseljena, tako nima žlebov za zbiranje vode s streh. Žlebovi so bili že v začetku 20. stoletja kovinski.[65] Franc Ščukav[66] se spominja, da so imeli pri njih doma na štali še lesene žlebove. "Preden se je žleb napil, je dež že ponehal in vodnjak je ostal suh". Pomagali so si tako, da so s primernimi kosi pločevine, ki je ostala od prve vojne, obložili notranjo stran lesenega žleba, da je manj pil.

Uporaba vode v gospodinjstvu

Vodo so iz vodnjaka, *štirn,* kalali ročno s *štenaki,* pocinkanimi ali emajliranimi vedri. Vedro je bilo s *ščencem* obešeno na verigo, *ketno* ali *šrik,* vrv.

65 SI PAK 633, šk. 473, Preskrba z vodo 1871–191 4, dopis št. 399, 19. 9. 1908.
66 Franc Ščuka, Kobjeglava 60, Ščukavi.

Ščenc na koncu verige, ovite okoli lesenega vretena Zančeve štirne, Kobjeglava 57 (Foto: Eda Belingar).

"Štrik se je gulu po kamnu, da je šlo v luft."[67] Za lažje dvigovanje so na obod *šapa* montirali leseno vreteno, preko katerega je bila zavita vrv oz. veriga. Včasih se je *štenak* snel z verige in padel v vodnjak. Pobrali so ga z *mačkom*, nasajenim na daljši jesenov, akacijev ali leskov kol.

Doma narejen maček, kakršnega so rabili na domačiji Orlovih, Kobjeglava 19 (Foto: Eda Belingar, 2006).

67 Isti.

Sčasoma so si posamezne družine omislile ročne črpalke, *pompe,* oz. *hidroforje*, električne črpalke, s katerimi so si olajšali dvigovanje vode iz vodnjaka in vodo napeljali tudi v hišo.

Kljub temu, da so občinske štirne imele pumpe, pa so ljudje vodo še vedno radi kalali, saj naj bi bila voda, ki jo tolčeš, boljša, ker ima več kisika. Vodo so iz *štenaka* prelili v *škaf,* nižjo leseno posodo okroglega dna. Najbolj so cenili tiste iz murvovega lesa, ker so lepe rumene barve, pa tudi voda da je bila iz njih boljša, saj murva ne izloča čreslovine. Posodo z vodo so odložili na leseno omarico ali pa kamnito polico, *škafnco*, ki je imela prostor v veži ali *v hiši*, kuhinji. Postavljena je bila kar visoko od tal, tako da so posodo, ki so jo prinesli na glavi, laže odložili.

Na robu *škafa* je bil z *ročem* obešen *korc*, bakrena, aluminijasta ali pocinkana zajemalka, s katero so prelivali vodo v lonce in kozice. Pri nošnji vode na glavi so si ženske pomagale s *svitkom*. Moški so napolnili po dva *štenaka* in ju nesli v rokah. Laže je bilo nositi s *cingulo.* Na jesenov ali akacijev kol, ki je bolj vlažen in se laže upogiba, so na vsako stran z verigo, debelo žico ali kar vrvjo, ki je imela na koncu kljukico, obesili po en *štenak* ali pa *brntač*, posodo, v katero so trgali grozdje. Kol so si položili čez rame, tako da so imeli proste roke.

Pitno vodo so vzeli s sabo tudi takrat, ko so šli v vinograd ali njivo. Vodo so nalili v *flaško kjantarco,* prejšnji rodovi pa v *ck,* votlo bučo ali *meh,* posodo iz tanke živalske kože. Ko je bilo hudo toplo, so v vodo kanili kapljico kisa, ki "vzame žejo". V času košnje so Kobjeglavci, ki so imeli senožeti v bližini Kosovelj, tja poslali otroke po svežo in mrzlo vodo. Vodo so napolnili v *barigle,* petlitrske lesene posode, in jih nesli po dve hkrati. Če kosci niso vse vode popili, so jo vzeli s sabo domov.

Kamnita škafnca na veži pri Kejnkavih (Foto: Eda Belingar, 2006).

Voda je služila potrebam gospodinjstva in osebne higiene. Posebno zahtevno je bilo pranje perila. Pranje je bilo žensko opravilo. Ko je bilo topleje, so prale kar na dvorišču ob vodnjaku, pozimi pa v štali. Tudi pozimi niso rade prale v hiši ali na veži, da ne bi vsega zmočile, pa tudi prostora tam ni bilo dovolj na razpolago. Pralo se je le redko. "*Žehto* se je naredilo ponavadi v soboto, da se je čez noč sušilo in drugi dan isto obleklo."[68] Ločile so belo perilo od barvastega, *plavine*. Večjo umazanijo so najprej oprale z milom v večji posodi, *perilni ornci*, ki je imela za razliko od navadne dva ročaja in še en zatič, ki je pomagal držati *ploh*, desko za pranje. Med vojno, ko se ni dalo ničesar kupiti, so kuhale milo doma. Vzele so odpadke od prašiča, dodale sodo in še tekoče vlile v majhne predale, kjer se je masa strdila. Za pranje na roke se je po drugi vojni uveljavil izraz "ruski stroj".[69] Nekatere so prale v *žehtnci*, leseni, kakih 60 cm visoki posodi, ki je bila iz pokončnih dog, ena izmed njih pa je bila debelejša in z odprtino po celi višini ter luknjo v dnu pod odprtino. Imela je dva ročaja. Ta debelejša doga je bila na notranji strani nad dnom prirezana. V odprtino je bila nameščena lesena palica, ki je zapirala luknjo v dnu. Ko so hotele spustiti vodo iz *žehtnce*, so le nekoliko privzdignile palico in voda je odtekla.

Žehtnca z odprtino v dogi, kamor se je vstavila lesena palica, s katero se je reguliral nivo vode. Zančevi, Kobjeglava 57 (Foto: Eda Belingar, 2006).

68 Marija Kukanja, Kobjeglava 70, Polkavi.
69 Draga Grmek, Kobjeglava 13, Švagličevi.

Belo perilo, rjuhe in spodnje perilo, so potem lepo zložile v *ornco*. Pogrnile so ga s kako *štraco,* staro krpo, čez pa prelile *lug*. *Lug* so kuhale doma. Pepel so vsule v vročo vodo v večjem kotlu, ponavadi tistem, v katerem so kuhali hrano prašičem in pustile nekaj časa vreti. Potem so počakale, da se je pepel usedel na dno in s kolikor se da čisto tekočino prelile belo perilo. Pustile so, da se je voda ohladila ali kar čez noč, "da je *lug* odjel umazanijo".[70] Drugi dan so v tej vodi oprale še *plavino,* ki je ni bilo potrebno tako natančno prati. Sledilo je splakovanje. Tiste, ki so imele štirno doma ali so bile blizu občinskega vodnjaka, so vodo prinesle domov in tam splaknile v dveh ali treh vodah. Ko so imele vodnjake na domačem dvorišču le redke domačije, so ženske splakovale v lokvi. *Ornco* in *štenak,* s katerim so zajele vodo iz lokve, so nesle v roki, *gvant* (perilo) pa so zložile na *perivni ploh* ali *perivnik*, desko, ki so si jo posadile na glavo. Uporabile so *svitek*, da so razbremenile težo blaga. *Svitek* so naredile iz starih krp, ki so jih razrezale v trakove in iz njih spletle kito ter jo spele v krog.

Na roke so ženske prale še po drugi svetovni vojni, dokler niso s hidroforji in po dograditvi vodovoda uredili dotok vode v hišo, ki je omogočil normalno delovanje pralnih strojev.

Gvant so sušile na *drotu*, žici, ki je bila nategnjena na *ganku*. Nekatere so ga razprostrle kar po kakšnem drevesu ali *fraščju*, posekanem grmičju, ki so ga zakurili, ko so pekli kruh in je do takrat čakalo na dvorišču. *Fraščje* so dobili, ko so čistili po senožetih in okoli njiv. Pozimi so cunje obesile okrog štedilnika. Pred prvo vojno in še v letih po njej, ko so bila v hišah ognjišča, so cunje razprostrle na narobe obrnjenem *listenku*, košu za listje in ga postavile zraven ognjišča, da je voda hitreje izhlapela.

Vode niso po nepotrebnem tratili niti za osebno higieno. V kuhinji so imeli skledo, v kateri so se umivali eden za drugim, poleti pa pogosto kar mimogrede v lokvi. Ko so se za črpanje vode iz vodnjaka uveljavili hidroforji, so eno pipo praviloma namestili tudi na dvorišču, tako da so se ob njej na grobo umili po kmečkih opravilih.

Kopali so se v štali. Vodo so segreli v hiši v kotlu za polento ali kar na soncu in jo zlili v velik škaf. Otroke je mama okopala enega za drugim, najprej ta velikega, na koncu najmlajšega. Odrasli so se kopali zvečer vsak posamično. "Se ni nikoli videlo ne slišalo, kako so se kopali odrasli." Posebno poleti, ko se je spravljalo seno, se je bilo treba okopati, "saj te je sicer snelo". Mila niso uporabljali. Po drugi vojni so sorodniki ali prijatelji iz mesta obogatili preskrbo domačih. "Imela sem teto v Trstu. Kadar je prišla na obisk, je prinesla kar smo rabili, tudi milo, tako da sem bila preskrbljena."[71]

Že uporabljene vode niso zlili kar proč, pač pa so z njo zalili rože ali vrt, kar velja tudi danes. Tudi vodo, v kateri so oprali zelenjavo, so zlili na vrt. Ponekod so bili v vrtovih ali vinogradih bolj ilovnati predeli. Tam so zemljo poglobili, da se je ob deževjih stekla voda, s katero so zalivali ali pa jo rabili za škropljenje. Istemu namenu služijo tudi *vaške,* nekakšna zidana ali betonska korita, v katere je napeljana deževna voda. Pri tem pa povejmo, da isti izraz rabijo tudi za greznico.

Vaška v vrtu Očarjevih, Kobjeglava 16. Vodo rabijo za zalivanje vrta (Foto: Eda Belingar, 2006).

Napajanje živine

Seveda je vodo potrebovala tudi živina. Ker te v vasi ni bilo malo, je bilo potrebno kar precej vode, da se je napojila. Takoj ko je začela trava malo odganjati pa vse do novembra so živino dvakrat na dan gnali na pašo, spotoma pa se je ta še napojila v kalih. Le pozimi, ko niso pasli, ali pa je bil led na kalih predebel, da bi ga razbili, je živina pila doma, v kamnitem koritu, ki so ga postavili v bližini vodnjaka ali ob rob dvorišča.

70 Darina Furlan, Kobjeglava 47, Gašperjevi.

71 Ista.

Kali

V Kobjeglavi in Tupelčah je bilo več kalov. Za gradnjo kala so ljudje vedno izkoristili naravno kotanjo, v katero se je ob nalivih stekala voda ali pa so jo na primernem svetu na novo izkopali. Svet okrog kotanje pa je moral biti po drugi strani kolikor toliko položen, saj se živina boji strmine. Nepropustnost dna so dosegli z polaganjem ilovice, *ila,* ki so jo dobro steptali, tako da je nastala čvrsta podlaga, skleda, ki ni prepuščala vode. Nepropustnost je vzdrževala tudi živina, ki se je napajala in z nogami teptala dno kala. Kali so sprva nastajali spontano, v obdobju Avstro-Ogrske pa je njihovo gradnjo vzpodbujala država, tudi finančno.[72]

Največji kal v Kobjeglavi so bila Počivala, Počvala, Pečvala, tudi Potžvali.[73] Voda v njem je slovela za najbolj čisto. Ob kalu naj bi vodila pot od morja proti Vipavski dolini.[74] Nadaljevala se je med vzpetinami nad vasjo in se pod Štanjelom približala poti, ki vodi proti Lukovcu. Tovorniki so ob kalu počivali, konje, s katerimi so potovali, pa so tu izpregli in napojili.[75] Po drugi razlagi naj bi tam bile staje za ovce. Kal je v veliki naravni kotanji, katere dno je iz ilovice in še danes drži malo vode. Kal so opustili v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Iz njega so začeli voziti zemljo za vrtove, ker je slovela za dobro, kasneje pa zasipati s smetmi. Stari kali so bili na gmajni, tako tudi Zavrhk in Stari kal. Zavrhk je v naravni kotanji. Pri Starem kalu pod Zajčevcem ob poti proti Braniku sta dva kala, eden više, drugi manjši, imenovan Ilovca, niže. Na njegovem mestu so kopali ilovico, tako je nastala kotanja, v kateri se je nabirala voda in nastal je nov kal. Kali v bližini vasi so novejšega nastanka. Pri domačiji Kobjeglava 50 je kal pri Čotnih, Dolenski kal ali kal v dolnjem koncu. Kal so začeli graditi sami Čotni, dokončati pa ga je pomagala vas. Dela so bila končana 1900.[76] Kal se nahaja na severozahodnem robu vasi ob vaški poti. Da bi preprečili zdrs okoliške zemlje v kal, so ga obkrožili s suhim zidom, zidanim iz kamenja brez malte po principu križanja vzdolžnikov in prečnikov. Voda, ki se zbira iz celega spodnjega dela vasi, se po jarku zliva v kal. Pred izlivom v kal je postavljen triprekatni čistilec, ki zadrži največjo nesnago.

Čistilnik kala pri Čotnih (Foto: Eda Belingar, 2006).

72 Dopis Okrajnega glavarstva v Sežani vsem županstvom navaja pogoje za pridobitev denarne podpore za napravo kalov za živino. Prošnji, ki so jo županstva morala nasloviti na Kmetijsko društvo v Gorici, je bilo potrebno priložiti tehnično napravljen "prevdark", iz katerega je razviden natančen popis kala, natančne mere in stroški, sejni zapisnik, s katerim se starešimstvo zaveže in dokaže, da bodo stroški, ki bodo prekoračili državno podporo, zagotovljeni iz občinske blagajne ali od občinarjev, da se bo kal vedno vzdrževal v dobrem stanju. Obenem se je morala občina, prejemnica državne podpore, zavezati, da bo uredila drevesnico, ki je morala obsegati vsaj 250 klafter /1 klaftra = 1,89 m/ in določiti primeren prostor občinskega pašnika za pogozditev ter ga ograditi s suhim zidom. Za vsakih 100 goldinarjev podpore se odloči za pogozditev 5 oralov. /1 oral=0,57 ha/ (SI PAK, KP 633, šk. 251, dopis št. 3840, 20. 12. 1876).

73 Po razlagi Lojzke Grmek, Kobjeglava 50, se kal imenuje Potžvali, ker naj bi do njega vodilo sedem poti, po katerih so hodile živali do vode.

74 Najpomembnejša srednjeveška cesta na Slovenskem, t. i. Ljubljanska (kraška) cesta, ki je v 15. in 16. stoletju v evropskem merilu sodila med važnejše trgovske magistrale, je povezovala Ogrsko preko današnjega slovenskega ozemlja z Italijo. Potekala je tudi skozi Vipavo, stičišče prometnih poti, kamor je ob koncu srednjega veka pripeljala vedno pomembnejša tovorniška pot z Gorenjske preko Škofje Loke, Žirov, Godoviča, Črnega Vrha in Cola ter nadaljevala proti Štanjelu ter čez Kras v Trst, Devin ali Štivan. Na trasi iz Vipave čez Komen in Gorjansko proti Devinu in Štivanu, obmorskima mestoma, ki sta v tem obdobju že v precejšnji meri pritegovala promet iz zaledja (v Devinu se leta 1385 omenjajo soline in magacini soli ter obilje olja), prek obeh krajev pa so obstajale tudi zveze z beneškimi istrskimi mesti, se nahaja tudi Kobjeglava (Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja* in Kosi, *Potujoči srednji vek*). Domačini sicer govorijo o furmanski poti, a ker so bile poti slabo vzdrževane, je bila prevladujoča oblika prometa proti primorskim mestom tovorništvo, predvsem s konji in govedom. Kali so bili ob takih poteh nujna spremljevalna infrastruktura, potrebni za napajanje tovorne živine.

75 Herman Grmek, Kobjegjava 68, pove, da je od starih ljudi slišal, naj bi v bližini kala v davnini poginila kobila enega izmed mimoidočih, njeno glavo pa so nataknili na drevo v bližini kala. Od tu naj bi Kobjeglava, prvotno Kobilaglava, dobila tudi svoje ime.

76 Lojzka Grmek, Kobjeglava 50, Čotni.

Kal Zavrhk (Foto: Eda Belingar, 2006).

V letu 2005 se je Agrarna skupnost Kobjeglava–Tupelče lotila obnove kala v Dovci ob poti na Lukovec, v naslednjem letu pa tudi Zavrhka, Starega kala ter lokvice v Tupelčah, saj so želeli kalom vrniti prvotno podobo pred zaraščanjem, ki jih je doletelo, ko so opustili pašo.[77]

Večji kal in nad njim manjši kalič je bil tudi v dolini pri današnji hiši Kobjeglava 50 a, vendar se je dno udrlo, saj je ležal nad kraško jamo in voda je odtekla. Voda se je vanj stekala po kamnitih kanalih s celega vzhodnega roba vasi, pritekla pa je tudi po hribu. Kanale, ki so imeli vsakih nekaj metrov na vrhu odprtino, da so jih lahko čistili, so žal ob gradnji vodovoda in kanalizacije v vasi uničili.

Tudi Tupelče imajo svoj, leta 2006 obnovljen kal.[78] V prošnji, datirani 8. novembra 1893,[79] ki jo je Županstvo v Kobjeglavi naslovilo na Okrajno glavarstvo v Sežani, je posebej izpostavljena potreba popravila in povečave živinskega vodnjaka v Tupelčah, ki je bil edini vir pri vasi, namenjen tako domačinom kot popotnikom, vendar dotrajan in premajhen, posebno v poletnem času, ko je vode za napajanje živine primanjkovalo. Obenem so poudarili, da je voda potrebna v slučaju požara, saj so vsi drugi privatni vodnjaki v vasi preveč oddaljeni. Podatkov, ali so imeli pri izboru kaj sreče ali ne, nimamo.

77 *Primorske novice*, 2005, št. 5, str. 9.

78 Kal je bil obnovljen ob prizadevanju vaške in agrarne skupnosti Kobjeglava-Tupelče, pomoči komenske občine, prostovoljnim delom domačinov in sredstev iz projekta "1001 kal – 1001 zgodba o življenju" v okviru programa INTERREG IIIA, Slovenija – Italija 2000–2006, katerega prijavitelj je Zavod RS za varstvo narave s svojo območno enoto v Novi Gorici. Pri obnovi kala so za zagotovitev vodotesnosti prvič uporabili geotekstilijo z betonitno, vulkansko glino. http://1001kal.kras-carso.com.

79 SI PAK, KP 633, šk. 251, prošnja brez navedbe št., 8. 11. 1893.

Tupelski kal. Risbo je leta 1887 naslikal F. D. Basarig, mož najstarejše hčerke dr. Filipa Abrama, Petrovega, vrhovnega deželnega sodnika na Dunaju, doma z domačije Tupelče 4. Original hranijo Petrovi, Tupelče 4.

Kale je bilo potrebno redno čistiti. To delo so opravljali ob sušah, ko je voda presahnila. Moški so se po maši domenili, potem pa je udaril mežnar na zvon in oznanil, ob kateri uri bo *rabuta*. Največkrat so čistili tisti, ki so rabili material za zapolniti kako luknjo v njivi ali v vinogradu. Vsak je s sabo prinesel orodje, ki ga je potreboval. Domači so blato postrgali kar z lopatami in ga naložili na *grtin*, gnojni koš, ali pa ga odpeljali kar s samokolnico, če so ga potrebovali manj.

Pri tem so morali paziti, da niso poškodovali dna, saj bi sicer kal spuščal. Če pa je bilo to le potrebno, so odstranili plast kamenja, na novo nabili ilovico s hrastovim čokom, ki so mu ob straneh pritrdili dve obdelani palici, ki sta služili kot ročaja. Na to podlago so položili kamenje in ga zatesnili z ilovico.

Napajanju živine v vasi so služile tudi *lúže*. Še kakih 25 let nazaj je bila ob robu domačije Türavih, danes Kobjeglava 9, k*omünska lúža*. To je bil plitev odprt kvadraten zbiralnik, a obzidan le s treh strani, četrta pa se je zlagoma spuščala do dna, tako da se je živina lahko približala vodi. Ker je soseda ovirala pri obračanju traktorja na njivi, jo je zasul. Nekatere kmetije, predvsem tiste z veliko živine, so imele svoje *lúže*, tako npr. tudi Boginavi, Kobjeglava 48 ali Jagrvi, Kobjeglava 66.

Pri veleposestnikih Petrovih iz Tupelč 4 je dal oče Antona, pokojnega moža[80] sedanje gospodinje na kmetiji, Zofije, postaviti štirno pred štalo, iz katere so vodo koristili le za napajanje živine.

80 Ravno tako Anton Abram, umrl 1927, je bil sin Alojzija Abrama, rojenega 1823, umrlega 1909, ki je dal izdelati tudi vodnjak s hruškasto profiliranim obodom in reliefno izdelanim monogramom IHS ter datacijo 1842 pod klenico Petrovih.

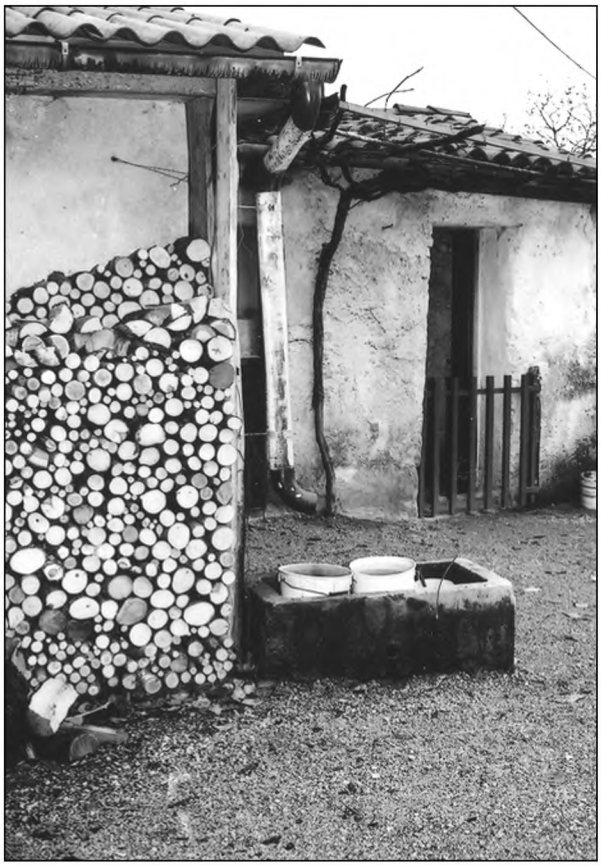
Nadzemni del je kvadratnega tlorisa, zidan iz kamna in se na vrhu zaključuje s kamnitim obročem. Zraven vodnjaka je betonsko korito za napajanje živine, ki je bilo prvotno postavljeno na skedenj in v katerem so se v času prve svetovne vojne kopali avstrijski vojaki. Pod skednjem je bil namreč takrat v Petrovem hramu za vino narejen bunker, v katerem je bil štab avstrijske vojske, ki je bila tu nastanjena od 1915 do 1917, medtem ko so se domačini potikali po svetu kot begunci.[81]

Kali so bili mesta, kjer so otroci naredili prve plavalne zamahe, kar velja predvsem za Počvala, saj je voda tu veljala za najbolj čisto. Starši niso smeli vedeti, saj so se bali, da bi kdo utonil. "Si nisem upal, je blo treba ubogat."[82] Kopati so se hodili predvsem fantje poleti, v vmesnem času med prvo in drugo pašo. Boljši plavalci so šli v lokvo, a le, če jih starejši niso videli, saj so s plavanjem vodo skalili. "Smo se zbrali fantje skupaj in šli ponoči, da nas niso videli."[83]

Pozimi so šli drsat, tudi to predvsem na Počvala. Preden so stopili na led, so preverili, če je dovolj debel, da jih bo vzdržal. Predvsem ob robu je bilo potrebno paziti, da ni počil. Drsali so v čevljih ali kar v doma narejenih copatah, ki so imele gumijast podplat. "Bilo nas je enajst otrok in nobenega zaslužka. Mama je naredila copate, ki pa so se zmočile, tako da sem jih kar sezul in bos po ledu vlekel druge."[84] Drugi so si pomagali tako, da so del obroča od kolesa zavili na obeh konceh in z žico privezali na čevlje. To so bile *patine*. Kdor je mogel, je podkoval podplat čevlja še z eno vrsto žebljev. "Je šlo s konca na konc. Smo se zaleteli, da bi videli, kdo bo šel bolj daleč."[85] Včasih so v led zabili kol, v katerega so vstavili tanjšo, tudi tri metre dolgo vejo, za katero so se potem prijeli in vrteli kot na vrtiljaku. Voda je po vodovodnih ceveh iz zajetja v Brestovici pritekla v vas leta 1988.

Gradnja vodovoda

Gradnja primarnega vodovoda na Krasu se je začela 1987,[86] delegati sežanske občine pa so na skupščini 26. 2. 1988 sprejeli sklep, da se je istega leta izvedla etapa od Tomačevice do Kobjeglave, dolga 6,3 km, ki sicer ni bila v programu sežanskega sisa za vodno oskrbo za tisto leto. Po predračunih je bila vredna 1,82 milijarde dinarjev, ki so se zbirali tudi s samoprispevkom.[87] Zgrajen je bil tudi 440 m^3 velik rezervoar nad Kobjeglavo in 5 km razdelilnega vaškega morežja po Kobjeglavi in Tupelčah. Do takrat so v kritičnih mesecih, ko je vode najbolj primanjkovalo, domačije na Krasu z njo oskrbovali sežanski gasilci,[88] ki so z vodo napolnili domače štirne. Razen Polkavih imajo danes vodovod napeljan na vse domačije, pa vendar *komünsko* vodo, vodo iz vodovoda, rabijo le poredko. Vsi domačini povedo, da je voda iz *štirne* boljša. Tako z vodo iz vodovoda marsikje ob sušile zalivajo vrt, za vse ostalo pa rabijo vodo iz

Kejnkavi, Kobjeglava 43, so v počeno korito namestili plastične posode, da imajo vodo za zalivanje (Foto: Eda Belingar, 2006).

81 Zofija Abram, Tupelče 4, Petrovi.
82 Franc Grmek, Kobjeglava 48, Boginavi.
83 Ivan Grmek, Kobjeglava 40, Kmetavi.
84 Isti.
85 Alojz Grmek, Kobjeglava 38, Lorkovi.
86 Vodovodno omrežje na območju sežanske občine z napajanjem iz zajetja Brestovica, t. i. brestoviški vodovod, se je gradilo etapno. Tako se je v letu 1988 gradil odsek vodovoda od Tomačevice čez Kobjeglavo in Tupelče do Hruševice, v naslednjih letih pa še 2. in 3. etapa primarnega vodovoda med Komnom in Kobdiljem. Kljub velikim vlaganjem v objekte za vodno preskrbo pa so v občini Sežana že leta 1988 ocenjevali, da srednjeročnih planov, po katerih naj bi bilo 80% prebivalcev do leta 1990 oskrbovanih z vodo iz javnih vodovodov, ne bodo dosegli. *(Primorske novice*, 1988, št. 64, str. 9; *Primorske novice*, 1988, št. 7, str. 3).
87 *Primorske novice*, 1988, št. 17, str. 4.
88 Tako v članku Draga voda iz cistern preberemo, da so od sredine julija, ko se je v sežanski občini začelo kritično pomanjkanje vode, gasilci, ki so imeli okrog 50 naročil dnevno, s šestimi vozili prepeljali naročnikom 16.000 m^3. Vsak m^3 vode je stal 12.775 din. Občani so zanj plačali 3000 din, razliko 9.775 pa je pokrival sis za vodno oskrbo *(Primorske novice*, 1988, št. 64, str. 3).

štirne. Domačini sicer pravijo, da z vodo danes razmetavajo, vendar je po vasi še vedno opaziti, da skrbno ujamejo vsako kapljo dežja, morebiti v izogib reku, da bo "Kraševec vedno trpel žejo bolj kot drugi za kazen, ker je Kristusu ukradel pršut".[89]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AŽK – Arhiv Župnijskega urada v Kobjeglavi
SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper
KP 633 – Okrajno glavarstvo Sežana.
SEM – Slovenski etnografski muzej
ZVKDS, OE Nova Gorica – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Nova Gorica
Mapa Kobjeglava.

USTNI VIRI

Abram Zofija (1923), Tupelče 4, Petrovi.
Abram Anton (1951), Tupelče 4, Petrovi.
Birsa Samoel (1955), Kobjeglava 18, Fabjanovi.
Fabjan Albin (1932), Kobjeglava 12, Šuštarčni.
Filipčič Albin (1941), Kobjeglava 22, Krneljevi.
Furlan Darina (1921), Kobjeglava 47, Gašperjevi.
Grmek Alojz (1919), Kobjeglava 38, Lorkovi.
Grmek Draga (1935), Kobjeglava 13, Švagličevi.
Grmek Franc (1930–2006), Kobjeglava 48, Boginavi.
Grmek Herman (1936), Kobjeglava 68, Girni.
Grmek Ivan (1934), Kobjeglava 40, Kmetavi.
Grmek Lojzka (1932), Kobjeglava 50, Čotni.
Grmek Lučana (1939), Kobjeglava 68, Girni.
Grmek Ludvik (1926), Kobjeglava 25, Krficljevi.
Grmek Regina (1929), Kobjeglava 43, Kejnkavi.
Grmek Sonja (1940), Kobjeglava 31, Kosavi.
Grmek Stojan (1946), Kobjeglava 16, Očarjevi.
Grmek Zora (1933), Tupelče 18, Brbičevi.
Kerin Anica (1936), Kobjeglava 19, Orlovi.
Kukanja Marija (1921), Kobjeglava 70, Polkavi.
Ostrouška Evgen (1941), Kobjeglava 4, Jurjevi.
Pipan Rudolf (1923), Kobjeglava 57, Zančevi.
Rehar Franc (1927), Kobjeglava 1, Žpanovi.
Rehar Estera (1934), Kobjeglava 1, Žpanovi.
Ščuka Franc (1935), Kobjeglava 60, Ščukavi.
Turk Olga (1924), Tupelče 15, Štokljevi.

ČASOPISNI VIRI

Draga voda iz cistern. *Primorske novice*, 1988, št. 64, str. 3.
Kal čaka na obilen dež, *Primorske novice*, 2005, št. 5, str. 9.
Kraški pesnik med brajdami. *7D*, 1978, št. 41, str. 52–53.
Partizanska slovesnost v Tupelčah. *Primorski dnevnik*, 1978, št. 256, str. 2.
Spomenik padlim v Kobjeglavi, *TV 15*, 1974, št. 11, str. 7.
Še ta mesec vodovod proti Kobjeglavi. *Primorske novice*, 1988, št. 17, str. 4.
Švagelj, Marija: Rudeži, veleposestniki iz Kobjeglave in graščaki ribniški. *Pozdrav*, 1992, št. 5, str. 11.
V nedeljo v Kobjeglavi odkritje spomenika padlim borcem NOB. *Primorski dnevnik*, 1974, št. 155, str. 4.
Voda vse bliže žejnim vasem. *Primorske novice*, 1988, št. 64, str. 9.
O vodovodu v teh sušnih časih. *Primorske novice*, 1989, št. 7, str. 3.

LITERATURA

Geografski terminološki slovar. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
Gestrin, Ferdo: *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za zgodovino, 1965.
Gorazd, Makarovič. *Slovenska ljudska umetnost. Zgodovina likovne umetnosti na kmetijah*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1981.
Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Primorska: Oglejski patriarhat, Goriška nadškofija, Tržaška škofija*. Nova Gorica : Goriški muzej, Kromberk, 2001.
Kjuder, Albin: *Zgodovinski mozaik Primorske s posebnim poudarkom gornjega Krasa*. (Tomaj): 1956–1960 (tipkopis).
Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998.
Krajevni leksikon Slovenije, Zahodni del Slovenije. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1968.
Močnik, Mitja: *Komenski Kras 1914–1918*. Ljubljana : Karantanija, 2005.
Primorski slovenski biografski leksikon, 13. snopič, Rebula-Sedej (uredil Martin Jevnikar). Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1987.
Rutar, Simon: *Pokнežena grofija Goriška in graditeljska, Prirodoznanski, statistični in kulturni opis, 1892, Zgodovinski opis, 1893*. Nova Gorica : Branko, 1997.
Vidmar, Cveto: *Goriška, Dežela, provinca, okraj, pokrajina*. Nova Gorica: 1993 (tipkopis).

89 Ivan Grmek, Kobjeglava 40, Kmetavi.

R I A S S U N T O

L'acqua nella vita degli abitanti di Kobjeglava e Tupelče

I villaggi agglomerati di Kobjeglava e Tupelče si trovano nella parte orientale della pianura di Komen sul Carso. Soprattutto sul Carso, dove l'acqua di superfice risulta estremamente scarsa, gli abitanti hanno da sempre cercato di raccogliere e conservare l'acqua piovana in diversi modi. A tale scopo hanno in primo luogo sfruttato le ricchezze naturali offerte dall'ambiente locale; in entrambi i villaggi oggetto d'esame, le conoscenze sulle principali forme di raccolta dell'acqua sono conservate sia nelle tradizioni che nella memoria degli abitanti. Si tratta di conche fatte di pietre murate e argilla, chiamate *lüže* e *lokve*: a differenza delle prime quest'ultime erano fornite di scalini che permettevano di attingere l'acqua anche in caso di basso livello, ed il loro primo scopo era garantire l'acqua da bere, quindi anche per lavarsi e farsi il bagno, mentre le *lüže* servivano soprattutto per abbeverare il bestiame. Per l'acqua più pura si usavano invece serbatoi e pozzi chiusi. Soltanto poche famiglie, quelle più ricche, avevano già prima della Seconda guerra mondiale il proprio pozzo o *štirna.* I pozzi erano composti di una parte sotterranea, cioè di un raccoglitore per l'acqua ovvero di una cisterna scavata e di una parte sopra la superficie chiamata *šap* (armatura), mentre le cisterne sono dei comuni serbatoi. A Kobjeglava e Tupelče un tale pozzo completo che funge da raccoglitore sotterraneo viene chiamato *štirna.* Le "vecchie" cisterne, scavate prima della Prima guerra mondiale, sono costruite con pietra locale, lavorata ad arte. Lo spazio tra le pietre ed i fori naturali veniva cementato con argilla, ottenuta in prossimità dei due villaggi. La più antica cisterna di Kobjeglava è quella della famiglia Orlovi presso l'odierno n° civico 19. La *šap* ha una pianta circolare, è costruita con pietra locale grezza di forma piuttosto regolare e termina con un cerchio di pietra composto da quattro pezzi. Le *šap* più note e più recenti sono costituite da armature di pietra lavorata e scolpita, alcune delle quali sono anche datate. Nei villaggi ci sono anche tre pozzi comunali, chiamati *komünski,* che risalgono alla fine del XIX – inizio del XX secolo. La maggior parte dei pozzi con armature costruite in muratura intonacata o addirittura in cemento e di pianta quadrata, sono stati costruiti dopo la Seconda guerra mondiale, quando a causa del cambiamento del tenore di vita è aumentato il bisogno d'acqua.

L'uso d'acqua era legato soprattutto alle maggiori esigenze domestiche e per l'igiene personale. Un problema particolare era costituito dal lavaggio della biancheria, attività legata esclusivamete al "mondo donna". Nelle giornate più miti, esse lavavano nel cortile presso il pozzo, ma d'inverno spesso si riparavano nelle stalle. Quelle che non avevano il pozzo a casa portavano a risciacquare la biancheria nella *lokev*. Gli animali domestici venivano di solito abbeverati nei *kali* (stagni), e soltanto d'inverno bevevano da un abbeveratoio di pietra che veniva posto vicino al pozzo o al margine del cortile. A Kobjeglava e Tupelče c'erano più stagni, la maggior parte dei quali sono stati rinnovati negli ultimi due anni. Nel 1988 i due paesi sono stati allaciati all'acquedotto comunale, che però viene utilizzato di rado, poiché l'acqua delle *štirne* è considerata migliore. Gli abitanti comunque continuano tuttora a fare un uso molto oculato dell'acqua.